

แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๗๒-๒๓๕๔



นายเอก มากอนันต์

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

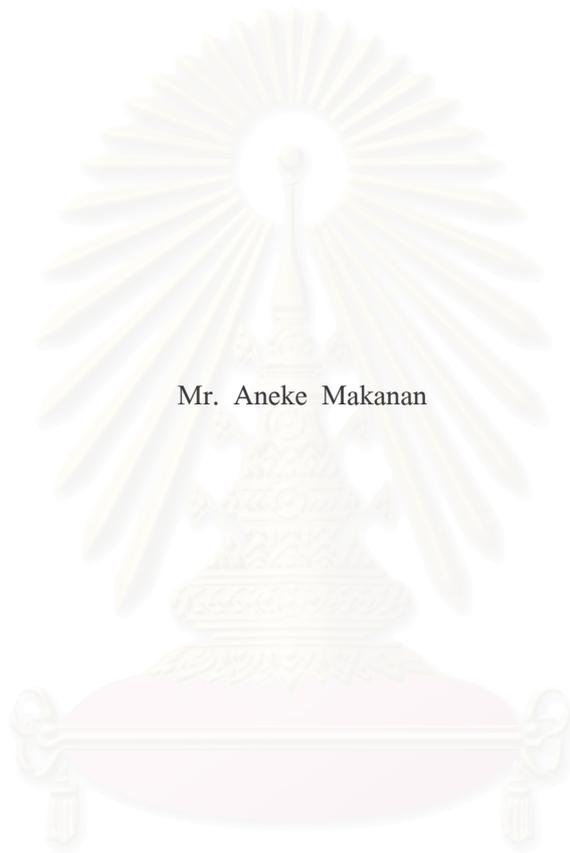
สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา ๒๕๕๐

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

THE THAI ELITE'S CONCEPTION OF CHAKRAVARTIN, 1629-1851



Mr. Aneke Makaan

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements

for the Degree of Master of Arts Program in History

Department of History

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2007

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์

แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๖๒-๒๕๖๔

โดย

นายเอนก มากอนันต์

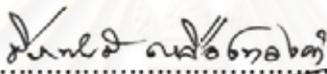
สาขาวิชา

ประวัติศาสตร์

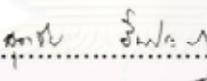
อาจารย์ที่ปรึกษา

อาจารย์ ดร. จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์

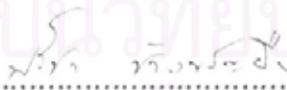
ผ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโท

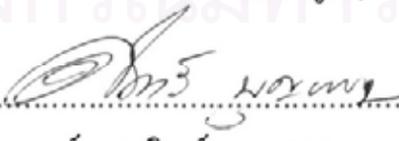

..... คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(ศาสตราจารย์ ดร. ธีระพันธ์ เหลืองทองคำ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์


..... ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุชาชัย ยิ้มประเสริฐ)


..... อาจารย์ที่ปรึกษา
(อาจารย์ ดร. จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์)


..... กรรมการ
(ศาสตราจารย์ ปรีชา ช้างขวัญยืน)


..... กรรมการ
(อาจารย์ ดร. คินาร์ บุญธรรม)

เอนก มากอนันต์:แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๑๒-๒๑๕๔

(THE THAI ELITE'S CONCEPTION OF CHAKRAVARTIN, 1629-1851) อ. ที่ปรึกษา:
อาจารย์ ดร. จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, ๑๕๐ หน้า.

งานวิจัยนี้มุ่งเน้นศึกษาถึงแนวคิดเรื่อง “คติจักรพรรดิราช” ในชนชั้นนำไทยตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๑๒-๒๑๕๔ โดยเลือกกรณีศึกษาของชนชั้นนำไทยที่มีการนำคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้ กับรูปแบบการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม รวมทั้งศึกษาถึงปัจจัยและผลการเปลี่ยนแปลงคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยที่เกิดขึ้น

จากการศึกษาพบว่าคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยไม่ตรงตามอุดมคติตั้งแต่ต้น แต่ได้มีการเลือกลักษณะที่สำคัญของพระจักรพรรดิราชในอุดมคติ มาปรับใช้เพื่ออธิบายอุดมคติเป้าหมายและความปรารถนาของชนชั้นนำแต่ละบุคคลหรือตามความจำเป็นในแต่ละช่วงเวลา โดยเฉพาะในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตหรือความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าผู้ปกครองด้วยกัน

ความคลี่คลายของคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยเริ่มเกิดขึ้น เมื่อระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตได้รับการกระทบกระเทือน จนระบบความสัมพันธ์ดังกล่าวถูกทำลายลงจากเจ้าอาณานิคมตะวันตก พร้อมกับพัฒนาการความคิดเรื่อง “รัฐชาติ” อันเป็นระบบความสัมพันธ์แบบใหม่ ฐานะ “ราชาธิราช” หรือ “พระจักรพรรดิ” จึงหมดความสำคัญไปโดยปริยาย

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาควิชา.....ประวัติศาสตร์..... ถายมือชื่อนิติศ..... ๑๐๓๓..... สภท๐๓๓๓๓๓
สาขาวิชา.....ประวัติศาสตร์..... ถายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....
ปีการศึกษา ๒๕๕๐

#4780244722 : MAJOR HISTORY

KEY WORD: IDEAL/ FAITH / WARFARE/MANDALA/ KING

ANEKE MAKANAN: THE THAI ELITE'S CONCEPTION OF CHAKRAVARTIN, 1629-1851 THESIS ADVISOR :JULISPONG CHULARATANA, Ph.D., 390 pp.

This study is concerned in particular with the ideological motive force behind the campaigns and expedition of pre-modern Siamese and Tradition State. Chakravartin is the issue of faith or belief in war making and the interaction between the religious concept of the ideal king. The kings of Siam and Tradition State sought to become Chakravartin, a Buddhist universal monarch, of the kingdom in which Buddhism was the primary religion. See also the concept of the Chakravartin king concern social, economic, and political condition of Siamese and Tradition State

But when the emergence of the Western colonial powers in the nineteenth century brought a sudden change to the paradigms of pre-modern interstate relations, and it also put an end to the traditional concept of the Chakravartin king

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Department.....History..... Student's signature..... *Aneke Mahanan*
Field of study.....History..... Advisor's signature..... *Julispong Chularatana*
Academic year.....2007.....

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยเข้าศึกษาในภาควิชาประวัติศาสตร์โดยเริ่มจากเป็นนิสิตทดลองศึกษาเต็มเวลาและมีความรู้วิธีการทางประวัติศาสตร์เท่ากับศูนย์ แต่ด้วยความเมตตาจากคณาจารย์ในภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย คอยให้การอบรมสั่งสอนศิษย์ไม่ว่าจะเป็น ศาสตราจารย์ ดร. ปิยนาด บุณนาค สำหรับกำลังใจดีๆในหลายโอกาส รองศาสตราจารย์ ฉลอง สุนทราวาณิชย์ สำหรับวิธีการสอนแบบลูกผู้ชายให้ศิษย์มีมานะในการศึกษา อาจารย์ สุวิมล รุ่งเจริญ สำหรับความเมตตาที่สัมผัสได้เหมือนพระแม่มาเรียในเพลง Let it be ของ The Beatles สวนทางอย่างยิ่งกับหน้าตาที่หลายคนมองว่าดู ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สุชาชัย ยิ้ม ประเสริฐ สำหรับความเมตตาที่ไม่มีวันลืมในวันที่อาจารย์มาเดือนตอนปีหนึ่งให้ส่งงานให้ตรงเวลา ศาสตราจารย์ ปรีชา ช่างขวัญยืน และ อาจารย์ ดร. ดินาร์ บุญธรรม สำหรับคำแนะนำอันเป็นประโยชน์ยิ่งในวิทยานิพนธ์ของผู้วิจัย

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ศาสตราจารย์ ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์ อาจารย์ ดร. สุนทร ชูตินทรานนท์ และ อาจารย์ สายชล สัตยานุรักษ์ สำหรับแรงบันดาลใจในงานวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ แม้ไม่เคยสนทนากับอาจารย์และท่านเหล่านี้โดยตรง แต่ศิษย์สนทนากับอาจารย์ผ่านหนังสือและบทความทางวิชาการอยู่เสมอ กราบขอบพระคุณครับ

และวิทยานิพนธ์ฉบับนี้อาจสำเร็จลุล่วงไปได้ถ้าไม่มีอาจารย์ที่ปรึกษาของผู้วิจัย อาจารย์ ดร. จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์ ผู้คำนึงถึงความเป็นมนุษย์มากกว่าระเบียบกฎเกณฑ์และข้อจำกัดในหลายๆด้านของศิษย์ อุตสาหะติดตามงานศิษย์ให้โดยตลอดโดยมิเคยบ่นสักคำ ศิษย์สามารถพูดได้เต็มปากว่าถ้าไม่มีอาจารย์เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาศิษย์คงไม่มีโอกาสอย่างทุกวันนี้ ขอกราบขอมา อาจารย์สำหรับความเหลวไหลที่ผ่านมา สัญญาว่าจะพยายามมีวุฒิภาวะและความรับผิดชอบให้มากขึ้น และจะใช้ความเมตตาที่ได้รับจากอาจารย์กับผู้อื่นในสังคมต่อไปกราบขอบพระคุณครับอาจารย์

สุดท้ายขอขอบคุณอาจารย์ นवलมรกต ทวีทอง แห่งภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา และ คุณ จุฑาภัทร เมณะคงคา สำหรับแรงบันดาลใจในการทำมาดีและความทรงจำดีๆในชีวิต ผู้วิจัยอาจมีเวลาในชีวิตเหลือไม่มากนักแต่ชื่อของคุณๆจะอยู่ในวิทยานิพนธ์ซึ่งเป็นมากกว่าชีวิตผู้วิจัยตลอดไป ถ้าวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะเป็นประโยชน์อันน้อยนิดต่อผู้ศึกษาหรือผู้สนใจวิชาประวัติศาสตร์บ้าง ผู้วิจัยขออุทิศความดีให้เจ้ากรรมนายเวรผู้มีพระคุณพ่อแม่ครูบาอาจารย์ของผู้วิจัยอาจารย์ ดร. จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์ คุณ นนทนต์ คุลยทวีสิทธิ์ อาจารย์และน้องชายผู้มีพระคุณของผู้วิจัย พระอาจารย์ เหน่ง แห่งวัดหนองป่าพง พระอริยะเจ้าอันเป็นที่เคารพยิ่ง และ คุณอนันต์-คุณรุ่งราตรี มากอนันต์ บิดามารดาของผู้วิจัย

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญภาพ.....	ฐ
บทที่ ๑ บทนำ.....	๑
ก. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	๑
ข. วัตถุประสงค์เพื่อศึกษา.....	๒
ค. ทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	๓
ง. แนวเหตุผลหรือสมมุติฐาน.....	๗
จ. วิธีดำเนินการวิจัย.....	๗
ฉ. หลักฐานประเภทต่างๆ.....	๗
ช. ขอบเขตและข้อตกลงเบื้องต้น.....	๑๔
ซ. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	๑๔
บทที่ ๒ แนวคิดเกี่ยวกับกษัตริย์หรือผู้นำรัฐไทยสมัยจารีต.....	๑๕
ก. เทวราชา.....	๑๖
ข. ธรรมราชาและธรรมราชาธิราช.....	๒๑
ค. พระโพธิสัตว์.....	๒๕
ง. ราชนิติ.....	๒๖
จ. จักรพรรดิราช.....	๒๕
๑. ความเป็นมาของคติจักรพรรดิราชในศาสนาพราหมณ์.....	๒๕
๒. คติจักรพรรดิราชในพุทธศาสนาเถรวาท.....	๓๑
๓. คติจักรพรรดิราชในพุทธศาสนาเถรวาท.....	๓๔
ฉ. การสำแดงลักษณะทางธรรมของชนชั้นนำในหมู่รัฐจารีต.....	๓๗

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

บทที่ ๓ แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทยสมัยอยุธยา(พ.ศ. ๒๑๗๒-๒๓๑๐)...	๔๑
ก. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง.....	๔๓
๑. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชกับการสร้างความชอบธรรม	
ในการเข้ามามีอำนาจของพระเจ้าปราสาททอง.....	๔๘
๒. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชกับการแสวง	
และรักษาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของพระเจ้าปราสาททอง.....	๖๐
๓. ศิลปวัตถุสัญลักษณ์แห่งจักรวาลกับการรักษาผลประโยชน์	
ทางเศรษฐกิจของพระเจ้าปราสาททอง.....	๖๘
ข. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราช	
กับการรักษาพระราชอำนาจของสมเด็จพระนารายณ์.....	๗๒
ค. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชเบื้องหลังการประดิษฐานพุทธศาสนาในลังกา	
รัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ.....	๘๕
ง. ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลง	
แนวคิดเรื่องจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทย.....	๙๓
๑. การค้า.....	๙๓
๒. การสงครามและความมั่นคง.....	๑๐๔
๓. การเข้ามาของชาติตะวันตก.....	๑๐๗
จ. ความรู้เรื่องโลกและจักรวาลของชนชั้นนำไทยในสมัยปลายกรุงศรีอยุธยา.....	๑๑๒
๑. สมุดภาพไตรภูมิ.....	๑๑๕
๒. โลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยสมัยอยุธยาตอนปลาย.....	๑๒๑

สารบัญ (ต่อ)

ฉ. ลักษณะเฉพาะของแนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราช	
ในชนชั้นนำไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา.....	๑๒๔
๑. “จุลจักรพรรดิ” การพยายามเชื่อมโยงจักรพรรดิในอุดมคติ	
กับโลกแห่งความเป็นจริงของชนชั้นนำไทย.....	๑๒๔
๒. ที่ตั้งของ “ชมพูทวีป” “มัธยมประเทศ” และ “ปัจฉิมประเทศ”.....	๑๒๕
๓. “ราชาธิราช” เจ้าจักรพรรดิปริมณฑลอันจำกัดในโลกแห่งความเป็นจริง...๑๓๖	
๔. “จังกั๋ว” ความสัมพันธ์ระบอบรัฐบรรณาการ	
กับแนวคิดจักรพรรดิราชแบบไทย.....	๑๔๐
ช. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราช	
กับการล่มสลายของอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา.....	๑๔๕
บทที่ ๔ แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในสมัยกรุงธนบุรีถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์	
(พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๖๗).....	๑๔๔
ก. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี.....	๑๔๔
๑. สภาพบ้านเมืองหลังเสียกรุง.....	๑๕๖
๒. “มหาสมมุตราชโพธิสัตว์” อุดมการณ์สูงสุดภายในรัฐ.....	๑๕๕
๓. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชความจำเป็นในระบบความสัมพันธ์	
รัฐจารีตของพระเจ้ากรุงธนบุรี.....	๑๖๗
๔. ลักษณะเฉพาะของแนวคิดคติจักรพรรดิราชสมัยกรุงธนบุรี.....	๑๗๗
๕. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในการเมืองแบบชุมชน	
ศึกษาจากกรณีเจ้าพระฝางและมหาดากรุงเก่า.....	๑๗

สารบัญ (ต่อ)

ข. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราช	
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ.....	๑๘๘
๑. สมมุติราชโพธิสัตว์อุดมการณ์ทางการเมืองภายในรัฐ.....	๑๙๑
๒. คติจักรพรรดิ “ความจำเป็น” ในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต.....	๒๐๐
๓. จักรพรรดิและพระโพธิสัตว์ในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต.....	๒๐๓
๔. จักรพรรดิราชความจำเป็นตามโบราณราชประเพณี.....	๒๑๑
๕. คติจักรพรรดิราชพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์.....	๒๑๔
ค. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราช	
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย.....	๒๑๘
บทที่ ๕ ผลกระทบของชาติตะวันตกต่อแนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทย.....	๒๓๔
ก. ผลกระทบของอังกฤษต่อระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต.....	๒๓๔
๑. พม่า.....	๒๓๔
๒. มอญ.....	๒๔๕
๓. ลาว.....	๒๔๘
๔. จีน.....	๒๕๐
๕. ไทบุรีและมลายู.....	๒๕๘
ข. นโยบายแก้ไขปัญหาอิทธิพลอังกฤษของชนชั้นนำไทย.....	๒๖๑
๑. ป้องกันการสำรวจพื้นที่.....	๒๖๓
๒. ไม่มอบสรรพกำลัง.....	๒๖๔
๓. รักษาป้องกันจุดยุทธศาสตร์.....	๒๖๕
๔. แก้ไขปัญหาคนหนีเข้าไปในเขตแดนอังกฤษ.....	๒๖๖
๕. ใช้จ่ายกำลัง.....	๒๖๗

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

๖. การคานอำนาจ.....	๒๖๘
ค. ความสำคัญทางการค้าของอังกฤษ	
สาเหตุการยอมจำกัดพระราชอำนาจในหัวเมืองมลายู.....	๒๖๘
ง. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชและการรื้อฟื้นพระราชอำนาจของชนชั้นนำไทย	
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	๒๗๒
๑. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราช	
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	๒๗๖
๒. การรื้อฟื้นพระราชอำนาจ.....	๒๘๑
จ. ผลกระทบความรู้จากตะวันตกต่อ	
แนวคิดเรื่องคติพระจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทย.....	๒๘๘
๑. การเข้ามาและบทบาทของมิชชันนารี.....	๒๘๙
๒. ผลกระทบความรู้จากตะวันตกต่อแนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราช	
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(วชิรญาณภิกขุ).....	๒๙๑
๓. ผลกระทบความรู้จากตะวันตกต่อโลกทัศน์ชนชั้นนำไทย	
ศึกษาจากตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ โคลงต่างภาษาและแสดงกิจจานุกิจ....	๒๙๖
ฉ. ความคลี่คลายแนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทย.....	๓๐๔
บทสรุป.....	๓๑๑

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

รายการอ้างอิง..... ๓๑๕

ภาคผนวก..... ๓๒๗

 ภาคผนวก ก แนวคิดเรื่องคดีจักรพรรดิราชกับการสถาปนาอาณาจักร
 และการขยายอำนาจของกรุงศรีอยุธยา..... ๓๒๘

 ภาคผนวก ข แนวคิดเรื่องคดีจักรพรรดิราช
 กับการแข่งขันบารมีของชนชั้นนำในหมู่รัฐจาริต..... ๓๔๖

 ภาคผนวก ค พระราชพิธี ศิลปวัตถุ
 และช่างเพื่อก่อดูเชิงสัญลักษณ์ของพระจักรพรรดิราช..... ๓๖๓

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์..... ๓๕๐

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญภาพ

ภาพประกอบ

หน้า

- ก. สมุดภาพไตรภูมิ : ภาพปลาอานนที่รับมหาสมมุติจากปลาทั้งหลายในมหาสมุทรอินเดีย
ใกล้เกาะนิโคบา(นาควาริ)..... ๑๒๓
- ข. สมุดภาพไตรภูมิ : ภาพเมืองท่าต่างๆในทะเลจีนใต้.....๑๒๔



สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ ๑

บทนำ

ก. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

คติความเชื่อเรื่อง “พระเจ้าจักรพรรดิราช” (Chakravartin)* เป็นแนวความคิดที่ปรากฏอยู่ทั้งในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์^๑ แม้การเข้าถึงพระนิพพานจะเป็นอุดมคติสูงสุดของชนชั้นนำไทยและราษฎรมาตั้งแต่สมัยโบราณ แต่คตินี้จักรพรรดิราชอันเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับอุดมคติของชนชั้นนำหรือชนชั้นปกครอง เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่ง** ที่มีอิทธิพลกับแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐในสมัยการก่อตั้งอาณาจักร สุโขทัย กรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ ที่ชนชั้นนำในรัฐเอเซียตะวันออกเฉียงใต้นำมาปรับใช้เพื่อกำหนดรูปแบบความสัมพันธ์ในหมู่รัฐจาริต*** การนำคตินี้จักรพรรดิราชมาปรับใช้ของชนชั้นนำไทยส่งผลให้เกิดปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์ต่างๆตามมามากกว่าจะเป็นการสงครามขยายอาณาเขตเพื่อช่วงชิงความเป็นศูนย์กลางทางอำนาจ การปกครองและการปราบปรามรัฐประเทศราช การพยายามแสวงหาช้างเผือกหนึ่งในรัตนทั้ง ๗* ของชนชั้นนำ

* คำว่า Cakravartin เขียนแบบถ่ายอักษรโรมันจากภาษาสันสกฤต แต่เมื่อเขียนเป็นภาษาอังกฤษใช้คำว่า จักรวาทีน Chakravartin ตามแบบอย่าง John Dowson ในหนังสือ A Classical Dictionary of Hindu Mythology. ในภาษาบาลี เรียก จกุกวติ (Pali : Cakkhavatti)

^๑ อากม พัลลิตะ, นิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีธรรมเทศนาร : รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๒๔.

** ชนชั้นนำไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยมีการนำคติความเชื่อทางศาสนาทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ มาปรับใช้กับการเมืองการปกครอง นอกจากนี้ยังแบ่งเป็นความเชื่อทางศาสนาในนิกายต่างๆแยกออกไปอีก เช่น พุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน คติความเชื่อที่ชนชั้นนำไทยนำมาปรับใช้ได้แก่ คติเทวราชาและคตินี้จักรพรรดิราชของศาสนาพราหมณ์ คติพระโพธิสัตว์ คติธรรมราชา และคตินี้จักรพรรดิราชของพุทธศาสนา เราอาจสังเกตได้จากพระนามพระมหากษัตริย์ที่ปรากฏในหลักฐานต่างๆ เช่น จารึกพระสุพรรณบัฏ หรือกฎหมายพระอัยการต่างๆ ในสมัยอยุธยา ที่กล่าวว่า พระมหากษัตริย์อยุธยานั้น เป็นทั้งเทพเจ้าและ ีบรมุขของศาสนาพราหมณ์ เป็นพระพุทธรเจ้า พระโพธิสัตว์ พระจักรพรรดิราชของพุทธศาสนาเป็นต้น

*** รัฐแบบจาริต (Tradition State) หมายถึงรูปแบบของรัฐที่ปรากฏโดยทั่วไปในเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ ก่อนการขยายตัวของแนวความคิดของรัฐประชาชาติ (Nation State) ลักษณะเด่นที่สำคัญของรัฐในระยะนี้คือ เป็นรัฐที่มีการจัดรูปแบบรัฐโดยได้รับอิทธิพลจากแนวความคิดทางศาสนา แล้วแต่ดินแดนส่วนใดได้รับอิทธิพลของศาสนาใด ศาสนาที่มีอิทธิพลต่อการจัดรูปแบบรัฐจาริตก็คือ ศาสนาพราหมณ์ ศาสนาพุทธมหายาน ศาสนาพุทธลัทธิวัชรยาน ศาสนาอิสลาม และแนวคิดแบบขงจื้อ รัฐในยุคจาริตเป็นรัฐที่มีอำนาจและอาณาเขตที่ไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับปัจจัยต่างๆ อย่างเช่น นุคลิกภาพของผู้ปกครองรัฐต่างๆ การควบคุมกำลังคนของผู้ปกครอง ดูเพิ่มเติมใน ไสน์-เกลเดิน, รอเบิร์ต, “แนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและสถาบันกษัตริย์ในเอเซียตะวันออกเฉียงใต้,” แปลโดย นิธิ เอียวศรีวงศ์, สังคมศาสตร์ ๖ (เมษายน-กันยายน ๒๕๒๕)

* รัตนทั้ง ๗ หรือ แก้วสมบัติจักรพรรดิทั้ง ๗ ประการขององค์พระจักรพรรดิราช ประกอบด้วย จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว ลอหบดีแก้ว ปริณายกแก้ว (พระราชบุตร) ดูเพิ่มเติมใน พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๑๕ พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๑๑ สุตตคณิกาย มหาวรรค (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๕), หน้า ๑๔๐.

ไทย เพื่อส่งเสริมฐานะความศักดิ์สิทธิ์ให้กับเจ้าศูนย์กลางแห่งการปกครอง รวมไปถึงการใช้คติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ในฐานะที่เป็นเครื่องมือสร้างความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจ อันเป็น “สมบัติเฉพาะบุคคล”^๒ แทนสิทธิชอบธรรมอื่นๆ พระราชพิธีสำคัญต่างๆ ที่ส่งเสริมความเป็นพระจักรพรรดิราชของพระมหากษัตริย์ หรือแม้แต่กระทั่งสิ่งก่อสร้างหรือศิลปกรรมที่แสดงออกให้เห็นถึงความเป็นศูนย์กลางทางการปกครองของรัฐไทย ปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์ต่างๆ เหล่านี้ เกิดจากการที่ชนชั้นนำไทยนำคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้กับการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมไม่มากนักน้อย จนกลายเป็นจารีตที่ชนชั้นนำไทยในสมัยต่อมาปรับเป็นธรรมเนียมปฏิบัติ จนกลายเป็นโบราณราชประเพณีในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

วิทยานิพนธ์เรื่อง “แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๗๒-๒๑๙๔” เป็นการขยายภาพประวัติศาสตร์ความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทย โดยพยายามอธิบายถึงลักษณะคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทย และการนำความคิดที่เป็นอุดมคติในศาสนา มาปรับใช้ในหมู่ชนชั้นนำ อันส่งผลกระทบต่อรูปแบบการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม ทั้งยังศึกษาบริบทที่เกี่ยวข้องหรือแรงผลักดันเบื้องหลังในการที่ชนชั้นนำได้นำเอาคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้ อย่างไรก็ตามความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยนั้นมีการปรับเปลี่ยนตัวเองไปตามเหตุปัจจัยและบริบทต่างๆ ทางประวัติศาสตร์ แสดงให้เห็นถึงพลวัตที่เกิดขึ้นต่ออคติความเชื่อนี้ รวมไปถึงปัจจัยต่างๆ ที่ทำให้ความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำลดความสำคัญลง กลายเป็นเพียงความคิดเบื้องหลัง การสร้างสรรค์ทางศิลปกรรมประติมากรรม และพระราชพิธีในปัจจุบัน

ข. วัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาถึง

๑. ความหมายและลักษณะของคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทย
๒. ปัจจัยต่างๆ ที่ส่งผลให้ชนชั้นนำไทยนำคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้
๓. ปัจจัยที่ส่งผลให้แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยเปลี่ยนแปลง

^๒ สุเนตร ชุตินธรานนท์, บูรณรองกะยอติฉินนรธา : กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๘), หน้า ๓๑.

ค. ทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาความคิดเรื่องจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทย มีงานวิจัยที่น่าสนใจหลายเรื่อง อาทิ เช่น ในงานของ ยอร์ช เซเดส์ (George Coede's ค.ศ. 1886-1968) เรื่อง “Angkor : An Introduction” (ค.ศ. 1963) เซเดส์อ้างหลักฐานที่สำคัญอย่าง จารึก สด็อก ก๊อก ทม (Sdok Kak Thom inscription) ซึ่งจารึกขึ้นในปี ค.ศ. 1050 ทำให้เรารู้ว่า ในปี ค.ศ. 802 มีกษัตริย์ทรงพระนามว่า ชัยวรมันที่ ๒ ทรงเป็นเจ้าของพระองค์หนึ่ง ซึ่งมีความสัมพันธ์ห่างๆกับราชวงศ์ก่อนได้เสด็จกลับมาจากชวา พระองค์ได้ทรงสถาปนาลัทธิพิธีใหม่ขึ้น คือ ลัทธิพิธี เทวราชา (God-King)^๓ เซเดส์ อธิบายว่าสาเหตุที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ทรงปฏิเสธอำนาจและประกาศพระองค์เป็นอิสระจากจักรพรรดิ (universal monarch) ของชวา เพื่อเป็นการยืนยันว่าถึงความเสมอภาคในฐานะพระจักรพรรดิของพระองค์^๔

ผลงานของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง “The Devaraja Cult and Khmer Kingship at Angkor” (ค.ศ. 1976)^๕ อธิบายว่า เทวราชามีลักษณะเหมือน หรือ ลักษณะร่วมกับ “พระจักรพรรดิ” (Chakravartin) ของพุทธศาสนาเถรวาท คือ เป็นราชาแห่งจักรวาล หรือ (universal monarch) และสาระในจารึก สด็อก ก๊อก ทม ก็พยายามที่จะนำเสนอภาพเทวราชาและจักรพรรดิของชัยวรมันที่ ๒ ที่ทรงประกอบพิธีกรรมเพื่อประกาศฐานะ “พระจักรพรรดิ” ของตนเอง ขยายพระราชอำนาจโดยการทำสงครามหลายครั้ง รวมถึงการขยายอำนาจโดยการเสกสมรสกับผู้ที่มีอิทธิพลในท้องถิ่น ซึ่งจากทัศนะของเซเดส์และนิธิน่าจะส่งผลไม่น้อยต่อการศึกษาความคิดเรื่อง “พระจักรพรรดิ” ในแวดวงวิชาการไทยที่จำกัดความหมาย พระจักรพรรดิคือฐานะราชาสูงสุดในพุทธศาสนาเถรวาท หรือ เทวราชา “จักรพรรดิแห่งจักรวาล” (universal monarch) ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูแบบเขมร

การศึกษาคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยนั้น สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีจะเป็นผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ไทยคนแรก ที่แยกความคิดเรื่อง “ราชาธิราช” และ “ธรรมราชา” ออกจากกัน ปรากฏใน พระนิพนธ์ “เที่ยวเมืองพม่า” (พ.ศ. ๒๔๘๕) ว่า “มูลเหตุคงเกิดแต่นิยม

^๓ ยอร์ช เซเดส์, เมืองพระนคร นครวัด นครธม Angkor : An Introduction, แปลโดย ปราณี วงษ์เทศ (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑.

^๔ George Coede's, *The Indianized States of Southeast Asia* (Honolulu, 1968), pp.100-101.

^๕ Nidhi Aeusrivongse, “The Devaraja Cult and Khmer Kingship at Angkor,” *Explorations in early Southeast Asian history: the origins of Southeast Asian statecraft* / ed. by Kenneth R. Hall and John K. Whitmore Ann Arbor : Center for South and Southeast Asian Studies, University of Michigan, c1976, p. 133.

กันมาแต่เดิมว่า พระเจ้าแผ่นดินย่อมรุ่งเรืองพระเกียรติด้วยแผ่นดินพระราชอาณาจักรได้กว้างขวางเป็นพระราชาราชราช ต่อมาได้คิดมาจากลัทธิทวิปถีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าพระเจ้าแผ่นดินทรงสามารถทำบำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองในพระราชอาณาจักร ก็ย่อมได้พระเกียรติยศเป็นพระเจ้าธรรมราชา เสมอกับพระเจ้าราชาราชราช จึงเกิดการบำเพ็ญพระเกียรติยศเป็นสองอย่าง คือ บำเพ็ญเป็น พระเจ้าราชาราชราช หรือบำเพ็ญเป็น พระเจ้าธรรมราชา อย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าหากเป็นทั้งสองอย่างไม่ได้ เหมือนพระเจ้าอโศกมหาราช”^๖ ซึ่งมติของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ น่าจะส่งผลไม่น้อยต่อการศึกษาคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทยในระยะเวลาต่อมา ที่แยกความคิดเรื่อง “ราชาราชราช” และ “ธรรมราชา” ออกจากกัน ซึ่งต่างจากความคิดเรื่องจักรพรรดิราชที่ปรากฏในพระไตรปิฎกซึ่งชำระในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ที่ไม่ได้แยกลักษณะราชาเหนือราชา(ราชาราชราช) และราชาโดยธรรม (ธรรมราชา) ออกจากความเชื่อเรื่องคติจักรพรรดิราช

ในวิทยานิพนธ์ เรื่อง “จักรพรรดิราชในคติอินเดีย” (พ.ศ. ๒๕๑๕) ของ ทศนีย์ สิ้นสกุล แม้ไม่ใช่งานวิจัยทางประวัติศาสตร์โดยตรง แต่นับเป็นผลงานที่มีคุณค่าต่องานวิจัยทางประวัติศาสตร์มาก การแปลความความหมายพระบาลีต่างๆในพระสูตรเถรวาทของทศนีย์ ทำให้เห็นว่าคติจักรพรรดิราชราชาราชราชและธรรมราชา ในพระไตรปิฎกที่ชำระในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ นั้นน่าจะเป็นคติความคิดอย่างเดียวกัน”^๗ ซึ่งอธิบายว่าความเป็นธรรมราชาและราชาราชราชเป็นลักษณะอย่างหนึ่งขององค์พระจักรพรรดิราช นอกจากนี้การแปลคัมภีร์อุปนิษัตยภาษาสันสกฤตของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ยังทำให้เห็นคติจักรพรรดิราชในวัฒนธรรมพราหมณ์-ฮินดู อย่างไรก็ดีตามผลงานของทศนีย์นั้นแม้จะมุ่งเน้นศึกษาถึงแนวคิดคติจักรพรรดิราชในคติอินเดีย แต่ก็ได้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์จากการแปลคัมภีร์ทางศาสนาทั้งบาลีและสันสกฤต ซึ่งช่วยให้เข้าใจถึงลักษณะของคติจักรพรรดิราชตามกรอบความคิดของทั้งสองศาสนาได้ดียิ่งขึ้น

ในบทความเรื่อง “วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” (พ.ศ. ๒๕๒๗) ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ให้ภาพความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคมที่เกิดขึ้นอย่างลึกซึ้งและกว้างขวางก่อนหน้าสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. ๒๓๕๘ จากปริมาณของการขยายตัวทางการค้า ประเภทของสินค้าก็หลากหลายมาก ทั้งยังประกอบไปด้วยสินค้าที่ผ่านกระบวนการการผลิตซับซ้อนขึ้น ที่สำคัญทำให้ชนชั้นนำซึ่งประกอบด้วยพระมหากษัตริย์เจ้านายขุนนางและคนจีนมีลักษณะ “กระฎุมพี” อย่างชัดเจน^๘ ซึ่งนิธิอธิบายว่า

^๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เที่ยวเมืองพม่า (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๑๒๓-๑๒๔.

^๗ ทศนีย์ สิ้นสกุล, “จักรพรรดิราชในคติอินเดีย”(วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๕๓-๕๔.

^๘ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรม และประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์(กรุงเทพฯ: แพรว, ๒๕๔๓)

“กรรมพี” หมายถึง การที่มูลนายจำนวนหนึ่งได้เริ่มเปลี่ยนฐานทางเศรษฐกิจของตน จากที่เคยอาศัยการครอบครองที่ดินและการเกณฑ์แรงงานหรือส่วยจากไพร่เป็นหลักไปสู่ การประกอบการค้ามากขึ้น ซึ่งมีผลให้บุคลิกภาพวิถีคิดและพฤติกรรมทางสังคมของมูล นายเปลี่ยนแปลงไป

ความคิดเรื่องกรรมพีและความคิดเรื่องการขยายตัวทางเศรษฐกิจ (ความ เปลี่ยนแปลงภายใน)ของนิธิ ส่งผลอย่างมากต่อแวดวงการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย การหา รากเหง้าของการเปลี่ยนแปลงในทางเศรษฐกิจต้นรัตนโกสินทร์ของนิธิ ถูกขยายไปจนถึง สมัยอยุธยาตอนปลายในงานเรื่อง **“พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)”** ของ **สายชล สัตยานุรักษ์** ที่ให้ภาพการขยายตัวทางการค้า^๙ ที่กระทบต่อสังคมและความคิดของ คนในสังคม จนสรุปได้ว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงจนทำให้คนในสังคมปลายอยุธยาได้แสดง ให้เห็นถึงความเชื่อมั่นในพลังความสามารถของมนุษย์ และเชื่อมั่นอย่างสูงในความรู้ที่ตนมี อยู่ คนเริ่มมีความเชื่อแบบมนุษย์นิยมที่มีลักษณะเป็นกรรมพี จากความเปลี่ยนแปลง ดังกล่าวทำให้คนจำนวนหนึ่งมีชีวิตผูกพันอยู่กับเศรษฐกิจการค้ามากขึ้น มีความคิดที่ผูกพัน อยู่กับความจริงเชิงประจักษ์มากขึ้น ซึ่งต่อไปชนชั้นนำกลุ่มนี้กลับมีบทบาทอย่างมากต่อ การเมืองการปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์

สายชลอธิบายว่าการที่ชนชั้นนำในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีความคิดแบบกรรมพี คงเป็นเหตุสำคัญที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเลือกเน้นคติ “ธรรมมิกราชาธิราช” หรือสิ่งที่สายชลให้คำจำกัดความว่าหมายถึงคติ “พระโพธิสัตว์” อัน เป็นอุดมการณ์สูงสุดของชนชั้นนำ^{๑๐} การที่พระมหากษัตริย์จะทรงแสดงออกว่าทรงเป็น “ธรรมมิกราชาธิราช” มีรากฐานอยู่บนประสบการณ์ตามที่เป็นจริงมากกว่าการเป็น “พระ จักรพรรดิ” ราชสำนักสยามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จึงเน้นภารกิจของจักรพรรดิในส่วนที่ พระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นมนุษย์ธรรมดาจะสามารถปฏิบัติได้จริงมากขึ้น โดยเฉพาะลักษณะ ทางธรรม เนื่องจากลักษณะทางกำลังอำนาจของพระจักรพรรดิในอุดมคติที่เป็นใหญ่ ปราบปรามทั้ง ๔ ทวีป ไม่สามารถเข้าถึงและอธิบายได้ภายใต้บรรยากาศความคิดของชน ชั้นนำที่มีลักษณะกรรมพี

^๙ แต่สายชลก็ยอมรับว่าประสบการณ์ทางการค้าอย่างเดียวยังทำให้ความคิดของคนเปลี่ยนไปไม่มาก สภาพแวดล้อมทาง สังคมที่เปลี่ยนไปเกิดจากปัจจัยอื่นๆด้วย ดูเพิ่มเติมใน สายชล วรรณรัตน์, “ความเปลี่ยนแปลงของพุทธศาสนาในสมัยต้น รัตนโกสินทร์,” เมืองโบราณ ๑๓,๒ (เมษายน-มิถุนายน, ๒๕๓๐): ๖๕-๗๓.

^{๑๐} สายชล สัตยานุรักษ์, **พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)**, (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖), หน้า ๒๘๑.

จะเห็นได้ว่าทั้งนิธิและสายชลให้ความสำคัญกับ “ปัจจัยภายใน” คือ การขยายตัวทางเศรษฐกิจที่ส่งผลต่อความคิดในชนชั้นนำไทย ซึ่งผูกพันอยู่กับความจริงทางประสบการณ์มีความคิดแบบเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น ส่งผลให้ความคิดเรื่อง“พระจักรพรรดิ” ในชนชั้นนำไทยถูกเลือกแนวความคิดที่สามารถปฏิบัติได้จริงมากปรับใช้ให้สอดคล้องกับความจำเป็นทางสังคมในขณะนั้น

ขณะที่ใน วิทยานิพนธ์ เรื่อง **Cakravartin : the Ideology of Traditional Warfare in Siam and Burma, 1548-1605 (ค.ศ.1990)** ของ สุเนตร ชุตินทรานนท์ กลับมองต่างออกไป โดยพิจารณาว่าชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๑ ยังให้ความสำคัญกับคติจักรพรรดิราช ทั้ง พระราชพิธี สมัญญานาม บทกวีวรรณกรรม* และการสงครามขยายปริมณฑลทางอำนาจ^{๑๑} นอกจากนี้สุเนตรยังได้หันกลับมาอธิบายถึงความเปลี่ยนแปลงจาก “ภายนอก” จากการเข้ามาของ “จักรวรรดินิยมอังกฤษ” โดยเฉพาะความพ่ายแพ้สงครามพม่าต่ออังกฤษ ซึ่งสุเนตรอธิบายว่าเป็นการปิดฉากการแข่งขันเชิงอำนาจบารมีระหว่างราชสำนักอังวะกับรัตนโกสินทร์ ในกรอบทางความคิดและการแสดงตนเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราชในจาริตเดิมโดยสิ้นเชิง^{๑๒}

นอกจากนี้ผลของสงครามยังทำให้เกิดระเบียบวิธีคิดแบบใหม่ ที่ผู้ชนะสงครามไม่ได้เรียกร้องส่วย บรรณาการต้นไม้เงินทอง หรือ แม้แต่บริบทพิธีจับเชลยตามประเพณียุทธนาการ แต่บังคับที่จะผนวกดินแดนซึ่งแต่เดิมคดิการแบ่งเขตแดนโดยยึดเส้นสมมติบนแผนที่เป็นเกณฑ์^{๑๓} นับเป็นการทำลายระเบียบโครงสร้างในการกำหนดปริมณฑลทางอำนาจเดิม ที่พัฒนาขึ้นในกรอบจาริตความสัมพันธ์ระหว่างรัฐโบราณ ที่เน้นความผูกพันระหว่างกษัตริย์ผู้เป็นใหญ่ที่ราชธานีกับเจ้าหัวเมืองประเทศราชลงโดยสิ้นเชิง ในแบบแผนอันพึงมีใหม่นี้ “ขอบเขต” หรือ “ปริมณฑลแห่งอำนาจ” ของกษัตริย์ไม่ได้ถูกกำหนดด้วยความสัมพันธ์ส่วนบุคคลอันจะพึงมีกับเจ้าประเทศราชซึ่งยึดหยุ่นได้ตามกำลังพระบารมี แต่ถูกกำหนดด้วยเส้นสมมติที่จำลองขึ้นจากสภาพทางกายภาพของสภาพภูมิประเทศจริงตามทิศทางขยายอำนาจของเจ้าอาณานิคมตะวันตก กล่าวได้ว่ากฎกติกาการกำหนดปริมณฑลแห่งอำนาจใหม่ภายใต้สถานการณ์การค้าเมืองขึ้นในแดนพม่าและภูมิภาคอื่นของโลก เป็นจุดเริ่มต้นของจุดจบของคติการขยายอำนาจและยอมรับอำนาจกษัตริย์ อันมีฐานะเยี่ยง

* การชำระพงศาวดารให้ภาพพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ในฐานะบูรพกษัตริย์ที่เป็นแบบอย่างของพระจักรพรรดิราชในหมู่อริราช

^{๑๑}Sunait Chutintranond, “Cakravartin : the Ideology of Traditional Warfare in Siam and Burma 1548-1605,” (Ph.D. dissertation, Cornell University, 1990), p 287.

^{๑๒} Ibid., p. 294.

พระจักรพรรดิราชที่ปฏิบัติสืบทอดมาหลายช่วงสมัยในพื้นที่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
ลงโดยเด็ดขาด^{๑๑}

ซึ่งการเปลี่ยนแปลงความคิดในชนชั้นนำไทยที่ได้รับอิทธิพลจากแรงกดดันจาก
ภายนอก สอดคล้องกับวิทยานิพนธ์ เรื่อง **Siam Mapped : A History of the Geo-body
of Siam** ของ **ธงชัย วินิจจะกุล** ที่อธิบายว่า เหตุการณ์เสียดินแดนประเทศราชหลายต่อ
หลายครั้งในสมัยรัชกาลที่ ๔-๕ จนถึงเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ที่ทำให้สยามถูกกำหนด
ขอบเขตพรมแดนของตัวเองให้แน่ชัดจนบนแผนที่สมัยใหม่ต่างส่งผลให้ความสัมพันธ์ใน
ระบบรัฐจารีตไม่มีความจำเป็นอีกต่อไป พร้อมกับความสูญเสียความเชื่อมั่นตนเองไปอย่าง
มากของชนชั้นนำจนธงชัยเรียกว่าเป็น “วิกฤตการณ์ทางเอกลักษณ์ของสยาม”^{๑๒} นอกจากนี้
ธงชัยยังอธิบายว่าสาเหตุความเปลี่ยนแปลงความคิดของชนชั้นนำ อยู่ที่การรับความรู้และ
เทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตกในช่วงรัชกาลที่ ๓ และ รัชกาลที่ ๔ โดยเฉพาะความรู้
เรื่องดาราศาสตร์และภูมิศาสตร์สมัยใหม่ ก่อให้เกิดการทำทลายความรู้เกี่ยวกับโลกภูมิและ
จักรวาลวิทยาแบบเดิมของสยามอย่างรุนแรง

วิทยานิพนธ์เรื่อง “แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๗๒-
๒๓๕๔” เป็นการอธิบายถึงประเด็นสำคัญทางประวัติศาสตร์ ที่ยังมีได้มีการศึกษากันอย่างจริงจัง
ในสามประเด็นด้วยกัน ประเด็นแรกคือการอธิบายลักษณะคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยสมัย
ต่างๆตั้งแต่เดิมเป็นการศึกษาและอธิบายไว้อย่างกว้างๆ แต่พยายามอธิบายถึงลักษณะคติจักรพรรดิ
ราชในคำสอนของทั้งพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ รวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างความคิดเรื่อง
พระจักรพรรดิและความคิดต่างๆทางศาสนา อย่าง ธรรมราชา และ เทวราชา ที่ชนชั้นนำไทย
นำมาปรับใช้กับรูปแบบความสัมพันธ์ภายในรัฐและในหมู่รัฐจารีต ซึ่งจะช่วยให้สามารถเข้าใจ
ความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น ไม่ก่อให้เกิดปัญหาการศึกษา
ประวัติศาสตร์ตามมา อย่างเช่นกรณีของการตีความคติจักรพรรดิราช เทวราชา และคติธรรมราชา
ในปัจจุบัน ประเด็นต่อมาได้แก่ศึกษาการนำคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้ของชนชั้นนำไทยนั้น
เกิดขึ้นด้วยสาเหตุใด และผลของการนำคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้ส่งผลอย่างไรต่อรูปแบบ
การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมในระยะเวลาที่ศึกษาบ้าง ประเด็นสุดท้ายคือการ
พยายามอธิบายถึงความเปลี่ยนแปลงความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ว่ามี
พัฒนาการอย่างไรและมีปัจจัยใดที่ส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕.

^{๑๒} Thongchai Winichakul, “Siam Mapped : A History of the Geo-body of Siam,”(Ph.d. dissertation,University of Sydney, 1988) and Thongchai Winichakul, Siam Mapped : A History of the Geo-body of Siam (Hawaii: Hawaii University Press, 1994)

ง. แนวเหตุผลหรือสมมุติฐาน

๑. การสร้างความศรัทธาให้กับราชอาณาจักร การสร้างความศรัทธาให้กับชนชั้นนำ การสร้างความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจของชนชั้นนำ เป็นปัจจัยที่ส่งผลให้ชนชั้นนำไทยนำ คติจักรพรรดิราชมาปรับใช้กับ การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมไทย

๒. การติดต่อค้าขายระบบรัฐบรรณาการกับจีนการสงครามตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๑ การเข้ามาของชาวต่างชาติสมัยอยุธยา การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ในสมัยอยุธยาตอนปลาย การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ และการเข้ามาของลัทธิจักรวรรดินิยมใน สมัยรัตนโกสินทร์ เป็นปัจจัยที่ทำให้แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยเปลี่ยนแปลงไป

๓. การเปลี่ยนแปลงแนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทยเป็นปัจจัยที่ สำคัญอย่างหนึ่งที่ส่งผลต่อ การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมไทย

จ. วิธีดำเนินการวิจัย

๑. ในการศึกษาผู้วิจัยใช้วิธีการวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach)

๒. ข้อมูลที่ใช้ในการค้นคว้าได้แก่เอกสารชั้นต้น (Primary Sources) และเอกสารชั้น รอง(Secondary Sources) โดยผู้วิจัยแบ่งเอกสารเป็นประเภทต่างๆตามบริบทของเอกสาร จากนั้น จึงเริ่มศึกษาบริบทของเอกสาร และใช้วิพากษ์วิธีทางประวัติศาสตร์เพื่อวิเคราะห์เอกสารแต่ละ ประเภท รวมทั้งใช้หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร และหลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรร่วม ประกอบการศึกษา

๓. การนำเสนอใช้การพรรณนาเชิงวิเคราะห์ (Analytical Description)

ฉ. หลักฐานประเภทต่างๆ

วิทยานิพนธ์เรื่อง “แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๗๒- ๒๓๕๔” ใช้หลักฐานจำนวนมากในการศึกษาโดยจัดเป็นหลายกลุ่ม ได้แก่ หลักฐานสมัยอยุธยา หลักฐานสมัยธนบุรีและหลักฐานสมัยรัตนโกสินทร์

๑. หลักฐานสมัยอยุธยา ประกอบด้วย

ก. จารึกหลักต่างๆ ได้แก่ ศิลาจารึกวัดจุฬามณี ที่ให้ภาพของโลกทัศน์ชนชั้นนำในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ที่มีต่อความคิดเรื่องโลกและจักรวาล โดยไม่ได้ถือว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางของจักรวาลตามความเชื่อในคติจักรพรรดิราช แต่ยอมรับเพียงว่าอยุธยาเป็นหนึ่งในรัฐเอกราช ในหมู่รัฐเอกราชมากมาย

คำจารึกที่พระเจดีย์ศรีสองรักษ์เมืองด่านซ้ายจังหวัดเลยในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ที่ทรงทำสัญญาพระราชไมตรีกับพระไชยเชษฐากรุงศรีสัตนาคนหุต ที่แม่กษัตริย์แห่งอยุธยาจะออกพระนามว่าเป็นมหาจักรพรรดิ แต่ความคิดที่ปรากฏในจารึกดังกล่าวกลับทำให้เห็นภาพความคิดของชนชั้นนำไทย ที่แม้ประกาศพระองค์เป็นพระจักรพรรดิ แต่ก็ให้ความสำคัญกับความมั่นคงของอาณาจักรก่อนพระเกียรติยศ

จารึกอยุธยาหลักที่ ๔๗ หรือจารึกลานทองวัดมหาธาตุจังหวัดสุพรรณบุรี กล่าวถึงการอ้างตนเป็นใหญ่เหนือราชาทั้งมวล(จักรพรรดิราช)ของกษัตริย์พระองค์หนึ่งในสมัยอยุธยาตอนต้น ที่ให้ภาพความคิดชนชั้นนำไทยในความคิดเรื่องพระจักรพรรดิที่พระราชอำนาจมีขอบเขตจำกัดในมณฑลหรือขอบเขตอาณาของตนมาตั้งแต่แรก ไม่ได้ถือว่าตนเป็นจักรพรรดิแห่งจักรวาลตามความเชื่อในอุดมคติแต่อย่างใด

จารึกหลักต่างๆ ที่กล่าวมามีทั้งภาษาบาลีและภาษาไทยส่วนใหญ่อยู่ในสภาพชำรุด แต่มีท่านผู้รู้ได้แปลไว้เรียบร้อยแล้ว

ข. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ด้วยจารึกในการบันทึกพงศาวดารที่บันทึกตามพระบรมราชโองการของกษัตริย์นอกจากนี้ยังผ่านการทำซ้ำชำระอยู่หลายกาลเวลา การนำมาใช้ในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์จึงต้องระมัดระวัง แต่ในขณะเดียวกันพงศาวดารก็มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ความคิด ซึ่งสามารถสะท้อนความต้องการของชนชั้นนำได้ในแต่ละช่วงเวลาของการชำระ พงศาวดารที่เชื่อว่าต้นฉบับเดิมน่าจะบันทึกขึ้นในสมัยอยุธยา ได้แก่ พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐที่บานแผนกระบุว่าบันทึกขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ เลขที่ ๒๒๒, ๒/ก ๑๐๔ จ.ศ. ๘๐๑-๘๐๓ ซึ่งเป็นพงศาวดารที่ อุบลศรี อรรถพันธ์ ค้นพบขณะค้นคว้าข้อมูลเพื่อประกอบการเขียนวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การชำระพระราชพงศาวดารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก”^๕ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๑ และพงศาวดารฉบับ ๒/ก. ๑๒๕ หรือที่เรียกว่า พงศาวดารฉบับไมเคิล วิเคอร์รี่ วิเคอร์รี่ ได้ค้นพบที่

^๕ อุบลศรี อรรถพันธ์, “การชำระพระราชพงศาวดารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก”(วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๔)

หอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๕ และตีพิมพ์เผยแพร่ในบทความเรื่อง “The 2/K. 125 Fragment, A Lost Chronicle of Ayutthaya” ของวารสารสยามสมาคม เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๐^{๖๖} ซึ่งไมเคิล วิเคอรี สันนิษฐานว่าพระราชพงสาวดารนี้น่าจะแต่งขึ้นก่อนสมัย สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ^{๖๗} ประเด็นที่น่าสนใจคือเนื้อหาและจารีตในการบันทึก พงสาวดารทั้ง ๓ ฉบับแตกต่างกันอย่างมากกับพงสาวดารที่ชำระขึ้นในสมัยธนบุรีและ รัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะอุดมการณ์สูงสุดของรัฐ ซึ่งพงสาวดารที่เชื่อว่าชำระขึ้นในสมัย อยุธยา กลับไม่ปรากฏข้อความที่พบได้ทั่วไปในพงสาวดารที่ชำระขึ้นในสมัยธนบุรีและ รัตนโกสินทร์ อย่างความคิดเรื่อง “พระโพธิสัตว์” “พระโพธิญาณ” แต่กลับปรากฏ ความคิดเรื่อง “การเสด็จไปเอาเมือง” “การถวายบังคมยอมแพ้ต่อพระราชาราช” อย่าง มากมาย มีความเป็นไปได้ที่ในสมัยอยุธยาแม้ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์จะเป็นพระ เกียรติยศอย่างหนึ่งของชนชั้นนำ แต่อาจไม่ได้เป็นอุดมการณ์สูงสุดของชนชั้นนำเช่น แนวคิดเรื่องคตจักรพรรดิราช

ค. ประชุมพระราชปจจา ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์และสมัยพระเพทราชา แสดงให้เห็นถึงความคิดที่มีต่อพุทธศาสนาของชนชั้นนำ โดยเฉพาะความคิดที่มีลักษณะเป็นเหตุ เป็นผล

ง. บันทึกชาวต่างชาติในสมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นหลักฐานสำคัญที่ทำให้เห็นภาพ การเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมของอยุธยาในมุมมองของชาวต่างชาติที่มีต่อชนชั้นนำไทย โดยเฉพาะบันทึกและจดหมายเหตุของชาวต่างชาติ ตั้งแต่ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม จนถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ได้แก่ จดหมายเหตุของ วัน วลิต ซึ่งให้ข้อมูลประวัติศาสตร์ ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม และรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง จดหมายเหตุของ ลา ลูแบร์ จดหมายเหตุการณ์เดินทางของ บาทหลวงดาซาร์ด จดหมายเหตุ ฟอร์บง ให้ข้อมูล ประวัติศาสตร์ในช่วงรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ถึงต้นรัชสมัยสมเด็จพระเพทราชา และจดหมายเหตุ คณะบาทหลวงฝรั่งเศสในสมัยอยุธยาเป็นต้น

จ. วรรณกรรมและวรรณคดีต่างๆในสมัยอยุธยา แม้มีปัญหาในเรื่องการกำหนด อายุที่แน่นอนและเนื้อหาสาระของวรรณคดีก็ให้ข้อมูลที่เป็นเรื่องเฉพาะค่อนข้างมาก อย่างเช่นเรื่อง ลิลิตยวนพ่าย โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์ ฯลฯ วรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติ พระมหากษัตริย์ต่างยกย่องพระมหากษัตริย์อยุธยาว่าทรงเป็นทั้งพระจักรพรรดิ พระโพธิสัตว์

^{๖๖} Michael Vickery, “The 2/K. 125 Fragment, A Lost Chronicle of Ayutthaya,” *Journal of Siam Society*, 65 , pt. 1 (Jan, 1977), p. 50-51.

^{๖๗} อุบลศรี อรรถพันธ์, “พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดวชิรญาณ เลขที่ ๒๒๒, ๒/ก ๑๐๔ จ.ศ. ๘๐๑-๘๐๓,” หน้า ๓๑.

เทวราชา แสดงให้เห็นถึงฐานะความศักดิ์สิทธิ์ของชนชั้นนำไทย วรรณกรรมสมัยอยุธยาตอนปลาย อย่างบทละครเรื่อง อิเหนา หรือ โคลงชลอพระพุทธรูปไสยาสน์ ก็สามารถให้ภาพความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำสมัยอยุธยาตอนปลายได้เป็นอย่างดี

จ. หลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร ได้แก่ ศิลปกรรมต่างๆที่เกี่ยวข้องกับคติจักรพรรดิราช ไม่ว่าจะเป็นการสร้างเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุอันถือเป็นศูนย์กลางของพระนครหรือสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวกับการจำลองจักรวาล เช่น พระบรมมหาราชวัง วัดไชยวัฒนาราม ปราสาทพระนครหลวง ฯลฯ รวมไปถึงการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่อง ที่แสดงความเป็นจักรวาทินของพระมหากษัตริย์

๒. หลักฐานสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ ประกอบด้วย

ก. จารึกหลักต่างๆ ในการจารึกพระราชกุศลของพระมหากษัตริย์ ทำให้เห็นอุดมคติทางศาสนาและการเมืองของชนชั้นนำ ได้แก่ จารึกวัดพระเชตุพนฯในสมัยรัชกาลที่ ๑ จารึกที่ฐานพระสมุทรเจดีย์ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ และจารึกบนหินอ่อนที่องค์พระเจดีย์วัดชุมพลนิกายาราม ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ฯลฯ

ข. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา (ที่ชำระในสมัยธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์) พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี และ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา(ที่ชำระในสมัยรัตนโกสินทร์) และพงศาวดารสมัยกรุงธนบุรี สามารถแสดงให้เห็นความคิดเบื้องหลังการชำระพงศาวดาร ที่แสดงถึงอุดมคติและความต้องการของชนชั้นนำไทยในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะอุดมการณ์ของรัฐที่แวดล้อมไปด้วยการสำแดงฐานะพระโพธิสัตว์ของชนชั้นนำไทย ซึ่งต่างไปอย่างมากจากจารีตการบันทึกพงศาวดารในสมัยอยุธยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ที่มีจารีตการบันทึกพงศาวดารที่เปลี่ยนไปโดยเฉพาะข้อมูลจากอาณาจักรในหมู่รัฐจารีต สะท้อนถึงการให้ความสำคัญรัฐโดยรอบของชนชั้นนำไทย ซึ่งอาจเป็นผลมาจากความกระตือรือร้นที่จะทำความรู้จักรัฐอื่นให้มากขึ้นภายหลังความผิดพลาดจากสงครามคราวเสียกรุง

ค. เอกสารชุดจดหมายเหตุของไทย เอกสารทางราชการสมัยอยุธยาถึงรัชกาลที่ ๔ เก็บรักษาไว้ที่ ส่วนเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ เอกสารชุดนี้ประกอบด้วย พระบรมราชโองการ หมายรับสั่ง ใบบอก ฎีกา หนังสือทูลเกล้าฯ และหนังสือโต้ตอบราชการ

ง. พระไตรปิฎกที่ชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ มีการตั้งข้อสังเกตถึงความน่าเชื่อถือในการใช้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ในกรอบความคิดของโลกพุทธศาสนาเถรวาท

ถือว่าพระไตรปิฎกนั้นเป็นคำสอนจากพระโอรสของพระพุทธเจ้า ซึ่งมีการจดจำในรูปแบบท่องจำ สืบทอดกันไปแต่ละสำนัก จนมีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรขึ้นครั้งแรกปรากฏในหนังสือ มหาวงศ์ของพระสงฆ์ในลังกาทวีปว่า เริ่มบันทึกพระไตรปิฎกลงเป็นอักษรในรัชกาล พระเจ้าวัฏคามนี เมื่อพ.ศ. ๔๑๒^{๑๕} โดยมีการชำระพระไตรปิฎกขึ้นหลายต่อหลายครั้งในดินแดน ต่างๆทั้งภาษาบาลีและสันสกฤต* สมเด็จพระพุทธเจ้าทรงอธิบายว่าพระไตรปิฎก เถรวาท**ที่เราใช้อยู่ทุกวันนี้มีต้นกำเนิดมาจากการที่พระพุทธโฆษาจารย์(ประมาณ พ.ศ. ๕๐๐) เอาพระไตรปิฎกฉบับที่มีอยู่แล้วในแคว้นมคธของอินเดีย ตามประวัติเล่าว่าพระไตรปิฎกฉบับนั้น ยังมีความวิปลาสอยู่มากตามกาลเวลา พระพุทธโฆษาจารย์จึงนำไปสอบทานกับฉบับในลังกาทวีป ที่พระมหินทรเถระ(พระราชโอรสพระเจ้าอโศกนำมาเผยแพร่ให้ท่องจำจนมีการบันทึกเป็นลาย ลักษณ์อักษร) โดยฉบับที่พระพุทธโฆษาจารย์ชำระใหม่นี้เป็นฉบับที่แพร่หลายมายังพม่า มอญ และไทย ซึ่งมีการชำระในไทยหลายต่อหลายครั้ง

เนื่องจากความเชื่อที่ว่าพระบาลีนั้นเป็นคำสอนจากพระโอรสของพระพุทธเจ้า ในกรอบ ความคิดของพุทธศาสนาเถรวาท การชำระพระไตรปิฎกแต่ละครั้งจะต้องพยายามรักษาของเดิมไว้ ให้ได้มากที่สุด สิ่งที่ผู้ชำระสามารถจะต้องได้มีเพียงอรรถกาและฎีกา ในวิธานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้เขียนใช้พระไตรปิฎกฉบับหลวงที่มีการชำระขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ ในบริบททางประวัติศาสตร์ จะเห็นว่ารัชกาลที่ ๑ ทรงให้ความสำคัญกับการมีเหตุผลเชิงประจักษ์ ทำให้มีข้อวิมติสงสัยต่อ ความรู้ในพระบาลีอยู่เสมอ แต่ก็ไม่ได้เปลี่ยนตัวบทพระบาลีเดิมแต่สะท้อนความเห็นที่แตกต่าง ออกมาทางอรรถกาและฎีกามากกว่า เช่น พระราชปูลงจ้อสงสัยเกี่ยวกับพระบาลีเรื่อง ชาตกใน พระสูตรต่างๆที่พระโพธิสัตว์มีสภาวะเป็นเครื่องจัน เช่น เรื่องปลาว่ายตามฟังธรรมและเรื่องนก แยกเต่าทวนอัฐิกรรมฐาน^{๑๖} สายชล สัตยานุรักษ์ ตั้งข้อสังเกตว่าน่าจะทรงไม่เห็นด้วยกับการที่ พระโพธิสัตว์ในพระบาลีต้องเป็นสัตว์เครื่องจัน อย่างไรก็ตามเรื่องราวเหล่านี้ก็ยังปรากฏใน พระไตรปิฎกฉบับหลวงที่โปรดฯให้ชำระ แต่สำหรับข้อโต้แย้งเรื่องดังกล่าวนี้กลับไปปรากฏอยู่ใน

^{๑๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาจักราชราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธเจดีย์ (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖), หน้า ๕๕.

* พระเจ้ากนิษกะ(ประมาณพ.ศ. ๖๐๐) ทรงโปรดฯให้ทำสังคายนาพระธรรมวินัยจากภาษามคธ(บาลี)เป็นภาษาสันสกฤต อันเป็นที่มา ของพระไตรปิฎกฝ่ายมหายาน

** พระไตรปิฎกหรือที่เรียกว่าบาลีนั้น คือตัวพระธรรมวินัย อีกประเภทหนึ่งเรียกว่า อรรถกา คือคำชี้แจงความบางแห่งซึ่งมีในตัว บาลีแต่โดยย่อประสงค์จะบอกอธิบายให้ผู้ศึกษาเข้าใจโดยพิสดาร อีกประเภทหนึ่งเรียกว่า ฎีกา คืออธิบายความอรรถกาให้ชัดเจนอีก ครั้งหนึ่ง ซึ่งส่วนใหญ่ อรรถกาและฎีกาแต่งโดยภิกษุชาวลังกา อรรถกาที่สำคัญได้แก่คัมภีร์พระวิสุทธิมรรคของ พระพุทธโฆษาจารย์ ดูเพิ่มเติมใน สมเด็จพระพุทธเจ้าทรงอธิบายว่าพระไตรปิฎก เถรวาท, ตำนานพระพุทธเจดีย์, หน้า ๑๑๕-๑๔๑.

^{๑๖} พระราชปูลงจ้อในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๓), หน้า ๖๑-๖๔.

คัมภีร์พุทธวงศ์^{๒๐} คัมภีร์อรรถกา ที่โปรดฯให้แปลเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๓ ซึ่งบรรยายถึงการบำเพ็ญพระบารมีของพระโพธิสัตว์ ในคัมภีร์นี้พระโพธิสัตว์ถือกำเนิดเป็นมนุษย์เท่านั้นต่างจากในพระสูตรต่างๆ แสดงให้เห็นว่าในการชำระพระบาฬีนั้นแม้ชนชั้นนำไม่เห็นด้วยก็ยังคงรักษาของเดิมไว้ ถ้าไม่ขัดกับพระวินัยและคำสอนหลักอย่างเรื่องไตรลักษณ์ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จริงๆแล้ว การชำระพระไตรปิฎกในกรอบความคิดของพุทธศาสนาเถรวาทก็จะพยายามรักษาของเดิมไว้ให้บริสุทธิ์ที่สุด พระไตรปิฎกสมัยอยุธยาที่เหลือตกทอดมาในสมัยปัจจุบันแทบไม่เหลืออยู่เลย แต่ยังพอพบได้จากพระราชปณิธานในสมัยพระเพทราชา ที่กล่าวถึงพระบาฬีเรื่องพระอัญญาจักรมรรคธรรมหรือมรรคมืองค์ ๘ ซึ่งสอบความแล้วตรงกับเนื้อหาของพระไตรปิฎกฉบับหลวงทุกประการ

จ. กฎหมายตราสามดวง เป็นที่ทราบกันดีว่ากฎหมายตราสามดวงเป็นการรวบรวมกฎหมายเก่าของอยุธยาชำระขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นครั้งสุดท้ายในปี พ.ศ. ๒๓๔๖ สมัยรัชกาลที่ ๑ คงมีการแก้ไขตัดแปลงเนื้อหาสาระในตัวบทกฎหมายเสียมาก และศักราชที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวงก็มีความคลาดเคลื่อน การนำกฎหมายตราสามดวงมาใช้เป็นหลักฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยาจึงต้องระมัดระวัง

ฉ. วรรณกรรมต่างๆตั้งแต่สมัย ธนบุรีถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อาทิ เช่น บทละครเรื่องรามเกียรติ์ โคลงเฉลิมพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรีของนายสวนมหาดเล็ก ฯลฯ วรรณกรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ แบ่งเป็น

วรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติ เช่น เพลงยาวถวายพยากรณ์เมื่อเพลิงไหม้พระที่นั่งอินทราภิเษก โคลงดั้นเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวฯลฯ

วรรณกรรมทางศาสนา เช่น ไตรภูมิโลกวินิจจัย โคลงดั้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ สังกัศนีวงศ์ ฯลฯ

วรรณกรรมที่ให้ภาพการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทย เช่น สมุดภาพไตรภูมิ ตำรับทำาศรีจุฬาลักษณ์ โคลงต่างภาษา ฯลฯ

ช. หนังสือพิมพ์ หรือหนังสือจดหมายเหตุ เช่น The Bangkok Recorder ของ หมอ บรัดเลย์ (Dr. Bradley) โดยเฉพาะข่าวมาแต่เมืองพะม่า ให้ภาพลัทธิจักรวรรดินิยม ที่

^{๒๐} หอสมุดวิจิตรญาณ, หมวดธรรมคดี หมู่ประวัติ เลขที่ ๒ ตู้ ๑๐๗ มัดที่ ๖๘ “พุทธวงศ์ฉบับหลวง จ.ศ. ๑๑๕๒” อ้างถึงใน สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒, หน้า ๑๒๕.

กำลังเข้ามามีบทบาทในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตแบบเดิม ส่งผลให้ชนชั้นนำไทยในสมัยนั้นมีความตื่นตัวจากบริบทที่เกิดขึ้น

ช. ขอบเขต และข้อตกลงเบื้องต้น

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นการศึกษาถึงบทบาทของคติจักรพรรดิราช ในฐานะคติความเชื่อทางศาสนาอย่างหนึ่ง ที่มีอิทธิพลต่อชนชั้นนำไทย และส่งผลต่อการเมือง เศรษฐกิจ สังคม ไทย ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๑๗๒ (ค.ศ. 1629) ตรงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งเป็นรัชสมัยที่มีหลักฐานปรากฏว่าชนชั้นนำไทยนำคติจักรพรรดิมาปรับใช้แสดงออกเป็นรูปธรรมอย่างมาก จนถึง พ.ศ. ๒๓๕๔ (ค.ศ. 1811) เมื่อสิ้นสุริยวงศ์สมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่คติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยได้รับการกระทบกระเทือนอย่างมากจากการเข้ามาของอิทธิพลจักรวรรดินิยมตะวันตก ในการศึกษาได้กำหนดคำจำกัดความต่างๆไว้ดังนี้

“ชนชั้นนำไทย” หมายถึง ผู้ที่เป็นเจ้าชีวิต เจ้าของแผ่นดิน ผู้มีอำนาจใช้กฎหมายสามารถกำหนดทิศทาง ความเป็นไปต่างๆของรัฐได้ โดยสามารถใช้อำนาจได้ทั้งทางตรง หรือใช้อำนาจทางอ้อมผ่านกลุ่มบุคคลที่เรียกว่า ขุนนาง ในการปกครอง ไพร่ ประเทศราช ในตอนปลายสมัยอยุธยา ชนชั้นนำไทยยังหมายรวมถึง ขุนนาง หรือ มุขนายกที่จะมีบทบาทสำคัญที่จะพัฒนาไปเป็นชนชั้นนำในสมัยรัตนโกสินทร์ ชนชั้นนำในงานวิจัยชิ้นนี้จึง หมายถึงพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ และขุนนาง

จักรพรรดิราช จักรวาทิน ราชาราช หมายถึง ราชาเหนือราชา หรือ ราชาพระองค์หนึ่งที่เป็นเจ้าผู้ปกครองราชาทั้งหมด

ประเทศราชา หมายถึงผู้ปกครองประเทศราช,เจ้าประเทศราช

คำว่า Cakravartin เขียนแบบถ่ายอักษรโรมันจากภาษาสันสกฤต แต่เมื่อเขียนเป็นภาษาอังกฤษใช้คำว่า จักรวาทิน Chakravartin ตามแบบอย่าง John Dowson ในหนังสือ A Classical Dictionary of Hindu Mythology ในภาษาบาลี เรียก จุกกวัตติ (Pali : Cakkhavatti)

ช. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ช่วยให้เข้าใจถึงความหมายและลักษณะของคติจักรพรรดิราช
๒. ช่วยให้เข้าใจถึงปัจจัยที่ส่งผลให้ชนชั้นนำไทยนำคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้
๓. ช่วยให้เข้าใจถึงปัจจัย ที่ส่งผลให้แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยเปลี่ยนแปลง

บทที่ ๒

แนวคิดเกี่ยวกับกษัตริย์หรือผู้นำรัฐไทยสมัยจารีต

เนื่องจากสังคมสมัยจารีตเป็นสังคมที่ประกอบด้วยวัฒนธรรมหลากหลาย โดยเฉพาะความเชื่อทางศาสนา ที่มีอิทธิพลกับชนชั้นนำไทยมาตั้งแต่สมัยก่อนการสถาปนาอาณาจักรอยุธยา ทั้งพุทธศาสนานิกายเถรวาท พุทธศาสนานิกายมหายาน หรือศาสนาพราหมณ์-ฮินดู คำสอนทางศาสนาโดยเฉพาะพุทธศาสนาเป็นแกนกลางระบบความเชื่อในหมู่คนทั่วไป^๒ พุทธศาสนาได้กลายเป็นพื้นฐานแห่งโลกทัศน์ของผู้คน ให้รู้จักความดีความชั่วบาปบุญคุณโทษ ตลอดจนเป็นพื้นฐานความรู้เกี่ยวกับโลก ชีวิต ธรรมชาติและจักรวาล^๓

คำสอนทางศาสนาโดยเฉพาะความรู้เรื่องจักรวาลวิทยา มีอิทธิพลต่อโลกทัศน์ของคนในสังคมอย่างมากความเชื่อเรื่อง “ไตรภูมิ” เป็นความคิดที่แพร่หลายมาตั้งแต่ก่อนสมัยอยุธยา มีการปรับความคิดความเชื่อให้สอดคล้องกับความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่มาก่อน^๔ เช่น เรื่อง ความเชื่อภูมิผี วิญญาณบรรพบุรุษเข้ากับวัฒนธรรมพุทธศาสนา ไตรภูมิจัดระเบียบและประมวลความเชื่อในสังคมเข้าไว้ด้วยกัน โดยเฉพาะเรื่อง “กรรม” อันนำไปสู่กฎภูมิหรือฐานะของคนในสังคม แสดงการยอมรับและทัศนคติของสังคมต่อโลก นับว่าเป็นแนวทางหนึ่งซึ่งช่วยสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสังคม ฉะนั้นความเชื่อดั้งเดิมและหลักของพุทธศาสนา จึงกลายเป็น “กรรม” สำหรับประพฤติปฏิบัติในสังคม^๕

ความคิดเรื่องกรรมช่วยให้เกิดการยอมรับระหว่างผู้ปกครองและผู้ใต้ปกครองได้ง่ายยิ่งขึ้นที่ยึดถือความคิดเกี่ยวกับบุญบาปมี ผลกรรม และการเวียนว่ายตายเกิด ทำให้กษัตริย์เป็นผู้ที่สั่งสมบุญบาปมีไว้มากที่สุดซึ่งแสดงออกโดยสถานะของชีวิตที่ดีกว่าผู้อื่นในชาตินี้^๖

^๑ อาคม พัลยะ, นิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีธรรมเทพนคร : รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น, หน้า ๒๔ .

^๒ ธิดา สาระยา, อารยธรรมไทย (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๓๕), หน้า ๔๖๗.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๑-๔๑๓.

^๔ ธิดา สาระยา, “ไตรภูมิกับการจัดระเบียบความคิดในประวัติศาสตร์สังคมไทย,” ศิลปวัฒนธรรม ๖,๒(ธ.ค. ๒๕๒๗): ๕๕-๕๖.

^๕ ธิดา สาระยา, “ธรรมราชาสมัยสุโขทัย,” เมืองโบราณ ๓,๔(ก.ค.-ก.ย. ๒๕๒๐): ๗๘.

^๖ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๓), หน้า ๗๓.

นอกจากนี้เพื่อให้การปกครองเป็นไปอย่างมีระเบียบเรียบร้อย ผู้ปกครองมักสอนเรื่องบาปบุญ คุณโทษ ให้แก่ประชาชน^๑ และวิธีที่จะช่วยให้ผู้อยู่ใต้ปกครองยอมรับอำนาจของผู้ปกครองได้ง่ายที่สุด ได้แก่การสร้างความเชื่อในหมู่ผู้ใต้ปกครองว่า ผู้ปกครองมีคุณลักษณะพิเศษบางประการที่เหนือบุคคลอื่นในสังคม^๒ ในด้านนี้ความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ หรือ พุทธศาสนา มีบทบาทสำคัญในการป้อนความคิดเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ของผู้ปกครอง

ระบบการเมืองไทยสมัยจารีตนำคติความเชื่อต่างๆทางศาสนามาใช้ ชนชั้นนำไทยสมัยจารีตจึงดำรงฐานะ ทั้งสมมติเทวราช พระอินทร์* พระเจ้าจักรพรรดิ พระโพธิสัตว์ พุทธราชา ธรรมราชา อย่างไรก็ตามภาพลักษณ์ที่มีลักษณะเหนือมนุษย์ของชนชั้นนำสมัยจารีต มิได้มีการเฉพะเจาะจงลักษณะใดลักษณะหนึ่งโดยเฉพาะ แต่มีการเลือกนำลักษณะคติความเชื่อต่างๆทางพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์มาใช้ ให้เหมาะสมกับสภาพการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม รับเอารูปแบบวิธีคิดต่างๆที่หลากหลายจากวัฒนธรรมที่มีปฏิสัมพันธ์ด้วย บางครั้งรับมาโดยตรง เช่น วัฒนธรรมจีน บางครั้งรับมาโดยทางอ้อมเช่นวัฒนธรรมอินเดียที่สยามรับมาจากเขมรอีกทอดหนึ่ง เป็นการรับเอาลัทธิธรรมเนียมประเพณี และสิ่งที่เป็นอารยธรรมของรัฐที่เคยเจริญรุ่งเรืองอยู่แต่เดิมมาผสมผสานให้เกิดรูปแบบของตนเอง^๓ ความคิดต่างๆทางศาสนาที่ส่งผลต่อแนวคิดเรื่องกษัตริย์หรือผู้นำรัฐไทยในสมัยจารีตได้แก่

ก. เทวราชา

ยอร์ช เซเดส์ ผู้ทรงคุณวุฒิเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคต้น ได้ทำงานบุกเบิกไว้มากมายไว้ให้นักศึกษารุ่นหลังๆค้นคว้าจากจารึกที่ท่านบุกเบิกรวบรวมไว้ โดยเฉพาะหลักฐานที่สำคัญอย่างจารึก สด็อก ก็อก ทม (Sdok Kak Thom inscription) ซึ่งจารึกขึ้นใน ปี ค.ศ. 1050 ทำให้เราเห็นว่า ในปี ค.ศ. 802 มีกษัตริย์ทรงพระนามว่า ชัยวรมันที่ ๒ ซึ่งประทับอยู่ที่ภูเขากูเลนทางภาคเหนือของบริเวณที่ต่อมากลายเป็นกลุ่มโบราณสถานพระนคร (มาจากภาษาสันสกฤต นครา แปลว่า นคร) ทรงเป็นเจ้าของพระองค์หนึ่งซึ่งมีความสัมพันธ์ห่างๆกับราชวงศ์ก่อนได้เสด็จกลับมาจากชวา พระองค์ได้ทรงสถาปนาลัทธิพิธีใหม่ขึ้น คือ ลัทธิพิธี เทวราชา

^๑ สมบัติ จันทรวงศ์, ชัยอนันต์ สมุทวนิชย์, ความคิดทางการเมืองไทย (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๒), หน้า ๑๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

* มีการเทียบกษัตริย์เป็นเช่นพระอินทร์ เทพผู้ก้ำจุนพระศาสนา ถือว่าพระมหากษัตริย์ทำหน้าที่เดียวกับพระอินทร์ในอนุจักรวาล ดูเพิ่มเติมใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, หน้า ๑๓.

^๓ ศรีศักร วัลลิโภดม, “จากพระเจ้าอุทุมพรถึงพระเจ้าปราสาททอง,” เมืองโบราณ ๓,๓ (สิงหาคม-พฤศจิกายน ๒๕๒๔): ๓๕.

(God-King)^{๑๐} เซเดส์ อธิบายว่าสาเหตุที่ทรงประกาศพระองค์เป็นอิสระจาก จักรพรรดิ (universal monarch) ของชาว ก็เพื่อเป็นการยืนยันว่าถึงความเสมอภาคในฐานะพระเจ้าจักรพรรดิของพระองค์ (พระเจ้าชัชรมันที่ ๒)^{๑๑}

นิธิ เอียวศรีวงศ์ ใน บทความ เรื่อง “The Devaraja Cult and Khmer Kingship at Angkor” อธิบายความคิดเรื่องเทวราชาไม่ได้แตกต่างไปจากเซเดส์ว่าเทวราชามีลักษณะเหมือนกับ “พระเจ้าจักรพรรดิ” (Chakravartin) ของพุทธศาสนาเถรวาท คือเป็นราชาแห่งจักรวาลหรือ (universal monarch) และสาระในจารึก สตีอก ก๊อก ฌม ก็พยายามที่จะนำเสนอภาพฐานะ เทวราชา และ จักรพรรดิ ของพระเจ้าชัชรมันที่ ๒^{๑๒}

นอกจากนี้จากการศึกษาสาระในจารึก สตีอก ก๊อก ฌม และมติของเซเดส์ ยังส่งผลต่อ งานวิชาการในระยะเวลาดังกล่าว อาทิผลงานของ โอลิเวอร์ วอลเตอร์ (O.W. Wolters) , และ โครด ชาคส์ (C. Jacques) ที่ต่างได้ข้อสรุปที่ตรงกันว่า จาก จารึก สตีอก ก๊อก ฌม พระเจ้าชัชรมันที่ ๒ ทรงประกอบพิธีกรรมเพื่อประกาศฐานะ “พระเจ้าจักรพรรดิ” ของพระองค์ พร้อมกับการขยาย พระราชอำนาจโดยการทำสงครามหลายครั้งรวมทั้งเสกสมรสกับผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น^{๑๓}

ปัญหาตามมาที่สำคัญก็คือ เทวราชา หมายถึง พระเจ้าจักรพรรดิ ใช่หรือไม่ ในงาน เรื่อง “History of Cambodia” ของ เดวิด ชานเลอร์ (David Chandler) อธิบายว่า แต่เดิมชาวกัมพูชา เน้นการบูชา “อนกตา” หรือ “ผีบรรพบุรุษ” แต่เมื่อพระเจ้าชัชรมันที่ ๒ สร้างอาณาจักรนคร หลวงที่หริหราลัย(ปัจจุบันคือเมืองโรลูลุช) กษัตริย์องค์ต่อๆมากลับยกย่องพระองค์เป็นปฐมวิญญาณ แห่งบรรพบุรุษ^{๑๔} ซึ่งเซเดส์ สรุปว่า การผสมผสานระหว่างความเชื่อเรื่องการบูชาบุคคล “Personal cult” กับ เทวราชา ส่งผลให้ชัชรมันที่ ๒ การเป็นเจ้า-บรรพบุรุษที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของกัมพูชา^{๑๕}

เซเดส์อธิบายว่าการนับถือพระศิวะในอาณาจักรที่ได้รับอิทธิพลของศาสนาฮินดูอย่างอินโด จีนและชาวมกพัฒนาไปสู่ลัทธิขงกษัตริย์ หลังรัชสมัยของพระเจ้าชัชรมันที่ ๒ มีการสร้างรูป พระองค์เป็นรูปเคารพเป็นรูปศิวะกับชายาของพระองค์

^{๑๐} ยอร์ช เซเดส์, เมืองพระนคร นครวัด นครธม Angkor : An Introduction แปลโดย ปราณี วงษ์เทศ, หน้า ๑๑.

^{๑๑} George Coedès's, The Indianized States of Southeast Asia(Honolulu, 1968), pp. 100-101.

^{๑๒} Nidhi Aeusrivongse, “The Devaraja Cult and Khmer Kingship at Angkor”, Hall, Kenneth R Explorations in early Southeast Asian history : the origins of Southeast Asian statecraft / ed. by Kenneth R. Hall and John K. Whitmore Ann Arbor : Center for South and Southeast Asian Studies, University of Michigan, c1976, p 133.

^{๑๓} เดวิด ชานเลอร์, ประวัติศาสตร์กัมพูชา : History of Cambodia (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโคลงการดำรงสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ , ๒๕๔๐), หน้า ๕๐.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒.

^{๑๕} ยอร์ช เซเดส์, เมืองพระนคร นครวัด นครธม Angkor : An Introduction, แปลโดย ปราณี วงษ์เทศ, หน้า ๑๑.

ต่อมาในสมัย พระเจ้าอินทรวรมัน (ค.ศ. 877-889) ผู้เป็นหลานปู่ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ทรงนิยมสร้างเทวาลัยบนภูเขาสูงเป็นที่ประดิษฐาน จนต่อมามีการสร้างศิวลึงค์ (Linga) แทนบรรพบุรุษ ประดิษฐานโดยสถานที่จำลองเขาพระสุเมรุอันเป็นที่สถิตของพระศิวะ โดยศิวลึงค์ที่สำคัญ คือ ศิวลึงค์ทองคำ ที่มีชื่อเรียกกันว่า กัมรเต็ง ชัคค ตะราชยะ “เจ้าแห่งจักรวาลผู้ทรงกษัตริย์ภาพ” อันเป็นที่บรรจุสารระแก่นสาร หรืออัฐตาส่วนใน ของ พระมหากษัตริย์ “เทวราชา”^{๑๖}

จากการศึกษาของผู้วิจัยพบว่าหลักฐานข้างต้นที่กล่าวมา แสดงให้เห็นว่าความคิดเรื่อง “เทวราชา” ของเขมรนั้นแต่เดิมเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการบูชาบรรพบุรุษและการบูชาศิวเทพ โดยเฉพาะการบูชาศิวลึงค์สัญลักษณ์แห่งองค์พระศิวะ ซึ่งดูจะห่างไกลจากความเชื่อของชนชั้นนำไทยในสมัยอยุธยา ที่ไวศณพนิกาย (บูชาพระนารายณ์, พระราม) น่าจะมีบทบาทในแบบแผนประเพณีราชสำนักมากกว่าไศวะนิกาย(บูชาพระศิวะ) อาจมีผู้แย้งว่าภายหลังอาณาจักรพระนครได้รับอิทธิพลจากหลายวัฒนธรรม เช่น ไวศณพนิกาย ดังมีการสร้างนครวัดบูชาพระวิษณุในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๖๕๕-๑๗๐๕) เมื่อสวรรคตมีการสร้างเทวรูปพระวิษณุและนำพระอัฐิบรรจุไว้ใต้ฐานให้ประชาชนกราบไหว้ วัฒนธรรมเขมรเองก็มีลักษณะเฉพาะจากการผสมผสานความเชื่อต่างมากมาย ทั้ง พราหมณ์ ฮินดู พุทธมหายาน จนเกิดเป็นลักษณะเฉพาะของตนเองหรือถ้าย้อนกลับไปดูวัฒนธรรมอินเดียดั้งเดิมจะพบว่า “จักรพรรดิราช” ในวัฒนธรรมฮินดู ได้รับอิทธิพลจากการลัทธิบูชาพระวิษณุหรือพระนารายณ์มากกว่าพระศิวะ(อิศวร) ดังฐานะจักรพรรดิของนารายณ์อวตารอย่างพระรามในคัมภีร์ทางศาสนาของฮินดู^{๑๗}

อย่างไรก็ตามในทัศนะของผู้วิจัยกลับเห็นว่าคำอธิบายเกี่ยวกับ “เทวราชา” ยังคลุมเครืออยู่มาก เดวิด ชานเลอร์ กล่าวว่าไม่อาจพูดให้แน่ชัดได้ว่าลัทธิเทวราชาเป็นกระบวนการสถาปนากษัตริย์ให้เป็นเทพ หรือ เทวราชา แต่หลักฐานเกี่ยวกับพิธีกรรมและความเชื่อเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับพู่ชากับศิวเทพนั้นมีอยู่มากมาย^{๑๘} ในขณะที่ D.G.E. Hall กลับอธิบายชี้ชัดว่า Devaraja king และ Chakravartin คือ ฐานะ (universal monarch) หรือ ราชาแห่งจักรวาล^{๑๙} อย่างไรก็ตามผู้วิจัยมีความเห็นว่าชนชั้นนำไทยไม่ได้รับวัฒนธรรมเขมรอย่างแนวคิดเรื่องเทวราชาทั้งหมด แต่

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

^{๑๗} Valmiki, *Ramayana* (Madras : M.L.J Press, 1958) p. 108. อ้างถึงใน ทศนีย์ สินสกุล, “จักรพรรดิราชในคติอินเดีย,” หน้า ๑๑-๑๒.

^{๑๘} O.W. Wolters, “Jayavarman II's Military Power : The Toritorial Foundation of the Angkor Empire” *Journal of the Royal Asiatic Society* (TRAS), (1973) : 21-30. อ้างถึงใน เดวิด ชานเลอร์, *ประวัติศาสตร์กัมพูชา : History of Cambodia*, หน้า ๕๒.

^{๑๙} D.G.E. Hall, *A History of Southeast Asia, third edition* (London, 1970), pp. 101-103.

มีการเลือกนำมาปรับใช้ให้เหมาะสมกับสังคมและวัฒนธรรมของตน โดยเฉพาะฐานะและความศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์

ในเรื่องฐานะและความศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ วัฒนธรรมเขมรน่าจะมีอิทธิพลอย่างมากต่อรูปแบบฐานะของกษัตริย์อยุธยา เซเดส์ อธิบายว่าที่เมืองพระนครพบรูปเคารพจำนวนไม่น้อยมีจารึกคำว่า กัมรเต็ง ชัคต หรือ “เทพเจ้าแห่งจักรวาล” และ กัมรเต็ง อัญ ซึ่งหมายถึง “เจ้าชีวิตของข้า” ซึ่งเป็นยศที่ใช้เรียกเทพเจ้า กษัตริย์ เจ้าชาย และขุนนางชั้นสูง^{๑๐} ดังปรากฏในพระนามที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ พระราชทานให้ผู้นำไทยคนหนึ่งอย่างพ่อขุนผาเมือง* จะเห็นได้ว่าฐานะ “เจ้าชีวิต” กัมรเต็งอัญ ซึ่งอาจอนุมานได้ว่าเป็นฐานะความศักดิ์สิทธิ์ของกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ที่เป็นเจ้าชีวิตผู้คนในปกครอง** เป็นผลิตผลของแนวคิดเทวราชาที่มีบทบาทต่อชนชั้นนำไทยมาอย่างยาวนานก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยา

ส่วนอิทธิพลของแนวคิดเทวราชาในสมัยอยุธยา จากข้อเสนอเดิมที่ว่าในสมัยต้นอยุธยาอยุธยายึดเมืองพระนคร (นครธม) ของขอมได้ ๓ ครั้ง ครั้งแรกใน พ.ศ. ๑๘๕๕ หรือ ค.ศ. 1912 ครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๑๙๓๑/๓๒ หรือ ค.ศ. 1936 และ ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๑๙๗๔ ไมเคิล วิกเคอรี ได้ศึกษาวิเคราะห์อย่างละเอียดในวิทยานิพนธ์ เรื่อง “Cambodia after Angkor” (The Chronicular Evidence for the Fourteenth to Sixteenth Centuries) สรุปได้ว่า อยุธยายึดเมืองพระนครได้เพียงครั้งเดียวคือครั้งที่ ๓ ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ พ.ศ. ๑๙๗๔/๗๕ โดยอาศัยหลักฐานจากพระราชพงสาวดาร กรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐฯและฉบับปลีก ๒/ก ๑๒๕ ส่วนครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒ เป็นข้อความที่เพิ่มเติมและแทรกเข้ามาภายหลัง^{๑๑} ในขณะที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เสนอว่า ขอมน่าจะตกเป็นเมืองขึ้นของอยุธยาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอู่ทอง โดยอ้างหลักฐานเรื่องขอมแปรพักตร์ ที่มีข้อความปรากฏในพระราชพงสาวดารฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) ว่า “แล้วให้ขึ้นไปเชิญสมเด็จพระรามศวร ลงมาแต่เมืองลพบุรี ทรงพระกรุณาตรัสว่า ขอมแปร

^{๑๐} ยอร์ช เซเดส์, เมืองพระนคร นครวัด นครธม Angkor : An Introduction, แปลโดย ปราณี วงษ์เทศ, หน้า ๔๒.

* ปรากฏข้อความในศิลาจารึกปราสาทพระขรรค์ ว่า “สำหรับผู้ที่พระองค์พระราชทานความมั่งคั่งบริบูรณ์แล้ว ก็ได้พระราชทานพระธิดาคือ” ในจำนวนผู้ที่ได้รับพระราชทานพระธิดานี้ พ่อขุนผาเมืองราชโอรสของพ่อขุนศรีนาวนำถม ก็ได้รับพระราชทานพระธิดาคือหนึ่ง คือนางสิขรมหาเทวี ทั้งได้รับพระราชทานพระแสงขรรค์ชัยศรี กับพระนาม กัมรเต็งอัญ ศรีอินทรคินทราทิตย จากกษัตริย์เมืองยโสธรประดัว ซึ่งการขยายอำนาจโดยการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติ เป็นรูปแบบธรรมเนียมปฏิบัติที่แพร่หลายมากในสมัยอยุธยาตอนต้น ดูเพิ่มเติมใน คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, “ศิลาจารึกหลักที่ ๑๑๖,” ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๔ (พระนคร : สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓), หน้า ๑๕๕.

** เป็นที่สังเกตว่าฐานะดังกล่าว สวนทางกับฐานะกษัตริย์สุโขทัยในการอธิบายในปัจจุบัน

^{๑๑} Micheal Theore Vickery, “Cambodia after Angkor,” (The Chronicular Evidence for the Fourteenth to Sixteenth Centuries) (Ph.D. Thesis, Faculty of the Graduate school, Yale University, 1977) อ้างถึงใน มานพ ดาวรัตน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า ๖๑.

พักตร์ให้ออกไปกระทำเสีย”^{๒๒} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช อธิบายว่าซึ่งคำว่าขอมแปรพักตร์นี้จะเข้าใจเป็นอย่างอื่นไม่ได้ นอกจากขอมหรือเขมรหรือที่เรียกในพงศาวดารแห่งอื่นเรียกว่ากรุงกัมพูชาธิบดีนั้นตกอยู่ใต้พระราชอำนาจของพระเจ้าอู่ทอง หากมิเป็นเช่นนั้นแล้วเหตุใดจะคิดแปรพักตร์หรือพยายามกอบกู้เอกราชของตนได้ เหตุการณ์อีกอย่างหนึ่งที่ยืนยันข้อเท็จจริงในเรื่องนี้คือ ในพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) ระบุ “ศักราช ๗๒๕ ปีเถาะเบ็ญจศก ทรงพระกรุณาตรัสว่าเจ้าแก้วเจ้าไทยออกอหิวตโรคตาย ให้ขุดขึ้นเผาเสีย” ซึ่งเจ้าแก้วเจ้าไทยเป็นตำแหน่งเจ้าเขมรชั้นรัชทายาท ซึ่งน่าจะถูกนำมาไว้เป็นองค์จํานําประกันความภักดีของเขมร^{๒๓}

จากเหตุการณ์การเข้ายึดครองอาณาจักรพระนครของกรุงศรีอยุธยา ส่งผลให้เกิดการตีความกันอย่างกว้างขวางว่าอยุธยาจะได้รับเอาลัทธิธรรมเนียมประเพณีปฏิบัติของเขมร ไม่ว่าจะเป็นราชาศัพท์ กฎหมาย แบบแผนราชสำนัก ตลอดจนฐานะความศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์มาใช้ในระเบียบการเมืองการปกครอง ดังที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงอธิบายว่า “ปรากฏเมื่อครั้งสมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพระยา) ไปตีได้นครราชธานีเขมร ได้พวกเขมรที่เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการเข้ามาไว้ในพระนครศรีอยุธยา พวกนั้นนำแบบแผนประเพณีในเมืองเขมรเข้ามา แล้วไทยรับเอามาใช้โดยมากด้วยเห็นว่าเมืองเขมรเคยเป็นมหาประเทศมาช้านาน”^{๒๔}

เช่นเดียวกับ ยอร์ช เซเดส์ ที่ลงความเห็นว่ายไทยน่าจะรับเอากฎหมายของขอมมาเป็นแบบฉบับกฎหมายไทย เช่น ปรากฏหลักฐานในเรื่องการลงโทษผู้ละเมิดกฎหมายลักษณะขบถศึก ถ้าเอากฎหมายลักษณะขบถศึกของไทยกับของเขมรมาเทียบกัน จะเห็นว่าการลงโทษคนขบถมี ๒๑ สถานตรงกัน วิธีลงโทษมีลักษณะทารุณด้วยประการต่างๆ เพื่อให้หนักโทษได้รับความทุกข์ทรมานอย่างสาหัสจนกว่าจะตายเหมือนกัน เช่น แล่นเรือที่ละขึ้นๆ เอาตัวลงทอดในกระต๋มน้ำมันที่กำลังเดือด สับแขนสับขา หรือเขียนจนกว่าจะตาย หลักฐานอีกอย่างหนึ่งก็คือชื่อหมวดหมู่ของกฎหมาย เขมรเอาคำว่ากรรมนำหน้า เช่น กรรมวิวาท กรรมมรดก กรรมทาสกรรมกร กรรมราชนิตินาสตรี กรรมขบถศึก ไทยก็เอาคำว่ากรรมนำหน้าตามอย่างเขมร เช่น กฎหมายกรรมศักดิ์ แต่ส่วนมากใช้คำลักษณะแทนคำว่ากรรม เช่น ลักษณะวิวาท ลักษณะมรดก ลักษณะทาส ลักษณะขบถศึก จะเห็นว่าชื่อหมวดกฎหมายของไทย ตรงกันกับของเขมร^{๒๕}

การรับวัฒนธรรมเขมรของราชสำนักอยุธยาน่าจะส่งผลอย่างมากต่อรูปแบบฐานะความศักดิ์สิทธิ์และการใช้อำนาจของกษัตริย์ มีพระราชกำหนดเกล้าฉบับหนึ่งออกประกาศเมื่อ

^{๒๒} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๒.

^{๒๓} ดูเพิ่มเติมใน หม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช, *ลักษณะไทย*, หน้า ๒๖.

^{๒๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *เที่ยวเมืองพม่า*, หน้า ๑๕๓.

^{๒๕} ชัย เรื่องศิลป์, *ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านสังคม* (กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ, ๒๕๔๕), หน้า ๑๑.

จุลศักราช ๑๑๐๒ ระบุว่า “อนึ่งแผ่นดินเป็นใหญ่แต่สมเด็จพระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุว่า พระมหากษัตริย์นั้นเป็นสมมติเทวดา จะให้ผู้น้อยเป็นผู้ใหญ่ เป็นใหญ่ก็ได้ ถ้าสมเด็จพระมหากษัตริย์มีพระราชโองการด้วยกิจสิ่งใดๆ ก็ดี คุณคั่งขวนฟ้า ถึงมาทว่าฝ่าถูกต้องต้นไม้ ภูเขา มีอาจสามารถจะทนทานได้ ย่อมจะหักทำลายไป ถ้าจะมีพระราชโองการตรัสสั่งห้ามสิ่งใด ก็ขาดเป็นสิทธิ์สิ่งนั้น” ^{๒๖} (ฐานะกษัตริย์กับราษฎรยังห่างไกล) หรือหลักฐานชั้นหลังที่น่าจะผ่านการชำระมาหลายต่อหลายครั้งอย่างกลมเกลียวราบลื่น ที่มีบานแผนกระบุว่าตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จ.ศ. ๑๒๐๐ แสดงให้เห็นถึงฐานะของกษัตริย์และหน้าที่ของราษฎรที่พึงปฏิบัติต่อกษัตริย์และสัญลักษณ์แห่งกษัตริย์ด้วยความเคารพ ซึ่งหากฝ่าฝืนข้อปฏิบัติซึ่งในปัจจุบันอาจเห็นเป็นเรื่องเล็กน้อยย่อมหมายถึงโทษตาย^{๒๗} จากหลักฐานที่ปรากฏอาจอนุมานได้ว่าลัทธิธรรมนิยมประเพณีปฏิบัติของเขมรน่าจะเป็นที่คุ้นเคยของชนชั้นนำไทยในสมัยอยุธยาตั้งแต่แรกสถาปนาอาณาจักร โดยเฉพาะความคิดที่เกี่ยวข้องกับฐานะและอำนาจของกษัตริย์อย่างเรื่อง “เทวราชา” (God-King)

ข. ธรรมราชาและธรรมราชาธิราช

แนวคิดการปกครองโดยธรรม* หรือ “ธรรมราชา” เป็นแนวความคิดที่แพร่หลายอยู่แล้วในรัฐไทย น่าจะปรากฏขึ้นเมื่อหลังจากพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ เข้ามาแทนที่ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายและพุทธศาสนamahayan ค่อยๆ ร่วงโรยลง ในขณะที่เดียวกับที่พุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ค่อยๆ มีบทบาทเพิ่มขึ้น ดังปรากฏในศิลาจารึกหัวเวียงเมืองไชยาโบราณมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ กล่าวว่า ธรรมราชาเป็นลักษณะอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า^{๒๘} นอกจากนี้แนวคิดเรื่อง “ธรรมราชา” และทศพิธราชธรรม ยังปรากฏร่องรอยควบคู่กันอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนาในดินแดนล้านนา อย่าง ชินกาลมาลีปกรณ์ ตำนานมูลศาสนา พงสาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน และ จามเทวีวงศ์ ที่มักกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับธรรมชาติ และความเจริญก้าวหน้าหรือล่มสลายของรัฐ ซึ่งกษัตริย์หรือผู้นำต้องประพฤติธรรม(ทศพิธราชธรรม) บ้านเมืองก็จะเจริญเป็นสุข

^{๒๖} “พระราชกำหนดเกล้า ๕๐,” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓ (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๕๒-๑๕๓.

^{๒๗} “กฎหมายตราสามดวงเล่ม ๑ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากรจัดพิมพ์, ๒๕๒๑), หน้า ๗.

* ในวัฒนธรรมจีนที่ปรากฏแนวความคิดกษัตริย์ผู้ทรงธรรม หรือความสัมพันธ์กับคุณธรรมของผู้ปกครองที่มีผลต่อความเป็นไปของบ้านเมือง ดู Wang , Yu-ch' uan, “Central Government of the Former Han Dynasty,” (Harvard Journal of Asiatic Studies, 12 (1949), p. 165.

^{๒๘} กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔ (กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ, ๒๕๒๘), หน้า ๑๑๗-๑๒๐.

หาไม่แล้วเมืองก็อาจเกิดเภทภัยเมืองล่มเมืองหายได้^{๒๕} ในพงศาวดารเมืองเชียงใหม่กล่าวถึง ประเพณีการปกครองซึ่งขุนจอมธรรมยึดถือราชธรรมพร้อมทั้งยังสั่งสอนท้าวพระยาเสนาอำมาตย์ ในจามเทวีวงศ์เรียกพระราชผู้ทรงธรรมว่า “พระเจ้าชัมมิกราช” นอกจากนี้ ยังกล่าวถึงการ ประพฤติจักรวัตติธรรมของพระนางจามเทวีวงศ์ และการสอนเสนาอำมาตย์ราชมนตรีทั้งหลายให้ ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม อย่างไรก็ตามทั้ง จามเทวีวงศ์ ชินกาลมาลีปกรณ์ และตำนานมูลศาสนา ยังมีได้สะท้อนความคิดเรื่องธรรมราชาที่เป็นระบบมากเท่าที่ควร แต่ความคิดเรื่องธรรมราชานั้น ถูกเน้นมากในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ติโพ^{๒๖}

ในสมัยจารีตที่ความเชื่อทางศาสนามีอิทธิพลต่อความคิดของคนในสังคม การสำแดงฐานะ ราชชาติโดยธรรม เป็นความจำเป็นพื้นฐานอย่างหนึ่งในการควบคุมคนในสังคม สะท้อนออกมาใน รูปแบบกิจกรรมต่างๆของชนชั้นนำในการอุปถัมภ์บำรุงพุทธศาสนา ธิดา สาระยา ตั้งข้อสังเกตว่า ในสมัยสุโขทัยจากข้อความในศิลาจารึกหลักที่ ๑ จะเห็นได้ว่าในระยะแรก ๆ ฐานะของผู้ปกครอง ยังไม่แตกต่างหรืออยู่ห่างจากประชาชนมากนัก ความแตกต่างระหว่างผู้ปกครองและประชาชน แสดงออกด้วยถ้อยคำที่กล่าวถึงพฤติกรรมที่ปฏิบัติต่อศาสนา เพื่อระบุว่าใครเป็นผู้ประกอบ พิธีกรรมเหล่านี้ประชาชนหรือผู้ปกครอง นอกจากนี้ถ้อยคำที่ประชาชนใช้กับศาสนาและกับ ผู้ปกครองก็แตกต่างกัน^{๒๗} เห็นเด่นชัดว่าประชาชนยอมรับฐานะและความสำคัญของผู้ปกครองใน ระดับต่ำกว่าฐานะและความสำคัญของศาสนา เมื่อผู้ปกครองยอมรับธรรมในพุทธศาสนารวมเข้ากับความเชื่อดั้งเดิมในสังคม สร้างความรับรู้ร่วมกันระหว่างผู้ปกครองและประชาชนด้วยลักษณะ ความเป็น “ธรรมราชา”^{๒๘} หรือลักษณะผู้ปกครองในอุดมคติ ซึ่งในระดับประชาชนทั่วไปแล้ว ความคิดเรื่องกษัตริย์ที่เน้นการประพฤติธรรม เมื่อความคิดเรื่องผู้ปกครองผูกพันอยู่กับความ เชื่อทางศาสนา ฐานะของผู้ปกครองจึงเลื่อนขึ้นมาอยู่ในระดับเดียวกับศาสนา เพราะฉะนั้นความ เชื่อในศาสนาคือแหล่งบารมีของอำนาจกษัตริย์อันปรากฏในรูปของความเป็นธรรมราชาแบบ สุโขทัย นอกจากจะเป็นที่ยอมรับทางพฤติกรรมในแง่ที่สังคมจะต้องมีผู้นำแล้ว ยังเป็นการสร้างความชอบธรรมและการยอมรับฐานะของผู้ปกครองทางด้านแนวความคิดในหมู่ประชาชน ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองและประชาชนจึงผ่านถึงกันด้วยลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ภาวะดังกล่าวช่วยเสริมคุณค่าและความสำคัญของผู้ปกครอง^{๒๙}

^{๒๕} สมบัติ จันทรวงศ์, ชัยอนันต์ สมุทวนิชย์, ความคิดทางการเมืองไทย, หน้า ๑๑.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐-๕๕ .

^{๒๗} ธิดา สาระยา, “ธรรมราชาสมัยสุโขทัย,” เมืองโบราณ : ๑๘.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑.

อย่างไรก็ตามบทบาทของผู้อยู่ใต้ปกครองในสมัยจารีต จากบริบททางประวัติศาสตร์น้อยมากที่จะเกิดการต่อต้านผู้นำจากชนชั้นล่าง การให้ความสำคัญกับผู้ใต้ปกครองในสมัยจารีตจึงดูเหมือนว่าชนชั้นนำจะให้ความสำคัญน้อยกว่าความสัมพันธ์ระดับชนชั้นนำด้วยตนเอง ปัจจัยดังกล่าวส่งผลให้เกิดพัฒนาการความคิดเรื่องการปกครองโดยธรรมในหมู่รัฐจารีต ในการปกครองสังคมหน่วยย่อยที่ไม่ได้มีฐานะจักรวรรดิแวดล้อมไปด้วยเหล่าประเทศราช ฐานะธรรมราชาจึงเป็นพระเกียรติยศของชนชั้นนำภายในสังคมของตน การอุปถัมภ์บำรุงพระศาสนาแลทุกข์สุขของอาณาประชาราษฎร์จึงเป็นสิ่งจำเป็นในการควบคุมหน่วยสังคมของตน แต่เมื่ออาณาจักรขยายใหญ่ขึ้นครอบคลุมอาณาจักรอื่นๆ ฐานะ “ธรรมราชา” กลับถูกนำไปอธิบายในระดับความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองด้วยกัน คือ “ธรรมราชาธิราช” หรือ “ธรรมิกราชาธิราช” อันเป็นการแสดงความเหนือกว่าธรรมราชาทั่วไป คือ การเป็นราชาผู้มีธรรมเหนือราชาทั้งหมด

อย่างไรก็ตามยังเป็นปัญหาถึงการตีความนาม “ธรรมราชาธิราช” หรือ “ธรรมิกราชาธิราช” ที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในจารึกบุญหรือพระราชกำหนดเก่าของพระมหากษัตริย์ ในงานเรื่อง “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒) ของสายชล สัตยานุรักษ์ อธิบายว่าคติธรรมิกราชาธิราช ในสมัยรัตนโกสินทร์ว่าหมายถึง “พระโพธิสัตว์” อันเป็นอุดมการณ์สูงสุดของชนชั้นนำ^{๓๔} ความคิดเรื่อง พระโพธิสัตว์ ที่สายชลอธิบายว่าเป็น “ธรรมิกราชาธิราช” ที่ยังมีปัญหาอยู่มากในการตีความ* เมื่อมองจากรูปศัพท์ ธรรมราชาธิราช น่าจะหมายถึง ผู้มีธรรมเหนือราชาอื่นทั้งหมด ซึ่งหมายถึง พระพุทธเจ้า หรือ พระจักรพรรดิ ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก นอกจากนี้พระโพธิสัตว์ในกรอบความคิดโลกพุทธศาสนา ไม่จำเป็นต้องเป็นชนชั้นนำหรือกษัตริย์เสมอไป พระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในพระสูตรมีชาติกำเนิดหลากหลายตามแต่กรรม มีทั้งเป็น เดรัจฉาน ยาก นกบวช เทวดา พรหม ฯลฯ ไม่ได้มีกำเนิดเป็นกษัตริย์เท่านั้น

อย่างไรก็ตามการออกพระนาม ธรรมราชาธิราช (พระราชผู้ทรงธรรมเหนือพระราชาทั้งหมด)^{๓๕} ถือเป็นคำใหม่ที่เพิ่งปรากฏขึ้นในจารึกต่างๆสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (ลิไท) ไม่ปรากฏคำนี้ในพระไตรปิฎกหรือหลักฐานจากรัฐใกล้เคียงในสมัยนั้น จะปรากฏก็เพียงแนวคิดเรื่อง

^{๓๔} สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒), หน้า ๒๘๑.

* ผู้วิจัยเสนอว่าธรรมิกราชาธิราช หรือ ธรรมราชาธิราช คือ ลักษณะทางธรรมของพระจักรพรรดิ

^{๓๕} “จารึกนครชุม” ใน ประชุมพระราชพงสาวดาร ฉบับ ภาคอุณาภิเษก เล่ม ๓, หน้า ๘๗. และ “ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง” ประชุมพระราชพงสาวดาร ฉบับ ภาคอุณาภิเษก เล่ม ๓, หน้า ๑๔๔.

กษัตริย์ผู้รู้ธรรมและคำว่าธรรมราชา* ซึ่งบริบทต่างๆที่ปรากฏในสมัยพระยาโลไทย่าง การสำแดงฐานะพระโพธิสัตว์ผู้มุ่งสอนคนทั้งหลายให้รู้ธรรม นำพาสรรพสัตว์ข้ามวัฏสงสาร(มหายาน) และไม่ทรงปรารถนาเป็นพระจักรพรรดิราช^{๖๖} น่าจะเป็นเหตุให้สายชลเลือกที่จะอธิบายว่า ธรรมราชาธิราช หรือ ธรรมิกราชาธิราช นั้นหมายถึง แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ ในทัศนะผู้วิจัยเสนอว่า มีความเป็นไปได้ที่คำเดียวกันในแต่ละยุคสมัยอาจมีความหมายต่างกัน หรืออาจเป็นการผสมผสานความเชื่อต่างๆเข้าด้วยกันจนกลายเป็น “ลักษณะเฉพาะ” แม้พระยาโลไทยจะกล่าวที่ไม่ทรงปรารถนาจักรพรรดิสมบัดก็ก็ตาม แต่คคิธรรมราชาธิราช ก็ได้รับอิทธิพลจากคติจักรพรรดิราชไม่มากนักน้อย เนื่องจากคคิธรรมราชาธิราชแสดงถึงความเหนือกว่าราชาทั้งปวงในทางธรรม ความเป็นราชาธิราชนำได้รับอิทธิพลมาจากคติจักรพรรดิราชเถรวาท ซึ่งเป็นผู้มียุทธธรรมสูงสุดในหมู่พระราชาทังมวล ที่ได้รับมาจากการเข้ามาของพุทธศาสนาตั้งกวางศที่ทางสุโขทัยรับมาจากนครศรีธรรมราช** ส่วนฐานะพระโพธิสัตว์อาจได้รับอิทธิพลมาจากพุทธศาสนา มหายาน ดังปรากฏในศิลาจารึกวัดป่ามะม่วงที่กล่าวถึงการผนวชของพระยาโลไทยว่า “พระราชผู้ตั้งอยู่ในธรรมทรงพระนามว่า โลไทย ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์องค์หนึ่งในบรรดาพระโพธิสัตว์ ๑๐ พระองค์ ผู้บำเพ็ญบารมีเต็มเปี่ยมแล้วมีพระศรีอริยมุต ไตย” จากจารึกดังกล่าวกล่าวถึงพระโพธิสัตว์ ๑๐ พระองค์ซึ่งใกล้เคียงกับพระโพธิสัตว์ของมหายาน ๘ พระองค์ อันประกอบด้วย พระไมเตรยะ พระคณคัลยชะ พระสมันตภัทระ พระวัชรปาณี พระมัญชุศรี

* แนวความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์ผู้รู้ธรรม ผู้รู้ธรรมในสมัยสุโขทัย ปรากฏเป็นหลักฐานอยู่ในจารึกสมัยพระยาโลไทย่างถึงพ่อขุนรามคำแหงและพระยาโลไทยว่า “ลูกพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ผู้หนึ่ง ชื่อพ่อขุนรามราชปราชญ์ผู้รู้ธรรม” ได้แผ่อาณาเขต ปลูกเลี้ยงฝูงลูกบ้านลูกเมืองนั้นชอบด้วยธรรมทุกคน” “หลานพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ผู้หนึ่งชื่อธรรมราชา พ...รู้บุญรู้ธรรมนิยม มีปรีชาแก่กมปมิกกล่าวดีเลย” กษัตริย์หรือผู้นำเปรียบเหมือนพระพุทธช่วยเหลือประชาชนให้หลุดพ้นจากทุกข์ “.....จึงเป็นพระพุท ขงจึงเอาฝูงสัตว์ทั้งหลายข้ามสังสารทุกข์นี้จึ่ง...นญาว่า จักฆ่าผู้ฆ่าคนเลย ชื่อ...” และเน้นเรื่อง “ธรรม” อันราชาต้องปฏิบัติว่า “ขุนผู้ใดกระทำชอบด้วยธรรมดังอัน ขุนผู้นั้นกินเมืองเหิงนานแก่กม ผู้ใดกระทำชอบด้วยธรรมดังอัน ขุนผู้นั้นมีอินเหิงนานเลย” ดูเพิ่มเติมใน ธิดา สาระยา, “ธรรมราชาสมัยสุโขทัย,” เมืองโบราณ :๑๘.

^{๖๖} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกสุโขทัย (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๕), หน้า ๖๖.

** ในรัชกาลพ่อขุนรามคำแหง ได้มีมินต์พระสงฆ์จากเมืองนครศรีธรรมราช เข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาตั้งกวางศ ในเมืองสุโขทัย ปรากฏหลักฐานในจารึกว่า พ่อขุนรามคำแหงทรง “โยยทาน” และยกย่องปุครู จากนครศรีธรรมราช พฤติกรรมดังกล่าวแสดงถึงนโยบายของรัฐที่ต้องการสนับสนุนคคิพุทธศาสนาแบบตั้งกวางศ เพราะก่อนหน้านั้นพุทธศาสนาใหม่สำหรับดินแดนแถบนี้ หลังจากนี้สุโขทัยจึงรับพุทธศาสนาผ่านมอญ ดังเช่นได้อัญเชิญพระมหาสวามีสังฆราชจากนครพัน ซึ่งเชื่อกันว่าอยู่ในแดนมอญ จารึกหลักที่ ๑๔ และ ๖๒ กล่าวถึงพระสุนนเถระ สิกขาอยู่ในสำนักมหาสวามีอุมพรเมืองมอญ ได้กลับมาเผยแผ่พระศาสนาในสุโขทัย สันนิษฐานว่าสมัยพระยาโลไทย่างปรับปรุงพุทธศาสนาตั้งกวางศตามหลักของมอญตามหลักฐานทางโบราณคดีปรากฏว่า เทวาลัยในเมืองสุโขทัยและศรีสัชชนาลัยได้ถูกเปลี่ยนเป็นพุทธสถาน ปะปนกับการที่สมัยสุโขทัยได้รวมความเชื่อภูมิเข้ากับวัฒนธรรมพุทธศาสนา

พระสรรพนินวณวิษกัมภี พระกษัตริครระ พระขรรระ^{๓๗} อย่างไรก็ตามปัญหาดังกล่าวก็เป็นปัญหาที่ควรศึกษากันต่อไป

ค. พระโพธิสัตว์

ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในรัฐไทยปรากฏอย่างน้อยตั้งแต่สมัยอาณาจักรตามพรลิงค์ เช่นในจารึกวัดเสมาเมืองที่ค้นพบในจังหวัดนครศรีธรรมราชที่กล่าวว่า พระเจ้ากรุงศรีวิชัยผู้เจ้าแห่งราชาทั้งหลายในโลกทั้งปวง ได้ทรงสร้างปราสาทอิฐทั้งสามนี้ เป็นที่บูชาพระโพธิสัตว์เจ้าผู้ถือดอกบัว (คือปัทมปาณี) พระผู้ผจญพระยามารแลพระโพธิสัตว์เจ้าผู้ถือวชิระ (คือวสุปาณี)^{๓๘} ในสมัยแรกก่อตั้งอาณาจักรสุโขทัยปรากฏความคิดเรื่องความปรารถนาพุทธภูมิหรือปรารถนาเป็นพระโพธิสัตว์ของชนชั้นนำไทยอย่างในรัชสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พระยาสิทธิ) ดังปรากฏในจารึกวัดป่ามะม่วงที่กล่าวถึงการผนวชของพระยาสิทธิว่า “ผลบุญที่อาตมาบวชในศาสนาของพระพุทธ พระผู้เป็นเจ้าในครั้งนี้ อาตมาไม่ปรารถนาจักรพรรดิสมบัติ อินทรสมบัติ พรหมสมบัติ อาตมาปรารถนาเป็นพระพุทธ เพื่อนำสัตว์ทั้งปวงข้ามไตรภพนี้”^{๓๙}

ในสมัยอยุธยาอุดมคติสูงสุดของกษัตริย์อยุธยาคือการเข้าสู่นิพพานหรือปรารถนาพระโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ความเป็นผู้มีบุญมีสถานะอันเอื้ออำนวยทำให้ กษัตริย์อยุธยาถือเป็นผู้นำในการพาเหล่าปวงชนข้ามวัฏสงสาร อันเป็นอุดมคติสูงสุดของกษัตริย์ในพุทธศาสนา ดังปรากฏในจารึกลานทองหลักที่ ๔๗ “ขอให้เราได้สำเร็จพระสร้อยสรเพ็ชรชุกตายนตรัสรู้เป็นองค์พระพุทธเจ้าในอนาคตกาลโน้นเถิด”^{๔๐} ชนชั้นนำไทยในสมัยอยุธยาต่างปรารถนาหรือต้องการสำแดงฐานะพระโพธิสัตว์ เมื่อมองจากพระนามพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาที่ปรากฏในพระราชกำหนดบทพระไอยการหรือจารึกบุญต่างๆของพระมหากษัตริย์^{๔๑} กษัตริย์อยุธยาต่างได้รับการเชิดชูว่าทรงเป็น “พระพุทธเจ้าอยู่หัว” “บรมพุทธชาดกูร”

^{๓๗} ดูเพิ่มเติมใน ประพจน์ อัครวิรุฬหาร, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและมหายาน,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓), หน้า ๑๕๐.

^{๓๘} กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ, ๒๕๒๕), หน้า ๑๘๗-๒๐๓.

^{๓๙} ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกสุโขทัย (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๖๖.

^{๔๐} ประชุมศิลาจารึก ภาค ๓ (กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘), หน้า ๗๒.

^{๔๑} ดังปรากฏในจารึกลานทองหลักที่ ๔๗ ซึ่งผู้ประกาศตนเป็นพระจักรพรรดิราชก็มีความปรารถนาสูงสุดที่จะ “ขอให้เราได้สำเร็จพระสร้อยสรเพ็ชรชุกตายน ตรัสรู้เป็นองค์พระพุทธเจ้า ในอนาคตกาลโน้นเถิด” ดูเพิ่มเติมใน ประชุมศิลาจารึก ภาค ๓ (กรุงเทพฯ สำนักนายกรัฐมนตรี ๒๕๐๘), หน้า ๗๒.

ควบคู่กับการเป็น “พระจักรพรรดิราช” หรือ เทพเจ้าของศาสนาพราหมณ์* ใน
วรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา อย่าง ลิลิตยวนพ่าย โคลง
เฉลิมพระเกียรติพระนารายณ์ หรือ พระราชปวงจาสัมเด็จพระนารายณ์^{๔๒} ต่างปรากฏ
ความคิดเรื่องพระโพธิญาณอันเป็นการยกย่องแสดงฐานะพระมหากษัตริย์เป็นพระโพธิสัตว์

ง. ราชনীติ

ราชনীติ** เชื่อกันว่าเป็นคัมภีร์โบราณเขียนขึ้นโดยพราหมณ์สองคนคือพราหมณ์
อนันตญาณและพราหมณ์คณามิสสกะ^{๔๓} โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อสั่งสอนกษัตริย์ ผู้ที่เป็นผู้
ค้นพบต้นฉบับ ราชনীติ และ เป็นผู้แปลจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทยนั้น มีความเห็นว่า
ราชনীติเป็นหลักการปกครองที่กษัตริย์ไทยโบราณใช้เป็นหลักในการปกครองบ้านเมืองไทย
จริง^{๔๔} สมบัติ จันทรวงศ์ อธิบายว่าแม้จะแน่ใจว่าราชনীติเป็นของเก่าแต่ก็ไม่อาจจะระบุแน่ชัด
ว่าแต่งขึ้นในสมัยใด^{๔๕} เช่นเดียวกับ ชัยอนันต์ สมุทวณิช ที่เห็นว่าความมีดม่นเกี่ยวกับยุค
สมัยที่แน่นอนและองค์ประกอบอื่นๆ จึงทำให้เป็นการยากที่จะสันนิษฐานถึงเจตนารมณ์
ของผู้รจนา ราชনীติ ว่ามีอย่างไรแน่^{๔๖}

ราชনীติเท่าที่ปรากฏตกทอดมาถึงปัจจุบันมีอยู่ ๑๕๓ คาถา มีทั้งคำสอนทางโลก
และทางธรรม และมีหลายข้อที่ขัดกับสภานิติบัญญัติฝ่ายพุทธศาสนา โดยเฉพาะคำสอนทางด้าน

* ดูพระไอยการต่างๆที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวง

^{๔๒} ซึ่งยังเป็นหลักฐานที่ยังมีปัญหาเรื่องการทำนายอายุอยู่ ดูเพิ่มเติมใน ประชุมพระราชปวงจาสัมเด็จพระนารายณ์, หน้า ๑๓๓.

** หนังสือ "ราชনীติ - ธรรมনীติ" เป็นหนังสือที่ราชบัณฑิตยสถาน แปลมาจาก ฉบับของจางฉีกะ ซึ่งลูควิค สเติร์นบัค[Ludwik Stembach] เป็นบรรณาธิการ และธรรมনীติ ฉบับแปลการม(พ.ศ.๒๔๖๑) ซึ่งได้อาศัยธรรมনীติฉบับพม่า ที่ เจมส์ เกรย์[James Gray] เป็นผู้รวบรวมพิมพ์ขึ้นเป็นหลักในการจัดทำ เพื่อน้อมเกล้าฯน้อมกระหม่อมถวายเป็นพระราชกุศล ในศุภวารโฆสิตที่สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๕ รอบในวันที่ ๑๒ สิงหาคม พ.ศ.๒๕๓๕

^{๔๓} ราชনীติ, คาถาที่ ๑๕๓.

^{๔๔} ราชনীติ (พากย์บาลี และพากย์ไทย) ฉบับพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโทพระยาศรีสรราชภักดี (ม.ร.ว. ฉายกำภู) พ.ศ. ๒๕๐๕ ความเห็นของท่านมหากิม (ทอง หงส์ลัดดารมภ์), หน้า ๑.

^{๔๕} สมบัติ จันทรวงศ์, “ราชনীติ : บทวิเคราะห์,” วารสารสังคมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๑๕,๓ (กรกฎาคม-กันยายน พ.ศ. ๒๕๒๑): ๑๕๒-๑๖๕.

^{๔๖} ชัยอนันต์ สมุทวณิช, “ความคิดทางการเมืองไทยโบราณ : การศึกษาราชনীติ,” เอกสารวิชาการของกลุ่มนักรัฐศาสตร์ไทย สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ลำดับที่ ๑, หน้า ๓.

การปกครอง การจัดการกับศัตรู การเตรียมการสงครามฯลฯ^{๔๓} ซึ่งทำให้ราชনীติดูเป็นของแปลกคือ เป็นเสมือน “สูตรผสม” ระหว่างอุดมการณ์ ธรรม และแนวทางปกครองแบบใช้อำนาจ^{๔๔} อย่างไรก็ตามคุณค่าของราชনীติอาจแสดงให้เห็นถึง การรับเอาวัฒนธรรมพุทธและพราหมณ์มาปรับใช้ในรูปแบบการเมืองการปกครองของชนชั้นนำไทย แม้เนื้อหาของราชনীติจะเน้นไปทางพราหมณ์ เป็นคำสอนกษัตริย์ตามแบบพราหมณ์ แต่ก็มีคำสอนคำศัพท์ทางพุทธศาสนาแปลกปลอมเข้ามาอยู่มาก *

คาถาบทแรกของราชনীติกล่าวว่า “ข้าพเจ้าจะแสดงราชনীติศาสตร์ที่เห็นประโยชน์ทันตา เพื่อเพิ่มพูนความรู้ในการขยายพระราชอาณาจักร” เพราะฉะนั้นอาจอนุมานได้ว่า จุดประสงค์ที่สำคัญของราชনীติ ก็คือคู่มือการแผ่อำนาจ การขยายอาณาจักร การทำสงคราม ซึ่งเป็นภารกิจที่จะนำชื่อเสียงมาให้กษัตริย์ คำสอนเกี่ยวกับการขยายอำนาจพบได้มากมายในคาถาบทต่างๆ “พระเจ้าอยู่หัวทรงรอบรู้คัมภีร์নীติศาสตร์ จนแจ่มแจ้งในพระราชหฤทัย ทรงรอบรู้NYSEต่างๆ เป็นอย่างดี ก็ย่อมจะไม่ถึงความพินาศ ทั้งยังทรงได้ ชัยชนะทั่วรัฐมณฑล และ ทรงผลิตพลินในสวรรคต”(คาถาบทที่ ๑๕๒) นอกจากนี้ ราชনীติ ยังกำหนดคุณสมบัตินี้และธรรม ให้พระมหากษัตริย์ปฏิบัติตามตามเพื่อ “ทรงสามารถปราบปรามแผ่นดินทั้งสองได้ราบคาบและทรงเป็นที่รับรองบุญศิริทั้งสิ้น” เมื่อปฏิบัติแล้ว “ท้าวเธอก็จะทรงชนะสรรพข้าศึกเสียหนามได้สิ้น พระเดชานุภาพก็กระฉ่อนไปทั่วทิศ” ในคาถาบทที่ ๑๕ กล่าวว่า “พระเจ้าอยู่หัวองค์ใด ทรงทราบล่วงหน้า พระราชกิจจะสำเร็จได้ดี โดยวิธีทรงเทียบเคียงอย่างนี้ว่า เราเป็นอย่างไร กาลเทศะเป็นอย่างไร ข้าศึกมีกำลังเท่าเราหรือยิ่งกว่าเราอย่างไร ความกล้าหาญเป็นอย่างไร กิจการพร้อมมูลอย่างไร ศัตรูพร้อมเพรียงอย่างไร การทูตเป็นอย่างไร พระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น นักปราชญ์กล่าวว่า เป็นราชาธิราชจอมราชา”

แม้ราชনীติให้ความสำคัญอย่างมากกับการขยายอำนาจแต่ก็กล่าวถึงเป้าหมายทางโลกและทางธรรมควบคู่กันเสมอ เช่นในคาถาบทที่ ๘๘ ความว่า “พระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงธรรม ย่อมทรงพระเจริญ พระเจ้าอยู่หัวทรงปราบอริราชศัตรูให้ราบคาบคาบ ทรงได้ชัย

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

* ราชনীติ มีถ้อยคำที่พาดพิงถึงพระพุทธรูปหรือคำอื่นๆ ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นคำศัพท์ที่เอามาจากพุทธศาสนา รวม ๕ คาถา (คาถาบทที่ ๘๘, ๑๓๐, ๑๓๒, ๑๓๓, ๑๓๗) ในขณะที่มีคำซึ่งอาจถือได้ว่าบ่งถึงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์รวม ๕ คาถา (คาถาบทที่ ๗, ๒๐, ๓๘, ๖๓, ๗๔, ๑๑๔, ๑๑๕, ๑๕๒, ๑๕๓) แต่ที่สำคัญที่สุดคือ ราชনীติมีชื่อของสุริยนาเท่าที่ปรากฏเป็นพราหมณ์อย่างชัดเจน

** น่าสังเกตว่า ราชনীติ กล่าวถึงการขยายอาณาเขตไว้มากมายหลายคาถาเมื่อเทียบกับหัวข้ออื่นๆ

พิเศษทั่วพื้นปฐพี มีมหาสมุทรเป็นขอบเขต เสวยวรัยราชิปัตย์ตลอดกาลนาน เพราะเหตุที่ ทรงอาจารย์พิเศษ เป็นธรรมมิกษราชลักขยราช ในที่สุดจะได้ทรงบรรลุนิพพานอันไม่มีจืด” แต่ในขณะที่เดียวกันเมื่อพิจารณาทุกกาลาในราชานิติพบว่าราชานิติให้ความสำคัญกับการบรรลุนิพพานในระดับพิธีการเท่านั้น ดังจะเห็นได้ว่าแม้ราชานิติจะกล่าวถึงนิพพาน (คาถาบทที่ ๗,๘๘,๑๕๒) แต่ไม่ได้กล่าวถึงวิธีปฏิบัติเพื่อกษัตริย์จะบรรลุนิพพานได้เลย

สมบัติ จันทรวงศ์ อธิบายว่า อาจมีผู้สับสนว่าทำไมราชานิติจึงมีลักษณะของคำสอนทางศีลธรรมและทางโลกปะปนกัน นั่นก็เพราะลักษณะทางธรรมที่กล่าวถึงในราชานิติหลายคาถา ไม่ได้หมายถึง ธรรม ซึ่งเป็นจริยธรรมส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ แต่หมายถึงธรรมที่จะทำให้พระมหากษัตริย์ “ทรงสามารถปราบปรามแผ่นดินได้ราบคาบ”^{๔๕} ในทัศนะผู้วิจัยเสนอว่า ปัญหาหาเรื่อง ทางโลก และทางธรรม เกิดจากการตีความความหมายของ “ธรรม” ไม่ลึกซึ้งเท่าที่ควร คือธรรมในที่นี้หาใช่หมายถึงนิพพานอย่างเดียวไม่ ทั้งพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ต่างแบ่งระดับ “ธรรม” ออกเป็น ธรรมทางโลก (โลกียธรรม) ธรรมทางธรรม (โลกุตระธรรม)

อย่างไรก็ตามแม้ไม่อาจกล่าวระบุชัดได้ว่า ราชานิติมีอิทธิพลหรือบทบาทเพียงใดต่อชนชั้นนำในสมัยจารีตเนื่องจากไม่มีหลักฐานระบุไว้ชัดเจน แต่คำสอนหลายคาถาของราชานิติก็สอดคล้องแบบแผนวิธีปฏิบัติที่ปรากฏในบริบททางประวัติศาสตร์ เช่น สอนถึงวิธีปฏิบัติและลักษณะของข้าเฝ้าฯ และวิธีเลือกข้าเฝ้าฯให้แก่พระมหากษัตริย์ สอนถึงหน้าที่สำคัญของพระมหากษัตริย์ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการรักษาความสงบ ก็คือการลงโทษตามโทษานุโทษ พระมหากษัตริย์จะต้องวินิจฉัยอรรถคดีโดยเที่ยงธรรม ลงอาญาอย่างเป็นธรรม ถ้าทำได้เช่นนี้บ้านเมืองก็จะสงบราบคาบ และคนทั้งหลายก็เกรงพระบารมีของพระมหากษัตริย์แต่ผู้เดียว(คาถาบทที่ ๔๒,๕,๘๐,๘๒,๘๔,๘๕,๑๓๕,๑๓๖) นอกจากนี้ราชานิติยังสอนถึงการหาทรัพย์ของพระมหากษัตริย์ “พระเจ้าอยู่หัวไว้ทรัพย์ เปรียบเหมือนนกปีกหัก ดังฤจะทำอะไรได้ ทรัพย์เปรียบเสมือนคุณ คือ ดวงตาซึ่งเป็นใหญ่ของจอมราชย์ เหตุนั้นพระเจ้าอยู่หัวต้องทรงทำความเพียรเพื่อสำเร็จลาภ การอารักขา และความเจริญของท้าวเธอเองให้สมบูรณ์”(คาถาบทที่ ๑๑๕,๑๒๐) ราชานิติย้ำว่าพระมหากษัตริย์จะต้องจัดเก็บภาษีอากรในรัฐโดยชอบธรรม (คาถาบทที่ ๑๒๒) และอย่าไปเบียดเบียนประชาชนชาวเมืองที่ประกอบอาชีพค้าขายในทางที่จะทำให้เพิ่มพูนภาษีอากร (คาถาบทที่ ๑๔๓)

^{๔๕} สมบัติ จันทรวงศ์, “ราชานิติ : บทวิเคราะห์,” วารสารสังคมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย : ๑๕๒-๑๖๕.

จ. จักรพรรดิราช

๑. ความเป็นมาของคติจักรพรรดิราชในศาสนาพราหมณ์

ความเชื่อเรื่อง “พระเจ้าจักรพรรดิราช” หรือ “พระราชาธิราชผู้ยิ่งใหญ่กว่าราชาทั้งปวง” (Universal Monarch) เป็นแนวความคิดที่ปรากฏอยู่ทั้งในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์^{๕๐} ทั้งยังสัมพันธ์กับความเชื่ออื่นๆของทั้งสองศาสนาไม่ว่าจะเป็น คติเทวราชาของศาสนาพราหมณ์ คติพระโพธิสัตว์ของพุทธศาสนาเถรวาท

คติความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิราชมีพัฒนาการสืบเนื่องมาก่อนที่พุทธศาสนาจะถือกำเนิดขึ้นในอินเดีย^{๕๑} โดยเริ่มปรากฏครั้งแรกในวัฒนธรรมของศาสนาพราหมณ์โดยเฉพาะในคัมภีร์พระเวท* ปรากฏในคัมภีร์โศตเรยพราหมณะ-อรรถกถาคัมภีร์ฤคเวท ที่กล่าวถึงสงครามระหว่างฝ่ายเทวะกับฝ่ายอสูร ฝ่ายเทวะมีทีท่าจะพ่ายแพ้จึงประชุมกัน และตกลงกันว่าต้องมีผู้นำในการทำสงคราม และได้พร้อมใจกันเลือกเทพโศมะ (พระอินทร์) เป็นราชาแห่งเทพ ในสมัยพระเวทนี้เองพระอินทร์จึงได้ชื่อว่าเป็นราชาองค์แรกของโลก จากหลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงจุดกำเนิดของราชาในศาสนาพราหมณ์ว่าเกิดจากความต้องการมีผู้นำในยามสงคราม เนื่องจากประวัติศาสตร์อินเดียสมัยแรกเริ่มนั้น มีสงครามรบพุ่งกันอยู่เสมอ แต่ละเผ่าจึงจำเป็นต้องมีราชาเป็นผู้นำทำสงครามกับฝ่ายตรงข้าม^{๕๒}

จากการทำสงครามของแคว้นต่างๆ ทำให้เกิดความคิดที่จะรวมอาณาจักรต่างๆเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีพระราชองค์เดียวปกครองชาวอริยกะทั้งหมด ปรากฏในคัมภีร์ฤคเวท กล่าวถึงตำแหน่ง “เอกราชา” และ “อธิราชา” คือตำแหน่ง อันหมายถึงพระราชองค์เดียวของโลก^{๕๓} ความคิดเกี่ยวกับพระราชาผู้ยิ่งใหญ่เหนือราชาองค์อื่นๆ เป็นที่ยอมรับกันอย่างแพร่หลายใน

^{๕๐} อาคม พติยะ, นิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีรามเทพนคร : รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น, หน้า ๑๕, ๒๔.

^{๕๑} สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๘ (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๕-๒๕๑๐): ๔๗๖. อ้างถึงใน สุนทร ชุตินทรานนท์, พม่ารบไทย (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๕), หน้า ๑๐๓.

* คัมภีร์พระเวท หรือ ไตรเพท หรือ สंहิตา (Sambhita) เป็นคัมภีร์หลักของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่รวมบทสรรเสริญเทพเจ้า ประกอบด้วยสามส่วนด้วยกันได้แก่ ฤค ยูซุ สาม และ อถรว ดูเพิ่มเติมใน จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทย์, “ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์,” หน้า ๕๘.

^{๕๒} ทศนีย์ สันตกุล, “จักรพรรดิราชในคติอินเดีย,” หน้า ๕.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

^{๕๔} ปรีชา ช้างขวัญยืน, ธรรมรัฐธรรมราชา, หน้า ๒-๓.

อินเดีย เมื่อพิธีทางศาสนาได้เข้ามามีบทบาททางราชอาณาจักร ทำให้เกิดความคิดเรื่องพระราชผู้ประสงค์เป็น “พระสัมมราช” (พระจักรพรรดิราช) จะต้องประกอบพิธีราชสูยะและพิธีวาชเปยะ* ซึ่งตามคำสอนของศาสนาพราหมณ์พระราชควรปรารถนาเป็นพระสัมมราชไม่ควรปรารถนาเป็นเพียงพระราช เพราะตำแหน่งของพระราชต่ำกว่าพระราชทุกพระองค์ต่างปรารถนาเป็นพระสัมมราช (พระจักรพรรดิ) ซึ่งเป็นสาเหตุอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดสงครามในแคว้นแคว้นต่างๆอยู่เสมอ

ต่อมาในสมัยมหากาพย์หรือสมัยอุปนิษัท** การรบพุ่งเพื่อช่วงชิงความเป็นใหญ่ของเหล่าพระราชากเกิดขึ้นตลอดเวลา คำสอนของศาสนาพราหมณ์ทำให้เกิดความคิดที่ว่า การทำสงครามเป็นธรรมหรือหน้าที่ของกษัตริย์ในการป้องกันประชาชน^{๔๔} สะท้อนออกมาเป็นวรรณกรรมอันเลื่องชื่อที่กล่าวถึงวีรบุรุษในอุดมคติของกษัตริย์อินเดียอย่าง รามายณะ*** และ มหาภารตะ† ที่แสดงให้เห็นฉากการรบพุ่งกันเพื่อแย่งชิงการเป็นราชาผู้ปกครองโลก พระรามและพี่น้องป้านทพทั้งห้าต่างได้รับสมญานามว่า “ทศวิชยิน” (ผู้ชนะทั้ง ๑๐ ทิศ) ก็ด้วยการปราบปรามพระราชทั่วโลก เพื่อเป็นพระสัมมราช(พระจักรพรรดิราช) ในขณะที่เดียวกันคัมภีร์ทางศาสนาพราหมณ์ก็ถือว่าทั้งพระรามและพี่น้องป้านทพทรงเป็นอวตารแห่งองค์เทพต่างๆ^{๔๕} ดังโคลกในรามายณะที่ว่า “พระราม.....เป็นราชาของราชา เป็นความมั่งคั่งอย่างยิ่งยอดของความมั่นคง.....พระรามคือความเป็นเทวะของราชาทั้งหลาย คือสัตว์ผู้ประเสริฐสุดของสัตว์โลกทั้งหลาย”^{๔๖} ที่น่าสนใจก็คือว่านอกจากวีรบุรุษในสมัยมหากาพย์อย่าง พระรามและพระเจ้ายุธิษเฐียรจะทรงเป็นอวตารแห่งเทพเจ้า

* พิธีราชสูยะ เป็นพิธีบวงสรวงครั้งยิ่งใหญ่กระทำขึ้นในโอกาสปราบดาภิเษกของพระมหากษัตริย์ ลักษณะพิธีเป็นพิธีทางศาสนา แต่ทางปฏิบัติเป็นไปทางการเมือง เพราะพิธีนี้มีความหมายว่า พระราชผู้กระทำพิธีจะเป็นพระสัมมราช หรือพระราชของราชาทั้งหลาย เจ้าประเทศราชต้องมาร่วมในพิธีนี้ ในสมัยหลังพิธีราชสูยะหมายถึง เป็นพิธีราชาภิเษก อ้างไว้ใน ทศนีย์ สินสกุล, “จักรพรรดิราชในคคอินเดียน,” หน้า ๑๑.

** ประมาณหลังพ.ศ. ๖๐๐ ความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ถูกจัดระบบความเชื่อไปในเชิงปรัชญามากขึ้น เกิดสำนักต่างๆในการสอนศาสนาพราหมณ์ขึ้นมากมาย จนศาสนาพราหมณ์พัฒนามาเป็นศาสนาฮินดูในปัจจุบัน

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒-๓.

^{๔๕} ดังปรากฏในมหากาพย์รามายณะ กล่าวถึงพระรามผู้เป็นพระจักรพรรดิราชที่ทรงมีหน้าที่ขยายอาณาเขตบ้านเมือง โดยการกระทำราชพิธีพิธีอัสวเมธหรือพิธีปล่อยม้าอุปการ (เป็นการปล่อยม้าของผู้ปรารถนาเป็นพระจักรพรรดิราชเข้าไปในดินแดนที่ต้องการแสดงอำนาจ ถ้ากษัตริย์รัฐใดไม่ยอมให้ม้าอุปการผ่านไปก็ถือว่าเป็นการแข็งข้อกับองค์จักรพรรดิราช และจะทรงยกกองทัพเข้าไปปราบปราม เสร็จแล้วก็ให้ยุธิษเฐียรมาฆาฏาญ) ดู จิตรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา, “ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์,” หน้า ๑๐๓.

† หรือที่ปรากฏในมหากาพย์ ภกคคีตา ที่กล่าวเชิดชูพระเจ้ายุธิษเฐียรแห่งวงศ์ป้านทพ ว่าเป็นพระจักรพรรดิราชผู้ทรงทศวิชยิน (พระเจ้าชนะสิบทิศ คือชนะทั้งทิศบนแผ่นดินทั้ง ๘ ทิศ รวมถึงทั้งสวรรค์และนรกคือทิศเบื้องสูงและทิศเบื้องล่างอีก ๒ ทิศ) ที่ประเทศราชทั้งสิบทิศต่างต้องเคารพยกย่อง

^{๔๕} ความคิดเรื่องพระจักรพรรดิคือผู้จัดจากเทพมาปกครองโลกมนุษย์นั้นปรากฏอยู่ในคัมภีร์ไคตริย์อุปนิษัทของพราหมณ์ ดูเพิ่มเติมใน ทศนีย์ สินสกุล, “จักรพรรดิราชในคคอินเดียน,” หน้า ๕.

^{๔๖} Valmiki, *Ramayana* (Madras : M.L.J Press, 1958) p. 108. อ้างถึงใน ทศนีย์ สินสกุล, “จักรพรรดิราชในคคอินเดียน,” หน้า ๑๑-๑๒.

และจักรพรรดิราชปกครองโลกแล้ว คัมภีร์ที่สำคัญอย่างภควคีตา* (มหาภารตะ)ก็ยังคงยกย่องว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ริเริ่มเป็นธรรมราชาชนโลกโดยธรรม “ข้าแต่ ยูธิษเฐียร ด้วยกำลัง แขนงของพระองค์ ด้วยพระเมตตากรุณาของพระกฤษณะ และด้วยธรรมะพระองค์จึงได้ชนะโลกนี้ ทั้งปวง.”^{๕๗}

จะเห็นได้ว่าในความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ โดยเฉพาะไวศณพนิกายที่นับถือพระนารายณ์และพระรามนั้น ความเป็นจักรพรรดิราชวิบุรุษซึ่งเป็นกษัตริย์ในอุดมคติและอวตารแห่งเทพเป็นสิ่งคู่กัน พระจักรพรรดิที่เป็นวิบุรุษในศาสนาพราหมณ์ อันเป็นแบบอย่างให้ยึดถือปฏิบัติของกษัตริย์ในอินเดียอย่างพระรามและพี่น้องปานทพล้วนเป็นอวตารของเทพเจ้าทั้งสิ้น ในการศึกษาประวัติศาสตร์หรือการศึกษาวรรณคดีในปัจจุบัน เรามักมองภาพของพระรามเป็นเพียงอวตารแห่งพระนารายณ์เพื่อลงมาปราบ ราวณ หรือทศกัณฐ์เท่านั้น แต่พระรามในวัฒนธรรมของศาสนาพราหมณ์ยังเกี่ยวข้องกับความเชื่อของกษัตริย์ ในฐานะแบบอย่างของราชาผู้ปกครองโลก ความนิยมในรามายณะที่มีอิทธิตต่อกษัตริย์อินเดียหรือชนชั้นนำไทยในสมัยโบราณก็ดี น่าจะเกิดจากความสำคัญที่พระรามเป็นทั้งวรรณะกษัตริย์ปกครองราชาทั้งมวล นอกจากนี้ยังทรงเป็นเทพอวตารการยกย่องพระรามจนถึงกับนำมาถวายพระนามพระมหากษัตริย์ น่าจะมาจากสาเหตุความยิ่งใหญ่ในฐานะกษัตริย์ของพระรามมากกว่า ส่วนลักษณะความเป็นเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูในการออกพระนามพระมหากษัตริย์ไทยนั้น มักจะใช้คำว่าหริหริน^{๕๘} อันหมายถึง พระนารายณ์และพระอิศวร ดังนั้นผู้วิจัยมีเห็นว่า ความคิดเรื่องพระรามหรือพระรามาชิบดี ในการจารึกพระนามพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยอยุธยา นั้น น่าจะให้ความสำคัญกับฐานะการเป็นจักรพรรดิราชของพระรามมากกว่าฐานะความเป็นองค์อวตารแห่งเทพ

๒. คติจักรพรรดิราชในพุทธศาสนาเถรวาท

ด้วยความบิบบัณฑิตทางศาสนาในอินเดียจากผู้ปกครองหลังสมัยพุทธกาล จะเห็นได้จากบริบทที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์อินเดีย เมื่อใดที่กษัตริย์ผู้นับถือศาสนาใดเป็นใหญ่ก็มักจะทำลายศาสนาตรงข้าม ทำให้พระอรหันตศาสดาทางศาสนาพราหมณ์ พยายามเชื่อมโยงจักรพรรดิในโลกอุดมคติกับกษัตริย์ในโลกแห่งความเป็นจริง เพื่อส่งเสริมและปกป้องศาสนาของตน ไม่ว่าจะเป็นการปรับปรุงศาสนาพราหมณ์มาเป็นศาสนาฮินดู โดยให้ความสำคัญกับกษัตริย์ในฐานะอวตารแห่ง

* วรรณกรรมว่าด้วยการทำสงครามระหว่างตระกูลปาณฑพและตระกูลเคาฑพ ที่ทุ่งกุญเษคร โดยเป็นวรรณกรรมที่เน้นถึงการปฏิบัติหน้าที่ของกษัตริย์ คือการทำสงครามปกป้องอาณาประชาราษฎร์ รวมถึงการทำสงครามเพื่อขยายอาณาเขต

^{๕๗} *Mahabharata* (Gorakhpura : Gita Press, 1956, III, p. 319. อ้างถึงในทัศนีย์ สีนสกุล, “จักรพรรดิราชในคติอินเดีย,” หน้า ๑๒-๑๓.

^{๕๘} “บานแผนก พระไอยการลักษณะอาญาหลวง” ใน *กฎหมายตราสามดวง*, หน้า ๔๓๒-๔๓๓.

เทพเจ้าและจักรพรรดิราช* ดังเช่น พระรามในรามายณะ และพี่น้องปาณฑพในมหาภารตะ ทำให้ศาสนาพราหมณ์ได้รับความนิยมมากในหมู่กษัตริย์ ทางพุทธศาสนาเองก็ต้องปรับแต่งคำสอนให้ ความสำคัญกับกษัตริย์มากขึ้นเช่นกัน เพื่อให้กษัตริย์หันมานับถือพุทธศาสนาอันจะนำมาซึ่งความ มั่นคงปลอดภัยของศาสนา โดยเฉพาะพุทธศาสนามหายานทำให้เกิดความคิดเรื่อง “จักรวาทิน” ขึ้น ปรากฏในคัมภีร์ปทุมสูตรของมหายาน อธิบายว่าพระเจ้าจักรพรรดิคือพระโพธิสัตว์หรือภาคหนึ่ง ของพระพุทธเจ้า เป็นสัมโพธิกายในรูปมนุษย์ของพระอริพุทธะ** นอกจากนี้ใน มหาปชาบดี สูตร ของมหายานกล่าวว่า พุทธเจ้าปกครองโลกทั้งสามด้วยกำลังอาวุธและคุณธรรม ทำให้เกิด ความคิดที่ว่าความเป็นพระจักรพรรดิของพุทธศาสนาไม่จำเป็นที่ต้องหลีกเลี่ยงความรุนแรง ดังจะ เห็นได้จาก คัมภีร์อภิธรรมโกษ ของวสุพันธุพระอรธกถาจารย์คนสำคัญของฝ่ายมหายาน ซึ่ง พรรณนาถึงลักษณะพระเจ้าจักรพรรดิละเอียดออกไปทั้งสิ้น ๔ ประเภท^{๕๕} ดังนี้

(๑) สุวรรณ จักรพรรดิ มีจักรทอง ครอบครองทั้งสี่ทวีป

(๒) รูปยจักรพรรดิ มีจักรเงินครองสามทวีป

(๓) ตามรจักรพรรดิ มีจักรทองแดง ครองสองทวีป

(๔) อัยสจักรพรรดิ มีจักรเหล็ก ครองหนึ่งทวีป

พระเจ้าจักรพรรดิราชทั้ง ๔ ประเภท ต่างขยายพระราชอำนาจโดยวิธีการที่ต่างกันไปตาม ระดับของพระบารมีและกำลังอำนาจ อาทิ พระเจ้าจักรพรรดิจักรทองหรือสุวรรณจักรวาทิน ทรง เป็นพระเจ้าจักรพรรดิที่มีบุญญาบารมีเหลือล้น ไม่จำเป็นต้องอาศัยวิธีรุนแรงแต่อย่างใดก็สามารถ ปกครองราชาน้อยใหญ่ทั้ง ๔ ทวีปได้ ในทางตรงข้ามพระเจ้าจักรพรรดิจักรเหล็กซึ่งมีบุญญาบารมี

* แต่เดิมในสมัยพระเวท(ก่อนพ.ศ. ๑) พราหมณ์ถือว่าเป็นวรรณะที่สำคัญที่สุด เป็นผู้ที่ติดต่อกับพระเป็นเจ้าโดยตรง มีหน้าที่นำ พระเวทอันเป็นพระวณะของพระเจ้ามาเผยแพร่

** พุทธศาสนามหายานเชื่อว่า พระพุทธเจ้ามีอยู่ทั่วไปในจักรวาล และสมมติภูมิพุทธเจ้าแตกต่างกัน คือมีพระอาทิพุทธเจ้า เกิดมา พร้อมกับโลก ประจําอยู่โลกเป็นนิจนคร และมีพระชานิพุทธเจ้าอีก ๕ พระองค์ เกิดจากอำนาจสมาบัติ ทั้ง ๕ ของพระ อาทิพุทธเจ้า อยู่ประจำเป็นประธานในสวรรค์ชั้นฟ้า เป็นผู้บันดาลให้พระโพธิสัตว์จุติลงมาในโลกมนุษย์ เป็นพระมุนยพุทธเจ้า สั่งสอนเวไนยสัตว์ทั้งปวง เช่นพระสมณโคดมของเราเป็นต้น โดยมุนยพุทธเจ้านั้นมีกาย ๓ ภาคด้วยกัน คือ ธรรมกาย คือ ตัว พระธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ นิมารณกาย คือ กายที่บริสุทธิ์ปราศจากกิเลส ตั้งแต่เมื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า และสัมโภคกาย คือ กายอันอยู่ในอำนาจความเกิด แก่เจ็บ ตาย ของมนุษย์ โดยสัมโภคกายนี้เอง คือ กาย ที่ถือว่าเป็นจักรพรรดิราช หรือกายเมื่อ พระพุทธเจ้า เป็นวรรณะกษัตริย์ คือ เจ้าชายสิทธัตถะ ดูเพิ่มเติมใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพุทธเจดีย์, หน้า ๑๒๖-๑๒๗.

^{๕๕} John S. Strong , The Legend of King Asoka : A Study and Translation of the Asokavardana (Princeton University Press, 1983) p. 51 อ้างถึงใน สุเนตร ชุตินทรานนท์, พม่ารบไทย, หน้า ๑๐๗.

น้อยกว่า จำเป็นต้องอาศัยอาวุธเป็นเครื่องมือในการขยายพระราชอำนาจ และทรงปกครองได้ก็ แต่เพียงชมพูทวีปเท่านั้น กระนั้นก็ต้องนับว่าพระองค์เป็นจักรพรรดิในอุดมคติที่ใกล้เคียงกับ จักรพรรดิในโลกแห่งความเป็นจริง มากกว่าพระจักรพรรดิประเภทอื่นๆตามที่อธิบาย ซึ่ง จักรพรรดิประเภทที่ ๔ นี้เอง ตรงกับพระเจ้าอโศกที่ทรงได้รับการยอมรับว่าทรงครองหนึ่งทวีป ดังในคัมภีร์อโศกาวทาน (Asokavadana) ที่ยกย่องพระเจ้าอโศกว่าทรงเป็นพลจักรพรรดิ โดย อธิบายว่าเป็นเจ้าตุรภาคจักรพรรดิ คือ ครอบครองไว้ได้เพียงหนึ่งในสี่ของจักรวาลทั้งหมด โดยใช้กำลังอำนาจให้ประเทศราชยอมอ่อนน้อม (atubhage-cakravartin) ซึ่งหมายถึงราชาผู้ปกครอง เพียงหนึ่งใน ๔ ทวีปใหญ่ และในบางที่ของคัมภีร์เดียวกันยังทรงถูกขนานพระนามว่าพลจักรวาติน (bala-cakravartin) หรืออีกนัยหนึ่ง คือ พระเจ้าจักรพรรดิผู้ใช้กำลังเป็นที่ตั้งในการขยายพระราช อาณาเขต ส่วนในคัมภีร์ทีปวงส์ (Dipvamsa) ซึ่งเป็นตำนานว่าด้วยการประดิษฐานพระพุทธศาสนา ในลังกาทวีป ระบุว่าพระเจ้าอโศกทรงเป็นทีปจักรพรรดิ (Dipacakravartin) ซึ่งก็คือราชาผู้ปกครอง แต่เพียงชมพูทวีป^{๖๐} ไม่เพียงเท่านั้น ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา และอรรถกถาวิญญู และใน อรรถกถาอื่นยอมรับนับถือพระเจ้าอโศกว่าทรงเป็นเพียงจักรพรรดิแห่งชมพูทวีป^{๖๑} (ซึ่งยังเป็นปัญหา ว่าที่ตั้งของชมพูทวีปหมายถึงบริเวณใด)

แม้พระมหากษัตริย์ลังกา พม่า มอญ ลาว เขมร ไทย ที่ถือพุทธ ว่ากันโดยทฤษฎีแล้ว ไม่มี กษัตริย์พระองค์ไหนใกล้เคียงกับความเป็นพระจักรพรรดิราช แต่แทบทุกพระองค์ก็ล้วนต้อง ประสงค์จะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ดังพระเจ้าอโศกด้วยกันทั้งนั้น บางพระองค์ทรงตั้งพระนามเป็น จักรพรรดิราชเลยทีเดียว เช่น พระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยาและ พระเจ้าราชาธิราชแห่ง หงสาวดี เป็นต้น อย่างไรก็ตามการอธิบายความเป็นจักรพรรดิราชของพระเจ้าอโศกนั้น นับเป็น ความพยายามแรกสุดในการอธิบายเชื่อมโยงจักรพรรดิราชในโลกแห่งอุดมคติกับโลกแห่งความ เป็นจริง ทั้งยังเป็นที่ยอมรับของพุทธศาสนิกชนและเถรวาทเอง ซึ่งแม้เถรวาทจะเป็นนิกายที่ พยายามรักษาความถูกต้องความของพระไตรปิฎกมากที่สุด ผู้ที่จะเป็นจักรพรรดิราชในคติเถรวาท นั้น ทางธรรมคือพระพุทธเจ้าหรือพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรมในทางโลกผู้ปกครองราชาทั้งมวลก็ ดี ต้องมีคุณสมบัติคือมีลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ รวมถึงต้องประพฤติราชธรรมอันได้แก่ ทศพิธราชธรรม และจักรวรรดิธรรมอย่างครบถ้วนบริบูรณ์ ซึ่งเป็นคุณสมบัติที่หาได้ยากในบุคคล ธรรมดาทั้งนี้ทำให้เห็นว่าจักรพรรดิผู้ทรงธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสนั้นแทบจะกลายเป็นเพียง

^{๖๐} คัมภีร์ทีปวงส์ (พระนคร: โรงพิมพ์ไทยมิตรการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๒๕-๒๗. อ้างถึงใน สุนทร ชูตินธรานนท์, พม่ารบไทย, หน้า ๑๐๘.

^{๖๑} สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, ๔๓๔๑.

จักรพรรดิในอุดมคติ และถ้าจักรพรรดิราชมีความหมายเช่นนี้ละก็จะหาพระเจ้าจักรพรรดิราชในโลกได้ยาก หรือแทบไม่มีโอกาสหาได้เลยเพราะผู้ที่เรายกย่องเป็นจักรพรรดิราชเช่น พระเจ้าอโศกมหาราชก็หาได้มีลักษณะมหาบุรุษดังกล่าวไม่ เท่านั้นยังไม่พอจักรพรรดิราชในโลกแห่งความเป็นจริง ลักษณะยังออกไปในทางกระหายสงคราม มีความต้องการใช้กำลังทหารเข้าปราบปรามราชผู้ไม่อยู่ใต้อำนาจ แม้ภาพของพระเจ้าอโศกจะต่างกับลักษณะของจักรพรรดิราชในพระสูตรต่างก็ตาม แต่อรรถกถาจารย์ของเถรวาทต่างยอมรับนับถือพระเจ้าอโศกว่าทรงเป็นจักรพรรดิแห่งชมพูทวีป การยอมรับฐานะของพระเจ้าอโศกของพุทธศาสนาเถรวาท แสดงให้เห็นถึงการที่ทางศาสนาสามารถปรับหลักคำสอนให้เข้ากับสถานการณ์บ้านเมืองได้เป็นอย่างดี

๑. คติจักรพรรดิราชในพุทธศาสนาเถรวาท

แม้คติจักรพรรดิราชจะเริ่มปรากฏขึ้นในวัฒนธรรมของศาสนาพราหมณ์ แต่ความเชื่อนี้กลับถูกเน้นให้เห็นความสำคัญ และถูกทำให้แพร่หลายโดยศาสนจารย์ คัมภีร์และอรรถกถาฎีกาทางพุทธศาสนา ที่พยายามยกฐานะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าขึ้นมาคู่เคียงกับพระเจ้าจักรพรรดิราชจากพื้นฐานความคิดที่ว่ามหาบุรุษทั้งสอง ต่างถือกำเนิดเป็นมหาบุรุษผู้เพียบพร้อมไปด้วยมหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการและบุญบารมีอย่างสูงสุดอย่างเดียวกัน^{๖๒} มีเรื่องราวที่เกี่ยวกับพระเจ้าจักรพรรดิ* ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทหลายคัมภีร์ อาทิ อัญฐานปาติเอกนิบาต อังคุตรนิกาย อัคคัณฐสูตรและจักรวัตติสูตร ปาฏิภรรคที่ฆนิกาย โดยเฉพาะในอัคคัณฐสูตร หรือสูตรที่ว่าด้วยการกำเนิดโลกของพุทธศาสนาเถรวาทนั้น อธิบายถึงสาเหตุที่ทำให้มนุษย์จะต้องมีผู้นำตามความจำเป็นของสังคม โดยผู้นำคนแรกเกิดจากการเลือกของปวงชน ให้เป็นผู้ปกครองตัดสินคดีความต่างๆ ผู้นำจะได้รับผลผลิตทางการเกษตรเป็นค่าตอบแทนกับหน้าที่นี้ คัมภีร์ทางพุทธศาสนายังอธิบายผู้นำคนแรกของมนุษยชาติตามความเชื่อของเถรวาทว่าได้แก่ “มหาสมมตราช”

^{๖๒} A.M. Hocart. *Kingship*. (Oxford University, 1927), p. 120. อ้างถึงใน สุเนตร ชุตินธรานนท์, พม่ารบไทย, หน้า ๑๐๕. มหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการนั้น เป็นไฉน ซึ่งพระมหาบุรุษ ประกอบแล้วย่อมมีคติเป็นสองเท่านั้น ไม่เป็นอย่างอื่น คือถ้าครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าออกผนวชเป็นบรรพชิต จะได้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ดูเพิ่มเติมใน พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ ๑๑ พระสูตรตันตปิฎก เล่ม ๓ ที่ฆนิกาย ปาฏิภรรค (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔), หน้า ๑๓๒-๑๓๔.

* คำว่า “ราชาธิราช” หรือ “ราชาภิราชา” คือ คำหนึ่งที่ใช้เรียกพระเจ้าจักรพรรดิราช ดูเพิ่มเติมใน พระไตรปิฎกฉบับหลวง เล่มที่ ๑๑ พระสูตรตันตปิฎก เล่ม ๕ มัชฌิมนิกายมัชฌิมปัณณาสก์ (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔), หน้า ๔๕๒. อ้างถึงใน ทศนีย์ สีนสกุล, “จักรพรรดิราชในคติอินเดีย,” หน้า ๑๖-๑๗.

นั้น ซึ่งก็คือพระโพธิสัตว์ (ในที่นี้หมายถึงพระสมณโคดม) นอกจากนั้นในพระไตรปิฎกไม่ลืมที่จะอธิบายว่า มหาสมมตราช ยังเป็นพระจักรพรรดิองค์แรกของโลกในภัทรกัลป์อีกด้วย^{๖๓} ในมหาสุทสสนสูตร ที่มณีกาย มหาวรรค ก็กล่าวถึงพระชาติหนึ่งที่พระโพธิสัตว์ถือกำเนิดเป็นพระจักรพรรดิราช^{๖๔} นอกจากนี้ในคัมภีร์พระธรรมสาธน์เป็นที่มาของกฎหมายตราสามดวง ก็กล่าวว่า “ครั้งนั้นสมเด็จพระบรมโพธิสัตว์เจ้า...มีพระนามกรชื่อว่าพระเจ้าสมมตราชกอบด้วย สัตตะพิชรดน ๗ ประการ ได้ผ่านทวีปทั้ง ๔”^{๖๕} จากพระสูตรในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาหรือหลักฐานชั้นหลังอย่างพระธรรมสาธน์ต่างให้ภาพตรงกันว่าคิจักรพรรดิราชในพุทธศาสนาเวลานั้น นอกจากจะมีความสัมพันธ์กับพระพุทธเจ้าแล้ว แม้แต่พระโพธิสัตว์คัมภีร์เถรวาทก็ยังพยายามที่จะแสดงฐานะของพระจักรพรรดิราชเทียบเคียงกับพระโพธิสัตว์หรือผู้ที่จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ในอนาคต การที่พระพุทธเจ้าพระโพธิสัตว์และพระจักรพรรดิราชมีลักษณะที่สัมพันธ์กันเช่นนี้ ทำให้ความคิดเรื่องจักรพรรดิราชในพุทธศาสนาเถรวาทอยู่บนพื้นฐานของธรรมเป็นที่ตั้ง พระสมมตราชในอัครัญญะสูตรได้รับเลือกให้เป็นผู้นำเพราะว่ามีธรรมเหนือคนทั้งปวง เช่นเดียวกัน พระจักรพรรดิราชในพุทธศาสนาเถรวาท ป็นจักรพรรดิได้โดยการประพฤดิธรรมนั้นคือ ทศพิชราชธรรม และจักรวัตติธรรมนั่นเอง

หลักฐานสำคัญในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทโดยเฉพาะในจักรวัตติสูตร ปาฎิกวรรคที่มณีกายระบุไว้อย่างชัดเจนว่า พระเจ้าจักรพรรดิราชทรงเป็นราชาของโลก สมบูรณ์ด้วยรัตนะทั้ง ๗ ประการปกครองโดยใช้เมตตาธรรม พระพุทธเจ้าทรงเล่าเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิและสมบัติจักรพรรดิไว้ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว มีพระราชจักรพรรดิพระนามว่า ทลหณมิ ผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา เป็นใหญ่ในแผ่นดิน มีมหาสมุทร ๔ เป็นขอบเขต ทรงชำนะแล้ว มีราชอาณาจักรมั่นคง สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ คือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว กฤหบดีแก้ว ปริณายกแก้ว เป็นที่ ๗ พระราชบุตรของพระองค์มีกว่าพัน ล้วนกล้าหาญ มีรูปทรงสมเป็นวิรภัยตรี สามารถย้ายเสนาของข้าศึกได้ พระองค์ทรงชำนะโดยธรรม มีต้องใช้ ศัสตรา ครอบครองแผ่นดินมีสาครเป็นขอบเขตฯ”^{๖๖}

นอกจากนี้ในพระสูตรกล่าวถึงการเป็นจักรพรรดิราชว่าไม่ได้เป็นนิจัจ* ไม่ได้เป็นราชสมบัติตกทอดจากพ่อสู่ลูกแต่อย่างใด แต่ขึ้นอยู่กับความสามารถของพระราชแต่ละพระองค์เอง ว่า

^{๖๓} พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๑๑ พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๓ ที่มณีกาย ปาฎิกวรรค, หน้า ๘๓-๘๔.

^{๖๔} พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๑๑ พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๓ ที่มณีกาย มหาวรรค, หน้า ๑๖๐.

^{๖๕} “พระธรรมสาธน์” ใน กฎหมายตราสามดวงเล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : องค์การคำครุสภา, ๒๕๑๕), หน้า ๕.

^{๖๖} พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๑๑ พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๓ ที่มณีกาย ปาฎิกวรรค, หน้า ๕๑.

* นิจัจ หมายถึง คงอยู่ตลอดไป

จะประพฤติธรรมจนได้สมภารถึงเป็นพระจักรพรรดิราชได้หรือไม่ แม้เป็นพระจักรพรรดิราชแล้ว ถ้าไม่ประพฤติธรรมความเป็นจักรพรรดิราชก็จะเสื่อมสลายไป

“พระราชโอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้าทัฬหเสนมิได้เป็นพระจักรพรรดิราชองค์ต่อมา ด้วยการประพฤติจักรวรรดิวัตร พระราชาในพระราชวงศ์พระเจ้าทัฬหเสนมิได้เป็นพระจักรพรรดิราช ๗ พระองค์ เมื่อถึงองค์ที่ ๘ จักรแก้วก็อันตรธานหายไป เพราะพระองค์ไม่ประพฤติจักรพรรดิวัตร”^{๖๓}

จะเห็นได้ว่าในพุทธศาสนาเถรวาทนั้น การจะเป็นพระจักรพรรดิราชได้ก็โดยการประพฤติธรรมเน้นธรรมเป็นสำคัญ** พระสูตรต่างๆอธิบายเรื่องราวเกี่ยวกับจักรพรรดิราชอย่างเป็นระบบให้ความสำคัญเป็นเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่งในพระไตรปิฎกเลยทีเดียว เนื่องจากมีเรื่องราวกล่าวถึงอย่างเป็นเอกเทศ อย่างไรก็ตามจากการได้ศึกษาพระสูตรต่างๆในพระไตรปิฎกเถรวาท ที่เกี่ยวข้องกับคคิจักรพรรดิราช ผู้วิจัยพบประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจ คือ สังเกตได้ว่าในพระสูตรหลายแห่งเมื่อกล่าวถึงเรื่องจักรพรรดิราช มักปรากฏ คำดังนี้ไปด้วยกันเสมอ **ราชา จกุกวุตติ ชมฺมิโก ชมฺมราชา**^{๖๔} ซึ่งมีความหมายว่า พระเจ้าจักรพรรดิ ผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์อรรถกถาอธิบายเพิ่มเติมว่า

“ชื่อว่าจักรพรรดิ เพราะยังจักรให้หมุนไป ชื่อว่า ชัมมิก เพราะมีธรรม ชื่อว่าธรรมราชา เพราะเป็นราชาโดยธรรม คือประพฤติจักรพรรดิวัตร ๑๐ ประการ”^{๖๕}

จากหลักฐานดังกล่าวในพระไตรปิฎกทำให้เกิดข้อสงสัยว่า ทำไมเมื่อกกล่าวถึงคคิจักรพรรดิราช ข้อความในพระบาลีต้องกล่าวถึง คำว่า ธรรมิก และธรรมราชาควบคู่กันไปเสมอ

นอกจากนี้ในพระไตรปิฎก อังคุตตรนิกาย ยังกล่าวถึงความสัมพันธ์กันระหว่างพระพุทธเจ้า พระจักรพรรดิราช และ ธรรมราชาว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา ทรงอาศัยธรรมนั่นเองทรงจัดการรักษาปกป้อง และคุ้มครองที่ประกอบด้วยธรรมไว้ในอันโดชน ในพวกกษัตริย์ผู้

^{๖๓} พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๑๑ พระสูตรคคิปิฎก เล่ม ๓ ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค, หน้า ๕๕-๕๖.

** อาจารย์ปรีชา ช่างขวัญยืน ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวว่าจักรพรรดิในพุทธเถรวาทนั้น มิใช่ผู้ไม่ทำสงครามเลยแต่เป็นผู้ที่ “ทรงชนะแล้วมีราชอาณาจักรมั่นคง” ดังนั้นคำสอนเกี่ยวกับธรรมราชา และธรรมะที่จักรพรรดิสอนแก่กษัตริย์และประชาชนทั้งหลายจึงเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นเมื่ออาณาจักรมั่นคงไม่มีศึกสงครามแล้ว อย่างไรก็ตาม “ธรรม” เป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดในการอธิบายลักษณะของพระจักรพรรดิ

^{๖๔} พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๑๐ พระสูตรคคิปิฎก เล่ม ๒ ทีฆนิกาย มหาวรรค (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔), หน้า ๑๖๐.

^{๖๕} มโนรสปรุณียา นาม องคตตรนิกายถูกถกถาย ทูติโย ภาโถ (พระนคร: โรงพิมพ์มหมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๖๓), หน้า ๕๖. อ้างถึงใน ทศนีย์ สีนสกุล, “จักรพรรดิราชในคติอินเดีย,” หน้า ๕๔.

ตามเสด็จ ในหมู่พล ในพราหมณ์ และคหบดี ในชาวนิกมและชาวชนบท ในสมณะและพราหมณ์ ในเนื้อและนกแล้ว ย่อมทรงใช้จักรให้เป็นไปโดยธรรมเท่านั้น จักรนั้นเป็นจักรอันมนุษย์ ข้าศึก หรือสัตว์ไร ให้เป็นไปไม่ได้ฉันใด.....ดูก่อนภิกษุ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรง ธรรม เป็นธรรมราชา ฉะนั้นเหมือนกันโดยอาศัยธรรมนั่นเอง.....ทรงจัดการรักษาป้องกัน และคุ้มครองที่ประกอบด้วยธรรมไว้ในกายกรรม วาจกรรม มโนกรรมแล้ว ทรงยังธรรมจักรอัน ยอดเยี่ยมให้เป็นไปโดยธรรมเท่านั้น จักรนั้นเป็นจักรอัน สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆในโลก ให้เป็นไปด้วยไม่ได้^{๑๐}

จากข้อความในพระสูตรอาจกล่าวได้ว่า ทั้งพระพุทธเจ้าและพระจักรพรรดิราชในพุทธ ศาสนาเถรวาท ต่างก็ทรงเป็นพระราชาที่ทรงธรรม เป็นธรรมราชา แต่ต่างกันตรงที่พระองค์หนึ่ง เป็นพระราชาทางโลก(โลกียธรรม) มีหน้าที่ปกครองหมู่ชนในโลก ส่วนอีกพระองค์หนึ่งทรงเป็น ราชาทงธรรม (โลกุตระธรรม) มีหน้าที่ประกาศธรรมที่ไม่มีใครสามารถประกาศได้ แต่พุทธ ศาสนาก็ให้ความสำคัญกับราชาทงธรรมมากที่สุด^{๑๑} อาจสรุปได้ว่าในคำสอนของพุทธศาสนา เถรวาทนั้น คำว่าธรรมราชาหรือธรรมิกราชานั้นหมายถึงลักษณะของพระพุทธเจ้าและพระ จักรพรรดิราช สำหรับพระจักรพรรดิราชนั้นพิเศษตรงที่ มีทั้งลักษณะในทางกำลังอำนาจ ด้วยเหตุ ที่เป็นผู้ปกครองและปราบปรามราชาทั่วโลก และลักษณะทางธรรมในฐานะที่พระจักรพรรดิราช เป็นผู้มิธรรมเหนือราชาทั้งมวลแต่เป็นธรรมในทางโลก (โลกียธรรม) ก็คือพระจักรพรรดิสน ความสุขทางโลกคือเบญจศีล(ศีล ๕)และทศพิธราชธรรม^{๑๒} ไม่ได้มุ่งสอนธรรมสูงสุดเพื่อเข้าถึง นิพพานอย่างพระพุทธเจ้า อริยสัจ หรือ อริยมรรค (โลกุตระธรรม) นอกจากนี้จะสังเกตได้ว่า ในพระสูตรไม่ได้ให้ความสำคัญกับธรรมราชา และธรรมิกราชา ในฐานะ คติหรือตำแหน่งบุคคล ใดบุคคลหนึ่ง แต่ธรรมราชาและธรรมิกราชา ในพระสูตรเถรวาท กลับเป็นเพียงลักษณะสำคัญอย่าง หนึ่งที่ใช้อธิบาย ลักษณะของพระจักรพรรดิราชและพระพุทธเจ้า ว่าต่างทรงเป็น ธรรมราชา หรือ ราชารู้ประพาศิธรรม

^{๑๐} พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๒๐ พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๑๒ อังคุตตรนิกาย เอก-ทก-ติกนิบาต (พระนคร: โรงพิมพ์ การศาสนา, ๒๕๑๔), หน้า ๑๒๕-๑๒๖.

^{๑๑} ปรีชา ช้างขวัญอิน, ธรรมรัฐธรรมราชา, หน้า ๕-๘.

^{๑๒} พระญาณลีไท, ไตรภูมิพระร่วง (กรุงเทพฯ: อรุณสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๑๑๐, ๑๑๔.

ฉ. การสำแดงลักษณะทางธรรมของชนชั้นนำในสมัยจารีต

จะเห็นได้ว่าแนวคิดเรื่องกษัตริย์หรือผู้นำรัฐไทยในสมัยจารีต มีการผสมผสานความเชื่อต่างๆทางศาสนาเข้าด้วยกัน อย่างไรก็ตามกลับมีการจัดประเภทแบ่งระดับกลุ่มเป้าหมายในการสำแดงลักษณะต่างๆกัน ดังที่ สุเนตร ชุตินทรานนท์ อธิบายว่า “ความเป็นพระจักรพรรดิราชเป็นเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้นในการสำแดงพระองค์ให้เป็นที่ปรากฏ เพราะการสำแดงพระองค์มีหลายแบบ แบบแรกคือสำแดงตนเป็นธรรมราชา เป็นความสัมพันธ์ของพระมหากษัตริย์กับราษฎร มีทศพิธราชธรรมเป็นบรรทัดฐาน แบบสองคือสำแดงตนเป็นพระโพธิสัตว์ คือเป็นผู้ปกครองที่แสดงความเอื้ออาทรต่อปากท้องประชาราษฎร์ แบบนี้พระมหากษัตริย์พม่าเก่งมาตั้งแต่สมัยพุกาม หรือพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แห่งเขมรก็เป็นแบบนี้ เช่น สร้างโรงพยาบาลตามที่ต่างๆที่มีอิทธิพลไปถึงส่วนผู้นำไทยก็มี เช่น พระเจ้าลิไทหรือรัชกาลที่ ๑ ส่วนแบบการสำแดงตนเป็นพระจักรพรรดิราชนั้นไม่อยู่ในเรื่องความสัมพันธ์กับประชาราษฎร์ แต่จะใช้แสดงต่อเจ้าต่างแดนในลักษณะที่เรียกว่าเป็นผู้หมุนกงล้อต่างๆ เช่น ล้อแห่งธรรม หรืออาวุธที่หมุนไปมีอิทธิพลตามทวีปอื่น เช่น จักร ตรงนี้จะต่างจากความเป็นธรรมราชาหรือพระโพธิสัตว์ เพราะต้องแสดงความเหนือกว่าเจ้าต่างแดนทั้งหลาย เป็นราชาแห่งราชา”^{๓๓}

อย่างไรก็ตามการเลือกสำแดงลักษณะต่างๆของชนชั้นนำไทย หาได้แยกทางโลกออกจากทางธรรม หรืออำนาจออกจากธรรมไม่ จะสังเกตได้ว่าการสำแดงลักษณะต่างๆของชนชั้นนำสมัยจารีตอำนาจไปพร้อมกับธรรมเสมอ หรือ ทางโลกไปคู่กับทางธรรม เช่น สงครามขยายอำนาจของ พระเจ้าอโนรธา พระเจ้าบายินนอง ซึ่งปริชา ช้างขวัญยืน แสดงทัศนะว่า รูปแบบการขยายอำนาจดังกล่าวรับมาจาก “ธรรมวิชัย” ของพระเจ้าอโศก^{๓๔} ในวิทยานิพนธ์นี้ผู้วิจัยไม่ได้แยกอำนาจกับธรรมออกจากกัน แต่เมื่อกล่าวถึงการสำแดงอำนาจหรือธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง หมายถึงการเน้นลักษณะใดลักษณะหนึ่งมากกว่าตามเหตุปัจจัยต่างๆกัน

อย่างไรก็ดี “ธรรม” ของการสำแดงลักษณะหลายประเภท มีการแบ่งระดับ ธรรม ชัดเจน อาจกล่าวได้ว่า มีการแยก “ธรรมทางโลก” (โลกียธรรม) ออกจาก “ธรรมเหนือโลก” (โลกุตระธรรม) มาตั้งแต่สมัยจารีต(เป็นอย่างน้อย) ในบทความเรื่อง “ความเปลี่ยนแปลงพุทธศาสนาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์” ของสายชล วรรณรัตน์ อธิบายว่า การเข้ามาของชาติตะวันตก การขยายตัวทางเศรษฐกิจ การสูญเสียความเชื่อเรื่องไตรภูมิของชนชั้นนำต้นรัตนโกสินทร์ ส่งผลให้สังคมมีการแยกทางโลกและทางธรรมออกจากกัน กล่าวคือ ฤๅษีผู้มุ่งบรรลุความสำเร็จ

^{๓๓} เสวนา นิธิ-ศรีศักร-สุเนตร : พระมหากษัตริย์จักรพรรดิและพื้นที่ทางวัฒนธรรม

^{๓๔} ปริชา ช้างขวัญยืน, ธรรมรัฐธรรมราชา, หน้า ๗๑.

ทางโลกแสวงหาความสุขทางวัตถุ ส่วนพระภิกษุคือคนมุ่งความสำเร็จทางธรรม^{๕๕} เข้าใจว่า ธรรมตามคำอธิบายนี้น่าจะหมายถึง “นิพพาน” ในทัศนะผู้วิจัยจะพยายามไม่อธิบายไปไกลกว่ากรอบระยะเวลาที่ศึกษา แต่ในสมัยจารีตการตีความ “ธรรม” ว่าหมายถึงนิพพานเพียงอย่างเดียวถือว่าไม่ถูกต้อง เนื่องจากธรรมตามความเชื่อทางศาสนามีความหมายกว้างมาก แม้ไม่มีการแยกทางโลกและทางธรรมออกจากกันในสมัยจารีต แต่ มีการแยก “ธรรมทางโลก” (โลกิยธรรม) ออกจาก “ธรรมเหนือโลก” (โลกุตระธรรม) อย่างแน่นอนตามคำสอนทางศาสนา

“ธรรม” ของพระจักรพรรดิ ไม่ใช่ธรรมนำไปสู่นิพพานอย่าง อริยมรรค ในไตรภูมิพระร่วงกล่าวไว้ชัดเจนว่า ธรรมที่พระจักรพรรดิสอน คือ ทศพิชราชธรรม และ เบญจศีล (ศีล ๕) อันเป็นธรรมที่ให้ความสุขทางโลก(ประโยชน์ในปัจจุบัน) นอกจากนี้หลักฐานในสมัยหลังอย่างพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯยังกล่าวสอดคล้องกันว่า “พระยาบรมจักรพรรดิไม่สามารถจะโปรดสัตว์ทั้งปวงให้ได้โลกุตระสมบัติสิ้นสังสารทุกข์ในชาตินั้น โปรดสัตว์ทั้งปวงให้ได้แต่มนุษยสมบัติวรรคสมบัติ”^{๕๖} ดังนั้นปัญหาในการทำสงครามขยายอำนาจของผู้ปรารถนาเป็นพระจักรพรรดิจึงอยู่บนพื้นฐานของ “ธรรมทางโลก” อำนาจไปพร้อมกับธรรม(ทางโลก) เป็นความสัมพันธ์ระหว่างพระจักรพรรดิกับเจ้าต่างแดน ขยายอำนาจพร้อมกับสั่งสอนธรรม (ทศพิชราชธรรม,เบญจศีล)ให้แก่เจ้าประเทศราชเพื่อนำไปสั่งสอนราษฎรในรัฐของตน

ส่วนการสำแดงฐานะพระโพธิสัตว์ซึ่งใช้กับเป็นความสัมพันธ์ของพระมหากษัตริย์กับราษฎร ผู้ปกครองที่แสดงความเอื้ออาทรต่อปากท้องประชาราษฎร์ เน้นการปฏิบัติธรรมตามคุณธรรมของพระโพธิสัตว์อันได้แก่ ทาน ศีล ขันติ วิริยะ สมาธิ ศรัทธา และปัญญา หรือทศพิชราชธรรมซึ่งเป็นจริยธรรมส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ ที่เป็นพื้นฐานการบำเพ็ญตนของกษัตริย์ให้ถึงนิพพานในท้ายที่สุดได้ เช่น ปรากฏหลักฐานกล่าวถึงความปรารถนาเป็นศรัทธาธิกโพธิสัตว์ ปัญญาธิกโพธิสัตว์ ฯลฯ ของพระมหากษัตริย์ ส่วนในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ธรรม หมายถึง “หน้าที่” ปฏิบัติตามบรรณของตน เช่น หน้าที่หรือธรรมของกษัตริย์ หมายถึงการทำสงครามขยายอาณาเขตเพื่อเป็นราชาปกครองราชาทั่วโลก^{๕๗} ซึ่งในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู อำนาจหมายถึงธรรมอย่างชัดเจน

อาจสรุปได้ว่าสถาบันกษัตริย์สมัยอยุธยา มีรูปแบบและแบบแผนเคร่งครัด พระราชพิธีต่างๆที่เกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์เป็นพิธีพราหมณ์ ภาษาที่ใช้ในราชสำนักเป็นราชาศัพท์ที่ใช้กับองค์พระมหากษัตริย์และราชวงศ์รวมถึงธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ล้วนแต่เป็นแบบแผนที่กำหนดให้สถาบันกษัตริย์มีลักษณะของ “เทวราชา” ซึ่งดำรงฐานะอันศักดิ์สิทธิ์และห่างไกลจาก

^{๕๕} สายชล วรรณรัตน์, “ความเปลี่ยนแปลงพุทธศาสนาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์,” : ๕๖.

^{๕๖} ประชุมพระราชพงศาวดาร เล่ม ๑, หน้า ๑๖๓.

^{๕๗} ปรีชา ช้างขวัญยืน, ธรรมรัฐธรรมราชา, หน้า ๗.

ประชาชน อีกทั้งตรากฎหมายเพื่อยืนยันอำลัทธิของเทพาของพระมหากษัตริย์ที่ผู้ใดจะละเมิดมิได้ เช่น กฎมณเฑียรบาล พระอัยการลัทธิอาญาหลวง ล้วนแล้วแต่มีบทลงโทษที่รุนแรงสำหรับผู้ที่กระทำการละเมิดฐานะอันศักดิ์ของพระมหากษัตริย์ แนวคิดจักรพรรดิอูฐยาจึงมีการใช้อำนาจปกครองเด็ดขาดเป็นเจ้าของชีวิตปวงชนแบบ “เทวราชา”

แต่เนื่องจากสังคมอูฐยาเป็นสังคมที่นับถือพุทธศาสนา มีการผสมผสานความคิดเกี่ยวกับฐานะของผู้ปกครองซึ่งต้องผูกพันกับวิถีปฏิบัติ อันมีการกล่าวอ้างถึงลักษณะของผู้ปกครองที่ดีต้องมีธรรม กษัตริย์มิได้เป็นเพียงผู้นำรัฐเท่านั้นแต่พระมหากษัตริย์เป็นทั้งรัฐและสังคม พระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางที่สำคัญที่สุดของสังคมเป็นจักรวาลของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเปลี่ยนในทางดีขึ้นหรือความเสื่อมลงของสังคม ซึ่งปรากฏทั้งทางด้านสภาวะทางธรรมชาติและบทบาทความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคมนั้น ขึ้นอยู่กับการมีหรือไม่มีคุณธรรมของผู้ปกครอง ดังจะเห็นได้จากตำนานเมืองลุ่มเมืองหายที่ปรากฏในตำนานต่างๆ^{๙๔} ดังนั้นคำสอนทางศาสนาจึงเป็นตัวกำหนดจริยธรรมหรือหน้าที่ของผู้ปกครอง การละเลยธรรมอาจหมายถึงการเสด็จธรรมในราชบัลลังก์ แสดงว่าบุญบารมีที่เคยสั่งสมมาแต่ชาติปางก่อนได้หมดสิ้นลง การเกิดกบฏแย่งชิงอำนาจด้วยการล้มล้างพระมหากษัตริย์ที่กำลังจะสิ้นบุญจึงเป็นสิ่งที่คนทั่วไปพอจะยอมรับได้ เป็นการพิสูจน์บุญบารมีที่เหนือกว่า และผู้ชิงอำนาจมักอ้างเพื่อสร้างความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจ^{๙๕} ดังนั้นแม้แนวคิดเทวราชาจะปรากฏอยู่ชัดเจนในสถาบันกษัตริย์ แต่แนวคิดเรื่อง “ธรรมราชา” และ “ธรรมราชาธิราช” ทำให้ฐานะ “พระจักรพรรดิ” มีหน้าที่รับผิดชอบต่อพุทธศาสนา สะท้อนออกมาในการอุปถัมภ์ค้ำชูพุทธศาสนาอันเป็นการแสดงออกถึงพระเกียรติยศในหมู่ราชานับถือพุทธศาสนาด้วยกันและในหมู่ประชาชน อย่างไรก็ตามความเป็นจักรพรรดิราชหรือเทพเจ้าของกษัตริย์อูฐยามิได้ทำให้อยู่เหนือหลักการเรื่องบุญบารมี กฎแห่งกรรม และการเวียนว่ายตายเกิด กษัตริย์อูฐยาจึงมีเพื่อไปสู่พระนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธศาสนา ชีวิตในปัจจุบันจึงเป็นเพียงทางผ่านจุดหนึ่งไปสู่จุดมุ่งหมายปลายทางคือพระนิพพานเท่านั้น ในแต่ละชาติมนุษย์ควรสั่งสมบารมีให้ยิ่งๆขึ้นไปเพื่อเป็นปัจจัยไปสู่พระนิพพานในวันหน้า กษัตริย์ในฐานะผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนาจึงมีหน้าที่ดูแลให้ประชาชนอยู่ในศีลธรรมสั่งสมบุญบารมีไปตามวาสนาของตน ในแง่นี้รัฐจึงเป็นเครื่องมือไปสู่พระนิพพาน และกษัตริย์เปรียบเหมือนพระโพธิสัตว์ที่จะนำปวงชนข้ามวิภูสงสาร^{๙๖} ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดในทางธรรม(โลกุตระธรรม)ของชนชั้นนำสมัยจารีต

^{๙๔} สมบัติ จันทรวงศ์, ชัยอนันต์ สมุทวนิชย์, ความคิดทางการเมืองไทย, หน้า ๑๑.

^{๙๕} มานพ ฉาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอูฐยา, หน้า ๖๒.

^{๙๖} นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอูฐยา, หน้า ๑๓.

บทที่ ๓

แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทยสมัยอยุธยา(พ.ศ. ๒๑๗๒-๒๓๑๐)

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาหลักฐานจารึกบุญของพระมหากษัตริย์และกฎหมายเก่า ล้วนให้ข้อมูลที่ตอกย้ำว่ากษัตริย์อยุธยาต่างอ้างพระองค์พระจักรพรรดิราชอยู่บ่อยครั้ง เราสามารถเห็นความคิดเรื่องจักรพรรดิราชได้จากพระนามในจารึกบุญต่างๆของพระมหากษัตริย์ และบรรดากฎหมายพระอัยการเก่า เช่น ในจารึกลานทอง วัดพระศรีมหาธาตุมหาธาตุ จังหวัดสุพรรณบุรี หรือจารึกอยุธยาหลักที่ ๔๗^๑ (ศักราชไม่ชัดเจน) ความตอนหนึ่งระบุว่า “ความสำเร็จจึงมีฯ พระราชาผู้ยิ่งใหญ่กว่าพระราชาทั้งหลายในอยุธยา ทรงพระนามว่าจักรพรรดิ.....พระราชโอรสของพระองค์ผู้เป็นพระราชาเหนือราชาทั้งหลายในพื้นที่แผ่นดินทั้งมวล และเป็นราชาธิราชผู้ประเสริฐ” ใน จารึกวัดตำหนัก พิจิตร พ.ศ. ๒๑๐๒๓ กล่าวถึงพระนามพระมหากษัตริย์ว่า “พระรามธิบดีศรีสินทรบรมจักรพรรดิราชาธิราชรามศวรธรรมิกราชเดโชชัย พรหมเทพาคีเทพ ตริภูวนาธิเบศร์ บพิตร” หรือใน “พระไอยการอาชญาหลวง” พ.ศ. ๑๘๕๕ พระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่า “สมเด็จพระเจ้ารามธิบดีศรีสินทรบรมจักรพรรดิสร บวรธรรมมิกมหาราชาธิราชชาติ หริหรินอินทรเดโชไชย มไหสุริยสวรรยาเทพาคีเทพ ภูวนาถบรมบาทบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว”^๒

ชนชั้นนำในสมัยต้นอยุธยาชนชั้นนำมีการใช้วิธีการต่างๆมากมาย เพื่อให้เข้าถึงอุดมคติพระจักรพรรดิของตน ไม่ว่าจะเป็นทำสงครามขยายอาณาเขต การสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติ เสกสมรสกับผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น การสร้างสัญลักษณ์ศูนย์กลางอำนาจการเมืองการปกครอง ส่งผลให้เกิดลักษณะเฉพาะของแนวคิดเรื่องจักรพรรดิราชขึ้นมาในหมู่รัฐจารีต ภายใต้ความปรารถนาความเป็นราชาเหนือราชาเป็น “เอกราชา” ในปริมณฑลทางอำนาจ^๓

คติจักรพรรดิราชหรือความเป็นราชาเหนือราชา เป็นแนวความคิดที่ผูกพันโดยตรงกับพระเกียรติยศของกษัตริย์ ชนชั้นนำในหมู่รัฐจารีตได้พยายามเลือกเอาลักษณะต่างๆของพระจักรพรรดิมาปรับใช้กับระบบความสัมพันธ์ของตน ทั้งการขยายอำนาจ หรือ การ

^๑ ประชุมศิลาจารึก ภาค ๑ (กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘), หน้า ๗๑.

^๒ “บานแผนก พระไอยการอาชญาหลวง” ใน กฎหมายตราสามดวง (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากรจัดพิมพ์, ๒๕๒๑), หน้า ๔๗๒-๔๗๓.

^๓ ดูภาคผนวก ก.

รักษาอำนาจ อย่างไรก็ตามแนวความคิดเรื่องคติจักรพรรดิแม้จะเป็นแนวความคิดที่เป็นอุดมคติสูง แต่ก็เปิดพื้นที่ให้กับที่จะนำไปใช้ไม่น้อย ด้วยลักษณะสำคัญของคติจักรพรรดิประกอบด้วยสองส่วนสำคัญคือ “อำนาจ” และ “คุณธรรม” ตามความเชื่อในพุทธศาสนา จักรพรรดิเป็นผู้มีกำลังอำนาจแต่ไม่ทรงใช้อำนาจ ซึ่งจะขัดกับโลกแห่งความเป็นจริง ดังนั้นชนชั้นนำในหมู่อริราชดิศจึงนำคติจักรพรรดิราชในเรื่องกำลังอำนาจ มาปรับใช้ในการทำสงครามขยายอาณาเขตไปพร้อมกับสำแดงฐานะทางธรรม แต่ถ้ากำลังไม่เพียงพอก็อาจเลือกเน้นลักษณะอุดมคติราชาเหนือราชาทางธรรมมากกว่าลักษณะทางกำลังอำนาจ มาพยายามสำแดงลักษณะดังกล่าวให้เป็นที่ประจักษ์ ส่งผลให้เกิดปรากฏการณ์ต่างๆทางประวัติศาสตร์ตามมา ไม่ว่าจะเป็นการทำสงครามแย่งชิงฐานะเจ้าปริมณฑล เช่น สงครามช้างเผือกระหว่างสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระเจ้าบาอินนอง^๔ หรือ การอุปถัมภ์บำรุงพุทธศาสนาเพื่อแสดงออกถึงความเป็นราชาเหนือราชาอื่นทางธรรม เช่น การแข่งขันบารมีระหว่างสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถกับพระเจ้าติโลกราช^๕ ส่งผลให้เกิดการเลือกลักษณะสำคัญของพระจักรพรรดิ อย่างฐานะ “ราชาธิราช” หรือ “ธรรมราชาธิราช” มาปรับใช้ในหมู่นชนชั้นนำรัฐจาริต ดังที่สมเด็จพระยาจักรพรรดิราชานุภาพ อธิบายว่า “มูลเหตุคงเกิดแต่นิยมกันมาแต่เดิมว่า พระเจ้าแผ่นดินย่อมรุ่งเรืองพระเกียรติด้วยแผ่พระราชอาณาเขตได้กว้างขวางเป็นพระราชธิราช ต่อมาได้คิดมาจากลังกาทวีปอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าพระเจ้าแผ่นดินทรงสามารถทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองในพระราชอาณาเขต ก็ย่อมได้พระเกียรติยศเป็นพระเจ้าธรรมราชา เสมอกับพระเจ้าราชาธิราช จึงเกิดการบำเพ็ญพระเกียรติยศเป็นสองอย่าง คือ บำเพ็ญเป็น พระเจ้าราชาธิราช หรือบำเพ็ญเป็น พระเจ้าธรรมราชา อย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าหากเป็นทั้งสองอย่างไม่ได้เหมือนพระเจ้าอโศกมหาราช”^๖

อย่างไรก็ตามการนำคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้ของชนชั้นนำไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ทั้งทางกำลังอำนาจทางธรรมและทางสัญลักษณ์ลดลงอย่างมาก หลังจากช่วงสงครามยาวนานในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวร สมเด็จพระเอกาทศทรงพอพระทัยที่จะให้ความสำคัญกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะกับชาติตะวันตก มากกว่าจะพยายามทำสงครามขยายอาณาเขตเช่นในรัชสมัยสมเด็จพระเชษฐาของพระองค์ การสร้างสิ่งก่อสร้างอันเป็นสัญลักษณ์แสดงศูนย์กลางทางจักรวาลอาทิการสร้างพระปรางค์ที่พบเห็นได้ทั่วไปในวัดที่สร้างขึ้นตอนอยุธยา เช่น วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ และวัดพุทไธสวรรย์เสื่อมความนิยมลง

^๔ ดูภาคผนวก ข.

^๕ ดูภาคผนวก ข.

^๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เทียบเมืองพม่า, หน้า ๑๒๓-๑๒๔.

ไปเป็นเวลานาน ซึ่งบริบทต่างๆเหล่านี้เองกลับได้รับการรื้อฟื้นขึ้นมาอีกครั้งในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

ก. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

ในระหว่างการก่อตั้งกรุงศรีอยุธยาอำนาจของขุนนางยังจำกัด ระบบการปกครองไม่เปิดโอกาสให้ขุนนางได้สะสมอำนาจ จนถึงกับสามารถท้าทายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ได้ การปกครองในระยะแรกเริ่มของอยุธยา คือการที่พระมหากษัตริย์ส่งพระราชวงศ์ไปปกครองเมืองต่างๆโดยรอบเรียกว่าระบบเมืองลูกหลวง ระบบเมืองลูกหลวงเปิดโอกาสให้พระราชวงศ์ได้สะสมกำลัง สร้างปัญหาให้กับเสถียรภาพทางการเมืองขององค์พระมหากษัตริย์^๑ การแย่งชิงอำนาจในระยะแรกของอยุธยาจึงเป็นการแย่งชิงอำนาจกันเองระหว่างพระบรมวงศ์านุวงศ์ เช่นกรณี ขุนหลวงพะงั่วกับพระรามเมศวร หรือกรณี เจ้าอ้ายพระยา กับเจ้ายี่พระยา^๒ ใน งาน “ขุนนางอยุธยา” ของ มานพ ถาวรวัฒน์สกุล อธิบายว่า ระบบการปกครองแบบเมืองลูกหลวงนั้นบั่นทอนเสถียรภาพของกษัตริย์มาตลอดตั้งแต่ต้นอยุธยา เป็นเหตุให้เกิดการแย่งชิงอำนาจในหมู่พระราชวงศ์หลายต่อหลายครั้ง ระบบเมืองลูกหลวงนั้นไม่เปิดโอกาสให้ขุนนางได้มีโอกาสสะสมกำลังอำนาจ เนื่องจากอำนาจในการควบคุมกำลังคน อันเป็นพื้นฐานทางความมั่นคงและเศรษฐกิจที่สำคัญจำกัดในหมู่พระราชวงศ์ผู้ปกครองเมืองลูกหลวง ดังนั้นขุนนางจึงเป็นเพียงกลไกอย่างหนึ่งในการปกครองของสถาบันกษัตริย์และเจ้าเมืองราชวงศ์ ไม่มีกำลังเข้มแข็งพอที่แสดงเป้าหมายทางการเมืองที่เป็นอิสระจากกษัตริย์และราชวงศ์ได้^๓

ดังที่กล่าวไปแล้วในสมัยต้นอยุธยา ระบบเมืองลูกหลวง ทำให้การแย่งชิงอำนาจทางการเมืองนั้นจำกัดอยู่ในหมู่ราชวงศ์ การอ้างสิทธิธรรมในการเข้ามามีอำนาจในสมัยต้นอยุธยานั้น อาจไม่เป็นปัญหามากนักเหมือนบริบทในระยะที่ขุนนางเข้ามามีส่วนในการช่วงชิงอำนาจ เนื่องจากเป็นการแย่งชิงอำนาจในหมู่ราชวงศ์ การเข้ามามีอำนาจของพระราชวงศ์คนใดคนหนึ่ง ย่อมหมายถึงการมีฐานอำนาจที่เข้มแข็งเป็นที่ยอมรับในบุคลิกลักษณะ ซึ่งมักเป็นเรื่องความเข้มแข็งในทางสงคราม ในบริบทแวดล้อมช่วงการก่อร่างสร้างกรุงรวบรวมแว่นแคว้นต่างๆ

ในบริบททางประวัติศาสตร์จะเห็นได้ว่า ในรัชสมัยของพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ขุนหลวงพะงั่ว ทรงได้อำนาจมาจากการใช้กองทัพกดดัน (ขับไล่) พระรามเมศวรพระราชโอรสของพระ

^๑ มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า ๗๐-๗๑.

^๒ พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๒๕-๑๓๐, ๑๓๒.

^๓ มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า ๗๐-๗๑.

รามาชิตีที่ ๑ อยู่ทอง ให้ออกจากราชบัลลังก์กลับไปครองลพบุรีตามเดิม^{๑๑} เนื่องจากกฎเกี่ยวกับการสืบทอดราชสมบัติสมัยอยุธยาตอนต้นไม่มีหลักฐานที่ชัดเจน อย่างไรก็ตามก็ดีพอจะสันนิษฐานได้ว่าฐานะของพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ขุนหลวงพะงั่ว ที่ทรงมีศักดิ์เป็นพี่เขยหรือน้องเขยของพระเจ้าอยู่ทองน่าจะทรงมีสิทธิธรรมน้อยกว่าพระรามเมศวร สังเกตกรณีตัวอย่างเมื่อพระเจ้าอยู่ทองสวรรคตพระรามเมศวรพระราชโอรสก็ได้สืบราชสมบัติต่อ หรือเมื่อพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ขุนหลวงพะงั่วสวรรคต พระเจ้าทองล้านพระราชโอรสก็ได้ทรงราชย์ต่อจากพระบิดา ดังนั้นจึงพอสันนิษฐานได้ว่าในช่วงแรกของการสถาปนาอยุธยา การสืบราชสมบัติอาจส่งต่อจากพ่อไปสู่ลูก ดังนั้นการขึ้นครองราชย์ของขุนหลวงพะงั่ว พระองค์จึงน่าจะมีความมีสิทธิธรรมน้อยกว่าพระราชโอรสพระเจ้าอยู่ทองอย่างพระรามเมศวร

อย่างไรก็ตามการที่พระบรมราชาธิราชที่ ๑ ทรงมีชื่อเสียงในด้านของการศึกสงครามมาตั้งแต่ก่อนทรงขึ้นครองราชย์ ดังจะเห็นได้จากการที่ทรงได้ชัยชนะในการสงครามกับอาณาจักรขอม ทำให้ทรงเป็นบุคคลที่ทรงอำนาจทั้งทางการทหารและการเมืองมาก่อน การขึ้นครองราชย์ของพระองค์จึงเป็นที่ยอมรับ ไม่มีปัญหาในเรื่องสิทธิธรรมมากนัก ไม่ปรากฏหลักฐานว่าเกิดการต่อต้านขึ้นทั้งภายในและภายนอก พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ระบุว่าเสด็จมาแต่เมืองสุพรรณ เพื่อมาเอาราชสมบัติไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการขัดขืนหรือรบกันเกิดขึ้น หลังจากนั้นจึงทรงให้พระรามเมศวรไปครองลพบุรี ในฐานะเมืองลูกหลวงของอยุธยาตามเดิม^{๑๒} เมื่อครองราชย์แล้วปรากฏหลักฐานกล่าวถึงชัยชนะในสงครามหลายครั้งของพระองค์ ทำให้อยุธยามีอาณาเขตกว้างขวาง โดยเฉพาะสงครามกับกำแพงเพชร เมืองลูกหลวงที่สำคัญของสุโขทัย ที่แม่แต่พระมหาธรรมราชาลิไทยยังต้องขอสงบศึก พงศาวดารอยุธยาถึงกับกล่าวว่าพระมหาธรรมราชาขอมออกมาถวายบังคมขุนหลวงพะงั่ว^{๑๓}

จะเห็นได้ว่าในสมัยพระบรมราชาที่ ๑ ขุนหลวงพะงั่ว แม้การขึ้นครองราชย์ของพระองค์จะมีความคลุมเครือในสิทธิธรรมทางการสืบราชสมบัติ อย่างไรก็ตามภายใต้บุคลิกภาพความเป็นผู้นำของพระองค์ ความเข้มแข็งในทางสงคราม ทำให้การขึ้นครองราชย์ของพระองค์ไม่มีปัญหาในด้านสิทธิธรรมมากนัก แม้จะเหมือนเป็นการชิงอำนาจมาจากผู้มีสิทธิชอบธรรมกว่าอย่างพระรามเมศวร อย่างไรก็ตามในสมัยนี้ชนชั้นนำไทยเริ่มนำความคิดในอุดมคติอย่างเรื่องจักรพรรดิราชมา

^{๑๑} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๒๕-๑๓๐

^{๑๒} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๓๐.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๑.

ปรับใช้ในเชิงปฏิบัติ ทั้งทางด้านการสงครามขยายอาณาเขต และการสร้างสัญลักษณ์แห่งความเป็นศูนย์กลางทางการปกครองขึ้นแทนมหาอำนาจเดิมอย่างอาณาจักรขอม ส่งผลให้ผู้นำและรัฐอยุธยาที่มีความสำคัญและความศักดิ์สิทธิ์เพิ่มมากขึ้น ถือเป็นก้าวแรกที่จะพัฒนาอยุธยาไปสู่ความเป็นราชอาณาจักรผู้นำมณฑลในภูมิภาคนี้

อย่างไรก็ตามจากการที่อยุธยาพยายามขยายอำนาจ ออกครอบงำศูนย์กลางอำนาจอื่นอย่างกว้างขวางขึ้น ทำให้ระบบข้าราชการของอยุธยาจึงต้องขยายตัวและซับซ้อนขึ้น เพื่อให้กษัตริย์สามารถขยายพระราชอำนาจได้อย่างกว้างขวางตามอุดมคติ “จักรพรรดิราช” เกิดความจำเป็นในการจัดสรรโครงสร้างทางอำนาจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยการตราทำเนียบศักดินาให้ครอบงำระบบข้าราชการที่ขยายออกไปนี้ได้ทั้งระบบ พยายามจะกลืนระบบข้าราชการของศูนย์กลางอำนาจต่างๆ ให้เข้ามาอยู่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใต้ระบบใหญ่ของอยุธยา ในขณะที่เดียวกันก็ขยายอำนาจปกครองราชธานีไปครอบคลุมราชอาณาจักรมากขึ้น การจัดสรรโดยทางกฎหมายหรือทางอื่นๆ ในระยะนี้รู้จักกันในภายหลังว่าการปฏิรูปการปกครองของพระบรมไตรโลกนาถ (และของพระรามาธิบดีที่ ๒)^{๑๑} การปรับปรุงการปกครองที่เกิดขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๑๕๕๑ จนถึง พ.ศ. ๒๐๑๒ เฉพาะที่เกี่ยวกับการปกครองอาณาเขตนั้น ได้ขยายเขตการปกครองของเมืองหลวงออกไปครอบคลุมออกไปอย่างกว้างขวาง มีการแบ่งระดับชั้นเมืองในวงราชธานีที่เมืองหลวงปกครองโดยตรงเป็นเมืองจัตวา เมืองที่อยู่ถัดออกไปเป็นเมืองพระยามหานคร แบ่งเป็นเมือง เอก โท ตรี ตามลำดับความสำคัญเรียกว่าหัวเมืองชั้นนอก ซึ่งต่างมีเมืองขึ้นอยู่ในอาณาเขตด้วยโดยพระเจ้าแผ่นดินจะทรงตั้งพระราชวงศ์หรือข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ เป็นผู้สำเร็จราชการมีอำนาจสิทธิ์ขาดต่างพระองค์ นอกจากนี้ยังได้ใช้ระบบเมืองลูกหลวงที่เคยเป็นปัญหาต่อเสถียรภาพทางการเมือง มาใช้ในการควบคุมหัวเมืองจากฝ่ายเหนือ สร้างความเป็นปึกแผ่นให้กับระบบการเมืองอยุธยาในระดับหนึ่ง^{๑๒} ทำให้อยุธยาสามารถขยายอำนาจออกไปได้อย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตามการขึ้นสู่อำนาจของพระชัยราชานันท์ เป็นการยืนยันอย่างดีได้ว่าระบบเมืองลูกหลวงแม้จะมีประโยชน์การนำมาพัฒนาเพื่อการขยายอาณาเขตราชอาณาจักร แต่ก็ยังเป็นระบบที่เปิดโอกาสให้พระราชวงศ์สะสมกำลังอำนาจเข้ามาแย่งชิงอำนาจในกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระชัยราชาทรงเรียนรู้จากประสบการณ์ตรงของพระองค์เอง โปรดให้มีการยกเลิกเมืองลูกหลวงหรือเจ้าครองเมือง โดยเปลี่ยนมาใช้ระบบขุนนางปกครองหัวเมืองทั้งหมดแทน การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้เป็นผลให้ขุนนางได้เข้ามามีบทบาทในการต่อสู้แย่งชิงอำนาจทางการเมืองอย่างเต็มที่ แม้นในสมัย

^{๑๑} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์ (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๕), หน้า ๑๐.

^{๑๒} มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า ๑๐๒.

พระมหากษัตริย์จะมีเชื้อพระวงศ์ปกครองเมืองลูกหลวง แต่ก็เป็เชื้อพระวงศ์โดยการสมรสอย่างพระมหากษัตริย์ราชวงศ์(ขุนพิเรนฯ) ซึ่งระบบเมืองลูกหลวงกลายเป็นเครื่องมือในการสั่งสมอำนาจของสกุลวงศ์อื่นที่แข่งขันกับราชสกุลวงศ์ที่ปกครองอยุธยา^{๕๕}

การขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระมหากษัตริย์(พระเทียรราชา)นั้น มีผลให้อำนาจของพระราชวงศ์ถูกกระจายไปสู่มือของกลุ่มขุนนาง ขุนนางอันมีตำแหน่งหน้าที่ต่างๆตามทำเนียบศักดินารวมถึงขุนนางที่ปกครองหัวเมืองมีกำลังอำนาจที่จะต่อต้านกษัตริย์ ผลของการช่วยเหลือของขุนนางที่ทำให้สมเด็จพระมหากษัตริย์ได้ขึ้นครองราชย์ เป็นเหตุให้พระองค์ต้องทรงแบ่งกระจายอำนาจให้กับขุนนาง แต่พระองค์ยังมีการใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติในการควบคุมอำนาจขุนนาง^{๕๖} แต่ผลจากการจัดการปกครองดังกล่าวกลับเป็นสาเหตุอย่างหนึ่งที่ทำให้กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า จากการที่ขุนนาง(ที่กลายเป็นราชวงศ์โดยการสมรส) คือพระมหากษัตริย์ราชวงศ์(ขุนพิเรนฯ) ปฏิเสธอำนาจส่วนกลางที่อยุธยาไปเข้ากับกองทัพพระเจ้าบุเรงนองจากหงสาวดี^{๕๗}

นิธิ เอียวศรีวงศ์ อธิบายว่า การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๑ นั้นไม่ได้ทำให้ระบบโครงสร้างขุนนางนั้นเปลี่ยนไป นอกจากนี้ ระบบราชการ (ฝ่ายปกครอง) ยังเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมากขึ้นมีผลมาจากภาวะสงครามอันยาวนานในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวร ทำให้เกิดจารีตของการบังคับบัญชาในระบบราชการ และการฝึกปรือข้าราชการเพื่อสำเร็จกิจเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเวลานานๆ สอนให้รู้จักความร่วมมือการประสานงานในระบบอย่างที่เกิดขึ้นยากในยามสงบ ความสำเร็จในการขยายพระราชอำนาจและช่วงชิงชัยชนะจากกษัตริย์อื่นรอบข้างของพระนเรศวรนั้น ส่วนหนึ่งเกิดจากระบบราชการที่ซับซ้อนใหญ่โตและค่อนข้างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนี้ ในขณะที่เดียวกันกษัตริย์ก็สามารถเพิ่มพูนพระราชทรัพย์และพระราชอำนาจเหนือกษัตริย์ของราชวงศ์โดยอาศัยระบบราชการนี้เช่นกัน ดินแดนที่อยู่ภายในระบบราชการที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนี้ขยายตัวขึ้นทั้งในด้านพื้นที่ และความสามารถที่จะควบคุมไพร่ด้วยการทะเบียนอาวุธและการจัดการ^{๕๘} ระบบราชการใหม่มีค่าและประสิทธิภาพไม่น้อยภายใต้กษัตริย์ที่เข้มแข็งหรือมีสิทธิธรรมสูงด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง กษัตริย์ที่ทรงเข้มแข็งเท่านั้นจะสามารถใช้ระบบราชการนี้ไปในครรลองที่พอพระราชหฤทัยไม่ว่าจะเป็นการสงครามหรือการเพิ่มพูนพระราชทรัพย์ แต่เมื่อใดที่

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕.

^{๕๖} พระราชพงศาวดาร ฉบับ พันจันตนาท (เจิม), หน้า ๓๐-๓๒.

^{๕๗} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๔๔.

^{๕๘} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า ๑๓.

กษัตริย์อ่อนแอหรือขาดสิทธิธรรมประการใดประการหนึ่ง ระบบข้าราชการก็อาจย้อนกลับมาเป็นภัยต่อองค์กษัตริย์เองได้ กล่าวคือกรณีที่ขุนนางสามารถขยายอำนาจเข้าไปควบคุมกษัตริย์^{๑๙} โดยอาศัยจุดอ่อนที่สุดอย่างหนึ่งของระบบสถาบันกษัตริย์ก็คือปัญหาเรื่องการสืบราชสมบัติ

นับตั้งแต่สถาปนากรุงศรีอยุธยาปัญหาที่สำคัญอย่างหนึ่งของระบบกษัตริย์ก็คือ ปัญหาการสืบราชสมบัติคุณสมบัติเพียงประการเดียวของผู้ที่จะมีสิทธิจะสืบราชสมบัติของอยุธยาได้ก็คือความเป็น “เชื้อพระวงศ์” ซึ่งการนับเป็นเชื้อพระวงศ์นี้กว้างขวางมาก เพราะรวมไปถึงเชื้อสายทางฝ่ายมารดา และการแต่งงานกับเชื้อสายของฝ่ายราชวงศ์ จากการสลายตัวของระบบเมืองลูกหลวงทำให้อำนาจในการควบคุมระบบไพร่ส่วนมากตกไปอยู่ในมือของกลุ่มขุนนาง เนื่องจากควบคุมกำลังคนเป็นทั้งรากฐานและเป้าหมายในการปกครองอยุธยา เจอนไขเบื่องแรกของเจ้านายผู้ปรารถนาราชสมบัติในสมัยนั้น ต้องได้รับการสนับสนุนของขุนนางซึ่งเป็นผู้คุมไพร่รายใหญ่ๆ ประกอบพิธีราชาภิเษกเพื่อส่งเสริมสิทธิธรรมแห่งตน ในฐานะเทพเจ้าหรือพระจักรพรรดิราชก็ตามแต่ เพื่อรักษาการสนับสนุนของขุนนางสำคัญเอาไว้ ดังนั้นขุนนางจึงมีอำนาจต่อรองกับกษัตริย์มากขึ้น และมีโอกาสเลือกเจ้านายขึ้นเป็นกษัตริย์ได้ตามความพอใจ จะเห็นได้ว่าหลังรัชกาลพระเอกาทศรถมาถึงพระเจ้าปราสาททอง มีกษัตริย์ถึง ๔ พระองค์ (ตามพระราชพงศาวดาร หรือสามพระองค์ตามเอกสารร่วมสมัย) ปกครองในระยะเวลาอันสั้น ในจำนวนนี้สามพระองค์ถูกตั้งขึ้นหรือปลดออกโดยขุนนาง^{๒๐}

ออกญาท้าวโหมศรีวรวงศ์หรือพระเจ้าปราสาททองนั้นทรงเติบโตมาท่ามกลางระบบราชการที่ขุนนางมีอำนาจในการควบคุมกำลังคน(ระบบไพร่) กษัตริย์และพระราชวงศ์นั้นไม่ได้มีอำนาจควบคุมกำลังคนได้อย่างแท้จริง การขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าปราสาททองเป็นสัญญาณที่แสดงให้เห็นว่า การต่อสู้ช่วงชิงอำนาจในพระราชบัลลังก์อยุธยาได้เปลี่ยนไป ขุนนางได้ก้าวเข้ามามีบทบาทประกันความมั่นคงให้กับสถาบันกษัตริย์ ในขณะที่เดียวกันขุนนางก็สามารถท้าทายอำนาจของพระมหากษัตริย์ได้ การแย่งชิงอำนาจทางการเมืองไม่ได้จำกัดอยู่ภายในกลุ่มผู้นำอยุธยา อันได้แก่พระญาติพระวงศ์อีกต่อไป ขุนนางได้เข้ามามีบทบาทอย่างเต็มที่ ที่จะสามารถท้าทายอำนาจของพระราชวงศ์และพระมหากษัตริย์ได้ เพื่อมีจุดมุ่งหมายเดียวกันก็คือการเลื่อนฐานะของตนเองขึ้นมาเป็นผู้นำสูงสุด เป็นพระจักรพรรดิราชปกครองอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่อย่างกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางการเมืองและเศรษฐกิจในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔- ๑๕.

ทั้งหมด^{๒๑} การช่วงชิงอำนาจระหว่างกษัตริย์พระราชวงศ์และขุนนาง เป็นการเปลี่ยนโฉมหน้า การเมืองอยุธยาโดยสิ้นเชิง

๑. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชกับการสร้างความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจของ พระเจ้าปราสาททอง

แต่เดิมการสร้างสิทธิธรรมในการเข้ามามีอำนาจในหมู่ราชวงศ์นั้น อันดับแรกก็มักอ้าง ความสัมพันธ์ทางสายเลือดกับพระมหากษัตริย์หรือผู้นำที่ได้รับการยอมรับยกย่อง เช่น กรณีพระ มหารัชมงคลราชลัทธิ ที่อ้างความสัมพันธ์ทางสายเลือดกับผู้นำที่ยิ่งใหญ่เป็นที่ยอมรับอย่างพองุน งามคำแหง^{๒๒} หรือการอ้างว่าได้รับการแต่งตั้งจากผู้นำที่ได้รับการยอมรับ เช่น ในวัฒนธรรม ล้านนา มักอ้างความสัมพันธ์กับพระเจ้าลวจักราช* ที่ถือว่าเป็นบรรพบุรุษของกษัตริย์ล้านนา พระ ยามังรายเมื่อทรงสถาปนาอาณาจักร* ก็ทรงอ้างว่าบรรพบุรุษของพระองค์เป็นผู้เดียวที่ได้รับ พระราชทานพิธีมูรธาภิเษกจากลวจักราช นอกจากนี้ยังอ้างความสัมพันธ์ทางสายเลือดกับ พระพุทธเจ้าตามความเชื่อของพระพุทธศาสนา ที่เชื่อว่ากษัตริย์ทุกวงศ์ในโลกนั้นสืบเชื้อสายมาจาก พระเจ้าสมมติราชหรือพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในอัครกัณฐสูตร ที่พุทธศาสนาถือว่าเป็นกษัตริย์องค์ แรกในโลก (ภัทรกัป) ซึ่งการสืบเชื้อสายเหล่านี้ รวมถึงบุคคลสำคัญต่างๆที่เป็นที่ยอมรับใน วัฒนธรรมพุทธศาสนา เช่น เจ้าชายสิทธัตถะ พระเจ้าอโศก พระเจ้าอโนรธามังช่อ (พระเจ้าอนิ รุท) ฯลฯ

แต่กรณีพระเจ้าปราสาททองอยู่ในบริบทที่แตกต่างกันออกไป จากพัฒนาการของระบบ ราชการส่งเสริมอำนาจให้ขุนนาง จนสามารถทำทลายอำนาจของหรือแม้แต่ยึดอำนาจกษัตริย์ได้ การอ้างสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชย์ของขุนนางที่อาจหาญขึ้นสู่ราชบัลลังก์อยุธยา จึงมีความ จำเป็นต้องมีชุดคำอธิบายเพื่ออธิบายการขึ้นสู่อำนาจ ทั้งนี้เพื่อความมั่นคงในราชบัลลังก์ให้เกิดการ ยอมรับจาก เหล่า ขุนนาง และประเทศราช โดยเฉพาะในด้านการสร้างความชอบธรรมใน

^{๒๑} สุเนตร ชุตินทรานนท์, “กบฏไพร่สมัยอยุธยา”: ๑๐.

^{๒๒} “จารึกนครชุม” ประชุมพระราชพงศาวดาร ฉบับ กาญจนภิเษก เล่ม ๓, หน้า ๘๐.

* ในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่อ้างว่าอาณาจักรล้านนาของพญามังราย เป็นเจ้าเหนือเมืองในสัตตปิณฑุณล้านนา ๕๑ เมือง เอกสาร พม่ากล่าวถึงการเป็นเจ้าเหนือเมือง ๕๑ เมืองเช่นเดียวกัน แต่ไม่ระบุชื่อเมือง จึงไม่ทราบว่ามีเมืองใดบ้าง จากบันทึกของ Holt S. Hallett ซึ่งมาเยือนเชียงใหม่ เมื่อพ.ศ. ๒๔๑๕ เขียนว่าเมืองเชียงใหม่โบราณมี ๕๑ เชียง (เมือง) มีอาณาเขตรวม เมืองน่าน แพร่ เชียงราย เชียงแสน เชียงตุง จรดแม่น้ำกก แม่น้ำโขง สาละวิน ทิศใต้จรดเมืองกำแพงเพชร ดู Holt S. Hallett , A Thousand Miles on an Elephant in the Shan States, p. 97.

การเข้ามามีอำนาจ จากชาติกำเนิดสามัญชนหรือชนชั้นขุนนางธรรมดา จึงมีการนำคติจักรพรรดิราชาใช้ในการสร้างความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจ โดยเฉพาะกษัตริย์ที่ไม่มีสิทธิธรรมทางสายโลหิต หรือสิทธิธรรมแม้แต่ในราชวงศ์เก่าที่เคยมีอำนาจ*

อย่างไรก็ตามการที่กล่าวว่าพระเจ้าปราสาททองไม่ทรงเน้นการปฏิบัติพระองค์เป็นธรรมราชา(ลักษณะคติจักรพรรดิราชทางธรรม) ดูจะเป็นคำกล่าวที่ผิดมากกว่าถูก ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ธรรมราชา เทวราชา กับจักรพรรดิราชเป็นคติที่ไม่สมควรแยกกันอย่างเด็ดขาด เนื่องจากลักษณะจักรพรรดิราชแบบไทยๆมีการผสมผสานคติความเชื่อต่างๆจนมีลักษณะเฉพาะตน เพราะฉะนั้นเราจะไม่สามารถตอบคำถามได้เลยว่าการสร้างหรือบูรณปฏิสังขรณ์วัดอย่างมากมาย รวมถึงการกลับมาให้ความสำคัญกับการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่อง ในสมัยพระเจ้าปราสาททองนั้น เกิดภายใต้พื้นฐานความคิดหรือความเชื่อแบบใด ในบริบททางประวัติศาสตร์สถาบันสงฆ์เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่เป็นฐานสนับสนุน ให้กับราชบัลลังก์รวมไปถึงการแย่งชิงราชบัลลังก์ ดังนั้นการอุปถัมภ์พุทธศาสนาคุณลักษณะสงฆ์โดยการดูแลซ่อมแซมที่อยู่อาศัย เป็นหน้าที่อย่างหนึ่งที่กษัตริย์อยุธยาต้องปฏิบัติ นอกจากนี้ยังเป็นหลักประกันอย่างหนึ่งในพระราชอำนาจ ในฐานะที่พระภิกษุสงฆ์นอกจากจะมีเลกวัดในปกครองแล้ว ยังมีบรรดาไพร่ที่นับถือพระสงฆ์ที่เป็นผู้นำชุมชน อันสามารถเป็นกำลังที่สามารถทำทนายหรือรักษาพระราชบัลลังก์ของกษัตริย์ได้ เช่น กบฏในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ หรือ กรณีกบฏฝิ่นญวณต่างๆ

เพราะฉะนั้นในด้านหนึ่งนอกเหนือจากพระราชศรัทธาส่วนพระองค์ ที่ทำให้เกิดพระราชกรณีกิจทางศาสนาแล้ว การเอาใจสถาบันสงฆ์โดยเฉพาะองค์ที่เป็นที่นิยมศรัทธาของประชาชนมากมาย ถือเป็นกลไกที่สำคัญรูปแบบหนึ่งในการควบคุมระบบไพร่ เนื่องจากพระสงฆ์เป็นผู้สอนเรื่องมาตรฐานทางศีลธรรมโดยตรง การแสดงตนเป็นพุทธราชาธรรมราชา(จักรพรรดิราชทางธรรม) ถือเป็นหน้าที่ของกษัตริย์อยุธยา รวมถึงเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งในการรักษาอำนาจอยู่แล้ว อย่างไรก็ตามการเน้นคติจักรพรรดิราชเพื่อสร้างความชอบธรรมของพระเจ้าปราสาททอง มีหลายวิธีด้วยกันไม่ว่าจะเป็น การสร้างวัด และพระมหาปราสาท ฟื้นฟูและสร้างพระราชพิธีทางระบบความเชื่อที่เกี่ยวกับการเป็นพระจักรพรรดิราช การจัดการปราบปรามประเทศราชที่ไม่ยอมรับอำนาจ ดังที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

* การได้ปกครองหัวเมืองสำคัญอย่างพิษณุโลก หรือการขึ้นสู่อำนาจของอยุธยา ของสมเด็จพระมหาธรรมราชา แม้จะมีการต่อต้านอยู่บ้างจากเมืองประเทศราชหรือหัวเมืองเหนือเองก็ตาม แต่หลักฐานทางประวัติศาสตร์ก็อ้างความชอบธรรมของพระองค์ซึ่งแม้จะเป็นเพียงขุนนางในกรมพระตำรวจมาก่อน (ขุนพิเรนทรเทพ) แต่ก็มีสายสัมพันธ์กับพระชนนีของพระไชยราชา และมีเชื้อสายพระร่วงเจ้ากรุงสุโขทัย

(ก) การสร้างสิทธิธรรมทางสายเลือดของพระเจ้าปราสาททอง

ในบันทึกของ เยเรเมียส ฟาน ฟลิต (Jeramias Van Vliet) หรือ วัน วลิต ผู้อำนวยการทางการค้า บริษัทอินเดียตะวันออก ของฮอลันดา ต่อจาก โยส เคาเติน (Joost Schouten) ในสมัยพระเจ้าปราสาททอง ระบุว่าพระนามเดิมของพระเจ้าปราสาททองว่า “พระองค์ศรี” (Pra Ongh Srij)^{๒๓} เป็นบุตรของออกญาศรีธรรมราชาพระเชษฐาพระราชมารดาของพระเจ้าทรงธรรม พระองค์ศรีจึงมีฐานะเป็นลูกของพระเจ้าทรงธรรม พระเจ้าทรงธรรมให้ความเคารพนับถือมาก^{๒๔} แต่ฟรังซัวส์ อังรี ตูรแปง (Francois Henri Turpin) ได้รวบรวมเรื่องราวจากบันทึกต่างๆเขียนเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์อยุธยาขึ้น กล่าวว่าพระเจ้าปราสาททองทรงเป็นพระราชบิดา แต่บุคคลทั่วไปว่าพระองค์มาจากราชตระกูลที่ต่ำศักดิ์^{๒๕} จะเห็นได้ว่าแม้พระเจ้าปราสาททองจะเป็นราชินิกุลแต่ก็ไม่เป็นที่ยอมรับทั่วไป ดังนั้นจึงมีปัญหาเรื่องความชอบธรรมอย่างมาก

แม้ในระยะแรกจะมีการอ้างความชอบธรรมในการอุ้มชูกษัตริย์แห่งราชวงศ์เดิม อย่างพระเชษฐาและพระอาทิตย์วงศ์ โดยอ้างว่าเป็นไปตามพระประสงค์ของพระเจ้าทรงธรรม^{๒๖} ซึ่งการกระทำดังกล่าวหลักฐานร่วมสมัย อ้างว่าเป็นการผิดธรรมเนียมหรือกฏมเทียรบาลในสมัยนั้น โยส เคาเติน ผู้อำนวยการทางการค้า บริษัทอินเดียตะวันออก ของฮอลันดา ซึ่งได้เข้ามาอยู่อยุธยาในรัชสมัยพระเจ้าทรงธรรมและพระเจ้าปราสาททองกล่าวในบันทึกของเขาว่า กฎการสืบราชสมบัติเมื่อพระเจ้าแผ่นดินสวรรคตนั้น ผู้ที่เป็นรัชทายาทซึ่งจะขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป จะไม่ใช่พระราชโอรสของพระองค์แต่จะเป็นพระอนุชา ในกรณีที่พระองค์ไม่ทรงมีพระอนุชา พระราชโอรสที่แท้จริงจะได้รับการพิจารณาแทน^{๒๗} นอกจากนี้การที่สมเด็จพระเชษฐาธิราชได้เสวยราชย์ต่อจากพระเจ้าทรงธรรมพระราชบิดา ซึ่ง วัน วลิต กล่าวว่าการทำเช่นนั้น เป็นการขัดต่อกฏมเทียรบาล เพราะกฏมเทียรบาลกำหนดว่า “เมื่อพระเจ้าแผ่นดินสวรรคต ราชสมบัติจะตกอยู่กับพระอนุชาของพระเจ้าแผ่นดินที่สวรรคต ต้องได้ครองพระราชบัลลังก์และให้ตัดสิทธิของพระโอรสออกไป การฝ่าฝืนกฎหมายนี้เกิดขึ้นโดยพระมหากษัตริย์ทรงธรรมเจ้าข้างเผือกพระเจ้าแผ่นดินอาณาจักรสยาม ได้ทรงแต่งตั้งพระราชโอรสของพระองค์ให้สืบสันตติวงศ์ครอง

^{๒๓} พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวัน วลิต พ.ศ. ๒๑๘๒, หน้า ๑๓๑.

^{๒๔} กรมศิลปากร, กำให้การชาวกรุงเก่า กำให้การขุนหลวงหาวัด และพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๐๐,๑๑๕.

^{๒๕} กรมศิลปากร, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉบับตูรแปง (ธนบุรี: สหประชาชาติ, ๒๕๒๒), หน้า ๓๐.

^{๒๖} กรมศิลปากร, รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า ๒๓๖.

^{๒๗} “เรื่องราวเกี่ยวกับราชอาณาจักรสยามในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมและสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง,” รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ แปลโดย สมศรี เอี่ยมธรรม (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๒), หน้า ๑๑.

อาณาจักรแทนพระอนุชา ซึ่งควรจะได้รับมรดกต่อไป การเปลี่ยนแปลงนี้เป็นไปโดยความพอพระทัยเป็นส่วนพระองค์ มากกว่าที่พระองค์ทรงเห็นแก่บ้านเมือง”^{๒๘}

จะเห็นได้ว่าออกญาคลาโหมสุริยวงศ์สนับสนุนการขึ้นครองราชย์ของพระเชษฐานั้น เป็นธรรมดาที่ขุนนางผู้มีอำนาจมากอย่างออกญาคลาโหมสุริยวงศ์ จะสนับสนุนยุวกษัตริย์ให้ขึ้นครองราชย์ จนในที่สุดก็สามารถชิงราชสมบัติมาจากยุวกษัตริย์สายเลือดพระเจ้าทรงธรรมได้ วันวลิตบันทึกว่าพระองค์อัมฤทธิ์ พระราชชนนีพระเชษฐาตรัสปรึกษา พระเจ้าปราสาททองว่า “การที่พระเจ้าอยู่หัวต้องประสบกับวาระสุดท้ายในขณะที่ยังทรงพระเยาว์นั้น เนื่องมาจากความชั่วและคำแนะนำที่ผิดทำนองคลองธรรม ซึ่งชักจูงพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ เพื่อให้พระองค์ทรงเปลี่ยนแปลงกฎของการสืบราชสมบัติซึ่งจารึกในกฎหมายบ้านเมือง แต่ด้วยความโหดร้ายและความทะเยอทะยานของเจ้า ต้องการปลงพระชนม์พระเจ้าอยู่หัว”^{๒๙}

อย่างไรก็ตามการขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าปราสาททองมีปัญหาในการสร้างสิทธิธรรมเป็นอย่างมาก นอกจากนี้โอรสที่เหลืออยู่ของพระเจ้าทรงธรรม ก็เป็นเครื่องมืออย่างดีที่จะทำให้ขุนนางใช้สำหรับต่อต้านอำนาจของพระองค์ ราชสำนักยังแฝงเร้นด้วยอันตรายจากการกบฏของพระราชนัดดา หรือขุนนางที่ไม่พอใจการขึ้นครองราชย์ของพระองค์ ดังนั้นระยะแรกสิ่งที่จะต้องทำก็คือ สร้างความสัมพันธ์กับราชวงศ์เก่าด้วยการแต่งตั้งพระมเหสีที่เป็นพระธิดาของพระเจ้าทรงธรรม กำจัดผู้ที่อาจอ้างสิทธิในราชบัลลังก์ ป้องกันและควบคุมอย่างเข้มงวดมิให้ขุนนางสร้างอำนาจหรือใช้กำลังคนในสังกัดทำร้าย พระองค์ทรงใช้จ่ายพระราชทรัพย์เป็นจำนวนมากในการบูรณะและสร้างวัด รวมถึงการประกอบพิธีกรรมใหญ่โตเป็นการสร้างบุญบารมีให้เป็นที่ปรากฏและพระองค์ต้องปราบปรามเมืองต่างๆที่ก่อกบฏเพื่อพิสูจน์อำนาจและสิทธิธรรมที่สืบทอดมาจากราชวงศ์เก่า^{๓๐}

การสร้างสัมพันธ์กับราชวงศ์เก่าโดยการอ้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ทรงแต่งตั้งพระธิดาของพระเจ้าทรงธรรมเป็นพระมเหสี วันวลิตบันทึกว่า ออกญาคลาโหมอ้างว่าตน เป็นลูกพี่ลูกน้องของพระอาทิตย์วงศ์ บิดาของออกญาคลาโหมเป็นพี่ชายคนใหญ่ของพระราชชนนีพระ

^{๒๘} กรมศิลปากร, รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิค (วัน วลิต), หน้า ๒๖๐.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๗-๒๕๘.

^{๓๐} Dhiravat na Pombejra, “A Political History of Siam under The Prasatthong Dynasty 1629-1688,” (PH.D. Thesis, School of Oriental and African Studies, University of London, 1984), p. 158. อ้างไว้ใน มานพ ดาวรัตน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า ๒๔๕.

เจ้าทรงธรรม^{๓๐} เพื่อให้ราชบัลลังก์มั่นคงด้วยการสร้างความสัมพันธ์กับวงศ์กษัตริย์ พระองค์จึงนำพระธิดาคนโตของพระกนิษฐาของพระเจ้าทรงธรรมมาเป็นชายองค์ที่ ๔ ต่อจากชายเอก ๓ องค์ พระองค์พระราชทานพระธิดาองค์ที่ ๒ ของพระกนิษฐาของพระเจ้าทรงธรรมให้แก่พระอนุชา ซึ่งพระองค์ประกาศสถาปนาในคราวเดียวกันนั้นให้เป็นรัชทายาทสืบราชบัลลังก์^{๓๑}

นอกจากนี้ยังทรงกำจัดผู้ที่อ้างสิทธิ์ในราชบัลลังก์ โดยในสามปีแรกที่ขึ้นครองราชย์สมบัติ การต่อต้านก็ยังคงมีอยู่โดยเฉพาะจากขุนนาง ที่ยังเป็นระบบควบคุมกำลังคนที่สำคัญ อาจเป็นฐานกำลังอำนาจให้กับพระราชโอรสพระเจ้าทรงธรรมที่ยังมีชีวิตอยู่ต่อด้านพระราชบัลลังก์ของพระองค์ได้ เป็นผลให้พระองค์ประหารชีวิตพระราชโอรสพระเจ้าทรงธรรมอีก ๒ พระองค์^{๓๒} นอกจากนี้พระเจ้าปราสาททองยังทรงป้องกันและควบคุมขุนนางอย่างเข้มงวด มิให้ขุนนางสร้างอำนาจหรือใช้กำลังคนในสังกัดวางแผนร้าย พระองค์ทรงเปลี่ยนตัวขุนนางที่ยศศักดิ์สูงสุดของประเทศบ่อยๆ จนไม่มีขุนนางคนใดมั่นใจในตำแหน่งหน้าที่ของตน ได้ฆ่าฟันขุนนางและริบราชบาตรเสียจำนวนมาก^{๓๓}

(ข) การแสดงความชอบธรรมโดยใช้กำลังอำนาจ

อย่างไรก็ตามการสร้างสิทธิธรรมโดยการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติ และการเข้มงวดกับขุนนาง จะไม่เพียงพอสำหรับกษัตริย์ที่มีชาติกำเนิดจากสามัญชนอย่างพระเจ้าปราสาททองเกิดความสัมพันธ์ระดับรัฐในปริณทลทางอำนาจของอยุธยา หลังการเข้ามามีอำนาจของพระเจ้าปราสาททองเกิดเหตุการณ์ไม่สงบต่างๆตามมา ทศวรรษแรกที่พระองค์ขึ้นครองราชย์บรรดาเมืองประเทศราชต่างพากันแข็งเมืองก่อการกบฏไม่รับฐานะของพระองค์ เช่น นครศรีธรรมราช ปัตตานี ลำปาง เขมร พัทลุง สงขลา และเกาะตะมะ^{๓๔} รวมถึงการจลาจลของประชามณเฑียรในอยุธยา วันวลิต บันทึกว่า “นอกจากนี้รัฐที่ไม่อยู่ในอำนาจก็เป็นรัฐที่ต้องระวัง พระองค์ทรงพบว่าพระองค์ต้องเผชิญกับการเป็นปรปักษ์ของเจ้านายและกษัตริย์รัฐใกล้เคียง เป็นต้นว่าพระเจ้าแผ่นดินของอังวะและหงสาวดี(หงสาวดีในขณะนั้นขึ้นตรงต่อพระเจ้าอังวะ) ซึ่งพระองค์ไม่

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๐.

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๖.

^{๓๒} กรมศิลปากร, รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า ๓๓๒.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๕-๒๔๖.

^{๓๔} มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า ๒๔๕.

สามารถวางใจในมิตรภาพของกษัตริย์เหล่านี้ไปยิ่งกว่าพวกกัมพูชาหรือปัตตานี ยังมีกบฏลำปาง นครศรีธรรมราชอีก ไทรบุรีและสงขลาที่ยังมีท่าทางเคลือบแคลงน่าสงสัย”^{๖๖}

พระเจ้าปราสาททองทรงขึ้นครองราชย์จากการแย่งชิงอำนาจ และสังหารยุวษกษัตริย์ถึงสองพระองค์ นอกจากนี้การที่พระเจ้าปราสาททองมีชาติกำเนิดมาจากสามัญชนนั้น ในทางความสัมพันธ์ของปริมณฑลทางอำนาจเดิมของพระเจ้าทรงธรรมนั้น มีผลอย่างมากต่อความสัมพันธ์ของรัฐประเทศราชในปกครอง ดังจะเห็นได้ว่าเหตุผลที่ปัตตานีปฏิเสธการขึ้นสู่อำนาจของพระเจ้าปราสาททอง วัน วลิต ระบุว่า ปัตตานีปฏิเสธอำนาจอยุธยาโดยอ้างว่าพระเจ้าปราสาททองไม่มีสิทธิในราชบัลลังก์ “พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงไม่มีสิทธิที่จะสวมมงกุฏ และพระองค์ทรงได้ประหารพระเจ้าแผ่นดินสยามที่แท้จริง ด้วยเหตุนี้ผู้สำเร็จราชการของปัตตานี จึงไม่อาจยอมรับรู้ว่าพระองค์ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ถูกต้องตามกฎหมายได้”^{๖๗} นอกจากการแข็งเมืองของเหล่าประเทศราชแล้ว ก็ยังมีขุนนางที่พยายามต่อต้านพระองค์อยู่ ในสภาพการขาดเสถียรภาพทางการเมืองเช่นนี้ จึงมีความจำเป็นที่ชนชั้นนำ ต้องแสดงภาพลักษณ์ให้ขุนนางหรือประเทศราช เห็นถึงความศักดิ์สิทธิ์และกำลังอำนาจของพระองค์

ดังนั้นจึงมีการนำคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้ในรัชสมัยนี้อย่างมาก เนื่องจากพระจักรพรรดิราชนั้น ไม่จำเป็นต้องเป็นผู้มีความเกี่ยวข้องกับวงศ์กษัตริย์ (non-royal) เพราะถือว่าเป็นหนึ่งในผู้มีบุญตามความเชื่อของพุทธศาสนา ในไตรภูมิพระร่วงอธิบายถึงผู้มีบุญไว้ว่า “พระพุทธเจ้าก็ดี แลพระปัจเจกโพธิเจ้าก็ดี แลพระอรหันตสาวกเจ้าก็ดี แลพระอรหันตชีนาสพเจ้าก็ดี แลพระโพธิสัตว์อันจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าก็ดี แลพระญาจักรพรรดิราชก็ดีอันว่าผู้มีบุญทั้งหลายดังที่กล่าวมานี้ไซ้...”^{๖๘} คัมภีร์อรรถกถาทางศาสนาอย่างไตรภูมิพระร่วง กล่าวถึงลักษณะผู้มีบุญไว้อย่างชัดเจนแม้พระจักรพรรดิราชจะมีความสำคัญน้อยที่สุด แต่ก็ถือว่าเป็นบุคคลธรรมดาทางโลกที่สำคัญมากที่สุด นอกจากนี้การที่พระจักรพรรดิราชทรงเป็น “พระญามิบุญคังนั้นใจหมักไคร่ฟังธรรมเทศนานัก ย่อมฟังธรรมเทศนาแต่สำนักนิสมณพราหมณาจารย์ แลนักปราชผู้รู้ธรรมฯ แลพระญานั้นทรงปัญญาศีลทุกวาระมิได้ขาด ในวันอุโบสถศีลไส้ย่อมทรงอัญจศีลทุกวันอุโบสถมิขาดฯ”^{๖๙} การที่พระจักรพรรดิราชนั้นถือว่าเป็นบุคคลธรรมดาที่มีธรรมสูงที่สุด การแย่งชิงอำนาจ

^{๖๖} กรมศิลปากร, *รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต* (วัน วลิต), หน้า ๕๑-๕๒.

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖-๕๗.

^{๖๘} พระญาลีไทย, *ไตรภูมิพระร่วง*, หน้า ๕๓.

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔.

จึงถือว่าเป็นสิ่งชอบธรรม เนื่องจากเป็นการที่ผู้มีบุญที่ทรงธรรมจะเข้ามาปกครองเดิมในฐานะมีธรรมและบุญบารมีสูงกว่า

จะเห็นได้ว่าคติจักรพรรดิราชนั้นเป็นเรื่องเกี่ยวกับเรื่องบุญบารมีส่วนบุคคล หรือที่ **สุเนตร ชุตินธรานนท์** ให้คำจำกัดความว่า เป็น “สมบัติเฉพาะบุคคล”^{๔๐} ผสมผสานกับความเชื่อทางศาสนาที่เป็นที่ยอมรับอย่างเรื่องบุญกรรมและมาตรฐานทางศีลธรรม เปิดช่องว่างให้กับการขัดแย้งที่มาจากบรรดาผู้ที่อยู่ในชนชั้นปกครอง กล่าวคือการสิ้นบุญสิ้นวาสนาของพระมหากษัตริย์ หรือผู้มีอำนาจคนใดคนหนึ่งเนื่องจากกรรมเก่า ส่วนผู้ที่เข้ามาแทนที่นั่นคือผู้มีบุญมาแต่ชาติปางก่อน^{๔๑} ความคิดเช่นนี้เป็นสิ่งที่ต่อต้านการสืบสันตติวงศ์พระมหากษัตริย์ถึงแม้ว่าจะมีบุญหนักศักดิ์ใหญ่เป็นพระจักรพรรดิราชก็ตาม แต่แนวความคิดทางพุทธศาสนานี้กษัตริย์เป็นเพียงพระสมมติราชจะดำรงอยู่ได้แค่ไหนขึ้นอยู่กับบุญกรรมของพระองค์เอง เมื่อสิ้นบุญไปแล้ว กษัตริย์องค์ใหม่ก็เข้ามาแทนที่ไม่่ว่าจะเป็นเชื้อสายหรือผู้อื่นที่ไม่เกี่ยวข้องด้วยการได้รับการยกย่องเสมอกัน โดยเหตุนี้จะได้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ของกรุงศรีอยุธยาไม่เปลี่ยนราชวงศ์อยู่เนื่องๆ การกำหนดผู้ที่เป็นรัชทายาทเองก็ไม่มีอะไรแน่นอน เพราะบ่อยครั้งผู้ที่เป็นรัชทายาทถูกแย่งชิงราชสมบัติ^{๔๒}

การปฏิเสชาำนาจของประเทศราชเป็นผลให้พระองค์จะต้องแสดงอำนาจให้เหล่าประเทศราชที่เคยอยู่ในปกครอง เห็นว่าพระองค์เป็นเจ้าของปกครองมณฑลอย่างแท้จริง ในฐานะ “พระยาจักรพรรดินั้น ฐ เป็นเจ้า เป็นนาย แก่คนทั้งหลายอันมีในแผ่นดินใหญ่สี่แผ่นดิน”^{๔๓} “อันว่าท้าวพระยาทั้งหลายซึ่งอยู่ในชมพูทวีปนี้ ต่างองค์ก็ต่างมาถวายเครื่องราชบรรณาการแลไหว้รับคำรบยาเกรงแต่บรมมหาจักรพรรดิราช”^{๔๔} นอกจากนี้ยังต้องแสดงให้เห็นว่าประเทศราชที่เคยอยู่ในปกครองของอยุธยา และชาวต่างชาติที่จะเข้ามาค้าขายกับอยุธยานั้น เห็นว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางทางการปกครอง ศูนย์กลางทางศาสนาวัฒนธรรม และศูนย์กลางทางการค้าของภูมิภาค จึงต้องมีการนำคติจักรพรรดิราชในส่วนของกำลังอำนาจ มาปรับใช้ในทางปฏิบัติเพื่อความมั่นคง คือการทำสงครามปราบปรามประเทศราชที่แข็งเมือง การแสดงอำนาจทางการทหารเป็นสิ่งจำเป็นในสถานการณ์ที่บ้านเมืองกำลังปั่นป่วนวุ่นวาย นอกจากนี้ยังเป็นการแสดงออกถึงบุญบารมีพระราช

^{๔๐} สุเนตร ชุตินธรานนท์, *บูรณนงกยอศินนรธา กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย*, หน้า ๓๑.

^{๔๑} ศรีศักร วัลลิโภคม, *อยุธยาของเรา*, หน้า ๗๕.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖.

^{๔๓} พระญาติไทย, *ไตรภูมิพระร่วง*, หน้า ๑๔๑.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๒.

อำนาจของพระเจ้าปราสาททอง อันเป็นการสร้างสิทธิธรรมพร้อมความมั่นคงให้เกิดขึ้นกับพระองค์เอง และคงไว้ซึ่งความศักดิ์สิทธิ์ในฐานะศูนย์กลางทางอำนาจของอยุธยา

จะสังเกตได้ว่าเหตุผลในการทำสงครามของพระเจ้าปราสาททองในสายตาของชาวต่างชาติที่พำนักอยู่ในอยุธยาในขณะนั้น ล้วนเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชวันวลิต บันทึกว่า “พระเจ้าปราสาททองทรงทำสงครามกับล้าปาง รวมทั้งกวาดต้อนผู้คนมายังกรุงศรีอยุธยา ด้วยเหตุผลที่ว่าทรงอ้างสิทธิเก่าๆซึ่งพระเจ้าแผ่นดินสยามทั้งหลายมีเหนือหัวเมืองและเมืองนั้น แต่เนื่องจากพวกหัวหน้าและประชาชนปฏิเสธที่จะถวายความจงรักภักดี และจ่ายภาษีอากรประจำปีในตอนเริ่มต้นรัชกาลนี้ พระเจ้าแผ่นดินจึงทรงตัดสินพระทัยบังคับพวกเขาให้ปฏิบัติตามนั้น”^{๕๕} นอกจากนี้ยังอธิบายว่าการปราบกบฏในเขมรก็เนื่องมาจาก “พระเจ้าแผ่นดินกัมพูชาทั้งหลายทรงเป็นเจ้าประเทศราช และข้าของพระเจ้าแผ่นดินสยามมาตั้งแต่อดีตกาล”^{๕๖} หรือการทำสงครามกับปัตตานีก็ด้วยเหตุผลที่ว่า “อาณาจักรปัตตานีตกเป็นเมืองขึ้นของประเทศสยามมาตั้งแต่โบราณกาล แต่ก็ผูกพันกันเพียงว่าทุกๆปีจะต้องนำดอกไม้เงินดอกไม้ทองคำถวายเป็นเครื่องราชบรรณาการแสดงความจงรักภักดีและในเวลาที่มีศึกสงคราม ปัตตานีจะต้องส่งทหารมาช่วยประมาณ ๒๐๐๐-๓๐๐๐ คน.....โดยธานีแห่งปัตตานี ปฏิเสธอำนาจพระเจ้าปราสาททอง เพราะ อ้างว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงไม่มีสิทธิจะสวมมงกุฎ และพระองค์ทรงได้ประหารพระเจ้าแผ่นดินสยามที่แท้จริงและรัชทายาทของพระองค์ ด้วยเหตุผลนี้ผู้สำเร็จราชการของปัตตานี จึงไม่อาจยอมรับว่าพระองค์ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ถูกต้องตามกฎหมายได้ แต่ทรงเป็นทรราชที่อาณาจักรนั้นไม่ต้องการถวายความจงรักภักดี”^{๕๗} อย่างไรก็ตามนางพญาตานีกียอมจำนน โดยส่งทูตมาถวายบรรณาการดอกไม้เงินดอกไม้ทองคำมายังราชสำนักสยามในปี พ.ศ. ๒๑๗๕ และทำพิธีถวายสัตย์ปฏิญาณเป็นข้าขอบขัณฑสีมาตามประเพณี^{๕๘}

(ค) การแสดงความชอบธรรมทางสัญลักษณ์

ความคิดเรื่องจักรพรรดิราชในเรื่องการแสดงผลอำนาจของพระเจ้าปราสาททองนั้น ยึดหยุ่นไปตามสถานการณ์ความมั่นคงของบ้านเมือง จะเห็นได้ว่าในส่วนของความสัมพันธ์กับบรรดารัฐที่เป็นอิสระอย่าง อังวะ หงสาวดี ในระยะที่ทรงขึ้นครองราชย์นั้นเป็นไปด้วยความระมัดระวังประนีประนอม ในบันทึกของ วัน วลิต ยังกล่าวไว้ใน ปี พ.ศ. ๒๑๗๗ หงสาวดี

^{๕๕} กรมศิลปากร, รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า ๕๐-๕๑.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๔.

(อยู่ในปกครองของพระเจ้าอังวะหรือมีปัญหาด้านการแปล)ส่งทูตมาเจริญสัมพันธไมตรี โดยมีเงื่อนไขว่าพระเจ้าปราสาททองต้องยอมให้พระอนุชาของพระองค์ เสกสมรสกับพระธิดาของพระเจ้าแผ่นดินหงสาวดีและต้องไปเป็นตัวประกันที่หงสา สร้างความไม่พอใจแก่พระองค์อย่างมากแต่ไม่ทรงตอบโต้แต่อย่างใด^{๔๘} เนื่องจากในระยะแรกของการขึ้นสู่อำนาจของพระองค์ สถานการณ์การเมืองภายในมีปัญหาจากการต่อต้านของขุนนางและราชวงศ์พระเจ้าทรงธรรมที่ยังเหลืออยู่ ส่วนภายนอกเกิดการกบฏแข็งเมืองต่าง ๆ มากมาย เนื่องจากไม่ยอมรับการขึ้นสู่อำนาจของพระองค์ พระองค์ดำเนินนโยบายต่อรัฐเอกราช ที่มีความสำคัญต่อเรื่องความมั่นคงของอาณาจักรอยุธยา วันวาลิต ระบุว่า “ตอนต้นรัชสมัยของพระองค์ได้ทรงส่งราชทูตไปเฝ้ากษัตริย์อังวะ กษัตริย์หงสาวดี และกษัตริย์ล้านช้าง ด้วยพระองค์ทรงผูกสัมพันธไมตรีกับประเทศใกล้เคียง เพื่อความมั่นใจในความสงบสุขของอาณาจักรของพระองค์เอง”^{๔๙} ไม่เพียงเท่านั้นทรงยังมีความพยายามที่จะสานสัมพันธไมตรีกับยะไข่คู่ต่อกรสำคัญของอังวะ โดยส่งทูตบรรณาการไปยะไข่เพื่อความมั่นคงทางการเมือง และการค้าเมืองทำในอ่าวเบงกอลอย่างมะริดและตะนาวศรี อย่างไรก็ตามปรากฏว่าพระเจ้ายะไข่ไม่ยอมรับการขึ้นครองราชย์ของพระองค์^{๕๐} จะเห็นได้ว่าในระยะแรกแห่งการขึ้นสู่อำนาจของพระองค์ทรงดำเนินนโยบายทางการเมืองด้วยความระมัดระวังมาก แต่หลังจากที่พระองค์จัดการความสงบเรียบร้อยในอาณาจักร หลังจากปัตตานียอมรับอำนาจของพระองค์ ในปี พ.ศ. ๒๑๗๗^{๕๑} ทรงไม่ลังเลที่จะเปลี่ยนนโยบายทางการเมืองของพระองค์ เพื่อสนองอุดมคติ

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๖.

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓-๖๕.

^{๕๑} กรมศิลปากร, เอกสารหอคันคาสมัยกรุงศรีอยุธยา, หน้า ๑๕๓.

พระจักรพรรดิราช เพื่อแสดงความเหนือกว่าทางบารมีในฐานะศูนย์อำนาจทางการเมืองในภูมิภาคโดยเฉพาะต่อกรุงอังวะ* โดยทรงให้ประกอบพระราชพิธีลบลัศักราชขึ้น

พระมหากษัตริย์ผู้ที่เคยลบลัศักราช ล้วนเป็นพระราชอาญาผู้ได้รับการยกย่องทั้งทางกำลังอำนาจ หรือไม่กี่ทางธรรมหรือทั้งสองด้าน(ไม่ได้หมายความว่าแยกอำนาจกับธรรมออกจากกันแต่หมายถึง การเน้นลักษณะใดลักษณะหนึ่งมากกว่า) เช่น พระเจ้ากนิษกะ พระเจ้าลวจักราช พระเจ้าอินทรมังช่อ(พระเจ้าอินรุท) พระเจ้าโมหะนะยินธาโค หรือแม้แต่พระนางจามเทวีวงศ์^{๕๓} การลบลัศักราชจะได้รับการยกย่องมากเพราะถือว่าการต่ออายุพระพุทธศาสนา จากความเชื่อเรื่องคติ “ปัญจอัตรธาน” ที่ว่าพุทธศาสนาของพระสมณโคดม มีอายุศาสนาเพียง ๕๐๐๐ ปี การลบลัศักราชเป็นการแสดงออกถึงความเหนือกว่าทางธรรมในหมู่ราชาทั้งปวง เนื่องจากมีความหวังใจที่จะรักษาอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา การยอมรับใช้ศักราชที่มีกษัตริย์องค์ใดองค์หนึ่งทรงลบลัศักราช นั้นหมายถึงการยอมรับอำนาจ ยอมอยู่ในโลกใหม่เวลาใหม่ที่ราชาผู้ยิ่งใหญ่กว่าราชาทั้งหมดเป็นผู้กำหนด

พระราชพิธีลบลัศักราชครั้งนี้ แก่นที่สำคัญคือการตั้งเขาพระสุเมรุเป็นแกนกลางของจักรวาล ดังนั้นพระราชพิธีครั้งนี้จึงมีความสำคัญในการสร้างจักรวาลใหม่ และการสถาปนาพระเจ้าปราสาททองเป็นพระจักรพรรดิราชอย่างมาก^{๕๔} (โดยมีหลักฐานปรากฏว่าทรงเตรียมการที่

* หากพิจารณาระบบการเมืองของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่ประกอบด้วยราชอาณาจักรต่างๆที่นับถือพุทธศาสนา หลังจากสงครามประกาศอิสรภาพในสมัยสมเด็จพระนเรศวร ที่คู่แข่งที่สำคัญในการแสดงอำนาจบารมีอย่างกรุงหงสาวดีต้องเสื่อมอำนาจลง เกิดการแย่งชิงกันเองในหมู่พระราชบุตรและพระญาติของพระเจ้าบุเรงนอง จักรวรรดิราชวงศ์ตองอูผู้ยิ่งใหญ่ก็เสื่อมสลายไป เมื่อพระเจ้าหงสาวดีนั้นทรงสิ้นพระชนม์ ณ เมืองตองอู จึงเกิดการสู้รบแย่งชิงความเป็นใหญ่ระหว่างเมืองตองอูกับเมืองอังวะ พระเจ้ากรุงอังวะเป็นฝ่ายมีชัย ครอบครองบ้านเมืองได้ไม่นานก็ทรงสิ้นพระชนม์ พระราชโอรสได้ขึ้นเป็นพระเจ้าอังวะเมื่อพ.ศ. ๒๑๔๘ อันเป็นปีเริ่มรัชกาลของสมเด็จพระเอกาทศรถ พระเจ้าอังวะองค์นี้ทรงพระนามว่า พระมหาธรรมราชา หรือ อนาเขตโลง ทรงตีได้เมืองแปรปราบได้นัดจีนหนองเมืองตองอู และเคอริโดฝรั่งเมืองโปรตุเกสเจ้าเมืองสิริเยม แล้วตั้งเมืองหงสาวดีเป็นราชธานีใน พ.ศ. ๒๑๕๖ มีบทบาทในการแย่งชิงเมืองเชียงใหม่และบรรดาหัวเมืองมอญกับอยุธยา อังวะในระยะหลังพระเจ้าบุเรงนองพม่าไม่เข้มแข็งเหมือนเดิม ทั้งมอญและไทยใหญ่ต่างพยายามแยกตัวเป็นอิสระปรากฏหลักฐานจากบันทึกชาวต่างประเทศว่า ทางอังวะถึงกับขอความช่วยเหลือจากไทยปราบกบฏมอญในสมัยพระเจ้าปราสาททอง ทศนะคติที่ชนชั้นนำไทยมีต่อพม่าในสมัยหลังเสียกรุงครั้งที่ ๑ และหลังเสียกรุงครั้งที่ ๒ แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง ผลของการตกเป็นเมืองขึ้นของพม่าในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา อยู่ภายใต้กรอบของประเพณียุทธนาการที่ชนชั้นนำพม่าอย่างพระเจ้าบุเรงนองต้องการสำแดงองค์เป็นพระจักรพรรดิราช เมื่อชนะแล้วก็หมายทำนุบำรุงอยุธยาให้เป็นเมืองนอกเสวยพระเกียรติยศ ความหวาดเกรงต่อพม่าของชนชั้นนำไทยหลังเสียกรุงครั้งหนึ่งคงมีในระดับหนึ่ง แต่ปัจจัยจากความไม่มั่นคงในบ้านเมืองพม่าเอง การสงครามกับพม่าตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระนเรศวร ทำให้ชนชั้นนำไทยไม่เกรงกลัวหาอำนาจอย่างพม่าเท่าใดนัก

^{๕๓} ตำนานเมืองเชียงใหม่, หน้า ๔.

^{๕๔} ศรีศักร วัลลิโภดม, “จากพระเจ้าอู่ทองถึงพระเจ้าปราสาททอง,” เมืองโบราณ ๗,๓(สิงหาคม-พฤศจิกายน ๒๕๒๕): ๔๖.

ประกอบพิธีนี้ล่วงหน้าถึง ๗ ปี)^{๕๕} พระเจ้าปราสาททองทรงจัดให้มีการประกอบพระราชพิธีลบศักราชในปีขาล จุลศักราช ๑๐๐๐ (พ.ศ. ๒๑๘๑) มีหลักฐานปรากฏในพงสาวดารฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) ว่า “เนื่องจากจุลศักราชครบถ้วน ๑๐๐๐ ปี การกลียุคจะบังเกิดไปภายหน้าทั่วประเทศธานีใหญ่น้อยเป็นอันมาก เราคงว่าจะเสียดรมมีลบศักราชให้กรุงประเทศธานีนิคมชนบททั้งปวงเป็นสุขไพศาลสมบูรณ์ดุจทวารปยุค^{๕๖}” ซึ่งสอดคล้องกับพงสาวดารมอญพม่าที่กล่าวไว้ว่า “ฉัตรยอดพระเจดีย์ร่วงกึ่งหัก ครั้นพระเจ้าอังวะทรงทราบ ก็ทรงพระวิตกว่าคำบุราณว่าไว้ถ้าศักราชครบ ๑๐๐๐ ปีแล้วบ้านเมืองจะไม่เป็นสุข จะเกิดกลียุคในทุกประเทศ แลบัดนี้เกิดเหตุใหญ่ ฉัตรยอดพระเจดีย์หักลงมาจำเราจะทำกุศลระงับเหตุร้ายนั้นเสีย ครั้นถึงเดือนหกขึ้น ๔ ค่ำ จึงให้บวชนาค ๑๐๐๐ รูปสำเร็จให้เท่ากันกับศักราช...จึงแผ่พระราชกุศลไปให้สัตว์ทั้งปวง”^{๕๗}

โดยก่อนที่พระเจ้าปราสาททองจะทรงประกอบพิธีลบศักราช ทรงประกอบพระราชพิธีอินทราภิเษก* อันเป็นพิธีอภิเษก ที่แต่งตั้งหรือยกฐานะพระเจ้าแผ่นดินให้มีบุญบารมีและสิทธิศักดิ์อำนาจ สามารถพิทักษ์แผ่นดินและปวงชนได้ประดุจดั่งองค์อินทราเทวราช ผู้เป็นใหญ่แห่งจักรวาล (จักรพรรดิราชแห่งเทพ) สามารถนำกำลังอำนาจจากปวงเทพมารวมกันปราบปรามภัยพิบัติในกาลกลียุคได้แล้วจึงกระทำพิธีลบศักราช การลบศักราชที่พระเจ้าปราสาททองทรงกระทำนั้นเป็นการแปรผันกฎเกณฑ์เรื่องกาลเวลาในธรรมชาติเพราะจะทำให้ช่วงเวลาหนึ่งลบไป ผู้ที่จะกระทำเช่นนี้ได้จำเป็นต้องเป็นผู้ที่มีภาวะอำนาจสูงศักดิ์ ดำรงฐานะที่สามารถควบคุมความเป็นไปในจักรวาลได้ จึงจำเป็นต้องประกอบพิธีอินทราภิเษกยกฐานะพระเจ้าแผ่นดินและขอกำลังอำนาจจากปวงเทพในจักรวาลมาช่วยกันจัดภัยพิบัติต่างๆในการจัดพิธี ได้เขียนบนแผ่นทองด้วยชาดหรรษคุณระบุศักราชใหม่บรรทัดหนึ่ง ศักราชเดิมอีกบรรทัดหนึ่งวางไว้หน้ารูปสมเด็จพระอินทราเทวราชบนเขาพระสุเมรุ “ครั้นได้ศุภวารมงคลมหาฤกษ์ พระเจ้าปราสาททองซึ่งประทับบนเกษ ฦ เริงเขา

^{๕๕} ดูเพิ่มเติมใน เกษียร มะปะโม, “ฉันท์เฉลิมพระเกียรติพระเจ้าปราสาททอง,” ศิลปากร ๑๒,๔ (กันยายน-ตุลาคม ๒๕๓๑): ๘๕-๘๕. และ เล่มที่ ๕ (พฤศจิกายน-ธันวาคม ๒๕๓๑): ๖๑-๘๒.

^{๕๖} พระราชพงสาวดาร ฉบับ พันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๓๕๑-๓๕๔.

^{๕๗} พงสาวดารมอญพม่า (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๐๘), หน้า ๔๘.

* ในการประกอบพระราชพิธีอินทราภิเษกของกษัตริย์ในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีหลักฐานปรากฏอยู่สองครั้ง คือ ครั้งแรกในสมัยพระเจ้าจันสิตตา (Kyansitta) แห่งอาณาจักรพุกาม (พ.ศ. ๑๖๒๗-๑๖๕๖) และครั้งที่สองในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยา ดู Forrest McGill, “The Art and Architecture of the Reign of King Prasatthong of Ayutthaya (1629-1659)” vol.1 (Ph.D. dissertation (The History of Art), The University of Michigan, 1977), pp. 59-62. เป็นที่น่าสังเกตว่าพระเจ้าจันสิตตา (Kyansitta) ในรัชสมัยของพระองค์มีการใช้ความเชื่อทางศาสนามาใช้ในการสร้างความชอบธรรมมากเช่นเดียวกับพระเจ้าปราสาททอง ทั้งคติจักรพรรดิราชหรือ คติพระโพธิสัตว์ อันเนื่องมาจากการขึ้นสู่อำนาจของพระองค์ค่อนข้างคลุมเครือเนื่องจากบางแห่งอ้างว่าพระองค์เป็นโอรสลับของพระเจ้าอินทรา หรือหลายแห่งกล่าวว่าทรงเป็นเพียงขุนนางที่แย่งชิงอำนาจมาจากพระเจ้าสอสุวรรณ พระราชโอรส ของพระเจ้าอินทรา

สัปดาห์นั้น ได้เสด็จยাত্রาขึ้นไปบนยอดเขาพระสุเมรุ ถวายอภิวาทพระรัตนไตรด้วยเบญจางคประดิษฐ์”.....*

นอกจากนี้ความในพงสาวดารที่ชำระในสมัยรัตนโกสินทร์อย่างพระราชพงสาวดารฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม)กล่าวความไว้อย่างพิสดารว่า พระเจ้าปราสาททองทรงมีพระราชสาส์นไปยังกรุงอังวะว่าทรงจะลบลัทธิราช(เป็นที่น่าสังเกตว่าพงสาวดารบันทึกว่าพระเจ้าปราสาททองส่งทูตไปเรื่องพิธีลบลัทธิราชที่อังวะเท่านั้น) “ให้พระเจ้าอังวะและเมืองในเขตขอบขัณฑสีมาทั้งปวงใช้ศักราชตามอยุธยา”^{๕๘} ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๑๘๓ พระเจ้าอังวะแต่งตั้งอัญเชิญราชสาส์นมาปฏิเสฐที่จะใช้ศักราชตามอยุธยา จนเกิดเรื่องเล่าว่าเมื่อพระเจ้าปราสาททองทรงรับสั่งให้เลี้ยงแขกเมือง เมื่อพนักงานยกของเลี้ยงมาพระราชทานแขกเมืองไม่รับ ด้วยเป็นธรรมเนียมทูตอังวะว่าเมื่อไปเยือนพระศพห้ามมิให้รับพระราชทาน พระเจ้าปราสาททองทรงพิโรธถือว่าทูตไม่ให้เกียรติกัน ให้พนักงานเอาสิ่งของราคาหวัคคะทูตแล้วขับออกจากเมือง^{๕๙}

ความดังกล่าวแม้จะได้รับการชำระในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่ความรับรู้ของชนชั้นนำไทยที่มีต่อพม่าเป็นไปในทางเกลียดชัง^{๖๐} ถ้าเรื่องดังกล่าวมีเค้าความจริงอยู่บ้างการกระทำดังกล่าวของพระเจ้าปราสาททอง แสดงให้อังวะเห็นว่าบัดนี้อยุธยาของพระองค์ มีความเข้มแข็งมั่นคงพร้อมแล้วที่จะดำรงสถานภาพรัฐศูนย์กลางอำนาจ โดยมีพระจักรพรรดิราชอย่างพระองค์เป็นผู้นำ ไม่ได้เกรงกลัวอังวะอย่างเมื่อแรกทรงขึ้นครองราชย์ อย่งไรก็ตามไม่ปรากฏว่ามีรัฐจารีตใดใช้ศักราชตามพระเจ้าปราสาททอง ขจร สุขพานิช อธิบายว่า ทางอยุธยาก็คงทำพอไม่เห็นว่ารัฐใดยอมทำตามก็คงทำพอเป็นพิธีมิได้ลบลัทธิราชจริงจังอะไร เพราะข้อความในพระราชพงสาวดารก็เรียงลำดับเรื่องราวไปตามศักราชเดิม คือ ศักราช ๑๐๐๐ ปีขาล ศักราช ๑๐๐๒ ปีมะโรง ศักราช ๑๐๐๓ ปีมะเส็ง ศักราช ๑๐๐๕ ปีมะแม.....^{๖๑}

อย่างไรก็ตามพระราชพิธีลบลัทธิราชครั้งนี้ ได้ย้าถึงการจำลองจักรวาลอีกครั้งหนึ่งหลังจากที่ทรงได้สถาปนาจักรวาลใหม่เป็นรูปธรรมอย่างถาวรไปแล้วตั้งแต่ปีแรกแห่งการครองราชย์ นั่นก็คือ วัดไชยวัฒนาราม พระราชพิธีนี้ยังมีความสำคัญในการประกาศพระองค์เป็นจักรวาตินหรือพระเจ้าจักรพรรดิราชอย่างมาก ถึงแม้ว่าการชักชวนพม่าให้หันมาใช้ศักราชใหม่จะล้มเหลวก็ตาม

* ในพิธีนั้นเป็นที่น่าสังเกตว่ามีพราหมณ์แต่งกายเป็นเทพต่างๆ มีพระอิศวร พระนารายณ์ พระพรหม เป็นต้น พร้อมกันอ่านโศลกถวายพระพร จะเห็นได้ว่าผู้ที่ลบลัทธิราชคือพระเจ้าปราสาททองแต่งกายเป็นพระอินทร์มีความสำคัญกว่าเทพเจ้าอื่นๆในพิธี

^{๕๘} พระราชพงสาวดาร ฉบับ พันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๓๕๔.

^{๕๙} พระราชพงสาวดาร ฉบับ พันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๓๕๔-๓๕๗.

^{๖๐} สุนทร ชูตินทรานนท์, พม่ารบไทย, หน้า ๘-๘๕.

^{๖๑} ขจร สุขพานิช, อยุธยาคดี (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๓๐), หน้า ๑๓๕-๑๔๐.

แต่ก็เป็น การแสดงให้อั้วจะเห็นว่าบัดนี้อยุธยา มีความเข้มแข็งขึ้น ไม่ได้จะคิดรุกรานได้โดยง่ายอย่าง สมัยต้นรัชกาล การรื้อฟื้นคติประเพณีเกี่ยวกับเขาพระสุเมรุในพระราชพิธีสิบสองเดือนนี้เป็นแบบฉบับให้แก่พระราชพิธีอื่นๆ ตลอดจนการสร้างสรรคศิลปะสถาปัตยกรรมทางศาสนาและทางราชสำนักในสมัยต่อมา ซึ่งล้วนแต่ส่งเสริมฐานะการเป็นพระจักรพรรดิราชของพระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น^{๖๒}

๒. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชกับการแสวงและรักษาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของพระเจ้าปราสาททอง

แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยไม่เพียงเกี่ยวกับเรื่องการเมืองการปกครองเท่านั้น ยังเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเรื่องเศรษฐกิจอันผูกพันอยู่กับฐานะและความเป็นไปของรัฐเนื่องมาจากคติจักรพรรดิราชนั้นสัมพันธ์กับเรื่องราวการกำเนิดผู้ปกครองของพุทธศาสนาที่ปรากฏในอัครกัญญาสูตร พระสมมติราชในอัครกัญญาสูตรซึ่งมีกัมภีร์วรรคตถามกายอธิบายว่าเป็นพระจักรพรรดิองค์แรกในโลก (ภัทรกัลป์)* ในอัครกัญญาสูตรกล่าวว่าผู้ปกครองนั้นเกิดจากการเลือกของชนทั้งมวลให้ตัดสินคดีความ เป็นผู้ปกครอง โดยจะได้รับแบ่งข้าวสาลีเป็นสิ่งตอบแทน^{๖๓} ในเตภูมิกถานั้นกล่าวพิสดารออกไปอีกว่า พญาจักรพรรดิราชทรงสั่งสอนท้าวพระยาทั้งหลายคือ การไม่ชูครีเดอาร์คเอาเปรียบประชาชน โดยกำหนดหลักการว่าถ้าประชาชนทำนาได้ข้าวคิดรวมทั้งหมดเท่ากับ ๑๐ ควรเก็บเอามาเป็นของหลวงแต่เพียงส่วนเดียว และถ้าผู้ใดไม่สามารถผลิตข้าวได้ก็ไม่ควรเรียกข้าวจากผู้นั้น..หรือไม่ควรเก็บดอกเบ็ญนั้น^{๖๔} ซึ่งเป็นไปได้ที่ข้อกำหนดดังกล่าวตามความเชื่อทางศาสนา จะเป็นต้นแบบการวางหลักเกณฑ์การเก็บภาษีในสมัยอยุธยา วัน วลิต กล่าวในบันทึกของเขาว่า พระเจ้าแผ่นดินจะทรงได้รับเงิน ๑ เฟื้อง หรือ ๓ ๑/๒ สตูเวอร์ (Stuiver) และทรงได้ข้าว ๑ ใน ๑๐, ๘ หรือ ๗ ส่วนตามสัดส่วนของความสมบูรณ์ของท้องนา^{๖๕}

^{๖๒} ปาริสุทธิ์ สาริกะวณิช, “การศึกษาสถาปัตยกรรมวัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๓๐-๔๐.

* ในกัมภีร์ “พระธรรมศาสตร์” กล่าวว่า “ครั้งนั้นสมเด็จพระบรมโพธิสัตว์เจ้า..มีพระนามกรชื่อว่าพระเจ้ามหาสมมติราชออกไปด้วยสัตตะพิริรัตน ๗ ประการ ได้ผ่านทวีปทั้ง ๔ ดู “พระธรรมศาสตร์” กฎหมายตราสามดวง, หน้า ๕.

^{๖๓} พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๑๑ พระสุตันตปิฎก เล่ม ๑ ทีฆนิกาย, หน้า ๘๓-๘๔.

^{๖๔} พระยาสิทธิ, เตภูมิกถา, หน้า ๕๖.

^{๖๕} กรมศิลปากร, รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า ๓๘.

การทำสงครามขยายอาณาเขตนั้นนอกจากจะนำมาซึ่งพระเกียรติยศและพระราชอำนาจแล้วยังนำมาซึ่งรายได้จากเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งเป็นสิ่งของที่บรรดาหัวเมืองประเทศราชได้ส่งมาถวายตามระยะเวลาที่กำหนดไว้ ในทางตรงกันข้ามการที่ต้องตกเป็นประเทศราชอยู่ในอำนาจของผู้ที่สถาปนาตนเป็นราชาธิราช นอกจากนำมาซึ่งความเสียหายเกียรติยศของรัฐและกษัตริย์ ทั้งยังต้องเสียผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ รวมทั้งเสียปัจจัยการผลิตที่สำคัญอย่างกำลังคนอันเป็นการสูญเสียที่สำคัญมาก

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าการสำแดงฐานะพระจักรพรรดิของชนชั้นนำไทยสมัยอยุธยา อาจกล่าวได้ว่ามีผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจควบคู่ไปด้วยเสมอ ซึ่งดูจะขัดกับพระจักรพรรดิในอุดมคติที่ไม่ได้ต้องการอะไรจากประเทศราชมากกว่า การส่งสอนเจ้าประเทศราชให้อยู่ในศีลในธรรมดูแลอาณาประชาราษฎร์ให้อยู่ดีมีสุข อย่างไรก็ตามเป็นการยากที่จะให้คำจำกัดความว่า แรงขับเคลื่อนใดระหว่าง “พระเกียรติยศ” และ “ผลประโยชน์” ทางเศรษฐกิจที่เป็นแรงขับเคลื่อนให้เกิดการสำแดงฐานะราชาธิราชในหมู่อริราชศัตรูมากกว่ากัน ในทัศนะผู้วิจัยเสนอว่าปัจจัยต่างๆขึ้นอยู่กับความจำเป็นของรัฐมากกว่าที่จะให้น้ำหนักกับเรื่องใดเรื่องหนึ่ง โดยเฉพาะ เช่นในสมัยก่อร่างสร้างอาณาจักรอยุธยาสามารถขยายอาณาจักรได้อย่างกว้างขวางโดยเฉพาะ การที่สามารถทำลายศูนย์กลางทางอำนาจเดิมอย่างอาณาจักรขอม(เมืองพระนคร)ลงได้ แรงขับเคลื่อนในระยะแรกน่าจะมาจากสาเหตุความต้องการอำนาจและพระเกียรติยศ แต่จะสังเกตได้ว่าหลังจากสถาปนาอำนาจเหนือเขมรอยุธยา กลับพยายามที่จะผนวกอาณาจักรขอมโดยให้มีฐานะเป็นเมืองลูกหลวงของอยุธยา เพื่อต้องการควบคุมเขมรโดยตรง จึงส่งพระราชโอรสคือพระนครอินทร์ไปปกครองเมืองนครหลวง เมื่อพระนครอินทร์สิ้นพระชนม์ “พญา (พระยา) แพรก” โอรสอีกพระองค์หนึ่งได้ถูกส่งไปปกครองเมืองพระนครหลวงแทน^{๖๖} ซึ่งนโยบายการปกครองเขมรของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ โดยการตั้งพระโอรสปกครองเมืองพระนครอันเป็นการเปลี่ยนฐานะจากประเทศราชมาเป็นเมืองลูกหลวง ดูเหมือนการพิชิตธรรมเนียมที่ปฏิบัติต่อหัวเมืองประเทศราช^{๖๗} และการสำแดงอำนาจของพระจักรพรรดิราชที่มุ่งหวังรักษาวงศ์กษัตริย์ประเทศราชให้สืบวงศ์ของตน

มานพ ถาวรวัฒน์สกุล ตั้งข้อสังเกตว่า การที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ มุ่งผนวกเขมรนั้นอาจมาจากผลประโยชน์และความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจจากภายในและการค้าทางทะเล ย่อมเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้อยุธยาเห็นความจำเป็นที่ต้องขยายเครือข่ายการปกครองและการควบคุมออกไปเหนือรัฐอาณาจักรอื่นๆ แสขานุภาพทางการทหาร ระบบการปกครองและการบริหารที่มี

^{๖๖} มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า ๘๑.

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓.

ประสิทธิภาพเท่านั้นที่จะช่วยทำให้อยุธยาสามารถควบคุมเมืองท่าที่ทำการติดต่อค้าขายกับจีนและ
อาหรับ-อินเดีย สามารถควบคุมและมีอำนาจเหนือหัวเมืองที่ตั้งอยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดิน อันเป็น
แหล่งผลิตสินค้าป่ามหาศาลซึ่งเป็นที่ต้องการของพ่อค้าอินเดียและจีนมาก ขณะเดียวกันเมือง
เหล่านี้จะเป็นตลาดรองรับสินค้าต่างประเทศ โดยเมืองท่าริมทะเลจะเป็นผู้นำเข้าไปสู่ตลาดภายใน
ยังหมายถึงแรงงานที่จะได้จากผู้คนจำนวนมหาศาล สิ่งเหล่านี้ย่อมนำมาซึ่งความมั่งคั่งทาง
เศรษฐกิจ อันจะเป็นฐานสำคัญของการมีอำนาจทางการเมือง^{๖๔}

สิ่งเหล่านี้ย่อมไม่อาจเกิดขึ้นได้ถ้ากษัตริย์อยุธยายังเป็นเพียง “พระจักรพรรดิราช” ตาม
แบบอุดมคติ การคงไว้ซึ่งความสัมพันธ์ทางการเมืองแบบ มณฑล ไม่อาจตอบสนองต่อความ
ต้องการดังกล่าวได้อย่างเต็มที่ จะได้ผลประโยชน์ก็แค่เพียงพระเกียรติยศและบรรณาการ ที่เทียบ
ค่าไม่ได้เลยกับผลประโยชน์อันมหาศาลข้างต้น จากการที่พงศาวดารบันทึกเหตุการณ์ดังกล่าวไว้
อาจกล่าวได้ว่าในมุมมองของผู้บันทึกและชนชั้นนำไทยในการพิชิตธรรมเนียมดังกล่าวไม่ใช่เรื่องเสีย
พระเกียรติยศแต่อย่างใด กลับนำเสนออย่างภาคภูมิใจราวกับว่าเป็นเหตุการณ์ที่สำคัญเหตุการณ์
หนึ่งในพงศาวดาร ที่อยุธยาสามารถมีอำนาจเหนือมหาอำนาจเดิมอย่างอาณาจักรขอมได้โดย
เด็ดขาด จากบริบทดังกล่าวจะเห็นได้ว่าผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ดูเหมือนจะเป็นผลพลอยได้
ภายหลังการสำแดงฐานะพระจักรพรรดิของชนชั้นนำ อย่างไรก็ตามจากศึกษาของผู้วิจัยพบว่าชน
ชั้นนำไทยในระยะเวลาต่อมาอย่างพระเจ้าปราสาททองมีการนำแนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชมา
ปรับใช้เพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจโดยตรง รวมทั้งผลพลอยได้จากการพยายามรักษาพระ
เกียรติยศในฐานะเจ้าปริมณฑลทางอำนาจ

นับตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถเป็นต้นมา การค้าต่างประเทศกลายเป็นแหล่ง
รายได้สำคัญของอาณาจักรอยุธยา ราชสำนักสยามใช้ประโยชน์จากชาวต่างชาติเพื่อกระจายตลาด
การค้าไปสู่ภูมิภาคต่างๆ ชาวต่างชาติเข้ามาค้าขายในสยามเพิ่มมากขึ้น มีการตั้งชุมชนกระจายอยู่
ทั่วไปทั้งในกรุงศรีอยุธยา เมืองท่าชายทะเล รวมทั้งเมืองที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าภายในที่
เกี่ยวเนื่องกับการรวบรวม และการลำเลียงสินค้าออกสู่เมืองท่า พ่อค้าชาวต่างชาติกระตุ้นให้เกิด
การผลิต การจัดหา และการรวบรวมสินค้าภายในประเทศ สร้างกระแสการบริโภคให้กับสังคม

^{๖๔} มานพ อวรวัดน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า ๕๒.

ชาวสยาม ทั้งยังเข้าไปมีบทบาทต่อการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของราชอาณาจักรอยุธยา^{๖๕}

การค้าเป็นกิจกรรมที่ผูกพันกับพระมหากษัตริย์อยุธยาโดยตรง เนื่องจากระบบการค้าอยุธยาเป็นระบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้าของกษัตริย์ โดยเฉพาะในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งทรงน่าจะมีส่วนร่วมกิจกรรมทางการค้ามาตั้งแต่ดำรงตำแหน่งมื่นศรีสรักษ์ ปรากฏในบันทึกของวัน วลิตว่าจมีนศรีสรักษ์มีสหายนิกผู้หนึ่งเป็นมุสลิม ในจดหมายเหตุวันวลิต เรียกว่า “เจ้าจกักดี” (Choen Choenpra) คำนี้น่าจะมาจากคำว่า “จมีนจกักดี” พระตำรวจวังขวาว่าที่ราชองครักษ์ฝ่ายกรมวัง^{๖๖} ซึ่งต่อมาจมีนจกักดีได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งออกพระราชเสวยสิทธิ์ โดยความช่วยเหลือของสหายนิก “ออกญาศรีวรวงศ์” ให้ได้คุมเสวยสิทธิ์แทนออกญาพระคลังและออกพระเจ้าที่ถูกล้างใจไป ขุนนางผู้นี้จะได้แก่พ่อค้ามุสลิมอิหร่านที่มีนามว่า “เอกอะหมัด” ซึ่งถูกระบุว่ามีความสนิทชิดชอบกับออกญาศรีวรวงศ์มาแต่เดิม^{๖๗} การที่พระเจ้าปราสาททอง(จมีนศรีสรักษ์,ออกญาศรีวรวงศ์) มีความสัมพันธ์กับขุนนางที่มีบทบาททางเสวยสิทธิ์สูงคนหนึ่งอย่างออกพระราชเสวยสิทธิ์ ดังนั้นพระเจ้าปราสาททองน่าจะทรงมีบทบาทหรือดำเนินการทางเสวยสิทธิ์ต่างพระเนตรพระกรรณให้แก่พระเจ้าทรงธรรมตั้งแต่ยังไม่ได้ทรงราชย์ รวมทั้งอาจมีผลประโยชน์ทางเสวยสิทธิ์มาจากการเสนอตำแหน่งให้สหายนิกอย่างเอกอะหมัด ผลประโยชน์ทางเสวยสิทธิ์อาจเป็นสาเหตุที่ทำให้ออกญาศรีวรวงศ์(พระเจ้าปราสาททอง) เป็นขุนนางที่มีอำนาจมากที่สุดคนหนึ่งในปลายรัชสมัยของพระเจ้าทรงธรรม

ภายหลังเมื่อพระเจ้าปราสาททองเสวยราชย์ ส่งผลให้ทรงมีอำนาจในการกำหนดนโยบายทางการค้าเองอย่างเต็มที่ มีรายงานจากบันทึกของฮอลันดาในปี พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๑๕๔ รายงานว่าพระองค์ทรงมีพระบรมราชโองการให้พวกแขกมัวร์ทำแผนที่ทะเลของมหาสมุทรอินเดีย อันมีชายฝั่งทะเลและเกาะทั้งหลาย นอกจากนี้บันทึกของฮอลันดาอ้างว่าพระองค์มีความประสงค์จะยึดประเทศและเมืองทั้งหลาย^{๖๘} ใน พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๑๕๕ มีรายงานจากบริษัท V.O.C. ว่าพระเจ้าปราสาททองทรงมีพระบรมราชโองการให้ชาวนครศรีธรรมราชไปสำรวจเกาะทั้งหลายของตะนาวศรี เพื่อให้สำรวจหาไข่มุกอย่างละเอียด^{๖๙} ทั้งนี้ก็เพื่อแสวงหาช่องทางทางการค้า นอกจากนี้ในรัช

^{๖๕} จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์ บทบาทของมุสลิมอินโด-อิหร่าน ที่มีต่อการค้าต่างประเทศ รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ถึงรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๑๖๑, หน้า ๑.

^{๖๖} จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๑๕๕ (กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๖-๑๓๗.

^{๖๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, จดหมายเหตุประจวบคีรีขันธ์, หน้า ๓ . อ้างถึงใน จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๑๕๕, หน้า ๑๓๕.

^{๖๘} กรมศิลปากร, เอกสารฮอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา, หน้า ๒๔๘.

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๗-๒๓๘.

สมัยนี้ มีการแต่งสำเภาหลวงไปขายยังต่างประเทศ ควบคุมการค้าทั้งขาเข้าและขาออก ด้วยการผูกขาดสินค้าประเภทต่างๆอย่างกว้างขวาง และประกาศสินค้าต้องห้ามที่จะต้องขายให้แก่รัฐเท่านั้น รวมไปถึงสิทธิที่พระคลังสินค้าจะได้เลือกซื้อสินค้าที่นำเข้ามาได้ก่อน และพระคลังสินค้ายังได้เข้ามาทำการค้าภายในหากำไรอีกด้วย^{๗๔}

ด้วยเหตุที่รัฐอยุธยาต้องเข้าไปสัมพันธ์กับชาวต่างชาติโดยเฉพาะเหล่าชาติตะวันตกในเรื่องการค้า ในสมัยพระเจ้าปราสาททองนั้นจึงต้องดำเนินนโยบายทางการเมืองควบคู่ไปกับการรักษาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ดังที่กล่าวมาแล้วว่าในระยะแรกของการขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าปราสาททองนั้น เกิดเหตุการณ์ไม่สงบต่างๆทั้งภายในภายนอกตามมา ทศวรรษแรกที่พระองค์ขึ้นครองราชย์ บรรดาเมืองประเทศราชต่างพากันแข็งเมืองก่อการกบฏ ไม่รับฐานะของพระองค์ เช่น นครศรีธรรมราช ปัตตานี ลำปาง เขมร พัทลุงสงขลา และเกาะตะมะ พระองค์ต้องปราบปรามเมืองต่างๆที่ก่อกบฏเพื่อพิสูจน์อำนาจและสิทธิธรรมที่สืบทอดมาจากราชวงศ์เก่า^{๗๕} รวมถึงการพยายามรักษาผลประโยชน์ทางการค้า โดยเฉพาะการที่มีชาติตะวันตกเข้ามาค้าขายกับอยุธยามากมาย นำมาซึ่งผลประโยชน์ส่วนเกินทางเศรษฐกิจ การที่รัฐประเทศราชต่างๆพากันแข็งข้อไม่เป็นผลดีแน่ต่อผลประโยชน์พระคลังสินค้าและรายได้จากส่วยและเครื่องราชบรรณาการของพระองค์ ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่พระองค์จะต้องแสดงอำนาจให้เหล่าประเทศราชที่เคยอยู่ในปกครองเห็นว่าพระองค์เป็นเจ้าผู้ปกครองมณฑลอย่างแท้จริง นอกจากนี้ยังต้องแสดงให้เหล่าประเทศราชที่เคยอยู่ในปกครองของอยุธยา และชาวต่างชาติที่จะเข้ามาค้าขายกับอยุธยานั้น เห็นว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางทางการปกครองและเป็นศูนย์กลางทางการค้าของภูมิภาค ส่งผลให้มีการนำคดีจักรพรรดิราชมาปรับใช้ในทางปฏิบัติ คือการทำสงครามปราบปรามประเทศราชที่แข็งข้อ

พระเจ้าปราสาททองทรงดำเนินนโยบายทางการเมือง ควบคู่ไปกับการดูแลผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเสมอ นอกจากนี้ในบางครั้งชาวต่างชาติก็เข้ามามีบทบาทต่อสงครามขยายอาณาเขตหรือสงครามรักษาอำนาจของอยุธยา เช่น เมื่อครั้งปัตตานีแข็งเมืองไม่ยอมรับอำนาจพระเจ้าปราสาททอง ทรงขอความช่วยเหลือทางด้านกำลังทหารจากบริษัท V.O.C. ของฮอลันดา เพื่อปราบปัตตานี ในระยะแรกทางปัตตานีซึ่งเป็นสถานีการค้าใหญ่ของฮอลันดาอย่างไม่ได้ส่งความช่วยเหลือเป็นเหตุให้พระเจ้าปราสาททองทรงกริ้วจนถึงทรงห้ามคนสยามทุกคนค้าขายหรือพูดคุยกับคนฮอลันดา^{๗๖} แต่หลังจากนั้นพอพระเจ้าปราสาททองทราบข่าวว่าทางปัตตานีกำลังส่งเรือรบมาช่วย พระเจ้าปราสาททองทรงยินดีพร้อมทั้งอำนวยความสะดวกให้แก่บริษัทฮอลันดามากกว่าใน

^{๗๔} พรณี อวนสกุล, “ระบบผูกขาดทางเศรษฐกิจสมัยอยุธยา,” *วารสารธรรมศาสตร์* ๔ (กุมภาพันธ์ - พฤษภาคม ๒๕๑๘): ๑๖-๓๕.

^{๗๕} Dhiravat na Pombejra, “A Political History of Siam under The Prasatthong Dynasty 1629-1688,” p. 158.

^{๗๖} กรมศิลปากร, *เอกสารฮอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา*, หน้า ๑๓๓.

อดีต เช่น อนุญาตให้สร้างคลังเก็บสินค้าใหม่ ลดภาษีให้ครึ่งหนึ่งของที่ต้องจ่าย และพระราชทานที่ดินให้ผู้แทน(สเคาเต็น)สร้างบ้าน จะเห็นว่าแม่ปัดตานีจะเป็นแหล่งทรัพยากรที่สำคัญอย่างเครื่องเทศ* ซึ่งสามารถหาได้ง่ายกว่า แต่ในสายตาชาวตะวันตกแล้วกลับเห็นถึงความสำคัญของอยุธยา ที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรที่สอลันดาต้องการมากอย่าง ข้าว หนังกวาง ตะกั่ว ฝาง และของป่าจากรัฐในตอนในของอยุธยา เป็นที่น่าสังเกตว่าการจะช่วยเหลือของสอลันดาในสงครามของอยุธยา เท่ากับทางสอลันดายอมรับถึงความสำคัญของอยุธยาเหนือรัฐที่บริษัท V.O.C ของสอลันดาเข้าไปดำเนินกิจกรรมทางการค้าด้วย

การขยายอำนาจหรือรักษาอำนาจฐานะพระจักรพรรดิราชไวันั้น มีความสัมพันธ์โดยตรงกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของรัฐ ความพยายามที่จะขยายอำนาจของอยุธยานั้น จุดยุทธศาสตร์หลักๆที่สำคัญได้แก่ เขมร และ เมืองท่าบริเวณปากอ่าวมะตะมะ(Mataban) บันทึกลงของสอลันดา รายงานว่า “พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงตั้งพระทัยที่จะปราบปรามประเทศกัมพูชา เพียงแต่รอเวลาผลของเข้าอันอุดมสมบูรณ์เท่านั้น เรื่องนี้เป็นเรื่องที่เล่าลือกันอยู่และพิสูจน์ได้จากการที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตระเตรียมการต่างๆ”^{๖๓} พระเจ้าปราสาททองทรงถูกเขมรแข็งเมืองตั้งแต่ทรงขึ้นครองราชย์ ในบันทึกของ วันวลิต อ้างว่าเขมร แข็งเมืองมาตั้งแต่เมื่อสมเด็จพระนเรศวรสวรรคต^{๖๔} ในรัชสมัยนี้เขมรถือได้ว่าเป็นปัญหาอย่างยิ่งต่อระบบการปกครอง ทั้งยังส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจด้วย เนื่องจากการมีอำนาจเหนือเขมรนั้นนอกจากนำมาซึ่งพระเกียรติยศของการเป็นพระจักรพรรดิราชแล้ว ดังที่กล่าวไปแล้วดินแดนเขมรยังนำมาซึ่งผลประโยชน์และความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจจากภายในและการค้าทางทะเล ทำให้อุทยานสามารถควบคุมเมืองท่าที่ทำการติดต่อกับชายกับจีนและอาหรับ-อินเดีย สามารถควบคุมและมีอำนาจเหนือหัวเมืองที่ตั้งอยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินเป็นแหล่งผลิตสินค้าป่ามหาศาลซึ่งเป็นที่ต้องการของพ่อค้าอินเดียและจีนมาก ขณะเดียวกันยังเป็นตลาดรองรับสินค้าต่างประเทศโดยเมืองท่าริมทะเลของเขมรจะเป็นผู้นำเข้าไปสู่ตลาดภายใน ยังหมายถึงแรงงานที่จะได้จากผู้คนจำนวนมาก สิ่งเหล่านี้ย่อมนำมาซึ่งความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจอันจะเป็นฐานสำคัญของการมีอำนาจทางการเมือง^{๖๕}

นอกจากเขมรจะมีผลประโยชน์ต่ออยุธยา ในทางตรงกันข้ามการมีอยู่อย่างอิสระของเขมรยังนำมาซึ่งปัญหาทางความเชื่อมั่นภายในปริมณฑลทางอำนาจ ทำให้รายได้ที่จะได้จากเครื่องราชบรรณาการต้องศูนย์ไป รวมถึงส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจของอยุธยา ดังปรากฏในบันทึก

* ซึ่งสามารถหาได้ง่ายกว่า ในหมู่เกาะเครื่องเทศ(โมลุกกะ)

^{๖๓} กรมศิลปากร, เอกสารสอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา, หน้า ๑๕๔.

^{๖๔} กรมศิลปากร, รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิค (วัน วาลิต), หน้า ๓๑๕.

^{๖๕} มานพ ฉาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, หน้า ๙๒.

ของ วันวลิต กล่าวถึงปัญหาต่อการอยู่นอกเหนืออำนาจอยุธยาของเขมรซึ่งส่งผลเสียอย่างมากต่อเศรษฐกิจของอยุธยา จากความเป็นอิสระของเขมรซึ่งเป็นเหตุให้รัฐต่างๆเข้าไปติดต่อกับเขมรแทนที่อยุธยา “ประชาชนในที่ราบสูง เช่น พวกลาว พวก ลานช้าง และเชียงใหม่ ได้ออกจากสยามมุ่งสู่ประเทศกัมพูชาอันเป็นผลมาจากการผูกขาด การปฏิบัติอย่างหยาบคาย และความไม่ซื่อสัตย์อย่างมากของบรรดาผู้ทำการค้าในฐานะตัวแทนของพระเจ้าแผ่นดิน ที่กัมพูชาพวกเขาได้รับการปฏิบัติอย่างดี และยิ่งกว่านั้น พวกเขาอาจนำผลผลิตของเขาเช่น ทองคำ กำยาน และยางไม้ มายัง ตลาดกัมพูชาได้โดยทางเรือในระยะเวลาอันสั้นกว่า สำหรับการไปสู่กรุงศรีอยุธยา นั้น พวกเขาต้องนำเกวียนข้ามภูเขาหลายลูกขึ้นไปยังพิษณุโลก เขาต้องลงเรือล่องลงมายังกรุงศรีอยุธยา”^{๔๐}

ปัญหาการปฏิเสธรอำนาจของเขมรต่ออยุธยา จนเกิดความเสียหายแก่ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจน่าจะเป็นแรงผลักดันที่สำคัญที่ส่งผลให้พระเจ้าปราสาททองต้องทรงจัดการปัญหาเขมรให้เร็วที่สุด ดังปรากฏหลักฐานว่า ในปี ค.ศ. 1622 ทางอยุธยาได้ยกกองทัพใหญ่ไปกัมพูชา แต่พ่ายแพ้อย่างราบคาบ วันวลิต บันทึกว่า “จากนั้นชาวสยามได้เตรียมการเพื่อทำสงครามอีกหลายครั้งและข่าวแพร่ไปว่าพวกเขาต้องการโจมตีกัมพูชา แต่ทั้งหมดนี้ยังไม่มียุทธผลอะไร ข้าพเจ้าเชื่อว่าความเย่อหยิ่งและความไร้คิดทำให้ชาวสยามเสียโอกาสถึง ๒ ครั้ง ด้วยการปฏิบัติต่อพวกพ่อค้าต่างชาติและพวกซอลันดาอย่างเลวทรามเมื่อ ๒-๓ ปีมาแล้ว สำหรับขณะนี้ไม่มีเรือรบที่สำหรับเอาชนะกัมพูชา ซึ่งคาดหวังว่าจะได้จากผู้สำเร็จราชการที่ปัตตาเวีย แต่ผู้จัดการยังได้ตั้งสถานีการค้าขึ้นแห่งในกัมพูชา ซึ่งพวกตัวแทนการค้าของเขาพำนักอยู่ ดังนั้นพวกสยามจึงไม่ปล่อยให้กัมพูชาอยู่อย่างสงบต่อไปในอนาคต”^{๔๑}

ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับพม่า นั้น มีการพยายามขยายอำนาจเข้าครอบครองเมืองท่าค้าขายที่สำคัญในเขตอ่าวมะตะระหว่างไทยกับพม่า มาตั้งแต่ก่อนการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๑ เนื่องจากการค้าในอ่าวเบงกอลมีความสำคัญขึ้น ตั้งแต่โปรตุเกสยึดครองมะละกาซึ่งเป็นเมืองผูกขาดทางการค้าในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เมืองท่าบริเวณปากอ่าวมะตะมะอย่าง ทวาย มะริด และตะนาวศรี มีความสำคัญในฐานะจุดแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างชายฝั่งโคโรมันเดล และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อย่างไรก็ดีตามปรากฏหลักฐานว่าการค้าบริเวณนี้ซบเซาลงมาก ตั้งแต่ตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 16 ปัญหาสินค้าล้นตลาดจากการค้าเอกชนมากขึ้น บันทึกของ V.O.C. ในปี ค.ศ. 1617 ระบุว่าการค้าฝ้ายในฝั่งโคโรมันเดลซบเซาลงเนื่องมาจากชาวดาบูล (Dabulders) ที่

^{๔๐} กรมศิลปากร, รวมนบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า ๔๐.

^{๔๑} กรมศิลปากร, รวมนบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า ๕๔-๕๕.

เดินเรืออย่างเสรี* นำผ้าราคาถูกและสินค้าอื่นๆมาตีตลาดที่แถบโคโรมันเดล และยังส่งสินค้าไปขายยังตะนาวศรี ประ และ ไทรบุรี พร้อมกับรับสินค้าพื้นเมืองจากตะนาวศรี อย่าง กำยาน ยางไม้ฝาง ดีบุก และไม้สยาม มาขายที่แถบชายฝั่งโคโรมันเดล สร้างความเดือดร้อนให้ฮอลันดา มาก^{๔๒}

ต่อมาในปี ค.ศ. 1630 มีบันทึกว่าการค้าที่ตะนาวศรีตกต่ำมาก เนื่องจากมีเรือเอกชนนำสินค้ามาขาย โดยสร้างความกระทบกระเทือนต่อสินค้าผ้า กำยาน และสินค้าอื่นๆในตลาด นอกจากนี้ยังความกระทบกระเทือนต่อเอกลักษณ์ของออกญาพระคลังเจ้าทำด้วย ซึ่งบรรดาข้าราชการของพระเจ้าแผ่นดินสยามที่ตะนาวศรีต่างพยายามสร้างความลำบากให้กับบรรดาเรือเอกชนดังกล่าว^{๔๓} จะเห็นได้ว่าการที่การค้าในชายฝั่งโคโรมันเดลซบเซานั้น จากบรรดาเรือสินค้าเอกชนที่แข่งขายสินค้ากับบริษัท V.O.C. ของฮอลันดา นอกจากนี้ยังสร้างความเสียหายให้แก่พระคลังสินค้าอีกด้วย ดังนั้นในสมัยหลังดินแดนในบริเวณอ่าวมะตะบันจึงไม่ได้เป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญทางการค้ามากนัก แต่ยังเป็นปราการที่ประกันความมั่นคงป้องกันภัยจากพม่าหรือมอญ ในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถและพระเจ้าปราสาททองถึงกับมีดำริจะยกเมืองมะริดให้กับฮอลันดา เพื่อช่วยป้องกันการรุกรานจากอังกะ

แม้การเข้ามาของชาวต่างชาติจะสร้างผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจให้กับชนชั้นนำอยุธยา แต่ก็เป็นเพียงผู้ที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารของกษัตริย์ผู้กำหนดทิศทางทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้เพื่อผลประโยชน์สูงสุดของพระคลังสินค้า ภายใต้บทบัญญัติขององค์พระจักรพรรดิราช ชาวต่างชาติไม่ได้อยู่นอกกฎเกณฑ์ดังกล่าว เมื่อเกิดความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์เช่นกรณีกับฮอลันดา พระเจ้าปราสาททองทรงสั่งห้ามคนไทยค้าขายหรือทำงานให้ฮอลันดาฝ่าฝืนโทษถึงตาย*

ในบันทึกร่วมสมัยของฮอลันดาระบุว่า พระเจ้าปราสาททองออกบัญญัติบังคับให้ฮอลันดา ลงนามในสัญญาที่ควบคุมการขยายการค้าของฮอลันดา ในปี ค.ศ. 1636 ต้องปฏิบัติตามออกญาพระคลังอย่างเคร่งครัด เช่น เรือที่มาถึงทุกลำจะต้องหยุดที่บางกอก และแจ้งให้บรรดาเจ้าหน้าที่ว่า เรือนั้นๆมาจากที่ใด และต้องจอดอยู่จนจะได้รับอนุญาตจากออกญาพระคลัง พระเจ้าแผ่นดินทรงออกคำสั่งห้ามพ่อค้าไม่ว่าชาวพื้นเมืองหรือชาวต่างด้าวมิให้ขายเชื้อแก่พ่อค้ากลุ่มอื่นแต่พ่อค้าทุกคนต้องค้าขายกันด้วยเงินสด ผู้ฝ่าฝืนมีโทษถึงตาย^{๔๔}

* เป็นเมืองขึ้นของกษัตริย์แห่งสีสะปู้ร์ (Sisapour) ซึ่งเป็นมิตรกับฮอลันดา ดูเพิ่มเติมใน เอกสารฮอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา, หน้า ๘๘.

^{๔๒} กรมศิลปากร, เอกสารฮอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา, หน้า ๘๘-๘๙.

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗-๑๐๘.

* บันทึกของฮอลันดาอ้างว่า ทางฮอลันดามีปัญหาเกี่ยวกับพระคลังซึ่งมีผลร่วมกับโปรตุเกสจึงเพิกทอดให้ทรงเกลียดฮอลันดา ดูเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, เอกสารฮอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา, หน้า ๒๔๐.

^{๔๔} กรมศิลปากร, เอกสารฮอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา, หน้า ๒๔๗.

จะเห็นได้ว่าชาวต่างชาติในสายตาชนชั้นนำไทยแล้ว ไม่ได้มีอภิสิทธิ์อะไรเหนือคนพื้นเมืองเลย ในฐานะที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ดังนั้นจึงมีหน้าที่ต้องปฏิบัติตามคำสั่งหรือพระประสงค์ของกษัตริย์อยุธยา เนื่องจากทรงเป็นผู้ปกครองสูงสุด ที่ปกครองชาวพื้นเมืองและชาวต่างชาติอันสอดคล้องกับคติความเชื่อเรื่องพระจักรพรรดิราช ผู้เป็นราชาแห่งคนทั้งมวล

๓. ศิลปวัตถุสัญลักษณ์แห่งจักรวาลกับการรักษาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของพระเจ้าปราสาททอง

เป็นที่น่าสังเกตว่าการนำคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้ของพระเจ้าปราสาททองมีความเป็นรูปธรรมสูง มากกว่าการนำคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้ของชนชั้นนำสมัยก่อนหน้า ศรีศักร วัลลิโภดม อธิบายว่า ปัญหาดังกล่าวอาจเป็นผลมาจากการที่โครงสร้างทางสังคมในระบอบนั้นประกอบด้วยคนรุ่นใหม่ ๆ ที่มีทั้งชาวต่างประเทศที่เป็นพวกพ่อค้าและพวกที่กวาดต้อนมาเป็นเชลยศึกเข้ามาเป็นประชาชนอีกมากมาย ลักษณะทางค่านิยมความรู้สึกนึกคิดจึงต่างออกไปจากคนรุ่นก่อน^{๔๕} การติดต่อค้าขายกับต่างประเทศตั้งแต่สมัยต้นอยุธยา และการทำสงครามขยายอาณาเขตและปกป้องอาณาเขต ทำให้ความคิดเรื่องการมองโลกความจริงตามประสบการณ์ หรือความคิดเป็นเหตุเป็นผลในชนชั้นนำไทยพัฒนาขึ้น การนำคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้จึงมีความเป็นรูปธรรมสูงขึ้น ลักษณะคติจักรพรรดิในอุดมคติที่เป็นนามธรรมไม่สามารถอธิบายคนรุ่นใหม่ โดยเฉพาะชาวต่างชาติที่เข้ามาค้าขายกับอยุธยาเข้าใจได้ว่า ทำไมอยุธยาจึงเป็นรัฐที่รุ่งเรืองยิ่งใหญ่เป็นศูนย์กลางการปกครอง วัฒนธรรม และการค้าในภูมิภาค จากการที่พระเจ้าปราสาททองทรงรื้อฟื้นพระราชพิธีเกี่ยวกับพระจักรพรรดิราช และสร้างวัตถุเชิงสัญลักษณ์ที่แสดงออกถึงความ เป็นศูนย์กลางอำนาจของอยุธยา โดยมีพระองค์เป็นพระจักรพรรดิราชปกครอง ก็เพื่อแสดงถึงพระราชอำนาจของพระองค์ นอกจากนี้การที่แสดงให้เห็นว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางของภูมิภาค ยังนำมาซึ่งผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ซึ่งจะย้อนกลับมาเป็นปัจจัยช่วยให้ราชสำนักอยุธยา ยิ่งใหญ่ หรูหรา สมพระเกียรติในความเป็นจักรพรรดิราชของพระองค์ ทรงใช้จ่ายพระราชทรัพย์เป็นจำนวนมากในการบูรณะและสร้างวัด รวมถึงการประกอบพิธีกรรมใหญ่โตเป็นการสร้างบุญบารมีให้เป็นที่ปรากฏ

ศรีศักร วัลลิโภดม และ เทพมนตรี ลิ้มปผยอม ต่างได้ข้อสรุปที่ตรงกันว่าศาสนสถานที่สำคัญ อย่าง วัดไชยวัฒนาราม ปราสาทนครหลวง หรือการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่อง เป็นการ

^{๔๕} ศรีศักร วัลลิโภดม “จากพระเจ้าอู่ทองถึงพระเจ้าปราสาททอง,” เมืองโบราณ: ๔๖.

พยายามสร้างจักรวาลใหม่ให้เกิดอำนาจและสิทธิธรรมขึ้นแก่พระเจ้าปราสาททอง^{๖๖} ดังที่กล่าวมาแล้วว่าพระเจ้าปราสาททองทรงใช้วิธีสร้างสิทธิธรรมโดยความสัมพันธ์ทางสายเลือด การทำสงครามปราบปรามรัฐประเทศราชที่ไม่ยอมรับการขึ้นสู่อำนาจของพระองค์ และพระราชพิธีที่แผ่ไปด้วยความคิดที่จะเป็นราชาเหนือราชาทั้งหมด โดยส่วนตัวผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่าการที่พระเจ้าปราสาททองพยายามนำคติจักรพรรดิราชมาแสดงออกในเชิงรูปธรรมนั้น น่าจะมีผลมาจากสาเหตุอื่นแอบแฝง นอกเหนือไปจากการพยายามสร้างจักรวาลหรือศูนย์กลางแห่งใหม่ เพื่อรองรับสิทธิชอบธรรมในการขึ้นสู่อำนาจของพระองค์ในฐานะพระจักรพรรดิราช อย่างเช่น เรื่องผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจโดยเฉพาะกับชาติตะวันตก

นับตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถเป็นต้นมา การค้าต่างประเทศกลายเป็นแหล่งรายได้สำคัญของอาณาจักรอยุธยา ราชสำนักสยามใช้ประโยชน์จากชาวต่างชาติเพื่อกระจายตลาดการค้าไปสู่ภูมิภาคต่างๆ ชาวต่างชาติเข้ามาค้าขายในสยามเพิ่มมากขึ้น มีการตั้งชุมชนกระจายอยู่ทั่วไปทั้งในกรุงศรีอยุธยา เมืองท่าชายทะเล รวมทั้งเมืองที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าภายในที่เกี่ยวข้องกับการรวบรวม และการลำเลียงสินค้าออกสู่เมืองท่า พ่อค้าชาวต่างชาติกระตุ้นให้เกิดการผลิต การจัดหา และการรวบรวมสินค้าภายในประเทศ สร้างกระแสการบริโภคให้กับสังคมชาวสยาม ทั้งยังเข้าไปมีบทบาทต่อการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของราชอาณาจักรอยุธยา^{๖๗}

ต่อมาในรัชสมัยพระเจ้าปราสาททอง มีการพยายามรักษาผลประโยชน์ทางการค้ากับชาติตะวันตกของชนชั้นนำไทยอย่างมาก เช่นการเพิ่มสินค้าต้องห้ามหลายชนิด^{๖๘} พระเจ้าปราสาททองได้เพิ่มกิจกรรมทางการค้าขายของพระคลังมากยิ่งขึ้น ใช้ทุนของหลวงในการค้าทั้งโพ้นทะเล เช่น ฝั่งโจฬะมณฑล และประเทศใกล้เคียงเช่นพะโค อังวะ เชียงใหม่ ล้านช้าง ฯลฯ^{๖๙} บางครั้งบางโอกาสเพื่อให้ทรงเป็นที่โปรดปรานชาวต่างชาติ และเพื่อดึงดูดคนต่างชาติเข้ามา พระองค์ก็ได้

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔.

^{๖๗} จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์ บทบาทของมุสลิมอินโด-อิหร่าน ที่มีต่อการค้าต่างประเทศ รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ถึงรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๒๓๑. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องการค้านานาชาติกับราชสำนักอยุธยา ณ ศูนย์สารนิเทศ ชั้นที่ ๒ หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑.

^{๖๘} “เรื่องราวเกี่ยวกับราชอาณาจักรสยามในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมและสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง” รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์, แปลโดย สมศรี เอี่ยมธรรม, หน้า ๑๑.

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

ผ่อนคลายภาระหลายอย่าง^{๕๐} พระคลังสินค้าเท่านั้นที่สามารถดำเนินการค้ากับพ่อค้าต่างประเทศเท่านั้น การติดต่อค้าขายกับประเทศชายฝั่งโคโรมันเดล ในอินเดียและจีน เพื่อขยายกิจการการค้าขายภายในประเทศเหล่านี้ให้กว้างขวาง ซึ่งจัดการโดยตัวแทนของพระองค์ที่กรุงศรีอยุธยา หรือเมืองอื่นๆ พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงได้รับสมญาว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่มั่งคั่งพระองค์หนึ่งในแถบอินเดีย.....พระคลังมหาสมบัติเป็นสถานที่มั่งคั่งและเก็บทรัพย์สมบัติมหาศาล^{๕๑}

อย่างไรก็ตามเนื่องจากอยุธยาไม่ได้แหล่งการค้าที่สำคัญ เพียงแห่งเดียวในบรรดาจักรวรรดิทั้งหลายในภูมิภาค การที่จะอธิบายให้ชาวต่างชาติเห็นว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางของภูมิภาค ที่ชาติตะวันตกต้องเข้ามาติดต่อกับค้าขายก่อนรัฐอื่นๆที่เป็นเพียงประเทศราช ชนชั้นนำไทยจึงต้องแสดงออกให้ชาวต่างชาติเห็นว่าอยุธยานั้นเป็นศูนย์กลางอำนาจอย่างแท้จริง สะท้อนออกมาในการทำสงคราม พระราชพิธีอันน่าตื่นตาตื่นใจ รวมไปถึงสถาปัตยกรรมอันยิ่งใหญ่ ซึ่งปัจจัยดังกล่าวสามารถอธิบายได้ดีว่าทำไมแนวคิดในอุดมคติอย่างเรื่องจักรพรรดิราช ซึ่งเป็นคติในหมู่ชนชั้นนำที่มีลักษณะเป็นนามธรรมมาก จึงได้รับการนำเสนอภาคความเป็นจักรพรรดิราชที่เป็นรูปธรรมเพิ่มมากขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าปราสาททอง เช่น การสร้างวัดไชยวัฒนาราม ปราสาทนครหลวง หรือการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่อง

วัดไชยวัฒนาราม พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างวัดไชยวัฒนารามตั้งแต่แรกทรงครองราชย์^{๕๒} วัดไชยวัฒนารามได้รับการยกย่องให้เป็นวัดเอกนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ชาวต่างประเทศเรียกวัดนี้ว่า **KING GOLDEN PAGODA** นอกจากนี้ยังมีชื่อในภาษาฝรั่งเศสว่า **PAGODR ROYALE** ส่วนแผนผังของชาวฮอลันดาสะกดเป็นชื่อภาษาไทยตรงตัวว่า **VATXAIVATHANARAM**^{๕๓} ลักษณะแบบแผนของวัดไชยวัฒนาราม แตกต่างไปจากวัดอื่นๆ ในกรุงศรีอยุธยาที่สร้างมาแต่ครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ คือได้หันกลับไปสร้างพระปรางค์เป็นพระสถูปประธาน มีเจดีย์ทำเป็นเมรุรายและเมรุทิศเช่นเดียวกับการสร้างวัดในสมัยอยุธยาตอนต้น เช่น วัดมหาธาตุ และวัดพระราม^{๕๔} ตั้งแต่ต้นอยุธยามีการสร้างสถาปัตยกรรมจำลองจักรวาลซ้อนจักรวาลมากมาย* ซึ่งแต่เดิมต้นอยุธยาถือว่าพระมหาธาตุนั้นเป็นศูนย์กลางจักรวาล

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

^{๕๑} พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม), หน้า ๓๔๑.

^{๕๒} เทพมนตรี ลิมปพยอม, “วัดไชยวัฒนาราม เนรมิตรกรรมจำลองจักรวาลบนพื้นแผ่นดินอยุธยา,” ศิลปวัฒนธรรม: ๖๖-๖๗.

^{๕๓} ศรีศักร วัลลิโภดมม, “พระเจ้าปราสาททองกับวัดไชยวัฒนารามและจักรพรรดิราช,” เมืองโบราณ: ๖๑.

* แนวคิดเกี่ยวกับภูมิจักรวาลและไตรภูมิ ในอดีตจักรวาลหรือจักรวาลใหญ่อันหาขอบเขตที่สิ้นสุดไม่ได้นั้น จะประกอบด้วยจักรวาล ได้แก่ สถานที่ที่ระดับประคาไปด้วยเขาพระสุเมรุ เขาสัตบริภัณฑ์ ทวีปใหญ่ทั้ง ๔ ทวีปน้อย ๒๐๐๐ ทวีป มหาสมุทรและล้อมด้วยเขาจักรวาลเป็นจักรวาลหนึ่ง ซึ่งแต่ละจักรวาลใดจักรวาลหนึ่งรวมโลกมนุษย์ด้วยนั้นก็มิรูปร่างลักษณะองค์ประกอบที่เหมือนกันคือ ต่างก็เป็นจักรวาลย่อยๆ ที่อยู่รวมกันเป็นหน่วยๆของอนันตจักรวาลซึ่งรูปแบบแนวคิดระบบจักรวาลดังกล่าวนี้จึงมีผล

ของอยุธยา ภายหลังในสมัยพระบรมไตรโลกนาถให้ความสำคัญกับพระบรมมหาราชวังในฐานะศูนย์กลางจักรวาล^{๕๕} แต่ในสมัยพระเจ้าปราสาททอง วัดไชยวัฒนารามถือเป็นศูนย์กลางทางจักรวาลที่สำคัญของพระองค์ การสร้างวัดไชยวัฒนาราม คือการสร้างเขาพระสุเมรุอันเป็นแกนกลางของจักรวาลเป็นแบบอย่างที่ได้รับอิทธิพลจากปราสาทขอม พระพุทธรูปที่ประดิษฐานในเมรุทิศ เป็นพระทรงเครื่องสร้างด้วยปูนปั้น มีขนาดใหญ่ คุณค่าสูงกว่าพระพุทธรูปปูนปั้นองค์อื่นๆ ที่มีขนาดเล็กกระจายรอบอยู่ในพระระเบียงคดพระพุทธรูปทรงเครื่องเป็นประเพณีทางมหานาน ซึ่งแสดงความเป็นจักรวาลินหรือจักรพรรดิราชปกครองโลกของพระพุทธเจ้า นิยมสร้างในสมัยอยุธยาตอนต้น^{๕๖} วัดไชยวัฒนารามถือเป็นวัดที่สำคัญถือเป็นหลักชัยในรัชสมัยของพระองค์ก็ว่าได้ ปราศุภลักษณ์ฐานในพงศาวดารว่าเมื่อเกิดเพลิงไหม้พระราชวัง ก็ทรงมาตั้งค่ายคอยดูสถานการณ์ที่วัดไชยวัฒนาราม^{๕๗}

นอกจากนี้วัดไชยวัฒนารามยังถือเป็นหน้าเป็นตาให้พระนคร ปราศุภลักษณ์ว่ามีคณะทูตถวายพระราชสาสน์เสร็จแล้วกษัตริย์อยุธยาในสมัยต่อๆมามากให้ไปเที่ยวชมวัดสำคัญๆ โดยเฉพาะวัดไชยวัฒนาราม พระราชานิยมดังกล่าวเป็นการแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของวัดไชยวัฒนาราม ในฐานะสถานที่สำคัญ แสดงถึงความเป็นศูนย์กลางในปริมนทลทางอำนาจของพระองค์ การแสดงออกดังกล่าวนอกจากเป็นการเฉลิมพระเกียรติพระเจ้าปราสาททองในฐานะจักรพรรดิแล้ว ยังแสดงให้เห็นว่าชาวต่างชาติเห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักรในฐานะศูนย์กลางทางการปกครองและเศรษฐกิจในภูมิภาค

ปราสาทนครหลวง พระเจ้าปราสาททองโปรดให้ช่างถ่ายแบบจากเมืองพระนครหลวงของขอมแต่โบราณมาสร้าง*ไว้สำหรับเสด็จไปประทับร้อน สำหรับขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาท การสร้างพระราชวังนครหลวงตามแบบศิลปะเมืองนครหลวงศูนย์กลางที่เคยเจริญรุ่งเรืองในอดีต **ศรีศักร วัลลิโภดม** ให้ทรรศนะว่า สร้างเพื่อเสริมสร้างพระราชอำนาจของพระองค์ และเพื่อให้

ต่อการจัดระเบียบทางสัญลักษณ์ของสถาปัตยกรรมในการกำหนดรูปแบบทั้งใหญ่และเล็ก คือ ในมหภาคและในจุลภาค สิ่งละอันพันละน้อยซึ่งเป็นส่วนประดับหรือส่วนประกอบของสถาปัตยกรรมล้วนแต่เป็นสัญลักษณ์ของการจำลองจักรวาลหรือไตรภูมิในจุลจักรภาค โดยจุลภาคนั้นๆ ยังสามารถจัดรูปแบบสัญลักษณ์ดังกล่าวให้อยู่ซ้อนเล็กลงไปอีก หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือมหภาคในจุลจักรวาลยังมีจุลจักรวาลที่เล็กกว่านั้นปรากฏซ้อนต่อไปอย่างไม่สิ้นสุด ซึ่งก็ทำให้ชิ้นส่วนที่ประดับหรือประกอบเป็นรูปสถาปัตยกรรมเปรียบเสมือนโลกๆหนึ่ง ที่สมบูรณ์อยู่ในตัว เช่น พระปรางวัดมหาธาตุ วัดพระราม และวัดราชบูรณะ ที่มีระเบียงคดล้อมปรางประธานในลักษณะกำแพงจักรวาลล้อมรอบเขาพระสุเมรุ เป็นสัญลักษณ์ของภูมิจักรวาล ซึ่งทั้งหมดนี้รวมอยู่ในกรุงศรีอยุธยา

^{๕๕} พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม), หน้า ๓๕๘-๓๕๙.

^{๕๖} ศรีศักร วัลลิโภดม, “จากพระเจ้าอู่ทองถึงพระเจ้าปราสาททอง,” เมืองโบราณ: ๔๔.

^{๕๗} พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๓๕๘.

* ขณะนั้นเมืองพระนครกร้างตั้งแต่สงครามในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เจ้าสายพระยา ขอมก็ย้ายเมืองหลวงลงมาทางตอนใต้ ปลอ่ยให้เมืองพระนครกร้าง

เป็นที่ยอมรับกันในสมัยที่ทางเมืองไทยขณะนั้นมีความสัมพันธ์ที่ไม่ค่อยดีกับกัมพูชา การสร้างพระราชวังประทับร้อนย่อมมีความหมายต่อการสร้างจักรวาลของพระองค์อย่างมาก^{๕๕} ส่วนตัวผู้วิจัยมีความเห็นว่าการสร้างวัดไชยวัฒนารามก็คือการสร้างปราสาทนครหลวงก็คือ เป็นการจำลองจักรวาลตามคติความเชื่อที่ว่าทำแล้วจะเกิดความเจริญรุ่งเรือง และการนำเอารูปแบบสิ่งสำคัญในอาณาจักรอันรุ่งเรืองในอดีตมาไว้ในอาณาจักรอยุธยา ก็เป็นการเสริมบารมีความเป็นพระจักรพรรดิราชของพระองค์ ให้เหล่าประเทศราชเห็นว่าพระองค์ทรงยังมีบารมีเหนืออาณาจักรขอม ซึ่งเป็นอาณาจักรอันรุ่งเรืองในอดีต แม้สภาพความเป็นจริงขอมยังเป็นอิสระอยู่ก็ตาม เนื่องจากการสร้างวัดไชยวัฒนารามและปราสาทนครหลวงสร้างเมื่อครั้งเสวยราชย์ใหม่ๆ สาเหตุน่าจะมาตามสถานการณ์ คือสร้างเพื่อแสดงความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจในฐานะพระจักรพรรดิราชเป็นหลัก ตามสภาวะบ้านเมืองที่ขาดเสถียรภาพ โดยเฉพาะเหล่าประเทศราชเป็นหลัก ส่วนความเป็นหน้าเป็นตาของอยุธยา และการรักษาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในการแสดงให้เห็นถึงความศูนย์กลางทางเศรษฐกิจน่าจะเป็นเหตุผลรองลงมา

ก. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชกับการรักษาพระราชอำนาจของสมเด็จพระนารายณ์

๑. สิทธิธรรมในการขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระนารายณ์

ในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์(พ.ศ. ๒๑๕๕-๒๒๓๑) ไม่มีปัญหาในการสร้างสิทธิธรรมมากเท่ารัชสมัยพระราชบิดาของพระองค์ **นิธิ เอียวศรีวงศ์** ตั้งข้อสังเกตว่าสมเด็จพระนารายณ์มีสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชย์ค่อนข้างสูง เพราะทรงมีสายสัมพันธ์ทางสายโลหิตกับราชวงศ์ถึงสองราชวงศ์ โดยเป็นผู้สืบสิทธิธรรมจากราชวงศ์สุโขทัยอย่างชัดเจน จากการที่มีพระราชมารดาเป็นพระธิดาของพระเจ้าทรงธรรม^{๕๖} อย่างไรก็ตามจุดอ่อนของสถาบันกษัตริย์อยุธยา คือปัญหาการสืบราชสมบัติอย่างไม่เสถียร ปัญหาสิทธิชอบธรรมกลับมาเป็นเรื่องภายในราชวงศ์อีกครั้ง ในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง มีหลักฐานว่าทรงแต่งตั้งพระอนุชา(อาจเป็นพระศรีสุธรรมราชา)เป็นพระมหาอุปราช ในขณะที่พระเจ้าปราสาททองมีพระราชบุตรถึง ๕ พระองค์ พระโอรสนอกเสวตฉัตรองค์หนึ่งอย่างเจ้าฟ้าไชยก็ทรงมีสิทธิธรรมในราชสมบัติอยู่ไม่

^{๕๕} ศรีศักร วัลลิโภดม, “พระเจ้าปราสาททองกับวัดไชยวัฒนารามและจักรพรรดิราช,” เมืองโบราณ: ๖๓ และ ศรีศักร วัลลิโภดม, “จากพระเจ้าอู่ทองถึงพระเจ้าปราสาททอง,” เมืองโบราณ: ๔๔.

^{๕๖} นिति เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า ๒๔.

น้อย ดังนั้นอาจมองว่าสิทธิในพระราชบัลลังก์ของพระนารายณ์ก็ยังคงค่อนข้างจะคลุมเครือ และเมื่อสิ้นรัชกาลพระเจ้าปราสาททองไม่มีเจ้านายพระองค์ใดอยู่ในฐานะวังหน้า^{๑๑๑}

บันทึกของตอร์แปงกล่าวว่า พระศรีสุธรรมราชาพระปิตุลาของสมเด็จพระนารายณ์ทรงอ้างสิทธิการสืบราชสมบัติตามพระราชประเพณีดั้งเดิมของกรุงศรีอยุธยา ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ทรงยินยอมให้พระองค์ขึ้นครองราชย์* โดยพระนารายณ์ร่วมมือกับพระศรีสุธรรมราชา(พระเจ้าอา) และประชาคมต่างชาติ*ร่วมมือกันต่อต้านเจ้าฟ้าไชยยกพระศรีสุธรรมราชาเป็นกษัตริย์ เป็นธรรมดาที่ขุนนางฝ่ายปกครองจะสนับสนุนพระศรีสุธรรมราชาขึ้นเป็นกษัตริย์ เนื่องจากมีหลักฐานปรากฏว่าเป็นบุคคลที่อ่อนแอ ดังนั้นเมื่อพระนารายณ์เข้ายึดอำนาจจากพระศรีสุธรรมราชา ถ้าพงศาวดารน่าเชื่อถือจริงในกรณีผู้พระไตรปิฎกของพระนางกัลยาณี มาตรฐานทางศีลธรรมจึงถูกยกมาอธิบายว่าพระศรีสุธรรมราชาต้องการได้พระนางกัลยาณีพระนัดดา มาร่วมรสสังวาสด้วย^{๑๑๒} เป็นเรื่องที่เกิดศีลธรรมอย่างร้ายแรง อันนำมาซึ่งสาเหตุในข้ออ้างการแย่งชิงอำนาจของพระศรีสุธรรมราชา ซึ่งสวนทางกับบันทึกของอาลักษณ์ชาวของอิหร่านที่เข้ามาอยุธยาในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ กล่าวว่สมเด็จพระนารายณ์ทรงตั้งพระทัยที่จะแย่งชิงอำนาจจากพระศรีสุธรรมราชาอยู่แล้ว โดยไม่เคารพในพระราชอำนาจถึงกับฆ่าเสนาบดีคนหนึ่งต่อหน้าพระปิตุลา (พระศรีสุธรรมราชา)^{๑๑๒}

จากหลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าแม้ในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์จะไม่มีปัญหาในเรื่องสิทธิธรรมในการเข้ามามีอำนาจอย่างในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง แต่การขึ้นครองราชย์ของพระองค์ก็น่าจะมีปัญหาการต่อต้านจากขุนนางและราชวงศ์ที่ไม่เห็นด้วยอยู่ไม่น้อย เนื่องจากยังมีผู้ที่ดูเหมือนจะมีสิทธิธรรมสูงกว่าพระองค์อย่างเจ้าฟ้าไชยและพระศรีสุธรรมราชา อย่างไรก็ตามจากสายสัมพันธ์ที่พระองค์มีเชื้อสายราชวงศ์สุโขทัยจากพระราชมารดา ก็น่าจะทำให้ความรู้สึกต่อต้านการขึ้นครองราชย์ของพระองค์อ่อนคลายลงบ้างไม่มากก็น้อย

^{๑๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

* ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉบับตอร์แปง แปลโดย สมศรี เอี่ยมธรรม (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๒), หน้า ๓๓. หลักฐานทางฮอลันดากล่าวว่าพระนารายณ์ได้ติดต่อกับผู้อำนวยการของห้าง V.O.C. เพื่อขอกำลังคนและปืนสำหรับทำรัฐประหารมาสองเดือนก่อนหน้าที่จะยึดคืนพระทัยเคลื่อนกำลังแต่ไม่สมหวัง ทรงประสบความสำเร็จในประชาคม เชื้อสายญี่ปุ่น มลายู และปัตตานี ชาวอิหร่านซึ่งขณะนั้นยังเป็นประชาคมที่มีประชากรอยู่เพียงประมาณ ๑๐๐ คน ได้เข้าร่วมมือกับพระองค์ พวกโปรตุเกสก็อ้างว่าตนเป็นพวกแรกที่ถวายความช่วยเหลือก่อนประชาคมอื่น เพื่อแลกเปลี่ยนกับผลประโยชน์ทางการค้า คู่มุหัมหมัดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า ๒๖.

^{๑๑๑} พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๓๖๑-๓๖๒.

^{๑๑๒} The Ship of Sulaiman, Iran-Thailand Historical and Cultural Relationships p. 102.

๒. เสถียรภาพทางการเมืองของสมเด็จพระนารายณ์

สมเด็จพระนารายณ์ขึ้นสู่อำนาจท่ามกลางความขัดแย้งและความหวาดระแวงในความมั่นคงของราชบัลลังก์ ปราบกฏหลักฐานว่าเมื่อพระนารายณ์ช่วงชิงอำนาจและประกอบพิธีราชาภิเษกแล้ว พระองค์กลับไม่ทรงย้ายไปประทับ ณ พระบรมมหาราชวัง แต่ยังคงประทับที่พระราชวังบวร^{๑๐๓} เพียงสองเดือนหลังจากขึ้นครองราชย์เกิดการกบฏซึ่งมีพระอนุชา (ต่างพระราชมารดา) สองพระองค์เป็นผู้นำร่วมกับขุนนางชั้นสูงอีกมาก การกบฏครั้งนี้ตรงกับที่พระราชพงศาวดารเรียกว่า กบฏพระไทรภูวนาทิตย์ (และพระองค์ทอง)^{๑๐๔} ลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศส ที่เข้ามาอยุธยาเมื่อปี พ.ศ. ๒๒๓๐ บันทึกในงานเขียนของเขาไว้ว่า “กษัตริย์สยามต้องโศคร้ายทารุณต่อพลเมืองและแม่พี่น้องของพระองค์เอง”^{๑๐๕} ความบีบคั้นเช่นนี้เองทำให้พระองค์พอใจที่จะมีขุนนางชำนาญการไว้ใช้ต่างพระเนตรพระกรรณเป็นจำนวนมากโดยเฉพาะทหารองครักษ์ เนื่องจากทรงไม่ไว้วางพระทัยขุนนางของพระองค์เอง นอกจากนี้ยังทรงดำเนินรอยตามพระราชบิดาของพระองค์ในการจำกัดอำนาจของขุนนาง นอกจากการฆ่าฟันและริบราชบาตรขุนนางตามโอกาสอันเหมาะสมแล้ว พระนารายณ์ยังทรงระวังที่จะไม่ให้ขุนนางฝ่ายปกครองได้กุมอำนาจไว้ในมือมากเกินไป เช่น ไม่ทรงแต่งตั้งขุนนางสำคัญๆ เช่นตำแหน่งออกญา ทรงพอใจที่จะใช้ขุนนางที่ทรงไว้พระทัยเป็นเรื่อยๆ ไป^{๑๐๖} นิโคลาส์ เดอ แซร์แวงส ระบุว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงวางพระทัยในความจงรักภักดีของคนขุนนางต่างชาตินั้นยิ่งกว่า ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์แท้ๆ เสียอีก และ ยังซ้ำพอพระทัยที่จะเลือกคนต่างด้าวยิ่งกว่าคนพื้นเมืองในประเทศของพระองค์เอง^{๑๐๗} มีรายงานจากบาทหลวงฝรั่งเศสในปี ค.ศ. 1685 ว่าได้พบกองทหารรักษาพระองค์ชาวอิหร่านถึง ๕๐๐ คน^{๑๐๘} บาทหลวงเดอซัวซี ได้จำแนกทหารรักษาพระองค์ออกเป็นหมวดหมู่ว่า มีทหารม้ามุสลิมสองกองร้อย ทหารม้าจีนสองกองร้อย ทหารไทยถือดาบและถือหอกรวมกันสี่กองร้อย

^{๑๐๓} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระพนรัตน์ (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๕), หน้า ๓๖๗.

^{๑๐๔} พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๓๗๓.

^{๑๐๕} ลาลูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, หน้า ๔๗๖.

^{๑๐๖} นิโคลาส์ เดอ แซร์แวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๖.), หน้า ๗๐-๗๑.

^{๑๐๗} นิโคลาส์ เดอ แซร์แวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า ๖๒.

^{๑๐๘} ดาซาร์ดี ก็ย์, จดหมายเหตุการณ์เดินทางสู่ประเทศไทย แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: เกษมบรรณกิจ, ๒๕๑๕), หน้า ๔๔-๔๕.

นอกจากนี้ก็มีกองอาสาสมอญ เขมรและลาวอย่างละสองกองร้อย^{๑๑๕} ความระแวงขุนนางส่วนกลางของพระองค์ ส่งผลให้แม่แต่ทหารประจำการซึ่งส่งออกไปประจำตามเมืองป้อมในเส้นทางการค้าระหว่างอยุธยากับมะริด โดยมากก็มักจะเป็นคนต่างชาติต่างภาษาทั้งสิ้น^{๑๑๖}

ในงาน “การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์” นิธิ เอียวศรีวงศ์ ตั้งข้อสังเกตว่าในสายตาของพระนารายณ์แล้ว ชาวต่างชาติเป็นบุคคลที่น่าไว้วางใจแก่พระองค์มากกว่าชาวพื้นเมือง ด้วยเหตุผลที่ว่าชาวต่างชาติไม่มีฐานอำนาจที่ฝังลึกในประเทศนี้ ฐานะตำแหน่งในราชการก็ขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์ทรงพระมหากรุณาธิคุณ กองอาสาต่างชาติไม่ได้รับอนุญาตให้ควบคุมไพร่ที่เป็นชาวพื้นเมือง ยิ่งในสมัยที่กษัตริย์ต้องพยายามลดอำนาจขุนนางฝ่ายปกครอง การสั่งสมเพิ่มพูนชาวต่างชาติเข้ามาในราชการ^{๑๑๗} แม้โดยจำนวนแล้วทหารองครักษ์ต่างชาติจะมีจำนวนน้อยกว่าขุนนาง แต่สามารถปฏิบัติการได้เฉียบพลันในลักษณะการเมืองที่การ โคนอำนาจส่วนใหญ่เป็นเรื่องของการเกาะกลุ่มกันอยู่อย่างลับๆ ดังนั้นเมื่อเกิดกบฏขึ้นฝ่ายกษัตริย์มีกำลังคล่องตัวกว่าจึงสามารถปราบกบฏได้อย่างรวดเร็ว^{๑๑๘} ต่างจากกำลังจากขุนนางฝ่ายปกครองต้องเสียเวลาในการรวบรวมกำลังคน

การต่อต้านการวางแผนประทุษร้ายตลอดจนถึงกับการกบฏเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอยู่เสมอในรัชกาล นับแต่เริ่มเสด็จขึ้นครองราชย์เป็นต้นมา นิธิ เอียวศรีวงศ์ ตั้งข้อสังเกตว่าพระนารายณ์มิได้เป็นที่ชื่นชมของประชาชนนัก แม้ว่าหลักฐานสมัยหลังจะเสนอภาพของพระองค์ในฐานะกษัตริย์ที่น่านิยมนกย่องสักเพียงใดก็ตาม ผลจากการที่พงศาวดารที่ชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นหลักฐานที่ถูกชำระขึ้นภายใต้เงื่อนไขทางการเมือง จากการพยายามโจมตีทางศีลธรรมต่อราชวงศ์บ้านพลูหลวง^{๑๑๙} ยิ่งส่งผลให้ภาพสมเด็จพระนารายณ์เป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงสนพระทัยในพุทธศาสนา ลือชาปรากฏพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าข้างเผือก ทรงพระเดชบุญญาอนุภาพอันยิ่งใหญ่ไปทั่วนานาประเทศทั้งปวง^{๑๒๐}

^{๑๑๕} เดอ ชัวซีซ์, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. ๑๖๘๕ และ ๑๖๘๘ ฉบับสมบูรณ์ แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, ๒๕๑๖), หน้า ๕๕๔.

^{๑๑๖} “จดหมายเหตุของคณะพ่อค้าฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภาคที่ ๑,” ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๔๐ (พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๘), หน้า ๑๕๘.

^{๑๑๗} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า ๒๑.

^{๑๑๘} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า ๓๐.

^{๑๑๙} นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, หน้า ๑๑.

^{๑๒๐} พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๑๘๕.

แต่ในทัศนะของประชาชนในสมัยของพระองค์พระองค์มิได้เป็น พระเจ้าทรงธรรม หรือ ธรรมราชา แม้แต่ในคำให้การชาวกรุงเก่าเมื่อเปรียบเทียบกับพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศแล้ว เห็นได้ว่าคนไทยออกจะชื่นชมกษัตริย์พระองค์หลังมากกว่า เป็นเพราะพระราชพงศาวดารที่ชำระขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นอริกับราชวงศ์บ้านพลูหลวงอย่างรุนแรง ต่างหากที่ทำให้พระนารายณ์นำนิยมยกย่อง นอกจากนี้หลักฐานชาวต่างชาติต่างยืนยันในเรื่องความไม่เป็นที่นิยมในประชาชนของพระนารายณ์อย่างชัดเจน ซึ่งความไม่เป็นที่นิยมของพระนารายณ์นี้อาจเป็นผลมาจาก การดำเนินนโยบายในการรักษาอำนาจของพระองค์จากการที่ทรงได้รับความช่วยเหลือจากประชาคมต่างชาติในการขึ้นสู่อำนาจ ที่ทรงต้องดำเนินนโยบายทางการเมืองและการค้าของพระองค์สัมพันธ์กับชาวต่างชาติอยู่โดยตลอด ก็ต้องนำมาซึ่งการเอาอกเอาใจประชาคมต่างชาติต่างๆตามสถานการณ์ทางการเมืองหรือผลประโยชน์ทางการค้า อย่างไรก็ตามนโยบายทางการเมืองและการค้าของพระองค์เปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์เสมอ เช่น ประชาคมมุสลิมที่มีส่วนสำคัญในการช่วยเหลือพระองค์ขึ้นสู่อำนาจ ก็โปรดให้สร้างสุเหร่าพระราชทาน แม้แต่คนไทยที่ไปเข้าแขกก็โปรดให้ยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงาน^{๑๑๕} แต่อย่างไรก็ตามต่อมาเมื่อปรากฏหลักฐานว่าผู้นำประชาคมอิหร่านคนหนึ่งพยายามแอบติดต่อกับพระอนุชา ทำให้เกิดความระแวงกันว่าพวกอิหร่านจะยกพระอนุชาขึ้นเป็นกษัตริย์แทน^{๑๑๖} จึงโปรดให้ชาวสยามที่เข้ารับนับถือศาสนาพระมะหะหมัด เสียเงินค่าราชการแทนเข้าเดือนรับราชการที่พวกคนได้รับการยกเว้นมาแต่เดิมนั้น^{๑๑๗} ส่งผลให้กลุ่มผู้เสียผลประโยชน์เนื่องจากนโยบายของพระองค์เริ่มเพิ่มมากขึ้น ขยายออกไปกว้างนอกวงขุนนางฝ่ายปกครองด้วย เช่นกรณี กบฏมังกะสัน ที่เป็นชาวต่างชาติล้วนๆ โดยดำริจะยกพระอนุชาขึ้นเป็นกษัตริย์และมีขุนนางไทยเข้าร่วมด้วย^{๑๑๘}

๑. ปัญหาความหวาดระแวงในเรื่องการนับถือศาสนาของพระนารายณ์

การดำเนินนโยบายพยายามลดอำนาจของขุนนางตามรอยพระราชบิดาของสมเด็จพระนารายณ์ โดยให้การสนับสนุนขุนนางชำนาญการเพื่อคานอำนาจกับขุนนางฝ่ายปกครอง เพื่อความมั่นคงของราชบัลลังก์จากการใช้ขุนนางชำนาญการเป็นจำนวนมาก และการค้าเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของพระนารายณ์ โดยเฉพาะความสัมพันธ์ของสมเด็จพระนารายณ์กับฝรั่งเศสช่วงปลายรัชกาล ได้ก่อให้เกิดวิกฤตการณ์ถึงความเชื่อมั่นต่อผู้ปกครองเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะการ

^{๑๑๕} ลาลูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, หน้า ๔๗๕.

^{๑๑๖} Kane, John (tr), *The Ship of Sulaiman*. (London : Routledge and Kegan. (c. 1972) p. 101-102.

^{๑๑๗} ลาลูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, หน้า ๕๐๑.

^{๑๑๘} จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ภาคที่ ๒ (พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๘), หน้า ๔๗๑-๔๗๒.

นับถือศาสนาของกษัตริย์ ที่ถึงกับว่ามีข่าวลือว่าพระมหากษัตริย์จะทรงเปลี่ยนศาสนาทำให้เกิดความระแวงในหมู่พสกนิกร ทรงให้ความสะดวกในการเผยแพร่คริสต์ศาสนา โดยพระราชทานที่ดินวัดและแรงงานเพื่อสร้างโบสถ์ให้แก่บาทหลวงฝรั่งเศส^{๑๑๕} นอกจากนี้พวกบาทหลวงฝรั่งเศสยังได้รับความสนพระทัยให้ได้เข้าเฝ้าอยู่หลายครั้ง โดยเฉพาะหลังปี ค.ศ. 1680 ไปแล้ว จนเกิดข่าวลือว่าพระนารายณ์จะทรงเปลี่ยนศาสนา ดังปรากฏในบันทึกของบาทหลวงลาโนชาวฝรั่งเศสบันทึกว่า “เคยได้รับทราบจากมหาดเล็กพระนารายณ์โปรดไม้กางเขนที่บาทหลวงถวาย ได้เอบทรงบูชาไม้กางเขนเสมอ”^{๑๒๐} นอกจากนี้บันทึกชาวเปอร์เซียราชทูตของกษัตริย์สุไลมานกล่าวถึงความสนใจในคริสต์ศาสนาของพระนารายณ์ว่า “ดูภายนอกแล้วพระองค์ก็นับถือศาสนารูปเคารพ แต่ก็แสดงความสนพระทัยในศาสนาของอัครเสนาบดีผู้นี้(พอลคอน)อยู่บ่อยๆเหลือเกิน”^{๑๒๑} นอกจากนี้ความสัมพันธ์อันดีระหว่างพระนารายณ์กับฝรั่งเศสจนถึงกับปรากฏหลักฐานในบันทึกบาทหลวงฝรั่งเศสคนหนึ่งว่ามีพระดำริจะพระราชทานเมืองให้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ “มีพระราชสาส์นพระราชประสงค์จะพระราชทานเมืองที่ดีเมืองหนึ่งให้ชื่อว่าเมืองหลุยส์หาราช ให้เป็นที่อยู่ของอุปราชต่างพระองค์พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส”^{๑๒๒} จากบริบทดังกล่าวน่าจะทำให้เกิดความหวาดระแวงในขุนนางบางกลุ่มและสถาบันสงฆ์เป็นอย่างมากจนเกิดปัญหาในเวลาต่อมา

แม้พระสงฆ์เคยเป็นพันธมิตรทางการเมืองกับพระองค์มาก่อน ในการชิงราชสมบัติจากพระศรีสุธรรมราชา^{๑๒๓} แต่หลักฐานร่วมสมัยระบุว่าในสมัยพระนารายณ์ได้เคยมีการกบฏที่มีพระสงฆ์เข้าร่วมด้วย การกบฏครั้งนั้นถูกปราบปรามลงอย่างรุนแรง อันเป็นเหตุให้พระสงฆ์ยังประณามพระองค์มากขึ้นเลยเป็นเหตุให้เกิดความชิงชังซึ่งกษัตริย์องค์นี้ทรงรู้สึกต่อพระสงฆ์ มีหลักฐานบันทึกของบาทหลวงฝรั่งเศสระบุว่าพระนารายณ์โปรดให้ปีศาจใน พ.ศ. ๒๒๒๐ และพระองค์เองก็งดไม่เสด็จไปวัดอีกเลยเป็นเวลานาน^{๑๒๔} นอกจากนี้พระสงฆ์ไทยถูกบังคับให้สึกเพื่อใช้ในการโยธา ในขณะที่พระสงฆ์มอญซึ่งมีจำนวนไม่น้อยกลับไม่ถูกบังคับให้สึกเลย^{๑๒๕}

^{๑๑๕} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, หน้า ๕๖.

^{๑๒๐} “จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชภาคที่ ๑,” ประชุมพงสาวดารภาคที่ ๑๒, หน้า ๑๑๗-๑๑๘.

^{๑๒๑} Kane, John (tr) The Ship of Sulaiman. p 120.

^{๑๒๒} “จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภาคที่ ๑,” ประชุมพงสาวดารภาคที่ ๑๒ (พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๘), หน้า ๑๗.

^{๑๒๓} เดอะ แบส, บันทึกความทรงจำของบาทหลวงเดอะแบสเกี่ยวกับชีวิตและมรดกกรรมของกองตั้งทัพพอลคอน แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, หน้า ๘๕-๘๖.

^{๑๒๔} “จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภาคที่ ๑,” ประชุมพงสาวดารภาคที่ ๑๒, หน้า ๕๘.

^{๑๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๓.

อย่างไรก็ตามพระนารายณ์เองก็ทรงตระหนักดีถึงปัญหาความหวาดระแวงในหมู่ขุนนาง โดยเฉพาะความสำคัญของสถาบันสงฆ์ ข่าวดือเรื่องพระเจ้าแผ่นดินสนใจชาวต่างชาติมาก จนถึงกับจะเปลี่ยนศาสนาว่าจะทำให้สมเด็จพระนารายณ์จะต้องทรงจัดการอะไรบางอย่างกับปัญหาที่เกิดขึ้น ถึงกับทรงมีพระราชปจฉา ว่าด้วยเรื่องพระภิกษุนิทานพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อปี พ.ศ. ๒๒๒๔ โดยมีพระราชโองการให้อำมาตย์คนหนึ่งมาถามพระพรหมมุนี ณ วัดปากน้ำประสพว่า “พระสงฆ์ วัดวังไชย นิทานพระเจ้า ว่าพระเจ้ายรักแขกเมืองยิ่งกว่าข้าแผ่นดิน แลพระเจ้าให้ขับเสียนั้นชอบตามิชอบ พระพรหมว่า ซึ่งพระสงฆ์นิทานพระเจ้านั้นมิชอบนักหนา แล้วพระพรหมถามอำมาตย์เล่า ว่าพระเจ้าไต่ยืนเองฤฯ ผู้ใดไต่ยืน อำมาตย์บอกว่าข้าหลวงไต่ยืนจึงเอามากราบทูล พระพรหมจึงว่า ถ้าข้าหลวงไต่ยืนนั้นกว่าด้วยมิได้ เกลือกมันจะใครไต่ยืนฐานันครศักดิ์เจียดเงินพานทอง แลมันเอาเท็งมาทูล มันจะทำให้พระเจ้าไต่บาป ทั้งผู้หลังนี้ก็จะไต่บาป พระเจ้าก็มีไต่ยืน กูก็มีไต่ยืน แลกูจะว่าด้วยมิได้ แลกฎหมายเอาคำกราบทูลแก่พระเจ้าว่ากว่ากระนี้เกิด อำมาตย์กฎหมายเอาถ้อยคำพระพรหมมากราบทูล พระเจ้าก็ทรงพระสรวล แลตรัสว่ามหาพรหมองค์นี้เชอตรงจริง ๆ”^{๑๒๖} จะเห็นได้ว่าวิสัยของมหาพรหมนั้นตอบเพียงว่าการนิทานพระเจ้าแผ่นดินเป็นสิ่งไม่ถูกต้อง ไม่ได้ถวายนำคำแนะนำใดเลยที่เกี่ยวกับข่าวดือเรื่องการสนใจแขกเมืองมากของพระองค์ ด้วยคงเห็นว่าเป็นพระราชนิมิตอาจไม่กล้าทัดทาน

อย่างไรก็ตามข่าวดือดังกล่าวน่าทำให้เกิดปัญหาความหวาดระแวงขึ้นอย่างมากระหว่างพระนารายณ์กับสถาบันสงฆ์ รวมไปถึงขุนนางฝ่ายปกครองและประชาชน แท้จริงแล้วด้วยความบีบคั้นทางการเมือง ส่งผลให้พระนารายณ์ต้องดำเนินนโยบายทางการเมืองที่ล่อแหลม จนอาจนำมาซึ่งขัดแย้งกับสถาบันผู้นำชุมชนอย่างสถาบันสงฆ์ ทำให้ทรงต้องสัมพันธ์อย่างยากกับชาวต่างชาติ ต่างศาสนา ทำให้ขุนนางจำนวนหนึ่งรวมทั้งสถาบันสงฆ์นั้นไม่สบายใจ เกรงว่าพระนารายณ์จะเสื่อมศรัทธาในพระพุทธศาสนาไปนับถือศาสนาอื่น ซึ่งก็อาจเป็นไปได้หรืออาจเป็น

^{๑๒๖} ประชุมพระราชปจฉา ภาคที่ ๑ พระราชปจฉาครั้งกรุงศรีอยุธยา (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๔.), หน้า ๓.

* ออกพระเพทราชามีความสัมพันธ์อันดีกับภิกษุสงฆ์ มีรายงานว่าสนิทชิดชอบดีกับพระสังฆราชแห่งละโว้ บาทหลวงเดอเบสได้รายงานว่าพระภิกษุ ได้ร่วมมือกับออกพระเพทราชาปลุกปั่นราษฎรให้ ลุกฮือขึ้นเป็นกำลังสนับสนุนการปฏิวัติรัฐประหารนั้น และในวันต่อมาพวกพระก็ประกาศให้ราษฎรจับอาวุธขึ้นป้องกันกษัตริย์และแผ่นดิน บาทหลวงเดอเบสซึ่งอยู่ในเหตุการณ์ได้รายงานว่ามีประชาชนพลเมืองก็ถึกคักไปตามสุนทรภพของพระภิกษุ...จึงพากันจับอาวุธยุทธภัณฑ์ที่หาได้ตามพระสังฆราชและภิกษุลงรูปที่ออกหน้าหน้า เข้าไปในพระบรมมหาราชวังซึ่งพระเพทราชาได้ล่วงหน้าเข้าไปคอยอยู่ก่อนแล้ว ดูเพิ่มเติมใน เดอะ เบส, บันทึกความทรงจำของบาทหลวงเดอเบสเกี่ยวกับชีวิต และมรดกกรรมของกองทัพอลคอน, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, ๒๕๐๘), หน้า ๒๒๖.

เพียงกุศโลบายในการใช้อำนาจและแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของพระองค์ก็เป็นได้ ดังที่บันทึกตอนหนึ่งของลาลูแบร์รายงานว่า “เซลิมีได้กราบทูลขอตัวจากพระเจ้ากรุงเปอร์เซีย มาเพื่อถวายการศึกษาศาสนาอะหะหมัดแก่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม..... พวกกัน โดยทั่วๆ ไปแล้วพระราชานักการค้ำเหล่านี้มักจะยกเอาเรื่องพระศาสนาขึ้นมาบังพระพักตร์ เพื่อพัฒนาการค้ำของพระองค์ให้มากมุลพูนทวีขึ้นทั้งสิ้น”^{๑๒๖}.

๔. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชกับการรักษาพระราชอำนาจของสมเด็จพระนารายณ์

คติจักรพรรดิราช หรือ ความเป็นราชาเหนือราชา ถือเป็นอุดมคติทางโลกที่ชนชั้นนำไทยในสมัยอยุธยาต่างปรารถนา แม้ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์จะเกิดปัญหาในเสถียรภาพทางการเมืองของพระองค์มาก ก็ยังปรากฏความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในสมัยพระนารายณ์เป็นอย่างมาก ในจารึกศิลาจารึกวัดจุฬามณี ที่โปรดฯ ให้จารึกขึ้นในปี พ.ศ. ๒๒๒๓ ปรากฏ พระนามสมเด็จพระนารายณ์ว่า “สมเด็จพระรามธิบดีศรีสุนทรบรมมหาจักรพรรดิศวรราชาธิราชเมศวรธรรมิกราชเดโชชัย บรมเทพาคิเทพตรีภูวนาธิเบศโลกเชษฐวิสุทธิ มกุฎพุทธางกูลบรมจักรพรรดิศวรธรรมิกราชอันประเสริฐ”^{๑๒๗}

ในเรื่องการสงครามขยายอำนาจของพระองค์ก็ปรากฏหลักฐานว่า ในรัชสมัยนี้เมื่อแรกขึ้นครองราชย์มีความพยายามที่จะมีอำนาจเหนือ เชียงใหม่(อยู่ในการปกครองของอังวะ)* นอกจากนี้พงศาวดารที่ชำระขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ยังอ้างว่าในรัชสมัยนี้ไทยยกไปตีพม่าถึงอังวะ(ส่วนพงศาวดารมอญกล่าวว่าไทยยกทัพไปตีถึงเมืองพุกามซึ่งอยู่ถัดอังวะลงมาทางใต้^{๑๒๘})

ในคำให้การชาวกรุงเก่าให้ภาพพระเกียรติยศของพระนารายณ์นั้นแผ่ไปทั่วทุกทิศ มีชาวต่างประเทศ เมืองแขกอรวง เมืองโครसान ฝรั่งเศสฝรั่งเศส นำเครื่องบรรณาการดอกไม้เงินทองมาถวายขอเป็นพระราชไมตรี^{๑๒๙} นอกจากนี้ยังทรงพระปรีชาสามารถเก่งการคชกรรม ได้ช้างเผือกสมบัติจักรพรรดิมาสู่พระบารมีเป็นจำนวนมาก คำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวถึงการได้ช้างเผือกของพระนารายณ์ว่า “เมื่อพระนารายณ์เสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองลพบุรี ได้ช้างเผือกช้าง ๑ พระราชทานนามว่า บรมรัตนากาศศิริ พระนารายณ์นี้มีบุญญาธิการมาก วันหนึ่งมีผู้จับช้างเถื่อน

^{๑๒๖} ลาลูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, หน้า ๔๕๘.

^{๑๒๗} “จารึกวัดจุฬามณี,” ประชุมพระราชพงศาวดาร ฉบับ กายูจนากิโยเก เล่ม ๓., หน้า ๒๐๗.

^{๑๒๘} พิมาณ แจ่มจรัส, สงครามในประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๔๓), หน้า ๑๗๓.

^{๑๒๙} คำให้การชาวกรุงเก่า, หน้า ๑๒๑

ซึ่งยังมีได้ฝึกหัดมาถวายพระนารายณ์จึงตรัสว่า เราจะขึ้นจี๋ข้างเดือนนี้มิให้ไปพื้นที่ ๔ สอกได้ดังนี้ แล้วเสด็จขึ้นทรงช้างเดือนในที่ประชุมข้าราชการทั้งปวง ช้างเดือนก็มิได้ทำพศไปพ้นจากที่ตามรับสั่ง คราวหนึ่งจึงรับสั่งให้นำช้างเดือนที่กำลังติดมันมาทรงอีก ช้างนั้นก็มิได้ทำพศอยู่ในบังคับบัญชาของพระองค์ทุกอย่าง ต่อมาก็มีทูตฝรั่งมาเข้าเฝ้า พระนารายณ์จึงรับสั่งให้เอาพรมมาปูที่หน้าพระลานแล้ว เสด็จขึ้นทรงช้างกำลังติดมันอยู่ให้ทูตฝรั่งดู ช้างนั้นหมุนไปหมุนมา บังคับมิให้ช้างนั้นล่วงเลยไปจากพรมได้ ทูตฝรั่งเห็นดังนั้นก็มองดูหน้ากันแล้วสิ้นศรัทธาพากันสรรเสริญว่า สืบไปเบื้องหน้าจะไม่มีใครขานาญช้างขานาญม้ายิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์นี้อีกแล้ว”^{๑๑๑}

จะเห็นได้ว่าความคิดในอุดมคติที่จะเป็นราชาเหนือราชานั้น แทบจะกล่าวได้ว่าเป็นความคิดพื้นฐานของชนชั้นนำในหมู่วรรณกรรมที่ว่าได้ แม้ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์การเมือง เศรษฐกิจ สังคม จะมีความสัมพันธ์กับชาวต่างชาติ ต่างศาสนา ต่างวัฒนธรรม เป็นอย่างมาก แต่ความคิดเรื่องราชาเหนือราชากลับไม่ได้เลือนหายไปจากชนชั้นนำไทยแต่อย่างใด ฐานะราชาธิราช หรือ พระจักรพรรดิ ยังเป็นพระเกียรติยศสูงสุดที่ใฝ่ยกย่องผู้นำของอยุธยา ในวรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติ อย่างโคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์^{๑๑๒} ฐานะ “ราชาธิราช” หรือ “พระจักรพรรดิ” เป็นพระเกียรติยศสูงสุดที่ผู้ประพันธ์กล่าวยกย่องเฉลิมพระเกียรติ พระองค์เป็นพระเจ้าข้างเฝือก มีบุญบารมียิ่ง ประเทศต่างๆ ต่างถวายดอกไม้เงินดอกไม้ทอง ขอเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร

พระยศปางให้ข่าว	มาถวาย
ได้เฝือกพึ่งพรรณราย	ฟ้องเฝ้า
ในกาญจนบุรีหมาย	พนเวศ
เมืองมิ่งมีช้างแก้ว	ท้าวไ้ชมบุญฯ

บรรยายถึงเมืองต่างๆที่มาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารนำช้างเฝือกดอกไม้เงินดอกไม้ทองมาถวายขอเป็นเมืองออกของอยุธยา ทำให้พระเกียรติยศจรไปทั่วทุกทิศ

ในกัมพูชผู้เฝือก	กรุงไกร
อินทปรัฐานไเ	อาศน์นั้น

^{๑๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๑-๑๐๒.

^{๑๑๒} ประยูร สิริพิพันธ์, วรรณกรรมสยาม (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๒๓), หน้า ๖๑-๖๖.

เอาเศษภูวโน
ไปปกเป็นฉัตรกัน
ยกนาค
ก่อให้คงตรงๆ

ขอถวายดอกไม้มาศ
ทุกขวบปีโพลเทา
ภักดีดุจเดิม
หวังพึ่งพระยศกึ่ง
เงินเฉลา
แต่งตั้ง
ราชนราช
อยู่เท่ากัลปาว

ถวายกุญชรเผือกผู้
ทั้งพวกพันธุ์พลายพงส์
ควรเป็นขานินผอง
ทุกเทศทุกท้าวโน้ม
งามยง
ลอบล้อม
จอมโลก
นอบน้อมภิวันท์

พระเกียรติรุ่งฟุ้งเฟื่อง
ทั้งท่วนทุกทิสา
ทรงนามไทเอกา
กระษัตริย์ขึ้นพร้อม
ฤชา
นอบน้อม
ทศรถ
บ่เว้นสักคน.....

นอกจากนี้คดีจักรพรรดิราชในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ยังเห็นได้จากบันทึก ชาวต่างชาติต่างภาษาเข้ามาติดต่อความสัมพันธ์ทางการทูตหรือค้าขายกับกรุงศรีอยุธยา เนื่องด้วย กษัตริย์อยุธยาผู้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิถือคติการยึดเอา “ตนเป็นศูนย์กลาง” ที่ผู้นำแว่นแคว้น ข้างเคียงต่างๆ “ต้องเคลื่อนเข้าหา” มาหวังพึ่งพระบรมโพธิสมภารด้วยการส่งเครื่องมงคลราช บรรณาการ เข้ามาถวายยังราชสำนักที่สมมติขึ้นเป็นแหล่งรวมความรู้เรื่องเหนือบ้านเมืองอื่นใด^{๑๑๑}

^{๑๑๑} สุเนตร ชุตินทรานนท์, การเสด็จประพาสยุโรป ความหมายเชิงสัญลักษณ์ ในการประชุมทางวิชาการชุดโครงการวิจัยเรื่องยุโรป กับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โอกาสความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลง ๑๘-๒๐ ธันวาคม ๒๕๕๐ หน้า ๑๒-๑๓.

นิโคลัส เดอ แซร์แวนส ตั้งข้อสังเกตว่าความสัมพันธ์ที่กรุงศรีอยุธยาที่มีกับกษัตริย์ผู้ปกครองบ้านเมืองใกล้เคียง โดยทั้งหมดพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงนับเนื่องในปริมณฑลทางอำนาจว่า “ประเทศใกล้เคียงนั้นเป็นเมืองออกของพระองค์..ที่ย่อมรับฟังพระบรมโทธิสมภาร”^{๑๑๔} กษัตริย์ทรงยินดีและถือเป็นพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ ที่บ้านเมืองของพระองค์มีชาวต่างชาติเข้ามามากมาย^{๑๑๕} เพราะเป็นการเข้ามาฟังพระบรมโทธิสมภาร เป็นการเพิ่มบุญญาบารมีให้กับองค์พระมหากษัตริย์ อันเป็นอุดมคติแห่งการเป็นพระจักรพรรดิราช

นอกจากนี้ความสัมพันธ์ทางการทูตเป็นเครื่องมืออย่างดีที่ชนชั้นนำไทยอย่างสมเด็จพระนารายณ์ จะเปิดโอกาสให้ชาวต่างชาติได้เห็นความยิ่งใหญ่ของบ้านเมือง เพื่อแสดงให้ชาวต่างชาติเห็นว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางทางการปกครอง และการค้าในภูมิภาค อันนำมาซึ่งผลประโยชน์ทางพระเกียรติยศและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ลาลูแบร์ ตั้งข้อสังเกตว่า “บรรดาพระราชานในประเทศตะวันออกนั้น ย่อมทรงนิยมว่าเป็นพระเกียรติอันยิ่งใหญ่ในการที่ได้รับทูตานุทูตต่างประเทศ และทรงแต่งราชทูตของพระองค์เองส่งไปให้น้อยที่สุดเท่าที่จะทำได้ ทั้งนี้เป็นตามพระราชดำริของพระองค์เองว่าเป็นเครื่องหมายที่แสดงว่า ประเทศอื่นย่อมหวังพึ่งพระบรมโทธิสมภารและความสมบูรณ์พูนโลกของพระองค์ และพระองค์มีจำต้องพึ่งพาอาศัยโยคทรัพย์ของประเทศอื่นใด ชาวตะวันออกเห็นการมีทูตานุทูตนั้นว่าเป็นเชิงมาถวายตัวเป็นเมืองออก และทรงหวังเห็นยวราชทูตต่างประเทศไว้ในราชสำนักของพระองค์ให้นานที่สุดเท่าที่จะทำได้ เพื่อยึดพระเกียรติที่พระองค์ได้รับให้เนิ่นนานออกไป”^{๑๑๖} เป็นที่สังเกตว่าคณะราชทูตที่ได้เดินทางเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีในสมัยพระนารายณ์ หลังเสร็จสิ้นภารกิจเข้าเฝ้าถวายพระราชสาสน์แล้วพระมหากษัตริย์ก็มักให้พานำเที่ยวดูความเจริญรุ่งเรืองมั่งคั่งของพระนครด้วยการชมวังชมช้างเผือกชมวัดที่สำคัญต่างๆ เพื่อจะได้เห็นถึงความเป็นราชาผู้ยิ่งใหญ่ในหมู่มัฎฐจาริต^{๑๑๗}

ความคิดเรื่องจักรพรรดินั้นทำให้ชนชั้นนำไทย พยายามแสดงออกให้ชาวต่างชาติเห็นว่าตนเองเป็นผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดในภูมิภาคของตน ในขณะที่เดียวกันก็ยอมรับในความยิ่งใหญ่ของชาติอื่นๆ

^{๑๑๔} นิโคลัส เดอ แซร์แวนส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า ๓๐๐.

^{๑๑๕} ประชุมพระราชพงศาวดารที่ ๑ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, หน้า ๕.

^{๑๑๖} มร. เดอแลลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม ๑, หน้า ๔๕๖-๔๕๗.

^{๑๑๗} “จดหมายเหตุของคณะพ่อค้าฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช,” ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๒๔ (ม.ท.ป.: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๑), หน้า ๓๕๕.

ในเขตต่างๆของโลก ทำให้มีการจัดระดับความสำคัญของรัฐต่างๆเกิดขึ้น นิโกลัส แซเวส ได้กล่าวถึงพิธีการต้อนรับคณะทูตที่มีความแตกต่างกันเป็นเพราะว่า “พระเจ้ากรุงสยามทรงเข้าพระทัยในการแยกแยะความยิ่งใหญ่และเกียรติคุณของบรรดาเจ้าประเทศราชที่จัดส่งเอกอัครราชทูตมายังพระองค์ท่าน พระองค์ทรงต้อนรับปฏิสันถารเอกอัครราชทูตของพระจักรพรรดิแห่งประเทศจีน มะหังลและโซฟีผู้ยิ่งใหญ่ด้วยวิธีการที่ใหญ่โตกว่าการรับทูตแห่งประเทศไทยเพื่อนบ้าน โดยเหตุที่ว่าประเทศที่กล่าวถึงภายหลังนี้ส่วนมากมักเป็นเมืองออกอยู่แก่ราชอาณาจักร ต้องการรับความช่วยเหลือให้ป้องกันอริราชศัตรู หรือไม่ก็เป็นประเทศที่ย่อนความมั่งคั่งสมบูรณ์และหย่อนอำนาจกว่ากันมาก พระองค์จึงต้อนรับอย่างสุภาพพอใช้ โดยมีทำให้ทูตเหล่านั้นบังเกิดความไม่พอใจในพระองค์แต่ประการใด แต่ก็ทรงทำให้ประจักษ์ความแตกต่างระหว่างพระเจ้ากรุงสยามกับพระยาสามนคราช ผู้เป็นนายของทูตเหล่านั้นอยู่”^{๑๑๘}

จะเห็นได้ว่าความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์นั้น ก็ยังมีอยู่ไม่ได้เปลี่ยนไปจากชนชั้นนำไทยในอดีต นอกจากนี้ยังทรงพยายามนำคติจักรพรรดิราชมาอธิบายเหตุผลของการให้ความสำคัญสนับสนุนประชาคมต่างชาติ รวมถึงการใช้ขุนนางชำนาญการต่างชาติเป็นจำนวนมากที่ทรงนำมาใช้ในนโยบายทางการเมืองของพระองค์ จากที่กล่าวไปแล้วจะเห็นได้ว่าการดำเนินนโยบายทางการเมืองของพระนารายณ์ ที่ต้องสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชาวต่างชาติต่างศาสนา ทั้งนี้ก็เพื่อผลประโยชน์ในการรักษาอำนาจและผลประโยชน์ทางการค้าของพระองค์ ทำให้ทรงต้องรับอุปถัมภ์ดูแลศาสนาต่างๆตามไปด้วย เช่นการพระราชทานที่ดินให้สร้างโบสถ์คริสต์ หรือสุเหร่าของศาสนาอิสลาม นอกจากนี้ยังทรงต้องศึกษาศาสนาคริสต์หรืออิสลามเพื่อผลประโยชน์ทางใดทางหนึ่ง รวมถึงอาจเป็นพระราชศรัทธาส่วนพระองค์ก็เป็นได้ ปัจจุบันกล่าวส่งผลให้เกิดความหวาดระแวงขึ้นในหมู่ขุนนางบางกลุ่มที่อาจจะเสียผลประโยชน์จากพฤติกรรมดังกล่าวของพระนารายณ์ รวมถึงอาจจะเป็นห่วงความมั่นคงทางพุทธศาสนา รวมถึงสถาบันสงฆ์ก็เป็นกังวลต่อบริบทดังกล่าวไม่น้อย จนทำให้เกิดการกบฏที่มีพระสงฆ์ร่วมด้วย ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ก็ตระหนักถึงปัญหาดังกล่าวดี ไม่เพียงทรงหวาดระแวงขุนนางยังพลอยหวาดระแวงพระภิกษุตามไปด้วย จนถึงกับมีพระราชปฎิภาณเรื่องภิกษุหนีทาพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อ เมื่อปี พ.ศ. ๒๒๒๔ ดังที่กล่าวไปแล้ว เท่านั้นไม่อาจจะทำให้พระองค์สบายพระทัยขึ้นแต่อย่างใด ทรงเห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องอธิบายสถาบันสงฆ์ผู้นำชุมชนที่สำคัญเข้าใจว่าเพราะเหตุใด พระองค์จึงต้องให้ความสำคัญ

^{๑๑๘} นิโกลัส เดอ แซร์เวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า ๒๕๑-๒๕๒.

กับประชาคมชาวต่างชาติ ดังนั้นจึงมีการนำคติจักรพรรดิราชซึ่งถือเป็นคติประจำพระองค์
พระมหากษัตริย์มาอธิบายพฤติกรรมดังกล่าวของพระองค์

หลักฐานแสดงถึงการใช้คติจักรพรรดิราชในการอธิบายนโยบายทางการเมืองของสมเด็จพระ
พระนารายณ์ได้แก่เรื่องที่ทรงมีพระราชบัญชา ทามพระสงฆ์เรื่อง “ว่าด้วยเรื่องแขกเมือง” เข้ามา
เป็นอันมาก ในปี จ.ศ. ๑๐๔๗ (พ.ศ. ๒๒๒๘) โดยให้เผด็จกรมพระพรหม^{*} ว่าเป็นเพราะเหตุใด
พระพรหมมีวิสัยทัศน์คลาคลายความสงสัยต่อสมเด็จพระนารายณ์ว่าเป็นเพราะ “บุญสมภารพระเจ้ามาก
นัก แขกเมืองจึงเข้ามาดังนี้ แต่อายุนี้ได้สามพระยาแล้ว คุบ่ห่อนได้ยินว่าว่าแขกเมืองเข้ามาเป็น
อันมาก ดังนี้ ค้วยเดชะโพธิสมภารพระเจ้าแล” นายสิทธิจึงบอกเล่าว่า บัดนี้แขกเมืองให้กราบทูล
ว่า แขกเมืองจะเข้ามาอีกมากกว่านี้แล้ว แลพระเจ้าให้มาถามว่า ซึ่งแขกเมืองจะเข้ามาอีกมากกว่านี้
นั้นยังจะเป็นประการใด พระพรหมว่า แขกเมืองจะเข้ามาอีกนั้น ย่อมทราบอยู่ในพระไทยพระเจ้าทุก
ประการ แลภูมิว่าเลยแลกฎหมายเอาคำนี้ไปทูลให้พระเจ้าทราบเถิด นายสิทธิก็กฎหมายเอาคำพระ
พรหมมากราบทูล พระเจ้าทรงพระสรวล แล้วตรัสว่า มหาพรหมนี้เจรจาหลักแหลมแลรู้หลักด้วย
เสียดายเธอแก่นักแล้ว แม้นยังหนุ่มเราได้ไต่ถามกิจการทั้งปวง ไปภายหน้า^{๑๑๕} จากพระราชบัญชา
ดังกล่าวจะเห็นได้ว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงมีความพยายามนำเรื่องของคติจักรพรรดิราชมาอธิบาย
ให้สงฆ์เข้าใจในนโยบายทางการเมืองของพระองค์ ว่าการที่ทรงให้ความอนุเคราะห์แก่ชาวต่างชาติ
เป็นหน้าที่ของผู้มีบุญ(พระจักรพรรดิราช) จะเห็นได้จากวิสัยทัศน์ของพระพรหมนั้น กล่าวว่าการที่
แขกเมืองเข้ามาจำนวนมากนั้นสัมพันธ์กับบุญบารมีของกษัตริย์ ที่ถือว่าชาติอื่นๆที่เข้ามานั้นก็หวังจะฟัง
พระบรมโพธิสมภาร ตรงกับความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิราชที่เป็นผู้ปกครองราชาทั้งจักรวาล
อันเป็นคติความเชื่อของพุทธศาสนา น่าจะทรงหวังว่าพระพรหมซึ่งเป็นพระภิกษุที่มีบทบาทมากใน
ฐานะผู้นำในความคิดของสังคม จะช่วยอธิบายความปรารถนาของพระองค์นี้ไปบอกกล่าวต่อหมู่
สงฆ์และประชาชน แม้จะปรากฏหลักฐานว่าในอีกเพียง ๓ ปีต่อมาเมื่อพระเพทราชาขึ้นอำนาจจาก
พระองค์ก็ปรากฏว่าได้รับการสนับสนุนจากพระสงฆ์ที่ลพบุรี เป็นไปได้ที่การพยายามอธิบาย
ความคิดเรื่องจักรพรรดิราชของพระองค์ในเรื่องแขกเมืองมากนั้น อาจยังไม่เป็นที่เข้าใจอย่าง
กว้างขวางในสถาบันสงฆ์ นโยบายการใช้คติจักรพรรดิราชในการอธิบายนโยบายทางการเมืองของ
พระนารายณ์จึงไม่ประสบผลสำเร็จ

^{*} น่าจะเป็นพระภิกษุที่มีผู้นับถือมาก ในคำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวว่าพระนารายณ์ศึกษาวิทยาคมในสำนักพระอาจารย์พรหม เป็นผู้
ชำนาญในทางเวทมนต์มีอนุภาพเหาะเหินเดินอากาศได้ ดูเพิ่มเติมใน คำให้การชาวกรุงเก่า, หน้า ๑๒๐-๑๒๑.

^{๑๑๕} ประชุมพระราชบัญชา, หน้า ๑๔.

ค.แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชเบื้องหลังการประดิษฐานพุทธศาสนาในลังกา รัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

การบรรจุอุดมคติจักรพรรดิราชในเรื่องการทำสงครามขยายอำนาจนั้น ไม่ใช่เป็นเรื่องที่ทำ
ได้โดยง่าย แต่ไม่ได้หมายความว่าความเป็นราชาเหนือราชานั้น จะทำได้แค่เพียงการสงครามขยาย
อาณาเขตและการรักษาอาณาเขตเท่านั้น เนื่องจากคติจักรพรรดิราชหรือความเป็นราชาเหนือราชา
แบบไทยๆนั้น ประกอบด้วยสองส่วนสำคัญ คือ ด้านกำลังอำนาจและด้านคุณธรรม นอกจากนี้ยัง
ผสมผสานความเชื่อทางศาสนาต่างๆเข้าด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็นลักษณะการใช้อำนาจแบบเทวราชา
หรือความคิดเรื่องกษัตริย์ผู้มีธรรม

จากทัศนะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคัมภีร์วิจิตรวาทาที่กล่าวมาแล้ว ว่าการบำเพ็ญตนเป็น
พระเจ้าธรรมราชามีฐานะพระเกียรติยศเท่าเทียมกับพระเจ้าราชาธิราช ชนชั้นนำในหมู่มุทธจารีตไม่
สามารถบรรจุอุดมคติสูงสุดทั้งทางธรรมและกำลังอำนาจเช่นพระเจ้าอโศก “จึงเกิดการบำเพ็ญพระ
เกียรติยศเป็นสองอย่าง คือ บำเพ็ญเป็น พระเจ้าราชาธิราช หรือบำเพ็ญเป็น พระเจ้าธรรมราชา
อย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าหากเป็นทั้งสองอย่างไม่ได้เหมือนพระเจ้าอโศกมหาราช”^{๑๔๐}

ซึ่งผู้วิจัยเสนอว่าทั้งราชาธิราชและธรรมราชาต่างเป็นลักษณะ “อย่างหนึ่ง” ของพระ
จักรพรรดิ ดังนั้นการบรรจุคติจักรพรรดิราชจึงไม่ได้มีเพียงการทำสงครามขยายอาณาเขตเท่านั้น
แต่ยังสามารถทำได้โดยการเป็น “พระธรรมราชาธิราช” หรือราชาผู้ประพฤติธรรมมีคุณธรรมสูง
กว่าราชาอื่นทั้งหมด ที่เป็นเครื่องปกครองตนเองและเป็นยอดคุณสมบัตินักปกครองพึงมีเพื่อ
ปกครองผู้อื่น^{๑๔๑} อันได้แก่ ทศพิธราชธรรม* จักรวรรดิวัตรธรรม** หรือ การแสดงออกการเป็นผู้

^{๑๔๐} ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคัมภีร์วิจิตรวาทา, เที่ยวเมืองพม่า (กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๑๒๓-๑๒๔.

^{๑๔๑} ทศนิยม สิบสกุล, จักรพรรดิราชในคติอินเดีย, หน้า ๗๑ .

* ทศพิธราชธรรม ประกอบด้วย

๑. ทาน การให้
๒. สีล การตั้งสังวรรักษา กาย วาจา ให้สะอาด
๓. ปริจาค์ การบริจาค เสียสละ
๔. อาชชว ความซื่อตรง
๕. มหทวิ ความอ่อนโยน
๖. ตป การกำจัดความเกียจคร้านและความขี้
๗. อุกกโกธ การไม่โกรธ
๘. อวิหิงสา การไม่เบียดเบียนผู้อื่น ตลอดจนสัตว์ให้ได้ทุกขยัก
๙. มนุญญิต ความอดทนต่อสิ่งที่ควรอดทนเป็นเบื้องต้น
๑๐. อวิโรธน การปฏิบัติไม่ให้ผิดจากการที่ถูกที่ตรงและดำรงอาการคงที่ไม่ให้วัฏการด้วยอำนาจอินดิอินร้าย

มีกรรมสูงสุดผ่านพระราชกรณียกิจในการอุปถัมภ์ค้ำจุนรักษาพระพุทธศาสนา ความคิดเรื่องราชาผู้ประพฤดิธรรมโดยเฉพาะทศพิธราชธรรมนั้นแพร่หลายในสังคมไทยมาช้านาน^{๑๒} แต่ความคิดเรื่องจักรวรรดิธรรมนั้นในสมัยอยุธยาไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนนัก แต่ไปปรากฏในหลักฐานฝ่ายเหนืออย่าง ชิลกาลมาลีณีและจามเทวีวงศ์ ที่กล่าวถึงพระเจ้าลโวราชพระราชบิดาของพระนางจามเทวีวงศ์ ว่าทรงจักรวรรดิธรรมทรงบำเพ็ญเป็นอันดีอยู่แลฤๅ^{๑๓} (เป็นที่น่าสังเกตว่าหลักฐานทางฝ่ายเหนือมักเรียกพระเจ้าอโศกว่าพญาอโศกธัมมิกราช)*

ตั้งแต่สมัยต้นอยุธยาการออกพระนามพระมหากษัตริย์ มักจะปรากฏการอ้างพระองค์ของพระมหากษัตริย์อยุธยาเป็นทั้ง บรมจักรพรรดิราช ธรรมราชาธิราช หรือ ธรรมิกราชาธิราช คบคู่กัน เช่น ใน “พระไอยการอาชญาหลวง” พ.ศ. ๑๘๕๕ ระบุพระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่า “สมเด็จพระเจ้ารามราชบดินทรศรีสุรินทรบรมจักรพรรดิสรบวรธรรมิกมหาราชธิราช”^{๑๔} แม้ในสมัยอยุธยาตอนปลายสมัยพระเจ้าท้ายสระ ในศิลาจารึกวัดป่าโมก เรื่องการชะลอพระพุทธไสยาสน์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๒๗๑. ออกพระนามพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระว่า ...บรมจักรพรรดิธรรมิราชาธิราชอันประเสริด^{๑๕}

หรือถ้าไม่ได้อ้างพระนามจักรพรรดิหรือธรรมราชาธิราชคู่กัน ก็ปรากฏว่าพระมหากษัตริย์พระองค์เดียว ก็ทรงอ้างพระองค์เป็นทั้ง พระจักรพรรดิ และ ธรรมราชาธิราช เช่น สมเด็จพระ

** จักรวรรดิ ๑๒ ประการนั้นคือ

จงจัดการรักษาปกป้องและคุ้มครองอันเป็นธรรมในชนภายใน ในหมู่พล ในพวกกษัตริย์ผู้เป็นอนุยนต์(ข้าราชการบริวาร) ในพวกพราหมณ์และคหบดี ในชาวนิกมและชาวชนบททั้งหลาย ในพวกสมณพราหมณ์ ในเหล่าเนื้อและเนก ดูกรพ่อ อนึ่งบุคคลเหล่าใดในแว่นแคว้นของพ่อ ไม่มีทรัพย์ พ่อพึงให้แก่บุคคลเหล่านั้นด้วย ดูกรพ่อ อนึ่ง สมณพราหมณ์เหล่าใดในแว่นแคว้นของพ่องดเว้นจากความเมาและความประมาท ตั้งมั่นอยู่ในขันติและโสรจจะฝึกคนแต่ผู้เดียว สงบคนแต่ผู้เดียว ให้คนดับกิเลสอยู่แต่ผู้เดียว พึงเข้าไปหาสมณพราหมณ์เหล่านั้น โดยกาลอันควร แล้วไต่ถามสอบถามว่า ท่านขอรับ กุศลคืออะไร ท่านขอรับ อกุศลคืออะไร กรรมมีโทษคืออะไร กรรมไม่มีโทษคืออะไร กรรมอะไรควรเสพ กรรมอะไรไม่ควรเสพ กรรมอะไรที่ข้าพเจ้ากระทำอยู่ พึงมีเพื่อไม่เป็นประโยชน์ เพื่อทุกข์สิ้นกาลนาน หรือว่ากรรมอะไรที่ข้าพเจ้ากระทำอยู่ พึงมีประโยชน์ เพื่อความสุขสิ้นกาลนาน พ่อได้ฟังคำของสมณพราหมณ์เหล่านั้นแล้ว สิ่งใดเป็นอกุศล พึงละเว้นสิ่งนั้นเสีย สิ่งใดเป็นเป็นกุศล พึงถ้อยมั่นสิ่งนั้นเป็นประพฤดิ ดูกรพ่อ นี้แลคือจักรวรรดิอันประเสริฐนั้นๆ ดูพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๑๑ พระสุตันตปิฎก เล่ม ๓ ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔), หน้า ๕๒-๕๓.

^{๑๒} คุปทที่ ๒ เรื่อง ธรรมราชาและธรรมราชาธิราช

^{๑๓} ชิลกาลมาลีปกรณ์ ศาสตราจารย์ ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร แปล, หน้า ๗๖.

* ดังนั้นธัมมิกราชา หรือจักรพรรดิราช น่าจะมีความหมายเดียวกัน คุปทที่ ๑

^{๑๔} “บานแผนก พระไอยการลักษณะอาชญาหลวง,” ใน กฎหมายตราสามดวง, หน้า ๔๗๒-๔๗๓.

^{๑๕} “ศิลาจารึกวัดป่าโมก,” ใน ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑, หน้า ๕๖.

บรมราชาที่ ๒ เข้าสามพระยา ในจารึกพระพุทธรบาทศิวาลู^{๑๔๖} เมืองชัยนาท เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๑๕๗๐ ออกพระนามพระองค์ว่า พระธรรมมิกธรรมราชาธิราช* แต่ในรัชสมัยเดียวกัน ในจารึกลานทองในตรุพระบรมธาตุสุพรรณบุรี^{๑๔๗} ออกพระนามพระองค์ว่า สมเด็จพระบรมราชาธิบดีศรีมหาจักรพรรดิราช ในทัศนะผู้วิจัยคำเหล่านี้เป็นการแสดงความสัมพันธ์ระหว่างราชากับราชา หรือระดับความเหนือกว่าหรือต่ำกว่าในหมู่ราชาด้วยกัน คือเกิดจากการสนธิคำระหว่าง ธรรมราชา, จักรพรรดิ กับ คำว่า “อริราช” (ราชาองค์เดียว) ทั้งจักรพรรดิราชและธรรมราชาธิราชนั้นต่างเป็นคำที่แสดงความสัมพันธ์ในหมู่ราชาต่อราชา คือเป็นราชาผู้มีอำนาจและมีธรรมเหนือราชาทั้งหมด

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าการเข้าถึงคติจักรพรรดิราช ในส่วนของการทำสงครามขยายอาณาเขตนั้นเป็นเรื่องที่ทำได้ยาก กษัตริย์ผู้ปรารถนาจะถึงอุดมคติจักรพรรดิทางกำลังอำนาจนั้น ต้องมีความพร้อมและกำลังความสามารถอย่างกรณีพระอโศกมหาราช แม้แต่การพยายามที่จะรักษาปริมณฑลทางอำนาจก็มักจะเกิดการต่อต้านอยู่ตลอดเวลา การเข้าถึงอุดมคติของการเป็นราชาที่เหนือกว่าในทางธรรมนั้น จะเป็นเรื่องที่ทำได้ง่ายกว่าการพยายามเป็นพระราชาธิราชที่เน้นขยายอาณาเขตโดยกำลังอำนาจ ดังตัวอย่างเรื่องการแข่งขันบารมีของพระเจ้าติโลกราชและสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ^{๑๔๘} การเป็นราชาเหนือราชาทางธรรมเป็นอุดมคติที่สำคัญอย่างหนึ่งของชนชั้นนำในสมัยอยุธยา โดยเฉพาะการพยายามสถาปนาอยุธยาให้เป็นศูนย์กลางโลกพุทธศาสนา ตามความเชื่อที่ว่าพระจักรพรรดิเปรียบเสมือนตัวแทนของพระพุทธเจ้าในการอุปถัมภ์คำชูพระศาสนา การสถาปนาอาณาจักรของตนให้เป็นศูนย์กลางของโลกพุทธศาสนาย่อมเป็นการแสดงถึงความเป็นราชาที่ยิ่งใหญ่ให้ประจักษ์ในหมู่มัธยที่นับถือพุทธศาสนา

หลังการเสื่อมลงของพุทธศาสนาในอินเดีย ลัทธิหรือสิ่งหลประเทสถือว่าเป็นแหล่งเผยแพร่พระพุทธรศาสนาที่สำคัญ ตั้งแต่ครั้งพระมหินทรเถระพระราชโอรสของพระเจ้าอโศกนำพุทธศาสนาไปประดิษฐานในลังกาประมาณ พ.ศ. ๓๐๐ ตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าทวานัมปิยติสสะ** ในช่วงระยะเวลาพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ลังกาได้รับการยอมรับว่าเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนา “ลัทธิเถรวาท”(หินยาน) ประเทศต่างๆในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ประเทศพม่าไปจนถึงอินโดนีเซีย ต่างมุ่งมั่นที่จะเอาแบบอย่างสถาบันต่างๆในทางพระพุทธรศาสนาตามอย่างลังกา

^{๑๔๖} “จารึกพระพุทธรบาทศิวาลู เมืองชัยนาท เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๑๕๗๐,” ใน ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑, หน้า ๒๗.

* พระธรรมมิกธรรมราชาธิราช หมายความว่า พระราชาผู้ทรงธรรมทรงมีราชาเหนือราชาทั้งหมด

^{๑๔๗} “จารึกลานทองพระบรมธาตุสุพรรณบุรี,” ใน ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑, หน้า ๒๘.

^{๑๔๘} ดูภาคผนวก ข.

** บางตำราว่าปี พ.ศ. ๕๑๔.

ครั้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ อันเป็นช่วงเริ่มต้นอาณาจักรสุโขทัยและอาณาจักรล้านนาไทย อิทธิพลของพุทธศาสนาของลังกาที่มักจะเรียกกันทั่วไปว่า ลัทธิลังกาวงศ์ได้ตั้งมั่นคง ในบริเวณ พุกาม(Pagan) พะโค (Pegu) และ นครศรีธรรมราชหรือ ลิกอร์ (Ligor)^{๔๕} ปรีชา นุ่มสุข ตั้งข้อสังเกตว่า พุทธศาสนาจากลังกาเป็นที่ยอมรับในภูมิภาค ดังจะเห็นได้จาก ตำนาน จาริตประเพณี หรือวรรณกรรมมุขปาฐะในสมัยนั้นปรากฏว่าบรรดาพระพุทธรูปที่เป็นที่เคารพนับถือ ความศักดิ์สิทธิ์ของคนในสังคม ต่างถูกจัดให้ล้วนถือกำเนิดมาจากลังกา อาทิพระแก้วมรกต พระพุทธสิหิงค์ เป็นต้น ดังนั้นลังกาจึงเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาเป็นที่ยอมรับอย่างแพร่หลาย^{๔๖}

นอกจากหมู่สงฆ์ในรัฐจาริตจะรับเอาหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนา ลัทธิลังกาวงศ์จากลังกาแล้ว ยังรับเอาแบบแผนในการนับถือพระพุทธรูปของลังกามาประพุดิปฏิบัติ เช่นเรื่องการจัดระเบียบคณะสงฆ์ ศิลปกรรมต่างๆ อาทิเช่น ความเชื่อในการสร้างพระเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ การปลุกต้นพระศรีมหาโพธิ ความเชื่อเรื่องพระศรีอารียเมตไตร^{๔๗} ดังสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงให้อธิบายเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวว่า

“...ตั้งแต่ลัทธิลังกาวงศ์มารุ่งเรืองในประเทศสยาม ไทยก็รับแบบแผนของลังกามาประพุดิในการถือพระพุทธรูป เป็นต้นว่าการสร้างพระพุทธรูปเจดีย์ก็สร้างตามคติลังกา พระธรรมก็ทิ้งภาษาสันสกฤตกลับสาธยายเป็นภาษามคธ เป็นเหตุให้การศึกษามคธเจริญรุ่งเรืองในประเทศสยามแต่นั้นมา ข้อนี้พึงเห็นได้ในหนังสือไตรภูมิพระร่วง ซึ่งพระมหาธรรมราชา(ลิไท) พระเจ้ากรุงสุโขทัยแต่งไว้ในบานแผนกปรากฏนามคัมภีร์พระไตรปิฎก และพระนามพระเถระกับทั้งราชบัณฑิต ที่ได้ทรงปริกษาสอบสวนเป็นอันมาก ส่วนพระสงฆ์นั้นตั้งแต่รวมเป็นนิกายเดียวแล้ว ก็กำหนดต่างกันแต่โดยสมათานธุระเป็น ๒ พวก ตามแบบอย่างในเมืองลังกา คือพวกซึ่งสมათานคันถธุระ เล่าเรียนภาษามคธเพื่อศึกษาพระพุทธรูปพระไตรปิฎก มักอยู่ในวัดในบ้านเมืองอันเป็นสำนักหลักแหล่งที่เล่าเรียนได้ชื่อว่า “พระสงฆ์คามวาสี” พวก ๑ พวกซึ่งสมათานวิปัสสนาธุระชอบบำเพ็ญภาวนาหาความวิมุตติ มักอยู่วัดในอรัญญิกได้ชื่อว่า “พระสงฆ์อรัญวาสี” พวก ๑ แต่เป็นนิกายเดียวกัน”^{๔๘}

ในสมัยอยุธยาที่มีการติดต่อกับลังกาจนถึงรัชสมัยพระเจ้าทรงธรรม ปรากฏหลักฐานว่าพระเจ้าทรงธรรมได้ส่งพระสงฆ์ไทยออกไปยังลังกาทวีป ไปได้รับความจากพระสงฆ์ลังกาว่ารอยพระพุทธรูปที่พระพุทธรูปองค์ได้มาเหยียบไว้ ณ เขาสุวรรณบรรพต จึงนำความนั้นกลับมาทูลพระเจ้า

^{๔๕} ปรีชา นุ่มสุข, “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช : พัฒนาการของรัฐบนคาบสมุทไทยในพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๕,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์คุณวุฒบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๔๐๐.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๔.

^{๔๗} ดูเพิ่มเติมใน ปิยนาด(นิโครธา) บุนนาค, ประวัติศาสตร์และอารยธรรมของศรีลังกาสมัยโบราณถึงก่อนสมัยอาณาจักรและวัฒนธรรมระหว่างศรีลังกากับประเทศไทย, หน้า ๒๓๓-๒๔๑.

^{๔๘} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพุทธเจดีย์, หน้า ๑๗๘-๑๗๙.

เจ้าทรงธรรม จึงโปรดฯให้ค้นหาและพบรอยพระพุทธรูปที่สระบุรี^{๑๕๓} หลังจากนั้นลังกาเกิดปัญหาขึ้นจากการรุกรานของโปรตุเกส ส่งผลให้พุทธศาสนาในลังกาเสื่อมลงโดยลำดับ ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับลังกาในทางพุทธศาสนาจึงหยุดชะงักลง

สมเด็จพระบรมราชาที่ ๒ แห่งอยุธยาได้ทรงให้อรธธบายสาเหตุในการเสื่อมของพุทธศาสนาของลังกาประกอบด้วย ๒ ปัจจัยสำคัญด้วยกัน ประการแรกมาจากปัจจัยภายในจากการที่ลังกาถูกระบบวรรณะตามอย่างอินเดีย^{๑๕๔} ส่วนปัจจัยภายนอกของความเสื่อมของพุทธศาสนาในลังกาก็คือ การเข้ามาของชาติตะวันตกอย่างโปรตุเกส^{๑๕๕}

ในสภาพการดังกล่าวสามเนรรูปหนึ่งชื่อ สรณังกระ (Saranamkara) ตระหนักถึงปัญหาว่า พุทธศาสนาในลังกาอาจจะสูญสิ้นไป จึงถวายคำแนะนำแด่พระเจ้าศรีวิชัยราชสิงหะ (Srivijaya Rajasingha ค.ศ. 1739-1745) ให้ทรงรับเป็นองค์อุปถัมภ์ในการฟื้นฟูพระพุทธศาสนา หาพระภิกษุมหาอุปสมบทกุลบุตรชาวลังกา โดยทรงขอให้ฮอลันดาช่วยสำรวจสภาพพุทธศาสนาในดินแดนอื่นๆ^{๑๕๖}

๑. การส่งทูตมาขอพุทธศาสนาไปประดิษฐานของลังกา

การส่งทูตมาของลังกานั้นถือเป็นพระเกียรติอย่างสูงแก่กษัตริย์อยุธยา ถึงขนาดที่พระราชพงศาวดารอยุธยาที่ชำระในสมัยรัตนโกสินทร์เลือกที่จะไม่บันทึกถึงเรื่องราวดังกล่าว แต่กลับไปปรากฏในเทศนาจุลยุทธการวงศ์ของสมเด็จพระพนรัตน์ และพงศาวดารฉบับสังเขปของศิษย์ท่านคือกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชินโรส^{๑๕๗} ที่พงศาวดารทั้งสองฉบับไม่ได้เป็นพงศาวดารฉบับทางการมากนัก แต่มีลักษณะเป็นประวัติพุทธศาสนาในสยามดังนั้นเรื่องดังกล่าวจึงถือเป็นเกียรติมากต่อพุทธศาสนาในสยาม แต่สำหรับชนชั้นนำในสมัยรัตนโกสินทร์อาจจะไม่ได้มองเช่นนั้น แม้รัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศในมุมมองของชนชั้นนำไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์จะมองว่าเป็นครั้งบ้านเมืองดี แต่ชนชั้นนำรัตนโกสินทร์กลับเลือกที่จะไม่บรรจุเรื่องราวอันถือเป็นพระเกียรติยศ

^{๑๕๓} พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๓๓๗ .

^{๑๕๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องประติฐานพระสงฆ์สยามวงศ์, หน้า ๓๘.

^{๑๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗.

^{๑๕๖} L.S. Dewraja, *The Kandyan Kingdom 1707-1760* (Colombo: Lake House, 1972), p 89. อ้างถึงใน ปิยนาด(นิโครธา) บุนนาค, ประวัติศาสตร์และอารยธรรมของศรีลังกาสสมัยโบราณถึงก่อนสมัยอาณานิคมและความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างศรีลังกากับประเทศไทย, หน้า ๒๔๖.

^{๑๕๗} นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, หน้า ๓๘-๔๑.

ต่อราชวงศ์บ้านพลพุลหลวง ซึ่งการโจมตีราชวงศ์บ้านพลพุลหลวงด้วยมาตรฐานทางศีลธรรม ถือเป็นนโยบายทางการเมืองอย่างหนึ่งที่สำคัญของชนชั้นนำในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ในการแสดงความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจของตน^{๑๕๘}

เป็นที่ทราบดีว่าบริบททางการเมืองก่อนขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีความวุ่นวายจากการแย่งชิงราชสมบัติระหว่างพระราชวงศ์ด้วยกันเอง เมื่อแรกทรงขึ้นครองราชย์นั้นต้องสังหารขุนนางมากมายทำให้ราชสำนักขาดคนมีวิชาความรู้ก่อให้เกิดปัญหามาก ถึงปรากฏว่าเมื่อครั้งทรงไปนมัสการพระพุทธบาทจีนน่ายก่ายเพียง ๓๐๐ ก็อาจสามารถปล้นวังหลวง^{๑๕๙} หรือครั้งหนึ่งในกระบวนแห่พระราชพิธีขาดคนถึงกับต้องถอนคนล้อมวังไปเข้ากระบวนแห่ จะเห็นได้ว่าบริบทในรัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีปัญหาในเรื่องการควบคุมกำลังคนรวมไปถึงการขาดแคลนคนมีความรู้ความสามารถ เรื่องกำลังทหารคงไม่เข้มแข็งพอจะขยายอำนาจ แต่เวลานั้นรัฐโดยรอบต่างกำลังอ่อนแอไม่มีกำลังอำนาจจะสถาปนาอำนาจเหนือดินแดนอื่นๆ ได้กว้างขวาง เช่น เขมรมีความขัดแย้งภายในพวกหนึ่งไปเข้ากับญวนอีกพวกหนึ่งหันมาพึ่งอยุธยา ส่วนมอญกับพม่าก็กำลังทำสงครามกัน

แม้รัฐโดยรอบจะอ่อนแอแต่อยุธยาก็ไม่ได้เข้มแข็งไปกว่ารัฐอื่น พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงพอพระทัยที่จะรักษาปริมณฑลทางอำนาจของตนไว้ ทรงดำเนินนโยบายทางการเมืองประนีประนอมตามกำลัง เช่น มีหลักฐานปรากฏว่าในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พระองค์ได้ทรงให้การอนุเคราะห์แก่ข้าราชการพม่าผู้รั้งตำแหน่งเจ้าเมืองมะตะมะและทวาย ซึ่งถอยหนีภูกมอญเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร(พ.ศ. ๒๒๘๓) หลังเหตุการณ์ครั้งนั้นพระมหาธรรมราชาธิบดี (Mahadammayaza Dipati พ.ศ. ๒๒๗๖-๒๒๘๕) กษัตริย์พม่าราชวงศ์ต้องอยู่คุกหลังได้โปรดให้ส่งคณะทูตจากกรุงอังวะเข้ามาเจริญพระราชไมตรีถึงพระราชสำนักกรุงศรีอยุธยา ทางพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็ทรงพระกรุณาโปรดให้ส่งคณะทูตคุมเครื่องมงคลบรรณาการไปเจริญพระราชไมตรีเป็นการตอบแทน^{๑๖๐} เหตุการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นนโยบายทางการเมืองของพระองค์ในยามที่บ้านเมืองยังไม่มั่นคง

จากสถานการณ์ดังกล่าวการเน้นแสดงออกถึงความเหนือกว่าราชาอื่นทางธรรมจึงเป็นทางออกที่ดีที่จะบรรลุอุดมคติราชาเหนือราชาของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จะเห็นว่าในรัชสมัยนี้พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงเอาพระทัยใส่ทำนุบำรุงพุทธศาสนาอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากการที่พระองค์โปรดฯ ให้สร้างและบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆ ตลอดรัชกาล เช่น วัดกุฎีดาว วัด

^{๑๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

^{๑๕๙} พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๔๕๗.

^{๑๖๐} สุเนตร ชุตินทรานนท์, พม่ารบไทย, หน้า ๑๒.

พระศรีสรรเพชญ์ วัดพระราม และเจดีย์ภูเขาทอง^{๑๖๑} นอกจากนี้พระองค์ยังทรงส่งเสริมด้านการศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัย ทรงให้ความอุปถัมภ์ในการอุปสมบทพระราชวงศ์และข้าราชการบริพารทรงกำหนดว่าถ้าผู้ใดไม่ได้บวชเรียนก็จะไม่มีโอกาสเข้ารับราชการ^{๑๖๒} นอกจากนี้การที่ลังกาเข้ามาขอความช่วยเหลือทางศาสนาของพระองค์ จึงเท่ากับเป็นการนำพระเกียรติยศมาถวายพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เนื่องจากกษัตริย์อยุธยาที่มีความคิดว่าตนเองนั้นเป็นศูนย์กลางที่ทุกรัฐต้องคอยเคลื่อนเข้ามา รวมถึงอดีตศูนย์กลางพุทธศาสนาที่เคยเจริญรุ่งเรืองอย่างลังกา ที่ต้องเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารด้วยการส่งเครื่องมงคลราชบรรณาการเข้ามาถวายยังราชสำนักที่สมมติขึ้นเป็นแหล่งรวมความรู้เรื่องเหนือบ้านเมืองอื่นใด

เราสามารถทราบเหตุการณ์การประดิษฐานพุทธศาสนาสยามวงศ์ในลังกา ที่บันทึกไว้ในจดหมายเหตุการเดินทางไปประดิษฐานพระพุทธรูปของพระอุบาลี ทำให้การขุดหลวงหวัดและทำให้การขุดกรุงเก่า ในบันทึกการเดินทางของพระอุบาลี กล่าวว่าในปีมะเมียโทศก (จุลศักราช ๑๑๑๒) พ.ศ. ๒๒๕๓ พระเจ้าเกียรติศิริราชสิงหะ มีรับสั่งให้สามเนตรสมณังกรแต่งพระราชสาส์นเป็นภาษามคธ ถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ฉบับ ๑ ถวายสมเด็จพระสังฆราชกรุงศรีอยุธยาฉบับ ๑ แล้วแต่งข้าราชการชาวสิงหะเป็นทูตานุทูต ๕ นาย ให้เชิญพระราชสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการเข้ามากรุงศรีอยุธยา ในคำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวถึงข้อความในพระราชสาส์นว่า “ข้าพระองค์ผู้เป้นพระอนุชาผ่านพิภพสิงหะวิป ขอโอนเศียรเกล้าถวายบังคม มายังพระเชษฐาธิราชพระเจ้ามหาธรรมราชาผู้ผ่านพิภพกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา ด้วยข้าพระองค์ได้ทราบพระเกียรติคุณของพระเชษฐาธิราช ว่าทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตัตถยาธิคุณ แต่เพื่อเกื้อหนุนแก่สมณะพราหมณ์จารย์ถ้วนหน้า บำรุงพระพุทธศาสนา เปนศาสนูปถัมภก โปรดให้หมู่สงฆ์เล่าเรียนพระไตรปิฎกเป็นนิตยกาลแลคัดลอกจดจารแบบแผนพระไตรปิฎกไว้ พระคุณเหล่านี้เป็นเครื่องจูงใจข้าพระองค์ซึ่งอยู่ห่างจากต่างประเทศ ให้ส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายบังคมชมพระบารมี อนึ่งข้าพระองค์ก็มีจิตตยินดีเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา แต่ในลังกาทวีปมีแบบแผนพระปริยัติธรรมขาดบกพร่องเคลื่อนคลาศ ทั้งภิกษุสงฆ์ที่เจริญฉลาดอาจจะรอบรู้ในพระไตรปิฎกก็ไม่มี โดยเหตุนี้ข้าพระองค์ขอพระบารมีพระเชษฐาธิราชเจ้า โปรดพระราชทานซึ่งภิกษุสงฆ์ที่รอบรู้ในพระปริยัติศาสนา เพื่อได้สั่งสอนชาวลังกาที่เลื่อมใส”^{๑๖๓}

^{๑๖๑} คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๐), หน้า ๓๑๒.

^{๑๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

^{๑๖๓} คำให้การชาวกรุงเก่า, หน้า ๑๓๓-๑๓๘.

อย่างไรก็ตามแม้หลักฐานอย่างคำให้การชาวกรุงเก่าจะเป็นหลักฐานชั้นรอง มีการแปลหรือชำระกันหลายต่อหลายครั้ง แต่ก็พอจะให้ภาพความคิดคนในสมัยอยุธยาตอนปลาย หรืออาจเลยไปถึงในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่าไม่ได้ถือว่าลังกาเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาอีกต่อไป แต่อย่างใด* ลังกาที่พระพุทธศาสนาเคยรุ่งเรืองนั้น บัดนี้ยังต้องเข้ามาบอบน้อมต่อพระบรมโพธิสมภารของกษัตริย์ไทยอย่างพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ นอกจากนี้ในหลักฐานร่วมสมัยอย่างจดหมายเหตุระยะทางราชทูตลังกาที่เข้ามาขอพระสงฆ์สยาม กล่าวถึงการจัดพระราชพิธีต้อนรับพระราชสาสน์อย่างยิ่งใหญ่ กษัตริย์อยุธยาพยายามแสดงให้เห็นผ่านพิธีการว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางทางศาสนาของภูมิภาค เป็นที่ยอมรับของประเทศที่นับถือพุทธศาสนาด้วยกัน แม้แต่ลังกาแหล่งเผยแผ่พุทธศาสนาที่สำคัญเป็นที่ยอมรับมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ก็ยังต้องเข้ามาขอพระศาสนาจากอยุธยาไปประดิษฐาน ดังปรากฏหลักฐานในคำให้การขุนหลวงหาวัดว่าสมเด็จพระเจ้าบรมโกศโปรดฯ ให้คณะราชทูตลังกาเข้าเฝ้าหน้าพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท

“อันหน้างานซ้ายขวานั้นตั้งเสวตฉัตร...อันหน้าเครื่องสูงนั้นตั้งเตียงทองประดับกระจก แล้วปูสื่อนี้ยั้งซ้ายขวาสำหรับตั้งพานพระราชสาสน์ อันที่พานรองพระราชสาสน์นั้นพานทองประดับอันที่พระมหาอุปราชานั่งนั้นตั้งเครื่องมหาอุปโภค แล้วรองมหาอุปราชมา จึงถึงที่ถูกหลวงเอกคือเจ้าฟ้าเสด็จนั่งเฝ้าซ้ายขวา แล้วจึงถึงถูกหลวงโทคือพระองค์เจ้าต่างกรม...แล้วจึงพระราชวงราชนิกุล...แล้วจึงถึงที่อัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่คือเจ้าพระยามหาอุปราชแล้ว เจ้าพระยาจักรีกลาโหมที่อัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่จึงนั่งซ้ายขวากัน แล้วถึงพระยาสุระเสนา พระยามหาอำมาตย์ซ้ายขวาสองคนนี้รองจากเจ้าพระยาลงมา แล้วจึงพระอภัยราชาพระยาอภัยมนตรีเป็นซ้ายขวากันแล้ว จึงจตุสดมภ์ทั้งสี่ที่หัวหมื่นตำรวจในก็นั่งตามตำแหน่งเป็นซ้ายขวากัน..กรมช้าง..กรมม้าที่นั่งเฝ้าซ้ายขวากันตามที่ตามทางยังเหล่ามหาบุโรหิตราชครู...๘ คนนี้ก็นั่งเฝ้ากันอยู่ซ้ายขวาตามที่แต่บรรดา

* บรรดารัฐจารีตในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ต่างปรากฏหลักฐานว่ามีความพยายามสถาปนารัฐของตนให้เป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนา นอกเหนือจากลังกา เช่น ในสมัยอาณาจักรพุกามของพระเจ้าอินธรา ซึ่งแม้พุกามจะรับพุทธศาสนาเถรวาทมาจากมอญ จากสงครามตีเมืองสะเทิมของมอญเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๖๐๐ แต่ก็ได้รับการยกย่องว่าทรงเป็นมหาราชองค์หนึ่งที่อุปถัมภ์ค้ำจุนพระพุทธศาสนา เป็นที่สังเกตว่าค่านานความเชื่อในรัชสมัยพระเจ้าอินธรา มีความพยายามที่จะแสดงความเหนือกว่าลังกาในฐานะศูนย์กลางโลกพุทธศาสนา ในพงศาวดารพม่า(ยาสะวิน)อ้างว่าในสมัยพระเจ้าอินธรา มีความสัมพันธ์ทางศาสนากับพระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๑ แห่งลังกา ถึงขนาดที่พระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๑ ได้ทรงเคขขอกความช่วยเหลือจากพระเจ้าอินธราให้ช่วยขับไล่กองทัพพวกโจพะที่เข้ามารุกราน ต่อมาเมื่อพระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๑ มีพระราชประสงค์จะบูรณะซ่อมแซมความเสียหายต่างๆ(ชำระพระศาสนา)ในพุทธศาสนา จึงขอร้องไปทางพระเจ้าอินธราให้ส่งพระคัมภีร์และพระภิกษุสงฆ์มาช่วย พระเจ้าอินธราทรงเต็มใจส่งให้ตามขอ พร้อมทั้งส่งช้างเผือก ๑ ช้าง ไปถวายพระเจ้ากรุงลังกาครั้งกลับสมณทูตของพระเจ้าอินธราได้ทูลขอพระเขี้ยวแก้ว แต่ไม่ได้รับองค์จริง ต้องจำใจลงมาแทน อย่างไรก็ตามถือว่าในสมัยพระเจ้าอินธราพุกามถือเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาแห่งหนึ่งในภูมิภาค ต่อมาเมื่อถึงสมัย พระเจ้านเรศวรมหาราช (พ.ศ. ๑๑๑๓-๑๑๒๐, พ.ศ. ๑๑๒๖-๑๑๕๓) พุทธศาสนาเริ่มเสื่อมลงอีก พระสงฆ์พม่าแตกแยกออกเป็นคณะต่างๆถึง ๖ คณะ ไม่รวมทำสังฆกรรมต่างแยกกันปฏิบัติธรรมวินัยตามที่เห็นว่าถูกต้องและเมื่อพระเจ้าปรกรมพาหุที่ ๑ โปรดฯ ให้การทำสังคายนาพระธรรมวินัยดังกล่าว ก็ได้มีพระสงฆ์พม่าออกไปศึกษาเล่าเรียนเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในศรีลังกา แล้วกลับมาเผยแผ่พระธรรมวินัย

เจ้าพระยาและพระยา และราชินิกุล หลวงขุนหมื่น ทั้งขุนนางพราหมณ์ ขุนนางแขก ขุนนางฝรั่ง ขุนนางเจ๊ก ขุนนางมอญ ขุนนางลาว และทั้งเศรษฐี กหบดีทั้งปวงนั่งเฝ้าตามตำแหน่งซ้ายขวา ขวากลาง เบ็ดเสร็จเป็นมุขอำมาตย์ ๔๐๐ อันชั้นหน้าพลานหน้าลานนั้น ตั้งกลองโยน ๑๐๐ หนึ่ง มีเครื่องแต่งสำหรับเสด็จอันกหน้าพระลานซ้ายขวา มีทหารข้างละ ๑๐๐๐ ใส่หมวกทองใส่เสื้อเสนาภูกุสรพรพ สรรพอาวุธครบมือกันทั้งสิ้น”^{๑๖๔}

เมื่อเสร็จพิธีถวายราชสาสน์พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็โปรดให้นำคณะทูตไปเที่ยวชมความยิ่งใหญ่ และของสำคัญต่างๆของอยุธยา

“ข้างฝ่ายขวา (พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท) มีโรงช้างปิดทองมีพระยาข้างยืนแทนปิดทองตัว ๑ (สี่ตัว) สีตาสีขนเหมือนกับสีทองแดง อีกโรงหนึ่งเป็นโรงอย่างเดียวกันมีช้างพลายกระซังฝ่ายซ้ายพระที่นั่งก็มีโรงช้าง ๒ โรงเหมือนกัน หน้าประตูวัง (ชั้นใน) ออกมาฝ่าย ๑ มีโรงลายทองยืนม้าต้นหลายตัว ล้วนผูกเครื่องทองอันงามวิจิตร อีกฝ่าย ๑ มีโรงยืนช้างผูกเครื่องทองอันงามวิจิตร อีกฝ่ายหนึ่งมีโรงช้างผูกเครื่องลายทองเป็นหลายเชือก ต่อนั้นมามีพลทหารนั่งกลบาคอยู่เป็นอันมาก บ้างถือดาบฝักลายทองบ้างสวมเกาะถือตรีศูล บ้างถือธนูสะพักแล่งปิดทอง บางพวกล้วนแต่เป็นคนทีรูปร่างลำสันสวมตอมพอก บางพวกยืนถือปืนมีคันชีพ

นอกจากพวกพลทหาร ยังมีพวกอื่นมานั่งอยู่อีกเป็นมาก ล้วนแต่งตัวโอโง่ง มีผ้าโพกศีรษะสีต่างๆ คนเหล่านี้เป็นแขกชาวเมืองปัตตานีบ้าง เป็นแขกมัวบ้าง เป็นแขกไวทิกบ้าง มุกระะบ้าง มีทั้งชาวเมืองเคลี เมืองมละกา เมืองชวา เมืองกาวิลี พวกจีน พวกฝรั่ง พวกวิลันดา พวกสัตตยาตี พวกโยคี พวกอังกฤษ ฝรั่งเศส พวกสเปนญ พวกเคน แลชาวเมืองสุรัส เมืองอังวะ เมืองหงสาวดี คู่มือผู้คนมาประชุมกันทุกชาติทุกภาษา”^{๑๖๕}

นอกจากนี้ยังมีรับสั่งให้นำคณะทูตไปนมัสการวัดสำคัญต่างๆ อาทิเช่น วัดพุทธไสสวรรคย์ วัดไชยวัฒนาราม วัดมหาธาตุ พาไปนมัสการพระพุทธรบาท พระพุทธไสยาสน์วัดป่าโมก นอกจากนี้ยังจัดให้คณะทูตชมขบวนแห่พระกฐินที่ยิ่งใหญ่ ที่นำโดยช้างเผือกของพระมหากษัตริย์^{๑๖๖} จะเห็นได้ว่าภาพการสโมสรกันของขุนนางไทยและต่างชาติ นอกจากจะแสดงถึงความยิ่งใหญ่ของราชสำนักและพระบรมเชษฐาภพของพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาให้คณะราชทูตได้พบเห็นแล้ว การนำช้างเผือก ช้างคั่น ม้าคั่น มาตกแต่งด้วยกุษาภรณ์เครื่องทอง และเครื่องประกอบยศในฐานะเป็นสัตว์พาหนะคู่บุญบารมีและสำคัญต่อพระมหากษัตริย์ พร้อมกับการปรนเปรอด้วยอาหารการกินจัดใส่ภาชนะอย่างดี ล้วนแล้วแต่เป็นการแสดงให้ตัวแทนจากบ้านเมือง

^{๑๖๔} ทำให้การชาวกรุงเก่า ทำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๓๗๕.

^{๑๖๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องประคิยฐานพระสงฆ์สยามวงศ์, หน้า ๑๓๖-๑๓๗.

^{๑๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๘-๑๔๕.

อื่น ได้เห็นว่าพระมหากษัตริย์อยุธยาทรงครอบครองสิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยไม่มีผู้ใดในราชอาณาจักรครอบครองได้ ซึ่งในคติพุทธศาสนาถือว่าเป็นสมบัติศักดิ์สิทธิ์อย่างหนึ่งคู่บุญพระจักรพรรดิราช นอกจากนี้การที่กษัตริย์อยุธยายังโปรดที่จะให้ราชทูตไปชมวัดสำคัญต่างๆอย่าง วัดพุทธไสยาสน์ วัดไชยวัฒนาราม และ วัดมหาธาตุ รอยพระพุทธรบาท พระบรมสารีริกธาตุ^{๑๖๓} ก็เป็นสิ่งแสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ในฐานะศูนย์กลางทางจักรวาลและศูนย์กลางทางศาสนาของอยุธยา ที่ล้วนมีสิ่งสำคัญในโลกพุทธศาสนาสามารถกันอยู่ที่อาณาจักรอยุธยาและปกครองโดยพระจักรพรรดิราชอย่างพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ*

นอกจากนี้เรายังสามารถพบหลักฐานที่ยืนยัน ความคิดชนชั้นนำในเรื่องการเห็นว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาแทนที่ลังกา จากหลักฐานอย่างสุกอักษรมหาเสนาบดีไทยมีไปถึงอัครมหาเสนาบดีลังกา** ซึ่งเป็นที่สังเกตว่าเมื่อก้าวถึงพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศผู้บันทึกมักจะใช้คำว่า “พระเจ้าบรมมหาราช” หรือพระ “เจ้าทรงธรรมบรมราชาธิราช” สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม(ผู้แปลแปลจากภาษาบาลีคำว่าพระเจ้ากรุงสยามเริ่มใช้ในสมัยรัชกาลที่ ๔)พระเจ้าทรงธรรมมหาราชผู้ประเสริฐ พระองค์เป็นเจ้านานาประเทศศุขาแล้ว พระองค์เป็นเจ้าที่พระราชานในแคว้นแคว้นทั้งปวง ปรารถนารักใคร่^{๑๖๔} หรือสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พระเจ้ากรุงสยามผู้สูงสุด^{๑๖๕} ในขณะที่ออกพระนามพระเจ้าเกียรติสิริราชสิงหะ พระเจ้ากรุงลังกาว่า พระเจ้ากรุงศิริวัฒนบุรีราช ไม่ได้กล่าวอย่างยกย่องหรือให้คุณพิเศษอย่างไรนัก เป็นการแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างชนชั้นนำของตน และยังคงกล่าวว่าการที่พระเจ้ากรุงลังกาส่งทูตมาขอพระภิกษุสงฆ์จากสยามก็เนื่องมาจากพระสงฆ์ในอยุธยานั้นประเสริฐมีศีลที่บริสุทธิ์ “การที่พระเจ้ากรุงศิริวัฒนมหาราชได้ส่งราชบุรุษมาเพื่อขอพระสงฆ์ประเสริฐที่ทรงพระจตุปาริสุทธศีล และทรงศีลบริสุทธิ์ ว่า

^{๑๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖-๑๔๐.

* พระนามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ปรากฏในสุกอักษรมหาเสนาบดีไทยมีไปถึงอัครมหาเสนาบดีลังกา กล่าวถึงพระนามพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศว่า สมเด็จพระศรีภคโลกมกุฎอุคมบรมมหิศรวรวงศ์สุริเยนทร์ นเรนทราธิบดินทรวิโรดม (บรม) ขัตติยชาติราชวรานุคต พิบูลคุณคัมภีร์วีรอนันต์มหันตมหาจักรพรรดิศร บวรราชาธิราช นารถนายกคิลโลก จุฑานามรณิกโรภิวันท์ อนันตบุชิตมหิทธิ นารายณูปัตติสทิสาดิเรกอนเนกจตุรงคพล พหลอจลสุริโยทิตอมิตเดชา เอกาทศรุทธีอัสวร บรมนารถบรมพิตร สติกรุงเทพมหานครบวรทวารวดี ศรีอยุธยา มหาคิลกภพ นพรัตนราชธานีบุรีรมณ์ อุคมสามิศรีสุวรรณปราสาท รัตนวราชนิธิ กาญจนกฤษรสุประคิดนาคเนนทร์ เกษนทรปฐมพันต์ เสวตวราณนาคินทนต์ กรินทรเอกพันต์ สนิมพงศธร อัญญาภิธานารายน ทศพิธราชธรรมโรดมมหาราช พระเจ้าทรงธรรมบรมราชาธิราช ดูเพิ่มเติมใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์, หน้า ๒๕๕.

** ต้นฉบับเป็นภาษาบาลี แปลโดย พระปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์ ปริยญา)

^{๑๖๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์, หน้า ๓๓๓.

^{๑๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๕.

พระภิกษุสงฆ์ในกรุงเทพมหานคร ได้ถึงความเป็นพระประเสริฐในบรรพชาขอให้ไปให้โอวาท
 กุลบุตรในลังกา พระพุทธศาสนาในลังกาทวีปจะได้ถาวรเกษมสำราญยิ่งๆดังนี้^{๑๖๐}

๒. การพยายามจัดระเบียบแบบแผนการนับถือพุทธศาสนาให้แก่ลังกา

แต่เดิมเมื่อแรกประดิษฐานพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ในสยามนั้น สยามรับเอาแบบแผน
 ความเชื่อต่างๆทางศาสนาของลังกามาปรับใช้ แต่เมื่อสถานการณ์เปลี่ยนไปชนชั้นนำไทยไม่ได้
 เห็นลังกาเป็นศูนย์กลางในการเผยแผ่พุทธศาสนาอีกต่อไป จากการเข้ามาขอความช่วยเหลือเข้ามา
 ฟังพระบรมโพธิสมภารของกษัตริย์ไทย(ตามมุมมองชนชั้นนำไทย) ดังนั้นการที่ชนชั้นนำไทยจะ
 แสดงให้เห็นว่าตนเป็นจักรพรรดิราชผู้รักษาพระพุทธศาสนา จึงมีความจำเป็นต้องแสดงความเป็น
 ผู้นำทางความคิดและวิธีปฏิบัติ ในศุภอักษรมหาเสนาบดีไทยมีไปถึงอัครมหาเสนาบดีลังกา มีการ
 จัดระเบียบการปฏิบัติและความเชื่อให้แก่ลังกาใหม่ อย่างเช่นเรื่องเมื่อครั้งที่ทูตมหาอำมาตย์ลังกาที่
 เชิญพระราชสาสน์มานั้นมา แต่งเป็นพราหมณ์ มีกัญจุกและอุณทิส เสนาบดีไทยจึงแจ้งไปถึง
 เสนาบดีลังกาว่า “เวลาเมื่อราชบุรุษพาไปไหว้พระพุทธบาทนั้นไม่ควร ให้เปลื้องกัญจุกและ
 อุณทิสออกเสีย ให้ห่มผ้าเฉียงบ่าข้างหนึ่ง แล้วจึงเข้าไปทูลเหล่านั้นก็เห็นสมควรทำตาม ได้เปลื้อง
 เครื่องเหล่านั้นออกเสียเมื่อพระเถระทั้ง ๔ มีพระอุบาลีเป็นต้น ครั้งนั้นยังอยู่ในลังกา ได้เคยให้
 โอวาทแก่เสนาบดี แลอำมาตย์ทั้งหลายบ่อยๆ บางพวกก็ทำตาม บางพวกก็ไม่ทำตาม บางพวกทำ
 ตามแล้ว.....นอกจากนี้ยังสอนให้ถอดเสื้อถอดหมวกชั่วคราวในเวลาเมื่อเข้า “ไปสู่อาราม
 ไหว้พระภิกษุสงฆ์ มีองค์พระพุทธเจ้าเป็นประธาน...”^{๑๖๑} “...ไม่ให้กัณธรม สวมรองเท้า คลุมผ้า
 เข้าไปในมณฑลสีมาแห่งพระวิหาร พระเจดีย์ พระโพธิพฤกษ์ พระพุทธปฏิมา”^{๑๖๒}

เป็นที่สังเกตว่าการกระทำดังกล่าวเป็นการจัดระเบียบมารยาทชาวพุทธ ให้กับอดีต
 ศูนย์กลางแห่งพุทธศาสนาอย่างลังกาคด้วยความภาคภูมิใจ จะเห็นได้ว่าความคิดเรื่องลังกาเป็น
 ศูนย์กลางทางพุทธศาสนาในทัศนะชนชั้นนำไทยเสื่อมลงไปอย่างมาก นอกจากเรื่องมารยาทชาว
 พุทธที่ดีแล้วราชสำนักอยุธยาได้มีการพยายามจัดระบบความเชื่อใหม่ให้แก่ลังกา เช่น ในเรื่อง
 พระพุทธรูปทรงเครื่อง ที่เมื่อครั้งทูตเข้ามานั้น ได้มาเห็นและสงสัยว่าไม่ปรากฏในลังกา จนคิดว่า
 เป็นเทวรูป^{๑๖๓} ในศุภอักษรมหาเสนาบดีไทยมีไปถึงอัครมหาเสนาบดีลังกาตอบข้อสงสัยเหล่านั้นว่า

^{๑๖๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์, หน้า ๓๐๗.

^{๑๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๕.

^{๑๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๕.

^{๑๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๓.

“พระเจ้าราชาธิราชผู้อุดมยี่นั้น หาทรงทำพระราชกิจอันเป็นพระกุศลวยคยี้ ให้พิคคอง พระพุทธพจน์ไม่ พระพุทธพิมพ์ที่ทรงมงกุฏเช่นนี้ ได้มีปรากฏในมหาชมพูตวิตถุ เหตุนั้น ราชบุรุษผู้เล่าเรียนนิทานนั้น ชัดเจนบอกเล่ามีมาอย่างนี้แท้จริง.....เราได้ส่งชมพูตวิตถุมาให้ท่าน อัครเสนาบดีลังกาเพื่อได้สั่งสอนพราหมณ์ทั้งหลายในเกาะลังกา แล้วขอให้ทูลเรื่องนั้นแก่พระเจ้า อุดมมหาราชลังกาทวีปด้วย เมื่อเริ่มจะส่งวัตถุชมพูตวิตถุมาได้ถวายสังฆวรนายกอุดมให้พิจารณา แล้ว เพื่อที่จะได้ถอนวิมุตติของพราหมณ์ทั้งหลาย ขอให้พระเจ้ากรุงลังกาทรงสร้างพระพุทธรูป ทรงเครื่อง เหมือนอย่างกรุงเทพมหานคร สร้างประดับเนาวรัตน์ล้วนเกิด พระราชกุศลจะได้เจริญ ยิ่งๆ ในกรุงสิริวัฒนบุรีตลอดแคว้นแคว้นในลังกาทวีป...”^{๑๑๔}

จะเห็นได้ว่าในศุภอักษรนั้นทางราชสำนักอยุธยาแจ้งว่า การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่อง นั้นมีปรากฏมาช้านานไม่ได้เป็นการเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใด นอกจากนี้ยังกล่าวให้เสนาบดีกราบทูลให้ พระเจ้ากรุงลังกาทำตามอย่างพระมหากษัตริย์อยุธยา พระราชกุศลจะได้เจริญยิ่งๆ จะเห็นได้ว่า อยุธยาแสดงถึงความเป็นผู้นำทางความคิดอย่างมากนอกจากนี้การที่คณะทูตได้เห็นพระพุทธรูป ทรงเครื่อง อาจกล่าวได้ว่าเป็นความตั้งใจของชนชั้นนำไทยที่จะแสดงให้เห็นถึงความเป็นจักร วาทิน หรือราชาแห่งพุทธศาสนาของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็เป็นได้

ไม่เพียงเท่านั้นการพยายามเป็นผู้นำทางความคิดในเรื่องพุทธศาสนาของอยุธยา ยังแผ่ขยาย ไปถึงความเชื่อของไทยในอดีตที่มีต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อว่ามาจากลังกาอย่างตำนานพระพุทธสิหิงค์ แม้ทูตลังกาจะบอกเมื่อครั้งอัญเชิญพระราชสาสน์ว่าไม่มีตำนานดังกล่าวในลังกา แต่เสนาบดีอยุธยา ยังได้อุตสาหะให้ราชบุรุษจาริกตำนานพระพุทธสิหิงค์นิทานส่งมาให้เสนาบดีลังกา นอกจากนี้ยัง กำชับเสนาบดีให้กราบทูลพระเจ้ากรุงสิริวัฒนให้ทรงหวงแหวนพระตำนานนี้ไว้ในกรุงสิริวัฒนบุรี ด้วย^{๑๑๕}

อาจสรุปได้ว่าการพระราชพิธีต่างๆไม่ว่าจะเป็นการออกรับแขกเมืองจากลังกา การพาเยี่ยมชมสถานที่หรือสิ่งสำคัญต่างๆที่รวมไว้ในอยุธยา รวมทั้งการพยายามจัดระเบียบความคิดความเชื่อ ให้กับลังกาของชนชั้นนำไทย เป็นการแสดงออกถึงความพยายามที่จะสำแดงการเป็นผู้นำ ศูนย์กลางพุทธศาสนาของอยุธยา ซึ่งชนชั้นนำไทยถือว่าการขอความช่วยเหลือทางศาสนาของลังกา อดีตศูนย์กลางทางพุทธศาสนาเป็นพระเกียรติยศอย่างมาก ทำให้ชนชั้นนำไทยอย่างพระเจ้าอยู่หัว บรมโกศได้รับการยกย่องมากพอสมควรในโลกพุทธศาสนา การให้การอุปถัมภ์กรณีดังกล่าวเป็น การแสดงถึงความพยายามที่จะเข้าถึงอุดมคติอย่างหนึ่งของการเป็นพระจักรพรรดิราช คือราชา สูงสุดผู้อุปถัมภ์คำชูพุทธศาสนา ในทัศนะของชนชั้นนำไทยขณะนั้นไม่ได้เห็นลังกาเป็นศูนย์กลาง ทางความรู้เรื่องพุทธศาสนาอีกต่อไป นอกจากนี้ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาในทัศนะชนชั้นนำไทยก็

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๓.

^{๑๑๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์, หน้า ๓๑๓.

อาจมองลัทธิเป็นบ้านป่าเมืองเถื่อน* เป็นสถานที่ปล่อยนักโทษทางการเมืองที่สำคัญด้วยซ้ำไป ดังปรากฏหลักฐานว่าในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศมีการเนรเทศกรมหมื่นเทพพิพิธไป ณ เกาะลังกาทวิป โทษฐานกบฏ^{๑๖๖}

ง. ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงความคิดเรื่องจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทย

ความเปลี่ยนแปลงแนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทย เป็นสิ่งที่มีพัฒนาการสืบเนื่องมาตั้งแต่ชนชั้นนำไทยได้นำคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้ ผู้วิจัยเสนอว่าความเปลี่ยนแปลงความคิดเรื่องโลกและจักรวาลในชนชั้นนำไทย ไม่ได้เพิ่งเริ่มขึ้นเมื่อมีการขยายตัวทางการค้าในสมัยอยุธยาตอนปลายหรือต้นรัตนโกสินทร์ หรือเปลี่ยนแปลงไปเมื่อได้รับอิทธิพลจากชาติตะวันตกหรือความรู้จากมิชชันนารีในสมัยรัตนโกสินทร์ แต่การเปลี่ยนแปลงแนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง ทำให้ความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยนั้น มีลักษณะเปลี่ยนแปลงแบบคลี่คลายมากกว่าแตกหัก

อย่างไรก็ตามแท้จริงแล้วอาจเป็นเรื่องยากที่จะนิยามว่า คติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทย มีความเปลี่ยนแปลง การปรับใช้จะเป็นคำที่ครอบคลุมมากกว่า ดังที่กล่าวแล้วว่าคติจักรพรรดิราชหรือความคิดเรื่องราชาเหนือราชานั้นเป็นอุดมคติทางโลกของพระราชาเกือบทุกพระองค์ในหมู่วรรุจจริต แต่ด้วยความที่คติจักรพรรดิราชเป็นเรื่องที่มีความเป็นอุดมคติสูง เป็นการยากที่จะมีพระมหากษัตริย์องค์ใดจะสามารถบรรลุอุดมคติจักรพรรดิราชตามความเชื่อทางศาสนาได้ แม้ว่าจะมีการพยายามเชื่อมโยงจักรพรรดิราชในโลกแห่งความเป็นจริงอย่างกรณีพระเจ้าอโศกมหาราช หรือมีการพยายามแบ่งระดับของพระจักรพรรดิ เพื่อจะได้สามารถอธิบายคติจักรพรรดิราชในโลกแห่งความเป็นจริง อาจกล่าวได้ว่าความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชนั้น เป็นที่ยอมรับอยู่แล้วในชนชั้นนำในหมู่วรรุจจริต ว่าไม่มีพระราชาพระองค์ใดสามารถปกครองโลกทั้งโลกได้ตามคติจักรพรรดิราชในอุดมคติ ซึ่งอาจเป็นผลมาจากปัจจัยสามประการใหญ่ๆด้วยกันได้แก่

๑. การค้า

ประการแรกในหมู่วรรุจจริตในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นรัฐต่างๆมีการติดต่อค้าขายกับโลกภายนอกมาเป็นเวลาช้านาน ไม่ได้จำกัดเฉพาะกับการค้าขายกับแหล่งวัฒนธรรมใหญ่ของโลกอย่างจีนและอินเดียเท่านั้น แต่ยังการติดต่อค้าขายกับโลกตะวันตก โดยผ่านการค้ากับชาติอาหรับ

* หรืออาจมาจากสาเหตุความเชื่อเรื่องรามเกียรติ์ซึ่งน่าจะเป็นที่แพร่หลายในราชสำนักเวลานั้น

^{๑๖๖} พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม), หน้า ๔๗๗.

มาตั้งแต่สมัยโบราณ พ่อค้ามุสลิมสามารถกระจายสินค้าของเอเชียตะวันออก และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไปสู่ตลาดการค้าในมหาสมุทรอินเดีย ทั้งยังเป็นผู้นำสินค้านั้นไปสู่ตลาดในทะเลแดง แอฟริกา และทะเลเมดิเตอร์เรเนียน^{๑๓๓} ชาวตะวันตกนับแต่พวกอินเดียไปจนถึงพวกกรีกและโรมัน ในแถบเมดิเตอร์เรเนียน ขยายการค้าทางทะเลมายังบ้านเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และประเทศจีน^{๑๓๔} การติดต่อค้าขายเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้โลกทัศน์ของชนชั้นนำในหมู่รัฐจารีตนั้น ไม่ได้จำกัดอยู่เพียงกรอบความคิดเรื่องไตรภูมิ ในคำสอนของพุทธศาสนาหรือศาสนาพราหมณ์เท่านั้น ไม่มีเขาพระสุเมรุและอินเดียไม่ใช่ศูนย์กลางของโลกหรือศูนย์กลางของพุทธศาสนาอีกต่อไป นอกจากนี้โลกยังประกอบไปด้วยรัฐอิสระอย่างมากมาย อย่างไรก็ตามความคิดดังกล่าวยังจำกัดอยู่ในหมูชนชั้นนำที่มีส่วนร่วมกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจเท่านั้น ซึ่งอาจมาจากทั้งประสบการณ์ตรงหรือคำบอกเล่าของพ่อค้าและนักเดินทาง ไม่น่าจะแพร่หลายในชนชั้นสามัญชนทั่วไปที่ยังมีความคิดผูกพันเกี่ยวกับเรื่องเหนือธรรมชาติอยู่มาก

เนื่องด้วยคติจักรพรรดิราชสัมพันธ์โดยตรงกับความคิดเรื่องโลกและจักรวาล ด้วยฐานะของพระจักรพรรดิในความเชื่อทางศาสนาหมายถึงผู้ครองโลกหรือจักรวาล แต่จากการที่อยุธยาเป็นรัฐที่มีกิจกรรมทางการค้าอย่างคึกคัก ส่งผลอย่างมากต่อความคิดและทัศนะที่ชนชั้นนำไทยมีต่อฐานะของตนเองรัฐและอุดมคติจักรพรรดิราช ดังจะเห็นได้ว่าในสมัยอาณาจักรสุโขทัยนั้น มีกิจกรรมทางการค้าอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะการค้าระบบบรรณาการกับราชวงศ์หยวนของจีน^{๑๓๕} ต่อมาในสมัยอยุธยาจะเห็นได้ว่าตามภูมิศาสตร์แม้อยุธยาจะตั้งอยู่ห่างจันดูเหมือนว่าอยุธยาจะตั้งอยู่ห่างจากเส้นทางเดินเรือของนานาชาติซึ่งแล่นผ่านช่องแคบมะละกา หรือแม้แต่เส้นทางเดินเท้าข้ามคาบสมุทรบริเวณคอคอคกะ ที่เป็นเส้นทางการค้าเดิมในอดีตเชื่อมโยงการค้านานาชาติระหว่างจีนและอินเดีย อันเป็นเส้นทางหลักระหว่างกวางตุ้งประเทศจีนกับชายฝั่งโคโรมันเดลของราชวงศ์ปัลลวะและราชวงศ์โจงในอินเดียได้^{๑๓๖} พื้นฐานเศรษฐกิจของอาณาจักรอยุธยาจะอยู่ที่การปลูกข้าวหรือสินค้าของป่าและการควบคุมกำลังไพร่พลด้วยระบบศักดินา ส่วนการค้าทางทะเลก็คล้ายจะเป็นองค์ประกอบเล็กๆที่ไม่ค่อยมีความสำคัญมากนัก มีเพียงการแลกเปลี่ยนสินค้าวัตถุดิบจาก

^{๑๓๓} จูพิทพงศ์ จุฬารัตน์, ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๑-๒๔๓๕, (กรุงเทพฯ : โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๑.

^{๑๓๔} ศรีศักร วัลลิโภคม, กรุงศรีอยุธยาของเรา, หน้า ๕.

^{๑๓๕} นคร พันธุ์ณรงค์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยสุโขทัย (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๘), หน้า ๘๘.

^{๑๓๖} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, อยุธยา : ประวัติศาสตร์และการเมือง, หน้า ๑๔๖.

ธรรมชาติประเภทของป่า หรือแร่ธาตุ กับสินค้าอุปโภคบริโภคของประเทศที่เจริญก้าวหน้ากว่า เช่น อินเดีย จีน ยุโรป^{๑๕๑}

แต่อย่างไรก็ตามกลับปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่า การค้าทางทะเลเป็นรายได้หลักของราชสำนักอยุธยา และอยุธยาได้เกี่ยวข้องทำการค้ากับต่างประเทศมาตั้งแต่ต้น อยุธยามีได้เป็นแหล่งผลิตสินค้าทางการเกษตรและสินค้าของป่าออกสู่ตลาดโลกเท่านั้น แต่ยังเป็นศูนย์กลางแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างเอเชียใต้กับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สินค้าจากจีนและญี่ปุ่นอันประกอบด้วยเครื่องลายคราม ผ้าไหมและเงิน เป็นสิ่งที่ต้องการมากของตลาดฝั่งตะวันตก ขณะเดียวกันสินค้าจาก อาระเบีย อิหร่าน อินเดีย เช่นผ้าฝ้าย ผ้าซาติน ผ้าพิมพ์ลาย ผ้าขนสัตว์ เครื่องยา เครื่องแก้วก็เป็นที่ต้องการของดินแดนตะวันออก อยุธยาจึงมีสถานะเป็นเมืองท่าส่งผ่านของสินค้าจากฝั่งตะวันตกและตะวันออก เป็นผลให้เมืองท่าของอยุธยามีสินค้าหลากหลายซึ่งมีส่วนจูงใจให้พ่อค้าต่างชาติมีความประสงค์จะเข้ามาค้าขาย^{๑๕๒} การค้ากับต่างประเทศเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ราชสำนักอยุธยาสามารถมีรายได้ มีส่วนเกินทางเศรษฐกิจและสามารถมีรูปแบบการใช้ชีวิตที่หรูหราโอ้อ่าได้ ทำให้สามารถสร้างภาพพจน์ของความยิ่งใหญ่ต่างกับสามัญชนทั่วไป สามารถดำเนินแนวคิดที่ว่ากษัตริย์นั้นมีทั้งความเหนือและความแตกต่างคนทั่วไปเปรียบเสมือนองค์อวตารแห่งเทพเป็นองค์โพธิสัตว์หรือพระเจ้าพรหมดิราช^{๑๕๓}

การค้าเป็นกิจกรรมที่ราชสำนักอยุธยาที่กษัตริย์หรือเจ้าพนักงานของรัฐเป็นผู้เข้ามาควบคุม การซื้อขายสินค้า รวมทั้งงานกำกับดูแลดำเนินงานเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ ทั้งการค้าจากฝั่งตะวันตกและตะวันออก โดยการค้าของราชสำนักมี ๒ ลักษณะคือ ราชสำนักดำเนินการเอง และให้เอกชนเป็นตัวการดำเนินงานอีกต่อหนึ่ง^{๑๕๔} แม้ว่าการค้าของสยามทางฝั่งตะวันตกและตะวันออกประกอบด้วยการค้าของราชสำนัก และการค้าเอกชน แต่กิจกรรมการค้าของสยามในสองพื้นที่มีความแตกต่างกัน การค้าในฝั่งตะวันออกหรือฝั่งซ้ายนั้น สยามต้องให้ความสำคัญกับการค้าในระบบบรรณาการ ที่มีกำหนดรูปแบบการค้าโดยอาศัยความสัมพันธ์ทางการทูต

^{๑๕๑}James C. Ingram, *Economic Change in Thailand*, (Stanford University Press, 1979) pp. 21 - 29. อ้างถึงใน ชาวุฒิชัย เกษตรศิริ, *อยุธยา : ประวัติศาสตร์และการเมือง*, หน้า ๑๔๗.

^{๑๕๒} พลับพลึง คงชนะ, “บทบาทของอยุธยาในฐานะเมืองท่า” *วารสารประวัติศาสตร์* (ฉบับรวมงานวิจัย, ๒๕๓๔), หน้า ๒๐ อ้างถึงใน จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, *ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์* พ.ศ. ๒๕๕๓-๒๕๕๕, หน้า ๖.

^{๑๕๓} Dhiravat na Pombejra, *Crow Trad and Court Politics in Ayudhya During the Reign of King Narai (1656 - 88)*, in J. Katirithornby-Well and John Villiers, eds. *The outheast Asian Port and City*, (Singapore University Press, 1991) pp. 127-142.

^{๑๕๔} จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, *ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์* พ.ศ. ๒๕๕๓-๒๕๕๕, หน้า ๒๐.

บรรณาการระหว่างรัฐต่อรัฐโดยสยามอยู่ในฐานะที่ยอมรับอำนาจของประเทศใหญ่คือจีน^{๑๕๕} ถึงแม้จะมีการค้าของเอกชนอยู่บ้าง แต่ก็ถือว่าการค้าบรรณาการให้ผลประโยชน์สูงกว่า ด้วยเหตุนี้การค้าในฝั่งตะวันออกจึงเป็นการค้าที่อยู่ภายใต้การบริหารจัดการของราชสำนักโดยตรง ในขณะที่สยามเน้นการค้าแบบรัฐบรรณาการในฝั่งตะวันออกแต่ในฝั่งตะวันตกกลับใช้วิธีการค้าขายโดยผ่านพ่อค้าเอกชนมุสลิม^{๑๕๖}

เป็นที่ทราบดีว่ารัฐต่างๆในสยาม ทำการติดต่อค้าขายกับราชสำนักจีนในระบบรัฐบรรณาการ การค้ากับจีนเป็นไปอย่างกว้างขวางมาตั้งแต่ก่อนสถาปนาอาณาจักรอยุธยา^{๑๕๗} แม้อยุธยาจะเป็นรัฐที่อยู่บนแผ่นดินใหญ่ไพร่พลจะไม่มี ความชำนาญในการเดินเรือทางทะเล แต่ก็ได้ใช้บริการจากชาวจีนโพ้นทะเลที่มีความชำนาญและความรู้ในเรื่องการเดินเรือทางทะเล ในสมัยแรกการสถาปนาอยุธยา มีการค้าที่เป็นรายได้สำคัญกับราชสำนักจีนสมัยราชวงศ์หมิง การค้าดังกล่าวอยู่ในรูปแบบความสัมพันธ์ทางบรรณาการ โดยที่อยุธยาส่งบรรณาการไปถวายพระเจ้าจักรพรรดิจีน และได้สิทธิพิเศษในการซื้อหรือขายของจีน อยุธยาส่งผลผลิตเช่น ผ่างหรือไม้หอมไป โดยได้สิ่งของผลิตในเมืองจีน เช่น เครื่องเคลือบ ผ้าแพร-ไหม (ทำให้อยุธยาเป็นส่วนหนึ่งของเส้นทางแพรไหมทางทะเล หรือ Silk Sea-Route)^{๑๕๘}

ในสมัยต้นอยุธยาการค้าขายกับจีนเป็นไปอย่างแพร่หลาย จนเกิดตำนานความเชื่อบางแห่งที่ว่าชนชั้นนำไทย อาจมีความเกี่ยวข้องกับทางราชสำนักจีนไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง ดังปรากฏในบันทึกของวัน วลิตชาวฮอลันดาที่เข้ามาอยุธยาในรัชสมัยพระเจ้าปราสาททองกล่าวถึงเรื่องราวที่เขาได้รับการบอกเล่าจากชาวอยุธยาว่า พระเจ้าอู่ทองผู้สถาปนาอาณาจักรอยุธยานั้น เป็นราชวงศ์จีนองค์หนึ่งที่หนีราชภัยอพยพมาสยามพร้อมผู้คนมากมาย^{๑๕๙} รวมถึงตำนานไทยที่กล่าวถึงการที่คนจีนเข้ามาตั้งหลักแหล่งโดยมีการแต่งงานกับคนพื้นเมือง เช่น เจ้าสายน้ำผึ้งนางสร้อยดอกหมาก

สถาบันวิทยบริการ

^{๑๕๕} สืบแสง พรหมบุญ, ความสัมพันธ์ระบบรัฐบรรณาการระหว่างจีนกับไทย ก.ศ. ๑๒๘๒-๑๘๕๑, แปลโดย กาญจณี ละอองศรี, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๕), หน้า ๓๕. อ้างถึงใน จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๔๓๕, หน้า ๒๘.

^{๑๕๖} ดูเพิ่มเติมใน จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๔๓๕, หน้า ๒๘-๖๖.

^{๑๕๗} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, อยุธยา : ประวัติศาสตร์และการเมือง, หน้า ๑๕๐ - ๑๕๔.

^{๑๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

^{๑๕๙} Jeremias Van Vliet, *The Short History of the King of Siam* (Bangkok: The Siam Society, 1975), pp 55-57. ดูฉบับแปลใน กรมศิลปากร, *รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต)* แปลโดย นางนันทา วรณดิวงส์ นางสาว วนาศรี สามีเสน (กรุงเทพฯ: ศิลปากรจัดพิมพ์, ๒๕๔๗), หน้า ๖-๕.

หรือตำนานเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว^{๑๕๐} การค้ากับจีนในระบบบรรณาการกับจีนมีความสำคัญอย่างมาก โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๓ ของอยุธยา ตรงกับรัชสมัย สมเด็จพระบรมราชาที่ ๑ ขุนหลวงพะงั่ว ทรงเป็นผู้สานต่อความสัมพันธ์อันดีกับราชวงศ์หมิง มีหลักฐานว่าทรงส่งบรรณาการจำนวนมากไปให้จีน ในทางกลับกันก็ทรงได้รับตอบแทนเป็นไหมและแพรจำนวนมากเช่นกัน โดยในรัชสมัยของพระองค์มีการส่งทูตบรรณาการไปจีนถึง ๘ ครั้ง ในจำนวนนั้น ถึงขนาดที่ปรากฏหลักฐานว่ามีชนชั้นนำไทยพระองค์หนึ่ง คือพระอินทรราชาธิราช(นครอินทร์) ได้เดินทางไปกับคณะทูตด้วย^{๑๕๑} นอกจากนี้ อยุธยาก็ยังมีการค้ากับประเทศอื่นๆอีก โดยติดต่อการค้ากับประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น มลายู อินโดนีเซีย อินเดีย ซึ่งดำเนินมาตลอดจนกระทั่งเมื่อชาติตะวันตกพยายามที่จะยึดระบบการค้าของเอเชีย เข้าแทนที่ อินเดีย อาหรับ และจีน ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑^{๑๕๒}

จะเห็นได้ว่าชนชั้นนำไทยในต้นอยุธยานั้นมีส่วนร่วมกับการค้าในระบบบรรณาการกับจีนไม่มากนักน้อย ซึ่งมีความเป็นไปได้ที่จะกระทำกันเป็นจารีตสืบต่อกันมา อย่างไรก็ตามเป็นที่สังเกตว่าชนชั้นนำหรือผู้ที่ได้รับการพัฒนาไปเป็นพระเจ้าแผ่นดินในอนาคต ก็เริ่มได้มีส่วนร่วมทั้งทางตรงและทางอ้อมกับกิจกรรมทางการค้า การเดินทาง ทำให้ความคิดของชนชั้นบางกลุ่มเริ่มผูกพันอยู่กับความจริงตามประสบการณ์มากขึ้น ซึ่งส่งผลอย่างมากต่อโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทย โดยเฉพาะเรื่องการเมืองโลกและจักรวาลและฐานะของตนเองในโลกแห่งความเป็นจริง

การที่อยุธยามีการค้าขายทางทะเลกับจีนและชาติต่างๆในเอเชีย มาตั้งแต่สถาปนาอาณาจักรส่งผลกระทบต่อโลกทัศน์ของชนชั้นนำเป็นอย่างมาก สันนิษฐานว่าแม้คติจักรพรรดิราชาจะเป็นอุดมคติสูงสุดทางโลกของชนชั้นนำ ที่สอนว่าความเป็นราชาธิราชนั้นคือการเป็นราชาเหนือราชาทั้งหมด ชนชั้นนำไทยตั้งแต่แรกเริ่มสถาปนาอาณาจักรการค้าทางทะเลรวมถึงระบบรัฐบรรณาการกับจีน จากความสัมพันธ์ที่ด้อยอยู่ในลักษณะความเป็นผู้น้อยต้องเคลือบเข้าหาผู้ใหญ่ จากอิทธิพลความคิดเรื่อง “จังกัว”^{*} ของจีน น่าจะเป็นสิ่งทำให้ชนชั้นนำไทยตระหนักดีกว่าอยุธยาหรือแม้แต่ชมพูทวีป(อินเดีย) ไม่ใช่ศูนย์กลางของโลกตามกรอบความคิดในโลกพุทธศาสนาและ

^{๑๕๐} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, อยุธยา : ประวัติศาสตร์และการเมือง, หน้า ๑๕๖-๑๕๗.

^{๑๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๐.

^{๑๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

^{๑๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

* จีนได้รับอิทธิพลด้านความคิดจากลัทธิขงจื้อว่า จีนเป็นศูนย์กลางของอำนาจและอารยธรรมโลกในท่ามกลางดินแดนอื่น ๆ ที่มีความเจริญด้อยกว่า หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือจีนเป็นประจวบอาณาจักรกลาง “จังกัว” หรือ Middle kingdom ซึ่งเป็นชื่อที่จีนใช้เรียกตนเอง เช่นเดียวกับอินเดียเรียกตนเองว่า “มัธยมประเทศ” หรือ “อาณาจักรกลางของโลก”

ศาสนาพราหมณ์แต่อย่างใด แต่โลกแห่งความเป็นจริงนั้นประกอบด้วยรัฐอิสระต่างๆมากมาย ดังนั้นความคิดที่ปรากฏ ในตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ และคำอธิบาย ของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ที่ว่า ความคิดเรื่อง โลกแห่งความเป็นจริงนั้นประกอบด้วยรัฐอิสระต่างๆมากมาย ขึ้นแก่กันบ้างไม่ขึ้นแก่กันบ้าง^{๑๕๓} จึงไม่น่าจะเป็นความคิดแปลกใหม่นักในชนชั้นนำไทยสมัยอยุธยา

ความคิดเรื่อง โลกและจักรวาลในชนชั้นนำนั้น ได้รับการตอกย้ำอีกครั้งว่า โลกในความเป็นจริงนั้นแตกต่างโดยสิ้นเชิงกับโลกในไตรภูมิจากการเข้ามาของชาติตะวันตก กิจกรรมทางการค้าทำให้ชนชั้นนำต้องทำความรู้จักกับชาติตะวันตกที่เข้ามาเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากไม่เพียงมีผลประโยชน์ทางการค้าเท่านั้น ยังรวมไปถึงด้านความมั่นคงอีกด้วย เช่นมีการส่งสาส์นถึงผู้แทนการค้า** หรือแม้แต่กระทั่งส่งพระราชสาส์นถึงกษัตริย์ชาติตะวันตก*** ทั้งนี้ก็เพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและด้านความมั่นคง การที่ชนชั้นนำมีความจำเป็นที่จะต้องเรียนรู้จักโลกมากขึ้น ส่งผลโดยตรงต่อโลกทัศน์โดยเฉพาะเรื่อง โลกและจักรวาล ตำรับอย่างไตรภูมิอาจเป็นเครื่องมือที่สำคัญที่ใช้ในการปกครองชนชั้นปกครอง แต่ในระดับชนชั้นนำบางกลุ่มแล้วความคิดในไตรภูมิโดยเฉพาะเรื่อง โลกและจักรวาลนั้นได้เริ่มปรับเปลี่ยนไปมาก

การที่อยุธยาถือเป็นเมืองท่าที่สำคัญในภูมิภาค มีการติดต่อค้าขายกับชาติต่างๆมาตั้งแต่การสถาปนาอาณาจักร โดยเฉพาะเมื่อชาติตะวันตกเริ่มเข้ามาค้าขายและการเผยแพร่ศาสนา ส่งผลอย่างมากกับความคิดเรื่องชนชั้นนำไทยในเรื่อง โลกและจักรวาล ทำให้ชนชั้นนำรู้ว่านอกจากบรรดารัฐจารีตที่เป็นที่รู้จักมีการติดต่อค้าขาย หรือดำเนินกิจกรรมทางศาสนา อย่าง จีน ชมพูทวีป หรือ ลังกา ก็ยังมีชาวต่างชาติต่างภาษาต่างศาสนาอีกมากมาย นอกจากนี้ยังอุดมไปด้วยอาวุธยุทธโศปกรณ์ที่ทันสมัย รวมถึงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่สร้างรายได้ให้กับพระคลังสินค้าของกษัตริย์ การค้ากับต่างชาติทำให้ชนชั้นนำไทย มีความคิดที่จะจัดการแสวงหาผลกำไร มีความพยายามที่จะรู้จักศึกษาโลกมากขึ้น เพราะว่าการดำเนินกิจกรรมทางการค้าถือว่าเป็นเรื่องโดยพระองค์ของพระมหากษัตริย์ ในสายตาชาวตะวันตกแล้วกษัตริย์อยุธยาถือเป็นพ่อค้าใหญ่คนหนึ่งเลยทีเดียว^{๑๕๔} แม้ชนชั้นนำนั้นจะไม่ได้ดำเนินกิจกรรมดังกล่าวโดยตรงมากนัก แต่ก็มิบทบาทในการกำหนดนโยบายทางเศรษฐกิจ เพื่อผลประโยชน์สูงสุดแล้ว ชนชั้นนำมีการดำเนินนโยบายการค้าอย่างมากเช่นการผูกขาดสินค้าต้องห้ามบางชนิด หรือออกพระราชบัญญัติบังคับให้

^{๑๕๓} นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรม และประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์, หน้า ๔๓๔-๔๓๕.

** ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ได้ต้อนรับทูตโปรตุเกสที่อัลบูแควร์กอุปราชโปรตุเกสที่มะละกาส่งมา และได้ส่งทูตสยามไปยังมะละกาด้วย

*** ในปี ค.ศ. 1608-1610 สมเด็จพระเอกาทศรถทรงส่งคณะทูตไปเนเธอร์แลนด์ เป็นการส่งคณะทูตไทยไปยุโรปครั้งแรก

^{๑๕๔} ลาลูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, ๒๕๑๐), หน้า ๓๑๒.

ชาวต่างชาติทำตามความต้องการของกษัตริย์ ความคิดเรื่องการแสวงหาผลกำไรเป็นกิจกรรมที่แพร่หลายอย่างมาก เช่น ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

ต่อมาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์จากการที่อยู่ชยาได้ติดต่อค้าขายเจริญสัมพันธไมตรีกับรัฐที่มีอำนาจอื่นๆ นอกเหนือจากรัฐจารีต ความคิดของชนชั้นนำในสมัยพระนารายณ์ผูกพันอยู่กับความจริงทางประสบการณ์ไม่ว่าจะเป็น กิจกรรมทางเศรษฐกิจ การติดต่อสัมพันธ์ทางการทูต ดังปรากฏหลักฐานว่าอาณาจักรอยุธยาติดต่อค้าขายกับชาวต่างชาติมากในรัชสมัยนี้ โดยการส่งทูตและเรือสินค้าไปติดต่อกับหลายประเทศ ในขณะเดียวกันก็มีชาวต่างชาติเข้ามาเมืองไทยหลายกลุ่ม ในรัชกาลอันยาวนานของพระนารายณ์ (ค.ศ. 1656-1688)^{๑๕๕} นอกจากนี้ก่อนที่พระองค์จะขึ้นครองราชย์นั้น ปรากฏหลักฐานว่าทรงมีความสัมพันธ์กับประชามชนชาวต่างชาติกลุ่มต่างๆ นอกจากนี้ยังทรงได้รับความช่วยเหลือต่างประชาคมต่างชาติอย่าง ญี่ปุ่น มลายู และปัตตานี ในการแย่งชิงอำนาจ^{๑๕๖} จากความสัมพันธ์กับสมาคมต่างชาติต่างๆ น่าจะทำให้พระองค์ทรงมีความรู้วิทยาการต่างๆ จากชาวต่างชาติ บันทึกของอาลักษณ์ชาวเปอร์เซียที่เข้ามาในสมัยพระนารายณ์นั้นได้ให้ภาพอุปนิสัยของพระนารายณ์ว่า พระนารายณ์ทรงใฝ่พระทัยในศิลปะวิชาการต่างๆ รวมทั้งการปกครอง การสนพระทัยในเรื่องราวของพระเจ้าแผ่นดินของประเทศอื่นรวมทั้งขนบธรรมเนียมประเพณีด้วย พระองค์ถึงกับทรงหารูปภาพที่แสดงถึงขนบธรรมเนียมของประเทศอื่นๆ ไว้ศึกษา^{๑๕๗} ทรงสนพระทัยที่จะทำความรู้จักโลกหรือกษัตริย์ผู้ปกครองในส่วนต่างๆ ของโลก ดังปรากฏหลักฐานความคิดของชนชั้นนำไทยที่มีต่อกษัตริย์ชาติตะวันตกที่อยู่นอกปริมณฑลทางอำนาจของอยุธยา ในหนังสือออกพระวิสูตรสุนทรฉบับที่ ๑ ถึงเสนาบดีฝรั่งเศส ศักราช ๒๒๓๑ ระบุถึงฐานะพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ว่า *“ดูหนึ่งพระมหากษัตริย์ราชผู้เป็นเจ้าของออตโน ได้ตรัสแต่ได้สองสามปีแล้วว่าพระมหากษัตริย์เจ้ากรุงฝรั่งเศสนี้ เห็นสมควรจะเป็นพระมหากษัตริย์ แก่พระมหากษัตริย์ทั้งปวงทั่วแขวงเอรอป”*^{๑๕๘} การยกย่องพระเจ้าหลุยส์ว่าทรงเป็นราชาธิราชแห่ง(เอรอป)ยุโรปถือเป็นหลักฐานที่ยืนยันให้เห็นถึงความคิดของชนชั้นนำไทย ว่าโลกนั้นกว้างใหญ่เกินกว่าที่กษัตริย์อยุธยาจะครอบครองได้ทั้งหมด ยังมีผู้ยิ่งใหญ่เป็นราชาเหนือราชาในส่วนต่างๆ ของโลก นอกจากนี้ยังสามารถเป็นโมดริต่อกันระหว่างราชาธิราชได้อีกด้วย ซึ่งความคิดดังกล่าวนี้เป็นผลมาจากกิจกรรมทางการค้าของอาณาจักรอยุธยาทำให้ชนชั้นนำได้รับรู้ความจริงทางประสบการณ์มากขึ้น ไม่น่าจะน้อย

^{๑๕๕} ชีรวัด ฌ ป้อมเพชร, “เอกสารสอดล้นคาบการศึกษาประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ไทย-ฮอลันดา-ญี่ปุ่น กลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗,” *สายธารแห่งความคิด* (กรุงเทพฯ: กองทุนเพื่อวิชาการวรุณยุพา สนทวงศ์ฯ, ๒๕๔๔), หน้า ๑๓๒.

^{๑๕๖} นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์*, หน้า ๒๖.

^{๑๕๗} *ตำนานกษัตริย์สุไลมาน* ดิเรก กุลศิริสวัสดิ์ แปล (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๕๑-๕๒.

^{๑๕๘} “หนังสือออกพระวิสูตรสุนทร,” ใน *ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาภาคที่ ๑*, หน้า ๑๗.

๒. การสงครามและความมั่นคง

ในบทความเรื่อง “โลกของนางนพมาศ” (ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์) ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ อธิบายว่า ความคิดแบบกระฎุมพีของชนชั้นนำอันเป็นผลจากการขยายตัวของกิจกรรมทาง เศรษฐกิจอย่างแพร่หลายในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ส่งให้ให้โลกทัศน์ที่ปรากฏในตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์อยู่บนพื้นฐานความจริงตามประสบการณ์ ที่ว่า โลกไม่ได้มีเพียงรัฐใหญ่เพียงรัฐเดียว และมีได้มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางของรัฐหรือโลก แต่ประกอบด้วยรัฐใหญ่น้อยมากมายซึ่งมีเขตแดนต่อกันบ้าง ไม่ต่อบ้าง ขึ้นกันบ้าง ไม่ขึ้นบ้าง ไม่มีรัฐใดเหนือกว่ารัฐอื่นทั้งหมด^{๑๙๕}

แต่จากการศึกษาของผู้วิจัยกลับพบว่ากิจกรรมทางการค้าที่ผูกพันอยู่กับการเดินทางการค้า ระบบบรรณาการกับจีน และการสงครามขยายและป้องกันอาณาเขตในระยะการสถาปนา อาณาจักรสมัยอยุธยา นั้น ทำให้ชนชั้นนำไทยในสมัยอยุธยาทราบว่าในโลกแห่งความเป็นจริง ยังมีรัฐเอกราชอีกมากมายหลายเมือง เป็นการยากที่อยุธยาจะมีอำนาจเหนือรัฐเหล่านั้น ดังนั้นความคิดที่ปรากฏในตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์จึงไม่ใช่เรื่องใหม่สักในทัศนะชนชั้นนำไทยสมัยอยุธยา ใดๆก็ตามนิธิยอมรับว่า “ไม่เป็นการยากสำหรับชนชั้นสูงของอยุธยา ที่จะมองเห็นความเป็นไปได้ของทฤษฎีจักรพรรดิแบบไทยๆเช่นนี้ การทำสงครามกับกัมพูชา พม่า การทำพันธมิตรกับ หลวงพระบาง และในปลายสมัยอยุธยา ก็ได้รู้สึกถึงอำนาจของรัฐบาลเวียดนามระบอบการปกครอง อย่างน้อยก็ในอ่าวและไซ่ง่อนนั้น ไม่อาจนับได้เลยว่าเป็นประเทศราช ตามทฤษฎีจักรพรรดิแบบไทยๆ”^{๒๐๐} ดังนั้นชนชั้นนำไทยจึงสามารถยอมรับได้ว่าตนไม่ใช่จักรพรรดิแห่งจักรวาลมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

ปรากฏหลักฐานมากมายยืนยันทัศนะดังกล่าวได้เป็นอย่างดีคืออาทิเช่น สงครามระหว่าง สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและพระเจ้าติโลกราชแห่งอาณาจักรล้านนา ที่ต่างอ้างพระองค์เป็น พระจักรพรรดิ แต่ก็ไม่สามารถจะมีอำนาจเหนืออาณาจักรฝ่ายตรงข้ามได้อย่างเด็ดขาด หลักฐาน ในชั้นหลังที่สำคัญอย่างจารึกวัดจุฬามณี ที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระกรุณาให้สร้างพระพุทธรูปบาทจำลอง เพื่อประดิษฐานที่วัดจุฬามณี พิชญโลกเมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๓ กล่าวถึงการผนวชของ บุรพกษัตริย์อย่างสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ตอกย้ำให้เห็นถึงความคิดของชนชั้นนำไทยเรื่องไม่มีรัฐศูนย์กลางที่แท้จริง แต่มีรัฐเอกราชมากมาย เป็นอิสระต่อกัน”^{*}

^{๑๙๕} นิธิ เอียวศรีวงศ์, “โลกของนางนพมาศ” ใน ปากไก่และใบเรือ (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๑๕๕.

^{๒๐๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๖.

* ในจารึกวัดจุฬามณี ที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระกรุณาให้สร้างพระพุทธรูปบาทจำลอง เพื่อประดิษฐานที่วัด จุฬามณี พิชญโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๓ มุมมองของชนชั้นนำในสมัยพระนารายณ์ยอมรับว่า แม้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจะเป็นพระมหากษัตริย์

นอกจากนั้นรัฐเอกราชมากมายเหล่านั้น ยังสามารถกำหนดคปริมณฑลซ้อนทับปริมณฑลของอยุธยาได้ ดังสงครามระหว่างสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ซึ่งเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการพยายามพิชิตอำนาจบาปมีในฐานะเจ้าปริมณฑลทางอำนาจ^{๒๐๐} และความยืดหยุ่นของการนำความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้ของชนชั้นนำไทย ซึ่งให้ความสำคัญกับความมั่นคงของรัฐเป็นหลัก ด้วยจักรวรรดิทองอุของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองนั้นยิ่งใหญ่มา จนมีผลกระทบต่อรัฐต่างๆ โดยเฉพาะอยุธยาและกรุงศรีสัตนคนหุต แม้สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงจะประกาศตนเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ พระเจ้าช้างเผือก จากการทรงสามารถครอบครองช้างเผือกที่เชื่อว่าเป็น ๑ ในสมบัติจักรพรรดิถึง ๗ ช้าง แต่เพื่อความมั่นคงของอยุธยาจากการรุกรานของหงสาวดีแล้ว เป็นเหตุให้ผู้ประกาศตนเป็นพระเจ้าจักรพรรดิอย่างพระองค์จำเป็นต้องทำไมตรีกันระหว่าง กรุงศรีสัตนคนหุตกับอยุธยา เพื่อเป็นพันธมิตรเตรียมรับมือกับกองทัพพระเจ้าบุเรงนอง ดังที่ปรากฏในหลักฐานอย่างคำจารึกที่พระเจดีย์ศรีสองรักย์ เมืองด่านซ้าย (จุลศักราช ๙๒๒, พ.ศ. ๒๑๐๑) สาระสำคัญของจารึกดังกล่าวก็คือการประกาศเป็นไมตรีกันของราชธานีทั้ง ๒ คือระหว่างพระไชยเชษฐาธิราช(ในจารึกดังกล่าวเรียกพระนามพระองค์ว่าพระยาธรรมิกราช) กับสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งแสดงให้เห็นพระราชนิยมเรื่องจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทยขึ้นอยู่กับปัจจัยด้านความมั่นคงเป็นสำคัญ จะเห็นได้ว่ากำลังอำนาจมีผลโดยตรงต่อการกำหนดนโยบายและพระราชนิยมเรื่องพระจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ในคำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระไชยเชษฐากับสมเด็จพระมหาจักรพรรดิว่า “พระเจ้าหลานช้างให้ทูตจำทูลพระราชสาส์นเจริญทางพระราชไมตรีเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาถวายพระราชธิดา ใจความในพระราชสาส์นนั้นทูลขอช้างเผือกด้วยเชือกหนึ่งเพื่อจะเอาไปเป็นศรีพระนคร พระมหาจักรวรรดิก็มีพระทัยยินดีรับพระราชธิดาพระเจ้านครหลานช้าง แล้วจึงพระราชทานช้างเผือกช้างเผือกพังให้.....”^{๒๐๑} และเป็นที่น่าสังเกตว่าในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐภูมิได้บันทึกเหตุการณ์ดังกล่าวไว้ ด้วยน่าจะเป็นเรื่องที่ถูกลืมว่าเสียพระเกียรติของกษัตริย์อยุธยาที่ต้องทำไมตรีกับล้านช้าง(ลาว)ซึ่งมีความหมายรวมถึงล้านนาซึ่งเป็นรัฐที่คำต่อยกกว่าในทัศนะชนชั้นนำไทยแต่โบราณ

นอกจากนี้จารึกเจดีย์ศรีสองรักย์จังหวัดเลย ยังให้ภาพแสดงถึงฐานะของอยุธยาที่ไม่ได้เป็นศูนย์กลางอำนาจ เป็นรัฐเอกราชเพียงรัฐเดียวที่แท้จริง แต่ก็ยังยอมรับว่ารัฐใกล้เคียงอย่างกรุง

องค์หนึ่งที่กษัตริย์อยุธยาทรงยกย่อง โดยเฉพาะเรื่องการพระศาสนา แต่ในขณะนั้น รัฐต่างๆ ในสมัยพระองค์ต่างเป็นเอกราช ต่อกัน ดูเพิ่มเติมใน “ศิลาจารึกวัดจุฬามณี,” ใน ประชุมพระราชพงศาวดาร ฉบับ กาจจนานิกยก เล่ม ๓, หน้า ๑๕๗.

^{๒๐๐} ดูภาคผนวก ข.

^{๒๐๑} “คำจารึกที่พระเจดีย์ศรีสองรักย์เมืองด่านซ้าย,” ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาภาคที่ ๑, หน้า ๒.

ศรีสัตนาคนหุตเป็นรัฐเอกราชอีกรัฐหนึ่ง และยอมเป็นพันธมิตรต่อกันเพื่อต่อต้านรัฐที่มีอำนาจเหนือกว่าอย่างหงสาวดี “...จึงมีพระมหากษัตริย์ตราธิราชเจ้า ๒ พระองค์ ทรงนามกรชื่อว่าพระยาธรรมมิกราช ๑ คน เปนอาชญาในเมืองจันทบุรีศรีสัตนาคนหุต มหานครบรรณราชธานี แต่นั้นยังมีพระมหากษัตริย์เอกองค์ ๑ ชื่อว่ามหาจักรวรรดิถาวรราชาธิราชตนเปนอาชญาในเมืองกรุงศรีอยุธยา....”^{๒๐๓} ซึ่งสัมพันธไมตรีในการนี้ก็จะร่วมกันต่อต้านอำนาจของพระเจ้าบุเรงนองที่กำลังพยายามแพร่ขยายอาณาเขต สนองความต้องการเป็นพระจักรพรรดิราชของพระองค์

การทำสงครามในโลกแห่งความเป็นจริงนั้น ส่งผลกระทบต่อความคิดเรื่องโลกและจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยอย่างมาก อย่างไรก็ตามจุดเปลี่ยนที่สำคัญของความคิดเรื่องผู้ปกครองโลก หรือ ชมพูทวีป อาจเป็นผลมาจากการเสียกรุงครั้งที่ ๑ ผลของสงครามทำให้ชนชั้นนำไทยตระหนักดีว่าอยุธยาไม่ได้เป็นรัฐไร้พ่าย ไม่ได้เป็นศูนย์กลางทางการเมืองปกครองอีกต่อไป ความภาคภูมิใจในอำนาจของอยุธยาได้รับการกระทบกระเทือน ทำให้ชนชั้นนำอยุธยาตระหนักถึงความจริงที่ว่ายังมีรัฐจารีตเอกราชอีกมาก ที่ต้องการสถาปนามณฑลของตนเองขึ้น นอกจากนี้ยังสามารถกำหนดปริมณฑลทับซ้อนปริมณฑลของอยุธยาได้ หรือแม้กระทั่งอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่มีกำลังมากของพระเจ้าบุเรงนอง ที่ปรากฏว่าพระองค์มีความที่จะปรารถนาที่จะเป็นพระจักรพรรดิราช เพียง พลจักรวาทีน(จักรพรรดิแห่งชมพูทวีป) แม้พระเจ้าบุเรงนองจะถือได้ว่าเป็นชนชั้นนำในหมู่อริราชรัฐที่มีแสนยานุภาพทางทหารสูงที่สุดคนหนึ่ง แต่ก็ปรากฏว่าพระองค์มีพระประสงค์ที่จะเป็นใหญ่เหนือชมพูทวีปอย่างพระเจ้าอโศกแต่อย่างใด ทรงขยายอาณาเขตไปทางตะวันตกไกลเพียงรัฐยะไข่ ก่อน สวรรคต ปรากฏหลักฐานว่าพระเจ้าบุเรงนองทรงส่งทูตไปเฝ้าจักรพรรดิอักษาร์แห่งราชวงศ์โมกุลที่อินเดีย ทรงตระหนักดีถึงกำลังความสามารถในการรบของกษัตริย์อิสลามผู้นี้^{๒๐๔} พฤติการณ์ดังกล่าวของพระองค์แสดงให้เห็นว่าทรงมีพระประสงค์เป็นพระจักรพรรดิราชในปริมณฑลอันจำกัด ทรงยอมรับว่าในโลกแห่งความเป็นจริงแล้วการจะเป็นพระจักรพรรดิปกครองโลกหรือแม้แต่ชมพูทวีปแทบจะเป็นไปไม่ได้

เป็นที่สังเกตว่าหลังรัชสมัยของสมเด็จพระนเรศวร อยุธยาแทบจะไม่ได้ส่งกองทัพไปในดินแดนที่ตนไม่ได้มีอำนาจเหนือหรือเคยตกอยู่ในปริมณฑลทางอำนาจของอยุธยามาก่อน (ในสมัย

^{๒๐๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑.

^{๒๐๔} บุญเทียม พลายชมพู, พม่า : ประวัติศาสตร์ อารยธรรมและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๕), หน้า ๑๔๕.

พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระปรากฏหลักฐานว่า อยู่ชยาส่งทัพไปโจมตีฮาเดียนหรือบันทายมาค)^{๒๐๕} สงครามส่วนใหญ่มีจุดประสงค์ที่จะรักษาปริมณฑลทางอำนาจของตนไว้ หรือดินแดนที่ตนเคยอ้างสิทธิ เช่น สงครามกับเขมรปีตศานีในสมัยพระเจ้าปราสาททอง^{๒๐๖} ชนชั้นนำไทยพอใจจะปกป้องรักษาปริมณฑลทางอำนาจที่จำกัดของตนไว้ ซึ่งแม้แต่สายตาดาวต่างชาติที่เข้ามาในสมัยอยุธยาได้รับรู้ได้ถึงความคิดดังกล่าว นิโกลาส แซแวงส (Nicolas Gervaise) ชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาในสมัยพระนารายณ์ บันทึกว่า “หลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๑ ชาวสยามได้ทำสงครามเป็นเวลาช้านานกับชาวอาณาจักรอังวะ และยี่เมืองตะนาว (Tanan) กับมณฑลเทนเนสเซลิมไว้ได้..นับตั้งแต่พระเจ้ากรุงพะโคยึดเอาอาณาจักรอังวะได้แล้วก็มีได้ประกาศสงครามต่อกันอีก ต่างฝ่ายต่างพอใจในดินแดนที่ตนได้ครอบครองไว้”^{๒๐๗}

จะเห็นได้ว่าผลของสงครามอันยาวนานตั้งแต่ก่อสร้างกรุงอยุธยา ประสบการณ์จากสงครามมีผลต่อความคิดเรื่องจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยอย่างมาก ผลของสงครามทำให้ชนชั้นนำไทยได้ตระหนักถึงกำลังความสามารถของตนเองและของรัฐอื่น นอกจากนี้ยังตระหนักถึงความสัมพันธ์กับชาติตะวันตก ที่เริ่มเข้ามามีบทบาทในการเมืองเศรษฐกิจของอยุธยาเป็นอย่างมาก แต่ความต้องการเป็นราชาเหนือราชาในชนชั้นนำไทยนั้นก็ยังมีอยู่ไม่เสื่อมคลาย แต่ปัจจัยดังกล่าวส่งผลให้เกิดความคิดเรื่องจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยนั้น อยู่บนพื้นฐานของโลกแห่งความเป็นจริง ความคิดเรื่องจักรพรรดิในปริมณฑลอันจำกัดที่พร้อมจะขยายกำลังอำนาจที่มีโอกาสถือเป็นทางออกที่เหมาะสม ในการแสดงหรือดำเนินนโยบายทางการปกครอง เพื่อให้ประเทศราชยังยอมรับในอำนาจความศักดิ์สิทธิ์ของกษัตริย์และอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา

๓. การเข้ามาของชาติตะวันตก

การเข้ามาของชาติตะวันตกที่ไม่เพียงแต่จะสร้างผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจให้แก่ชนชั้นนำไทยเท่านั้น ชาติตะวันตกยังเข้ามามีบทบาทในความมั่นคงในหมู่รัฐจารีตอย่างมาก จากการที่ชาติตะวันตกมุ่งแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการเผยแพร่ทางศาสนา ต่างเข้าไปแสวงหาผลประโยชน์ในหมู่รัฐจารีต ซึ่งเหล่ารัฐจารีตเองก็ต้องการผลประโยชน์จากชาติตะวันตกโดยเฉพาะ

^{๒๐๕} พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระส่งกองทัพโจมตีฮาเดียนในปี ค.ศ. 1717 แต่ไม่ประสบความสำเร็จ ดูเพิ่มเติมใน Bussakorn Lilest “The Ban Plu Luang Dynasty 1688-1767,” (Doctoral dissertation University of London, 1972) p. 59.

^{๒๐๖} คู่มือที่ ๓ เรื่องคดีจักรพรรดิราชในการรักษาอำนาจทางการเมืองของพระนารายณ์

^{๒๐๗} นิโกลาส์ เดอ แซร์แวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๖), หน้า ๕๐-๕๑.

อาวุธที่ทันสมัย ส่งผลให้ชาติตะวันตกนั้นเข้ามาบีบบทบาทต่อสงครามและความมั่นคงระหว่างอยุธยา กับเหล่ารัฐจารีตอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ในด้านหนึ่งชาติตะวันตกช่วยให้อยุธยามีอาวุธและระบบการป้องกันตนเองที่มีประสิทธิภาพและทันสมัย แต่ในทางกลับกันการเข้ามาของชาติตะวันตกก็เป็นปัจจัยสำคัญ ที่ส่งผลให้การขยายปริมณฑลทางอำนาจของอยุธยาถูกจำกัดมากขึ้นจากการที่ชาติตะวันตกก็ติดต่อสัมพันธ์กับรัฐจารีตอื่นๆเช่นเดียวกัน ส่งผลโดยตรงต่อความคิดและการดำเนินนโยบายทางการเมืองและเศรษฐกิจของชนชั้นนำไทย นอกจากนี้การเข้ามาของชาติตะวันตกในสมัยต้นอยุธยา ยังส่งผลไม่น้อยต่อแนวความคิดเรื่องจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยโดยเฉพาะเรื่องความมั่นคง

โปรตุเกสเป็นชาติตะวันตกแรกที่เข้ามาในอยุธยาตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เมื่อโปรตุเกสได้เมืองกัวในประเทศอินเดีย เมื่อ พ.ศ. ๒๐๕๓ แล้วก็รุคมายึดเมืองมะละกาทางแหลมมาลายู เมื่อพ.ศ. ๒๐๕๔ อัลบูแกร์ก อุปราชโปรตุเกสที่มะละกา จึงส่ง ดูอาร์ตี แฟร์นันดิส (Duarte Fernandes) ซึ่งเป็นคนรู้ภาษามลายู เดินทางอาศัยเรือสินค้าจีนมายังอยุธยา^{๒๐๘} ปรากฏว่า สมเด็จพระรามาธิบดี ๒ ให้การต้อนรับคณะทูตโปรตุเกสอย่างดี และได้ส่งทูตสยามกลับมาพร้อมกับแฟร์นันดิส เพื่อแสดงความยินดีกับอัลบูแกร์กที่มะละกา พร้อมกับแสดงเจตนาที่จะเปิดการค้ากับฝ่ายโปรตุเกส ดังนั้นการติดต่อยังเป็นทางการระหว่างสองฝ่ายจึงเริ่มขึ้น^{๒๐๙}

ในปี พ.ศ. ๒๐๕๕ โปรตุเกสส่งทูตมาอีกคณะเพื่อทำสัญญาการค้ากับอยุธยา โดยเป้าหมายโปรตุเกสคือต้องการผูกขาดการค้าเครื่องเทศในสยามอันเป็นสินค้าที่โปรตุเกสต้องการมาก และต้องการให้อยุธยาอนุญาตให้โปรตุเกสตั้งโรงเก็บสินค้าและสร้างวัดคริสต์ในอยุธยา โดยโปรตุเกสตกลงที่จะหาอาวุธปืนและกระสุนมาขายให้แก่ราชสำนักอยุธยา ทั้งสองฝ่ายจึงได้ตกลงทำสัญญาการค้าและมิตรภาพในปี ค.ศ. 1518^{๒๑๐} ส่งผลให้กองทัพอยุธยาน่าจะมีอาวุธปืนใช้เป็นครั้งแรกตั้งแต่ปี ค.ศ. 1515 เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงทำสงครามกับเชียงใหม่^{๒๑๑} โปรตุเกสจึงได้เข้ามาค้าขายเผยแพร่วิทยา และรับอาสาช่วยรบพุ่งมาตั้งแต่นั้นมา ดังปรากฏว่า

^{๒๐๘} Vice Admiral Bethune (ed.), *Discoveries of the World by Antonio Galvano*, (London : The Hakluyt Society Publications, first serial no. 30), 1862.p.112. อ้างถึงใน สุราชัย ยี่มประเสริฐ, *การค้าของชาวโปรตุเกส* (เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องการค้านานาชาติกับราชสำนักอยุธยา ณ ศูนย์สารนิเทศ ชั้นที่ ๒ หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๕.

^{๒๐๙} Braz de Ibuquerque.op.cit.pp. 153-155. อ้างถึงใน สุราชัย ยี่มประเสริฐ, *การค้าของชาวโปรตุเกส*, หน้า ๕.

^{๒๑๐} Barro, Terceira Decada. Livro ii capitulo iv, p. 74. อ้างถึงใน สุราชัย ยี่มประเสริฐ, *การค้าของชาวโปรตุเกส*, หน้า ๖.

^{๒๑๑} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์) หน้า ๑๔๐.

ในรัชสมัยพระชัยราชาทรงมีกองอาสาโปรตุเกสจำนวน ๑๒๐ - ๑๓๐ คน เพื่อประโยชน์ในการทำสงครามและเป็นทหารองครักษ์รักษาพระองค์^{๒๑๒}

อย่างไรก็ตามการค้าระหว่างโปรตุเกสกับอยุธยาไม่เฟื่องฟูนัก เนื่องจากอยุธยาไม่มีสินค้าที่สำคัญเพียงพอต่อความต้องการของโปรตุเกสอย่าง เครื่องเทศ ที่โปรตุเกสสามารถหาได้จาก พะโค (หงสาวดี) หรือ ปัตตานี โปรตุเกสจึงได้ติดต่อกับความสัมพันธ์กับคู่สงครามของอยุธยาอย่าง มอญและพม่า ดังปรากฏ ความสัมพันธ์ของโปรตุเกสกับหงสาวดีเริ่มจากปี ค.ศ. 1551 ขณะที่ส่งทูตมาอยุธยาอัลบูเกร์ก็ส่งรุย นูเนส (Rui Nunes) นำคณะทูตอีกชุดหนึ่งเดินทางไปหงสาวดี^{๒๑๓} และสินค้าที่โปรตุเกสต้องการจากพะโค(หงสาวดี) มี ๔ ชนิดคือ อัญมณี โลหะเงิน ข้าว และเครื่องเทศ) และสินค้าที่โปรตุเกสขายให้แก่พะโค ก็คือ พวกปืนและกระสุนเช่นกัน^{๒๑๔} ปรากฏหลักฐานว่าเจ้าเมืองมะตะมะ(เจ้าไผยา หรือ สอบินยา)จ้างกองทหารและกองเรือโปรตุเกสในการรักษาพระนครจากกองทัพพระเจ้าตะเบงชเวตี้^{๒๑๕} นอกจากนี้ยังมีพ่อค้าเอกชนโปรตุเกสที่โดยส่วนมากเป็นทหารหนีประจำการที่มะละกากลายเป็นพ่อค้าอิสระแสวงโชคกลายเป็นไพร่หนีนายอยู่ในเอเชีย ซึ่งคนกลุ่มนี้มักเรียกในภาษาโปรตุเกสว่า lancados (ลันชาดอส หรือ โรนินฝรั่ง)^{๒๑๖} และนักแสวงโชคเหล่านี้เองต่อมาได้มีบทบาททหารรับจ้างในสงครามรัฐจาริต การรบระหว่างอยุธยากับหงสาวดีในปี ค.ศ. 1548 ก็ปรากฏว่ามีทหารรับจ้างโปรตุเกสในกองทัพพระเจ้าตะเบงชเวตี้ ๑๘๐ คน ขณะที่อยุธยาที่มีกองทหารโปรตุเกสคอยช่วยเหลือ^{๒๑๗} จะเห็นได้ว่าชาติตะวันตกเริ่มมีบทบาทในการสงครามระหว่างรัฐจาริต ทั้งอยุธยาและหงสาวดีต่างได้ประโยชน์จากโปรตุเกสในเรื่องอาวุธที่ทันสมัยและทหารที่มีความสามารถในการรบแบบใหม่ การเข้ามาของชาวต่างชาตินี้เองที่ส่งผลกระทบต่อความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยในเรื่องการขยายอำนาจและรักษาอำนาจในระยะเวลาต่อมา

^{๒๑๒} Mendes Pinto Fernao, *The Voyages and Adventure of Ferdinand Mesdez Pinto* pp. 403-404. อ้างถึงใน สุเนตร ชุตินทรานนท์, พม่ารบไทย, หน้า ๑๕๑.

^{๒๑๓} Carta de Rui de Brito a Affonso de Albuquerque sobre cousas de Malaca, 6 de Janeiro de 1514, in CAA, tomo iii, p. 218 อ้างถึงใน สุราชัย ยี่มประเสริฐ, *การค้าของชาวโปรตุเกส*, หน้า ๕.

^{๒๑๔} สุราชัย ยี่มประเสริฐ, *การค้าของชาวโปรตุเกส*, หน้า ๗.

^{๒๑๕} G. E. Harvey, *History of Burma*, (London Frank Cass, 1967) pp. 155-156.

^{๒๑๖} โรนินฝรั่ง บัญญัติคำโดย อาจารย์ ฉลอง สุนทราวณิชย์ อ้างไว้ใน สุราชัย ยี่มประเสริฐ, *การค้าของชาวโปรตุเกส*, หน้า ๕.

^{๒๑๗} สุราชัย ยี่มประเสริฐ, *การค้าของชาวโปรตุเกส*, หน้า ๑๓.

หลังการล่มสลายของจักรวรรดิของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง พระเจ้าหงสาวดีนั้นทบุเรงไม่สามารถรักษาความยิ่งใหญ่ของอาณาจักรที่พระราชบิดาสั่งไว้ได้ เมืองต่างๆก็พากันแยกตัวเป็นอิสระต่อกัน ไม่ว่าจะเป็น ตองอู มอญ เชียงใหม่ อังวะ ไทยใหญ่ ยะไข่ ลีเรียม(ปกครองโดยฟิลิป เดอ บริโต โรนินฝรั่งเศสโปรตุเกส) รวมทั้งอยุธยา เมื่ออาณาจักรของพระเจ้านันทบุเรงแตกสลายนั้น พระเจ้าอังวะพระอนุชาองค์หนึ่งของพระเจ้านันทบุเรงตั้งตนเป็นกษัตริย์ขึ้นอยู่ที่กรุงอังวะ พระนามว่าพระเจ้าเจ้านองยาน (Nyaungyun พ.ศ. ๒๑๔๐-๒๑๔๕) มีประชาชนหนีภัยมอญจากทางใต้มาเข้าร่วมมากมายเป็นเหตุให้อังวะเข้มแข็งขึ้น อย่างไรก็ตามทรงสวรรคตปีเดียวกับสมเด็จพระนเรศวร พระราชโอรสขึ้นครองราชย์สมบัติพระนามว่าพระเจ้าอเนกเพตโลง (Anankpetlun พ.ศ. ๒๑๔๗-๒๑๗๑) ในต้นรัชกาลของพระองค์เมืองต่างๆที่อยู่ภายใต้การปกครองของพระเจ้าบุเรงนองต่างเป็นอิสระ ทรงพยายามทำสงครามรวบรวมอาณาจักร โดยตีเมืองแปร ได้ในปี ค.ศ. 1608 และตีเมืองตองอูได้ในปี ค.ศ. 1610 ปรากฏหลักฐานของฮอลันดาก่อนที่พระเจ้าอเนกเพตโลงจะตีเมืองตองอูได้ พระเจ้าตองอู (นัดชินหน่อง.พระสังขทัต) ได้ส่งคณะทูตเดินทางมายังกรุงศรีอยุธยา(ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ) เพื่อถวายเครื่องราชบรรณาการสำหรับความช่วยเหลือต่างๆ^{๒๑๘} ซึ่งน่าจะเป็นเรื่องการช่วยเหลือทางทหารเพื่อป้องกันการรุกรานจากพระเจ้าอังวะ ไม่ปรากฏว่าสมเด็จพระเอกาทศรถทรงส่งกองทัพไปช่วยแต่อย่างใด อาจเนื่องมาจากในปีเดียวกันเกิดกบฏขึ้นโดยโอรสของพระเจ้าแผ่นดินเขมรองค์หนึ่งที่ถูกนำมาเป็นตัวจัญไรไว้ในอยุธยา^{๒๑๙}

อย่างไรก็ตามการพยายามขยายอำนาจของอังวะส่งผลให้ชนชั้นนำไทยอย่างสมเด็จพระเอกาทศรถทรงไม่สบายพระทัยอย่างมาก มีบันทึกของฮอลันดาบันทึกไว้ในปี ค.ศ. 1610 ว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงมีพระราชดำริที่จะยกเมืองมะริดให้กับฮอลันดา และทรงสัญญากับฮอลันดาว่าพระองค์จะทรงขับไล่พวกโปรตุเกสออกไปเสียจากประเทศ^{๒๒๐} สอดคล้องกับบันทึกของนาย คอรัเนลิส ชาวฮอลันดา ในปี ค.ศ. 1616 บันทึกไว้ว่า เมื่อ สี่ปีก่อน พระเจ้าแผ่นดินสยาม(สมเด็จพระเอกาทศรถ)มีพระราชสาส์นถึง พลเอก บอท ที่บังคับมทรงจะมอบเกาะบางแห่งเมืองมะริดอันตั้งอยู่ในอ่าวตะนาวศรีให้แก่ฮอลันดา เหตุผลก็เนื่องมาจากพระเจ้าแผ่นดินสยามทำสงครามกับพระเจ้าอังวะ^{๒๒๑} ความคิดที่จะยกเมืองในปริมณฑลทางอำนาจให้กับชาวต่างชาตินั้น ดูจะเป็นสิ่งที่ขัดกับความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชอย่างร้ายแรง จะเห็นได้ว่ากษัตริย์อยุธยาน่าจะมีความพยายามใช้

^{๒๑๘} กรมศิลปากร, เอกสารฮอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา แปลโดย น.ส. นันทา สุกกุล ศ.บ. (โบราณคดี) (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากรจัดพิมพ์, ๒๕๑๑), หน้า ๑๖.

^{๒๑๙} กรมศิลปากร, เอกสารฮอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา, หน้า ๒๒.

^{๒๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔-๒๕.

^{๒๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘.

ฮอลันดาเป็นเครื่องมือในการรักษาเมืองท่าที่สำคัญในอ่าวเบงกอลไว้ นอกจากนี้ยังเป็นการใช้ฮอลันดาในการป้องกันศึกกับพม่าอีกด้วย ปรากฏว่าชนชั้นนำไทยทรงคาดการณ์ไว้ไม่ผิด ปรากฏหลักฐานว่าในปี ค.ศ. 1614 พระเจ้าอเนนาเพตโลงทรงพยายามส่งกองทัพใหญ่มายึดตะนาวศรีแต่ไม่สำเร็จ^{๒๒๒} นอกจากนี้ทางฝ่ายอังวะก็ยังคงมีความพยายามที่จะสานสัมพันธ์ไมตรีกับบริษัท อีสต์อินเดียตะวันออกของอังกฤษ ด้วยเห็นว่ามีความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์กับบริษัท V.O.C. ของฮอลันดาและดูเหมือนบริษัท อีสต์อินเดียตะวันออกของอังกฤษ จะไม่อยากยุ่งเกี่ยวกับสงครามของอังวะและอยุธยา ด้วยต้องการแสวงหาเพียงประโยชน์ทางการค้าปรากฏว่า ใน ปี ค.ศ. 1612 มีเรืออังกฤษนำพระราชสาส์นจากพระเจ้ากรุงอังกฤษมาถวายพระเจ้าแผ่นดินอยุธยา^{๒๒๓}

อาจสรุปได้ว่าผลของสงคราม การค้า และการเข้ามาของชาติตะวันตก ส่งผลโดยตรงต่อโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทย ชนชั้นนำไทยไม่ได้คิดว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางของโลกมาตั้งแต่ต้น ชนชั้นนำตระหนักดีถึงความจริงที่ว่ายังมีรัฐเอกราชต่าง ๆ มากมายเป็นอิสระไม่ขึ้นต่อกัน นอกนั้นยังสามารถกำหนดปริมาณผลทางอำนาจทับซ้อนปริมาณผลทางอำนาจของอยุธยาได้ ดังนั้นคติจักรพรรดิในชนชั้นนำไทยสมัยอยุธยาจึงมีลักษณะคำนึงถึงความมั่นคงเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม ความคิดเรื่องพระจักรพรรดิ หรือ ราชาเหนือราชา ยังเป็นอุดมคติทางโลกที่สำคัญที่สุด แต่เนื่องจากถูกแรงบีบบังคับจากทั้งภายในภายนอก ส่งผลให้คติจักรพรรดิแบบไทยๆ จึงมุ่งเน้นการรักษาปริมาณผลทางอำนาจของตน และขยายอำนาจยามเมื่อมีโอกาสหรือความพร้อม สงครามในหมู่รัฐจาริตตั้งแต่สถาปนาอาณาจักร ที่ไม่มีรัฐใดสามารถใช้กำลังอำนาจทางการทหาร ความคิดทางศาสนาอย่างคติจักรพรรดิราชถูกเลือกลักษณะที่สำคัญอย่าง ธรรมราชาธิราช หรือราชาผู้มีธรรมเหนือราชาทั้งหมด นำมาทดแทนความคิดเรื่องพระจักรพรรดิในทางกำลังอำนาจที่ยากจะเข้าถึงได้ในโลกแห่งความเป็นจริง ส่งผลให้จักรพรรดิราชแบบไทยๆ อยู่บนพื้นฐานแห่งความเป็นจริงมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ทั้งการรักษาอำนาจ ขยายอำนาจ และรักษาพระเกียรติยศ

นอกจากนี้ผลของสงคราม การค้า การเผยแผ่ศาสนา และการเข้ามาของชาติตะวันตก ยังส่งผลโดยตรงต่อความรู้เรื่องจักรวาลวิทยา(ไตรภูมิ)ในชนชั้นนำไทยในสมัยอยุธยา ความรู้จากโลกประสบการณ์กระทบกระทั่งอันความรู้เรื่องไตรภูมิมาอย่างต่อเนื่อง ผลของกิจกรรมทางการค้าและการเผยแผ่ศาสนาที่ผูกพันอยู่กับการเดินทาง ส่งผลให้เกิดการสะสมความรู้ทางภูมิศาสตร์ของโลกประสบการณ์ และถูกนำมาเผยแพร่นิพนธ์ในรูปแบบตำรับทางศาสนา อย่างแผนที่โบราณในสมุดภาพไตรภูมิ ที่แสดงให้เห็นถึงความพยายาม แยก และบูรณาการการ โลกความเชื่อทางศาสนา

^{๒๒๒} D.G.E. Hall. *Burma*. (London Hutchinson's University Library, 1956), p. 64.

^{๒๒๓} กรมศิลปากร, เอกสารฮอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา, หน้า ๔๐-๔๑.

(ไตรภูมิ,ประวัติศาสตร์พุทธศาสนา,ชาดก) กับโลกแห่งความเป็นจริงเข้าด้วยกันดังที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

จ. ความรู้เรื่องโลกและจักรวาลของชนชั้นนำไทยในสมัยปลายกรุงศรีอยุธยา

ผู้วิจัยไม่ได้มีความพยายามที่จะค้นหาหรืออธิบาย ความคิดเรื่องมนุษย์นิยมเหตุผลนิยม ประจักษ์นิยมในชนชั้นนำไทยให้ย้อนไปไกลกว่าสมมติฐานของ นิธิ และสายชล^{๒๒๔} แต่ต้องการที่จะเสนอว่า เหตุผลนิยมประจักษ์นิยมซึ่งเป็นคำที่ถอดมาจากคำนักปรัชญาตะวันตก ซึ่งในความหมายปรัชญาตะวันตกแล้วแนวความคิดเรื่องเหตุผลนิยมมนุษย์นิยม และประจักษ์นิยมแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิงไม่สามารถไปด้วยกันได้ เหตุผลนิยม (Rationalism) เชื่อว่ามนุษย์สามารถเข้าถึงความจริงด้วยตรรกะและคณิตศาสตร์ และ โจมตีพวก ประสบการณ์นิยม หรือ ประจักษ์นิยม (Empiricism) ที่เชื่อว่ามนุษย์สามารถเข้าถึงความจริงได้โดยประสบการณ์หรือผัสสะว่า ผัสสะของมนุษย์มักหลอกเราเสมอ เช่น การมองวัตถุในน้ำหรือหยับแดด ขณะที่พวกประจักษ์นิยมก็ตอบโต้พวกเหตุผลนิยมว่า ตรรกะ (Logic) นั้นไม่สมเหตุสมผล (valid) เสมอไป^{๒๒๕} จะเห็นได้ว่าเหตุผลนิยมหรือประจักษ์นิยมอาจไม่สามารถอธิบายได้ตามวิถีของสังคมไทยได้ชัดเจนนัก ในที่นี้ผู้วิจัยขออนุญาตใช้คำว่า “เป็นเหตุเป็นผล” และมองความจริงตามประสบการณ์แทน ผู้วิจัยมีความเห็นว่า เรื่องของความ “เป็นเหตุเป็นผล” และความจริงตามประสบการณ์ของมนุษย์นั้น ไม่ต้องอาศัยแรงขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจหรือการค้าเท่านั้น แต่เป็นสิ่งที่สามารถอธิบายด้วยประสบการณ์และตรรกะ ว่าน่าจะเป็นสิ่งที่คู่กับมนุษย์มาตั้งแต่เกิดเป็นทารก หรือถ้าอธิบายเชิงประวัติศาสตร์ตามแนวมาร์กก็น่าจะมีกลุ่มมนุษย์มาตั้งแต่สมัยสังคมบุรพกาล ที่ว่ามนุษย์มีความเป็นเหตุเป็นผลมาตั้งแต่เป็นทารกนั้น ยกตัวอย่าง เช่น เด็กทารกสามารถเรียนรู้ด้วยตนเองว่าถ้าหิวนมเมื่อร้องแล้วมักจะได้อิน หรือถ้าโตขึ้นมาหน่อยเรียนหนังสือไปโรงเรียน โคนเพื่อแกล้ง การมองโลกความจริงตามประสบการณ์ก็จะสอนเด็กคนนั้นเข้าใจว่า เพื่อนคนที่แกล้งเป็นคนที่ต้องระมัดระวังเป็นพิเศษ ถ้ามว่าเด็กทารกและเด็กนักเรียน มีความคิดเป็นเหตุเป็นผลหรือมองความจริงตามประสบการณ์หรือไม่

ในสังคมบุพกาลก็เช่นเดียวกัน มนุษย์ไม่ได้อยู่ในถ้ำหรือรู้จักสร้างที่พักมาตั้งแต่ต้น มนุษย์เรียนรู้จากประสบการณ์ว่าต้องอาศัยในที่ที่มีที่กำบังจึงจะป้องกันภัยจากฟ้าฝนความ

^{๒๒๔} คุปทนา หน้า ๔-๕.

^{๒๒๕} คุปต์เติมใน จานง ทองประเสริฐ, ปรัชญาตะวันตกสมัยใหม่ (กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, ๒๕๑๔)

หนาวหรือสัตว์ร้ายได้ และมนุษย์เรียนรู้จากประสบการณ์อีกว่าต้องสร้างที่พักให้แข็งแรงกว่าเดิมจึงจะปลอดภัยขึ้น แม้ในความเชื่อทางพุทธศาสนาที่ปรากฏในอัครคัมภีร์หรือพระสูตรที่ว่าด้วยกำเนิดโลก พระพุทธเจ้าอธิบายถึงเหตุผลที่สังคมมนุษย์มีการสร้างที่พักอาศัยว่า ก็เพื่อปกปิดไม่เป็นที่อยู่อาศัยร่วมเพศเสพกาม เนื่องจากมีการเรียนรู้ว่าการเสพเมถุนในที่โล่งแจ้งจะทำให้ถูกสังคมติเตียน^{๒๒๖} ถามว่าที่กล่าวมามนุษย์มีความเป็นเหตุเป็นผลมองโลกความจริงตามประสบการณ์หรือไม่

สิ่งที่ทำให้เกิดเส้นแบ่งระหว่าง “ความเป็นเหตุเป็นผล” กับ “ความเชื่อ” ก็คือ “ความไม่รู้” หรือการตั้งประเด็นที่จะอธิบาย ด้วยเหตุที่มนุษย์ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันไม่ได้มี “ความเป็นเหตุเป็นผล” มองอะไรตามประสบการณ์ไปทุกเรื่อง แม้ในปัจจุบันก็ยังมี “ความรู้” อีกมากมายที่มนุษย์ยังอธิบายไม่ได้ด้วยตรรกะหรือการพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์ การจะบอกว่ามนุษย์ในสมัยหนึ่งมีความคิดแบบเป็นเหตุเป็นผล มองตามความจริงตามประสบการณ์จึงเป็นคำพูดที่ถูกเพียงครั้งเดียว เนื่องจากมนุษย์ทุกคนมีความคิดเป็นเหตุเป็นผลมองความจริงตามประสบการณ์อยู่กับตัวแล้ว แต่เป็นเรื่องของปัจเจกด้วยมีความรู้ในเรื่องใดเรื่องหนึ่งไม่เท่ากัน หรือคนหนึ่งรู้แต่อีกคนหนึ่งไม่รู้ การที่จะเหมารวมว่าใครเป็นมนุษย์นิยม เหตุผลนิยม ประจักษ์นิยม จึงเป็นเรื่องที่ห่างไกลจากความเป็นจริง แม้แต่การที่จะพยายามลงมาเป็นเฉพาะเรื่องเฉพาะประเด็น อย่างความคิดเรื่องความเชื่อทางศาสนา ความคิดเรื่องโลกและจักรวาล ก็ไม่สามารถสรุปได้ว่าใครมีความคิดเป็นเหตุเป็นผล เนื่องจากความรู้ทุกคนยังมีอยู่อย่างจำกัด

ผู้วิจัยเข้าใจว่าการที่สายชลกกับนิธิอธิบายความคิดชนชั้นนำไทยเช่นนี้ ก็เนื่องมาจากให้น้ำหนักกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และการมีส่วนร่วมทางเศรษฐกิจของชนชั้นนำไทย “ที่สูงขึ้น” ปลายอยุธยา และ “สูงขึ้นไปอีก” ในต้นรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตามทั้งสองท่านก็ไม่ได้ปฏิเสธว่าชนชั้นนำไทยนั้นเพิ่งมามีส่วนร่วมทางกิจกรรมทางเศรษฐกิจในระยะเวลาที่ศึกษา เนื่องจากสยามมีกิจกรรมทางการค้าระบบบรรณาการกับจีนมาตั้งแต่ก่อนชาติตะวันตกเข้ามา หรือแม้แต่กระทั่งก่อนสถาปนาอยุธยา จากหลักฐานที่ปรากฏชนชั้นนำไทยมีส่วนร่วมทางกิจกรรมทางเศรษฐกิจมาช้านาน แม้จะโดยทางอ้อมแต่ความรู้จากความจริงตามประสบการณ์ยังมี “จำกัด” มาก ในที่นี้ผู้วิจัยจะยกตัวอย่าง “ความรู้” ในเรื่องโลกทัศน์บางเรื่องที่เกี่ยวข้องกับแนวความคิดเรื่อง จักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย

^{๒๒๖} พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๑๑ พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๓ ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค, หน้า ๘๓-๘๔.

ในช่วงสถาปนาอยุธยาชนชั้นนำรู้จัก “จีน” จากการค้าระบบบรรณาการแต่ยังไม่รู้จัก ฮอลันดา, โปรตุเกส, อังกฤษ, ฝรั่งเศส อย่างที่รู้จักจากกิจกรรมทางการค้าในสมัยต่อมา กิจกรรมทางการค้าและการสงคราม^{๒๒๗}ในหมู่รัฐจารีตส่งผลให้ชนชั้นนำด้านอยุธยา รู้ว่านอกจากอยุธยาและหงสาวดี, ตองอู, เชียงใหม่, ล้านช้าง และจีน เป็นรัฐอิสระต่อกัน ไม่มีจักรพรรดิแห่งจักรวาล (universal monarch)

ชนชั้นนำไทยรู้จักโลกมากขึ้นอีกจากกิจกรรมการค้ากับชาติตะวันตก ตั้งแต่กลางสมัยอยุธยาชนชั้นนำเรียนรู้ว่ารัฐอิสระในโลกยังมีอีกมากมาย ความเชื่อเรื่องทวีปต่างๆในไตรภูมิถูกทำลายลงจากชาวแปลกหน้านอกритที่เข้ามาใหม่ ทำให้ทวีปที่เหลือในไตรภูมิถูกจัดไว้ในความเชื่อไม่ต่างจากการมีอยู่ของเขาพระสุเมรุ พรหม เทวดา เปเรต นิรยะ (สัตว์นรก) ฯลฯ ความเชื่อเรื่องไตรภูมิถูกระทบมาโดยตลอด จนแสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในสมุทภาพไตรภูมิที่มีการพยายามแยกโลกอุดมคติกับโลกแห่งความเป็นจริงออกจากกัน ควบคู่ไปกับบรรณาการโลกประสพการณ์กับความเชื่อทางศาสนา หลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าโลกทัศน์ชนชั้นนำไทยในสมัยอยุธยาไม่ได้จำกัดอยู่เพียงในกรอบของไตรภูมิอีกต่อไป อันแสดงให้เห็นถึงการมองโลกตามความจริงประสพการณ์มีความเป็นเหตุเป็นผล ที่มีพัฒนาการมาตลอดตั้งแต่สถาปนาอาณาจักรอยุธยา (เป็นอย่างน้อย)

อย่างไรก็ตามผู้วิจัยเสนอว่าไม่เพียงแต่กิจกรรมทางการค้า หรือการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเท่านั้นที่ส่งผลต่อโลกทัศน์หรือความเชื่อของชนชั้นนำไทย แต่สงคราม ความมั่นคง การติดต่อทางศาสนา การเข้ามาของชาติตะวันตก ก็ส่งผลต่อความเชื่อเรื่องโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยเช่นเดียวกัน ดังที่กล่าวมาแล้วสงครามและการเข้ามามีบทบาทของชาติตะวันตกในหมู่รัฐจารีต เป็นเหตุให้ชนชั้นนำเรียนรู้ว่าการปรารณาพระจักรพรรดิในไตรภูมิปกครองชมพูทวีปแทบจะเป็นไปไม่ได้ ปริมาณทางอำนาจถูกจำกัดให้แคบลงเพื่อความมั่นคง บางครั้งก็ทำตามอุดมคติไม่ได้ เช่น การเผาทำลายอยุธยาของพม่า

หรือการเลือกที่จะเน้นคติจักรพรรดิราชทางธรรม (ธรรมราชาธิราช) เพื่อสนองอุดมคติ “ราชาเหนือราชา” เนื่องจากเน้นกำลังอำนาจไม่ได้ (กำลังไม่พอ, การเมืองภายใน

^{๒๒๗} จะเห็นได้ว่าเมื่อเกิดสงครามการเคลื่อนกองทัพทั้งทางบกและทางน้ำ จะมีการบันทึกระยะทางภูมิศาสตร์ สภาพอากาศ ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ ดังที่พบโดยตลอด กลายเป็นคำรับความรู้ทางประสพการณ์ที่สำคัญอย่างหนึ่ง ดูเพิ่มเติมใน “ระยะทางเสด็จทัพหลวง จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ.๒๓๖๕)” หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยคำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เสนณรงค์ (ดินสอ, ทรดาล) . จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ.๒๓๖๕). เลขที่ ๒๒.

,ชาติตะวันตก) การติดต่อสัมพันธ์ทางศาสนา ส่งผลให้ชนชั้นนำสามารถเรียนรู้จากการเดินทางจากการบอกเล่ารู้จักโลกมากขึ้นตามเท่าที่ประสบการณ์มี (อ่าวเบงกอล - ลังกา)

อาจสรุปได้ว่าไม่เพียงกิจกรรมทางการค้าเท่านั้นที่ส่งผลต่อ ความคิด ความเชื่อของชนชั้นนำไทย การมองโลกตามจริงตามประสบการณ์ ความคิดแบบเป็นเหตุเป็นผลมีอยู่แล้วในชนชั้นนำหรือมนุษย์ทุกคน ชนชั้นนำไทยมีพัฒนาการการเรียนรู้มาโดยตลอดจาก สงคราม การค้า การเดินทาง การเข้ามาของชาติตะวันตก ฯลฯ นอกจากนี้ความรู้ใหม่หลายเรื่องยังถูกจัดให้เป็นตำรับความรู้เรียนรู้สืบทอดต่อกันมา

ภาพความคิดแบบกระฎุมพีของชนชั้นนำปลายสมัยอยุธยาหรือต้นรัตนโกสินทร์ ไม่ได้หมายความว่าสมัยก่อนหน้านั้น ชนชั้นนำมีโลกทัศน์จำกัดอยู่ในไตรภูมิภพมหายาคิดว่าตนเองเป็นจักรพรรดิแห่งจักรวาลตามคำสอนศาสนา แต่ความคึกคักของกิจกรรมทางการค้าในปลายสมัยอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์ มีส่วนสำคัญที่ช่วยให้ชนชั้นนำมีโอกาสเรียนรู้ มองโลกความจริงตามประสบการณ์มากขึ้นกว่าในอดีต ส่งผลให้ “ความรู้” มากขึ้น ไม่ใช่ “เพ็ญรู้”

ความเชื่อเรื่องเหนือธรรมชาติ ที่ปะปนกับความคิดแบบเป็นเหตุเป็นผลของชนชั้นนำไทยต้นรัตนโกสินทร์ เป็นการยืนยันถึงสิ่งที่เรียกว่า “ความรู้” กับ “ความไม่รู้” หรือ “ความรู้ที่เพิ่มมากขึ้น” ที่มีแนวโน้มที่จะพัฒนาความคิดต่อไปจนมาถึงปัจจุบันที่เราอยู่ แม้ในปัจจุบันเรายังมีเรื่องที่ไม่รู้พิสูจน์ไม่ได้ หรือบางเรื่องที่เรารู้แต่คนอื่นไม่รู้ ยังมีเรื่องที่เราเชื่อถือศรัทธา หรือ เรื่องที่เรามองว่างมาย ความคิดเช่นนี้ เป็นพฤติกรรมที่คล้ายคลึงกันในมนุษย์ทุกคน ไม่ได้ขึ้นอยู่กับระยะเวลา อดีต หรือ ปัจจุบัน

๑. สมุคภาพไตรภูมิ

เท่าที่หลักฐานปรากฏชนชั้นนำไทยตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยา(เป็นอย่างน้อย) ไม่ได้มีโลกทัศน์จำกัดอยู่ในไตรภูมิดังที่มีการศึกษาต่อกันมา มีการพยายามที่จะแยกโลกอุดมคติ(ไตรภูมิ) กับโลกแห่งความเป็นจริง (โลกประสบการณ์) รวมถึงการพยายามบูรณาการความคิดดังกล่าวเข้าด้วยกันอย่างแยบยล ดังปรากฏอยู่ใน “สมุคภาพไตรภูมิโบราณ”

การนำเสนอตำรับอย่างไตรภูมิในสมัยอยุธยา น่าจะแบ่งได้เป็น ๓ รูปแบบด้วยกัน

(ก) ไตรภูมิที่เป็นลายลักษณ์อักษร ไม่ปรากฏต้นฉบับที่จารขึ้นในสมัยอยุธยา แต่พบต้นฉบับ ในสมัยกรุงธนบุรีคือฉบับมหาช่วย วัดปากน้ำ พ.ศ. ๒๓๒๑ ในสมัย

รัตนโกสินทร์ตอนต้น ฉบับ มหาจันทร์ พ.ศ. ๒๓๓๐^{๒๒๘} และเตภูมิกถา หรือที่สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรง เรียกว่า “ไตรภูมิพระร่วง” ซึ่งยังมีปัญหาในการกำหนด
อายุอยู่มาก สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าน่าจะนิพนธ์โดยรัชกาลที่
๓ ขณะที่ พริยะ ไกรฤกษ์ สันนิษฐานจากสำนวนการเขียนที่คล้ายคลึงกับศิลาจารึกหลักที่
๑ ว่า น่าจะเป็นพระนิพนธ์ของรัชกาลที่ ๔ เมื่อครั้งผนวชเป็นวชิรญาณภิกขุ^{๒๒๙} อย่างไรก็ดี
เมื่อมองจากจารีตในการชำระหลักฐานทางศาสนาของรัฐหรือพระภิกษุสงฆ์ อาจสรุปได้
หยาบๆว่าไตรภูมิหลายฉบับที่ปรากฏน่าจะ “ถูกคัดลอกจากต่างต้นฉบับ แต่ต้นฉบับเป็น
ฉบับดั้งเดิมเดียวกัน”

(ข) **ไตรภูมิที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง** พบได้ตามวัดต่างๆในสมัยอยุธยา
โดยมากชำรุดเกือบทั้งหมด

(ค) **สมุดภาพไตรภูมิ** ซึ่งมีเนื้อหาบางส่วนแตกต่างออกไปจาก เตภูมิกถา(ไตรภูมิพระ
ร่วง) อาจกล่าวได้ว่า สมุดภาพไตรภูมิเป็นเพียงส่วนหนึ่งของไตรภูมิพระร่วง (หรือในเรื่องโลก
สังขาร) และไม่มีเนื้อหาที่ไตรภูมิพระร่วงกล่าวถึงอย่าง เช่น เรื่อง พระจักรพรรดิ และพระเจ้า
อโศก และที่สำคัญสมุดภาพไตรภูมิมิมีการสอดแทรกความรู้ประสบการณ์ใหม่ๆที่อยู่นอกเหนือจาก
ไตรภูมิพระร่วงอย่าง “แผนที่โบราณ” ที่สามารถแสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์ของชนชั้นนำได้เป็น
อย่างดี แสดงให้เห็นถึงการบูรณาการระหว่างความเชื่อ (สิ่งที่ไม่รู้) กับ โลกประสบการณ์ (สิ่งที่
รู้) นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำไทยไม่ได้เห็นอยุธยาเป็นศูนย์กลางของโลกมาช้านาน
กิจกรรมทางการค้าทำให้รัฐที่ต้องการแสวงหาประโยชน์ทางการค้าเป็นฝ่ายที่ต้องเคลื่อนเข้าหารัฐ
อื่นๆ ซึ่งความคิดดังกล่าวมีมาช้านานก่อนดำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์^{๒๓๐}

หนังสือสมุดภาพไตรภูมิที่อยู่ในการดูแลของหอสมุดแห่งชาติกรมศิลปากรมีจำนวนหลาย
ฉบับด้วยกัน มีทั้งที่บันทึกข้อความด้วยอักษรไทย และภาษาอื่นๆ เช่น ภาษาเขมร ภาษาลาว เป็น
ต้น โดยเฉพาะฉบับที่เป็นภาษาไทย สามารถจำแยกยุคสมัยได้โดยอาศัยข้อมูลจากบานแผนก (มี
ปัญหา) ตัวอักษรหรือรายละเอียดของภาพมาประกอบ ในที่นี้จะพูดถึงฉบับที่มีการตีพิมพ์^{๒๓๑} คือ

(๑) สมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา เลขที่ ๖ ชื่อ ไตรภูมิโลกสังขารสมัยอยุธยา ต่อไปจะ
เรียกว่า ล. ๖

(๒) สมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา เลขที่ ๘ ชื่อ แผนที่ไตรภูมิ ต่อไปจะเรียกว่า ล. ๘

^{๒๒๘} ไตรภูมิกถา, หน้า คำชี้แจง

^{๒๒๙} พริยะ ไกรฤกษ์, ข้อคิดเกี่ยวกับไตรภูมิพระร่วง : พระราชนิพนธ์ในพระมหามหาราชที่ ๑ พญาทิไท หรือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

^{๒๓๐} นิธิ เอียวศรีวงศ์, “โลกของนางนพมาศ,” ใน ปากไก่และใบเรือ, หน้า ๑๕๕.

^{๒๓๑} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑-๒ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๒)

- (๓) สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐ ชื่อ ตำราภาพไตรภูมิฉบับหลวงสมัยธนบุรี ต่อไปจะเรียกว่า ล. ๑๐
- (๔) สมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงธนบุรี เลขที่ ๑๐/ก ชื่อ แผนที่ไตรภูมิ ต่อไปจะเรียกว่า ล. ๑๐/ก

๑.๑ การกำหนดอายุหลักฐาน ยังเป็นปัญหามากเนื่องจากฉบับ ล. ๖ และ ล. ๑๐ ไม่มีบานแผ่นก สภาพชำรุดมาก สมภพ จันทรประภา รองอธิบดีกรมศิลปากร เสนอต่อ เดโช สวานานนท์ อธิบดีกรมศิลปากรในขณะนั้นว่า ฉบับ ล. ๖ น่าจะเป็นสมุดภาพที่รัชกาลที่ ๔^{๒๓๒} ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมขุนราชสีห์ ลอกถ่ายลงมาจากจิตรกรรมฝาผนังโบสถ์ของวัดราชประดิษฐฐานที่กรุงเก่า เมื่อคราวเสด็จไปทอดพระเนตรวัดนี้เมื่อปี ขาล อัฐศก จ.ศ. ๑๒๒๘ (พ.ศ. ๒๔๐๕) โดยอ้างหลักฐานจากบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน ในตอนพระราชพิธีเดือน ๕ ว่า

“เมื่อปี ขาล อัฐศก จ.ศ. ๑๒๒๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินกรุงเก่า เป็นเวลากำลังสร้างวัดราชประดิษฐฐานที่กรุงเทพฯ จึงเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรวัดราชประดิษฐฐานที่กรุงเก่า ได้ทอดพระเนตรเห็นลายเขียนที่ผนังโบสถ์ มีรูปผู้หญิงสวมเครื่องประดับศีรษะต่างๆ ไม่เหมือนรดเกล้าละคร คำว่าส่วนเป็นการแต่งตัวอย่างที่มีมาในกฎหมายเทียรบาล ด้วยวัดราชประดิษฐฐานนั้นคงต้องสร้างก่อนแผ่นดินพระไชยราชา จึงเป็นที่พระมหาจักรพรรดิเมื่อยังเป็นพระเทียรราชาออกไปผนวชอยู่ในวัดนั้น เป็นวัดของพระเจ้าแผ่นดินในบรมวงศ์เชียงราย ซึ่งสืบเนื่องมาแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ทรงสร้างในขณะนั้นลายเขียนยังอยู่เกือบจะเต็มผนังทั้งแถบ ได้โปรดให้กรมขุนราชสีห์ลอกถ่ายลงมา”^{๒๓๓}

แต่คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุเห็นว่า เมื่อพิจารณารายละเอียดของภาพต้องเป็นฝีมือสมัยอยุธยาแน่นอน แต่จะเป็นฉบับคัดลอกขึ้นใหม่หรือเป็นฉบับสมัยอยุธยาตกทอดมาเท่านั้น ถ้าเป็นเอกสารที่คัดลอกในสมัยรัชกาลที่ ๔ เมื่อเปรียบเทียบกับสมุดภาพ ล. ๑๐ ที่มีบานแผ่นบอกศักราชไว้ชัดเจน ซึ่งต้องเก็บรักษาไว้ที่หอหลวงเช่นกัน ดังนั้นสภาพชำรุดของเอกสารน่าจะน้อยกว่า หรือใกล้เคียงกับสมุดภาพไตรภูมิฉบับหลวงกรุงธนบุรี ล. ๑๐

แต่โดยสภาพความเป็นจริงสภาพชำรุดของฉบับ ล. ๖ เป็นการชำรุดแบบเปื่อยยุ่ยมากกว่าความเสื่อมสภาพตามกาลเวลามากกว่าปัญหาการหิบบิใช้ อีกทั้งรูปแบบของตัวอักษรที่ใช้เขียนคำบรรยายในเรื่องก็เป็นอักษรไทยแบบโบราณที่เรียกว่าอักษรไทยย่อ ซึ่งเป็นรูปแบบอักษรไทยที่นิยม

^{๒๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

^{๒๓๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน (พิมพ์ครั้งที่ ๑๔ พระนคร: ศิลปบรรณาการ, ๒๕๑๖), หน้า ๕๓๘.

ใช้อย่างมากในสมัยอยุธยา มีลักษณะเป็นตัวบรรจงสวยงาม มีการวัดปลายเส้นอักษร และเมื่อประสมสระก็มักจะเขียนให้ติดต่อกับตัวพยัญชนะ ดังนั้นเอกสารเล่มนี้น่าจะเป็นต้นฉบับฝีมือสมัยอยุธยาที่ตกทอดมากกว่าตามเหตุผลดังกล่าวแล้วข้างต้น^{๒๓๔}

ส่วนตัวผู้วิจัยกลับเห็นว่า ฉบับ ล. ๖ ไม่น่าจะคัดลอกจากจิตรกรรมฝาผนัง เนื่องจากสมุดภาพไตรภูมิมีจารีตการบันทึกที่มีลักษณะเฉพาะ แม้จะมีเนื้อหาที่คล้ายคลึงกันระหว่างจิตรกรรมฝาผนังเรื่องไตรภูมิกับสมุดภาพไตรภูมิ แต่เมื่อมองจากฉบับ ล. ๑๐ ก ที่บานแผนกกล่าวว่าเป็นฉบับหลวงที่พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้บันทึก จะเห็นว่าสมุดภาพไตรภูมิฉบับ ล. ๖ กับ ฉบับ ล. ๑๐ ก มีรูปแบบการบันทึกที่เหมือนกัน คือ หน้าต้น จะเขียนเรื่องไตรภูมิ เริ่มต้นจากภาพความปรารถนาสูงสุดตามความเชื่อพุทธศาสนา คือ มหานครนิพพาน แล้วค่อยๆลดหลั่นลงไปตามลำดับชั้นของกรรมดี คือ อรูปพรหม รูปพรหม สวรรค์ ๖ ชั้น มนุษย์และนรก โดยเขียนภาพให้บุคคลมีอิริยาบถที่ให้ความรู้สึกทางอารมณ์เป็นเครื่องแสดงลักษณะของภพภูมิต่างๆให้แตกต่างกันอย่างชัดเจน อีกทั้งยังมีคำบรรยายประกอบภาพ แสดงรายละเอียดของเรื่องให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ส่วนหน้าปลายมักจะเขียนเรื่อง แผนที่โบราณ พุทธประวัติ หรือ ชาดก แต่ก็มีบางเล่มที่ใช้เฉพาะหน้าต้นเพียงด้านเดียวเพื่อเขียนเรื่องไตรภูมิ ส่วนหน้าปลายเว้นว่างไว้ หรืออาจมาจากการชำรุดสูญหาย แต่จารีตการเขียนจิตรกรรมฝาผนังเรื่องไตรภูมิส่วนใหญ่ ไม่นิยมเขียนเรื่องแผนที่โบราณ นอกจากนี้ผู้เชี่ยวชาญประวัติศาสตร์ศิลปะอย่าง อาจารย์ จุฬิศพงค์ จุฬารัตน์ ยังให้อธิบายว่า จารีตการเขียนจิตรกรรมฝาผนังเรื่องไตรภูมิในสมัยอยุธยาไม่นิยมเขียนแผนที่โบราณ ประกอบเช่นเดียวกับสมุดภาพไตรภูมิ นอกจากนี้หลักฐานที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอ้างไว้ในพระราชพิธี ๑๒ เดือน อย่างจิตรกรรมฝาผนังวัดราชประดิษฐฐาน(กรุงเก่า) ปัจจุบันชำรุดเสียหายหมดแล้วจึงไม่สามารถสรุปได้แน่ชัด

อย่างไรก็ตามผู้วิจัยไม่สามารถชี้ชัดได้ว่า ฉบับ ล. ๖ จะเป็นต้นฉบับที่เขียนในสมัยอยุธยาหรือไม่ ด้วยจารีตในการบันทึกสมุดภาพไตรภูมิมักมีการคัดลอกต่อกัน ซึ่งอาจคัดลอกมาจากต้นฉบับที่คัดลอกต่อกันจากต้นฉบับเดิมสมัยอยุธยา ต้นฉบับของฉบับ ล. ๖ (หรือตัวฉบับ๖เอง) น่าจะมีอายุระหว่าง สมัยพระเจ้าปราสาททองถึงสมัยพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ เมื่อมองจากรายละเอียดที่ปรากฏในภาพ เช่น ปรากฏรูปชาวจีนไว้เปีย(คาด, ช่งหนุ, แมนจู) ในยมโลกกำลังรอพิจารณาคดี (ภาพ ๒๖ หน้า ๔๐)^{๒๓๕} ภาพสำเภากินมีชาวจีนไว้เปียในมหาสมุทรอินเดีย และภาพพระมหากษัตริย์เรือแตกมีรูปชาวจีนกำลังจะจมน้ำ (ภาพ ๘๔ หน้า ๑๐๐)^{๒๓๖} ซึ่งราชวงศ์แมนจู (ชิง)

^{๒๓๔} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑-๒, หน้า ๕.

^{๒๓๕} ภาพที่ ๒๖ ล. ๖ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑, หน้า ๔๐.

^{๒๓๖} ภาพที่ ๘๔ ล. ๖ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑, หน้า ๑๐๐.

จีนไว้เป็ยสถาปนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๑๘๗ ตรงกับรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง^{๒๓๗} แต่ยังไม่ปรากฏภาพฝรั่งสวมหมวกแบบพระเจ้าหลุยส์ที่สิบสอง และภาพมหาเวสสันดรชาดกกัณฑ์นครกัณฑ์ที่มีภาพทหารฝรั่งเศสอยู่ในขบวนเสด็จ

ดังนั้นต้นฉบับ ล. ๖ น่าจะบันทึกตั้งแต่สมัยพระนารายณ์ลงมา เนื่องจากฝรั่งเศษเข้ามาในสมัยนี้ (ผู้พระธรรมที่พระราชวังบวรสถานมงคลที่อยู่ชยา ก็มีปรากฏเขียนรูปฝรั่งสวมหมวกแบบหลุยส์) แต่ต้นฉบับดังกล่าวไม่น่าจะบันทึกก่อนสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เนื่องจากภาพมหาสมุทรอินเดีย(มีถนนพระราม)ในแผนที่โบราณ ไม่ปรากฏภาพการเดินทางเผยแพร่แลกเปลี่ยนทางศาสนาระหว่างคณะสงฆ์ชยากับคณะสงฆ์ลังกา เมื่อเปรียบเทียบ ฉบับ ล.๖ กับ ล.๘ และ ล.๑๐/ก (ธนบุรี) จะพบว่าฉบับ ล. ๑๐/ก(ธนบุรี) น่าจะได้รับอิทธิพลจากการประดิษฐ์พุทธศาสนาในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ(หรืออาจคัดจากสมัยนี้) ส่งผลให้สยามและลังกาคลับมามีความสัมพันธ์ทางพุทธศาสนากันอย่างคึกคัก^{๒๓๘} ถ้าต้นฉบับ ล.๖ กับ ล.๘ บันทึกตั้งแต่สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศลงมาไม่น่าจะละเลยเหตุการณ์ดังกล่าว ซึ่งเป็นพระเกียรติยศอย่างมากสำหรับกษัตริย์ ดังนั้น ต้น ฉบับ ล. ๖ และ ล. ๘ น่าจะมีอายุระหว่างสมัยสมเด็จพระนารายณ์ถึงสมัยพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ(ผู้วิจัย)

ฉบับ ล. ๖ กับ ล. ๘ น่าจะคัดลอกจากต้นฉบับเดียวกัน หรือฉบับใดฉบับหนึ่งลอกกัน เนื่องจากเนื้อหาส่วนใหญ่ใกล้เคียงกัน ทั้งรูปแบบ ลำดับภาพ แต่ ฉบับ ล. ๘ มีความสมบูรณ์มากกว่า มีการวาดภาพพรหมสี่หน้าเหมือนกัน ต่างจากฉบับบานแผนกสมัยธนบุรี(ล.๑๐ และ ล.๑๐ก) ที่วาดพรหมหน้าเดียว ฉบับ ล. ๖ และ ล. ๘ เขียนบรรยายเนื้อหาด้วยอักษรไทยเท่านั้น ไม่มีอักษรขอมกำกับคาถาบาลีอย่างฉบับหลวงสมัยกรุงธนบุรี ล. ๑๐ และ ล. ๑๐ ก^{๒๓๙}

นอกจากนี้ในส่วนของแผนที่โบราณฉบับ ล. ๖ ชำรุดมาก แต่ยังพอเห็นภาพเมืองท่าและระยะทางในเมืองท่าทางใต้ เช่น ราชบุรี เพชรบุรี แม่กลอง ไชยา สงขลา ตานี ฯลฯ และเกาะต่างๆในคาบสมุทรมาลายู แต่ไม่มีเมืองท่ารอบอ่าวเบงกอล รวมทั้งเมืองตามเส้นทางการค้ากับจีน ญี่ปุ่น ญวน เหมือนอย่างฉบับ ล. ๘ ซึ่งน่าจะมาจากการชำรุดเสียหายมากกว่า เพราะฉบับ ล. ๖ ยังมีร่องรอยเมืองทางตะวันออกของสยามอย่างบางปลาสร้อย บางละมุงอยู่บ้าง^{๒๔๐}

ส่วนฉบับ ล. ๑๐ และฉบับ ล. ๑๐/ก ที่บานแผนกกล่าวว่าสร้างในสมัยธนบุรี ดังปรากฏในบานแผนกว่า ใน พ.ศ. ๒๓๑๕ มีพระราชประสงค์ให้สามัญชนแลจัตุเทพบรรพตต์ว์เข้าใจในภูมิทั้ง ๑ แลคติทั้ง ๕ “สมเด็จพระบรมกษัตริราช ราชธนบุรีศรีมหาสมุทร จึงตรัสสั่ง เจ้าพญาศรี

^{๒๓๗} คาร์ริงตัน กูนิช, ประวัติศาสตร์จีน แปลโดย ส. ศิวลักษณ์ (กรุงเทพฯ: เกล็ดไทย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๕๓.

^{๒๓๘} ภาพที่ ๑๒๕ ล. ๑๐/ก สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๒, หน้า ๒๒๑.

^{๒๓๙} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑, หน้า ๑.

^{๒๔๐} ภาพที่ ๔๕ ล.๖ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑, หน้า ๖๑.

ธรรมาราชผู้เป็นนรรมหาเสนาบดี ให้จัดพระสมุดเนื้อดีแล้วให้ส่งไปแก่งข้างเขียนให้เขียนไตรภูมิ
ให้ไปเขียนในสำนักสมเด็จพระสังฆราช ให้สมเด็จพระสังฆราชบอกกล่าวบังคับให้เขียนเรื่องราวมี
ในพระบาทแล้วให้คัดบาฬีประกบลงไว้ให้แจ้งจงทุกประการ จะได้เป็นคติสืบไป”

ความจากบานแผนกจะเห็นได้ว่า ผู้บันทึกสมุดภาพ ได้แก่ ช่างและอาลักษณ์ พระภิกษุ
ไม่ใช่ผู้บันทึกแต่อย่างใด มีหน้าที่เพียงคอยกำกับดูแลซึ่งน่าจะเป็นเหมือนกันสำหรับฉบับหลวงทุก
ฉบับ ส่วนฉบับราษฎร์ก็น่าจะมี “ด้วยพระดำริให้สามัญชนแลเจตุมภพบรรพสัตว์เข้าใจในภูมิทั้ง ๓
แลคติทั้ง ๕ อันเป็นที่เกิดแห่งเทวดา และมนุษย์ นรก หม้อสุร” โดยน่าจะมีการคัดลอกจากฉบับ
หลวงแจกจ่ายไปตามวัดตามชุมชนต่างๆ รวมถึงประเทศราช จึงทำให้ปรากฏสมุดภาพอยู่หลาย
ฉบับหลายภาษา บานแผนกของล. ๑๐/ก ระบุปี พ.ศ. ๒๓๑๕ เหมือน ล. ๑๐ มีความเพียง ๑
บรรทัดเท่านั้น อาจเป็นไปได้ที่ ล. ๑๐ จะเป็นต้นฉบับหลวงสมัยธนบุรี แต่ฉบับ ล. ๑๐/ก ซึ่งมี
ประวัติว่าเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนูพร้อม) มอบให้หอพระสมุดฯ เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๔๑^{๒๔๑}
เป็นฉบับที่ลอกจากฉบับหลวง ล. ๑๐ แต่ก็พอมีรายละเอียดที่แตกต่างกันบ้าง เช่น รูปลิงเผือก
ข้างเผือก ปรณนิบัติพระพุทธรเจ้าในป่าเลไลย์ ฉบับ ล. ๑๐ เป็นลิงเผือกทรงเครื่องอย่างหนุมาน
แต่ ล. ๑๐/ก เป็นลิงเผือกธรรมดา^{๒๔๒}

จะสังเกตได้ว่าถึงมีความเป็นไปได้ที่ฉบับ ล. ๑๐/ก จะทำขึ้นในสมัยหลัง(อาจร.๒-๓) แต่
กลับไม่ปรากฏเมืองท่าใหม่ อย่าง ปีนัง (พ.ศ.๒๓๒๕) และ สิงคโปร์ (พ.ศ.๒๓๖๒) ซึ่งเป็นตลาด
การค้าที่สำคัญของสยามในต้นสมัยรัตนโกสินทร์ เนื่องด้วยจารีตในการคัดลอกเป็นการคัดลอกต่อๆ
กัน(หรือลอกทั้งคู้) รวมถึงช่างวาด อาลักษณ์ หรือพระภิกษุมิประสภารณจังกัด ดังจะเห็นว่า
แผนที่ดินแดนต่างๆมีการคัดลอกต่อกันมา บางแห่งผิดจากโลกแห่งความเป็นจริงก็ยังคงอยู่
เช่นเดิม เช่น แผนที่แสดงเมืองต่างๆในสยามและรัฐใกล้เคียง รวมถึงสถานที่สำคัญต่างๆ ดัง
ปรากฏว่า ช่างวาด ลำดับเมืองในพม่าผิดต้องกันทุกฉบับ ทั้งฉบับ ล. ๖ ล. ๑๐/ก และ ล. ๘ คือ
แสดงที่ตั้งเมืองพม่าเป็น จากทิศเหนือ อาวะ - หงษา - ตโกง(ชุมชนชาวไทยใหญ่ที่อยู่ในร่างกุ้ง)*

^{๒๔๑} สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑, หน้า ๖-๗.

^{๒๔๒} ภูเขาที่ ๖๕ ล. ๑๐ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑, หน้า ๑๔. และดู ภาพที่ ๑๔ ล. ๑๐/
ก สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๒, หน้า ๑๖๔.

* ในพระนิพนธ์ เที้ยวเมืองพม่า ของ สมเด็จพระกรมตำรวจราชานุกาฬ ทรงอธิบายว่า เมือง ตะโก้ง เดิมเป็นเมืองของพวกไทยใหญ่
เรียกชื่อภาษาไทยว่าเมือง “ท่าม่อง” พม่าเรียกไม่ชัดจึงกลายเป็น “ตะโก้ง” Tagaung แต่พบในหนังสือฝรั่งแต่งว่าชื่อเมืองนั้นมาแต่
คำ “ท่ากอง” (คือ “ท่ากลอง” ฝรั่งใช้คำว่า Drum) ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เที้ยวเมืองพม่า,
หน้า ๔๖. พระเจ้าอลองพญาปฐมกษัตริย์ราชวงศ์คองบอง อ้างว่าตนสืบเชื้อสายมาจากพระเจ้านราสิงหะสมัยพุกามที่ย้อนขึ้นไปถึง
กษัตริย์เมือง “ตะโก้ง” ดูเพิ่มเติมใน สุราชัย ยิ้มประเสริฐ “ลิเบอร์แมนกับวัฏจักรทางการเมืองของพม่าและอยุธยา,” สืบโคตรเหง้า
ก็เผาแผ่นดิน รวมบทความเนื่องในวาระครบรอบ ๖๐ ปี ชาวนิวซี เกษตรศิริ / กาญจนี ละอองศรี, ชนศ อภรณ์สุวรรณ, บรรณาธิการ
, หน้า ๑๖๒.

ตองอู ที่ถูกต้องเป็น จากทิศเหนือ อังวะ- ตองอู - หงสา - ว่างกุ้ง^{๒๔๓} และเป็นไปได้ที่ผู้บันทึกไม่รู้จักแม่น้ำ “เอราวดี” (Irrawaddy) ซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลักของพม่า แต่เลือกที่จะบันทึกแม่น้ำสะโตงที่ตนรู้จักดี เนื่องจากเป็นตำนานที่เกี่ยวข้องกับบุรพกษัตริย์อย่างสมเด็จพระนเรศ^{๒๔๔}

๒. โลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยในสมัยอยุธยาตอนปลาย

สมุดภาพไตรภูมิมีลักษณะเป็น “ตำรับ” ความรู้ที่มีการบันทึกสืบต่อกันมา อาจแบ่งได้เป็น ๒ ส่วนที่สำคัญ คือ โลกในอุดมคติ คือ เรื่องราวอธิบายภพภูมิต่างๆในไตรภูมิและแผนที่โบราณหรือโลกประสพการณ์ที่พยายามเชื่อมโยงกับโลกของพุทธศาสนา สมุดภาพไตรภูมิแสดงให้เห็นถึงการนำเอาคำสอนความเชื่อต่างๆทางศาสนา มาบูรณาการกับความรู้ต่างๆที่ตนรู้จัก เช่น มีการกล่าวถึงดินแดนต่างๆที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา (มีอยู่จริง) เช่น เมืองต่างๆในอินเดีย ที่ตำแหน่งยังผิดความจริงอยู่มาก (ไม่คุ้นเคยนักเพราะติดต่อกับลังกามากกว่า) มีการสอดแทรกขาดและพุทธประวัติในตำแหน่งเมืองที่กำหนดขึ้น เช่น กล่าวถึงบ้านวินทุของชูชกว่า อยู่ใกล้เมืองกลิงคราษฎร์ในอินเดีย^{๒๔๕} หรือกล่าวถึงรอยพระพุทธรบาทที่เมืองสะเทิม มีพระยานาคเฝ้ารอยพระพุทธรบาทที่เมืองมอญ^{๒๔๖} ในมหาสมุทรอินเดียมีถนพระรามซึ่งมีหนุมานเฝ้าอยู่ และมีปลาอานนท์ที่ได้รับกรมหาสมมติจากปลาต่างๆเมื่อปฐมกัลป์อยู่ใกล้กับเกาะนิโคบา(นาควาริ)

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๒๔๓} ดู ฉบับ ล.๖ ภาพที่ ๗๖-๗๘ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑, หน้า ๘๒-๘๔. และ ภาพที่ ๘๖-๘๘ ล. ๘ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑, หน้า ๑๕๘- ๒๐๐ และ ดู ล. ๑๐/ก ภาพที่ ๑๒๖-๑๒๘ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๒, หน้า ๒๑๘, ๒๒๐.

^{๒๔๔} ภาพที่ ๗๖ ล.๖ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑, หน้า ๘๒.

^{๒๔๕} ภาพที่ ๗๒ ล. ๖ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑, หน้า ๘๘.

^{๒๔๖} ภาพที่ ๗๘ ล. ๖ สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑, หน้า ๘๔. และภาพที่ ๑๒๔ ล. ๑๐/ก สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๒, หน้า ๒๑๖.



(ภาพซ้าย) ปลายานที่ได้รับกรมมหาสมมุติเมื่อครั้งปฐมกษัตริย์ในมหาสมุทรอินเดียใกล้หมู่เกาะนิโคบา

จะสังเกตได้ว่าดินแดนที่ปรากฏในสมุทภาพ โบราณ ในสมุทภาพ ไตรภูมิ เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับดินแดนพุทธศาสนาที่กล่าวถึงในพระไตรปิฎกหรือความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ อาจมาจากจารีตในการบันทึกผู้บันทึกย่อมรู้จักชาติตะวันตกแต่ไม่คุ้นเคยกับดินแดนตะวันออกกลาง แอฟริกา ยุโรปนัก และที่สำคัญดินแดนเหล่านั้นไม่ได้กล่าวถึงในพุทธศาสนาจึงอยู่นอกเหนือจารีตการบันทึก ผู้บันทึกและชนชั้นนำส่วนใหญ่ไม่มีประสบการณ์ตรงในดินแดนดังกล่าว ความรู้ดังกล่าวอยู่ในลักษณะคลังความรู้ที่สืบทอดต่อกันมาจากประสบการณ์ต่างๆ เช่น ดินแดนรอบอ่าวเบงกอลและลังกาเกิดจากประสบการณ์ทางการค้าและการเผยแพร่ศาสนา ดินแดนเมืองท่าทางใต้และหมู่เกาะต่างๆ ในแหลมมลายูเกิดจากเกิดจากการค้าและการสงครามขยายอาณาเขต เมืองท่าอย่างจันทบุรี ญวน กวางตุ้ง กรุงจีน หรือ ญี่ปุ่น เกิดจากประสบการณ์ทางการค้า ทั้งการค้ากับชาติตะวันตกและการค้าในระบบบรรณาการกับจีน ดินแดนต่างๆ ในสยาม เขมร มอญ ล้านนา พม่า อาจเกิดจากประสบการณ์ตรงจากการทำสงครามขยายดินแดนและปกป้องอาณาเขตของชนชั้นนำ “คลังความรู้” เหล่านี้ โดยมากเกิดจากการบอกเล่าของผู้มีประสบการณ์ตรง ถูกจัดเก็บและถูกพยายามบูรณาการ โลกอุดมคติอย่างไตรภูมิมาช้านาน ส่วนโลกไตรภูมินั้นอยู่นอกเหนือประสบการณ์และถูกอธิบายว่า “ชมพูทวีป” ที่มีมนุษย์อยู่นั้นเป็นเพียงเศษเสี้ยวหนึ่งของมหาจักรวาลใหญ่อย่างไตรภูมิ สยามเป็นเพียงส่วนเล็กๆ ของบริวารอยู่นอกใจกลางชมพูทวีป หรือที่เรียกว่า “ปัจฉิมประเทศ” ซึ่งเทียบไม่ได้เลยกับมหาจักรวาลอย่างโลกในไตรภูมิ



ภาพเมืองท่าในทะเลจีนใต้คลังความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ทางการค้า

สมุดภาพไตรภูมิสะท้อนให้เห็นโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยที่มีต่อการมีอยู่ของตนว่า “ศรีอโยธยา” นั้นมีพื้นฐานเป็นรูปครึ่งวงกลมมีแม่น้ำล้อมรอบ ในขณะที่เมืองต่างๆซึ่งผู้บันทึกไม่คุ้นเคย จึงมีพื้นฐานสี่เหลี่ยม มีการวาดทรัพยากรในท้องถิ่นที่อยู่ใกล้กับประสบการณ์ตรงของผู้บันทึก เช่น วาดรูป กวาง เสือ ที่มีอยู่มากแถบภาคกลาง(ในปัจจุบัน)

แผนที่ที่ปรากฏในไตรภูมิจะสังเกตได้ว่า เมืองในอาณาจักรจะมีลักษณะการบันทึกที่ละเอียด และค่อยๆมีอัตราความละเอียดน้อยลงเรื่อยๆ เมื่อไกลออกไปจากประสบการณ์ที่ตนรู้จัก เป็นที่น่าสังเกตว่าเป็นไปได้ที่ชนชั้นนำไทยทราบดีว่ายังมีรัฐเอกราชมากมาย จะเห็นได้ว่าเมืองนอกขอบเขตสี่มาอย่าง อังวะ หงสา ตองอู สี่เหลี่ยมจะมีขนาดใหญ่ เมื่อเทียบกับ เมืองนครหลวง (เขมร) ตานี ประเทศราชของสยาม ที่สี่เหลี่ยมมีขนาดเล็ก^{๒๔๗} ที่ตั้งของ จีน ญี่ปุ่น ลังกา อาจเป็นที่รู้จักจาก “คลังความรู้” แม้ในหมู่สามัญชน โลกของไตรภูมิไม่ได้ขัดกับแผนที่ดังกล่าว เพราะอยู่ห่างไกลมาจากโลกประสบการณ์ แม้ความเชื่อต่างๆอย่างชาดก หรือ นิทาน ก็ถูกจัดให้อยู่ในรูปของเรื่องเล่าที่เคยเกิดขึ้นจริงในโลกประสบการณ์

ดังนั้นอาจสรุปได้ว่าจักรวาลวิทยาในทัศนะชนชั้นนำไทย จึงไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะไตรภูมิ พระร่วงอย่างที่มีศึกษากันมา แต่สมุดภาพไตรภูมิเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงความพยายามแยกและบูรณาการความเชื่อโลกในอุดมคติและโลกประสบการณ์ ในขณะที่เดียวกับแยกจักรวาลออกจากชมพูทวีป และบูรณาการความเชื่อทางศาสนากับโลกประสบการณ์ กษัตริย์อยุธยาไม่ได้ถือว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางของโลก แต่เป็นเพียงรัฐใหญ่รัฐหนึ่งที่มีเมืองปกครองในขอบเขตสี่มามากมาย นอกจากนี้ยังมีรัฐใหญ่ที่เป็นอิสระจากอยุธยาอยู่มาก เช่น พม่า จีน ญี่ปุ่น

^{๒๔๗} ภาพที่ ๑๒๓ ถ. ๑๐/ก สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๒, หน้า ๒๑๕.

ฉ. ลักษณะเฉพาะของแนวคิดคิจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยสมัยอยุธยา

๑. “จุดจักรพรรดิ” การพยายามเชื่อมโยงจักรพรรดิในอุดมคติกับโลกแห่งความเป็นจริงของชนชั้นนำไทย

ในบทความเรื่อง จักรพรรดิราช : ความคิดทางการเมืองเบื้องหลังสงครามไทยรบพม่า (พ.ศ. ๒๐๘๑-๒๑๕๗) ของ สุเนตร ชุตินธรานนท์ อธิบายว่า ตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนา พระเจ้าจักรพรรดิราชถือกำเนิดแต่เฉพาะชมพูทวีปและโลกธาตุหนึ่งจะมีพระเจ้าจักรพรรดิได้เพียงพระองค์เดียวเท่านั้น^{๒๔๘} ทั้งกษัตริย์ไทยและพม่าโบราณต่างกำหนดปริมณฑลทางอำนาจที่แน่นอนและใกล้เคียงความเป็นจริงกว่าซ้อนไปในปริมณฑลทางอำนาจอุดมคติ คือ ชมพูทวีป^{๒๔๙} นอกจากนี้สุเนตรยังยกตัวอย่างความพยายามในการเชื่อมโยงจักรพรรดิในอุดมคติกับจักรพรรดิในโลกแห่งความเป็นจริงของมหายาน อย่างงานพระอภิธรรม (Abhidharmakosa) ของ วสุพันธู (Vasubandhu) ที่อธิบายถึง จักรพรรดิ ๔ ประเภท^{๒๕๐} โดยพระจักรพรรดิระดับต่างๆขยายพระราชอำนาจโดยวิธีต่างกันตามระดับความรุนแรง

นอกจากนี้ สุเนตร ยังยกตัวอย่างว่าการอธิบายฐานะของพระเจ้าอโศกนับเป็นความพยายามแรกสุด ที่จะเชื่อมโยงจักรพรรดิในอุดมคติกับกษัตริย์ในโลกแห่งความเป็นจริง คือ ทรงเป็นจักรพรรดิจักรเหล็ก (ayaschakravartin) ผู้ปกครองเพียงชมพูทวีป นอกจากนี้ยังยกตัวอย่างคัมภีร์อรธกถาหลายแห่งอธิบายว่าพระเจ้าอโศกทรงเป็นจักรพรรดิแห่งชมพูทวีป เช่น คัมภีร์ทีปวงส์ ดำนานมุลศาสนา ซิลกาลมาลินี สุเนตร อธิบายว่ากษัตริย์พม่าหลายพระองค์ อ้างพระองค์เป็นจักรพรรดิระดับต่างๆตามความเชื่อพุทธศานามมหายานของวสุพันธู^{๒๕๑} และอธิบายว่าต่อว่าในขณะที่ชนชั้นนำไทยเพียงอ้างตนเป็นเพียงจักรพรรดิแห่งชมพูทวีป โดย ยกหลักฐานอย่างวรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ อย่าง ยวนพ่าย^{๒๕๒} “ผู้เป็นเจ้าเกล้าภูมณฑล สกลขมธิเบศ^{๒๕๓}

^{๒๔๘} สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๘, หน้า ๔๗๑๖.

^{๒๔๙} สุเนตร ชุตินธรานนท์, พม่ารบไทย, หน้า ๑๑๒.

^{๒๕๐} John S. Strong, *The Legend of King Asoka : A Study and Translation of the Asokavardana* (Princeton University Press, 1983) p. 51 อ้างไว้ใน สุเนตร ชุตินธรานนท์, พม่ารบไทย, หน้า ๑๐๗.

^{๒๕๑} สุเนตร ชุตินธรานนท์, พม่ารบไทย, หน้า ๑๐๕.

^{๒๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๐.

^{๒๕๓} แต่ต้นฉบับนฤเบศรนฤเบศ นรเศรษฐราชดิศร์สรเพชญ์ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนายกคิลผู้เป็นเจ้าเกล้าภูมณฑล สกลขมธิเบศ คือ พระเดชเกษกษัตริย์พิงส์ ทรงมงกุฎรัตนพัศตราภณวิภูสิตเสร็จเสด็จเหนือปฤษฎางกฤษฎจรจุอมรสติเต

จากการศึกษาของผู้วิจัยมีปัญหาจากคำอธิบายดังกล่าวของสุนทร ๒ ประเด็นด้วยกัน ประเด็นแรก สาเหตุที่ชนชั้นนำไทยไม่ได้อ้างว่าเป็นจักรพรรดิจักรทอง หรือจักรพรรดิระดับต่างๆเช่นชนชั้นนำพม่า ก็เนื่องมาจากคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยนั้นได้รับอิทธิพลจากแนวคิดคติจักรพรรดิแบบมหายานของวสุพันธ์น้อยมากหรืออาจไม่ได้รับอิทธิพลเลย ประเด็นต่อมาปัญหาการกำหนดปริมาณทลในอุดมคติอย่างชมพูทวีปของชนชั้นนำไทยและพม่า ปรากฏหลักฐานว่าความคิดเรื่องที่ตั้งของชมพูทวีปในชนชั้นนำไทยและพม่าในหลายช่วงเวลาระบุตำแหน่งของชมพูทวีปแตกต่างกัน

กลับมาที่ประเด็นแรก ถ้าดูจากจารึกบุญของพระมหากษัตริย์ หรือ พระอัยการพระราชกำหนดเกล้า ที่ระบุศักราชในสมัยอยุธยา(ซึ่งยังเป็นปัญหาการกำหนดอายุหลักฐาน) จะปรากฏว่ากล่าวถึง จักรพรรดิมี อยู่ ๓ ประเภทด้วยกัน คือ

๑. บรมจักรพรรดิ
๒. มหาจักรพรรดิ
๓. จุลจักรพรรดิ

ผู้วิจัยเสนอแบบหยาบๆ ว่า จักรพรรดิ ๒ แบบแรกมีความหมายเหมือนกันตามรูปศัพท์ “บรม”^{๒๕๔} กับ “มหา”^{๒๕๕} หมายถึง สูงสุด ดีสุด ยิ่งใหญ่สุด (Peak,Best) ในที่นี้ผู้วิจัยเสนอว่า คือ จักรพรรดิแห่งจักรวาล (universal monarch) หรือ จักรพรรดิผู้ครอง ๔ ทวีปตามที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพุทธศาสนา (“โลกสัตถุสถาน” ในไตรภูมิหมายถึง “จักรวาล” ไม่ใช่โลกในความเข้าใจของเรา) ส่วน “จุลจักรพรรดิ” เป็นความคิดฐานะพระจักรพรรดิที่ปรากฏหลักฐานหลายแห่ง

พบหลักฐานคำว่า “จุลจักร” ในวรรณกรรมที่เชื่อว่าประพันธ์ขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย อย่าง “โคลงชะลอพระพุทธรูปไสยาสน์” ในสมัยพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รวรรณ วรรณไชยยังนครผู้ฟ้า ถวัลวิภูผ่านหล้าแหล่งเพิ่มพิกบุญ ท่านนาฯ ดูเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, วรรณกรรมอยุธยา เล่ม ๑ (กรุงเทพ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๕), หน้า ๓๔๗.

^{๒๕๔} ว. ใหญ่ยิ่งใหญ่ ดูเพิ่มเติมใน พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๖ (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์, ๒๕๔๖), หน้า ๔๓๘.

^{๒๕๕} (บอรัมมะ-) ว. อย่างยิ่ง,ที่สุด ดูเพิ่มเติมใน พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๖ , หน้า ๖๐๔.

ขอพรพุทธรักษาเพ็ชร	จักรวรรดิ
ทรมานจุลจักรพรรดิ	แก่นแก้ว
ของงเพิ่มพูนสวัสดิ	บดีราช
ฤทธิรินผจญภพแล้ว	ผ่านพื้นสกลไกร ฯ ^{๒๕๖}

และใน อิเหนาตอนเริ่มเรื่อง บรรยายถึง “เมืองกาหลัง” หนึ่งในเมือง ของโคตรดวงศ์อิเหนา ว่า

พระครองกรุงดาหาธานี	เอกระนัคหรืออันปรากฏ
ประกาศวันเดือนชื่อระบือยศ	ทั่วทิศทิศไม่เทียมทัน
อันพระราชอนุชาที่สาม	เรื่องรามพริ้งเพริศเจดฉัน
ขาวเขียวแข่งแแบพริ้งพรรณ	คมสันเลิศโลกลักขณา
พระเป็นจอมจุลจักรในกาหลัง	เองหยั่งหนึ่งหรัคกาหธา ^{๒๕๗}

จากวรรณกรรมทั้งสองเรื่องจะเห็นได้ว่า ให้ความหมายจุลจักรพรรดิเป็นไปในรูปของฐานะ-ตำแหน่งของพระมหากษัตริย์ ในบทประพันธ์อิเหนา ผู้เป็นจุลจักร คือ น้องคนที่ ๓ แห่งเมือง กาหลัง ขณะที่เมืองที่ใหญ่อย่างดาหา ก็ “เอกระนัคหรืออันปรากฏ” พีรองอย่างเมืองประกาศวัน “ทั่วทิศทิศไม่เทียมทัน” ต่างแสดงสถานะเมืองทั้ง ๓ ในฐานะราชาเหนือราชามีพระราชอำนาจมาก

ขณะที่ในโคลงชะลอพระพุทธรักษาไสยาสน์ ก็ให้ความหมาย ในการขอพรพระพุทธรว่าอย่าให้จุลจักรพรรดิมารบกวนจักรวรรดิของ (พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) ดังนั้น “จุลจักรพรรดิ” น่าจะเป็นฐานะกษัตริย์ผู้ทรงอำนาจ อย่งไรก็ตามแต่ “จุลจักร” ก็น่าจะมีความเป็นอุดมคติอยู่สูงมาก เมื่อมองจากหลักฐานชั้นหลังอย่างจารึกวัดพระเชตุพนฯของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ที่กล่าวว่า “ทรงพระราชศรัทธาบำเพ็ญพระราชกุศลทั้งนี้ ใ้พระทัยจะปรารณาสมบัติบรมจักรจุลจักรทั่วพญาสามลราช”^{๒๕๘} จากพระราชดำริดังกล่าวอาจอนุมานได้ว่า จุลจักรพรรดิน่าจะมีฐานะต่ำกว่าบรมจักรพรรดิตามรูปศัพท์ จุล หมายถึง เล็ก, ย่อย, น้อย^{๒๕๙} และการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา

^{๒๕๖} พิชิต อักนิจ “โคลงชะลอพระพุทธรักษาไสยาสน์,” วรรณกรรมไทยสมัยสุโขทัย-สมัยกรุงศรีอยุธยา, หน้า ๔๓๕.

^{๒๕๗} พิชิต อักนิจ “บทละครเรื่องอิเหนากรุงเก่า,” วรรณกรรมไทยสมัยสุโขทัย-สมัยกรุงศรีอยุธยา, หน้า ๔๑๐.

^{๒๕๘} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๕๔.

^{๒๕๙} (จุนละ-) ว. เล็ก, ย่อย (มักใช้นำหน้าคำสมาส) เช่น จุลศักราช จุลพน ดูเพิ่มเติมใน พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๖, หน้า ๓๑๕.

โลกฯไม่ทรงปรารถนาเป็นจุลจักรพรรดิ ก็สามารถอธิบายตามตรรกะได้ว่าไม่ได้ทรงเป็น จุลจักรพรรดิ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ สยามประกอบด้วยประเทศราช อย่าง เขมร เวียดนาม ญวน หลวงพระบาง จำปาศักดิ์ เชียงตุง เชียงรุ่ง ปัตตานี ฯลฯ อาจอนุมานได้ว่า ฐานะจุลจักรน่าจะสูงกว่าการเป็นเจ้าของดินแดนที่รัชกาลที่ ๑ ทรงครอบครอง เพราะฉะนั้น จุลจักรก็น่าจะมีฐานะสูงกว่าจักรพรรดิในปริมณฑลอันจำกัด(ขอบขัณฑสีมา) และจุลจักรไม่น่าจะใช้ จักรพรรดิแห่งจักรวาล (ครอง ๔ ทวีป) แบบพระเจ้าทัฬหเสนี ในจักรกวัตติสูตร

นอกจากนี้ในสมัยรัตนโกสินทร์ยังปรากฏนาม “จุลจักร” ในพระพุทธรูป ทรงเครื่องใหญ่ ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงโปรดฯให้สร้างถวายแด่พระบรมชนกนาถ พระราชทานนามว่า “พระพุทธรูปจุลจักร”^{๒๖๐} หรือในกลอนเรื่องพระอภัยมณีของพระสุนทรโวหาร (ภู่)

อดีตแต่นานนิทานหลัง	มินครั้งหนึ่งกว้างสำอองศรี
ชื่อจัมบากหลากเลิศประเสริฐดี	เจ้าธานียศกิตติมหัสรา
ดำรงภพลบเลิศประเสริฐโลก	เป็นจอมโจกจุลจักรอรคมหา
อนุภาพปราบเปรี๊ยะกระเดื่องปรา	กฏเดชาเป็นเกษนิเวศน์เวียง ^{๒๖๑}

แม้ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่า พระมหากษัตริย์พระองค์ใดทรงประกาศพระองค์เป็นจุลจักรพรรดิ และไม่ปรากฏหลักฐานใดที่จะยกย่องกษัตริย์พระองค์ใดเป็นจุลจักรพรรดิ แต่เป็นที่สังเกตว่าในบานแผนกของกฎหมายตราสามดวง ซึ่งส่วนใหญ่การออกพระนามพระมหากษัตริย์มักจะใช้คำว่า บรมจักรพรรดิ หรือมหาจักรพรรดิ ซึ่งมีความหมายว่า จักรพรรดิที่ยิ่งใหญ่ที่สุด หรือจักรพรรดิแห่งจักรวาล แต่มีบานแผนกกฎหมายเก่าสองฉบับที่กล่าวถึงคำว่า “จุลจักรพรรดิ” คือพระไอยการพรมศักดิ์^{๒๖๒} ระบุ จุลศักราช ๕๕๕ (พ.ศ. ๒๐๓๖) ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวร และ พระไอยการลักษณะมรดก^{๒๖๓} (พ.ศ. ๒๑๕๕) ในรัชสมัยพระเจ้าทรงธรรม ถ้าศักราชในบานแผนกถูกต้องจะสังเกตได้ว่าความคิดเรื่องจุลจักรพรรดิเริ่มเกิดขึ้น หลังการเข้ามาของชาติตะวันตกและหลังจากกรุงศรีอยุธยาเสียกรุงครั้งที่ ๑ ในทัศนะผู้วิจัยอาจเป็นไปได้ที่การเข้ามาของชาติตะวันตก ทำให้ความคิดเรื่อง ๔ ทวีปในไตรภูมิ

^{๒๖๐} จารุณี อินถิตฉาย, “พระพุทธรูปทรงเครื่อง,” หน้า ๘๔.

^{๒๖๑} สตรีสาร ฉบับวันที่ ๑๘ เมษายน ๒๕๑๔

^{๒๖๒} “พระไอยการพรมศักดิ์,” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากรจัดพิมพ์ ๒๕๒๑), หน้า ๑๕๗.

^{๒๖๓} “พระไอยการลักษณะมรดก,” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓, หน้า ๒๑.

เสื่อมไป เนื่องจากชาวตะวันตกไม่ได้นับถือ พุทธ และได้อายุยืนอย่างคนในทวีปที่เหลือตามความเชื่อในไตรภูมิ^{๒๖๔} ทำให้ชนชั้นนำหันมาให้ความสำคัญกับที่อยู่ของมนุษย์คือชมพูทวีป และพยายามอธิบายตามประสบการณ์ของคนว่าไม่มีทวีปทั้ง ๓ ที่เหลือ หรือว่ามีแต่อยู่นอกเหนือประสบการณ์และถูกจัดไว้เป็นความเชื่อเช่นเดียวกับ นรก สวรรค์ หรือ เขาพระสุเมรุ จึงสถาปนาความคิดเรื่องจุลจักรพรรดิ ซึ่งอาจหมายถึง จักรพรรดิแห่งชมพูทวีป (โลกที่มนุษย์อาศัยอยู่) แทนมหาจักรพรรดิ หรือ บรมจักรพรรดิ ผู้ครองจักรวาล (๔ ทวีป) อย่างไรก็ตามการกำหนดอายุหลักฐานอย่างพระอัยการหรือพระราชกำหนดก็ยังเป็นปัญหามาก ควรเป็นปัญหาเปิดไว้ก่อน

เป็นที่สังเกตว่า พระอัยการทั้งสองฉบับ ออกนามจุลจักรพรรดิ เหมือนกันตรงที่ “เอกอุดมบรมพุทธานุการ จุลจักรพรรดิธรรมิกราชาธิราชเจ้า” ซึ่งน่าจะเป็นคำประสมที่มีความหมายสอดคล้องกัน เมื่อมองการออกพระนามจักรพรรดิในพระอัยการฉบับอื่นๆ ที่กล่าวถึง “บรมจักรพรรดิ” จะไม่มีคำว่า “เอกอุดมบรมพุทธานุการ” นำหน้า ดังนั้น “เอกอุดมบรมพุทธานุการ” น่าจะมีความหมายที่สอดคล้องกับ “จุลจักรพรรดิ” อาจแปลขยายไปได้ว่า พระจักรพรรดิผู้มีพระพุทธรเจ้าอยู่ที่ “จุล” หรือ กระทบ่อม เป็นผู้มีธรรมเหนือราชาทั้งมวล ซึ่งมีความหมายว่า “พระโพธิสัตว์” นั่นเอง เมื่อมองจากศิลปวัตถุมหายาน ถ้าเป็นรูปสมมติพระโพธิสัตว์มักสังเกตได้ว่าจะมีพระอมิตะอยู่ที่กระทบ่อม อันเป็นสัญลักษณ์แทน “พระโพธิสัตว์” (ผู้วิชัย) อย่างไรก็ตามข้อเสนอดังกล่าวน่าจะตกไป เมื่อพิจารณาจากพระนามพระเจ้ากรุงธนบุรี ที่ปรากฏในเรื่องตั้งพระเจ้านครศรีธรรมราช (หนู) ที่ออกพระนาม ว่า “เอกอุดมบรมจักรพรรดิสุนทรธรรมิกราช”^{๒๖๕}

จากหลักฐานทั้งหมดที่ปรากฏอาจอนุมานได้ว่า “จุลจักร” น่าจะเป็นฐานะกษัตริย์ที่ทรงกำลังอำนาจ มากกว่าฐานะของกษัตริย์อยุธยา รวมไปถึงกษัตริย์รัตนโกสินทร์ แต่มีฐานะต่ำกว่าบรมจักร จักรพรรดิสูงสุด ผู้ครอง ๔ ทวีป เป็นไปได้ที่จุลจักรอาจหมายถึงจักรพรรดิที่มีฐานะต่ำสุด แต่ในพระไตรปิฎกเถรวาท(ฉบับหลวง) มีจักรพรรดิระดับเดียวคือ “จาตุรนต์โต” คือ ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทร ๔ เป็นขอบเขต ในหนังสือ The Pali Text Society’s Pali-English Dictionary ของ T.W. Rhys Davids “จาตุรนต์โต” แปลว่าผู้เป็นใหญ่ใน ๔ ทิศ หรือเป็นเจ้าโลก เวลากล่าวถึงพระจักรพรรดิในพระไตรปิฎกก็จะไม่มีคำนำหน้า อย่าง มหา บรม หรือ จุล แต่จะใช้คำว่า “จกุกวตติ” (ผู้ยังจักรให้หมุนไป) ที่ให้ความหมายถึงราชาผู้ปกครองทั้ง ๔ ทวีป

การที่จักรพรรดิแบบไทยๆมีคำนำหน้านามอย่าง มหา บรม หรือ จุล น่าจะเพื่อจุดประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่ง อาจเป็นการสร้าง “คู่ต่าง” คือ “มีสูงสุด” ก็ต้องมี “ต่ำสุด”

^{๒๖๔} พระญาณโฆ, ไตรภูมิพระร่วง, หน้า ๑๐๗-๑๒๕.

^{๒๖๕} เรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช, ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒, หน้า ๒๐๒.

หรือ “มีอุดมคติ” ก็ต้องคู่กับ “โลกแห่งความเป็นจริง” จุลจักรพรรดิ อาจเป็นความพยายามอธิบายฐานะพระจักรพรรดิ ที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริงกว่า “บรมจักรพรรดิ” หรือ จักรพรรดิในพุทธศาสนาที่อยากจะมีตัวตนในโลกแห่งความเป็นจริง อย่างไรก็ตาม “จุลจักรพรรดิ” ก็ยังเป็นเรื่องอุดมคติไกลตัวจากชนชั้นนำไทยมากเมื่อมองจากพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ

ถ้าทัศนะของชนชั้นนำอยุธยาได้แยกโลกอุดมคติ (ไตรภูมิ) กับ โลกประสบการณ์ (การค้า, สงคราม,ชาติตะวันตก) เป็นเวลาช้านาน “บรมจักรพรรดิ” กลายเป็นจักรพรรดิในโลกไตรภูมิ (อุดมคติ) ซึ่งทวีปทั้ง ๓ ที่เหลือก็ถูกจัดให้อยู่ในอุดมคติไม่ต่างจากนรกสวรรค์ จุลจักรพรรดิ อาจหมายถึง โลกประสบการณ์ ที่ “เป็นอุดมคติในโลกแห่งความเป็นจริง” ที่พอจะไปถึงได้(ตามความคิด) อาจหมายถึงจักรพรรดิแห่ง “ชมพูทวีป” (อินเดียโบราณ) หรือ จักรพรรดิแห่ง “โลก” (ชมพูทวีป) ซึ่งทำให้เกิดปัญหาตามมาว่าในทัศนะชนชั้นนำไทยชมพูทวีปหมายถึงบริเวณใด

๒. ที่ตั้งของ “ชมพูทวีป” “มัธยมประเทศ” และ “ปัจฉิมประเทศ”

ปัญหาที่สำคัญของการศึกษาเรื่องแนวคิดคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยก็คือ ความคิดเกี่ยวกับ เรื่องโลกทัศน์ในเรื่องของการมองโลกและจักรวาล ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับความคิดเรื่องพระจักรพรรดิโดยตรงโดยเฉพาะดินแดนอันเป็นที่อยู่และที่จตุติของพระจักรพรรดิ คือ “ชมพูทวีป”^{๒๖๖}

ในปัจจุบันเมื่อพูดถึง “ชมพูทวีป” เราก็มักคิดถึงอินเดียโบราณ (รวมถึงผู้วิจัยด้วย) ความคิดฝังหัวดังกล่าวทำให้พาลคิดไปว่าชมพูทวีปน่าจะหมายถึง บริเวณอินเดียโบราณซึ่งเป็นการกำหนดปริมาตรทางอุดมคติเพื่อปกครองชมพูทวีปอย่าง “พระเจ้าอโศก” ผู้มีกำเนิดอยู่ในดินแดนอินเดียโบราณ และได้รับการยกย่องจากวรรณกรรมทางศาสนา มากมายให้ทรงเป็นพระจักรพรรดิผู้ปกครองชมพูทวีป

เกิดคำถามตามมามากมายว่าผู้แต่งอรรถกถาหรืออรรถกถาจารย์ต่าง ๆ มีโลกทัศน์มากน้อยเพียงใดตามความเป็นจริง การยกย่องว่าพระเจ้าอโศกเป็นพระจักรพรรดิแห่งชมพูทวีปนั้น “ชมพูทวีป” หมายถึงบริเวณใด ในตำราฝรั่งอ้างว่าชมพูทวีปนั้นหมายถึงบริเวณอินเดียโบราณ แต่อินเดียเองกลับเรียกดินแดนตนเองว่า “มัธยมประเทศ” ซึ่งหมายถึงยกย่องดินแดนตนเองเป็นศูนย์กลางของโลก เช่นเดียวกับความคิดเรื่อง “จังกั๋ว” ของจีน ถ้า

^{๒๖๖} พระญาติไท, ไตรภูมิพระร่วง (กรุงเทพฯ: อรุณ, ๒๕๐๖), หน้า ๕๓.

อย่างนั้นพระเจ้าอโศกผู้ที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดในสมัยอินเดียโบราณ ก็คงอนุমানได้ว่าเป็น “พระจักรพรรดิ” ซึ่งถ้าใช้ตรรกะข้อเดียวกัน พระนางเจ้าวิคตอเรียก็ คงเป็นพระจักรพรรดิในทัศนะชนชั้นนำไทยในต้นรัตนโกสินทร์เป็นแน่ เพราะนอกจากจะ ทรงมีอำนาจเหนืออินเดีย และยังทรงมีอำนาจมาถึงพม่า เหนือกว่าพระเจ้าอโศก

ในทัศนะผู้วิจัยอรรถกถาจารย์ผู้ยกย่องพระเจ้าอโศกว่าทรงเป็นจักรพรรดิแห่งชมพู ทวีป น่าจะหมายถึงความเป็น “เอกราช” หรือ ราชอาณาจักรเดียวในโลก ที่ความรู้จักโลก ของอรรถกถาจารย์ยังจำกัดอยู่มาก โลกที่อรรถกถาจารย์เข้าใจคงห่างไกลอย่างมากกับโลก ที่เรารู้จักแต่เป็นโลกในความเชื่อทางศาสนา

ถ้าเราให้คำจำกัดความว่าชมพูทวีปหมายถึงอินเดียโบราณแล้ว ทวีปอื่นอย่างยุโรป แอฟริกา ตะวันกลาง อเมริกา ออสเตรเลีย อาจจัดเป็นทวีปที่เหลืออย่างอมรโคยานทวีป อุตตรกุรวทวีป บุรพวิเทหะ ตามความเชื่อในศาสนาใหม่ คำตอบคือไม่ใช่ ในสมัย ยุชยาและรัตนโกสินทร์เรียกยุโรปว่าแขวง “เอรอป”^{๒๖๗} ไม่ปรากฏหลักฐานใดที่ชนชั้นนำ ไทยจะอนุমানชาวต่างชาติที่เข้ามาสยามว่าเป็นชาวทวีปทั้งสามที่เหลือตามความเชื่อศาสนา เหตุผลสำคัญก็คือผู้ที่อยู่ในทวีปเหลือตามความเชื่อศาสนานับถือพุทธศาสนาและอายุยืนกว่า ผู้คนในชมพูทวีป แต่ชาวต่างชาติที่เข้ามาสยามในทัศนะของคนในสมัยอยุธยากลับเป็น “พวกนอกกริต” นอกจากนี้ชาวต่างชาติก็ไม่ได้อายุยืนอย่างผู้คนในดินแดนทวีปที่เหลือ

(ก) “มัธยมประเทศ” และ “ปัจฉิมประเทศ”

ความคิดเรื่อง “พระจักรพรรดิ” ในหมู่วัฒนธรรมนั้น ไม่ได้มีความเป็นอุดมคติต้อง ขยายอำนาจเป็นเจ้าปกครองจักรวาลอย่างในตำรา แต่มีพัฒนาการความคิดอย่างต่อเนื่อง ยาวนาน ปริมาณทางอำนาจถูกจำกัดให้แคบลงด้วยปัจจัยหลายประการ ส่งผลให้การเป็น พระจักรพรรดิไม่ได้หมายความว่า ต้องขยายอำนาจไปสู่ขอบโลกขอมมหาสมุทร ตลอดเวลา แต่หมายถึงการรักษาปริมาณทางอำนาจขยายอำนาจตามการกำหนด ปริมาณทางอำนาจ ที่กลายเป็นมรดกจารีตของชนชั้นนำรุ่นต่อมา ในเรื่องการป้องกัน ขอบขัณฑสีมาจะใช้อำนาจแต่เท่าที่จำเป็นเมื่อเกิดการต่อต้านจากประเทศราช

ปัญหาคือการกำหนดตนเองและพื้นที่การมีอยู่ของตนเองลงในภูมิศาสตร์ทางศาสนา ซึ่งเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำไทยพยายามทำมาโดยตลอด(คูสมุคภาพไตรภูมิ) การอธิบายฐานะพระ

^{๒๖๗} “หนังสือออกพระวิสูตรสุนทร,” ใน ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาภาคที่ ๑, หน้า ๑๗.

จักรพรรดิผูกพันโดยตรงอยู่กับภูมิศาสตร์ทางศาสนา ดังนั้นจึงมีความจำเป็นต้องทำความเข้าใจฐานะและพื้นที่ของตนเอง ในการนำอุดมคติทางศาสนาอย่างเรื่อง “จักรพรรดิราช” มาปรับใช้ในสังคมและระบบความสัมพันธ์ที่ตนมีส่วนร่วม ปัญหาที่สำคัญอยู่ที่ความเชื่อที่ว่า “แลพระอรุณรสวากก็ดี แลพระอรหันตาศิณาสพเจ้าก็ดี แลโพธิสัตว์อันจะได้ตรัสเป็นพระพุทธรเจ้าก็ดีแล พระญาจักรพรรดิราชก็ดี อันว่าท่านผู้มีบุญทั้งหลายดังกล่าวมานี้ให้ท่านบ่อนรู้ไปเกิดในแผ่นดิน ๓ อันนั้นเลย ท่านยอมมาเกิดในแผ่นดินชมพูทวีปอันเราอยู่นี้แล ฯ”^{๒๖๘} ดังนั้นจึงเป็นปัญหาว่าชนชั้นนำไทยได้กำหนดพื้นที่ของตนเองลงในชมพูทวีปหรือไม่ และชมพูทวีปอันเป็นสถานที่อยู่ของพระจักรพรรดิหมายถึงบริเวณใด

ในพระไตรปิฎกฉบับหลวงที่ชำระในต้นสมัยรัตนโกสินทร์ กล่าวว่าจักรวาล* นี้ประกอบด้วยทวีปสี่ทวีป** คือ ปุพพิเทหทวีป อมรโคยานทวีป ชมพูทวีป อุตตรกุรุทวีป แต่ละทวีปมีทวีปบริวารละ ๕๐๐ ทวีปเล็ก แต่ละทวีปมีมหาสมุทรเป็นเส้นเขตแดนตรงกึ่งกลางของทวีปทั้งสี่เป็นที่ตั้งของภูเขาสินธุ ชมพูทวีปหรืออนุทวีปคือประเทศอินเดีย มีเนื้อที่กว้างใหญ่ไพศาล ทางทิศเหนือมีเทือกเขาหิมาลัยเป็นอาณาเขต ส่วนอีก ๓ ด้านล้อมด้วยทะเลและมหาสมุทร^{๒๖๙} จะเห็นได้ว่าในทัศนะของชนชั้นนำไทยต้นสมัยรัตนโกสินทร์แล้วไม่ใช่ว่าเป็นปัญหาเนื่องด้วย เรียกอินเดียว่า “ชมพูทวีป”* ในสังคีตยวงส์ของ พระพิมลธรรม (สมเด็จพระวันรัตน์) พรรณนาถึง การสังคายนาพระไตรปิฎกใน ๓ ครั้งแรกว่า เกิดขึ้น ใน ชมพูทวีป (อินเดีย)^{๒๗๐}

ในไตรภูมิโลกวินิจฉัย ฉบับที่ ๒ ระบุว่า ดินแดนอินเดียโบราณ(ชมพูทวีป)อยู่ทางใต้ของเขาสุมเมรุ เป็นแหล่งความเจริญรุ่งเรือง เป็นอาณาจักรกลางหรือ “มัธยมประเทศ” อันเป็นที่สถิตของความเจริญรุ่งเรือง หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นที่สถิตของ พระพุทธเจ้า พระสาวก พระจักรพรรดิราช รัตนบัลลังก์ มหาโพธิ ซึ่งเรียกว่า ศิรยะปฐพี^{๒๗๑} ดินแดนนอกเหนือจากนี้ เรียก “ปัจฉิมประเทศ” ดังนั้นอาจสรุปได้ว่าชมพู

^{๒๖๘} พญาสิทธิ, ไตรภูมิพระร่วง, หน้า ๗๒.

* ไตรภูมิที่เรารู้จักไม่ได้หมายถึง “โลก” คำว่า “โลกย์” ในพระไตรปิฎก หรือคัมภีร์ต่างๆในพุทธศาสนา “โลกย์” หมายถึง จักรวาลหนึ่ง

** ซึ่งความคิดดังกล่าวถูกปฏิเสธจากชนชั้นนำไทยในสมัยรัชกาลที่ ๔ อย่าง เจ้าพระยาทิพทรงยศ ใน “หนังสือแสดงกิจจานุกิจ” ว่าแท้จริงแล้วโลกสันฐานไม่ใช่คำสอนของพระพุทธเจ้า

^{๒๖๙} ทศนิยม สีนสกุล, “จักรพรรดิราชในคติอินเดีย,” หน้า ๑๗๗.

* ซึ่งในหลักฐานชั้นหลังอย่างพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรหมราชานุภาพหลายแห่ง ก็เรียกอินเดียว่าชมพูทวีป
^{๒๗๐} สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงส์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษร) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (วน วิจิตรญาณมหาเถร) (กรุงเทพฯ : พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน, ๒๕๒๑), หน้า ๔๗.

^{๒๗๑} พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) (ผู้เรียบเรียง), ไตรภูมิโลกวินิจฉัย เล่ม ๒, หน้า ๑๓๔.

ทวีปในความเข้าใจของชนชั้นนำในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นหมายถึง “อินเดียโบราณ” ส่วนที่ตั้งของสยามเรียก “มณฑลทวีป”^{๒๗๒} อาจเป็นดินแดนบริวารของชมพูทวีป

แต่ในความเชื่อ ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ใน คัมภีร์ปุราณะ กล่าวว่า โลกนี้ประกอบด้วยทวีป ๗ ทวีป ชมพูทวีปเป็นหนึ่งในจำนวน ๗ ทวีปนั้น และภารตวรรษหรือประเทศอินเดียเป็นเพียงวรรณะ (ภาค) ๑ ใน ๕ วรรณะของชมพูทวีป ตรงใจกลางชมพูทวีปเป็นที่ตั้งของภูเขาทองคำ ชื่อภูเขาเมรุ^{๒๗๓} ในคัมภีร์ “อรรถศาสตร์” เกาฏิลยะได้กล่าวถึงดินแดนของพระจักรพรรดิว่า “ประเทศ คือ โลก ดินแดนของพระจักรพรรดิอยู่บนโลกนั้น ทางทิศเหนืออยู่ระหว่างภูเขาหิมาลัยกับมหาสมุทร ระยะทางตรงมีปริมาณ ๑ ๐๐๐ โยชน์ ฉะนั้น มีพื้นแผ่นดินที่แตกต่างกัน เช่น เป็นป่า เป็นหมู่บ้าน เป็นภูเขา เป็นแผ่นดินมีน้ำล้อมรอบ เป็นที่ราบ เป็นที่ดอนและที่ลุ่ม”^{๒๗๔}

ในหนังสือ History of Dharmasastra Vol. III ของ Dr. Pandurang Vaman Kane กล่าวถึงดินแดนพระจักรพรรดิ โดยยกข้อความจาก กายุมิมางสา ของราชเสขร ดังนี้ “ดินแดนของพระจักรพรรดิเริ่มต้นจากแหลมกุมารี ผ่านทะเลสาบพินทุสรัส เป็นแผ่นดินที่มีอาณาเขต ๑๐๐๐ โยชน์ ผู้ชนะแผ่นดินนั้นจะได้เป็นพระจักรพรรดิ”^{๒๗๕}

อาจกล่าวได้ว่าในความเชื่อของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งในวรรณคดีสันสกฤตกำหนดให้ “ชมพูทวีป” หมายถึง อินเดียโบราณ แต่อย่างไรก็ตามอินเดียโบราณกลับเป็นเพียง ๑ ใน ๕ ส่วน ของชมพูทวีปไม่ใช่ดินแดนชมพูทวีปทั้งหมด เป็นที่สังเกตว่าชนชั้นนำพม่าในสมัยราชวงศ์คองบองน่าจะได้รับอิทธิพลความคิดเรื่องชมพูทวีปมาจากศาสนาพราหมณ์ฮินดู-มาก ดังปรากฏการกำหนดดินแดนในอุดมคติชมพูทวีปของ พม่า และไทย (สมัยรัตนโกสินทร์) แตกต่างกัน ซึ่งแม้ไทยและพม่าจะกำหนดดินแดนอินเดียโบราณคือชมพูทวีป แต่ทัศนะของชนชั้นนำพม่ากลับกำหนดให้ดินแดนทั้งพม่า และไทยเป็นส่วนหนึ่งของชมพูทวีปส่งผลให้ชมพูทวีปของชนชั้นนำพม่าอาจหมายถึงโลกทั้งโลก

ในหนังสือพม่าขอเป็นมิตรในสมัยรัตนโกสินทร์ ดังความตอนหนึ่งว่า “แลชมพูทวีปนี้กว้างถึงหมื่นโยชน์ อันกรุงทั้งสองไม่ควรจะเป็นปรปักษ์กัน” นอกจากนี้ยังอธิบายต่อว่า “ด้วยภูมิสถานทั้งสาม คือชมพูทวีปหนึ่ง และดาวดึงษ์สวรรค์ เทวะโลกย์หนึ่งอเวจีมหานครหนึ่ง มีปริมาณตกลงขวางขวางหมื่นโยชน์เสมอกัน แลดาวดึงษ์เทวะโลกย์นั้น ก็มั่งคั่งไปด้วยหมู่เทวะบุตร เทวะธิดา มินโนภิมย์หรรษาศด้วยทิพย์สุขสมบัติ แต่ชมพูทวีปกับอเวจีนี้

^{๒๗๒} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๕๔.

^{๒๗๓} ทศนิยม สิ้นสกุล, “จักรพรรดิราชในคคอินเดีย,” หน้า ๑๗๗.

^{๒๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๘.

^{๒๗๕} Pandurang Vaman Kane, *History of Dharmasastra Vol. III* p 145.

เป็นคู่กัน ฝ่ายชมพูทวีปภูมิสถานว่างข้างร้างโรยเป่นที่เปล่า ไม่มีหม่อมมนุษย์ที่จะไปอยู่ให้
 เต็มบริบูรณ์ได้ เพราะเกิดกาลพิบัตินิบาตล้มตายด้วยประโยควิบัติปฏิบัติมิเป็นยุติธรรมมี
 สันดานหนาไปด้วยโลกโทษโมหอันเป็นอกุศลมูล ช่วงซึ่งสมบัติพิศสถานเกิดยุทธนาการ
 แก่กันเป็นครุกรรมก่อการพิบัติขึ้น ฝ่ายอเวจีก็มากขึ้นด้วยฝูงสัตว์เหยียดค้ำกันอยู่มิได้ว่างช่อง
 ห่างจากสัตว์โดยได้ทุกขเวทนาอยู่ในพื้นเหล็กคั่งนั้น”^{๒๗๖} ความคิดดังกล่าวอาจส่งผลให้การ
 กำหนดปริมาตรของพม่าในสมัยราชวงศ์คองบอง ที่ต้องการครอบครองดินแดนใจกลาง
 ชมพูทวีปหรือดินแดนชมพูทวีปทั้งหมด จากอุดมคติของตนจากการพยายามที่จะเข้า
 ครอบครอง อัสสัม และจิตตะกอง จนเกิดกรณีพิพาทกับอังกฤษขึ้น แต่ก็เป็นที่สังเกตอีก
 ว่า พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองผู้ที่ได้รับการยอมรับในหมู่รัฐจารีตว่าเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ (แม้
 ในหลักฐานฝ่ายไทย อย่าง พงสาวดาร และสังคีตยวงศ์) ก็ไม่ปรากฏว่าทรงจะมีความ
 พยายามทำสงครามกับอินเดียสมัยราชวงศ์โมกุลแต่อย่างใด กลับพยายามสร้าง
 สัมพันธไมตรีกับ ราชินีของราชวงศ์โมกุล^{๒๗๗} การกำหนดที่ตั้งของชมพูทวีปต่างกันของ
 ชนชั้นนำไทยในสมัยรัตนโกสินทร์กับชนชั้นนำพม่าราชวงศ์คองบอง มีผลโดยตรงต่อการ
 กำหนดนโยบายในการขยายอำนาจ

แต่อย่างไรก็ตามการกำหนดให้โลกหมายรวมถึงชมพูทวีป อาจเป็นความคิดดั้งเดิม
 ของชนชั้นนำในสมัยโบราณก็เป็นได้ คัมภีร์ “โลกสถฐานโชตรตนคณฐรี” ซึ่งสันนิษฐาน
 ว่าแต่งในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ^{๒๗๘} บรรยายถึงลักษณะจักรวาลว่า “สถานที่ที่ประดับ
 ประดาไปด้วยภูเขาสินธุ ภูเขาสัตตบริภันท์ ทวีปใหญ่ ๔ ทวีป ทวีปน้อย ๒๐๐๐ ทวีป
 และมหาสมุทร และแวดล้อมด้วยภูเขาจักรวาลเป็นสถานที่ชื่อว่าจักรวาลหนึ่ง...”^{๒๗๙}

ในคัมภีร์โลกบัญญัติ และคัมภีร์สารัตถทีปนี ซึ่งเป็นคัมภีร์บาลีที่รู้จักแพร่หลายใน
 พม่าและไทยระบุว่า “ชมพูทวีปนั้น ทิศตะวันออก ทิศตะวันตก และทิศเหนือมีความยาว
 ด้านละ ๒๐๐๐ โยชน์ ส่วนทิศใต้มีความยาวถึง ๔๐๐๐ โยชน์ เส้นตัดขวางทวีปได้ยาว ๑
 ๐๐๐๐ โยชน์ ส่วนขนาดของทวีปวัดโดยรอบแล้วได้ยาว ๓๐๐๐๐ โยชน์”^{๒๘๐}

^{๒๗๖} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒, หน้า ๔๘.

^{๒๗๗} บุญเทียม พลายชมพู, พม่า : ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์, หน้า ๑๔๕.

^{๒๗๘} สุภาพรณ ณ บางช้าง, วรรณกรรมเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : ประเภทวิเคราะห์ธรรมในพระสุตตันตปิฎก, หน้า ๔๕๐-๔๕๒.

^{๒๗๙} ทองคำ สุธรรม, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกสถฐานโชตรตนคณฐรี,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต
 ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓)

^{๒๘๐} Myanmar Swe Soum Kran Sapeviman vol. 3 (Rangoon : 1970) p. 362 ; ขนาดของชมพูทวีปนั้นตำราแต่ละตำราอธิบาย
 แตกต่างกัน ดูเพิ่มเติมได้ใน สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑๐ หน้า ๖๐๐๘-๖๐๑๔ และในจักรวาลทีปนี (พระ
 นคร: กรมศิลปากร, ๒๕๒๓) หน้า ๕๑-๕๓ อ้างถึงใน สุนทร ชูดิชธานนท์, พม่ารบไทย, หน้า ๑๑๑.

และที่สำคัญจิตรกรรมฝาผนังซึ่งน่าจะมีผลต่อโลกทัศน์ของคนในสมัยอยุธยา โดยทั่วไปก็เขียนภาพ “ชมพูทวีป เป็นเพียงส่วนหนึ่ง(เล็กๆ)ของจักรวาล(ไตรภูมิ) โดย อยู่ทางทิศใต้ของเขาพระสุเมรุ เป็นที่อยู่ของมนุษย์ที่มีอายุขัย ๑๐๐ ปี มีไม้หว้าเป็นไม้ประจำทวีป

ปัญหาที่สำคัญในบทนี้ก็คือแท้จริงแล้วโลกทัศน์ของคนในสมัยอยุธยา กำหนดที่ตั้งของชมพูทวีปหมายถึงบริเวณใด ถ้าดูจากแผนที่โบราณที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิและคำบรรยายในเทภูมิกถาจะพบว่า ชมพูทวีปน่าจะหมายถึงโลกเนื่องจากเป็นที่อยู่ของมนุษย์อย่างเราๆท่านๆ แต่จากหลักฐานที่ปรากฏดังเช่นในพระราชพงศาวดารสมเด็จพระนารายณ์ยังเรียกสถานที่ประสูติ ตรัสรู้ ปรีชาญาณ และเผยแผ่ศาสนาของพระพุทธ ว่า “โสฬสมหานคร” ซึ่งมีเนื้อความระบุไว้แน่ชัดว่าเป็นชื่อเดียวกับที่ใช้เรียก “มัชฌิมประเทศ”^{๒๘๐} ในความแก้พระราชพงศาวดารรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์เรื่อง “เหตุที่พระพุทธศาสนามาประดิษฐานในปัจจุบันประเทศ” ความตอนหนึ่งบรรยายว่า “ศาสนาในมัชฌิมประเทศอันตรธานไปด้วยพระมหากษัตริย์อันเสวยราชสมบัติ ในมัชฌิมประเทศนั้นมิได้ตั้งอยู่ในทศพิชราชธรรม ๑๐ ประการ จึงพระราชารายฎรทั้งปวงแตกฉานซ่านเซ็นออกไปประชุมในปัจจุบันประเทศทั้ง ๘ ทิศจึงพระศาสนารุ่งเรืองเป็นอันมากในปัจจุบันประเทศแลมัชฌิมประเทศทั้งปวงจึงสูญไปด้วยประการดังนี้”^{๒๘๑} เพราะฉะนั้นจากหลักฐานที่ปรากฏถ้าชนชั้นนำในสมัยอยุธยาหรือรัฐอื่นก่อนหน้า(สุโขทัย พระนคร อโยธยา) มีความคิดว่าอินเดียโบราณหมายถึงชมพูทวีป แต่ที่ตั้งของรัฐตนในโลกพุทธศาสนาอยู่ในดินแดนที่เรียกว่าปัจจุบันประเทศจากอิทธิพลความเชื่อพุทธศาสนา ก็เข้าใจได้ว่าตนไม่มีทางได้เป็นพระจักรพรรดิตามความเชื่อทางศาสนาแน่นอน เนื่องจากข้อแม้ที่ว่าพระจักรพรรดิราชานั้นถือกำเนิดในชมพูทวีปเท่านั้น นอกจากนี้ยังทรงเป็นผู้ปกครองทวีปอื่นที่ดีกว่าชมพูทวีปด้วย “.....สมเด็จพระเจ้าบรมพุทธเทสดังนี้ว่า พระพุทธเจ้าก็ดี แลพระอรหันตเจ้าก็ดี แลโพธิสัตว์อันจะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าก็ดีแล พระญาจักรพรรดิราชก็ดี อันว่าท่านผู้มีบุญทั้งหลายดังได้กล่าวมานี้ได้ ท่านบ่อนรู้ไปเกิดในแผ่นดิน ๓ อันนั้นเลย ท่านย่อมมาเกิดในแผ่นดินชมพูทวีปอันเราอยู่นี้แลฯ.....”^{๒๘๒} และพระจักรพรรดิต้องมาเกิดในมัชฌิมประเทศเท่านั้น แต่ถ้าชมพูทวีปในทัศนะชนชั้นนำในสมัยอยุธยาหมายถึง “โลกย์” ประสพการณ์ทั้งหมด รวมทั้งโลกที่เราอยู่ “ท่านย่อมมาเกิดในแผ่นดินชมพูทวีปอันเราอยู่นี้แลฯ.....”^{๒๘๓} ตามโลกทัศน์ที่ปรากฏ

^{๒๘๐} ประชุมพระราชพงศาวดาร, หน้า ๒๕.

^{๒๘๑} ประชุมพระราชพงศาวดาร, หน้า ๓๐-๓๑.

^{๒๘๒} พระญาติไทย, ไตรภูมิกถาหรือไตรภูมิพระร่วง (กรุงเทพฯ: อรุณ, ๒๕๒๓), หน้า ๕๓.

^{๒๘๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓.

ในไตรภูมิแล้ว ที่ว่าโลกที่มนุษย์อย่างเราอาศัยอยู่ ในไตรภูมิ หมายถึงใน “ชมพูทวีป” ถึงอย่างนั้นจักรพรรดิในอุดมคติก็เป็นไปได้ยากอยู่ดี

ในทัศนะผู้วิจัยมีความเป็นไปได้ที่ชนชั้นนำไทยในสมัยอยุธยา ถือว่าตนเองไม่ได้อยู่ในบริเวณใจกลางชมพูทวีป เช่นเดียวกับชนชั้นนำในสมัยรัตนโกสินทร์ ที่เรียกว่า “มัชฌิมประเทศ” หรือ “โสฬสนคร” ดังที่ปรากฏใน พระราชปุจฉาสมเด็จพระนารายณ์และสมุฏทภาพไตรภูมิ โดยเข้าใจว่าอินเดียโบราณหมายถึง “มัชฌิมประเทศ” แต่ตน(สยาม)อยู่ในดินแดนบริวารชมพูทวีป หรืออยู่นอก “มัชฌิมประเทศ” หรือที่เรียกว่าดินแดน “ปัจฉิมประเทศ” ซึ่งไม่ได้เป็นที่เกิดของบุคคลสำคัญ เช่น พระพุทธเจ้า พระสาวก พระจักรพรรดิ ดังนั้นอาจเป็นที่ทราบดีว่าชนชั้นนำในหุมัรัฐจาริตไม่สามารถเป็นพระจักรพรรดิตามอุดมคติได้

อย่างไรก็ตามแนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชยังเป็นอุดมคติและพระเกียรติยศทางโลกสูงสุดของชนชั้นนำในหุมัรัฐจาริตที่นับถือพุทธศาสนา แม้ชนชั้นนำจะสำนึกในที่ตั้งและพื้นที่ของตนในโลกพุทธศาสนาที่ไม่ใช่ดินแดนที่จุดของพระจักรพรรดิ แต่กลับส่งผลให้มีความพยายามเลือกเอาลักษณะสำคัญของพระจักรพรรดิมาปรับใช้ให้เหมาะสม กับรูปแบบความสัมพันธ์ในหุมัรัฐจาริตอย่างเหมาะสม เช่นลักษณะ “ราชาภิราชา” หรือ “ราชาธิราช” คือฐานะ “ราชาของราชา” (King of King) สอดคล้องกับพระไตรปิฎกที่ชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ที่ระบุว่า “ราชาภิราชา” หรือ “ราชาธิราช” เป็นคำที่แสดงลักษณะอย่างหนึ่งของ “พระจักรพรรดิ” คือการเป็นราชาของราชา เช่นเดียวกับ จาคูรนุโต (ผู้เป็นใหญ่ในทิศทั้ง ๔) จกุกวตติ (ผู้ยังจักรให้หมุนไป) ชมพูสมณฑลสุ อิศุโร (ผู้เป็นใหญ่ในชมพูทวีป) ขตติยาโกชราชานอ อนุยตุตา ภาวตุ เต (กษัตริย์ทั้งหลายเป็นผู้ติดตาม)^{๒๘๕} จนเกิดการสร้างลักษณะความสัมพันธ์เฉพาะขึ้นมา คือ ไม่ได้เป็น ราชาแห่งจักรวาล หรือ ราชาแห่งโลก เนื่องจากตามความเชื่อแล้วเป็นไปได้ แต่เป็นราชาเหนือราชาในระบบความสัมพันธ์ของตนในหุมัรัฐจาริต ที่ตอนแรกก็คือหุมัรัฐจาริตที่นับถือพุทธศาสนา จนต่อมาขยายวงกว้างเข้าครอบครองในรัฐที่ไม่ได้นับถือพุทธ แต่ถูกกำลังที่เหนือกว่าบีบบังคับให้ต้องอยู่ภายใต้ระบบความสัมพันธ์เดียวกัน ดังเช่น การต้องส่งดอกไม้เงินทอง(บุหงามาศ)ของรัฐอิสลามในมลายู เป็นต้น แต่ด้วยความศักดิ์สิทธิ์ของชื่อจึงคงไว้ในฐานะดั้งเดิม แต่ในทางปฏิบัติย่อมเป็นที่เข้าใจตรงกัน ว่าจักรพรรดิในอุดมคติเป็นสิ่งที่เป็นไปได้

ผู้ปกครองชมพูทวีป จึงเป็นเพียงอุดมคติไม่ต่างจากจักรพรรดิผู้ปกครองจักรวาล(๔ทวีป) แต่อย่างไรในฐานะที่เป็นอุดมคติที่ยากจะไปถึง การกำหนดปริมณฑลทางอำนาจ

^{๒๘๕} พระไตรปิฎกฉบับหลวง เล่มที่ ๑๓ พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๕ มัชฌิมนิกายมัชฌิมปิณฑาสกั (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔), หน้า ๔๕๒.

ของชนชั้นนำไทย จึงเป็นการจำลองอุดมคติพื้นที่ของตน จักรพรรดิราชชนชั้นนำไทย ก็คือ จักรพรรดิราชแห่งดินแดนส่วนหนึ่งของจักรวาลเป็น “เอกราช” ในปริมณฑลอันจำกัด ของตน

๑. “ราชาธิราช” จักรพรรดิเจ้าปริมณฑลอันจำกัดในโลกแห่งความเป็นจริง

สมเด็จพระยาเดชาดิศรพระยาดำรงราชานุภาพน่าจะทรงเป็นผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ไทยคนแรก ที่พยายามอธิบายว่าระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตที่ประกอบด้วยประเทศราช และ เจ้า ศูนย์กลางปกครอง ฐานะผู้ปกครองสูงสุดคือ “ราชาธิราช” ทรงไม่ได้ใช้คำว่า “จักรพรรดิ” ในพระนิพนธ์ “พม่ารบไทย” ตอนที่ทรงกล่าวถึงการขยายอำนาจของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองว่า “พระเจ้าหงสาวดีมาทำสงครามด้วยมุ่งหมายจะเอาเมืองไทยเป็นเมืองขึ้น ขยายอาณาเขตพม่าให้กว้างขวางอย่างราชาธิราช”^{๒๘๖} (ไม่น่าจะหมายถึงพระเจ้าราชาธิราชกษัตริย์มอญ) เช่นเดียวกับพระนิพนธ์ “เที่ยวเมืองพม่า” ทรงอธิบายว่า ทั้ง พระเจ้าจันทระบุปผา (พ.ศ. ๒๒๒-๒๔๖) ต้นราชวงศ์โมริย์ (องค์อัยกาของพระเจ้าอโศกฯ) พระเจ้าอโศก (พ.ศ. ๒๖๘-๓๑๑) พระเจ้าอินทราชา (พ.ศ. ๑๕๘๗-๑๖๒๐) พระเจ้าจันทระบุปผา (พ.ศ. ๑๖๒๗-๑๖๕๖) เป็น “พระราชาธิราช”^{๒๘๗} ทั้งที่พระมหากษัตริย์เหล่านี้ส่วนใหญ่ต่างประกาศพระองค์เป็น “พระจักรพรรดิราช” นอกจากนั้นยังทรงอธิบายเพิ่มเติมว่า “เอกราช” Kingdom พระราชาธิบดีปกครอง มหาประเทศ Empire มีพระเจ้านครราชสีมาปกครอง^{๒๘๘}

มีความเป็นไปได้ที่ในทัศนะสมเด็จพระยาเดชาดิศรพระยาดำรงราชานุภาพจะทรงมีความเห็นว่า ไม่มีพระจักรพรรดิในโลกแห่งความเป็นจริง แต่มีเพียง “พระราชาธิราช” ผู้เป็นราชาเหนือราชาในหมู่อริราชศัตรู หรือในระบบความสัมพันธ์ในภูมิภาคอื่น แม้พระเจ้าอโศกที่คัมภีร์ต่างๆ ในพุทธศาสนาต่างยกย่องพระองค์เป็นพระจักรพรรดิ แต่ในทัศนะของสมเด็จพระยาเดชาดิศรพระยาดำรงราชานุภาพ ฐานะพระเจ้าอโศกมิได้ทรงแตกต่างจากพระเจ้าอินทราชาหรือพระเจ้าจันทระบุปผาแต่อย่างใด คือเป็นราชาที่มีแว่นแคว้นหรือรัฐที่ปกครองโดยกษัตริย์อยู่ในพระราชอำนาจจำนวนหนึ่ง ไม่ได้เป็นราชาธิราชผู้ปกครองจักรวาลครอง๔ทวีป คำอธิบายดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำไทยอย่างสมเด็จพระยาเดชาดิศรพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายฐานะผู้ปกครองสูงสุดในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตบนพื้นฐานความเป็นจริง พระราชา

^{๒๘๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พม่ารบไทย, หน้า ๒๕๑.

^{๒๘๗} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เที่ยวเมืองพม่า, หน้า ๑๒๐-๑๒๑.

^{๒๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๑.

อำนาจของพระเจ้าราชาธิราชไม่ได้แผ่ออกไปทั้ง ๔ ทวีป อย่างพระจักรพรรดิในความเชื่อของศาสนา แต่พระเจ้าราชาธิราชสามารถ “แผ่พระราชอาณาเขตได้กว้างขวางเป็นพระราชราชาธิราช” มีอำนาจเหนือราชาอื่นๆตามกำลังพระราชอำนาจ ในปริมณฑลที่มีขอบเขตในระบบความสัมพันธ์รัฐจาริตของตน อย่างไรก็ตามความคิดเรื่องพระราชอำนาจที่มีขอบเขตเป็นความคิดที่มีพัฒนาการมาตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นอย่างน้อย

ผลของสงครามอังกฤษ-พม่าในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะจากผลของสงครามพม่า-อังกฤษครั้งที่ ๒ (พ.ศ.๒๓๕๕-๒๓๕๖) ที่ผลของความพ่ายแพ้สงครามของพม่าครั้งนั้น ทำให้เกิดการกำหนดเส้นแบ่งพรมแดนแบ่งเขตอำนาจของราชสำนักอังวะกับรัฐบาลอังกฤษอย่างตายตัว ซึ่งมีชื่อรู้จักต่อมาว่าเส้นมยเดี (Myede) ซึ่งลากเชื่อมแนวตะวันออกสู่ตะวันตก หรือแดนกระเหรี่ยง (Karenni) ผ่านตอนเหนือของเมืองตองอู (Toungoo) ในลุ่มน้ำสะโตง (Sittang) และผ่านตอนเหนือของมยเดีในลุ่มอิรวดี ออกสู่แดนอะระกัน^{๒๘๕}

สุนทร ชุตินทรานนท์ อธิบายว่า คติการแบ่งเขตแดนโดยยึดเส้นสมมติบนแผนที่เป็นเกณฑ์นี้นับเป็นการทำลายระเบียบโครงสร้างในการกำหนดปริมณฑลทางอำนาจเดิม ที่พัฒนาขึ้นในกรอบจาริตความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ โบราณที่เน้นความผูกพันระหว่างกษัตริย์ผู้เป็นใหญ่ที่ราชธานีกับเจ้าหัวเมืองประเทศราชลงโดยสิ้นเชิง ในแบบแผนอันพึงมีใหม่นี้ “ขอบเขต” หรือ “ปริมณฑลแห่งอำนาจ” ของกษัตริย์ไม่ได้ถูกกำหนดที่ความสัมพันธ์ส่วนบุคคลอันจะพึงมีกับเจ้าประเทศราช ซึ่ง “ยึดหยุ่น” ได้ตาม กำลังพระบารมี แต่ถูกกำหนดด้วยเส้นสมมติที่จำลองขึ้นจากสภาพทางกายภาพของสภาพภูมิประเทศจริงตามทิศทางขยายอำนาจของเจ้าอาณานิคมตะวันตก กล่าวได้ว่ากฎกติกาการกำหนดปริมณฑลแห่งอำนาจใหม่ ภายใต้สถานการณ์การล่าเมืองขึ้นในแดนพม่าและภูมิภาคอื่นของโลกเอเชีย เป็นจุดเริ่มต้นของจุดจบของคติการขยายอำนาจและยอมรับอำนาจกษัตริย์ อันมีฐานะเยี่ยงพระจักรพรรดิราชที่ปฏิบัติสืบทอดมาหลายช่วงสมัยในพื้นที่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ลงโดยเด็ดขาด^{๒๘๖} ผู้วิจัยมีความเห็นคล้ายตามกับ สุนทรหรือ โวลเตอร์ (Wolter)* ว่า

^{๒๘๕} D.E.G. Hall, *Burma*, p. 114. อ้างถึงใน สุนทร ชุตินทรานนท์, *บูรณอง(กะชอติณนรธา) กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย*, หน้า ๘๕ .

^{๒๘๖} สุนทร ชุตินทรานนท์, *บูรณอง(กะชอติณนรธา) กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย*, หน้า ๘๕ .

* Wolters เชื่อว่าปริมณฑลทางอำนาจของศูนย์อำนาจ (mandala or ring of power) แต่ละศูนย์ไม่ตายตัว และไม่อาจกำหนดขอบเขตที่แน่นอนในทางภูมิศาสตร์ได้ ในทัศนะของ Wolters ปริมณฑลทางอำนาจของรัฐแต่ละรัฐจะมีลักษณะที่แกว่งไกวหรือยืดหดคล้ายหีบเพลง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับอำนาจและบารมี (powers) ทางการเมืองของผู้รัฐแต่ละรัฐว่ามีมากน้อยเพียงใด พระราชอำนาจจะไม่คงอยู่ถาวรเพราะความสัมพันธ์ที่สร้างขึ้นเป็นความสัมพันธ์ส่วนบุคคล เมื่อบุคคลที่มากด้วยอำนาจและบารมี (a man of powers)

“ปริมณฑลทางอำนาจ” ของกษัตริย์ถูกกำหนดที่ความสัมพันธ์ส่วนบุคคลอันจะพึงมีกับเจ้าประเทศราช ซึ่ง ยึดหยุ่น ได้ตาม กำลังพระบารมี แต่ผู้วิจัยมีความเห็นเพิ่มเติมว่า ความคิดเรื่องขอบเขตหรือ “ขอบขันทสีมา” และการกำหนดปริมณฑลทางอำนาจด้วยการปักปันเขตแดน น่าจะมีอย่างน้อยมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความคิดเรื่อง “จักรพรรดิในปริมณฑลอันจำกัด”

ดังที่กล่าวไปแล้ว “ราชาธิราช” หรือ ลักษณะอย่างหนึ่งของพระจักรพรรดิราช คือการเป็นราชาเหนือราชา เป็นลักษณะเฉพาะของพระจักรพรรดิราชในหมู่อริราชศัตรู ที่ไม่จำเป็นต้องปกครองทั้งสี่ทวีป หรือมีจักรรัตนนครบริวาร แต่มีฐานะราชาเหนือราชาในปริมณฑลทางอำนาจอันจำกัดของตน อันเป็นผลมาจาก การค้า การสงคราม และการเข้ามาของชาติตะวันตก^{๒๕๐}

ซึ่งหลักฐานความคิดเรื่องการกำหนดเขตแดนที่แน่นอนที่ หรือ “ขอบขันทสีมา” ปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารอยุธยา เลขที่ ๒๒๓, ๒/ก. ๑๒๕ จ.ศ. ๘๔๕-๘๔๖ หรือที่เรียกกันว่า พงศาวดารฉบับ ไมเคิล วิกเคอรี ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะแต่งขึ้นก่อนรัชสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดวชิรญาณ เลขที่ ๒๒๒, ๒/ก ๑๐๔ จ.ศ. ๘๐๑-๘๐๓ ซึ่งเป็น พงศาวดารที่อุบลศรี อรรถพันธุ์ ค้นพบขณะค้นคว้าข้อมูลเพื่อประกอบการเขียนวิทยานิพนธ์ที่หอสมุดวชิรญาณ เรื่อง “การชำระพระราชพงศาวดารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก”^{๒๕๑} เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๑ ก็ปรากฏความคิดเรื่อง “ขันทสีมา” “ขันทสีมา”^{๒๕๒} อย่างมากมาย^{๒๕๓}

หลักฐานที่สำคัญที่แสดงถึงทัศนคติชนชั้นนำไทยในสมัยอยุธยา ที่สำนึกถึงพระราชอำนาจอันมีขอบเขตจำกัดของตน ปรากฏในคำจารึกที่พระเจดีย์ศรีสองรักษ์ เมืองด่านซ้าย (จุลศักราช ๙๒๒, พ.ศ. ๒๑๐๓) สารสำคัญของจารึกดังกล่าวก็คือการประกาศเป็นไมตรีกันของราชธานีทั้ง ๒ คือระหว่างพระไชยเชษฐาธิราชแห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต และสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยา และมีการปักปันเขตแดนที่แน่นอน ดังปรากฏความว่า “ตั้งแต่วันกระทำสร้างแปลงอุทิศเจดีย์ศรีมหาธาตุให้เป็นเอกสีมาอันเดียวกันไว้ ให้เป็นหลักด้านตั้งแต่หลักด้านนี้ไปน้ำของแล

เมื่อสิ้นชีวิตลง ความสัมพันธ์ที่มากที่สุดลงไปด้วยโดยปริยาย ดูเพิ่มเติมใน O.W. Wolters, *History, Culture, and Religion in Southeast Asian Perspectives* (Institute of Southeast Asian Studies, Singapore, 1982), p. 17

^{๒๕๐} ดูบทที่ ๓ ปัจจัยการเปลี่ยนแปลงแนวคิดเรื่องจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทย

^{๒๕๑} อุบลศรี อรรถพันธุ์, “การชำระพระราชพงศาวดารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๔)

^{๒๕๒} น. เขตแดน, เขตแดนส่วนหนึ่งๆ ดูเพิ่มเติมใน พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๖, หน้า ๑๑๖.

^{๒๕๓} ดูภาคผนวก ใน อุบลศรี อรรถพันธุ์, การชำระพระราชพงศาวดารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ไปนำน่าน กิ่งกันนี้แล น้ำของแล่นำน่านก็ปนแดนกัน โลกไม่ติดกันนี้แล.....”^{๒๕๕} “ของจงเปนเอก
 สิมาปริมณฑลอันเดียวกัน เกลี้ยงกลมงามมณฑลเท่าพงษ์พันธุ์ถูกเค้าหลานเหลนอย่าได้ช่วงชิงล่วง
 แคนแสนหญ้า อย่าได้กระทำโลกเลี้ยวแก่กันจนเท่าเสี้ยงพระอาทิตย์ พระจันทร์เจ้าตกลงมาอยู่
 เหนือแผ่นดินนี้เทอญ”^{๒๕๖}

จากหลักฐานดังกล่าวจะเห็นได้ว่าการกำหนดเขตแดนที่ชัดเจน น่าจะมีมาตั้งแต่สมัย
 อยุธาเป็นอย่างน้อย แต่การกำหนดเขตแดนดังกล่าวแตกต่างมากกับการกำหนดเส้นแบ่งเขตแดน
 หลังการเข้ามาของจักรวรรดินิยมตะวันตก ถึงแม้การปักปันเขตแดนจะมีการใช้ร่องน้ำ ภูเขา หรือ
 ดันไม้เป็น หลักในการกำหนดเขตแดนเช่นเดียวกัน แต่ผลของการทำสงครามขยายอำนาจในหมู่รัฐ
 จาริต ส่งผลให้หลักเขตแดนดังกล่าวไม่มีความสำคัญนัก เนื่องจากพระราชอำนาจมีการ
 เปลี่ยนแปลงโดยตลอด ดังจะเห็นได้จากคำอธิบายของสมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ ใน
 เรื่องเขตแดน ไทย-อังกฤษ-พม่า ว่าเมื่ออังกฤษต้องการทราบเขตพรมแดน ทวาย มะริด ตะนาวศรี
 หลังจากยึดได้จากพม่า “ข้อที่จะใคร่ทราบว่ามีพรมแดนเมืองมะริด เมืองตะนาวศรี เมืองทวาย ต่อ
 กับพระราชอาณาจักรตรงไหนนั้น เพราะพม่ากับไทยทำสงครามกันมาเสมอ จะปักปันเขตแดนกัน
 อย่างไม่ได้ ถ้าอังกฤษอยากจะทราบเขตแดนเดิมพม่าอยู่ตรงไหน ก็ให้สืบถามพวกชาวเมืองทวาย
 เมืองตะนาวศรี เมืองมะริด ที่เป็นผู้เฒ่าผู้แก่อยู่ที่ริมชายแดนว่ารู้เห็นมาอย่างไร ก็ให้พาไปชี้เขต
 แดนที่ต่อกับไทยนั้นเถิด”^{๒๕๗}

จากคำอธิบายดังกล่าวจะเห็นได้ว่าความคิดเรื่องเขตแดนที่แน่นอน ไม่ใช่เรื่องใหม่ของคน
 ชั่นนำในหมู่รัฐจาริตเป็นที่แพร่หลายมานาน แต่กลับไม่ได้รับความสนใจจากชนชั้นนำ โดยเฉพาะ
 ผู้พยายามขยายอำนาจซึ่งทำให้เขตแดนดังกล่าวมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา จนในที่สุดก็หมด
 ความสำคัญลงไป ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าการปักปันเขตแดนน่าจะเกิดขึ้นเมื่อรัฐมีอาณาเขตติดกัน
 และเป็นพันธมิตรกัน จึงตกลงทำการกำหนดเขตแดนต่อกันให้ชัดเจน เขตแดนไทยพม่าเองก็น่าจะ
 มีการปักปันกันหลายช่วงเวลา ดังปรากฏหลักฐานว่าในสมัยอยุธยาตอนปลายราชสำนักอังวะและ
 ราชสำนักอยุธยาได้มีการแลกเปลี่ยนทูตบรรณาการซึ่งกันและกัน แต่พอเกิดสงครามขึ้นความสำคัญ
 ของเขตแดนจึงหมดไปโดยปริยาย อย่างไรก็ตามความคิดเรื่องเขตแดนที่แน่นอนก็แสดงให้เห็นถึง
 ความคิดเรื่องจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทย ที่กำหนดเป้าหมายของการขยายอำนาจอยู่บนพื้นฐาน
 ของโลกแห่งความเป็นจริง ผลของ สงคราม การค้า และการเข้ามาของชาติตะวันตก ส่งผลให้ ชน
 ชั้นนำไทยไม่ได้คิดว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางของโลกมาตั้งแต่ต้น ชนชั้นนำตระหนักดีถึงความจริง
 ที่ว่ายังมีรัฐเอกราชต่างมากมายเป็นอิสระไม่ขึ้นต่อกัน นอกนั้นยังสามารถกำหนดปริมณฑลทาง

^{๒๕๕} “คำจากพระเจดีย์ศรีสองรักษ์เมืองด่านซ้าย,” ใน ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาคว. ๑, หน้า ๓.

^{๒๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒.

^{๒๕๗} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาตำราญราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๕๕๑.

อำนาจทับซ้อนปริมณฑลทางอำนาจของอยุธยาได้ ส่งผลให้คตินจักรพรรดิแบบไทยๆ จึงไม่ใช่ จักรพรรดิแห่งจักรวาลแต่เป็นจักรพรรดิในอาณาเขตรัฐจารีตที่มีขอบเขต มุ่งเน้นการศึกษา ปริมณฑลทางอำนาจของตนและพร้อมขยายอำนาจยามเมื่อมีโอกาส

๔. “งักว” ความสัมพันธ์ระบบรัฐบรรณาการกับแนวคิดจักรพรรดิราชแบบไทย

ในความสัมพันธ์ที่รัฐจารีตสยามเคยมีกับเหล่าเมืองประเทศราชในกรอบ ความสัมพันธ์ในรูปรัฐบรรณาการ ปฏิสัมพันธ์ระหว่างประมุขรัฐแฝงไว้ด้วยความหมาย สัญลักษณ์ที่บ่งบอกถึงความเหลื่อมล้ำในด้านฐานันดรศักดิ์ (hierarchical status) หรือที่ สุนทร ชูตินทรานนท์ ให้คำจำกัดความว่าผู้น้อยหรือผู้ต่ำศักดิ์กว่าต้อง “เคลื่อนเข้าหา”^{๒๕๕}

เป็นการควนสรูปเกินไปที่จะมองว่า ความสัมพันธ์ระบบรัฐบรรณาการในรัฐจารีต เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่บรรดาเมืองประเทศราชต้องถวายดอกไม้เงินดอกไม้ทองถวาย ส่วยวัตถุคิปปิ่นเมือง หรือกำลังคน เพื่อเป็นการแสดงออกถึงความอ่อนน้อมของเจ้า ประเทศราชที่แสดงต่อราชาธิราช ยอมโอนอ่อนสวามิภักดิ์ยกย่องกษัตริย์สยามในฐานะ ราชาธิราช (king of king) และราชธานีสยามในฐานะศูนย์กลางแห่งจักรวาล ว่าเป็น จารีตที่มีความคิดเบี่ยงหลังจากคติ “จักรพรรดิราช” เพียงอย่างเดียว

ความคิดความเชื่อทางศาสนาที่ชนชั้นนำไทยนำมาปรับใช้กับรูปแบบการเมืองการ ปกครองและความสัมพันธ์ในหมู่อริราชธาตุนั้น มีการนำมาปรับใช้ตามความต้องการให้ สอดคล้องกับสภาพสังคม การเมืองภายในและแรงกดดันจากภายนอก ชนชั้นนำเลือก ลักษณะความคิดความเชื่อต่างๆ มาปรับใช้เพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับรัฐอยุธยาในฐานะ เจ้าปริมณฑลทางอำนาจของตน ที่บรรดารัฐจารีตต้อง “เคลื่อนเข้าหา” อ่อนน้อมต่อความ เหนือกว่าของเจ้าผู้ปกครองอยุธยา เป็นที่รวมของความเจริญรุ่งเรืองมั่งคั่งเหนือบ้านเมือง อื่นใด

แต่แท้จริงแล้วความคิดเรื่อง “พระเจ้าจักรพรรดิราช” ในอุดมคติทั้งความเชื่อใน พุทธศาสนาหรือศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีลักษณะ “เคลื่อนออกไป” (เสด็จไปเอาเมือง) มากกว่าที่จะรอให้กษัตริย์หรือรัฐต่างๆ “เคลื่อนเข้าหา” ในฐานะที่ผู้ที่ประกาศตนเป็น

^{๒๕๕} สุนทร ชูตินทรานนท์, “การเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ : ความหมายเชิงสัญลักษณ์,” ใน ลี้มโคตรแห่งกึ่งแผ่นดิน รวมบทความเนื่องในวาระครบรอบ ๖๐ ปี ชาลววิทย์ เกษตรศิริ / กาญจนี ละอองศรี, ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๔), หน้า ๒๒๔.

จักรพรรดิราชต่างเสด็จออกนอกอาณาจักร แผ่นพระบรมเชษานุภาพโดยอาศัยกำลังรบ ออกสู่แคว้นแคว้นหรือบ้านเมืองที่เจ้าผู้ปกครองแข็งข้อมิยอมโอนอ่อนสวามิภักดิ์ หรือในทางอุดมคติการแผ่พระบรมเชษานุภาพก็เพื่อไปสั่งสอนเจ้าประเทศราชให้ตั้งอยู่ในเบญจศีล ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม โดยพระจักรพรรดิต้อง “เคลื่อนออกไป” พร้อมแสนยานุภาพตามกำลังอำนาจก่อน จนเป็นเหตุให้เหล่ากษัตริย์ในแคว้นแคว้นทวีปต่างๆต้องออกมาถวายบังคม^{๒๕๕}

ในทัศนะของผู้วิจัย จาริต “การเคลื่อนเข้าหา” ของเหล่าประเทศราชหรือรัฐต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ น่าจะได้รับอิทธิพลไม่น้อยจากระบบรัฐบรรณาการ (tributary relation) หรือ จิ้งกั๋ง, จิ้งก้อง (Cheng-kung)^{๓๐๐} กับจีน การที่อาณาจักรต่าง ๆ ซึ่งติดต่อกับจีนยอมรับความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการนั้น ก็เพราะว่าจีนเป็นราชอาณาจักรใหญ่ที่มีความร่ำรวยทางเศรษฐกิจมาก มีทรัพยากรมากมายหลายอย่างซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดการค้าระหว่างประเทศ ในขณะที่เดียวกันจีนเป็นแหล่งรับซื้อสินค้ารายใหญ่จากอาณาจักรอื่นๆ ด้วย ดังนั้นอาณาจักรต่าง ๆ จึงยอมรับความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการในการติดต่อกับจีนเพื่อแลกกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ซึ่งการติดต่อกับค้าขายระหว่างจีนกับอาณาจักรต่างๆ ในสมัยก่อนดำเนินการภายใต้ระบบการทูตบรรณาการ^{๓๐๑} ดังสืบแสง พรหมบุญได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการค้าในระบบบรรณาการไว้ตอนหนึ่งว่า

“การได้รับอนุญาตให้ค้าขายโดยตรงกับจีนภายหลังการถวายเครื่องราชบรรณาการเป็นสิ่งดึงดูดใจ (ประเทศทั้งหลาย) อย่างมากเราสามารถกล่าวได้อย่างมั่นใจว่าในขณะที่ทูตส่วนใหญ่จะมีพ่อค้าร่วมอยู่ในคณะด้วยเสมอ ซึ่งพวกพ่อค้าเหล่านี้มีจุดประสงค์สำคัญที่จะแสวงหาสิทธิพิเศษต่างๆทางการค้า”^{๓๐๒} ดังจะเห็นได้ว่าสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นรัฐไทยมีความพยายามที่จะขอความรับรองจากจีน เพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ

อย่างไรก็ตามการค้าระบบบรรณาการระหว่างจีนกับอาณาจักรที่ห่างไกลจากจีนอย่างรัฐจาริตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จีนไม่ได้เข้าไปแทรกแซงทางการเมืองภายใน เช่น

^{๒๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๓๐๐} สารสิน วีระผล, จิ้งก้องและกักร : การค้าไทย-จีน 2195-2396/1652-1853, บรรณาธิการ: ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ กัญฉิกา ศรีอุดม ; แปลโดย พรณงาม เกษธรรมสาร, รั้งยี ฮันโสภา, สมาพร แลคโซ(กรุงเทพฯ : มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๔๖ .

^{๓๐๑} สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, หาอยู่หากิน เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทย รัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า ๑๔๑.

^{๓๐๒} สืบแสง พรหมบุญ, ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย แปลโดย กาญจนี ละอองศรี (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโคลงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๕), หน้า ๗.

ใน เกาหลี ญี่ปุ่นและแคว้นต่าง ๆ ทางภาคตะวันตกของจีน^{๑๐๓} แต่มีความสัมพันธ์ใน ระบบบรรณาการกับจีนเพียงแต่ในนามเท่านั้น เช่น ไทย หัวเมืองมลายู และรัฐต่าง ๆ ใน หมู่เกาะอินเดียนตะวันออก^{๑๐๔}

จีนได้รับอิทธิพลด้านความคิดจากลัทธิขงจื๊อว่า จีนเป็นศูนย์กลางของอำนาจและอารยธรรมโลกในท่ามกลางดินแดนอื่น ๆ ที่มีความเจริญด้อยกว่า หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือจีนเป็นประจวบอาณาจักรกลาง “จงกั๋ว” หรือ Middle kingdom ซึ่งเป็นชื่อที่จีนใช้เรียกตนเอง เช่นเดียวกับอินเดียเรียกตนเองว่า “มัธยมประเทศ” หรือ “อาณาจักรกลางของโลก” ดังปรากฏบทสนทนาของ หุยชื้อ (Hui Shih : พ.ศ. ๑๖๓-๒๔๗?) กับ กุงซุนหลุง (Kung-sun-Lung : พ.ศ. ๒๒๓-๒๕๗?) กล่าวถึงความคิดฐานะศูนย์กลางโลกของจีนว่า “ข้าพเจ้ารู้จักศูนย์กลางของโลก มันอยู่ทางทิศใต้ของของแคว้นเยียน (แคว้นเหนือสุด) และอยู่ทางทิศเหนือของแคว้นเยว (แคว้นใต้สุด)”^{๑๐๕} ซึ่งก็หมายถึง “จงกั๋ว” หรือ “จีน” นั่นเอง นอกจากนั้นลัทธิขงจื๊อยังได้แสดงถึงความคิดเรื่อง “ราชาองค์เดียว” ขงจื๊อได้กล่าว ว่า บนสวรรค์ไม่มีพระอาทิตย์สองดวง บนพื้นพิภพย่อมไม่มีกษัตริย์สององค์^{๑๐๖} ดังนั้นในฐานะที่ จงกั๋ว เป็นรัฐศูนย์กลางมีกษัตริย์เอกยิ่งใหญ่ที่สุด มีวัฒนธรรมสูงสุดซึ่งอาณาจักรอื่นที่มีวัฒนธรรมด้อยกว่าต้อง “เคลื่อนเข้าหาสวามิภักดิ์” เพื่อแสวงหาความเปลี่ยนแปลงและความเจริญรุ่งเรือง โดยอาณาจักรเหล่านั้นจะต้องยอมรับความเป็นใหญ่เหนือกว่าของจีน จะต้องส่งบรรณาการมาถวายจักรพรรดิจีนตามที่กำหนดจึงจะมีสิทธิติดต่อกับจีนได้ และจีนในฐานะอาณาจักรที่ใหญ่กว่าก็จะให้ความช่วยเหลือคุ้มครองอาณาจักรเล็กๆเหล่านี้ รวมทั้งให้ผลประโยชน์อื่น ๆ ทางด้านเศรษฐกิจและการเมือง แม้ความสัมพันธ์ระหว่างจีนกับบรรดาระัฐจารีตที่ห่างไกลจะเป็นหน้าที่รัฐต่างๆ ต้อง “เคลื่อนเข้าหา” แต่ที่ปรากฏหลักฐานหลายโอกาสที่จีนต้อง “เคลื่อนออกไป” หลังจากการทวงความภักดีกับรัฐเหล่านั้นในรูปแบบทวงบรรณาการ เช่น สงครามระหว่างจีนกับพม่าในสมัยกรุงธนบุรี

ความคิดเรื่องตนเป็นศูนย์กลางของชนชั้นนำไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาจะได้รับอิทธิพลจากระบบบรรณาการกับจีน* ไม่มากนักน้อย จะสังเกตได้ว่าความสัมพันธ์ในหมู่รัฐ

^{๑๐๓} สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, ให้อยู่หากิน เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทย รัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า ๑๔๑.

^{๑๐๔} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

^{๑๐๕} ปู่เกิดลัทธิประเพณีจีน : Sources of Chinese tradition , ed. by Wm. Theodore de Bary ; แปลโดย จันจ๊ก ทองประเสริฐ (พระนคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๑๐-๒๕๑๑), หน้า ๑๗๒.

^{๑๐๖} Wang , Yu-ch' uan, "Central Government of the Former Han Dynasty," *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 12 (1949), p. 165

* นอกจากนี้เป็นที่สังเกตว่าความคิดเรื่องฐานะและความประพฤติของกษัตริย์ในสังคมไทย มีผลต่อความเจริญหรือความเสื่อมของรัฐ อาจได้รับอิทธิพลไม่น้อยจากลัทธิขงจื๊อ “ถ้าหากกษัตริย์ประพฤติผิดทำนองคลองธรรม ดังนั้น ถ้า

จารีตมีทั้งลักษณะทั้ง “เคลื่อนเข้าหา” และ “เคลื่อนออกไป” เป็นทั้งผู้กระทำและผู้ถูกกระทำ จากความคิดเรื่องพระจักรพรรดิราช (เคลื่อนออกไป) พระมหากษัตริย์จะเสด็จออกนอกแคว้นแคว้นทั้งทางสัญลักษณ์ (เรียบบพระนคร) ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก และในทางปฏิบัติจากการเสด็จออกนอกแคว้นแคว้นเพื่อแสดงพระบรมเดชานุภาพให้เป็นที่ประจักษ์ ก็เฉพาะกรณีที่ปรากฏเจ้าประเทศราชคิดแข็งข้อจนเสียพระเกียรติยศและเป็นภัยต่อความมั่นคงของระบบรัฐการปกครองอยุธยา^{๓๐๓}

ส่วนความคิดเรื่องการ “เคลื่อนเข้าหา” น่าจะเป็นการผสมผสานความเชื่อแบบจีนในเรื่องงิ้ว หรือปรัชญาขงจื้อในเรื่องการเคารพ “ผู้ใหญ่” หรือลักษณะที่ผู้น้อยหรือผู้ต่ำกว่าต้อง “เคลื่อนเข้าหา” มีศักดิ์สูงกว่า ในทางสัญลักษณ์เป็นการสำเนียงถึงบุญญาธิการของกษัตริย์อยุธยาในฐานะพระจักรพรรดิ ส่วนในทางปฏิบัติการแสดงออกด้วยความจงรักภักดีด้วยการส่งเครื่องบรรณาการเป็นการประกันถึงความปลอดภัย ของรัฐที่มีอำนาจน้อยกว่าจากการรุกรานของรัฐที่มีอำนาจเหนือกว่า

อย่างไรก็ตามรูปแบบความสัมพันธ์ในหมู่รัฐจารีตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีลักษณะเฉพาะสูง แสดงให้เห็นถึงการปรับใช้ความคิดต่างๆ ให้เหมาะสม จะเห็นได้ว่า “เคลื่อนเข้าหา” หรือ “การทวงบรรณาการ” รัฐที่เคลื่อนเข้าหาเป็นฝ่ายเสียประโยชน์อย่างเต็มที่จากส่วยบรรณาการในรูปแบบต่างๆ รวมไปถึงกำลังคนที่ต้องถูกเข้าสู่ศูนย์กลาง ปริมาณพลเกณฑ์ไปช่วยทำสงคราม ต่างจากการ “เคลื่อนเข้าหา” ในระบบบรรณาการกับจีนที่ดูเหมือนจะได้ประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย จาก “ผู้น้อย” ได้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ “ส่วนผู้ใหญ่” ก็ได้พระเกียรติยศและแสดงออกถึงความเป็นเจ้าเหนือผู้น้อย แต่ในหมู่รัฐจารีตผลประโยชน์ “ผู้น้อย” เคลื่อนเข้าหา คือ การป้องกันการรุกรานจาก “ผู้ใหญ่” และความช่วยเหลือจากผู้ใหญ่เวลาถูกผู้อื่นรุกราน นอกจากนี้ความคิดเรื่องการ “เคลื่อนเข้าหา” ในทัศนะของชนชั้นนำไทยสมัยอยุธยาไม่จำกัดอยู่เฉพาะหมู่รัฐจารีตเท่านั้น แม้ชาวต่างชาติที่เข้ามาติดต่อกับชาวยุโรปก็ตกอยู่ภายใต้ความคิดเรื่องดังกล่าว ที่ฐานะต่ำกว่าคือยกย่องและมีหน้าที่ต้อง “เคลื่อนเข้าหา” ถวายบรรณาการเพื่อได้รับความสะดวกในการค้าจากกษัตริย์อยุธยา

หากปรากฏการณ์ธรรมชาติจะทวีปรีติขึ้น เช่น จันทบูรปราสาทหรือสุริยปราสาทก็ภัยพิบัติอันเกิดจากน้ำท่วม อากาศแห้งแล้ง แผ่นดินไหว ภัยจากแมลงก็ดี ย่อมเป็นสัญลักษณ์การเตือนจากสวรรค์ในการประพุดมิชอบของพระมหากษัตริย์ ดูเพิ่มเติมใน Wang , Yu-ch' uan, “Central Government of the Former Han Dynasty,” p. 165.

^{๓๐๓} สุเนตร ชุนดินทรานนท์, “การเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ : ความหมายเชิงสัญลักษณ์,” ใน ถิมโคตรเหง้าก็เผาแผ่นดิน รวมบทความเนื่องในวาระครบรอบ ๖๐ ปี ชาลววิทย เกษตรศิริ / กาญจนี ละอองศรี, ธนศ อารักษ์สุวรรณ, บรรณาธิการ, หน้า ๒๑๐.

ความคิดเรื่องการ “เคลื่อนเข้าหา” ในทัศนะชนชั้นนำไทยสมัยอยุธยาในฐานะผู้กระทำถูกจำกัดไว้เฉพาะ “จีน” “ผู้ใหญ่” เท่านั้น นอกเหนือจากนั้นในทัศนะของชนชั้นนำไทยรัฐต่าง ๆ ไม่เว้นแม้แต่ชาติตะวันตก หรือแม้แต่ลัทธิศาสนาพุทธศาสนาในมุมมองชนชั้นนำอยุธยา ต่างเป็นรัฐที่มีหน้าที่เคลื่อนเข้าหาสยาม นอกจากนี้ความสัมพันธ์ของสยามกับจีนในการค้าระบบบรรณาการ ส่งผลอย่างมากต่อความคิดเรื่อง “จักรพรรดิราชแบบไทยๆ” การค้าระบบบรรณาการกับจีนส่งผลให้ชนชั้นนำไทยสมัยอยุธยา ไม่ได้คิดว่าตนเป็นรัฐศูนย์กลางโลกตั้งแต่ต้น ยังมีรัฐที่มีอำนาจกว่าเหนือกว่าตนทั้งทางกำลังอำนาจเศรษฐกิจและวัฒนธรรม ที่ชนชั้นนำไทยต้องพึ่งพิงเช่นจีนมาตั้งแต่ก่อนสถาปนาอาณาจักรอยุธยา เช่น การส่งทูตบรรณาการไปจีนราชวงศ์หยวน(มองโกล)ในสมัยสุโขทัย และการส่งคณะทูตบรรณาการไปนานกิง ราชวงศ์หมิงในสมัยต้นอยุธยา^{๑๐๘} ความสัมพันธ์แนบแน่นในระบบรัฐบรรณาการกับจีนส่งผลให้เกิดตำนานต่างๆ รวมไปถึงมุขปาฐะที่ถึงกับอ้างว่าปฐมกษัตริย์อยุธยาอย่างพระเจ้าอู่ทอง เป็นเจ้าชายจีนพระองค์หนึ่งที่อพยพหนีราชภัยมาจากจีน

การค้าระบบบรรณาการกับจีนส่งผลอย่างมากต่อโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทย จีนแม้ไม่ใช่บริเวณ “มัธยมประเทศ” หรือศูนย์กลางความเจริญรุ่งเรืองตามความเชื่อพุทธศาสนา แต่จีนคือศูนย์กลางความเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจในโลกแห่งความเป็นจริง ที่สยามจำเป็นต้องปฏิบัติสวาทนทางกับอุดมคติการเป็นพระจักรพรรดิในปริมณฑลทางอำนาจของตน ขอมตน “เคลื่อนเข้าหา” จีนศูนย์กลางความเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจในทัศนะชนชั้นนำไทย แม้ชนชั้นนำไทยในสมัยก่อตั้งอาณาจักรอยุธยาจะสามารถพิชิต เมืองพระนครหลวง กรุงสุโขทัย มลายู แต่จีนก็ถูกแยกไว้เป็นรัฐ “ผู้ใหญ่” ที่มีผลต่อผลประโยชน์เศรษฐกิจต่อจักรพรรดิสยามมาช้านาน จนกลายเป็นโบราณราชประเพณีที่ชนชั้นนำไทยรับเป็นธรรมเนียมปฏิบัติในการ “จิ้มก้อง” “เซี่ยหอง” จักรพรรดิจีน มาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งต่างอย่างมากต่อทัศนะชนชั้นนำพม่า ที่พยายามสถาปนาอำนาจเป็นเจ้าปริมณฑลเช่นเดียวกับสยาม แต่กลับไม่ให้ความสำคัญกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจกับจีน กำหนดปริมณฑลทางอำนาจทับซ้อนกับจีน(สิบสองปันนา) และปฏิเสธอำนาจจีนจนเกิดสงครามกันหลายต่อหลายครั้ง เช่น ในสมัยพระเจ้ากุกุโลข่าน Kublai Khan ราชวงศ์หยวนของจีน ส่งทูตมาทวง “ก้อง” ณ เมืองพุกาม แต่พระเจ้า นรสีหปติ (Narathihapate พ.ศ. ๑๗๕๗-๑๘๑๐) ปฏิเสธจับทูตจีนฆ่าเสีย^{๑๐๙}

^{๑๐๘} G. William Skinner, *Chinese Society in Thailand* Cornell U.P., 1957, pp. 1-27.

^{๑๐๙} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *เที่ยวเมืองพม่า*, หน้า ๑๔๗.

จะเห็นได้ว่าลักษณะจักรพรรดิราชแบบไทยๆมีการปรับใช้จนมีลักษณะเฉพาะสูงมาก แม้จะพยายามสำแดงฐานะราชาเหนือราชาด้วยกันในหมู่วรรุจจาริต แต่ก็ยอมตนเคลื่อนเข้าหาจักรพรรดิจีนตามเหตุและผลความจำเป็นเรื่องเศรษฐกิจในโลกแห่งความเป็นจริง ที่ส่งผลอย่างมากในการที่สยามจะดำรงฐานะเจ้าปริมณฑล(ในหมู่วรรุจจาริต) อยู่ได้

ข. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชกับการล่มสลายของอาณาจักรอยุธยา

ปัจจัยที่สำคัญและมีผลต่อการกำหนดนโยบายหรือ การสำแดงซึ่งพระบรมเดชานุภาพของชนชั้นนำที่สำคัญที่สุดได้แก่ความมั่นคง ไม่เฉพาะชนชั้นนำไทยเท่านั้นยังรวมไปถึงรัฐจาริตต่าง ๆ ทั้งอังวะ ล้านช้าง หรือเขมร เพราะนั่นหมายถึงการสูญเสียอำนาจการรักษาความมั่นคงไว้ไม่ได้ ส่วนใหญ่การพยายามรักษาความมั่นคงมักเริ่มจากความมั่นคงภายในก่อน เช่น การจัดการปัญหาการแย่งชิงราชสมบัติ ที่เป็นเรื่องปกติในหมู่วรรุจจาริต โดยวิธีการต่าง ๆ เช่น การยกเลิกเมืองลูกหลวง การจำกัดอำนาจสมุหพระกลาโหมหรือในสมัยราชวงศ์พลูหลวง มีการพยายามขยายอำนาจของรัฐบาลกลางเข้าควบคุมหัวเมืองสำคัญ ได้ส่งขุนนางไปปกครองหัวเมืองบางแห่ง^{๑๑๑} และ ความมั่นคงภายนอก เช่น กรณีการผนวกอาณาจักรพระนครของเขมรโดยส่ง “ลูกหลวง” ไปปกครอง ในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา)^{๑๑๒}

การกระทำดังกล่าวอาจแตกต่างจากการเป็นเจ้าศูนย์กลาง หรือ “พระจักรพรรดิราช” ในโลกอุดมคติ ที่มีหน้าที่อุ้มสมเจตชูรักษาวงศ์กษัตริย์ประเทศราชให้สืบราชสมบัติ โดยสิ่งที่ “พระจักรพรรดิ” จะทรงได้รับตอบแทนก็คือ “พระเกียรติยศ” อย่างไรก็ตามดังที่กล่าวไปแล้วชนชั้นนำในหมู่วรรุจจาริตได้เลือกเอาลักษณะที่สำคัญ ของคติจักรพรรดิในอุดมคติอย่างความคิดเรื่อง “ราชาธิราช” หรือการเป็นราชาเหนือราชามาปรับใช้ตั้งแต่ต้น นอกจากนั้นยังคำนึงถึงเหตุความจำเป็นต่างๆ โดยเฉพาะความมั่นคงตามกำลังอำนาจ ถ้าชนชั้นนำมีกำลังอำนาจมากก็สามารถปฏิบัติอุดมคติได้มากตามกำลังของตน ดังในรัชสมัยพระเจ้าบุเรงนอง(Bayinnaung, พ.ศ. ๒๐๕๔-๒๑๓๔) ที่สำหรับเมืองต่าง ๆ ที่พระองค์ยึดครองได้ ก็ยังคงยินยอมให้ผู้ปกครองเดิมปกครองอยู่ฐานะเมืองประเทศราช เช่นในกรณีทรงอภิเษกให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาปกครองอยุธยา^{๑๑๓} หรือการอภิเษกพระราชโอรสหรือพระราชอนุชาไปปกครองประเทศราชที่สำคัญ เช่น อภิเษกมังนรธาสอพระโอรสไป

^{๑๑๑} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑๕.

^{๑๑๒} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๑๒.

^{๑๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

ครองเมืองเชียงใหม่^{๑๑๓} ลักษณะการปกครองเช่นนี้ทำให้เมืองต่างๆ มีความเป็นอิสระจากศูนย์กลางมาก สัญลักษณ์ที่แสดงให้เห็นการอยู่ภายใต้อำนาจของเมืองต่างๆ ก็คือ การส่งบรรณาการให้ราชสำนักพม่า การส่งกำลังคนและเสบียงอาหาร เมื่อมีการเรียกเกณฑ์จากศูนย์กลาง^{๑๑๔}

อย่างไรก็ตามความสัมพันธ์ดังกล่าวที่ประเทศราชมีอิสระจากศูนย์กลาง ประเทศราชที่ปกครองเมืองมีโอกาสที่จะสะสมอำนาจเพื่อสร้างความเข้มแข็ง ดังนั้นความสัมพันธ์ในลักษณะนี้จึงขึ้นอยู่กับพระบรมเดชานุภาพของ “เจ้าศูนย์กลาง” ที่จะทำให้เมืองทั้งหลายยังคงยินยอมที่จะอยู่ใต้อำนาจ การปกครองลักษณะนี้ทำให้บรรดาเชื้อพระวงศ์หรือกษัตริย์พื้นเมืองที่ปกครอง มีโอกาสที่จะสะสมอำนาจเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้แก่ตนเองได้ตลอดเวลา เพราะความห่างไกลจากความควบคุมจากส่วนกลางที่เป็นอุปสรรคไม่ให้รัฐส่วนกลางล่วงรู้ความเคลื่อนไหวของผู้ปกครองได้

แต่เป็นที่ทราบดีหลังการสวรรคตของพระเจ้าบายินนอง อาณาจักรของพระองค์ก็ล่มสลายอย่างรวดเร็ว ในการปกครองของพระเจ้านันทบุเรงพระราชโอรส (Nandabayin พ.ศ. ๒๑๓๔-๒๑๔๒) เมืองประเทศราชที่ส่วนใหญ่ล้วนถูกรวมเข้าด้วยกันโดยความสัมพันธ์ทางเครือญาติและพระราชอำนาจของพระเจ้าบายินนอง เมื่อพระเจ้าบายินนองสวรรคตอาณาจักรของพระองค์ก็แตกสลายลงอย่างรวดเร็ว เช่น พระเจ้าอังวะ ก็ได้ประกาศตัวเป็นอิสระจากพระเจ้านันทบุเรงภายหลังการสวรรคตของพระเจ้าบายินนองได้เพียง ๔ ปี^{๑๑๕} ซึ่งแม้พระเจ้านันทบุเรงจะปราบอังวะได้ แต่เงื่อนไขนี้ก็ทำให้พระนเรศวรแห่งอยุธยาประกาศอิสรภาพ ความพยายามของนันทบุเรงที่จะปราบอยุธยา ก็ประสบความพ่ายแพ้และเสียหายอย่างมาก^{๑๑๖} ส่งผลให้แม้แต่เจ้าเมืองเชียงใหม่^{๑๑๗} (มังนรธา สอ พระราชโอรสของบายินนอง) และตองอู(นัคนิน้อง, พระสังขทัต)^{๑๑๘} ก็หันมาถวายบรรณาการต่อกษัตริย์อยุธยา ในงาน “Burmese Administration Cycles : Anarchy and Conquest, c 1580-1760” ของ Victor B. Liebman ลิเบอร์แมนตั้งข้อสังเกตว่ารากฐานแห่งการเสื่อมสลายของอาณาจักรตองอูเริ่มมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าบุเรงนอง จากการที่วงจ

^{๑๑๓} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนริศประพันธ์วงศ์, พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม ๑ (พระนคร: กุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๒๖๐.

^{๑๑๔} “Relationship With Burma – Part I,” The Siam Society, p. 24.

^{๑๑๕} บุญเทียม พลายชมพู, พม่า : ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์, หน้า ๑๕๒.

^{๑๑๖} สุราชัย อิมประเสริฐ, “ลิเบอร์แมนกับวัฏจักรทางการเมืองของพม่าและอยุธยา,” ใน ลี้มโคตรเหง้าก็เผาแผ่นดิน, หน้า ๑๕๕.

^{๑๑๗} กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๕), หน้า ๒๐๕-๒๐๗.

^{๑๑๘} กรมศิลปากร, เอกสารหอสมุดสมเด็จพระศรีอยุธยา, หน้า ๑๖.

แห่งอำนาจขยายอย่างรวดเร็วเกินไป จนอาณาจักรมีขนาดใหญ่แต่ไม่มีระบบการควบคุมดินแดนตลอดอาณาจักรที่มีประสิทธิภาพเพียงพอ ความจงรักภักดีของผู้ครองดินแดนต่างๆ ยังมีอยู่มาก แม้แต่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำอิระวดีซึ่งเป็นศูนย์กลางอำนาจ อังวะ ตองอู แปร์ และเกาะตะมะ ต่างเป็นอิสระต่อกัน การรวมอาณาจักรของพระเจ้าบุเรงนองก็คือการปราบเจ้าผู้ครองนครเดิมลง และตั้งญาติพี่น้องหรือบุตรของตนเข้าแทน พร้อมกับสถาปนาเจ้าเมืองทั้งสี่ขึ้นเป็นตำแหน่ง บายิน (เจ้า) เท่าเทียมกัน และให้บายินทั้งหลายเป็นอิสระต่อกัน โดยแต่ละเมืองก็ยังมีฐานกำลังของตนเอง เหมือนศูนย์กลางย่อยที่ขึ้นต่อศูนย์กลางใหญ่ของมหาภักดิ์ที่หงสาวดีอย่างหลวมๆ นอกจากนี้การควบคุมของศูนย์กลางต่อรัฐบรรณาการรอบนอก เช่น เชียงใหม่ ล้านช้าง อโยธยา ก็ไม่มั่นคง ดังนั้นเมื่อสิ้นสมัยพระเจ้าบุเรงนอง เค้าของความแตกแยกจึงสามารถมองเห็นได้^{๑๑๕}

อย่างไรก็ตามก็มีความพยายามที่จะรวบรวมอาณาจักร ที่เคยตกเป็นปริมณฑลทางอำนาจของพระเจ้าบายินองขึ้นมาใหม่ ในสมัยพระเจ้านยองยาน (Nyaungyan พ.ศ.๒๑๔๐-๒๑๔๕) และ พระเจ้าอนอกเพทลุน (Anankpetlun พ.ศ. ๒๑๔๗-๒๑๖๑) แม้ราชวงศ์ของนยองยาน (ตองอูใหม่) จะไม่สามารถขยายพระราชอำนาจออกไปได้ เช่น สมัยพระเจ้าบายินอง แต่ราชวงศ์ของนยองยานก็สามารถรักษาความเป็นปึกแผ่นของราชอาณาจักรพม่า ที่มีอยู่ไม่ให้ล่มสลายไปในช่วงระยะเวลาอันสั้น เช่น เมื่อครั้งราชวงศ์ตองอู ทั้งนี้เนื่องมาจากการแก้ไขเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองราชอาณาจักรพม่าเสียใหม่ โดยการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ได้มุ่งไปที่การสร้างความเข้มแข็งให้แก่ส่วนกลางเป็นสำคัญได้แก่ การเปลี่ยนแปลงสถานะผู้ปกครองเมืองต่าง ๆ จากประเทศราชมาเป็นเพียงขุนนางคนหนึ่งในระบบการบริหารของพม่า^{๑๒๐} หรือที่ **Victor B. Liebman** เรียกการปกครองของราชวงศ์ตองอูใหม่ว่า มีลักษณะรวมศูนย์กลางมากกว่าระบบการปกครองสมัยพระเจ้าบายินอง ที่พึ่งอยู่กับอำนาจบางส่วนพระองค์ของภักดิ์มาก ผู้ปกครองเมืองต่างๆ ในราชอาณาจักรพม่าถูกลดอำนาจลดฐานะให้เป็นเพียงขุนนางของราชสำนัก^{๑๒๑} เช่นการปฏิรูปการปกครองในสมัยพระเจ้าสยูนมิน ที่ได้ล้มเลิกสถานะเจ้าของบายินต่างๆ เปลี่ยนเป็นระบบกินเมืองที่เรียกว่า “เมียวซา” (เจ้าเมือง) คือให้ทุกเมืองขึ้นกับศูนย์กลางที่อังวะโดยตรง และมีระบบหมุนเวียนเพื่อไม่ให้เจ้าเมืองครองอำนาจที่ใดที่หนึ่งนานเกินไป และห้ามการสืบครองเมือง เพื่อป้องกันการสร้างสมฐานกำลังเป็นภัยต่อส่วนกลาง^{๑๒๒}

^{๑๑๕} สุราชัย ยี่มประเสริฐ, “ลิเบอร์แมนกับวัฏจักรทางการเมืองของพม่าและอโยธยา,” ใน *ลิมโคตรแห่งที่เผาแผ่นดิน*, หน้า ๑๕๔-๑๕๕.

^{๑๒๐} สรวดี อ่องสกุล, *ประวัติศาสตร์ล้านนา* (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, ๒๕๓๕), หน้า ๗๓.

^{๑๒๑} Victor B. Liebman, *Burmese Administration Cycles : Anarchy and Conquest*, c 1580-1760.

^{๑๒๒} สุราชัย ยี่มประเสริฐ “ลิเบอร์แมนกับวัฏจักรทางการเมืองของพม่าและอโยธยา,” ใน *ลิมโคตรแห่งที่เผาแผ่นดิน*, หน้า ๑๕๖.

นอกจากนี้ยังลดอำนาจเจ้าราชวงศ์ชั้นสูง โดยให้กินเมืองในรัศมีไม่เกิน ๑๕๐ ไมล์จากเมืองหลวงเป็นส่วนใหญ่ เพื่อให้เจ้าราชวงศ์เหล่านี้ต้องพำนักในเมืองหลวง

ในเมืองเอกรอบนอก เช่น ทวาย เมะตะมะ ไทยใหญ่ และล้านนา แม้ว่าจะให้อิสระแก่เมืองเหล่านี้ แต่ก็ส่งกองทหารส่วนกลางไปตั้งประจำไว้ เพื่อการควบคุมอำนาจพระเจ้าสุลต่านมินทำให้เมืองรอบนอกมีผู้ปกครองเป็นขุนนางยศเพียงเจ้าเมือง ไม่มีการส่งเจ้านายเชื้อพระวงศ์ไปครองเมืองอีก นอกจากนี้ยังควบคุมหัวเมืองอีกชั้นหนึ่งโดยการแต่งตั้งตำแหน่งนาการ์นส (na-karns) หรือ “ยกกระบัตร์” ไปสอดส่องเป็นตัวแทนของราชสำนัก^{๓๒๓}

ในล้านนามีการแต่งตั้งตำแหน่ง “เมียวหูน” (Myo Wun) จากที่ประชุมอัครมหาเสนาบดีส่วนกลางหรือที่เรียกว่าสภา “หลุดดอ” (Hluttaw)* แทนผู้ปกครองท้องถิ่นเดิม^{๓๒๔} นอกจากนี้ สรัสวดี อ๋องสกุล เสนอว่า การแผ่ขยายอำนาจของอยุธยาขึ้นมอล้านนาและการแทรกแซงอำนาจในหัวเมืองมอญของอยุธยา เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่พม่าต้องตั้งตำแหน่ง “เมียวหูน” หรือขุนนางจากส่วนกลาง แทน “พระเจ้าประเทศราช” เพื่อที่จะสามารถรักษาความเป็นอันหนึ่งอันเดียวทางการเมืองไว้ได้ อย่างไรก็ตามการที่พระเจ้าสุลต่านมินตั้งระบบเมียวซาที่บริหารหัวเมืองในระบบเจ้าเมืองมุนเวียน ทำให้ “เมียวหูน” หรือ เจ้าเมืองไม่อาจที่จะสร้างอำนาจได้ การรักษาอำนาจจึงต้องอาศัยผู้นำท้องถิ่นที่ประจำอยู่ในดินนั้นทำให้ผู้นำท้องถิ่นมีบทบาทมากขึ้น^{๓๒๕} ซึ่งเป็นปัจจัยในการผู้นำท้องถิ่นที่มีความเข้มแข็งในสมัยต่อมา อย่างพระเจ้าอลองพญา (อองไจยยะ) ประกาศตัวเป็นผู้มีบุญ ไม่ยอมรับอำนาจส่วนกลาง

การปฏิรูปการปกครองดังกล่าวเป็นการพยายามรักษาความมั่นคง รวมถึงการเข้าควบคุมผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจโดยตรง แม้จะขัดกับจารีตในสมัยพระเจ้าบาฮินนองโดยสิ้นเชิง แต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวถ้าสังเกตให้ดีจะพบว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงโดยฉับพลันจากพื้นฐานเรื่องความมั่นคงเป็นหลัก ทั้งที่ระยะเวลาห่างจากสมัยพระเจ้าบาฮินนองไม่นานนัก แต่บทเรียนเรื่องราวอ้างสิทธิของประเทศราชต่อราชบัลลังก์พม่า ในระบบความสัมพันธ์ทางเครือญาตินับเป็นอีกเหตุผลหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้อาณาจักรของพระเจ้าบาฮินนองล่มสลายอย่างรวดเร็วหลังการสวรรคตของพระองค์^{๓๒๖} ถือเป็นบทเรียนที่สำคัญต่อชน

^{๓๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๗.

* “สภาหลุดดอ” ควบคุมการบริหารภายนอก “บยี้เด็ก” หรือสภาองคมนตรีเป็นผู้ควบคุมการบริหารภายใน

^{๓๒๔} Than Tun, Professor, *The Royal Order of Burma, A.D. 1598 – 1885; Part I, A.D. 1598-1648* (Kyoto : Kyoto University, 1983), p.39-40.

^{๓๒๕} สุราชัย อิมประเสริฐ “ลิเบอร์แมนกับวัฏจักรทางการเมืองของพม่าและอยุธยา,” ใน *ลิมโคตรแห่งกึ่งแผ่นดิน*, หน้า ๑๖๐.

^{๓๒๖} บุญเทียม พลายชมพู, *พม่า : ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์*, หน้า ๑๕๒-๑๕๔.

ชั้นนำพม่าในราชวงศ์ตองอูใหม่ รวมไปถึงนโยบาย “ความมั่นคงต้องมาก่อนพระเกียรติยศ” อันเป็นการจุดเริ่มของการกำหนดนโยบายทางการเมืองใหม่ของชนชั้นนำพม่าที่ส่งผลต่ออวสานของกรุงศรีอยุธยาในเวลาต่อมา

คดีจักรพรรดิราช กับ การล่มสลายของอาณาจักรอยุธยา

ในปลายสมัยอยุธยาปัญหาที่เป็นภัยต่อความมั่นคงพม่ามากที่สุดน่าจะเป็นมอญ (มากกว่าเชียงใหม่หรือไทยใหญ่) การล่มสลายของราชวงศ์ตองอูใหม่ ที่มีสาเหตุสำคัญมาจากกบฏมอญ* ในพ.ศ. ๒๒๕๕ นั้นมีผลให้พระเจ้าอลองเมงตะยาจี หรือพระเจ้าอลองพญา (Alaungpaya, พ.ศ. ๒๒๕๕ – ๒๓๐๓) ทรงมีนโยบายที่จะกวาดล้างกบฏชาวมอญให้หมดสิ้น นโยบายดังกล่าวได้รับการสานต่ออย่างจริงจังโดยพระเจ้าเซงพยูเซง หรือพระเจ้ามังระ (Hsinbyushin, พ.ศ. ๒๓๐๖ – ๒๓๑๕) พระองค์ได้ยึดครองล้านนา เมื่อพ.ศ. ๒๓๐๕ – ๒๓๐๖ เพื่อกวาดล้างพวกกบฏชาวมอญที่หลบมาอยู่เชียงใหม่^{๓๒๗}

การพยายามจัดการรัฐในปกครองอย่างมอญเช่นนี้ ไม่เป็นเรื่องแปลกนักในบริบททางประวัติศาสตร์ ที่มีการพยายามกลืนรัฐมอญมาตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้าเมงตะยาชเวตี หรือตะเบงชเวตี้ (Tabinshwehti พ.ศ. ๒๐๗๔-๒๐๘๓) เช่นการย้ายราชธานีมายังหงสาวดี รวมถึงไปถึงวัฒนธรรมที่พระเจ้าบาฮินนอมมีพระราชนิยมโศกฝ้ายอย่างมอญ หรือการที่โปรดฯ ให้แปลวรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติพระเจ้าราชาธิราชกษัตริย์องค์สำคัญของมอญ คือราชาธิราช อเยดอโปง (Rajadiraj Ayedawpon)^{๓๒๘} แต่ในสมัยพระเจ้าอลองพญาวิธีการกลืนรัฐมอญใช้วิธีรุนแรง ซึ่งอาจมาจากสาเหตุการแก้แค้นในฐานะที่มอญเป็นเหตุสำคัญให้ราชวงศ์ตองอูใหม่ล่มสลาย รวมถึงการประกันความมั่นคงในอนาคตที่ยามใดพม่าอ่อนแอ มอญก่อการแข็งข้อขึ้นเนื่อง ๆ จนบางครั้งก็หนีการปราบปรามของพม่าเข้ามาพึ่งอำนาจไทย เช่น กรณีกบฏมอญที่อพยพมาในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง^{๓๒๙} และสมัยสมเด็จพระนารายณ์^{๓๓๐} อันเป็นเหตุให้เกิดการกระทบกระทั่งกันระหว่างอยุธยากับอังวะ

อย่างก็ตามการชูดรากถอนโคนอยุธยาในสมัยพระเจ้ามังระเป็นเรื่องที่อธิบายได้ยาก ไม่เหมือนกรณีการกวาดล้างมอญหรือไทยใหญ่ ซึ่งในทัศนะชนชั้นนำพม่าเป็นศัตรูคู่อาฆาต

* ในทัศนะของมองทินอ่อง อธิบายว่า ชาวมอญถูกฝรั่งเศสยุ้งให้ต่อต้านพม่า ดูเพิ่มเติมใน มอง ทิน อ่อง แปลโดย เพ็ชรี สุมิตร, ประวัติศาสตร์พม่า (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕๖.

^{๓๒๗} สรัสวดี อ๋องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, หน้า ๑๐๕.

^{๓๒๘} สุเนตร ชุตินธรานนท์, บูรณอนง(กะชยอินนรธา) กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย, หน้า ๒๔.

^{๓๒๙} กรมศิลปากร, รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า ๔๘-๔๙.

^{๓๓๐} กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, หน้า ๗๖.

มาช้านาน นอกจากนี้ยังปรากฏว่าก่อนสงครามอังวะอยุธยา ในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ราชสำนักอยุธยา และราชสำนักอังวะมีการส่งบรรณาการแลกเปลี่ยนติดต่อสัมพันธ์กัน^{๓๓๐}

อย่างไรก็ตามการทำสงครามกับอยุธยา อาจไม่ใช่เรื่องแปลกอะไรในทัศนะของชนชั้นนำพม่า ที่กำหนดอยุธยาอยู่ในปริมณฑลทางอำนาจของตนมาตั้งแต่สมัย พระเจ้าบาอินนอง(เป็นอย่างน้อย) ดังปรากฏในหลักฐานต่างๆว่าการทำสงครามกับอยุธยาของพระเจ้าอลองพญาหรือพระเจ้ามังระก็เพื่อทวงบรรณาการจากอยุธยา G.E. Harvey ในหนังสือ “History of Burma” ได้ยืนยันว่าพระเจ้ามังระทรงอ้างสิทธิเหนืออยุธยา สืบมาตั้งแต่ครั้งพระเจ้าบาอินนองและอาศัยเหตุดังกล่าวเปิดสงครามกับอยุธยา ในปี พ.ศ.๒๓๐๕-๒๓๑๐^{๓๓๑} หรือ หลักฐานในสมัยรัตนโกสินทร์ อย่างราชสาส์นพระเจ้าอังวะชวนญวนรบสยามในสมัยรัชกาลที่ ๓ ความในพระราชสาส์นก็อ้างว่าเหตุที่อังวะต้องทำสงครามกับสยาม ก็เนื่องจากสยามเป็นประเทศราชของอังวะมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าบาอินนองและสยามบิดพลิ้วไม่ยอมส่งราชบรรณาการ^{๓๓๒}

ซึ่งการกำหนดอยุธยาเป็นหนึ่งในปริมณฑลทางอำนาจของอังวะ อาจไม่เป็นปัญหา มากเท่ากับ “การเผาทำลายกรุงศรีอยุธยา” เป็นที่น่าสังเกตว่าพระเจ้ามังระก็ทรงประกาศ พระองค์เป็นพระจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือก เช่น อดีตนุรพกษัตริย์อย่างพระเจ้าบาอินนอง สุเนตร ชุตินทรานนท์ อธิบายว่าพระเจ้ามังระมีความนิยมชมชอบต่อบุรพกษัตริย์ ที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นราชาธิราชของพม่าอย่างพระเจ้าบาอินนองไม่น้อย ถึงกับใช้สมัญญาเดียวกับพระเจ้าบาอินนอง คือ เซงพยูเซง(Hsinbyushin) หรือ พระเจ้าช้างเผือก และยังโปรดให้จัดทัพใหญ่มาตีกรุงศรีอยุธยาได้สำเร็จในปี พ.ศ. ๒๓๑๐^{๓๓๓}

แต่ปัญหาสำคัญอยู่ที่ว่าเหตุใดพระเจ้ามังระถึงได้ทำผิดจารีตกับรัฐที่แพ้สงคราม โดยการเผาทำลายราชอาณาจักรอยุธยาเช่นนี้ ปัญหาการรุกรานของพม่าจนถึงเผาทำลายล้างอาณาจักรอยุธยา ในสงครามที่ชนชั้นนำไทยอย่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพให้อรรถาธิบายว่าทัพพม่ามา “อย่างกองโจร” หรือ ทัพที่มาเป็นทัพโจรมิใช่ทัพกษัตริย์ ไม่ได้หมายจะเอาเมืองไทยเป็นเมืองขึ้น ขยายอาณาเขตให้กว้างขวางอย่างราชาธิราช^{๓๓๔}

^{๓๓๐} Hmannan *Mahayazawin Dawgyi*, vol. III (Mandalay,1963) pp. 378-384, G.E. Harvey, *History of Burma* (London, 1967) p. 214 อ้างถึงใน สุเนตร ชุตินทรานนท์, *พม่ารบไทย*, หน้า ๑๒.

^{๓๓๑} G.E. Harvey, *History of Burma* p. 250

^{๓๓๒} เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓* (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๗) หน้า ๘.

^{๓๓๓} สุเนตร ชุตินทรานนท์, *บุรณนอง(กะชอคินนรธา) กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย*, หน้า ๔๑.

^{๓๓๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ไทยรบพม่า* (กรุงเทพฯ: บรรณาการ, ๒๕๔๓), หน้า ๒๕๑.

นิธิ เอียวศรีวงศ์ แสดงทัศนะว่า กองทัพพม่าที่ยกมาครั้งนั้นไม่ได้มาแบบกองโจร เพื่อปล้นสะดม พอเห็นฝ่ายไทยอ่อนแอก็รุกเข้ามาตีเอากรุง ในทางตรงข้ามพม่าได้มีการเตรียมกำลังและวางแผนล่วงหน้าอย่างรัดกุมโดยตั้งใจจะทำลายอยุธยาให้พินาศ^{๓๓๖} ซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานอย่างพงศาวดารและวรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติของพม่าที่ **สุนทร ชุตินทรานนท์** ศึกษา ที่ล้วนให้ภาพที่ต้องกันว่าสงครามโจมตีอยุธยาครั้งนี้ ถือเป็นพระเกียรติยศที่ยิ่งใหญ่ของพระมหากษัตริย์อย่างพระเจ้ามังระ^{๓๓๗}

นิธิ อธิบายว่า แท้จริงแล้วการเผาทำลายยุรชยานั้นมีจุดมุ่งหมายมาจากพื้นฐานความมั่นคง ในฐานะที่อยู่ชานในทัศนะของชนชั้นนำพม่า ได้แทรกแซงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวของพม่า จากการเป็นหนึ่งในรัฐที่ประเทศราชของพม่าตั้งอำนาจมาคานกับอำนาจศูนย์กลางเสมอ^{๓๓๘} เช่นการอพยพของมอญ หรือ เชียงใหม่ที่มักเข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารกษัตริย์อยุธยา เช่นเดียวกับทัศนะนักประวัติศาสตร์พม่าในปัจจุบันอย่าง **มอง (อู) ทิน อ่อง** ที่ให้คำอธิบายสอดคล้องกันว่าไทยมักจะสนับสนุนพวกก๊กก๊วยชาวมอญมาบุกรุกเขตแดนพม่า^{๓๓๙} ทำให้กษัตริย์พม่ามองถึงความสำคัญที่จะต้องทำลายอำนาจอยุธยาลงเพื่อไม่ให้เป็นที่พึ่งพิงแก่มอญ

จึงนับว่าเป็นสิ่งปกติที่เมื่อใดก็ตามศูนย์กลางของพม่ามีอำนาจเข้มแข็งขึ้น ก็ต้องแผ่อิทธิพลเข้าครอบงำราชอาณาจักรอยุธยาในระดับหนึ่ง เพื่อกีดกันมิให้อยุรชยาเป็นที่พึ่งแก่ชนกลุ่มน้อยอื่น ๆ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ยังอธิบายว่าจุดมุ่งหมายของพระเจ้ามังระไม่ใช่การขยายบรมเดชานุภาพ เอาอยุธยาเป็นเมืองออกอย่างพระราชาราช แต่จุดมุ่งหมายที่แท้จริงคือการทำให้ราชอาณาจักรอยุธยาแตกสลายลง หรืออ่อนแอลงขนาดที่ไม่สามารถเป็นที่พึ่งแก่หัวเมืองจีนของพม่า^{๓๔๐} สอดคล้องกับพงศาวดารพม่าฉบับหอแก้วที่กล่าวว่า พระเจ้ามังระสั่งให้เนเมียวสีหบดีทำลายอยุธยาให้ย่อยยับ จับพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์มาพม่าให้หมด^{๓๔๑}

การที่ชนชั้นนำไทยอย่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ปรากฏทรงวินิจฉัยว่าทัพพม่าในคราวเสียกรุงครั้งที่ ๒ เป็นทัพโจรไม่

^{๓๓๖} นิธิ เอียวศรีวงศ์ “กรุงแตก : ราชอาณาจักรอยุธยาสลายตัว,” ศิลปวัฒนธรรม ๑,๑๑ (๒๕๒๕): ๑๑๗-๑๑๘.

^{๓๓๗} สุนทร ชุตินทรานนท์, สงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๕๑๐) : ศึกษาจากพงศาวดารพม่า ฉบับราชวงศ์ทองบอง (กรุงเทพฯ: ศยาม, ๒๕๔๔), (๒๐)-(๒๑).

^{๓๓๘} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑-๑๒.

^{๓๓๙} มอง (อู) ทิน อ่อง แปลโดยเพ็ชรี สุมิตร, ประวัติศาสตร์พม่า, หน้า ๒๐๐.

^{๓๔๐} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๑๒-๑๓.

^{๓๔๑} Relationship with Burma. Selected Articles From the Siam Society Journal. V-VI, Bangkok, 1959. อ้างถึงในนิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๑๕.

ทัพภัยตรีชัย และไม่ได้สำแดงกำลังอำนาจอย่างราชาธิราชเยี่ยงพระเจ้าบาฮินนอง ก็ด้วยสาเหตุสำคัญที่พระเจ้ามังระมิได้เสด็จยกกองทัพมาเอง ซึ่งจากหลักฐานที่ปรากฏสาเหตุที่พระเจ้ามังระไม่ได้เสด็จยกทัพหลวงมาเองก็เนื่องจากติดภารกิจด้านอื่น ไม่ว่าจะเป็ สงครามจากมณีปุระหรือต้องระงับการรุกรานจากจีน^{๑๕๒}

ปัจจัยดังกล่าวเป็นอาจปัจจัยสำคัญ ที่ต้องมีพระบรมราชโองการให้เผาทำลายอยุธยา ให้ราบคาบ ซึ่งแม้ผิดธรรมเนียมแต่การปล่อยให้อยุธยาเป็นที่พึ่งพิงของกบฏมอญ อาจเป็น การเปิดศึกหลายด้านในอนาคตได้ ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่ต้องจัดการอยุธยาและมอญให้ รราบคาบเพื่อเปิดศึกเพียงด้านเดียว

จะเห็นได้ว่าปัจจัยเรื่องความมั่นคงและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ทำให้มีการปรับ รูปแบบความสัมพันธ์ของรัฐจารีตและรัฐผู้ประกาศตนเป็นพระราชธาธิราช อย่างไรก็ตาม “พระเกียรติยศ” ยังเป็นสิ่งที่สำคัญไม่ถูกละเลย การเผาทำลายอยุธยาของพม่าถูกทำให้ถูก ทำนองคลองธรรม ในฐานะที่เป็นเรื่องจำเป็นที่พระราชธาธิราชต้องทำลายล้างผู้อาศัยธรรม ไม่รักษาสัตย์

บาทหลวง วินเซนเตียส ซังเจอร์มานโน (Vincentius Sangermano) นักบวชชาว อิตาลีที่ถูกส่งมาประจำอยู่ในกรุงอังวะและร่างกุ้ง ถึง ๒๔ ปี ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๒๖ – ๒๓๔๙ (ตรงกับรัชกาลของพระเจ้าปดุง หรือ bodawpaya) ระบุไว้ชัดเจนในจดหมาย เหตุเรื่อง “**The Deascription of The Burmesae Empire**” ว่าสาเหตุที่พระเจ้ามังระ ทรงรุกรานอยุธยาก็เพราะอยุธยาบิดพลิ้วในการส่งบรรณาการถวายพระเจ้าอลองพญา พระ ราชบิดาตามที่ตกลงกันไว้^{๑๕๓} สอดคล้องกับหลักฐานในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอย่าง ราชสาสน์อังวะชวนไทรบุรีกับญวนรบไทย ที่อังวะอ้างว่าสาเหตุที่อังวะต้องทำสงคราม ปราบปรามสยาม ก็เนื่องมาจากสยามบิดพลิ้วในการส่งบรรณาการพม่าที่ปฏิบัติมาตั้งแต่ สมัยพระเจ้าบาฮินนอง^{๑๕๔}

การล่มสลายของกรุงศรีอยุธยาไม่ได้เป็นเพียงการปิดฉากของราชอาณาจักรอัน รุ่งเรืองในภูมิภาคเท่านั้น แต่เป็นการเริ่มต้นของจารีตความสัมพันธ์แบบใหม่ ที่การทำ สงครามของพระราชธาธิราชไม่ใช่การต้องการเมืองออกหรือประเทศราช ที่เพียงแต่ต้องการ

^{๑๕๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม ๒ (พระนคร: กุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๓๗-๑๕๙.

^{๑๕๓} Father Sangermano, *The Deascription of The Burmesae Empire* (New York, 1969) p. 62 อ้างถึงใน สุ เนตร ชุตินทรานนท์, พม่ารบไทย, หน้า ๑๒๒.

^{๑๕๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๘.

ริบทรัพย์จับเชลยเช่นในอดีต แต่หมายถึงการทำลายล้างให้สิ้นซากเพื่อไม่ให้กลับมาเป็น
ปัญหาแก่รัฐศูนย์กลางได้อีก

พัฒนาการความคิดดังกล่าวมีมาอย่างยาวนานและต่อเนื่อง จากประสบการณ์ของ
ชนชั้นนำ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับการรักษาความมั่นคงและรักษาพระเกียรติยศเป็นหลัก คติ
จักรพรรดิถูกนำมาปรับใช้ตามปัจจัยของความมั่นคง ในฐานะราชาธิราชผู้ปราบอสังค์ธรรม
ซึ่งชนชั้นนำไทยสมัยต่อมา ก็ได้รับความคิดดังกล่าวใช้เป็นหนึ่งในนโยบายทางการเมือง
ของตน



สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ ๔

แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในสมัยกรุงธนบุรีถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์

(พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๖๗)

ก. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี

ไม่เป็นปัญหาว่าชนชั้นนำไทยในสมัยอยุธยาต่างปรารถนาหรือต้องการสำแดงฐานะพระโพธิสัตว์ เมื่อมองจากพระนามพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาที่ปรากฏในพระราชกำหนดบทพระไอยการหรือจารึกบุญต่างๆของพระมหากษัตริย์* กษัตริย์อยุธยาต่างได้รับการเชิดชูว่าทรงเป็น “พระพุทธเจ้าอยู่หัว” “บรมพุทธชาดกูร” ควบคู่กับการเป็น “พระจักรพรรดิราช” หรือ เทพเจ้าของศาสนาพราหมณ์^๑ ในวรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา อย่าง ลิลิตยวนพ่าย โคลงเฉลิมพระเกียรติพระนารายณ์ หรือ พระราชปฐกษัตริย์สมเด็จพระนารายณ์** ต่างปรากฏความคิดเรื่องพระโพธิญาณ อันเป็นการยกย่องแสดงฐานะพระมหากษัตริย์เป็นพระโพธิสัตว์

แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยอยุธยาความคิดเรื่อง “มหาสมมติราช” “พระโพธิสัตว์” “พระโพธิญาณ” หรือ “พระบรมโพธิสมภาร” อย่างที่ปรากฏมากมายในจารึกบุญของพระมหากษัตริย์ บทพระไอยการกฎหมายต่างๆ รวมไปถึงพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาที่มีการชำระกันในสมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์ แต่กลับไม่ปรากฏเรื่องราวดังกล่าวในจารึกการบันทึกพระราชพงสาวดารที่สันนิษฐานว่าบันทึกขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ อย่างพระราชพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ซึ่งถ้าจะแย้งว่าพงสาวดารฉบับดังกล่าวอาจเป็นการบันทึกประวัติศาสตร์ ในรูปแบบที่ต่างจากพงสาวดารที่ชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐก็มีลักษณะเหมือนกับ “ปุมโหร” ที่เป็นการบันทึกโดยสังเขป มากกว่าพงสาวดารฉบับต่างๆที่ชำระกันในสมัยรัตนโกสินทร์ที่อธิบายขยายเหตุการณ์อย่างพิสดาร เนื่องจากพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐใช้หลักฐานข้อมูลเพียง “กฎหมายเหตุของพระโหราไว้แต่ก่อน และกฎหมายเหตุซึ่งหาได้แต่หอหนังสือ และเหตุชื่อว่าในพระราชพงสาวดารนั้น ให้คัดเข้า

* ดังปรากฏในจารึกลานทองหลักที่ ๔๗ ซึ่งผู้ประกาศตนเป็นพระจักรพรรดิราชก็มีความปรารถนาสูงสุดที่จะ “ขอให้เราได้สำเร็จพระสร้อยสรเพ็ชรชฎายาน ครีสรูปนองค์พระพุทธเจ้า ในอนาคตกาลโน้นเถิด” ดูเพิ่มเติมใน ประชุมศิลาจารึก ภาค ๓ (กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘), หน้า ๗๒.

** ดูพระไอยการต่างๆที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวง

ด้วยกันเป็นแห่งเดียว”^๒ แต่ถ้าพิจารณาจากจดหมายเหตุโหรที่บันทึกในสมัยรัตนโกสินทร์เอง ก็ยังปรากฏความคิดเรื่องพระโพธิญาณและพระบรมโพธิสมภารของพระมหากษัตริย์^๓ หรือ ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดวชิรญาณ เลขที่ ๒๒๒, ๒/ก ๑๐๔ จ.ศ. ๘๐๑-๘๐๓ ซึ่งเป็น พงศาวดารที่อุบลศรี อรรถพันธ์ ค้นพบขณะค้นคว้าข้อมูลเพื่อประกอบการเขียนวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การชำระพระราชพงศาวดารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก”^๔ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๑ และพงศาวดารฉบับ ๒/ก. ๑๒๕ หรือที่เรียกว่า พงศาวดารฉบับไมเคิล วิเคอร์รี่ ซึ่ง วิเคอร์รี่ ค้นพบที่ห้องพระสมุดวชิรญาณ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๔ และตีพิมพ์เผยแพร่ในบทความเรื่อง “The 2/K. 125 Fragment, A Lost Chronicle of Ayutthaya” ของวารสารสยามสมาคม เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๐^๕ ไมเคิล วิเคอร์รี่ สันนิษฐานว่าพระราชพงศาวดารฉบับนี้น่าจะแต่งขึ้นก่อนสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ^๖ ก็ไม่ปรากฏความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ หรือการบำเพ็ญพระโพธิญาณของพระมหากษัตริย์แต่อย่างใด

ทั้งพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ฉบับหอสมุดวชิรญาณและฉบับไมเคิล วิเคอร์รี่ มีลักษณะสอดคล้องกันก็คือ รูปแบบความสัมพันธ์ฐานะและพระราชกรณียกิจของกษัตริย์อยุธยาที่ปรากฏ มักเป็นเรื่องของ “การเสด็จไปเอาเมือง” หรือ “การออกถวายบังคม” เพื่อขอมแพ้แก่ พระราชาธิราช หรือการอภิเษกประเทศราชาให้ครองเมือง” ดังเช่นในพระราชพงศาวดารอยุธยาฉบับหอสมุดวชิรญาณ บรรยายถึงเหตุการณ์การขยายพระราชอำนาจของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ทรงยกกองทัพไปเมืองพิมายเมืองพนมรุ้ง แต่เมื่อเข้าเมืองเหล่านั้นเข้ามาเฝ้า พระองค์จึงโปรดฯ ให้กลับไปปกครองบ้านเมืองตามเดิม ดังปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า “..อยู่ปีหนึ่งท่านก็ให้ตกแต่งช้างม้ารีพล ทั้งปวงจะยกไปเมืองพิมายพนมรุ้งนั้นไว้ พอเจ้าเมืองทั้งหลาย (มา) ถวายบังคมพระบาท ผู้เป็นเจ้าก็ให้พระราชทานรางวัลแล้วคืนไปอยู่ตามภูมิลำเนา”^๗ หรือการอภิเษกพญาบาล

^๒ พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๒๘.

^๓ “จดหมายเหตุโหร,” ใน ประชุมพงศาวดารเล่มที่ ๘ (พระนคร: กุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๒๘.

^๔ อุบลศรี อรรถพันธ์, “การชำระพระราชพงศาวดารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๔)

^๕ Michael Vickery, “The 2/K 125 Fragment, A Lost Chronicle of Ayutthaya,” Journal of Siam Society, 65 , pt. 1 (Jan, 1977), p. 50-51.

^๖ อุบลศรี อรรถพันธ์, “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดวชิรญาณ เลขที่ ๒๒๒, ๒/ก ๑๐๔ จ.ศ. ๘๐๑-๘๐๓,” หน้า ๗๑.

^๗ พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๓๐-๑๓๔.

^๘ ดูเพิ่มเติมใน ต้นฉบับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๒๒๒, หน้า ๒.

เมืองเชื้อสายราชวงศ์สุโขทัยให้เป็นเจ้าปกครองพิษณุโลก “อยู่มาพญาบาลเมืองเจ้าเมืองพิษณุโลกล่องมาถวายบังคมสมเด็จพระบาทท่าน สมเด็จพระบาทท่านก็ให้พระราชทานเครื่องราชูปโภค แล้วให้ซ่อมมหาธรรมราชาธิราช* (เป็นที่สังเกตว่าฐานะต่ำกว่าผู้ปกครองอยุธยา) มหาธรรมราชาธิราชก็ลาท่านขึ้นไปเมืองนั้น แลรับเครื่องพระสุพรรณบัฏรัตนมาลาราชูปโภคไป”^๕

อาจเป็นไปได้ที่แม้ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์จะเป็นความปรารถนาสูงสุด หรือพระเกียรติยศอย่างหนึ่งที่ไชยก่องพระมหากษัตริย์ แต่ก็ไม่ใช่อุดมการณ์หลักของรัฐที่ต้องการสำแดงอย่างคดิจักรพรรดิราช หรือ อาจเป็นไปได้ว่าเป้าหมายของกลุ่มที่ชนชั้นนำในสมัยกรุงศรีอยุธยาต้องการให้อ่านพงสาวดารไม่ใช่ระดับคนสามัญชนทั่วไป(ไพร่) แต่เป็นเจ้าประเทศราชหรือขุนนางราชสำนัก (ดังจะเห็นว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ปรากฏพระพงสาวดารภาษามคธของสมเด็จพระวันรัตน์ที่เขมร)^๖ ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ที่เน้นเรื่องการสงเคราะห์อาณาประชาราษฎร์อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา ไม่ได้เน้นเรื่องการใช้กำลังอำนาจปกครอง จึงไม่มีความจำเป็นมากไปกว่าการแสดงถึงพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ ต่างจากการสำแดงลักษณะราชาธิราชหรือพระจักรพรรดิซึ่งเป็นสิ่งที่จำเป็นต่อการรักษาระบบการปกครองแบบจักรวรรดิในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต

ปัญหาที่สำคัญคือปัจจัยใดเล่าทำให้ชนชั้นนำอย่างพระเจ้ากรุงธนบุรี หรือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จึงทรงเลือกคติพระโพธิสัตว์มาใช้เป็นอุดมการณ์ของรัฐ และความคิดเรื่อง “พระเจ้าจักรพรรดิราช” มีบทบาทเพียงใดต่อการเมืองการปกครองของชนชั้นนำไทยสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์

๑. สภาพบ้านเมืองหลังเสียกรุง

ตุรแปง (M. Turpin) ในหนังสือประวัติศาสตร์ราชอาณาจักรสยาม “History of Kingdom of Siam” กล่าวถึงสภาพบ้านเมืองเมื่อกรุงแตกว่า

“ณ วันที่ ๒๘ เมษายน พ.ศ. ๒๓๑๐ กรุงก็ถูกตีแตก สมบัติพัสดุที่ในพระราชวังและตามวัดวาอารามต่างๆ กลายเป็นสิ่งปรักหักพังและเฝ้าถ่านไปสิ้น พวกป่าเถื่อนที่ได้ชัยชนะ

* เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยต้นอยุธยาตำแหน่ง พระมหาธรรมราชาธิราชไม่ได้ถูกจำกัดไว้สำหรับผู้นำจักรวรรดิเช่นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

^๕ ดูเพิ่มเติมใน ต้นฉบับพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๒๒๒, หน้า ๒.

^๖ ดูเพิ่มเติมใน คำนำ พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาภาษามคธ แปลคำแปล (กรุงเทพฯ: สหธรรมิก, ๒๕๔๖), หน้า ๓๓.

นี่ยิ่งแสดงความโกรธแค้นหนักขึ้น เพราะไม่ได้ทรัพย์สมบัติดังความโลภ เพื่อให้หายแค้นพม่าได้แสดงความทูลขอโทษร้ายแก่ชาวเมืองทั้งหลาย ถึงกับจับคนมาลงไฟที่สิ้นเท้า เพื่อให้บอกว่าได้ซ่อนทรัพย์สมบัติไว้ที่ไหน ทั้งยังนำลูกสาวมาข่มขืนชำเราให้ร้องลั่นต่อหน้าบิดาคด้วย พวกพระก็ถูกกล่าวหาว่าซ่อนสมบัติไว้มากจึงถูกทิ่มแทงด้วยลูกศรและปลายหอกจนตัวปรุจนตายคาที่ วัตถุประสงค์ที่กว้างล้วนเต็มไปด้วยศกศพ เช่นเดียวกัน เป็นเหตุให้ฝูงแมลงวันพากันมาตอมอยู่อย่างมากมายก่อให้เกิดความรำคาญแก่กองทัพพม่าเป็นอันมาก เสนาบดีผู้ใหญ่และข้าราชการสำนักคนสนิทถูกจองจำด้วยเครื่องพันธนาการ และส่งให้เป็นทาสอยู่ในเรือนจำ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินทอดพระเนตรเห็นภัยในราชสำนักถึงเพียงนั้น จึงพยายามเสด็จหนี แต่ก็มีคนจำพระองค์ได้ จึงถูกปลงพระชนม์ที่หน้าประตูวังนั่นเอง^{๑๑}

ในหลักฐานของบุคคลผู้มีชีวิตร่วมสมัยอยู่หลังเสียกรุง อย่างงานพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาภาษามคธและสังคีตยวงส์ ของพระพิมลธรรม หรือ พระวันรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ บรรยายให้เห็นภาพความพินาสของอยุธยา สภาพจลาจลของบ้านเมืองและความเสื่อมของพุทธศาสนาได้อย่างชัดเจน

“ในกาลครานั้นมนุษย์นิกทรทั้งหลายในกรุงศรีอยุธยา มีความโศกปริเทวทุกซ์ โทรมนัสคับแค้นใจมาก ทั้งมีความหิวอดอยากจนมีกำลังทพพลภาพมาก บางเหล่าก็ปลัดพรากจากญาติและมิตรบุตร ภรรยา มารดาบิดา ต่างคนต่างวินาสจากเครื่องอุปโภคบริโภค ธนัญญูหรือทรัพย์สุวรรณรัตน์ เป็นคนอนาธา ทุกคตะกำพไรดังคนจันฑาลไม่มีอาหารจะบริโภคและที่อยู่ มีรูปกายอันหุบผอม ผิวพรรณวิปริต อาศัยเลี้ยงชีพด้วยผลไม้และใบไม้ และเครื่องเคลือบแก้ว เหม่าบัว รากมันรากไม้ ใบไม้ เปลือกไม้ ดอกไม้เป็นต้น เป็นคนกำพไรอนาธาเที่ยวไปในราวป่าเที่ยวไปในนานาประเทศ เลี้ยงชีวิตได้ด้วยความลำบากยิ่งนัก

ก็เหล่ามนุษย์นิกทรเหล่านั้นคุมกันอยู่เป็นพวก ๆ อยู่เรียรายกันไปในที่ต่าง ๆ ต่างพวกต่างก็ประหารแย่งชิงปล้นซึ่งกันและกันแย่งชิงข้าวเปลือกข้าวสารเกลือป่นเป็นต้น คนเหล่านั้นบางคนก็ไม่มีอาหาร บางคนก็มีอาหารน้อย.....ถึงแก่ความตายบ้างไม่ตายบ้าง.....ต่างคนต่างปราศจากเมตตาคิดต่อกัน เพราะภัยคือความหิวความอยากเบียดเบียนอยู่เป็นนิตย์ทั้งไม่มีความเอื้อเฟื้อต่อพระพุทธรูป พระธรรม พระภิกษุสงฆ์”^{๑๒}

^{๑๑} ม. คุรแปง, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉบับดรูแปง แปลโดย สมศรี เอี่ยมธรรม (พระนคร: โรงพิมพ์สหประชาพานิชย์, ๒๕๒๒) และ M. Turpin, *History of kingdom of Siam* (Bangkok, 1908), pp. 136-138.

^{๑๒} สมเด็จพระวันรัตน์, พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาภาษามคธและคำแปล. แปลโดย พระยาพจนสุนทร (พระนคร: พิมพ์ในงานศพท่านเลื่อม บุนนาค, ๒๔๕๕), หน้า ๒๗-๒๘.

“ประชาชนได้ถึงความวิโยค ๒ ประการ คือ ญาติวิโยค ๑ สมบัติวิโยค ๑ ได้ปราศจากเมตตาดิจิตรซึ่งกันและกัน อันภัยเกิดแต่ความหิว หากบีบคั้นหนักเข้าแล้วก็ไม่สามารถจะเอื้อเพื่อต่อพระพุทธรูป และพระธรรมพระสงฆ์ได้ เลี้ยงชีพของตนด้วยความคับแค้น

ฝ่ายภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย เมื่อไม่ได้อาหารบิณฑบาตแต่ท่ายกแล้วก็เหนื่อยยากลำบากเข้า ไม่สามารถจะครองกาสาวพัตร์ได้ ใช้ให้ศิษย์ไปขวนขวายหาอาหารเพื่อได้เลี้ยงท้องได้บ้างมิได้บ้าง ก็เหนื่อยหน่ายจากการบวช ด้วยความลำบากที่จะครองเพศเป็นสมณะ ได้พากันสึกออกหาเลี้ยงชีวิตตามสติกำลัง

บางพวกที่ยังรักกาสาวพัตร์อยู่ ก็อุตสาหะพยุลงกายด้วยการแสวงหาหน้าเวทนายีนักได้ฉันทบ้างไม่ได้ฉันทบ้างก็มีรูปกายวิปริตสพรั่งไปด้วยเกลียวหนังแลเส้นเอ็นก็ไม่น่าเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน หมดความอาลัยรักษาพระพุทธรูปแลพระธรรมไว้ไม่ได้ พากันสำเร็จอยู่ตามสถานอันสมควร ฝ่ายพวกมิถิลาทิจูทั้งหลายก็ทำอันตรายแก่พระพุทธรูป พระธรรมวินัย ไตรปิฎก เมื่อขาดความรักษาเสียแล้วก็วินาศไปต่าง ๆ”^{๑๓}

ในงาน “การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี” นิธิ เอียวศรีวงศ์ แสดงทัศนะว่า ปัญหาที่ถูกคามพระราชอาณาจักรของพระเจ้ากรุงธนบุรีอยู่ยาวนานที่สุดก็คือ ปัญหาความยากแค้นในด้านอาหาร เนื่องจากสงครามครั้งเสียกรุงกนาระยะเวลานาน ประชาชนไม่ได้มีโอกาสทำนาได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยติดต่อกันหลายปีก่อนจะเสียกรุง เพราะฉะนั้นความอดอยากจึงระบาดไปทั่วท้องถื่นภาคกลางมาตั้งแต่ก่อนกรุงแตก^{๑๔} ค่าครองชีพสูง ประชาชนทุกข์ยากจากสงคราม ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) บันทึกว่า “ข้าวสารสำเภายถึงละ ๓ บาท บ้าง ถึงละตำลึงหนึ่งบ้าง ถึงละห้าบาทบ้าง”^{๑๕} ความขาดแคลนเครื่องอุปโภคบริโภคนั้นยังมีอยู่ต่อมาอีกนาน จนถึง พ.ศ. ๒๓๑๘ บาทหลวงฝรั่งเศสผู้หนึ่งยังรายงานว่า “จนบัดนี้ ค่าครองชีพในสยามแพงมากเงิน ๒๐๐ เปียสตร์มีค่าไม่ถึง ๕๐ เปียสตร์ของเมื่อ ๑๐๐ ปี มาแล้ว”^{๑๖} หรือเมื่อพระเจ้าตากทรงอภิเษกพระเจ้านครฯ(หนุ)กลับไปเป็นเจ้าประเทศราชครองเมืองนครฯเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๑๘ ก็ยังมีพระราชดำริ “ถ้าฝ่ายพระนครศรีอยุธยาขัดข้องด้วยอาหารจะได้พึ่งพาอาศัย

^{๑๓} สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษรณ) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมลเถระ) (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สีวพร, ๒๕๒๑), หน้า ๔๐๐-๔๑๒.

^{๑๔} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๒๑๐.

^{๑๕} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ,” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕, (พระนคร: กุรุสภา, ๒๕๑๒), หน้า ๓๐.

^{๑๖} Launay, Adrien. *Historie de la Mission de Siam. Documents Historiques II*, Paris : Anciennes Maisons Charles Douniol et Retaux, 1920. pp. 277. อ้างถึงใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๒๑๑.

บ้าง”^{๑๑} แสดงให้เห็นถึงปัญหาความอดอยากของประชาชนยังปรากฏมาแทบจะตลอดรัชกาล

ซึ่งสภาพกลียุคอดอยากที่เกิดขึ้นในสมัยธนบุรีนี้ นอกจากจะเป็นผลมาจากสงครามป้องกันการรุกรานจากพม่าแล้ว การรื้อฟื้นอาณาจักรอยุธยาขึ้นมาใหม่ของพระเจ้ากรุงธนบุรียังเป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเกิดความเดือดร้อนมากขึ้น บาทหลวงฝรั่งเศสที่อยู่ในสยามเวลานั้นได้บรรยายสภาพกรุงธนบุรีในขณะนั้นว่า

“ในระหว่างที่พระยาตากพระเจ้าแผ่นดินใหม่ของกรุงสยาม ได้ทรงทำให้บ้านเมืองใกล้เคียงสะทสะถ้านกลัวเดชาอนุกรมภาพไปหมดนั้น พวกไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินต้องได้รับความเดือดร้อนต้องล้มตายวันละมาก ๆ เพราะอาหารการกินอดคัดกันดารอย่างที่สุด ในปีนี้ได้มีคนตายมีจำนวนมากกว่าเมื่อครั้งพม่าเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา ตามวัดวาอารามก็ร้างไปหมด เพราะพวกพระสงฆ์ได้หนีทิ้งวัดไปสิ้น ผ้าเหลืองเวลานี้ไม่มีใครมีใครจะนับถือกันแต่ก่อนแล้ว และถ้าใครขึ้นครองผ้าเหลืองในเวลานี้ก็ต้องอด การที่เป็นเช่นนี้ไม่เฉพาะแต่ในกรุงและตำบลใกล้เคียง แต่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จยกทัพไปที่แห่งใดก็เป็นเช่นนี้ทั่วไป เช่นเมืองพิษณุโลก นครราชสีมา เพชรบุรี นครศรีธรรมราชและภูเก็ต เป็นต้น”^{๑๒}

จากหลักฐานดังกล่าวจะเห็นได้ว่า สภาพความอดคัดอดอยากของประชาชน ปรากฏอยู่แทบตลอดรัชสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งน่าจะส่งผลไม่น้อยต่อความรู้สึกของประชาชนภายในรัฐ โดยเฉพาะผู้ที่เคยสัมผัสความเจริญรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยา ปัจจัยดังกล่าวนี้เองส่งผลให้ความเชื่อทางศาสนาอย่างเรื่อง “คติปัจฉิมอันตราธาน” ความเชื่อเรื่อง “กลียุค” รวมไปถึงความเชื่อเรื่อง “มหาสมมุติราชโพธิสัตว์” ผู้มาโปรดและสร้าง “ยุคใหม่” ได้ถูกนำมาอธิบายเพื่อสนับสนุนอุดมการณ์สูงสุดของรัฐ รวมไปถึงการแสดงความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจ และจุดมุ่งหมายของการรวบรวมอาณาจักรดังที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

๒. “มหาสมมุติราชโพธิสัตว์” อุดมการณ์สูงสุดในรัฐ

นักวิชาการศาสนา (religionist) อย่าง ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ แสดงทัศนะว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินฯ มุ่งมั่นพระโพธิญาณ* ปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งออกจะแปลกในบริบทของพุทธเถรวาท(ในปัจจุบัน?) ที่มักจะมุ่งหวังเป็นพระอรหันต์คือการได้สำเร็จ

^{๑๑} “เรื่องตั้งเจ้าพระยาจักรศรีธรรมราช,” ใน *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒*, หน้า ๒๑๐.

^{๑๒} “จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” *ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๑*, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๒), หน้า ๓๒.

* โพธิ หมายถึง ความรู้ที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า หรือ ความรู้ที่ทำให้หลุดพ้น

ภายในสมัยของพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง นัตรสูมาลย์ ให้เหตุผลว่าสาเหตุที่พระเจ้าตากทรงประกาศว่าทรงมุ่งมั่นในพระโพธิญาณ ก็เนื่องมาจากทรงได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนาหายาน ที่ทุกคนที่นับถือมหายานต่างมุ่งมั่นเป็นพระพุทธเจ้าทั้งสิ้น* โดยสาเหตุที่ทรงได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนาหายานก็เนื่องมาจากสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ทรงมีเชื้อสายจีน^{๑๕} อย่างไรก็ตามในทัศนะผู้วิจัยอิทธิพลของพุทธศาสนาหายานเพียงอย่างเดียว อาจไม่สามารถอธิบายถึงความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ในชนชั้นนำไทยได้อย่างครอบคลุม

ผลของสภาพบ้านเมืองหลังเสียกรุงและสงครามรื้อฟื้นอาณาจักรของพระเจ้ากรุงธนบุรี ส่งผลโดยตรงสอดคล้องกับความคิดทางเวลาของคนในสังคมจารีต ที่ผูกพันอยู่กับจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ ที่มนุษย์เวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่าง ๆ นานแสนนานนับชาติไม่ถ้วนจนกว่าจะบรรลุนิพพาน และเวลาของสังคมถูกกำหนดไว้แล้ว ๕๐๐๐ ปี (ภัทรกาลปี) มีความเชื่อว่าสังคมจะเสื่อมลงเรื่อย ๆ ตามคติปัญญาอันตรายาน^{๑๖} ซึ่งเป็นความเชื่อของคนในสังคมมาตั้งแต่อาณาจักรสุโขทัย(เป็นอย่างน้อย)

ดังปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ ๓ ของพญาลิไท (จารึกนครชุม) ความว่า “อันหนึ่งโสด นับแต่ปีสถาปนาพระธาตุนี้ไปเมื่อน้ำได้เก้าสิบปี ถึงในปีกุน อันว่าพระไตรปิฎก ไตรนี้จักหาย แลหากนรู้จักรู้รู้แท้มิได้เลย ยังมีคนรู้ค้นสเล็กสน้อยไซ้ ธรรมเนียมอันเป็นต้นว่าพระมหาชาติ หากคนสวดแลมิได้เลย ธรรมเนียมอันอื่นไซ้มีต้นหาปลายมิได้ มีปลายหาต้นมิได้เลยจำพวกพระอภิธรรมไซ้ พระปฐมฐานแลพระยมจักหาไปเมื่อนั้นแล แต่ นั้นเมื่อน้ำได้พันปีโศก ผูกภิกษุสงฆ์อันหามิได้เลย เทายังมีฝ้าน้อยหนึ่งเหน็บใบหูแลรู้จักพระศาสนาพระเป็นเจ้าตายแต่นั้นเมื่อน้ำได้พันปีโศกอันศาสนาพระพุทธเป็นเจ้าที่สุด ทั้งหลายอันปีชวดเดือนหก บูรณมี วันเสาร์ วันไทยวันรายสัน ไผสาชฤกษ์ ถึงเมื่อวันคังนั้น แต่พระธาตุทั้งหลาย จักหาไปอยู่ใต้ต้นศรีมหาโพธิ์ ที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่สรรพเพชฌัญญาเป็นพระพุทธเมื่อก่อนอัน จึงจักกาลไฟไหม้พระธาตุทั้งอันสิ้น แลเปลวพุ่งขึ้นค้ำพรหมโลก ศาสนาพระพุทธจักสิ้นในวันคังกล่าวอัน”^{๑๗}

หลักฐานที่แสดงให้เห็นความคิดเรื่องคติปัญญาอันตรายานของคนในสังคมอยุธยา ได้แก่ จารึกของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา มักเริ่มต้นบรรยายด้วยศักราชที่กล่าวถึง

* คัมภีร์มหายานถือว่าทุกคนเป็นพระโพธิสัตว์ได้

^{๑๕} นัตรสูมาลย์ กบิลสิงห์, “พระพุทธศาสนาในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี,” ศิลปวัฒนธรรม: ๑๑๓-๑๑๔.

^{๑๖} ดูเพิ่มเติมใน อรรถจักร สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๖๕, หน้า ๑๐-๑๑. และ พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค “ว่าด้วยความเสื่อมของกุศล และอกุศล”

^{๑๗} ประชุมพงศาวดารฉบับ กาญจนานิกเชก เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์กรมศิลปากร, ๒๕๔๒), หน้า ๘๓-๘๕.

ระยะเวลาที่พระพุทธเจ้าเข้าสู่พระนิพพานไปแล้วเท่านั้นเท่านี้ปี ซึ่งเป็นการกำหนดเวลาของตถาคตในระยะเวลาทางสังคมที่ถูกกำหนดไว้แล้ว ๕๐๐๐ ปี เช่น ในจารึกการสร้างพระพุทธบาทศิลาถ้ำเมืองชัยนาท พ.ศ. ๑๕๗๐ ในรัชสมัย สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ จารึกเริ่มต้นบรรยายว่า “ศักราช ๑๕๗๐ นับแต่กาลปรินิพพานแห่งสมเด็จพระเสฏฐสัพพัญญุตญาณาทิคุณกณากณิตพิพิชรตันปติมมชิตปรหิตกร วรสิริศากยมุณีโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้า”^{๒๒} หรือ จารึกเจดีย์ศรีสองรักษ์จังหวัดเลย ในสมัยพระมหาจักรพรรดิ “ศักราชอดีตเรกได้ ๑๔๘๒ โทศก ปีวอก อดีตวรพุทธศาสนาตั้งแต่พระพุทธเจ้าเสด็จเข้าสู่นิพพานไปแล้วได้ ๒๑๐๓ ปี”^{๒๓}

การล่มสลายของอาณาจักรอยุธยาส่งผลให้เกิดภาวะสังคมเสื่อมอย่างถึงที่สุด ในมุมมองและประสบการณ์ของผู้นำทางความคิดในสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์อย่าง พระพิมลธรรม (สมเด็จพระวันรัตนวัตพระเชตุพน) ได้บรรยายสภาพบ้านเมืองเมื่อก่อนเสียกรุงศรีอยุธยา ด้วยมาตรฐานของราชธรรมและศีลธรรมของผู้นำและผู้ใต้ปกครองว่าเสื่อมลงอย่างถึงที่สุดว่า “ครั้งนั้นเสนาบดีแลอำมาตย์เป็นต้นก็ดี ชาวพระนครก็ดี ชาวชนบทก็ดี ชาวคานมิกมก็ดี พวกกันตั้งอยู่ในอสังกรรมต่างก็เป็นคนทujurิตเบียดเบียนซึ่งกันและกัน” ถึงขนาดให้สภาพบ้านเมืองหลังเสียกรุงมีสภาพเสมือน “สัตว์กันตรกัลป์”^{*} ฆ่าฟันกันตายอนาถหาที่พึ่งมิได้ ทูพภิกขันตรกัลป์ สัตว์ทั้งปวงตายด้วยอดอาหารเกลื่อนกลาด และโรคกันตรกัลป์ “สัตว์ทั้งปวงตายด้วยโรคเกลื่อนกลาดตายอื่น”^{๒๔}

ในสภาพสังคมที่มีลักษณะเข้าขั้นกลียุคตามความเชื่อทางศาสนาเช่นนี้เอง ใ่อต่อความคิดความรู้ของคนในสังคม อย่างเรื่อง “พระโพธิสัตว์” และ “มหาสมมุติ” มาก ตามความเชื่อที่ว่าเมื่อสังคมถึงกลียุค คนอดอยาก มีความขัดแย้งฆ่าฟันกัน หลังจากนั้นจะเกิดยุคใหม่ คนมีกุศลธรรมเพิ่มขึ้น อายุเจริญขึ้น^{๒๕} หรือความเชื่อที่เมื่อใดสังคมเกิดความ

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๒๒} “จารึกการสร้างพระพุทธบาทศิลาถ้ำ” ใน ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาคที่ ๑, หน้า ๒๑๖.

^{๒๓} “คำจารึกที่พระเจดีย์ศรีสองรักษ์เมืองด่านซ้าย,” ใน ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาคที่ ๑, หน้า ๑.

^{*} ในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค เมื่อมนุษย์อายุ ๑๐ ปี จักมีสัตว์กันตรกัลป์ ลื่น ๗ วัน มนุษย์เหล่านั้นจักสำคัญกันและกันว่าเป็นเนื้อสัตว์ราทั้งหลายอันคม จักปรากฏมีในมือของพวกเขา พวกเขาจะฆ่ากันเองด้วยสัตว์ราอันคมนั้นโดยสำคัญว่า เนื้อ

^{๒๔} สมเด็จพระวันรัต, สังคีตยวงศ์, หน้า ๔๐๒-๔๐๕.

^{๒๕} พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๑๑ พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๓ ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔), หน้า ๘๓-๘๔.

ขัดแย้งขึ้นมนุษย์ขาดซึ่งศีลธรรม สุกท้ายสังคมก็ต้องการผู้นำเพื่อปกครองและตัดสินใจ ความและพากันเลือกหรือมหาชนสมมติพระโพธิสัตว์เป็นผู้นำ**

ด้วยสภาพสังคมวุ่นวายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ น่าจะเอื้อให้คนทั่วไป เกิดความคิดเรื่อง พระโพธิสัตว์หรือพระผู้มาโปรด จูติลงมาเพื่อแก้ไขปัญหาสังคม รวมทั้ง ประดิษฐานพุทธศาสนาให้มั่นคง ดังปรากฏความคิดเรื่องการรอบคอบคอบกัช่วยเหลือ สังคมอย่างแพร่หลายของบุคคลที่มีชีวิตอยู่หลังเสียกรุง เช่น ในคำให้การชาวกรุงเก่า (คือ คนที่นำจะผ่านประสบการณ์บ้านเมืองหลังเสียกรุง) ปรากฏความเชื่อเรื่องผู้มาโปรดหรือผู้ มาปราบยุคเข็ญ^{๒๖} ความเชื่อดังกล่าวล้วนเกิดขึ้นภายใต้บรรยากาศสังคมที่วุ่นวาย คน แ่งแย้งฆ่าฟันกัน ส่งผลให้คนในสมัยหลังเสียกรุงมีความคิดปรารถนาที่จะแก้ไขปัญหา ความวุ่นวายทางสังคม ช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์โดยการเสียดละปรารถนา “พระโพธิญาณ” เป็นพระพุทธเจ้าช่วยเหลือสัตว์โลกอย่างแพร่หลาย ไม่ได้ปรารถนาเพียง พบศาสนาของพระศรีอารีย์ หรือถึงพระนิพพานในศาสนาของพระสมณะโคดมอย่างใน สมัยอยุธยา^{๒๗}

ซึ่งความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์อาจไม่ได้จำกัด เฉพาะชนชั้นนำหรือกษัตริย์เท่านั้นที่ สามารถปรารถนาพระโพธิญาณ (สมัยหลังถูกจำกัดเฉพาะกษัตริย์) แต่ใครก็สามารถ ปรารถนาพระโพธิญาณได้ ดังจะเห็นได้จากหลักฐานที่ปรากฏในพงศาวดารที่เชื่อว่า บางส่วนได้ชำระขึ้นในสมัยธนบุรี^{๒๘} อย่างพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)อ้างว่า “พระเจ้าตากจิตใจใฝ่โพธิญาณมาตั้งอยู่บ้านระแหงแขวงเมืองตาก”^{๒๙} หรือ แม้แต่ขุนนางในสมัยธนบุรีอย่างพระยาสุริยอภัย(ภายหลังได้เป็นกรมพระราชวังหลังในสมัย รัตนโกสินทร์)ก็ปรารถนาใฝ่พระโพธิญาณ^{๓๐} เป็นที่สังเกตว่าจารีตในบันทึกพงศาวดารใน สมัยธนบุรี เริ่มเน้นอุดมการณ์ “พระโพธิสัตว์” เป็นอุดมการณ์สูงสุดของรัฐ ต่างจากจารีต ในการบันทึกพงศาวดารสมัยอยุธยาเท่าที่หลักฐานปรากฏ มีความเป็นไปได้ที่กลุ่มผู้เสพ หรือกลุ่มที่ชนชั้นนำต้องการให้อ่านพระราชพงศาวดารอาจไม่ได้จำกัดเพียง ประเทศราช ขุนนาง หรือ สงฆ์ เท่านั้น แต่ยังอาจรวมไปถึงไพร่หรืออาณาประชาราษฎร์ ในสภาพ

** ดังปรากฏใน อัครัญสูตร พระสุตตันตปิฎก ทิมนิกาย ปาฎิกวรรค ระบุว่า ชนทั้งหลายจะเลือกผู้ที่มีรูปงามกว่า น่าดู กว่า น่าเลื่อมใสกว่า มีศักดิ์ใหญ่กว่า มาเป็นมหาสมมติราช หรือมหาชนสมมติ เป็นผู้นำหรือกษัตริย์ ซึ่ง มหา สมมติ ใน สุตมคควิสาขินี อรรถกถาทิมนิกาย ปาฎิกวรรค อธิบายว่าคือมหาสมมติคือพระโพธิสัตว์นั่นเอง

^{๒๖} คำให้การชาวกรุงเก่า (กรุงเทพฯ: จดหมายเหตุ, ๒๕๔๔), หน้า ๑๒ .

^{๒๗} ดูเพิ่มเติมใน “จารีตวัดต้องคบจังหวัดชัยนาท” พ.ศ. ๑๙๖๖

^{๒๘} นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, ๒๕๒๓), หน้า ๑๗.

^{๒๙} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ,” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕, หน้า ๑๕.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐.

สังคมที่แตกแยกและเสียความเชื่อมั่นในประสิทธิภาพการควบคุมระบบไพร่และระบบการเมืองหลังการเสียกรุง ส่งผลให้ผู้ปกครองจำเป็นต้องหันมาให้ความสำคัญกับไพร่ฐานะสมมุติเทพหรือพระจักรพรรดิและการใช้อำนาจในการปกครองภายใน ไม่สามารถใช้ได้กับสถานะบ้านเมืองที่กำลังประสบภาวะอดอยาก แยกแยกทั้งทางการเมืองและความคิด ฐานะพระโพธิสัตว์ที่เน้นการสงเคราะห์คนจึงเอื้อต่อความจำเป็นทางสังคม และเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำต้องการนำเสนอต่อผู้ได้ปกครองมากที่สุด อย่างไรก็ตามอุดมการณ์สมมุติราชโพธิสัตว์ที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารก็เกิดขึ้นหลังจากการปราบชุมนุมกลุ่มต่างๆ เรียบร้อย ราชอาณาจักรมีความมั่นคงในระดับหนึ่ง

กล่าวได้ว่าอุดมการณ์ทางการเมืองของพระเจ้ากรุงธนบุรี นอกจากเรื่องของการทำสงครามปราบปรามก๊กต่าง ๆ แล้ว ด้วยสภาพความจำเป็นของสังคมหลังเสียกรุง ที่สภาพบ้านเมืองเต็มไปด้วยความอดอยากความวุ่นวาย ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ที่อุทกมหาสมมุติโดยประชาชนเพื่อแก้ไขปัญหาความเดือดร้อนของสังคม เอื้อต่อการสถาปนาอุดมการณ์ของรัฐที่พระองค์สถาปนาขึ้นใหม่อย่างกรุงธนบุรี เป็นอุดมการณ์หลักที่เน้นต่างจากสมัยอยุธยาตอนปลายอย่างเห็นได้ชัด “จักรพรรดิราชทางธรรม” ไม่เพียงพอที่จะสามารถแก้ไขปัญหาความเดือดร้อนของประชาชนและปัญหาความจำเป็นทางสังคมได้ แต่ในสภาพสังคมที่อดอยากและแตกแยก การสงเคราะห์อาณาประชาราษฎร์และการประดิษฐานพุทธศาสนาให้มั่นคงอันเป็นลักษณะของพระโพธิสัตว์ และการแสดงความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจในฐานะมหาสมมุติราช ที่ประชาชนเลือกให้มาเป็นตัวแทนในการแก้ไขปัญหาทุกข์เจ็ญของสังคม นับเป็นการแสดงลักษณะที่สอดคล้องกับความจำเป็นทางสังคมขณะนั้นเป็นอย่างมาก

จากหลักฐานที่ปรากฏจะสังเกตได้ว่า การกระทำหรือพระราชกรณียกิจที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) ล้วนเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องเกี่ยวพันกับการเสริมสร้างสะสม “พระโพธิญาณ” และการขึ้นสู่อำนาจของพระมหากษัตริย์โดยวิธีมหาชนสมมุติ ในพระราชพงศาวดารธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) บรรยายว่า เหตุการณ์ที่พระเจ้ากรุงธนบุรีตีฝ่าวงล้อมพม่าหนีออกจากกรุงศรีอยุธยาว่า เหล่าทหารที่ร่วมแหกวงล้อมพม่าด้วยกันต่างยกย่องพระองค์ว่าเป็น “จอมกษัตริย์สมมุตวงศ์”^{๑๑} การขึ้นสู่อำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรีก็เพราะ “สมณพราหมณาจารย์เสนาบดีประชาราษฎร์ ต่างพากันอาราธนาวิงวอนให้พระองค์ดำรงสิริราชสมบัติแผ่นดินเป็นจลาจลต่อพุทธศาสนาไม่ได้ ต้องปราบปรามอัสติยธรรม”^{๑๒} หรือแม้แต่หลักฐานชั้นหลังอย่างสังคีตยวงศ์ที่มุ่ง

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔ .

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖.

โถมตีมาตรฐานทางศีลธรรมของพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ยังยอมรับว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีขึ้นสู่อำนาจโดยวิธิมหาชนสมมติ “เมื่อพุทธศักราชล่วงได้ ๒๓๑๐ ปี กุน พระราชาวชิรปราการ ราช ได้รับราชสมมติแล้ว”^{๓๓}

ในส่วนความคิดเรื่องพระโพธิญาณ หรือ การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์นั้น ปรากฏอยู่ทั่วไปในพงศาวดารที่เชื่อว่าบางส่วนชำระในสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี อย่างพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) “ทรงเป็นหน่อเนื้อพุทธางกูรตรัสทราบโดยพระญาณว่ากรุงศรีอยุธยาจะเป็นอันตราย”^{๓๔} ทรงปราบชุมนุมต่างได้ก็ด้วย “เดชพระบรมโพธิสมภาร” เช่น เมื่อครั้งทรงยกทัพไปปราบเจ้าพระฝางที่สวางคบุรีความในพงศาวดารบรรยายว่า “ตรัสว่าเราจะยกทัพเรือขึ้นไปบัดนี้ น้ำยังน้อยนักตลิ่งยังสูงอยู่ อ้ายเหล่าร้ายจะได้ท้วงที่ลอบยิงเอา แต่ไม่เข้าดอก พอทัพบกข้ามแม่น้ำน้อยเสียได้ ๓ วันน้ำก็จะเกิดมากขึ้น เดชพระบารมีบรมโพธิสมภาร”^{๓๕}

ในส่วนการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา เช่น เมื่อครั้งเสด็จไปบำเพ็ญพระกรรมฐาน และถวายพระไตรปิฎก ณ วัดบางอีเรือ “ทรงตั้งสัตยาธิษฐานว่า เดชผลทานนี้ยังลักษณะปีติบังเกิดแก่ข้าฯ แล้วอย่าให้ปราศจาก และพระธรรมซึ่งยังมีได้บังเกิดนั้น ของให้ข้าฯบังเกิดแก่ข้าภิกษุโยภาวะยิ่งๆขึ้นไป อนึ่ง จงเป็นปัจจัยแก่พระโพธิญาณในอนาคตกาลโน้นเถิด”^{๓๖}

ในส่วนของการสงเคราะห์ประชาชนทรงให้สิ้น “ซากศพคนอันอดอยากอาหารตายนั้นเผาเสีย...แล้วอุทิศกัลปนาพระราชทานกุศลให้แก่หมู่เปรตในปรโลกนั้น เพื่อจะเป็นปัจจัยแก่พระปรมาภิเษกสัมโพธิญาณ”^{๓๗} จากปัญหาสภาพความอดอยากของประชาชนในรัชสมัยของพระองค์ ส่งผลให้ถึงกับออกพระโอษฐ์ว่า “บุคคลผู้ใดเป็นอาทิกคือเทวดาบุคคลผู้มีฤทธิ์ มาประสิทธิ มากระทำให้ข้าวปลาอาหารบริบูรณ์ขึ้น ให้สัตว์โลกเป็นสุขได้ แม้นผู้นั้นจะปรารถนาพระพาทาแห่งเราข้างหนึ่ง ก็อาจตัดบริจาคให้แก่ผู้นั้น”^{๓๘} พระราชดำริดังกล่าวเป็นการสำแดงภาพลักษณ์ของพระโพธิสัตว์ ตามความเชื่อทางศาสนา ที่สละได้แม้เลือดเนื้อเพื่อเป็นปัจจัยแก่โพธิญาณ

^{๓๓} สมเด็จพระวันรัตน์, สังคศิยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษร), หน้า ๒๔๗.

^{๓๔} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ,” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕, หน้า ๑.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๕.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐-๓๑.

นอกจากนี้พงสาวดารก็ไม่ลืมที่จะสำแดง ให้ภาพของปัญหาความอดอยากของประชาชนหมดไปด้วยพระบารมีโพธิสมภารของพระเจ้ากรุงธนบุรี “ครั้งนั้นข้าวแพง เกวียนละ ๓ ชั่ง ด้วยเดชพระบารมีโพธิสมภาร กำปั่นข้าวสารมาแต่ทิศใต้ ก็ได้เกณฑ์ให้ กองทัพเหลือเพื่อ แล้วได้ทรงพระบริจาทานแก่สมณะชีพรามณ์ ยากกวมพิภ และ ครอบครัวยุคกรรยาข้าทุลละอองฐิติพระบาททั้งปวง”^{๓๕}

ไม่เพียงแต่ในบันทึกที่ปรากฏในพงสาวดารเท่านั้น แม้ในทัศนะของชาวตะวันตกที่อยู่ในสยามในรัชสมัยของพระองค์ ก็ยังให้ภาพพระมหากษัตริย์คุณสงเคราะห์ประชาชนของพระเจ้ากรุงธนบุรี ดังเช่น ที่บาทหลวงปาลเลกัวซ์ได้บันทึกไว้ว่า “ทรงซื้อข้าวจากต่างประเทศหรือสำเนาที่นำข้าวมาขายจากนอกเขตภาคกลางเพื่อเลี้ยงคนยากจนอดอยากเป็นประจำ”^{๓๖}

อย่างก็ตามการสงเคราะห์ประชาชนของพระเจ้ากรุงธนบุรี ในทัศนะบาทหลวงฝรั่งเศสผู้หนึ่งที่อยู่ในกรุงธนบุรีขณะนั้นกลับมองต่างไปว่า การสงเคราะห์ประชาชนของพระเจ้ากรุงธนบุรีเพื่อให้ชุมชนของพระองค์มีจำนวนคนมาเข้าร่วมมากขึ้น “การปล่อยให้มีการพวกจีนซุกคั่นทำลายเจดีย์หาทรัพย์ พระเจ้าตากหาได้จัดการตามสมควร เพราะเหตุว่าทรงเกรงว่าคนจะเอาใจออกห่าง”^{๓๗}

อาจสรุปได้ว่าอุดมการณ์ของรัฐในสมัยกรุงธนบุรี เป้าหมายของพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ต้องการนำเสนอตามที่ปรากฏในหลักฐานต่างๆคือ ไม่ใช่เพื่อประโยชน์ส่วนตน หรือปรารถนาราชสมบัติ แต่เพื่อปรารถนา “พระโพธิญาณ” นำอาณาประชาราษฎร์ข้ามวิฤตสงสาร ดังพระราชดำรัสตอนหนึ่งว่า

“เป็นความสัจแห่ง ข้าฯ ทำความเพียรมิได้เกิดแก่กายชีวิตทั้งนี้จะปรารถนาสมบัติ ฟ้าสถานอันใดหามิได้ ปรารถนาแต่จะ ให้สมณชีพรามณ์สัตว์โลกเป็นสุข อย่าให้ เบียดเบียนกัน ให้ตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติเพื่อจะเป็นปัจจัยแก่โพธิญาณสิ่งเดียว ถ้าและผู้ใด อาจสามารถจะอยู่ในราชสมบัติ ให้สมณพราหมณ์ประชาราษฎร์เป็นสุขได้จะยกสมบัติทั้งนี้ ให้แก่บุคคลนั้นแล้ว ข้าฯ จะไปสร้างสมณธรรมแต่ผู้เดียว ถ้ามีจะนั้นจะปรารถนาศรีษะ หลายหทัยวัตถุสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็จะให้แก่ผู้นั้น”^{๓๘}

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

^{๓๖} ปาลเลกัวซ์, ฉิ่ง-บัปติสต์, เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: ก้าวหน้า), หน้า ๕๔๕.

^{๓๗} “จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกับครั้งกรุงธนบุรีและครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” ใน ประชุมพงสาวดารภาคที่ ๑๕ (พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๘), หน้า ๕๑.

^{๓๘} “พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ,” ใน ประชุมพงสาวดารภาคที่ ๖๕, หน้า ๒๒๘-๒๒๙.

อย่างไรก็ตามจากพระราชกรณียกิจที่ปรากฏ เรื่องของการสงเคราะห์ประชาชน บำรุงพุทธศาสนาของพระเจ้ากรุงธนบุรี ในงาน “การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี” ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ แสดงให้เห็นว่าพระราชกรณียกิจของพระเจ้ากรุงธนบุรี มากกว่าการกระทำตามจารีตประเพณีของสถาบันกษัตริย์ไทย เป็นการเน้นลักษณะบุคคลมากกว่าสถาบัน หรือที่เรียกว่าการสร้างอาณาบริเวณมีส่วนพระองค์^{๔๓} และด้วยเหตุดังนั้นผู้คนร่วมสมัยที่รู้จักสถาบันกษัตริย์ไทยมาก่อน จึงมักมองพระเจ้ากรุงธนบุรีว่าเป็นกษัตริย์ “แปลก” หรือ “ไม่เหมือน” กับกษัตริย์ไทยธรรมดาทั่วไป^{๔๔} เช่นเดียวกับในวิทยานิพนธ์ เรื่อง “Kingship and Political Integration in Traditional Siam, 1767-1824” ของ ลอเรน กิซิค ที่อธิบายว่าพระเจ้ากรุงธนบุรี เน้นคตินิยมกษัตริย์ในพุทธศาสนาจนเกินขีดความพอสมควรตามประเพณีไทย^{๔๕}

อาจกล่าวได้ว่า “พระโพธิสัตว์” แม้จะเป็นพระเกียรติยศอย่างหนึ่งที่ใ้ยกย่องพระมหากษัตริย์ แต่อาจไม่ได้เป็นอุดมการณ์หลักของชนชั้นนำไทยสมัยอยุธยา เนื่องจากสภาพบ้านเมืองในสมัยอยุธยาไม่เอื้อต่ออุดมการณ์พระโพธิสัตว์หรือมหาสมมติ เช่นสภาพบ้านเมืองหลังเสียกรุงที่เข้าขั้นกลียุคตามทัศนะของคนในสมัยนั้น ภาพการปฏิบัติพระองค์เพื่อสงเคราะห์ประชาชนของพระเจ้ากรุงธนบุรี รวมถึงพระราชนิยมในเรื่องการนั่งพระกรรมฐาน การนั่งอุรุพัทธ์^{๔๖} การเปรียบเทียบพระองค์กับพุทธลักษณะ^{๔๗} หรือการถวายพระราชทานโอวาทแก่พระสงฆ์ โดยอธิบายลักษณะบุญ^{๔๘} ที่ถูกคนบางกลุ่ม (เช่น กลุ่มของพระยาจักรี) มองว่าเป็นความแปลกหรือผิดจารีต จนถึงกับโจมตีว่าเหตุเพราะพระจริตพื้นเพือน

เนื่องจากการเน้นอุดมการณ์ “พระโพธิสัตว์” ของพระองค์ เพื่อเป็นอุดมการณ์หลักภายในของรัฐ อาจเป็นความแปลกใหม่ในชนชั้นนำไทยที่ได้เคยสัมผัสกับความรุ่งเรืองของอยุธยา เนื่องจากในสมัยอยุธยาสภาพบ้านเมืองไม่ได้มีแรงขับเคลื่อนทางความเดือดร้อนวุ่นวายของสังคมเหมือนสภาพบ้านเมืองหลังเสียกรุง การสำแดงลักษณะพระโพธิสัตว์ของ

^{๔๓} กรณีที่ทรงให้พระภิกษุให้หัวพระองค์ ถัดรสุมาลย์ กบิลสิงห์เสนอว่า ด้วยทรงถืออย่างธรรมเนียมจีนที่พระภิกษุต้องไหว้พระเจ้าแผ่นดิน กรณีดังกล่าวจึงมิได้แปลประหลาด แต่อย่างไร ดูเพิ่มเติมใน ถัดรสุมาลย์ กบิลสิงห์, “พระพุทธศาสนาในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี,” ศิลปวัฒนธรรม: ๑๒๒.

^{๔๔} นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, หน้า ๒๐๕.

^{๔๕} Gesick, Lorraine Marie *Kingship and Political Integration in Traditional Siam, 1767-1824*. (Ph.D dissertation, Cornell University, 1976), p 137.

^{๔๖} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ,” ใน *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕*, หน้า ๑๒๕.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๐.

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖.

พระเจ้ากรุงธนบุรี นอกจากจะเป็นเรื่องการสร้างความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจอย่างที่มีการศึกษากันมา อีกด้านหนึ่งการสำแดงลักษณะพระโพธิสัตว์ของพระเจ้ากรุงธนบุรี อาจจะมาจกพระราชศรัทธาส่วนพระองค์ รวมถึงความจำเป็นของสังคมที่ต้องการลักษณะผู้นำที่สงเคราะห์ประชาชนในสภาพสังคมที่เลื่อมอย่างถึงที่สุด รวบรวมผู้คนที่แตกกระแหงหลังสงครามเสียกรุงอุปถัมภ์ฟื้นฟูพุทธศาสนา ฐานะพระจักรพรรดิหรือความศักดิ์สิทธิ์ของลักษณะเทวภาพอย่างในสมัยอยุธยา ไม่สามารถแก้ปัญหาสังคมภายในรัฐที่วุ่นวายได้ แต่การกระทำของพระเจ้ากรุงธนบุรี จะสำแดงฐานะพระโพธิสัตว์มากกว่าฐานะภาพกษัตริย์ที่กลุ่มบุคคลบางกลุ่มคุ้นเคย จนเลยขอบเขตฐานะของกษัตริย์อยุธยา ดังที่ลอเรน กิซิก และนิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ข้อสรุปที่ตรงกันว่า “ในขณะที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเน้นในเรื่องนี้จนเกินขีดความพอควรตามประเพณีไทย พระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงดำเนินการให้อยู่ในกรอบของกรอบของประเพณีกษัตริย์”^{๔๕}

๓. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชความจำเป็นในระบบความสัมพันธ์รัฐจาริตของพระเจ้ากรุงธนบุรี

จากหลักฐานที่ปรากฏแม้เป็นที่สามารถเข้าใจได้ว่า อุดมการณ์สูงสุดทางการเมืองของพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นเรื่องของการขึ้นสู่อำนาจโดย “มหาสมมติ” ควบคู่กับการแสดงพระองค์ในฐานะ “พระโพธิสัตว์” แต่น่าจะเป็นอุดมการณ์ทางการเมืองที่สถาปนาขึ้นภายหลังเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรี* สามารถปราบปรามชุมนุมต่างๆ สถาปนาอาณาจักรได้มั่นคงในระดับหนึ่ง ในโลกแห่งความเป็นจริง การรื้อฟื้นราชอาณาจักรอยุธยาในภาวะบ้านแตกสาแหรกขาด เกิดก๊ก เกิดเหล่า เกิดชุมนุมต่างๆ เป็นอิสระต่อกัน เป็นไปไม่ได้เลยที่การประกาศตนเป็น “สมมติราชโพธิสัตว์” แล้วจะสามารถฟื้นฟูอาณาจักรได้โดยมิใช้กำลังอำนาจ ซึ่งไม่เพียงแต่เฉพาะสภาพการณ์แบบนี้เสมอไป การแสดงออกทาง “ธรรม” และ “กำลังอำนาจ” เป็นความจำเป็นของระบบการเมืองในหมู่รัฐจาริตมาช้านาน ดังปรากฏหลักฐานว่ากษัตริย์ที่มีชื่อเสียงในภูมิภาค ล้วนประกาศตนเป็นทั้ง “พระจักรพรรดิ” และ “พระโพธิสัตว์” เช่น พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ พระเจ้าจันสิตา, บายินนอง, อลองพญา,

^{๔๕} นธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๔๔.

* พระนามของพระเจ้ากรุงธนบุรีในเอกสารราชการ เช่น ในพระราชโองการตั้งพระเจ้าานครศรีธรรมราช พ.ศ. ๒๓๑๕ ออกพระนามว่า “พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรถ อิศวบรมนาถ บรมบพิตรพระพุทธเจ้าหัวอยู่หัว ทรงทศพิชราชธรรม อนันตสัมภาราติเรกเอกอุดมบรมจักรพรรดิสุนทรธรรมมิกราชบรมนาถบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว” ดูเพิ่มเติมใน “เรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช,” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒, หน้า ๒๐๑.

ปราสาททอง^{๕๐} ตามพระราชศรัทธาส่วนพระองค์และความจำเป็นตามสถานการณ์บ้านเมือง

สุนทร ชุตินทรานนท์ อธิบายไว้อย่างน่าฟังว่า “ในกรณีผู้นำไทยยุคหลังเสียดังกล่าว สภาพการณ์บ้านเมือง ไม่ได้ห่างไกลจากยุคของพระเจ้าอลองพญาและพระเจ้าบุเรงนองนัก นั่นคือการ จะได้มาซึ่ง “การยอมรับ” ในบุญบารมีและฐานะภาพราชาที่เหนือราชาทั้งหลายในปริมณฑลทางอำนาจของรัฐอยุธยาเดิม ตามคติความเชื่อและรูปแบบความสัมพันธ์ที่เจ้าประเทศราชน้อยใหญ่ เคยยอมรับและปฏิบัติสืบต่อกันมา นั่นไม่มีทางเหลือให้เลือกรมากนัก นอกจากจะต้องหันเข้าพึ่งกำลังทหาร หรือการใช้กำลังรบเป็นเครื่องมือ อันเป็นปฏิบัติการที่สอดคล้องกับคติความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิที่อาศัยไพร่พลปราบปรามขยายพระราชอำนาจไปในสากลชมพูทวีป”^{๕๑} David P. Chandler อธิบายว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีหลังจากสถาปนากรุงธนบุรี ก็ทรงดำเนินนโยบายใช้กำลังขยายอำนาจเข้าสู่ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและเทือกเขาบรรทัด^{๕๒} เช่นเดียวกับในสมัยอยุธยา การปราบชุมนุมต่าง ๆ และรัฐต่าง ๆ ทั้งที่เคยอยู่ในอำนาจและไม่เคยอยู่ในอำนาจอยุธยา หลังขับไล่พม่าที่โพธิสามต้นออกไปได้ ซึ่งคงไม่ใช่ลักษณะของสมมติราชโพธิสัตว์เป็นแน่ ในรัชสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรีทำสงครามบ่อยครั้งจนชนชั้นนำในสมัยต่อมา ใช้เป็นเหตุโจมตีมาตรฐานทางศีลธรรมของพระองค์ ว่าเป็นเรื่องที่สร้างความทุกข์ยากแก่อาณาประชาราษฎร์ “รัชกาลก่อนประชาชนมิได้มีโอกาสทำกุศล ราชกิจมาก การทำสงครามมหาประโยชน์มิได้ พญามิได้ตั้งอยู่ในยุติธรรม มากด้วยโลกเจตนา” เทียบดูบ้านเมืองกระทำให้เสนาโยธาล้มตายเป็นอันมาก”

จากที่กล่าวไปแล้วแม้ฐานะพระโพธิสัตว์จะเป็นความปรารถนาและพระเกียรติยศอย่างหนึ่งของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา แต่พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาไม่ค่อยเน้นความคิดเรื่อง “มหาสมมติ” หรือ “พระโพธิสัตว์” มากนักด้วยสภาพบ้านเมืองที่เจริญรุ่งเรือง ไม่ถึงขั้นกลียุคอย่างสมัยเสียดังกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ และการมุ่งรักษาระบบการเมืองแบบจักรวรรดิเอาไว้ จึงไม่เอื้อต่อการสถาปนาความคิดดังกล่าว นอกจากนี้ ความคิดเรื่องการรักษาระบบการเมืองแบบจักรวรรดิของสมัยอยุธยา ยังกลายเป็นจารีต

^{๕๐} Khin khin Sein (ed) *Alaung Mintayagyi Amein-dawmya* (Edicts of Alaungpaya), Rangoon, Burma Historical Commission, 1964, Edict No, 33 อ้างถึงใน สุนทร ชุตินทรานนท์, *บุเรงนอง (กษัตริย์พม่าในโลกรัตนไทย)*, หน้า ๓๐ .

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

^{๕๒} David P. Chandler, “Cambodia’s Relations with Siam in Early Bangkok Period : The Politics of a Tributary State,” *The Journal of the Siam Society* vol. 60, part 1, January 1972, pp. 153-157. อ้างถึงใน สุนทร ชุตินทรานนท์, *พม่ารบไทย*, หน้า ๑๐๒.

ธรรมเนียมที่ชนชั้นนำสมัยกรุงธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์ รับเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบต่อมา

ในทัศนะของชาวกรุงเก่าหรือผู้ที่มีชีวิตมีประสบการณ์ความสับสนวุ่นวายจากเหตุการณ์หลังเสียกรุง ฐานะ “พระจักรพรรดิ” หรือ ราชธาธิราช ของชนชั้นนำที่มีลักษณะต้องทำศึกสงครามปราบปรามแว่นแคว้นแดนอื่น ไม่ใช่ผู้นำหรือปกครองในอุดมคติของชาวกรุงเก่า ดังปรากฏหลักฐานในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า “ตามประเพณีพระมหากษัตริย์ย่อมตั้งพระทัพที่จะบำรุงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้อยู่เย็นเป็นสุข และแผ่พระราชอาณาจักรให้กว้างขวางยุติธรรม ถึงคราวจำเป็นที่จะทำศึกสงครามปราบปรามบ้านเมืองหรือป้องกันข้าศึกศัตรูก็ต้องผ่อนผันทำแต่ที่จำเป็นอย่าให้ถึงแก่ให้ไพร่บ้านพลเมืองได้รับความเดือดร้อนมากเกินไป”^{๕๓} ด้วยบรรยากาศสภาพบ้านเมืองเช่นนี้เอง คติพระโพธิสัตว์ที่เน้นสงเคราะห์ช่วยเหลือประชาชนของผู้นำ จึงน่าจะเป็นที่นิยมของชาวกรุงเก่ากว่า การเป็น “พระจักรพรรดิราช” หรือ “ราชธาธิราช”

แต่อย่างไรก็ตามอุดมการณ์สมมติราชโพธิสัตว์น่าจะถูก “เน้น” ขึ้นภายหลังเมื่ออาณาจักรมั่นคง และเน้นในระดับความสัมพันธ์ทางการเมืองภายในมากกว่า ความสัมพันธ์กับประเทศราชในหมู่รัฐจาริต ซึ่งยังจำเป็นต้อง “เน้น” คติจักรพรรดิราชใช้ในการสถาปนาระบบการเมืองแบบจักรวรรดิ ซึ่งผู้วิจัยมองต่างไปจาก สายชล สัตยานุรักษ์ ในงานเรื่อง พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒) สายชล เสนอว่า “ความคิดทางการเมืองอันหลากหลายขาดเอกภาพในช่วงปลายอยุธยา เป็นมรดกตกทอดในสมัยต่อมา ฐานะกษัตริย์มีการผสมผสานระหว่างคติกษัตริย์แบบพุทธกับแบบฮินดู”^{๕๔} ผู้วิจัยไม่ได้ปฏิเสธความคิดดังกล่าวของสายชล แต่กลับมองว่าชนชั้นนำไทย มีความลึกซึ้งในการเลือกลักษณะฐานะความศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อทางศาสนา มาปรับใช้ให้เหมาะสมกับความจำเป็นตามสถานการณ์บ้านเมือง ทั้งการเมืองภายในและภายนอก โดยเฉพาะเรื่องของการทำสงครามขยายและรักษาอาณาเขต ในระบบความสัมพันธ์หมู่รัฐจาริต

มีการศึกษาถึงปัจจัยของการขยายอำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรีไว้หลายสาเหตุด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการรื้อฟื้นอาณาจักรอยุธยา การป้องกันตนเองจากพม่า ปัจจัยจากผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ หรือแม้แต่การสร้างสิทธิธรรมในการเข้ามามีอำนาจ ในงานการเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ อธิบายว่าขมขม

^{๕๓} คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า ๑๒๗-๑๓๑.

^{๕๔} สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒), หน้า ๒๐๘.

พระยาตากมีเป้าหมายอย่างชัดเจนในการรื้อฟื้นอาณาจักรอยุธยา “กลุ่มของพระยาตากหรืออย่างน้อยตัวพระยาตากเอง มีจุดมุ่งหมายทางการเมืองที่เด่นชัดว่ารื้อฟื้นพระราชอาณาจักรอยุธยาขึ้นมาใหม่”^{๕๕} ซึ่งสอดคล้องกับความคิดของผู้ชำระพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ที่ว่า “ทรงพระดำริจะปราบยุคเข็ญซึ่งเป็นจลาจลให้สงบราบคาบ และจะก่อกู้กรุงเทพมหานครให้คืนคงเป็นราชธานี มีพระราชอาณาเขตปกแผ่ไปเป็นแผ่นดินเดียวทั่วจังหวัดแคว้นแคว้นแดนสยามประเทศเหมือนดังเก่า”^{๕๖}

ในขณะที่ David K. Wyatt, ในงาน “The Subtle Revolution of King Rama I of Siam” กลับอธิบายว่า การฟ่ายแพ้ในสงครามคราวเสียกรุงนั้น ส่งผลกระทบโดยตรงต่อยุทธศาสตร์ทางการเมืองและการทหารอย่างน้อยสองประการด้วยกัน ประการแรกทำให้ผู้ปกครองไทยยุคต่อมาเห็นถึงความจำเป็นในการขยายเขตอิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรออกไปถึงล้านนา เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ อย่างสืบเนื่องและเหนียวแน่นเพื่อป้องกันไม่ให้พม่าได้อาศัยพื้นที่ดังกล่าวเป็นฐานกำลังโจมตีพระนคร ดังที่เนเมียวสีหบดีได้กระทำสำเร็จมาแล้ว จากการอาศัยเมืองรายทางและประเทศราชเหล่านี้ เป็นฐานกำลังและเสบียงอาหารมาตีกรุงในสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒^{๕๗}

Wyatt ยังตั้งข้อสังเกตว่าแต่เดิมในสมัยอยุธยาให้ความสนใจในหัวเมืองล้านนาน้อยกว่าสนใจเขมร^{๕๘} จนเมื่อเกิดบทเรียนจากสงครามครั้งเสียกรุงที่พม่าใช้หัวเมืองล้านนาเป็นแหล่งฐานกำลังและเสบียงอาหารมาตีกรุง เช่นเดียวกับ สรัสวดี อ๋องสกุล ที่อธิบายเงื่อนไขของการขยายอำนาจสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีว่า “เป็นเพราะบทเรียนที่ถูกพม่าเข้าทำลายกรุงศรีอยุธยาอย่างย่อยยับ ทำให้ผู้นำไทยเห็นพม่าเป็นคู่อริที่ต้องขับไล่ให้พ้นเขตแดน คือขอให้พม่าอยู่ไกลที่สุดเท่าที่จะทำได้ ยุทธศาสตร์ของรัฐบาลไทยสมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์ จึงต้องสร้างแนวป้องกันตัวเองไว้หลายชั้น โดยเข้ายึดครองดินแดนรัฐชายขอบไว้ และพร้อมที่จะช่วยเหลือรัฐชายขอบให้เข้มแข็ง ทั้งนี้เพื่อกันพม่าให้อยู่ห่างออกไป”^{๕๙}

^{๕๕} นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, หน้า ๑๒๔-๑๒๕.

^{๕๖} พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, หน้า ๓๑๒-๓๑๓.

^{๕๗} David K. Wyatt, *The Subtle Revolution of King Rama I of Siam*

^{๕๘} David K. Wyatt *Chaing Mai and Ayudhya : some approaches to their relations through the chronicle*. Proceedings for the International Worksshop Ayudhya and Asia. (Ayudhya : December 18-20, 1995) pp. 180-181.

^{๕๙} สรัสวดี อ๋องสกุล, “ความสัมพันธ์ระหว่างล้านนากับรัฐไทย,” ใน *สายธารแห่งความคิด ๒* วุฒิชัย มูลศิลป์ บรรณาธิการ, หน้า ๑๓๐

ในขณะที่วิทยานิพนธ์ของ จิราธร ชาติศิริ “เรื่องเศรษฐกิจไทยสมัยกรุงธนบุรี” จิราธร ให้นำนักการขยายอำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรี ว่าอยู่ภายใต้ความต้องการทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ “สมเด็จพระเจ้าตากสินทำสงครามขยายอาณาเขต โดยหวังผลทางเศรษฐกิจควบคู่ไปด้วย ทั้งในแง่ของแหล่งสินค้า แรงงาน เครื่องมือการสินค้า และเส้นทางขนส่ง เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยพระเจ้าตากสิน พระองค์ไม่ได้ทำการขยายอาณาเขตไปทางหัวเมืองมอญเช่นในสมัยอยุธยา แต่กลับเน้นการขยายอำนาจลงทางภาคใต้ ทางตะวันออก เมืองฮาเตียน (พุทธโฆมาศ) และเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งล้วนแต่เป็นเมืองที่มีความสำคัญทางการค้า สินค้า และเส้นทางขนส่งเป็นอย่างมาก”^{๖๐}

นอกจากปัจจัยจากผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ กำลังคน หรือ ป้องกันความมั่นคงจากสงครามกับพม่าแล้ว การใช้กำลังขยายอำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรี ยังเนื่องมาจากสาเหตุการสร้างความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจ **สุนทร ชุตินทรานนท์** อธิบายว่าการขยายพระราชอำนาจสู่ประเทศรอบข้าง ไม่ว่าจะเป็นไปด้วยเจตจำนงเพื่อประโยชน์ทางยุทธศาสตร์ที่มุ่งป้องกันการรุกรานจากพม่า หรือจะเพื่อความไพศาลมั่นคงของราชอาณาจักรใหม่ และพระเกียรติยศไม่ให้เป็นที่รองราชสำนักอยุธยา นั้น นับเป็นการกิจที่หนักหนาและท้าทาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายใต้สถานการณ์และบรรยากาศหลังการเสียกรุงซึ่งไม่เอื้อให้ผู้ปกครองกลุ่มใหม่สามารถอ้างความชอบธรรมในความเป็นใหญ่เหนือหัวเมืองประเทศราชสืบทอดจากราชวงศ์อยุธยาเดิม^{๖๑} ภายใต้เงื่อนไขทางสังคมและการเมืองที่บีบรัดและท้าทายความสามารถ ผู้นำยุคหลังเสียกรุงได้หันหาความชอบธรรมในเชิงบุญญาบารมีที่เชื่อว่ามีสิ่งสมมาแต่อดีตชาติ ซึ่งตามคติพุทธถือเป็นเรื่องเป็น “สมบัติเฉพาะบุคคล” เพราะไม่อาจสืบทอดกันทางสายโลหิต จึงไม่ใช่เรื่องแปลกหากจะเห็นการอ้างพระองค์เป็นเยี่ยงพระโพธิสัตว์บ้าง ธรรมราชาบ้าง จักรพรรดิราชบ้าง หรือหล่อหลอมฐานะภาพนั้นเข้าไปในองค์เดียว แท้จริงพฤติกรรมดังกล่าวไม่ถือกันเป็นสิ่งใหม่ในวัฒนธรรมการเมืองไทย แต่ปัจจัยอันภาวะแวดล้อมของยุคสมัยต่างหากที่ “กดดัน” ให้ผู้นำยุคนี้ต้องเผชิญกับ “วิกฤติความชอบธรรม” ในการอ้างตนเป็นผู้สืบทอดอำนาจรัฐอยุธยา^{๖๒}

อย่างไรก็ตามดังที่กล่าวไปแล้ว การอ้างองค์เป็นพระโพธิสัตว์มีความเหมาะสมกว่าที่จะใช้เป็นอุดมการณ์ทางการเมืองภายในรัฐ แต่ไม่ใช่กับเหล่าประเทศราชในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต ที่พร้อมจะปฏิเสธอำนาจส่วนกลางตลอดเวลา ชนชั้นนำไทยได้นำ

^{๖๐} จิราธร ชาติศิริ, “เศรษฐกิจสมัยธนบุรี” (วิทยานิพนธ์ ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชา ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๑๕-๑๒๐.

^{๖๑} สุนทร ชุตินทรานนท์, บูรณนง (กะชอนดินนรธา) กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย, หน้า ๒๕.

^{๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

ลักษณะของคติจักรพรรดิราช ในส่วนของการใช้กำลังอำนาจ และฐานะ “ราชาธิราช” หรือ “ราชาเหนือราชา” มาอธิบายถึงความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจของตน อาจกล่าวได้ว่าพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงดำเนินนโยบายทางการเมืองการขยายอำนาจกับประเทศราช โดยคำนึงถึงการแสดงและรักษาพระราชอำนาจในฐานะ “ราชาธิราช” ในระบบความสัมพันธ์รัฐจาริต ซึ่งนำมาซึ่ง ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ กำลังคน และ ป้องกันความมั่นคง ไปพร้อมๆกัน

มีหลักฐานปรากฏในพระราชพงสาวดารกรุงกัมพูชาว่า(ชำระในสมัยรัชกาลที่ ๕) ในศักราช ๑๑๓๑ (พ.ศ. ๒๓๑๒)นิธิเสนอว่าน่าจะก่อนหน้านี) พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้ข้าหลวงนำสุภอักษรทูลพระนารายณ์ราชากษัตริย์เขมรขณะนั้น ให้ส่งบรรณาการดอกไม้เงินทองไปถวายพระเจ้ากรุงธนบุรี สมเด็จพระนารายณ์ราชาทรงมีพระดำริว่า “พระเจ้าตากนี้เป็นเสมอเพียงบุตรจีนไทหง ตระกูลราษฎรสามัญ แลมาตั้งตัวเป็นกษัตริย์”^{๖๓} จึงปฏิเสธไม่ส่งบรรณาการ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้ “เจ้าพระยาสุรสีห์ ชื่อนุญา” ยกทัพไปตีเสียมราฐ(เสียมราบ)เป็นการตอบแทน^{๖๔} แต่ไม่ประสบความสำเร็จ อย่งไรก็ตามพระเจ้ากรุงธนบุรีก็มีเจ้านายเขมรอย่างน่กองค์ราม ที่จับได้ตั้งแต่แตกค่ายพม่าออกจากกรุงศรีอยุธยาอยู่ในการควบคุม

ปรากฏว่าหลังจากพระเจ้ากรุงธนบุรีจัดการชุมนุมอย่างชุมนุมพิมาย ชุมนุมเจ้านครฯ และชุมนุมเจ้าพระฝางเรียบร้อยแล้ว ในปี พ.ศ. ๒๓๑๓ ก็ทรงดำริจะจัดการปัญหาในพุทธไสยาสน์และเขมรให้เรียบร้อย ขณะเดียวกันก็ทรงตั้งใจจะอภิเษกน่กองค์รามให้ปกครองเขมร ได้เสด็จยกกองทัพใหญ่ไปตีเมืองทั้งสองพร้อมกัน ปราบได้ทั้งพุทธไสยาสน์และเขมรพร้อมเขกน่กองค์รามขึ้นครองเขมร ทั้งทัพหลวงและทัพบกได้กวาดต้อนผู้คนจากพุทธไสยาสน์และกัมพูชากลับประเทศจำนวนไม่น้อย โดยเฉพาะทัพบกซึ่งมีโอกาศกวาดต้อนได้มากถึง ๑๐๐๐๐ เศษ ข้าประชาชนเขมรยังอดอยากถึงตายด้วยการสงครามก็มาก ถือเป็น “การเกิดกลียุคใหญ่” ในประวัติศาสตร์กัมพูชาครั้งหนึ่ง^{๖๕}

เมื่อเกิดสงครามก็ย่อมเป็นธรรมดาที่จะมีการยึดทรัพย์จับเชลย อันเป็นจาริตที่ถือปฏิบัติมาครั้งโบราณ อย่งไรก็ตามจะสังเกตได้ว่าสงครามครั้งนี้ ยังอยู่ในกรอบของประเพณียุทธนาการในระบบความสัมพันธ์รัฐจาริต เหตุผลหนึ่งที่ใช้อธิบายความชอบธรรมในการรุกรานของพระเจ้ากรุงธนบุรี คือการอภิเษกพระรามราชาให้ได้ปกครองเขมร พระดำริของพระองค์คือต้องการเขมรเป็นประเทศราชเสริมพระเกียรติยศ ไม่ได้ต้องการทำลาย

^{๖๓} ราชพงสาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๑๓), หน้า ๑๓๕.

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕-๑๔๐ .

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๓-๑๔๔.

ลงอย่างขมขื่นต่างๆ เนื่องจากระบบความสัมพันธ์รัฐจาริตที่สยามถือว่าเขมรมีฐานะเป็นประเทศราช และอยู่ในขอบเขตเสมาหรือปริมณฑลทางอำนาจของตนมาช้านาน

เป็นที่สังเกตว่าการทำสงครามกับรัฐต่างๆของพระเจ้ากรุงธนบุรี ล้วนอยู่ในกรอบของยุทธประเพณี ที่ผู้อ้างตนเป็นราชาธิราชเจ้าผู้ปกครองประเทศราชถือปฏิบัติต่อปริมณฑลทางอำนาจที่ตนเองอ้างสิทธิ์ ไม่ได้อยู่ๆก็ยกทัพเข้าไปรุกราน ก่อนสงครามใหญ่กับเวียงจันทน์ในปี พ.ศ. ๒๓๒๑ (คราวได้พระแก้วมรกต) ปรากฏหลักฐานว่าทางกรุงธนบุรีมีความพยายามเจรจาให้ทางเวียงจันทน์ยอมรับอำนาจหลายต่อหลายครั้ง ซึ่งในขณะนั้นหลวงพระบางและเวียงจันทน์อยู่ในอำนาจอังวะ^{๖๖} ในหลักฐานทางฝ่ายลาวอ้างว่าสยามกับเวียงจันทน์มีพระราชสาสน์ตอบโต้กัน ๔ ฉบับ แต่เจ้าศิริบุญสารไม่ทรงตอบกลับไปฝั่งฝ่ายพม่า เช่นในปี พ.ศ. ๒๓๑๔ เจ้าสุริยวงศาภักษัตริย์ผู้ครองนครหลวงพระบางยกทัพมาล้อมเวียงจันทน์เป็นเวลา ๒ เดือน แทนที่เวียงจันทน์จะขอกองทัพไทยไปช่วยหรือไถ่เกลี้ย แต่เจ้าศิริบุญสารกลับมีราชสาสน์ขอกำลังพม่าซึ่งยึดดินแดนเมืองนครเชียงใหม่ ให้ยกกองทัพมาตีแดนนครหลวงพระบาง จนเจ้าสุริยวงศาต้องรีบถอนทัพกลับคืนนครหลวงพระบางยอมเป็นราชไมตรีกับพม่า เจ้าศิริบุญสารเห็นว่ากองทัพพม่าเข้มแข็งเคยรบชนะไทยหลายครั้ง อย่างไรก็ตามเสียไทยคงต่อสู้ไม่ชนะจึงเข้ากับพม่า แต่พม่าไม่ไว้วางใจ ได้ยึดเอาตัวราชโอรสและราชนัดดาของเจ้าศิริบุญสารไปไว้เป็นประกัน ณ ประเทศพม่า^{๖๗}

เหตุผลสำคัญที่ปรากฏในพระราชสาสน์ธนบุรีถึงเวียงจันทน์ก็เพื่อขู่หรือโน้มน้าวให้เวียงจันทน์อยู่ในอำนาจ ก็เพื่อแสดงฐานะพระจักรพรรดิผู้ทรงกำลังอำนาจอย่างพระเจ้ากรุงธนบุรี ในศุภอักษรเสนาบดีกรุงธนบุรีถึงเสนาบดีกรุงศรีสัตนาคนหุตใน พ.ศ. ๒๓๑๗ ปรากฏว่า “อันพระเดชเดชาอนุภาพแผ่ไปถึงมอญลาวแล้ว ๆ พญาเจ้าบ้านพญาลำพูนแลลาวแวนแคว้นเมืองเชียงใหม่เมืองลำพูนกสวามิภักดิ์ มาพม่าเสีย ขอเป็นข้าขอบขัณฑเสมาพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวสิ้น อันพระเดชเดชาอนุภาพทุกวันนี้ กอประด้วยวิหยาคุณ ปัญญาคุณ อุเบกขาประคองหนึ่งทรงจักรแก้วพระขันทแก้ว ข้ามเสียซึ่งท้าวพระญาณหากระษัตริย์ในสกลชมพูทวีป แต่ไพร่เมืองลาวเข้าสู่พระบรมโพธิสมภารประมาณหมื่นหนึ่งแล้ว”^{*}

^{๖๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๓๔๐.

^{๖๗} บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, ราชอาณาจักรลาว (กรุงเทพฯ: สยาม, ๒๕๔๗), หน้า ๒๔๕.

* “ศุภอักษรเสนาบดี” นี้ มีปรากฏอยู่ในภาคผนวกของหนังสือ พระราชวิจารณ์ในจดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (กรุงเทพฯ: บำรุงบุญถุกิจ, ๒๕๕๑), หน้า ๑๕-๑๖.

นอกจากนี้ในหนังสือราชการที่มีไปมาระหว่างกรุงธนบุรีกับเวียงจันทน์ใน พ.ศ. ๒๓๑๘ กรุงธนบุรีพยายามโน้มน้าวทางเวียงจันทน์ ให้ยอมรับความเหนือกว่าของธนบุรี แทนการยอมรับอำนาจอังวะ ถึงกับประกาศว่า “ถ้ากรุงศรีสัตนาคณหุดไม่เชื่อจงยุยงขึ้นไป ให้พระเจ้ากรุงอังวะเร่งยกมา ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาจะพิฆาตให้กึ่งอยู่ในกลางสมรภูมิ อีกประการหนึ่งจะจับเป็นให้โลกทั้งปวงเห็นทั่วชั่วดีประการใด กรุงศรีสัตนาคณหุดจะได้ ทัศนาททั้งสองฝ่าย”^{๖๔}

แต่เมื่อปรากฏว่าเจ้าเวียงจันทน์ (สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพสันนิษฐานว่าคือเจ้าศิริบุญสาร)^{๖๕} ยังยอมรับอำนาจพม่านอกจากนั้นยังฆ่าพระวอพระตาเสนาบดีเวียงจันทน์ที่มาสวามิภักดิ์ธนบุรี^{๖๖} “ทรงพระพิโรธดำรัสว่า พระวอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาเมืองเรา และพระยาล้านช้างมิได้ยำเกรงทำอำนาจมาตีเมืองและฆ่าพระวอเสียละนี้ ควรเราจะยกกองทัพไปตีเมืองล้านช้างให้ยับเยินตอบแทนแก้แค้นให้จงได้”^{๖๗}

เป็นเหตุให้พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ ยกทัพมาตีเวียงจันทน์(พ.ศ. ๒๓๒๑) ได้เวียงจันทน์ หลวงพระบาง จับได้เจ้าอุปราชเจ้านันทเสนและญาติวงศ์ของพระเจ้าศรีสัตนาคณหุด กับทั้งผู้คนพาหนะและทรัพย์สินสิ่งของเครื่องศาสตราวุธทั้งปวงเป็นอันมาก^{๖๘} แต่เจ้าศิริบุญสารพาเจ้าอินทร์ เจ้าพรหม ราชบุตร และข้าหลวงคนสนิท แอบลงเรือหนีไป ณ เมือง คำเกิด^{๖๙} เจ้าพระจักรีจึงจัดให้พระยาสุโขช ขุนนางเมืองล้านช้างหรือเวียงจันทน์อยู่รั้งเมือง แล้วกวาดครอบครัวลาวชาวเมืองกับทั้งราชบุตรธิดาวงศ์ ขุนนางท้าวเพี้ยทั้งปวงกับทรัพย์สินสิ่งของเครื่องศาสตราวุธ และช้างเป็นอันมาก รวมทั้งเชิญพระพุทธรูปปฏิมากรพระแก้วและพระบางขึ้นรถเล็กทัพกลับยังกรุงธนบุรีโดยพระราชกำหนด^{๗๐} หลังจากนั้นลาวมีอิสระในการปกครอง ทั้งหลวงพระบางเวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ แต่ต้องส่งส่วยและบรรณาการตามกำหนด^{๗๑}

นอกจากนี้ผลของสงครามครั้งนี้ทำให้กรุงธนบุรีได้แรงงานเป็นจำนวนมาก ดังปรากฏหลักของบาทหลวงฝรั่งเศสที่อยู่ในกรุงธนบุรีขณะนั้นบันทึกไว้ว่า “ไทยจับได้ชาว

^{๖๔} กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๑), หน้า ๑๕๖.

^{๖๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๔๑๑.

^{๖๖} สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์ลาว ๑๗๗๕-๑๘๗๕, หน้า ๒๓.

^{๖๗} พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ ๔, หน้า ๑๘๑.

^{๖๘} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๔๑๒.

^{๖๙} พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ ๔, หน้า ๑๘๔.

^{๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๕-๑๘๖.

^{๗๑} สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์ลาว ๑๗๗๕-๑๘๗๕, หน้า ๔๒.

ลาวเป็นเชลยกว่า ๓๐๐๐๐ คน เพราะได้ยกไปรบกับลาวและเข้าปล้นและเผาเมืองลาวเสียสิ้น เมื่อพวกลาวเชลยได้ลงมาถึงกรุง ก็ได้รับความลำบากจนจะตายอยู่แล้ว และลาวเชลยได้ตายเสียตามทางมากกว่าจำนวนที่ลงมาถึงกรุงกว่า ๒ เท่า”^{๗๖} นอกจากนี้การได้รัฐต่างๆ ของลาวมาอยู่ในอำนาจ ยังส่งผลให้อังวะเสียดประเทศราชที่สำคัญในการใช้รุกรานสยามได้ดังจะสังเกตว่า หลังจากสยามได้ล้านนา ล้านช้างมาอยู่ในอำนาจแล้ว ยุทธศาสตร์ทางการทหารของพม่าในระยะเวลาต่อมาจึงต้องปรับเปลี่ยนไปโดยปริยาย การสูญเสียฐานที่มั่นที่สำคัญทั้งสองแห่ง ส่งผลให้การโจมตีสยามในสมัยรัตนโกสินทร์พม่าไม่มีกำลังหนุนหรือเสบียงอาหารเพียงพอเหมือนในสมัยพระเจ้าอังวะ อาจกล่าวได้ว่าผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ กำลังคน หรือ ความมั่นคง กับพระราชอำนาจในฐานะพระจักรพรรดิมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน

อย่างไรก็ตามพระเจ้ากรุงธนบุรีก็หาได้ใช้กำลังกับประเทศราชเสมอไป ดังปรากฏว่าครั้งสงครามกับนครศรีธรรมราช เจ้านครฯหนีทัพธนบุรีไปอาศัยพระยาปัตตานีศรีสุลต่านที่เมืองปัตตานี จึงมีศุภอักษรไปยังพระยาปัตตานีให้ส่งตัวเจ้านครกับพรรคพวกที่หนีไป ถ้าไม่ส่งมาจะยกกองทัพไป พระยาปัตตานีจึงจับตัวเจ้านครพร้อมพรรคพวกส่งให้กองทัพกรุงธนบุรี^{๗๗} หรือแม้ภายหลังพระนารายณ์ราชาเข้ามาสวามิภักดิ์ ก็โปรดให้เป็นที่มหาอุปราช มีฐานะรองจากนักกองค้ำรามราชา^{๗๘}

และเมื่อราชอาณาจักรของพระเจ้ากรุงธนบุรีมีความมั่นคงแล้ว ความคิดเรื่องสมมติราชโพธิสัตว์ อันเป็นพระราชศรัทธาและอุดมการณ์สูงสุดของพระองค์ ก็ถูกนำมาอธิบายแม้ในระบบความสัมพันธ์รัฐจาริต ดังปรากฏหลักฐานพระราชพงสาวดารอธิบายถึงเป้าหมายในการปราบชุมนุมต่าง ๆ “ครั้งนั้นหมู่คนอาศัยยารยธรรมซึ่งคมพรรคพวกตั้งอยู่กระทำโจมกรรม ณ หัวเมืองเอก โท ศรี จัตวา มิได้เชื่อในพระบรมชิตคุณและตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้น ก็บันดาลให้ยบสยของพองเคียรเกล้าชวณกันทำเครื่องราชบรรณาการต่าง ๆ เข้ามาถวายเป็นอันมาก ทรงพระกรุณาพระราชทานเงินทองเสื้อผ้าพระราชทานโอวาทานุศาสนสั่งสอนให้เสียยศอันร้าย ให้ตั้งอยู่ยุติธรรม”^{๗๙}

นอกจากนี้ยังทรงสำแดงลักษณะทางธรรมของพระจักรพรรดิที่สำคัญ คือ การสั่งสอนให้เจ้าประเทศราชตั้งอยู่ในธรรม โดยพระราชทานโอวาทานุศาสนให้ตั้งอยู่ในยุติธรรม

^{๗๖} “จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” ใน ประชุมพงสาวดารเล่ม ๒๑, หน้า ๑๕ .

^{๗๗} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๑๒๗.

^{๗๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๘ .

^{๗๙} “พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ,” ใน ประชุมพงสาวดารภาคที่ ๖๕, หน้า ๑๒.

บำรุงพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ เช่น เมื่อทรงโปรดเกล้าให้พระยานครศรีธรรมราชเป็นพระเจ้านครศรีธรรมราชใน พ.ศ. ๒๓๑๓ ก็ทรงพระกรุณาพระราชทานพระโอวาทตั้งสอนกษัตริย์ประเทศราชแห่งนครศรีธรรมราช

“ควรพระเจ้าฉันทสิมาปลงราชหฤทัย เทียวลงในจตุปริสุทธศิลป์บังคับบัญชากิจการราชการแผ่นดินตามบุรพประเพณีกษัตริย์สืบมาอย่างอัสจ้อาธรรม อีกประการหนึ่งควรบำรุงคันถธุระวิปัสสนาธุระ พระไตรปิฎกขึ้นไว้ในสมณพราหมณาจารย์ กุลบุตรเล่าเรียนจะได้เป็นบุญแห่งอาตมสืบไป อีกประการหนึ่งควรตรวจตราพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์ พระวิหาร การเปรียญ วัดวาอารามแห่งใดชำรุดหักพังเสรวิหมองอยู่นั้นควรซ่อมแปลงทำนุบำรุงปฏิสังขรณ์ขึ้นให้รุ่งเรืองก็จะเป็นบุญแห่งอาตมภาพสืบไปว่ามาทั้งนี้เป็นหลายควรปลงราชหฤทัยลงใน จตุปริสุทธศิลป์เป็นอาทิให้ก่อปรด้วยศิลป์ ๕ ศิลป์ ๘ ศิลป์ ๑๐ เป็นปลายมาคหมายอภิญาอยู่ในไตรสรณาคม ก็อาจกำจัดเสียได้ซึ่งภัยปัจจวสทั้งปวง”^{๔๐}

ซึ่งลักษณะการพระราชทานโอวาทดังกล่าว อาจสันนิษฐานว่าเป็นการแสดงลักษณะในฐานะธรรมราชาหรือพระโพธิสัตว์ก็เป็นได้ เพราะถ้าดูจากตำนานเรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราชครั้งกรุงเก่า ที่นครฯมีฐานะเป็นเพียงเมืองเอกไม่ได้เป็นประเทศราช จะพบว่า หลักฐานดังกล่าวไม่ปรากฏลักษณะการพระราชทานโอวาทตั้งสอนเช่นนี้เลย แต่ถ้ามองหลักฐานในสมัยหลังอย่าง ลำเนาเรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราชครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ กลับมีลักษณะพระราชทานโอวาทเหมือนสมัยกรุงธนบุรี ทั้งที่นครศรีธรรมราชในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ถูกลดฐานะจากเมืองประเทศราชเป็นเมืองเอกเช่นเดียวกับในสมัยอยุธยา

จะเห็นได้ว่าในระบบความสัมพันธ์รัฐจาริต เป็นไปไม่ได้เลยที่จะรักษาปริมณฑลทางอำนาจไว้ได้โดยปราศจากการใช้กำลังอำนาจ ในระบบความสัมพันธ์ที่รัฐในปริมณฑลทางอำนาจหาจังหวะเวลาที่จะปฏิเสธอำนาจส่วนกลางอยู่ตลอดเวลา ผลของเหตุการณ์เสียกรุงครั้งที่ ๒ ส่งผลให้ระบบความสัมพันธ์รัฐจาริตของอยุธยากับประเทศราช กลับมาอยู่ในฐานะที่เท่ากันโดยปริยาย สิทธิธรรมในการขึ้นสู่อำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรีถูกปฏิเสธและท้าทาย การใช้คดีจักรพรรดิในปริมณฑลที่ทรงกำลังอำนาจจึงถูกนำมาอธิบาย ในทางปฏิบัติต่อผู้ปฏิเสธพระราชอำนาจ เป็นไปไม่ได้เลยว่าการอ้างตนเป็นสมมตราชโพธิสัตว์เพียงอย่างเดียว จะสามารถรักษาโน้มน้าวให้รัฐอื่นอยู่ภายใต้อำนาจของตนได้

^{๔๐} “เรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช,” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒, หน้า ๒๐๕.

๔. ลักษณะเฉพาะของแนวคิดคิจักรพรรดิสมัยกรุงธนบุรี

ในสมัยกรุงธนบุรีความคิดเรื่องจักรพรรดิราชในปริมณฑลอันจำกัด หรือ “ราชาธิราช” ในหมู่วรรณคดี ไม่ได้แตกต่างจากสมัยอยุธยาแต่อย่างใด ผลของ สงคราม, การค้า, การเข้ามาของชาติตะวันตก, การค้าระบบบรรณาการกับจีน และความคิดเรื่อง ตำแหน่งของอยุธยาที่อยู่ในปัจฉิมประเทศ ซึ่งไม่ใช่ที่จุดของพระจักรพรรดิ เป็นคลัง ความรู้ที่ถูกสะสมสืบทอดมาช้านาน ความคิดเรื่อง “ราชาเหนือราชาในจักรวาล” หรือ แม้แต่ “ราชาเหนือราชาในชมพูทวีป” เป็นที่ทราบกันดีในหมู่นักชำนานว่าแทบ จะเป็นไปได้

ชนชั้นนำไทยในสมัยกรุงธนบุรีมองโลกตามความจริงประสบการณ์ มีความคิดเป็น เหตุเป็นผล ประนีประนอมกับความเชื่อเรื่องเหนือธรรมชาติมาก ปรากฏหลักฐานความคิดแบบ เป็นเหตุเป็นผลมองความจริงตามประสบการณ์ของพระเจ้ากรุงธนบุรี ในบันทึกบาทหลวง ฝรั่งเศสที่อ้างว่าได้สนทนากับพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงมีความคิดถามบาทหลวง ในเรื่องการ มีอยู่ของพระเจ้า ว่า “ถ้าพระเจ้าไม่มีตัวตนและจะพบกับมนุษย์ได้อย่างไรเล่า”^{๕๑} บาทหลวงฝรั่งเศสบันทึกว่า ในการสั่งสอนธรรมของพระภิกษุสงฆ์ ทรงให้พระสงฆ์ตัด เรื่องเล่า (ชาดก?) ออกเสียบ้าง “นิทานต่าง ๆ ที่เคยเล่ากันมาให้ตัดออกเสียบ้างเพราะ นิทานเหล่านี้ล้วนแต่ไม่จริงทั้งนั้น”^{๕๒} นอกจากนี้บาทหลวงยังบันทึกว่าพระเจ้ากรุงธนบุรียัง โปรคให้ตัดถนนหนทางซึ่งเป็นการผิดพระราชประเพณี^{๕๓}

นอกจากนี้ยังทรงโปรดให้มีการเขียนสมุดภาพไตรภูมิขึ้น เมื่อพ.ศ. ๒๓๑๕ มีพระ ราชปรารภนาที่ให้เขียนว่า “ทรงพิจารณาเรื่องราวในสมุดไตรภูมิโบราณ” มีพระราช ประสงค์จะใคร่ให้สามัญชนแลจตุเภทบรรพสัตว์ เข้าในภูมิทั้ง ๓ และคติทั้ง ๕ อันเป็นที่ เกิดแห่งเทวดาและมนุษย์ นรก หม้ออสุรี”^{๕๔} ดังที่กล่าวไปแล้วในสมุดภาพไตรภูมิจะสังเกต ได้ว่า โลกในไตรภูมิกับโลกแห่งความเป็นจริงเริ่มทับซ้อนกันมากขึ้นเรื่อย ๆ มีการ

^{๕๑} “จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๑, หน้า ๑๑๑.

^{๕๒} “จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกับครั้งกรุงธนบุรีและครั้ง กรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๕, หน้า ๔๖๐.

^{๕๓} “จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๑, หน้า ๑๑๔.

^{๕๔} เสถียร ศุกโฮภณ, สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและบทบาทชาวจีนในสยาม (กรุงเทพฯ: เส้นทางเศรษฐกิจ, ๒๕๒๗), หน้า ๖-๗.

พยายามแยกโลกอุดมคติ กับโลกแห่งความเป็นจริงออกจากกัน (ไตรภูมิกับแผนที่โบราณ) ควบคู่ไปกับบูรณาการโลกประสบการณ์กับความเชื่อทางศาสนา เช่น ปรากฏในแผนที่โบราณแสดงที่ตั้งอินเดีย และแสดงที่ตั้งของบ้านวินทุของชูชก หรือแผนที่มหาสมุทรอินเดีย ที่มีรูปปลาอานนท์ และ หนุมานเฝ้าถนนพระรามตามความเชื่อทางศาสนา หลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าโลกทัศน์ชนชั้นนำไทยในสมัยธนบุรี(หรือแม้แต่ประชาชนเมื่อมองจากพระราชประสงค์และปรากฏสำเนาสมุดภาพไตรภูมิตามวัดต่างๆ) ไม่ได้จำกัดอยู่เพียงในกรอบของไตรภูมิอีกต่อไป อันแสดงให้เห็นถึงการมองโลกตามความจริง ประสบการณ์ ที่มีพัฒนาการมาตลอดตั้งแต่สถาปนาอาณาจักรอยุธยา (เป็นอย่างน้อย)

ในงานเรื่อง **“พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)** ของสายชล สัตยานุรักษ์ แสดงทัศนะว่า บรรยากาศของความคิดทางศาสนาของพระเจ้ากรุงธนบุรี ผูกพันใกล้ชิดกับสภาพแวดล้อมทางสังคมขณะนั้นความทุกข์ที่ทับถมกายใจของผู้คนทำให้ความเชื่อเรื่องเหนือธรรมชาติหนาแน่นขึ้น^{๔๕} อย่างไรก็ตามในทัศนะผู้วิจัย การไม่เล็งเห็นความคิดเรื่องจักรพรรดิเป็นอุดมการณ์สูงสุด ไม่ได้เป็นเพราะชนชั้นนำมีความเป็นเหตุเป็นผลมองโลกตามความจริง ประสบการณ์มากขึ้น อย่างสมมติฐานของสายชล หรือ ไม่คิดว่าจะมีพระจักรพรรดิราชจริง ๆ แต่เกิดจากปัญหาจากความวุ่นวายทางสังคมที่อุดมการณ์อย่าง สมมติราชโพธิสัตว์จะเอื้อประโยชน์ต่อความจำเป็นของสังคม ณ ขณะนั้น และช่วยแก้ไขปัญหาลังคม (ภายใน) ได้มากกว่า

คติจักรพรรดิราชถือเป็น“ความจำเป็น”ของรัฐในสมัยธนบุรี ในการปกครองจักรวรรดิในระบบความสัมพันธ์รัฐจาริต แต่สังคมกสิยุดที่รอพระโพธิสัตว์มาโปรด สอดคล้องกับความต้องการของประชาชนภายในรัฐมากกว่าในระบบความสัมพันธ์รัฐจาริต ที่การใช้กำลังอำนาจถือเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงมิได้ นอกจากนี้การต้องรักษาสถานะจักรวรรดิซึ่งนำมาซึ่ง พระราชอำนาจ ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ กำลังคน และความมั่นคง ทำให้ สมมติราชโพธิสัตว์ กับ สถานะพระจักรพรรดิราชในปริมณฑล ต้องดำเนินควบคู่กัน คติจักรพรรดิไม่เป็นที่นิยมของคนภายในรัฐ แลเมย์เริ่มอธิบายได้ยากในโลกแห่งความเป็นจริง ชนชั้นนำในสมัยกรุงธนบุรีจึงใช้คติจักรพรรดิราช ในการอธิบายระบบความสัมพันธ์รัฐจาริต การสงคราม และเหตุผลในการขยายอำนาจและการรักษาอำนาจเท่านั้น

อาจสรุปได้ว่า คติจักรพรรดิไม่ใช่อุดมสูงสุดของพระเจ้ากรุงธนบุรีแต่เป็นสิ่งที่ “จำเป็น” ต่อการรื้อฟื้นอาณาจักรและความสัมพันธ์กับรัฐประเทศราชในปกครอง ด้วยพระ

^{๔๕} สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒), หน้า ๖๕.

เจ้ากรุงธนบุรีสามารถขยายอำนาจไปครอบงำประเทศราช ที่รัฐบาลของราชอาณาจักรอยุธยาตอนปลายไม่เคยสามารถทำได้ คือมีอำนาจค่อนข้างเด็ดขาดอยู่ในกัมพูชาเกือบหนึ่งทศวรรษอย่างต่อเนื่องกัน มีอำนาจในหัวเมืองล้านนาซึ่งไม่เคยเป็นของอยุธยาว่าศตวรรษแล้วมีอำนาจในหลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์อันเป็นดินแดนที่กรุงศรีอยุธยาไม่เคยสถาปนาอำนาจที่แท้จริงของตนขึ้น^{๕๖} ความคิดเรื่องสมมติพระโพธิสัตว์เพียงอย่างเดียว นั้น ไม่สามารถสร้างหรือรักษารูปแบบการเมืองแบบจักรวรรดิขนาดใหญ่ไว้ได้ คติจักรพรรดิราชจึงเป็น “ความจำเป็น” รวมถึงความเหมาะสมต่อระบบการเมืองดังกล่าว

แต่ความคิดเรื่องพระจักรพรรดิในสมัยธนบุรี เป็นอุดมการณ์สำคัญควบคู่ไปกับความคิดเรื่อง “มหาสมมติราชโพธิสัตว์” โดยความคิดเรื่อง “พระจักรพรรดิราช” ได้รับการใช้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรศูนย์กลางกับรัฐประเทศราช ในทางกำลังอำนาจและทางธรรม ส่วนความคิดเรื่องมหาสมมติราช หรือ พระโพธิสัตว์นั้นอาจเกิดจากพระราชศรัทธาส่วนพระองค์ และยังถูกนำมาใช้ในการอ้างสิทธิธรรมในการสถาปนาอาณาจักรภายใต้บรรยากาศ “กลียุค” ภายหลังเหตุการณ์หลังเสียกรุง และการรักษาอำนาจผูกใจผู้คนในสังคมหลังสถาปนากรุงธนบุรี ซึ่งถือเป็นอุดมการณ์สูงสุดของชนชั้นนำในสมัยกรุงธนบุรีและชนชั้นนำสมัยต่อมา

๕. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในการเมืองแบบชุมชน ที่ศึกษาจากกรณีเจ้าพระฝางและมหาดากรุงเก่า

นิธิ เอียวศรีวงศ์ เสนอว่า ผลของกลุ่มสลายของอาณาจักรอยุธยา ก่อให้เกิด “การเมืองแบบชุมชน” ที่รวมตัวกันเพื่อความอยู่รอด ภายใต้อากาศของสังคมกลียุค แต่การเมืองลักษณะนี้เปราะบางต่อการแตกสลาย เมื่อกลุ่มขาดเป้าหมายชัดเจนในการดำรงอยู่ร่วมกัน หรือถูกทำลายด้วยอุดมการณ์อื่น^{๕๗}

นิธิ กล่าวว่าทุกชุมชนต่างต้องเผชิญสภาพเดียวกัน คือ การสลายตัวของราชอาณาจักรอยุธยา และด้วยเหตุนี้จึงขาดแหล่งที่อำนาจสิทธิธรรม ที่เกิดขึ้นบนประเพณีเหมือนกันหมด ปัญหาที่ทุกชุมชนต้องเผชิญร่วมกันก็คือ จะดำเนินกิจกรรมทางการเมืองของหน่วยการเมืองได้อย่างไร โดยขาดพื้นฐานหลักของชนบประเพณีอันเคยถูกจำลองไว้ในรูปของพระราชอำนาจจากกรุงศรีอยุธยา^{๕๘}

^{๕๖} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๕๑๘.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๑.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

เนื่องจากชุมนุมเป็นหน่วยทางการเมืองที่เกิดขึ้นเพื่อจุดมุ่งหมายจากการป้องกันตนเอง หรือการบรรจกรานผู้อื่นเพื่อประทังชีวิต ชุมนุมจึงมีลักษณะการจัดตั้งเป็นกองทัพ ชุมนุมใดที่มีความจำเป็นในการป้องกันตนเองน้อยลักษณะที่เป็นกองทัพก็จะลดลงด้วย เหตุที่มีลักษณะการจัดตั้งเป็นกองทัพ ทำให้ผู้นำของชุมนุมมักเป็นผู้ที่มีคุณสมบัติพิเศษบางอย่าง ซึ่งทำให้เป็นที่นับถือเชื่อฟังของกลุ่ม^{๘๘}

ซึ่งคุณสมบัติพิเศษนี้หรือ “บารมี” ของผู้นำชุมนุมนั้นมีทั้งการทำให้เกิดขึ้นจากชนบประเพณีเช่น การราชาภิเษกของพระเจ้ากรุงธนบุรีและเจ้าพระยาพิชัยโลก หรือ “บารมี” ที่คิดตัวมากแต่กำเนิดซึ่งเป็นสิ่งที่สำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากันนั้น เป็นบารมีที่คิดตัวมากกับผู้นำตามธรรมชาติที่ชัดเจนที่สุดคือ “บารมี” ที่เกิดจากการเป็นหน่อเนื้อเชื้อกษัตริย์ ซึ่งเห็นจะมีชุมนุมพิมายที่ใช้กรรมหมื่นเทพพิพิธอ้างสิทธิธรรมในการรื้อฟื้นอยุธยา และ อาจารย์กรมเจ้าศรีสังข์ที่หนีไปพึ่งเขมรและพระยาราชาสระบุรีเท่านั้น นอกนั้นชุมนุมอื่น ๆ ต่างต้องสร้างอาณาบารมีของนายชุมนุมขึ้นเองใหม่ทั้งหมด

หนึ่งในความคิดซึ่งจะเอื้อต่อการรักษาอำนาจของผู้นำ หรือ “นายชุมนุม” ก็คือความคิดเรื่อง “พระจักรพรรดิราช” หรืออาจไปไกลกว่านั้น คือการรื้อฟื้นรวมถึงสถาปนากองเมืองแบบมณฑล ที่มี “พระจักรพรรดิ” เป็นเจ้าศูนย์กลางอย่างในสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งอาจศึกษาได้จากกรณีเจ้าพระฝางและมหาดาในสมัยกรุงธนบุรี

กรณีเจ้าพระฝางและมหาดาถือเป็นกรณีสำคัญที่แสดงให้เห็นจารีตของการบันทึกพงสาวดารที่ชำระในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งก็คือนัยยะสำคัญที่ **สุนทร ชูตินทรานนท์** อธิบายว่า “ประวัติศาสตร์ของ “เจ้า” ไม่มีพื้นที่ให้ “สามัญชน” สาระส่วนใหญ่ของพงสาวดารเป็นแต่เรื่องของกษัตริย์และราชวงศ์ เรื่องของสามัญชนจะมีปะปนก็เพียงส่วนน้อยนิดเฉพาะเท่าที่มีเหตุการณ์ชักนำไปให้เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์^{๘๙} เป็นที่ทราบกันดีว่าเรื่องราวที่ปรากฏในพงสาวดาร มักเป็นเรื่องพระราชกรณียกิจที่สำคัญของกษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ เช่น การศึกสงครามและการอุปถัมภ์บำรุงพุทธศาสนา เรื่องราวใดสร้างความเสื่อมเสียแก่ราชวงศ์ เช่น กรณีท้าวศรีสุดาจันทร์ทำชู้กับพันบุตรศรีเทพ(ขุนวรวงศาธิราช) จะถูกปกปิดไม่ให้ปรากฏหรือเลียงไม่กล่าวถึงในพงสาวดารเช่นในพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐการถึงการขึ้นสู่อำนาจของขุนวรวงศาธิราชแต่เพียงว่า “สมเด็จพระเจ้ายอดฟ้าเป็นเหตุ จึงขุนชินราชได้ราชสมบัติ”^{๙๐} โดยสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีทรงอธิบายว่า เป็นเรื่องเสื่อมเสียคนโบราณท่านจึงเลียงไม่กล่าวถึง

^{๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

^{๘๙} สุนทร ชูตินทรานนท์, *บุรณนง (กะชอนดินรธา) กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย*, หน้า ๑๗๘.

^{๙๐} *พระราชพงสาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์)*, หน้า ๑๔๑.

เช่นเดียวกันเรื่องราวการต่อต้านของสามัญชนต่อรัฐศูนย์กลาง ก็จะถูกประณามว่าเป็น “ผีบุญ” (อาจไม่ได้มีความหมายในเชิงคุณหมิ่นก็ได้ เช่น ภาคเหนือเรียก “ตนบุญ” แปลว่าพระพุทธเจ้า หรือ จารึกปราสาทพระขรรค์เรียกชั้วรมันที่ ๗ ว่าผีฟ้าเมืองยโสธรปุระ) “อ้ายเหล่าร้าย” หรือ “คนอัสถ์ยอธรรม” แม้เบื้องหลังความคิดของเรื่อง “ผีบุญ” จะเป็นเรื่องใดก็ตาม แต่พงสาวดารเลือกที่จะอธิบายให้เห็นภาพว่าการกระทำดังกล่าว เป็นสิ่งที่ผิดเป็นเรื่อง “นอกรีต” “เรื่องโกหก” “เรื่องหลอกลวง”^{๕๒} ความคิดเรื่อง “จักรพรรดิ” “ผู้มีบุญ” หรือ “พระโพธิสัตว์” ที่ปรากฏในพงสาวดารที่ชำระในสมัยรัตนโกสินทร์จึงถูกจำกัดไว้สำหรับพระมหากษัตริย์และชนชั้นนำเท่านั้น

จะเห็นได้ว่าเป็นการยากที่จะใช้หลักฐานอย่างพระราชพงสาวดารหาความคิดเรื่อง “พระจักรพรรดิ” ในสามัญชน เนื่องจากพงสาวดารมีลักษณะที่เป็นทางการ มักเป็นการแต่งหรือชำระขึ้นจากพระบรมราชโองการของกษัตริย์ ซึ่งต่างจากบันทึกความทรงจำหรือเรื่องเล่าแบบมุขปาฐะที่ไม่เป็นทางการมากนัก ทำให้เห็นถึงเบื้องหลังในสิ่งที่ราชสำนักอธิบายว่าเป็นการ “กำเริบ” หรือ “นอกรีต”

(ก) เจ้าพระฝาง

ในพระราชพงสาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กล่าวประณามชุมชนเจ้าพระฝางว่า “คนอัสถ์ยอธรรมฝ่ายเหนือ”^{๕๓} “อ้ายเหล่าร้าย...ยกลงมาลาดตระเวนตีเอาข้าวปลาอาหาร เผาบ้านเรือนเสียหายหลายตำบล ไพร่บ้านพลเมืองได้ความแค้นเคืองขัดสนนัก”^{๕๔}

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ มีพระบรมราชาธิบายว่า เจ้าพระฝางอาศัยเหตุที่หัวเมืองเหนือว่างผู้ปกครอง เพราะเจ้าเมืองต้องมาติดศึกในกรุงตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า แต่งญาติโยมและสานุศิษย์ให้เป็นเจ้าเมืองและตุลาการตลอดทั่วทั้งหัวเมืองเหนือ ทั้งยังจัดทัพไว้ป้องกันตนเองจากพม่าด้วย แต่เจ้าพระฝางยังคงนุ่งห่มเป็นพระเหมือนเดิม เพียงแต่เปลี่ยนที่อยู่มาอยู่ที่วัดพระฝาง^{๕๕}

ในขณะที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในพระนิพนธ์ “ไทยรบพม่า” ทรงบรรยายถึงชุมชนเจ้าพระฝางว่า “พระสังฆราชาเมืองสวางคบุรี อยู่ที่วัดพระฝาง ตั้งตัวเป็นเจ้าขึ้นทั้งที่เป็นพระ เรียกกันว่าเจ้าพระฝาง เจ้าพระฝางนี้ชื่อเรือนเป็นชาวเหนือเห็นจะเป็น

^{๕๒} สุเนตร ชุตินทรานนท์, “กบฏไพร่สมัยอยุธยา,” หน้า ๑๒.

^{๕๓} “พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงสาวดารภาคที่ ๖๕, หน้า ๔๖.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

^{๕๕} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๑๗๑.

ชาวสวางคบุรีนั่นเอง แรกบวชได้ลงมาเล่าเรียนอยู่ในกรุงศรีอยุธยา จนได้เป็นที่พระพากล เถรราชา เจ้าคณะเมืองสวางคบุรี กลับขึ้นไปอยู่ที่วัดพระฝางตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ เมืองสวางคบุรีอยู่เหนือเมืองพิชัย อาณาเขตต่อแดนเมืองแพร่ เมืองน่านและเมืองหลวงพระบาง ผู้คนในเมืองเป็นลาวโดยมาก เจ้าพระฝางมีเกียรติคุณในทางวิทยาคม ด้วยเล่าเรียนวิปัสสนามาแต่เดิม ผู้คนพากันนับถือว่าเป็นผู้วิเศษ จึงได้ตั้งตัวเป็นใหญ่ทั้งเป็นพระ”^{๕๖} เป็นที่น่าสังเกตว่าฐานะของเจ้าพระฝางในพระอริยาบของสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ไม่ได้กล่าวในเชิงคุณคุณชนุมเจ้าพระฝางแต่อย่างใด

แต่ในงาน การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ กลับเลือกที่จะอธิบายตามหลักฐานอย่างพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่าชุมนุมเจ้าพระฝางเป็นชุมนุมที่ดำเนินการปกครองนอกรีตของราชอาณาจักรที่สุด และการปราบชุมนุมนี้ทำได้ง่ายในแง่อุดมการณ์ เพราะขัดแย้งต่ออุดมคติของระบบการปกครองแบบราชอาณาจักรอย่างเห็นได้ชัด^{๕๗}

นิธิ ยังอธิบายว่า ชุมชนเจ้าพระฝางเป็นชุมนุมที่ปฏิเสธระบบราชอาณาจักรอยุธยาอย่างเห็นได้ชัด ชุมชนไพร่ทั้งหลายจึงเข้าร่วมกบฏไพร่ด้วยอย่างกว้างขวาง (กบฏต่อใคร? ในระยะที่กรุงธนบุรียังไม่สามารถรื้อฟื้นอาณาจักรได้อย่างสมบูรณ์) การปราบกบฏเจ้าพระฝางคือการปราบพวกไพร่ที่สลัดแอกของราชอาณาจักรอยุธยาลงไป ไม่ใช่แต่เพียงการปราบกลุ่มอำนาจของเจ้าพระฝางเท่านั้น^{๕๘}

เป็นที่น่าสนใจว่าชุมนุมเจ้าพระฝางถูกโจมตีด้วยมากมาตรฐานทางศีลธรรม (ของอยุธยา) ในขณะที่ชุมนุมเจ้านครฯ ที่ต่อต้านกรุงธนบุรีเช่นกัน กลับได้รับการอธิบายจากส่วนกลาง ปรากฏ ในสำเนาฎ เรื่องตั้งเจ้านครศรีธรรมราชครั้งกรุงธนบุรี “ครั้งพระนครศรีอยุธยาเสียแก่พม่าข้าศึกแต่ก่อน ฝ่ายกรมการพลเมืองๆนครหาที่พึ่งไม่ ยกปลัดเมืองขึ้นผ่านแผ่นดินเป็นเจ้าขัณฑสิมาที่พึ่งพาอาศัยสัพยุทธซึ่งช่วยแขกข้าศึก ถ้าหากไม่ขัณฑสิมาก็จะระส่ำระสายเป็นไป ความชอบมีอยู่กับแผ่นดิน”^{๕๙}

การที่ถูกโจมตีทางศีลธรรมว่านอกรีตของชุมนุมเจ้าพระฝาง น่าจะเนื่องมาจากการที่ “พระภิกษุ” จะตั้งตนเป็นผู้นำชุมนุม แต่ก็ปรากฏหลักฐานหลายครั้งตั้งแต่สมัยอยุธยาว่า กบฏต่อต้านอำนาจส่วนกลางหลายครั้ง มีผู้นำสงฆ์เป็นผู้หนุนหลังกบฏ เช่น กรณีพระ

^{๕๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๒๕๓.

^{๕๗} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๑๗๐.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๐.

^{๕๙} “เรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช,” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒, หน้า ๒๐๕

เพทราชา หรือกบฏด้านสมเด็จพระนารายณ์ แต่กรณีเจ้าพระฝางอยู่ในบริบทที่ต่างออกไป ชุมนุมเจ้าพระฝางไม่ได้เกิดขึ้นในระยะเวลาที่กรุงธนบุรีสถาปนาอาณาจักรได้มั่นคง ในขณะที่ยังมีชุมนุมอิสระอยู่อีกเป็นจำนวนมากที่พระเจ้ากรุงธนบุรียังปราบปรามไม่สำเร็จ ดังนั้นชุมนุมเจ้าพระฝางจึงไม่ใช่กบฏไพร่ที่เกิดจากการต่อต้านอำนาจรัฐส่วนกลาง (ธนบุรี) อย่างกบฏไพร่ในอดีต และเป็นชุมนุมที่มีแนวโน้มในการสถาปนาอาณาจักรมากกว่าเป็นชุมนุมที่ดำรงอยู่เพื่อความอยู่รอด

การที่เจ้าพระฝางถึงกับย้ายที่อยู่เข้ามาในวัดพระธาตุสวางคบุรี อันเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในท้องถิ่น ที่แม้แต่พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็ยังเคยเสด็จฯขึ้นไปนมัสการ ซึ่งนิธิ เอียวศรีวงศ์ ในงานการเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี มองว่าเป็นการกระทำที่ “สุดโต่ง”^{๑๑๑} แต่ในสมัยเดียวกันนี้เองมีหลักฐานปรากฏว่า จาริตที่ผู้นำหรือการตั้งอาณาจักรใหม่นั้น มีความเชื่อในสมัยนั้นว่าสถานที่ชุมนุมพระธาตุนั้น เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นยอดทำเล ที่สามารถสถาปนาอาณาจักรและสามารถป้องกันอันตรายพระนครไว้ได้ เช่น ในพระราชพงสาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) กล่าวถึงคำทำนายของพระมหาโสภิต เจ้าอาวาสวัดใหม่ ที่มีหนังสือทำนายถึงพระเจ้ากรุงธนบุรีว่ากรุงจะเสียแก่พม่า (ธนบุรี) “ให้ละบางกอก (ธนบุรี) ไปอยู่ที่ลพบุรีอันเป็นที่ประชุมพระบรมธาตุ และพระเจ้าตากก็มีพระราชดำริว่าจะละเมืองบางกอกเสียมิได้ แต่ปากชีพรามณ์ว่าแล้วจะทำตามจะไปอยู่สัก ๗ วัน ก่อนเพื่อจะให้ป็นเหตุ”^{๑๑๒} ดังนั้นอาจสามารถอนุมานได้ว่า การย้ายเข้ามาอยู่วัดพระธาตุสวางคบุรีของเจ้าพระฝาง อาจไม่ใช่สิ่งที่นิธิเรียกว่า “สุดโต่ง” แต่เป็นการอยู่ในชัยภูมิที่ศักดิ์สิทธิ์คุ้มภัยอันตรายได้ในทางสัญลักษณ์ ไม่อาจเรียกว่านอกรีต ได้เต็มปากนัก เพราะสิ่งที่เป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจคนที่เข้ามาชุมนุม ส่วนหนึ่งก็คือความศรัทธาในพระบรมธาตุ ศรัทธาในอาณานิคมของผู้นำชุมนุมที่คงภาพของผู้นำทางศาสนาไว้

ผู้วิจัยเสนอว่ากรณีเจ้าพระฝาง น่าจะเป็นชุมนุมหนึ่งที่มโนนโยบายทางการเมือง มุ่งจะสถาปนาอาณาจักรใหม่ ภายใต้อำนาจที่รวบรวมพุทธจักรและอาณาจักรเข้าด้วยกันหรือ “จักรวาทิน” การกวาดล้างชุมนุมของพระยาพิชัยโลก ซึ่งเสริมสร้างบารมีโดยประกอบพิธีราชาภิเษกอันเป็นราชประเพณีโบราณสำหรับการยืนยันสิทธิธรรมของผู้ปกครอง เป็นการแสดงสิทธิธรรมที่เหนือกว่าผู้ที่อาจหาญตั้งตนเป็นกษัตริย์ของชุมนุมเจ้าพระฝาง ซึ่งที่เสริมสร้างอาณานิคมของเจ้าพระฝาง นอกจากการย้ายเข้ามาพำนักอยู่ใกล้พระบรมธาตุแล้ว ก็คือการเป็นเจ้าของหนึ่งในรัตนะทั้ง ๗ อย่างข้างเผือก ซึ่งปรากฏหลักฐานหลายแห่งระบุว่าเจ้าพระฝางเป็นผู้ครอบครองข้างพังเผือก ๑ ข้าง ในพงสาวดารฉบับพัน

^{๑๑๑} นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, หน้า ๕๓.

^{๑๑๒} “พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ,” ใน *ประชุมพงสาวดารภาคที่ ๖๕*, หน้า ๑๐๗.

จันทนุมาศ (เจิม) ปรากฏความว่า เมื่อตีเมืองฝางแตกแล้ว เจ้าพระฝางนำนางพระยาซ้างเผือกหนี พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีรับสั่ง “ให้นายทัพนายกองเกณฑ์กันไปติดตามอ้ายเรือนฝางและนางพญาซ้างเผือกจงได้”^{๑๐๒} ในขณะที่หลักฐานชั้นหลังที่มีลักษณะตำนานบอกเล่าในราชวงศ์อย่าง **อภินิหารบรรพบุรุษ** กล่าวว่านางพระยาซ้างเผือกนี่เองที่เป็นเหตุให้พระยาอภัยรณฤทธิ์(รัชกาลที่ ๑) ถูกลงพระราชอาญาเนื่องจากให้ความสำคัญกับซ้างเผือกมาก ห่วงคอยติดตามซ้างเผือก จนปล่อยให้เข้าศึกหนีออกไปได้^{๑๐๓}

จากความเชื่อที่ว่าการครอบครองซ้างเผือกเป็นการเสริมอาณาบารมีในฐานะ “ผู้มีบุญ” มีบารมีถึงสมภาร “จักรพรรดิ” ที่อาจสามารถปราบทุกเชื้อญาสถาปนาอาณาจักรใหม่ได้ ในสภาวะบ้านเมืองที่กลียุคเช่นนั้น ในความเชื่อของชาวกรุงเก่าผู้มีบุญที่จะมาปราบยุคเข็ญนั้น ย่อมครอบครองของวิเศษไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง “ซ้างเผือก” มีความสำคัญต่อสิทธิธรรมกับเจ้าพระฝางโดยตรง มีความจำเป็นที่จะต้องอยู่คู่กายตลอดเวลา การสูญเสียซ้างเผือกย่อมหมายถึงการหมดสิทธิหรืออาณาบารมีไปโดยปริยาย ดังปรากฏเรื่องเล่าว่าขณะกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีตีเมืองสว่างนครได้ เจ้าฝางหนีออกจากเมืองโดยนำนางพญาซ้างเผือกไปด้วย แต่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเสนอว่า ซ้างเผือกน่าจะเกิดขึ้นขณะสว่างนครถูกทัพกรุงธนบุรีล้อมเมือง เป็นของเกิดสำหรับกู่บารมีเข้าศึก ทำให้ทัพเจ้าพระฝางเกิดท้อใจจนพ่ายในที่สุด^{๑๐๔}

การอยู่ในรูปพระของเจ้าพระฝาง เอื้อประโยชน์ที่จะอธิบายความคิดทางศาสนาอย่างเรื่อง “จักรวาทิน” เพื่อใช้เป็นอุดมการณ์ทางการเมือง จะเห็นได้ว่าอาณาบารมีของเจ้าพระฝางนั้น น่าจะมีมาก ถึงขนาดที่เจ้าเมืองน่านที่หลักฐานเรียกเจ้าเมืองไชย^{๑๐๕} ก็เข้ามาสวามิภักดิ์กับขมมนุเจ้าพระฝางด้วย นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานว่าพบพระพุทธรูปทรงเครื่องที่วัดพระฝางซึ่งอาจสร้างในสมัยเจ้าพระฝาง^{๑๐๖} (ปัจจุบันอยู่หน้ามุขวิหารสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชวรนายก วัดเบญจมบพิตร กรุงเทพฯ) อันเป็นคติความเชื่อจากเรื่องมหาชมพูดิสุต^{๑๐๗} หรือในสมัยปลายอยุธยาเรียกว่าชมพูดิวัตตซึ่งน่าจะจะเป็นความคิดที่แพร่หลายอยู่แล้วในเวลานั้น^{๑๐๘}

^{๑๐๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘ .

^{๑๐๓} อภินิหารบรรพบุรุษ และ ปฐมวงศ์, บุญเดือน สิริวงษ์ ชำระต้นฉบับ (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๔๑.

^{๑๐๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชวรนายก, ไทยรบพม่า, หน้า ๓๓๑

^{๑๐๕} นายสวนมหาดเล็ก, “โคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี,” ใน วชิรญาณ ตอนที่ ๑๑๑ (กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๒), หน้า ๕๓-๗๐.

^{๑๐๖} กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์กรมศิลปากร, พระพุทธรูปสำคัญ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๓), หน้า ๕๗.

^{๑๐๗} สูตรที่ว่าด้วยเรื่องพระพุทธเจ้าทรงมานพระยามหาชมพูดิ ก็เป็นต้นเค้าอย่างหนึ่งให้แก่การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่อง ดูเพิ่มเติมใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชวรนายก, ตำนานพุทธเจดีย์, หน้า ๒๔๓.

^{๑๐๘} คู่มือที่ ๓ การประดิษฐานพุทธศาสนาในลังกาของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

แสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้นำทั้งทางโลกและทางธรรม เป็นทั้งพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ที่สามารถจำแลงเป็นจักรพรรดิราชาใช้กำลังอำนาจได้เมื่อถึงคราวจำเป็น

การปราบอธรรมตามความเชื่อทางพุทธศาสนาใน มหาปชาบดีสูตร ความคิดดังกล่าวไม่ได้เป็นความคิดใหม่ในสังคมไทย แต่เป็นจารีตที่ได้มีการนำมาปฏิบัติมาช้านาน เช่น ในสมัยพระเจ้าปราสาททอง^{๑๑๕} ผู้วิจัยมีความเห็นว่าการกระทำของเจ้าพระฝางไม่ได้หลุดจากกรอบจากความเชื่อทางศาสนาแต่อย่างใด แต่เป็นการหลุดจากกรอบจารีตธรรมเนียมปฏิบัติที่คุ้นเคยของข้าราชการสำนักอยุธยา อย่างไรก็ตามแม้การอยู่ในรูปพระ ช่วยส่งเสริมให้ความคิดเรื่อง “จักรวาทิน” ปราบอธรรมของเจ้าพระฝาง “ชัดเจนขึ้น” แต่การปฏิบัติดังกล่าวยังเป็นเรื่องที่ใหม่มาก ในสายตาผู้เคยมีชีวิตอยู่ในระบบราชการกรุงศรีอยุธยา แม้มีแรงบีบบังคับจากสภาพสังคมที่กลียุค หรือเป็นความเชื่อที่แพร่หลายอยู่แล้วก็ตาม การกระทำของเจ้าพระฝางก็ยัง “สุดโต่ง” ในทัศนะของชนชั้นนำไทยสมัยกรุงธนบุรี ซึ่งก็ไม่ได้ประกันว่าความคิดดังกล่าวจะถูกทำให้สำเร็จลงได้เมื่อถึงวาระสุดท้ายของชุมนุม

ถ้าย้อนกลับไปพิจารณาความคิดเรื่องจักรวาทินของพระเจ้าปราสาททอง เปรียบเทียบกับกรณีเจ้าพระฝาง อาจเปรียบดังถนนสายเดียวกันแต่เริ่มเดินกันคนทาง พระเจ้าปราสาททองอาจทรงมีจุดมุ่งหมายที่จะต้องการพระโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้ามากกว่าเป็นจักรพรรดิ ดังที่มีการตีความกันอย่างแพร่หลาย^{๑๑๖} แต่ทรงอาจคิดว่าทรงเป็นพระจักรพรรดิ(ราชาธิราชในหมู่นักจารีต)อยู่แล้วในฐานะผู้ครองจักรวรรดิอยุธยา นอกจากนี้ยังมีความเป็นหน่อพุทธางกูรอยู่ในพระองค์ก็ได้ แต่ในขณะที่เจ้าพระฝางอาจคิดในมุมกลับกัน ว่าตนนั้นเป็นผู้มีบุญ (พระโพธิสัตว์, พระพุทธเจ้า) แต่ด้วยความจำเป็นทางบ้านเมืองสังคมที่เดือดร้อน จึงมีความจำเป็นที่ต้องจำแลงตนเป็น “พระจักรพรรดิ” ใช้กำลังอำนาจตามความเชื่อทางศาสนา เพื่อรักษาอาณาประชาราษฎร์ก่อตั้งอาณาจักรประดิษฐานพุทธศาสนาให้มั่นคง แต่อย่างไรก็ตาม “จักรวาทิน” ของเจ้าพระฝางก็แตกต่างอย่างมาก กับพระจักรพรรดิในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต คือ เป็นจักรพรรดิโดยความจำเป็น (จำแลงชั่วคราว) เพื่อปราบอธรรมให้ปวงชน ไม่ได้เป็นถาวรเน้นความสัมพันธ์ระดับกษัตริย์ต่อกษัตริย์ ดังนั้นชุมนุมนี้จึงมีผู้คนเข้าร่วมมาก

แต่ชุมนุมนี้ก็กลับถูกกล่าวหาโจมตีด้วยมาตรฐานทางศีลธรรมว่า “นอกรีต” จากรัฐที่มีอุดมการณ์ทางการเมืองแตกต่างออกไป อาจกล่าวได้ว่าชุมนุมเจ้าพระฝางถือเป็นความคิดความพยายามสถาปนาความคิดทางศาสนา ที่ดูจะสุดโต่งในมุมมองชนชั้นนำสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ แต่เป็นที่น่าสังเกตอย่างยิ่งว่าเหตุใดจึงมีผู้เข้าร่วมกับชุมนุมนี้มาก ทั้งที่

^{๑๑๕} สมัยร.๒ มีการบรรจุพระธาตุหรือพระบรมสารีริกธาตุในพระพุทธรูปทรงเครื่อง

^{๑๑๖} ศรีศักร วัลลิโภดม, “จากพระเจ้าอู่ทองถึงพระเจ้าปราสาททอง,” เมืองโบราณ, หน้า ๔๑.

ไม่ไกลจากนั้นก็ยังมีชุมชนพระยาพิชัยโลกที่รักษาระเบียบแบบแผนปฏิบัติของกรุงศรีอยุธยา แต่น่าจะมีผู้เข้าร่วมน้อยกว่ามาก เนื่องจากความจำเป็นทางสังคมแบบแผน หรือธรรมเนียมปฏิบัติไม่ได้เป็นสิ่งจำเป็น และไม่สามารถแก้ไขความเดือดร้อนของคนในสังคม จนเป็นเหตุให้ชุมชนเจ้าพระฝางทำลายชุมชนดังกล่าวได้โดยง่าย

ปัญหาดังกล่าวควรที่จะต้องศึกษาต่อไปบางที “ความสุตโถงนอกรีต” อาจเป็นเพียงภาพที่ใช้อ้างในการสร้างความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจในหัวเมืองเหนือ โดยอ้างถึงความจำเป็นในการชำระประดิษฐานพระศาสนาในบริบทของชนชั้นนำไทยก็เป็นได้ ดังปรากฏว่า หลังจากปราบชุมนุมเจ้าพระฝางได้สำเร็จ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็โปรดให้ สมโภชพระบรมธาตุเมืองฝางและชำระพระสงฆ์ฝ่ายเหนือ พร้อมอธิบายเหตุผลการชำระพระศาสนาและโจมตีชุมนุมเจ้าพระฝางว่า “พรรคพวกเพื่อนอ้ายเรือนฝางย่อมนึกถือปีนรบศึก ฆ่าคนปล้นเอาทรัพย์สิ่งของ และกินสุราส้องเสพด้วยสีกาให้ขาดจากสิกขาบท จักปราศิก เป็นลามกอยู่ในพระศาสนาจะนี้จะไว้มิได้”^{๑๑๑}

(ข) มหาดากรุงเก่า

ในกรณีมหาดาวิดพระรามกรุงเก่า นั้น อยู่ภายใต้บรรยากาศทางการเมืองและสถานที่ที่ต่างออกไปจากกรณี “เจ้าพระฝาง” มาก กรณีมหาดาเกิดขึ้นเมื่อช่วงปลายรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี หลังจากพระเจ้ากรุงธนบุรีปราบชุมนุมต่าง ๆ สถาปนาอาณาจักรได้มั่นคงระดับหนึ่งแล้ว และสถานที่เกิดก็อยู่ภายใต้ขอบเขตอาณาของธนบุรีคือที่ “กรุงเก่า” กรณีของมหาดาอาจมีแรงขับจากปฏิกิริยาความไม่พอใจของสภาพสังคมที่เป็นอยู่ อาจเนื่องมาจากเรื่องความอดอยากของผู้คน รวมถึงความไม่พอใจของชาวกรุงเก่า ดังปรากฏหลักฐานว่าพระเจ้าตากปล่อยให้ชาวจีนชุดทำลายสถานที่ทางศาสนาเพื่อแสวงหาสมบัติ^{๑๑๒}

จากปัญหาดังกล่าวน่าจะสร้างความไม่พอใจกับผู้ที่ยังเหลืออยู่ที่กรุงเก่า แต่กรณีมหาดา ยังไม่ได้เป็นปัญหาใหญ่โตต่อราชอาณาจักรนัก เพราะทางส่วนกลางสามารถปราบปราม อย่างรวดเร็วในขณะที่ยังไม่ได้มีเป้าหมายที่แน่นอนอยู่ช่วงก่อตั้ง พงสวदारฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กล่าวถึงเหตุการณ์นี้แต่เพียงสังเขปว่า “ในปีนั้นมหาดาบวชอยู่วัดพระราม ประพฤติพาลทุจริตมิได้ตั้งอยู่ในศีลสังวรวินัย กอปรด้วยการโกหกหลอวงคนให้ลุ่มหลง กำเรบจิตคิดการกบฏต่อแผ่นดิน จึงตรัสให้เอาคุมเอาตัวลงมาสิ้นทั้งพรรคพวก

^{๑๑๑}“พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ,” ใน ประชุมพงสาวดารภาคที่ ๖๕, หน้า ๕๐-๕๑.

^{๑๑๒}“จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” ใน ประชุมพงสาวดารเล่ม ๒๓, หน้า ๕๓.

แล้วให้ประหารเสีย ณ ป้อมวิชัยประสิทธิ์”^{๑๑๑} สังเกตได้ว่ากรณีมหาคาก็ถูกประณามจากผู้บันทึกพงสาวดารอันเป็นจารีต ที่มอบให้กับไพร่หรือภิกษุสงฆ์ที่อาญาทำทนายอำนาจรัฐส่วนกลาง แม้ยังไม่ได้อยู่ในฐานะที่ก่อให้เกิดอันตรายมากก็ตาม

หลักฐานน่าสนใจที่กล่าวถึงกรณีมหาคาก็อีกแห่ง ได้แก่ บันทึกความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ที่แม้หลักฐานดังกล่าวจะบันทึกโดยเจ้าราชวงศ์ แต่ก็อยู่นอกเหนืออิทธิพลของรัฐหรือพุทธศาสนามากกว่าจารีตการบันทึกพระราชพงสาวดาร ดังปรากฏเรื่องราวของมหาคาโดยพิสดาร ความว่า ในปีพ.ศ. ๒๓๒๒ “ฝ่ายผู้รักษากรุงเก่า เชื้อถือมหาคาว่าผู้มีบุญ จะมารื้อถ้ำการนำขนทรัพย์ขึ้นสร้างวัดพระราม ผูกโคลงข้างเผือกผู้งาค่า ฝ่ายชาวหุ้มโคลงผ้าดำหุ้มงา เพลาเย็นรอนๆ ชูรูปข้างไว้วัดมุนษราช คนไม่รู้ในกลเชื้อถือมาก ผู้คนหลงเชื่อว่ามหาคามิบุญจริงจะขึ้นข้างเผือกผู้งาค่า ขึ้นปราสาทสุริยาอัมรินทร์”^{๑๑๒}

กรณีมหาคาอาจเป็นกรณีที่แสดงให้เห็นการหวนคำนึงถึงความรุ่งเรืองของอาณาจักรอยุธยา ทำให้มีผู้คนเข้าร่วม ผู้ที่มีความคิดดังกล่าวน่าจะมีมาก อยุธยาในขณะนั้นคงไม่ต่างจากเมืองร้าง วัดวาอารามถูกพวกจีนขุดค้นทำลาย สภาพดังกล่าวเอื้อจากความคิดถึงความรุ่งเรืองในอดีตของบ้านเมืองที่เปลี่ยนแปลงพินาศไปอย่างตั้งตัวไม่ทัน

การอยู่ใน “รูปพระ” ของมหาคาเอื้อต่อการนำความเชื่อทางศาสนาของคนในสังคมมาใช้อ้างอาณัติของตนซึ่งไม่พ้นเรื่อง “จักรวาทิน” เช่นเดียวกับ “เจ้าพระฝาง” ในจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี บันทึกว่ามหาคาถึงกับอ้างว่าตนเป็นผู้ครอบครองข้างเผือกผู้งาค่า “เผือกเนียม” (ยังไม่เคยมีปรากฏในประวัติศาสตร์ไทย ส่วนใหญ่เป็นเผือก หรือเป็น นียม (งาค่า) อย่างใดอย่างหนึ่ง) มีผู้คนหลงเชื่อจำนวนมากแต่ความดังกล่าวกลับไม่ปรากฏในพงสาวดารฉบับที่เป็นทางการอย่างฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) หรือ พงสาวดารที่ชำระในรัตนโกสินทร์ อาจตั้งข้อสังเกตว่าเหตุใดพงสาวดารฉบับที่เป็นทางการ จึงบันทึกเรื่องข้างเผือกของเจ้าพระฝางแต่กลับไม่บันทึกเรื่องข้างเผือกของมหาคา ประการแรก ข้างเผือกของมหาคาเป็นเรื่องโกหก ถ้ามีจริงการจับได้ย่อมเป็นการเสริมอาณัติให้มีพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่เป็นการสร้างเรื่องขึ้น พงสาวดารจึงเลือกที่จะไม่กล่าวถึง แต่การที่บันทึกเรื่องข้างเผือกของเจ้าพระฝางนั้นในนัยยะหนึ่งเป็นการแสดงออกที่เห็นว่ามีความเหมาะสมกว่าที่จะเป็น “พระจักรพรรดิ” ครอบครองสิ่งสำคัญอย่างข้างเผือก การครอบครองข้างเผือกของเจ้าพระฝางถือเป็นสิ่งที่ไม่เหมาะสมไม่ควรคู่สุดท้ายข้างเผือกก็ย่อมสมควรอยู่กับ “พระจักรพรรดิ” สอดคล้องกับหลักฐานในชั้นหลัง

^{๑๑๑} “พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ,” ประชุมพงสาวดารภาคที่ ๖๕, หน้า ๑๒๓.

^{๑๑๒} จดหมายเหตุความทรงจำ ของพระเจ้าไป๋กัซเซอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพธิ์) ตั้งแต่ จ.ศ. ๑๑๒๕-๑๑๘๒ (กรุงเทพฯ: ดันฉบับ, ๒๕๔๖), หน้า ๑๐-๑๑.

ในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ที่ทรงถึงกับอ้างว่าข้างตกลูกฟ้างเผือก ขณะกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีล้อมเมืองสวางคบุรี เป็นนิมิตหมายมงคลแก่ศัตรูเป็นเหตุให้ กองทัพเจ้าพระฝางท้อถอยใจ ซึ่งถ้าจะมองในมุมกลับกันว่าการครอบครองข้างเผือก เป็นการแสดงถึงบารมีเจ้าพระฝาง และเพิ่มขวัญกำลังใจกองทัพเจ้าพระฝางก็ไม่น่าจะเกินเลยนัก

ปรากฏว่าข้างเผือกเจ้าพระฝางที่ตามจับได้ ได้ยื่นข้างอยู่ในราชสำนักกรุงธนบุรีถึง พ.ศ. ๒๓๑๕ จึงล้ม^{๑๑๕} อย่างไรก็ตามในพงสาวดารก็ไม่ได้ปรากฏว่าบันทึกว่าทั้งมหาด และเจ้าพระฝางอ้างตนเป็นหนึ่งในผู้มีบุญ ฝิบูนุ หรือพระจักรพรรดิแต่อย่างใด เพราะ พงสาวดารเป็นเรื่องราวของกษัตริย์และบันทึกโดยพระราชโองการของกษัตริย์ อุดมคติของ กษัตริย์อย่างเรื่อง “พระจักรพรรดิ” หรือ “พระโพธิสัตว์” จึงถูกจำกัดไว้เฉพาะกษัตริย์ แม้สถาบันสงฆ์จะเป็นที่เคารพนับถือของคนทั่วไป แต่การกระทำดังกล่าวยังเป็นเรื่องที่ชน ชั้นน้อมมองว่า “สุดโต่ง” ผิดจารีต เนื่องจากราชาอาณาจักรอยุธยาที่เจริญรุ่งเรืองยาวนานยังไม่เคยอยู่ในสภาวะ “กลียุค” เช่นเหตุการณ์หลังการเสียกรุง เป็นเหตุให้ผู้ที่อยู่ใน “รูป พระ” สามารถนำความคิดความเชื่อทางพุทธศาสนามาใช้อธิบายอุดมการณ์ทางการเมืองของตน

ข. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ

ในงานเรื่อง “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)” ของสายชล สัตยานุรักษ์ อธิบายว่าการที่ ชนชั้นนำในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีความคิดแบบกระฎุมพี คงเป็นเหตุสำคัญที่ทำให้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเลือกเน้นคติธรรมมิกราชาธิราช หรือสิ่งที่สาย ชลอธิบายว่าหมายถึง “พระโพธิสัตว์” อันเป็นอุดมการณ์สูงสุดของชนชั้นนำ เนื่องจากคติ ธรรมมิกราชาธิราชเป็นคติที่จะทรงปฏิบัติได้จริงๆ^{๑๑๖} อย่างไรก็ตามสายชลไม่ลืมที่จะ อธิบายว่า การอ้างพระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ไม่เพียงพอที่จะยืนยันถึงสิทธิธรรมในการครองราชย์ แต่ทรงใช้คติพระโพธิสัตว์พิสูจน์ สิทธิธรรมของพระองค์ด้วยการแสดงออกให้เป็นที่ปรากฏว่า ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจต่อ สังคมโดยบริบูรณ์โดยอาศัยคุณสมบัติที่พระโพธิสัตว์มีอยู่ ราชสำนักแห่งการกรุง

^{๑๑๕} “พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ,” ใน *ประชุมพงสาวดารภาคที่ ๖๕*, หน้า ๑๑๓-๑๑๔.

^{๑๑๖} สายชล สัตยานุรักษ์, *พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)*, หน้า ๒๘๑.

รัตนโกสินทร์พยายามสถาปนาอุดมการณ์ของรัฐที่ตอบสนองต่อปัญหาทางการเมืองในเวลา
นั้น^{๑๑๓} พระมหากษัตริย์ทรงแสดงออกว่าทรงเป็นธรรมิกราชาธิราชมีรากฐานอยู่บน
ประสบการณ์ตามที่เป็จริงมากกว่าการเป็นจักรพรรดิ ราชสำนักเน้นภารกิจของจักรพรรดิ
ในส่วนที่พระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นมนุษย์ธรรมดาจะสามารถปฏิบัติได้จริงมากขึ้น^{๑๑๔}
โดยเฉพาะลักษณะทางธรรมเนื่องจากลักษณะทางกำลังอำนาจของพระจักรพรรดิในอุดมคติ
ที่เป็นใหญ่ปราบปรามทั้ง ๔ ทวีป ไม่สามารถเข้าถึงและอธิบายได้ภายใต้บรรยากาศ
ความคิดของชนชั้นนำที่มีลักษณะกระฎุมพี

ขณะที่ในบทความเรื่อง “บุเรงนองกะยอদিনนรธา ราชาเหนือราชาในสกลชมพู
ทวีป” ของ สุเนตร ชุตินทรานนท์ กลับมองต่างออกไปว่าชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๑
ยังให้ความสำคัญกับคติจักรพรรดิราช ทั้ง พระราชพิธี สมัญญานาม บทงานวรรณกรรม
และการสงครามขยายปริมณฑลทางอำนาจ^{๑๑๕} รวมไปถึงการชำระพระราชพงสาวดารที่ให้
ภาพพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ในฐานะบุรพกษัตริย์ที่เป็นแบบอย่างของพระจักรพรรดิราช
ในหมู่อริราชศัตรู^{๑๑๖}

ในทัศนะของผู้วิจัยประการแรกผู้วิจัยมีความเห็นว่าการเลือกลักษณะที่ปฏิบัติได้จริง
ของพระจักรพรรดิ โดยเฉพาะหน้าทางธรรมมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา(เป็นอย่างน้อย) ชนชั้น
นำไทยตั้งแต่สมัยอยุธยา ไม่ได้ถือเอาตนเองเป็นจักรพรรดิในอุดมคติตั้งแต่ต้น อันเป็นผล
มาจาก สงคราม, การค้า, การเข้ามาของชาติตะวันตก, การค้าระบบบรรณาการกับจีน
และความคิดเรื่องตำแหน่งของอยุธยาที่อยู่ในปัจจุบันประเทศ ซึ่งไม่ใช่ที่จุดของพระ
จักรพรรดิ

แต่ฐานะ “ราชาเหนือราชา” ก็ยังเป็นอุดมคติสูงสุดทางโลกของชนชั้นนำไทย
ส่งผลให้ได้มีการเลือกเอาลักษณะต่างๆของจักรพรรดิราชมาปรับใช้กับรูปแบบการเมือง
การปกครอง เช่น “ราชาธิราช” คือความเป็นราชาเหนือราชาในหมู่อริราชศัตรู หรือ
“จักรพรรดิในปริมณฑลอันจำกัด” ในบางรัชสมัยลักษณะทางธรรมของพระจักรพรรดิ
“ธรรมราชาธิราช” ถูกเลือกให้เป็นอุดมการณ์หลักของรัฐ อย่างไรก็ตามก็ก็ต้องควบคู่ไปกับ
การแสดงความเป็นจักรพรรดิทางกำลังอำนาจ ซึ่งถือเป็นสิ่ง “จำเป็น” ที่ต้องทำในระบบ
ความสัมพันธ์ของรัฐจารีต คติจักรพรรดิราชในสมัยอยุธยาถูกเน้นมากกว่าความคิดเรื่อง
“พระโพธิสัตว์” เพราะสังคมยังไม่ถึงกลียุค ขนาดที่ต้องมีมหาสมมุติราชโพธิสัตว์มาแก้ไข

^{๑๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

^{๑๑๕} สุเนตร ชุตินทรานนท์, บุเรงนอง(กะยอদিনนรธา) กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย, หน้า ๑๕ .

^{๑๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑.

ปัญหาเหมือนสภาพบ้านเมืองหลังเสียกรุง ภาพพระโพธิสัตว์การบำเพ็ญบารมีพระโพธิญาณของพระมหากษัตริย์ที่ปรากฏในพงศาวดารอยุธยาที่ชำระในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ ล้วนเป็นอุดมการณ์ทางการเมืองของชนชั้นนำหลังเหตุการณ์เสียกรุงครั้งที่ ๒ ตามความจำเป็นของสภาพบ้านเมือง

ประเด็นต่อมาการที่ สายชล เสนอว่าราชสำนักแห่งรัตนโกสินทร์ใช้อุดมการณ์ธรรมิกราชาธิราช (พระโพธิสัตว์) เพื่อให้กษัตริย์กรุงรัตนโกสินทร์เป็นที่ยอมรับมีสิทธิธรรมที่จะเป็นใหญ่เหนือผู้ปกครองหัวเมืองและประเทศราชเหนือกว่ากษัตริย์อังวะ กรุงรัตนโกสินทร์ใช้อุดมการณ์ธรรมิกราชาธิราช อ้างความเป็นศูนย์กลางความรุ่งเรืองของพุทธศาสนา ซึ่งได้ดำรงรักษาพุทธศาสนาอันบริสุทธิ์ถูกต้องเป็นแบบอย่างแก่นานาประเทศ ทำให้มีความชอบธรรมที่จะเป็นศูนย์กลางของ “จักรวรรดิ”^{๑๒๑}

ผู้วิจัยมีความเห็นคล้อยตามสายชลว่า อุดมการณ์ทางการเมืองหลักของชนชั้นนำในรัชกาลที่ ๑ (อากรวมถึงพระราชศรัทธาส่วนพระองค์) คือความคิดเรื่อง “พระโพธิสัตว์” ที่สายชลอธิบายว่าเป็น “ธรรมิกราชาธิราช” ที่ยังมีปัญหาอยู่มากในการตีความ* ในที่นี้ผู้วิจัยจะเรียกความคิดดังกล่าวว่า “มหาสมมติราชโพธิสัตว์” นอกจากนี้คติจักรพรรดิไม่ใช่อุดมคติหรือพระราชศรัทธาสูงสุดของชนชั้นนำอย่างสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ

หลักฐานสำคัญที่สายชลใช้อธิบายให้เห็นว่ารัชกาลที่ ๑ ไม่ได้ทรงปรารถนาความเป็น “พระจักรพรรดิ” คือ จารึกวัดพระเชตุพนฯ ว่าทรง “ไม่ปรารถนา บรมจักร จุลจักร”^{๑๒๒} แต่อย่างไรก็ดีในการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ในคราวเดียวกันนี้เองเป็นที่น่าสังเกตว่าก็โปรดให้เขียนเรื่อง “พระมานท้าวมหาขมภู”^{๑๒๓} ที่ผนังพระอุโบสถ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับคติจักรพรรดิโดยตรง*

นอกจากนี้สายชลยังได้อ้างหลักฐานอย่างประชุมพระราชปวงจนาในสมัยรัชกาลที่ ๑ ที่ทรงมีพระราชดำริว่า “พระยาบรมจักรพรรดิไม่สามารถจะโปรดสัตว์ทั้งปวงให้ได้โลกุตระสมบัติสิ้นสังสารทุกข์ในชาตินั้น โปรดสัตว์ทั้งปวงให้ได้แต่มนุษย์สมบัติสวรรค์

^{๑๒๑} สายชล ตัดยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒), หน้า ๒๘๒ .

* ผู้วิจัยเสนอว่าธรรมิกราชาธิราช หรือ ธรรมราชาธิราช คือ ลักษณะทางธรรมของพระจักรพรรดิ

^{๑๒๒} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๕๕.

^{๑๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒ .

* ท้าวมหาขมภู หรือ ขมภูบดีสูตร เป็นพระสูตรนอกนิบาต คือนอกพระไตรปิฎก กล่าวถึงเมื่อพระพุทธเจ้าทรงเนรมิตกายเป็นพระจักรพรรดิราช เพื่อทรมานท้าวมหาขมภูให้ละพศ ยอนนับถือพุทธศาสนา ดูเพิ่มเติมใน เพ็ญสุภา สุขคตะ, “การศึกษาภาพจิตรกรรมในพระอุโบสถวัดนางนองวรวิหาร,” (วิทยานิพนธ์การศึกษาศาตามหลักสูตรปริญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑)

สมบัติ”^{๑๒๔} หรือ การชำระวรรณกรรมทางศาสนา ที่แสดงออกให้เห็นถึงการเน้นลักษณะทางธรรมของพระจักรพรรดิมากกว่าลักษณะทางกำลังอำนาจ สาเหตุหลักก็เนื่องมาจากการที่คคจักรพรรดิให้ความสำคัญแก่น้ำที่ทางธรรมของพระมหากษัตริย์น้อยกว่าคคิทธิกรมกษัตริราช(ของสายชล) การเน้นหน้าที่ในการจรรโลงธรรมต่อสังคมจนถึงสอนธรรมแก่พระสงฆ์ความคิดมีมาตั้งแต่พระเจ้ากรุงธนบุรี ลักษณะของพระเจ้าทรงธรรมในพงศาวดารอาจเป็นความคิดที่มีเบื้องหลังมาจากอุดมการณ์ของชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๑ ทำให้ความคิดเรื่องธรรมกษัตริราชเอื้อให้พระมหากษัตริย์ทรงเน้นหน้าที่ในทางธรรมของพระองค์ได้มากกว่าคคจักรพรรดิ ซึ่งทำให้พระมหากษัตริย์มีฐานะเป็นผู้นำสูงสุดของพุทธจักร^{๑๒๕}

ผู้วิจัยมีความเห็นต่างออกไปว่าความคิดว่าชนชั้นนำไทยตั้งแต่หลังเสียกรุงเป็นต้นมาจากการที่ต้องเผชิญสภาวะกลียุค การล่มสลายของการเมืองแบบจักรวรรดิ ปัญหาสิทธิธรรมในการขึ้นสู่อำนาจและปัญหาต่างๆภายในรัฐ ส่งผลให้ชนชั้นนำไทยพยายามที่จะเลือกความคิดทางศาสนา มาอธิบายอุดมการณ์ทางการเมืองในการขึ้นสู่อำนาจและรักษาอำนาจของตน ทั้งการเมืองภายในและระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตภายนอก ดังที่กล่าวไปแล้ว คคจักรพรรดิ หรือ พระโพธิสัตว์ อย่างใดอย่างหนึ่งไม่สามารถ รักษาฐานะศูนย์กลางในปริมนทลอำนาจ และรักษาความจงรักภักดีของอาณาประชาราษฎร์ไว้ได้ ดังนั้นชนชั้นนำไทยจึงนำความคิดเรื่องจักรพรรดิและพระโพธิสัตว์ มาปรับใช้กับรูปแบบการเมืองการปกครองอย่างแยกย่อย

๑. สมมติราชโพธิสัตว์อุดมการณ์ทางการเมืองภายในรัฐ

การสถาปนาอุดมการณ์ทางการเมืองของชนชั้นนำในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เกิดขึ้นในสภาวะการณ์ทางการเมืองที่ขาดเสถียรภาพไม่ต่างจากสภาพบ้านเมืองหลังเสียกรุงนัก ชนชั้นนำจำเป็นต้องให้คำอธิบายแก่การสลายตัวของรัฐ และการสูญเสียสิทธิธรรมของผู้ปกครองเดิมพร้อม ๆ กันไปกับการสร้างความชอบธรรมแก่รัฐและผู้ปกครองใหม่^{๑๒๖} การขึ้นสู่อำนาจของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จากการสำเร็จโทษพระเจ้ากรุงธนบุรี นอกจากนั้นยังต้องปราบปรามกลุ่มอำนาจเก่า “ผู้ที่นับถือคิดถึงบุญคุณเจ้ากรุงธนบุรี” ทั้ง

^{๑๒๔} ประชุมพระราชปณิธาน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๓), หน้า ๑๘.

^{๑๒๕} สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒), หน้า ๒๒๖.

^{๑๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐.

เจ้านายและขุนนางระดับสูงได้ถูกประหารชีวิตมากกว่า ๔๐ คน^{๑๒๗} การควบคุมกำลังพลก็ยังเป็นปัญหาเรื้อรังมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี ไพร่ก็ยังคงกระจัดกระจายพลัดพรากไปจากถิ่นที่อยู่ยากที่จะจัดให้เข้าสังกัดกรมกองได้อย่างทั่วถึง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาวะที่ระบบราชการเพิ่งได้รับการรื้อฟื้นขึ้นใหม่และยังอ่อนแออยู่ มุลนายส่วนใหญ่ได้ไพร่หลวงไพร่สมและทาสเชลยมาเป็นสมบัติของตน ไพร่ยังมีการปฏิเสธกฎเกณฑ์ของระบบไพร่มากรุดังปรากฏว่ารัฐต้องตราพระราชกำหนดใหม่เพื่อนำมาใช้ในการแก้ปัญหาการควบคุมระบบไพร่ “พระราชกฤษฎีกาเสียดย ย่อมหลบหนีไปแอบแฝงอยู่ด้วยเจ้ากรมการ ณ แขวงหัวเมือง บ้าง เทียวหลบหลีกขึ้นล่องเข้าออกไปมาค้าขายทำมาหากินโดยอิฉารมณของตัวก็มี บ้าง^{๑๒๘} หรือ อ้างเป็นทาสผู้มีชื่อก็มีบ้าง^{๑๒๙}

นอกจากนี้ปัญหาปากท้องประชาชนก็ยังเป็นปัญหาสำคัญยิ่งของรัฐ ปรากฏหลักฐานว่า ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์อาหารการกินของราษฎรและรัฐยังขาดแคลน ความต้องการเสบียงอาหารของกองทัพ เพื่อรองรับความจำเป็นในศึกสงครามป้องกันอาณาจักรยังไม่เพียงพอต่อความต้องการ จนรัฐต้องขอยืมข้าวเปลือกจากราษฎรเพื่อใช้ในกองทัพ^{๑๓๐}

ในส่วนของพุทธจักร สภาพความรู้ของพระสงฆ์ในระยะแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ยังมีจำกัด เห็นได้จากคำปรารภในคราวที่จะให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกว่า “อนึ่งท่านผู้รักษาพระไตรปิฎกทุกวันนี้ผู้น้อยนัก”^{๑๓๑} ในสังคีตยวงศ์ยังบรรยายถึงความจำเป็นในการสังคายนาพระไตรปิฎกว่า “ภิกษุทั้งหลายนั้น มีบุญน้อย มักหลงลืม มิได้ทรงไตรปิฎกเป็นบุญชนปัญญาน้อย ฟังน้อย เมื่อถือพระธรรม พระวินัยไม่ได้เหมือนด้วยสังคีตยครั้งโบราณเมื่อถือเอาพระธรรม พระวินัยที่พิรุช พิปริต แปรเคลื่อนคลาด จึงได้จารพระพุทธรวจนะให้บริสุทธิตามสติกำลัง”^{๑๓๒} จากปัญหาดังกล่าวส่งผลให้ชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๑ เฝียดูกับวิกฤตความชอบธรรมในการอ้างตนเป็นผู้สืบทอดอำนาจจากรัฐสยาม (อยุธยา) ทำ

^{๑๒๗} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำ, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี, หน้า ๒๐๘.

^{๑๒๘} “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๒,” ใน กฎหมายตราสามดวง, หน้า ๗๒๑ อ้างถึงใน สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒), หน้า ๑๗๐-๑๗๑.

^{๑๒๙} “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๘,” ใน กฎหมายตราสามดวง, หน้า ๗๓๐. อ้างถึงใน สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒), หน้า ๑๗๑.

^{๑๓๐} “สำเนาบัญชีจ่ายข้าวส่งกองทัพ,” หมู่อุดหมายเหตุการณ์ที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๔๗ เลขที่ ๑ (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

^{๑๓๑} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๐๕.

^{๑๓๒} สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษร), หน้า ๒๗๕.

ให้ต้องมีการใช้คำอธิบายทางพุทธศาสนาอย่างมาตรฐานทางศีลธรรม ที่เป็นความเชื่อความศรัทธาของคนส่วนใหญ่ในสังคม มาอธิบายความชอบธรรมในการขึ้นสู่อำนาจของตน

ผลของการเสียดังและสงครามขยายอาณาเขตในสมัยกรุงธนบุรี ส่งผลโดยตรงต่อคนภายในรัฐ การแสดงความเป็น “ราชาธิราช” ของกษัตริย์ถูกมองว่าเป็นต้นเหตุของ “กบฏ” ในทัศนะของประชาชนหรือแม้แต่ขุนนาง “จักรพรรดิราช” ไม่สอดคล้องกับความจำเป็นของสังคมภายในรัฐเวลานั้น ที่ต้องการความอยู่รอดของปากท้องและความเมตตาจากผู้นำ สังคมต้องการคนที่มาช่วยให้บ้านเมืองประชาชนพ้นจากความทุกข์ยาก การหลบหนีการสักเลกของไพร่เป็นตัวอย่างที่ดีของการไม่เชื่อมั่นว่าระบบราชการ (การควบคุมไพร่) จะช่วยทำให้ชีวิตของตนดีขึ้นได้ ด้วยความเสื่อมของระบบจักรวรรดิที่ล่มสลาย ฐานะจักรพรรดิมีอาจผูกใจคนหรือดึงผู้คนให้อยู่ใต้อำนาจได้อีกต่อไป มีความจำเป็นที่ชนชั้นนำต้องหันมาสนใจให้ความสำคัญกับ “ไพร่” และความมั่นคงภายในมาก ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าระบบความความสัมพันธ์รัฐจารีตภายนอก เพราะรากฐานที่สำคัญในการควบคุมกำลังคนย่อมหมายถึง “ความมั่นคงในพระราชอำนาจ” อย่งไรก็ดี การดำเนินชีวิตของคนกลุ่มต่าง ๆ ยังคงผูกพันกับคำสอนทางศาสนาอย่างมาก ดังนั้นเมื่อชนชั้นนำจะสถาปนาความคิดหรืออุดมการณ์ทางการเมืองจึงต้องเลือกสรรความคิดนั้นมาจากศาสนา^{๓๓}

ประการแรกชนชั้นนำต้นรัตนโกสินทร์ มีความพยายามที่จะอธิบายอำนาจการได้มาทางการเมืองของตนเช่นเดียวกับในสมัยกรุงธนบุรี ว่ารัตนโกสินทร์ยังเป็น “ยุคใหม่” หลัง “กบฏ” ที่มี “พระโพธิสัตว์” ที่ถูกอาณาประชาราษฎร์เลือกให้เป็นผู้ปกครองโดยวิธี “มหาชนสมมติ” (ทั้งที่ความจริงเกิดจากการเลือกของขุนนางและไพร่มีบทบาทน้อย) ไม่ได้อ้างเพียงการสืบวงศ์มาจากสมมตราช อันเป็นความเชื่อทางศาสนาที่แพร่หลายในหมู่รัฐจารีตที่นับถือพุทธศาสนา แต่กลับต้องการอธิบายว่าตนเป็นสมมตราชโพธิสัตว์ และรัตนโกสินทร์เป็น “ยุคใหม่” ภายหลังจากกบฏหลังเสียดังกรุงธนบุรี ดังจะเห็นว่าชนชั้นนำอย่างรัชกาลที่ ๑ ไม่ใช้การสร้างความชอบธรรมแบบเดิมที่ถือปฏิบัติมาคือการสร้างความชอบธรรมทางสายโลหิตกับราชวงศ์เดิม ดังปรากฏหลักฐานว่าไม่ทรงรับสายเลือดพระเจ้ากรุงธนบุรีไว้ทำราชการฝ่ายในเลย แต่กลับเลือกที่จะโจมตีอธิบายการล่มสลายของอาณาจักร อยุธยา และธนบุรี โดยมาตรฐานทางศีลธรรม^{๓๔}

อย่างไรก็ตามในสังคีตยวงศับทนิพนธ์ของอรรถกถาจารย์ผู้นำทางความคิดที่สำคัญต้นรัตนโกสินทร์อย่างพระพิมลธรรม (สมเด็จพระวันรัตน์) กลับไม่ได้แยก “กบฏ” ออก

^{๓๓} สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒), หน้า ๑๓๕.

^{๓๔} นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, หน้า ๒๒๐.

จากรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี กล่าวคือผนวกรวบรวมบ้านแตกสาแหรกขาดเมื่อเสียดวงกับรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรีเข้าด้วยกัน พระพิมพ์ลธรรมบรรยายสภาวะทางสังคมในสมัยกรุงธนบุรีไม่ต่างไปจากหลังเสียดวง

“...ลู่พระพุทธรักษา ๒๓๒๒ ล่วงแล้ว ปีกุน จึงสมเด็จพระมหาศพระมหาเดช ทั้ง ๒ พระองค์ ผู้ทรงฤทธิ์มหิมาทั้งมหาบริวารยศพระทศบารมี ก็ตั้งเดือนน้ำพระเหตุภัยเหตุได้ทอดพระเนตรเห็นพระพุทธรูปเป็นต้นแลพระไตรปิฎกพระพุทธรูปจนกระทั่งหลาย พระสถูปพระธาตุเจดีย์ทั้งหลาย พระอารามพระวิหารแลบริเวณทั้งหลายต่างๆวิปริตต่างๆ พินาศต่างๆ”^{๑๑๕}

นอกจากนี้ชนชั้นนำต้นรัตนโกสินทร์ยังอธิบายการขึ้นสู่อำนาจ โดยการโจมตีด้วยมาตรฐานทางศีลธรรมของพระเจ้ากรุงธนบุรี ปรากฏเด่นชัดในเอกสารราชการที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีกับหัวเมืองหรือประเทศราช ในสารตราตั้งเจ้าพัฒนาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช มีความว่า “พระเจ้าตากสินได้ว่าราชการแผ่นดินครั้งนั้นกอบไปด้วยโมหะโลภะ มิได้ประพฤติการให้ชอบโดยขนบโบราณ”^{๑๑๖} ในศกอักษรพระเจ้าเวียงจันทน์ จ.ศ. ๑๑๔๔ อ้างถึงเนื้อความในศกอักษรที่ทางกรุงรัตนโกสินทร์ส่งไปว่า “สมเด็จพระมหากระษัตริราชเจ้าแต่กาลก่อน เสวยราชสมบัติ มิได้ตั้งอยู่ในยุดศีลธรรม ประพฤติการทุจริตคิดร้ายประเพณีกระษัตริราช”^{๑๑๗} และศกอักษรอีกฉบับหนึ่งกล่าวว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี “ประพฤติทุจริตคิดร้ายประเพณี ก็เกิดฆ่าฟันกันเองล้มตาย พินาศเสียหาย หาผู้ใดปกป้องคุ้มครองมิได้”^{๑๑๘} และเหตุผลสำคัญที่ชนชั้นนำต้นรัตนโกสินทร์ใช้ประณามพระเจ้าตาก คือทรงทำให้หน้าที่สำคัญที่สุดประการหนึ่งของกษัตริย์ที่ดีความคติพุทธศาสนาบกพร่องคือ “พิพากษากลับเท็จเป็นจริง”^{๑๑๙}

ข้อประณามดังกล่าวเป็นการปูทางให้ความคิดเรื่อง “มหาสมมติ” ที่อาณาประชาราษฎร์พากันเลือก “พระโพธิสัตว์” ให้เป็น “มหาสมมติ” พินาศอารรถคดีของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯเด่นชัดยิ่งขึ้น ในศกอักษรถึงเวียงจันทน์ จ.ศ. ๑๑๔๔ อธิบายว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯทรงเสด็จขึ้นครองราชย์โดยวิธีเอกชนนิกรสโมสรสมมุติ ไปพร้อมกับโจมตีพระเจ้ากรุงธนบุรีด้วยมาตรฐานทาง

^{๑๑๕} สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษรณ), หน้า ๒๔๘-๒๔๙.

^{๑๑๖} “เรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช,” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒, หน้า ๒๒๒.

^{๑๑๗} “ตำนานศกอักษรเมืองเวียงจันทน์เรื่องข้อราชการเมืองเวียงจันทน์,” หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๔๔ เลขที่ ๗ ก (เอกสารไม่มีพิมพ์เผยแพร่)

^{๑๑๘} เรื่องเดียวกัน

^{๑๑๙} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี,” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕, หน้า ๑๒๘.

ศีลธรรม “ด้วยเดชสี่ลัสจักรมีอันพระองค์ตั้งพระไทยจบำรุงโลกยแลพระศาสนา เจ้าแผ่นดินคว่นประพติตุจริตผิคนุราณราชประเวณีกี่เกิดฆ่าฟันกันเองล้มตายพินาศฉิบหายหาผู้ใคร่ปกป้องแผ่นดินมิได้ จึงพร้อมกันอาราธนาทรงเมตตาธิบดี จึงขึ้นปราบคาภิเษก”^{๑๔๐} นอกจากนี้ในสังคดียวงศ์ของพระพิมลธรรม ยังไม่ลืมที่จะจบบรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีด้วยการอธิบายว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีขึ้นสู่อำนาจด้วยวิธมหาสมมติ แต่ก็ถูกถอดโดยประชาชน เพราะไร้ธรรมหมดความชอบธรรมในอำนาจ และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงได้รับการอาราธนาจากอาณาประชาราษฎร์ให้ขึ้นครองราชย์โดยมหาสมมติแทนผู้หมดความชอบธรรม^{๑๔๑}

คำตัดยาธิษฐานในพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา พ.ศ. ๒๓๓๕ อธิบายถึงพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ที่ทรงประพตติปฏิบัติตามอย่างพระสมมติราชสืบมาว่า “หญิงชายสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงได้อยู่เย็นเป็นสุขปราศจากโจรคัศกรวิหิงษ์ไทยอุปัทวันตราย ได้เลี้ยงชีวิต โดยสุขานุสุข ทั้งนี้เพราะพระเดชเดชาานุภาพ พระราชวัตร อันพระองค์ประพตติตามมหาสมมติราชประเพณีสืบมา”^{๑๔๒}

นอกจากจะเลือกอธิบายการสร้าง ความชอบธรรมจาก การอ้างความเป็นสมมติราช ที่ได้รับการเลือกจากประชาชนให้เข้ามาแก้ไขปัญหาคความวุ่นวายของสังคมหลังกลียุคแล้ว ชนชั้นนำต้นรัตนโกสินทร์ยังนำความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ผู้เน้นธรรมสงเคราะห์ประชาชน มาใช้อธิบายความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจของตน

การยึดอำนาจจากพระเจ้ากรุงธนบุรีถูกทำให้ชอบธรรมโดยอธิบายให้เห็นความทุกข์ยากของ “สมณชีพรามณ์อาณาประชาราษฎร์” และเป็นหน้าที่ของพระโพธิสัตว์จะต้องปลดเปลื้องความทุกข์ยากนั้นเพิ่มเสริมสร้างบารมีให้ถึงซึ่ง “สัพพัญญุตญาณ” ของพระองค์ สะท้อนออกมาในวรรณกรรมศาสนาที่แต่งขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติและรองรับความชอบธรรมทางการเมืองของชนชั้นนำต้นรัตนโกสินทร์ของพระพิมลธรรมกถาจารย์ที่สำคัญที่สุดองค์หนึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ บรรยายภาพความเมตตาของชนชั้นนำอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ที่ทรงเห็นถึงความทุกข์ยากของประชาชนและมีใจใฝ่พระโพธิญาณมาแต่ครั้งรับราชการในราชสำนักธนบุรี

^{๑๔๐} “สำเนาสุกอักษรเมืองเวียงจันทร์เรื่องข้อราชการเมืองเวียงจันทร์,” หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๔๔ เลขที่ ๗ ก (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

^{๑๔๑} สมเด็จพระวันรัตน์, สังคดียวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคยานาพระธรรมวินัย แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษรณ), หน้า ๒๕๒.

^{๑๔๒} หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๕๕ เลขที่ ๔ (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

“ครั้งนั้นมีพระราชสา ๒ พระองค์พี่น้อง เป็นพระโทธิสัต์หัวหน้าพุทธชากร มีบุญญาบารมีได้ล้าสมาแล้วมากมาย เป็นพระสัทธาธิกและปัญญาธิก ปรรณานาเฉพาะพระสัพพัญญุตญาณสำนักอยู่ในกรุงอโยธยานครครั้งก่อน มีกิตติคุณยังมีได้ปรากฏ ครั้นได้ทอดพระเนตรเห็นสรรพสัตว์ในชนบทต่าง ๆ อันระทมไปด้วยความโศกและปริเทวทุกข์ โทมนัส อุปายาส ต่างเบียดเบียนซึ่งกันแกลกันอยู่ โนกาลกลียุคมีกำลังแรงกล้า ก็มีน้ำพระหฤทัยไหวหวั่นอยู่ด้วยพระเมตตาพระกรุณาใหญ่หลวงแก่สัตว์ทั้งปวง ก็มีพระหฤทัยจำนงปลงสรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากโศกและปริเทวทุกข์ ได้ทรงประกอบกรอบโดยความเพียรอยู่หลายปี จนมีกำลังพลมาก แต่หากยังไม่ได้โอกาสจึงได้ยับยั้งอยู่”^{๑๔๓}

อุดมคติความคิดเรื่อง “พระโทธิญาณ” เช่นนี้ เป็นอุดมคติที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯอ้างถึงเสมอในรัชสมัยของพระองค์ ดังจะเห็นได้จากการชำระพงสาวดาร พระราชดำริ พระราชกำหนดใหม่ กฎพระสงฆ์จำนวนมาก และการปฏิบัติพระราชกิจต่อสังคมโดยบริบูรณ์โดยอาศัยคุณสมบัติที่พระโทธิสัต์มีอยู่^{๑๔๔}

นอกจากนี้ชนชั้นนำอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ยังนำความคิดเรื่องมหาสมมติโทธิสัต์ มาผสมผสานกับความคิดเรื่องพระจักรพรรดิ และนำมาอธิบายฐานะของผู้นำอย่างแยบยล ในไตรภูมิโลกวิญจยถกถา ฉบับที่ ๒ ที่โปรดให้พระยาธรรมปริชา (แก้ว) เจ้ากรมอาลักษณ์เรียบเรียงขึ้นแล้วเสร็จในปี พ.ศ. ๒๓๔๕ ปรากฏความคิดว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระโทธิสัต์ ที่ทรงรับเลือกจากคนทั้งหลายให้เป็นผู้ปกครอง เพราะทรงมีพระปัญญาคุณทรงทำหน้าที่ตัดสินคดีความทรงเป็นใหญ่เหนือที่ดินและทรงยังชนทั้งหลายให้ยินดีด้วยทศพิธราชธรรม^{๑๔๕} ในคัมภีร์โลกสัตยฐานตอนที่ได้รับเลือกมาลงไว้ใน “ไตรโลกวิญจยถกถา ฉบับที่ ๒ กล่าวว่ “สมเด็จพระมหาสัพพัญญโทธิสัต์อุบัติบังเกิดในต้นภัทรกัปปี ณ ครั้งนั้น มากไปด้วยเดชานุภาพ อาจเพื่อจะปราบปรามทั่วทุกประเทศ ภูมิภณทล”^{๑๔๖} เช่นเดียวกับหลักฐานอย่าง คัมภีร์ “พระธรรมสาตรา” ซึ่งน่าจะชำระพร้อมกฎหมายตราสามดวงในสมัยรัชกาลที่ ๑ กล่าวว่ “ครั้งนั้น สมเด็จพระบรมโทธิสัต์พระเจ้า มีพระนามกรชื่อว่าพระเจ้ามหาสมมติราช กอบไปด้วย สัตตะพิชรรัตน ๗ ประการ ได้ผ่านทวีปทั้ง ๔”^{๑๔๗}

^{๑๔๓} สมเด็จพระวันรัตน์, สังคดียวงศ์ พงสาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษรณ), หน้า ๒๔๘-๒๔๙.

^{๑๔๔} สายชล ลัทธิธรรม, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒), หน้า ๒๘๑.

^{๑๔๕} พระยาธรรมปริชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิญจยถกถา ฉบับที่ ๒, หน้า ๑๔๐.

^{๑๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑.

^{๑๔๗} “พระธรรมสาตรา,” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๕.

เป็นที่น่าสังเกตว่าการเลือกความคิดเรื่อง “สมมติราชโพธิสัตว์” เพื่อเป็นอุดมการณ์ของรัฐ พระเจ้ากรุงธนบุรีกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ มีลักษณะที่แตกต่างกันบ้างเล็กน้อยในเรื่องของ “เจตนา” พระเจ้ากรุงธนบุรีสถาปนาความคิดเรื่องสมมติราชโพธิสัตว์ ไปตามสภาพบ้านเมืองที่เกิดความสับสนวุ่นวายประชาชนและมูลนายเข้าใจถึงสถานะ “กสิยุค” ตรงกันจนพระองค์ถูกวิจารณ์ว่าหลุดจากโบราณราชประเพณี

โดยส่วนตัวผู้วิจัยมองว่าอุดมการณ์สูงสุดของพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์ต่าง “แปลก” ออกไปจากโบราณราชประเพณี เนื่องจากกษัตริย์ในสมัยอยุธยาไม่ได้เน้นความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ หรือ มหาสมมติ มากนัก เนื่องจากฐานะของประชาชนกับชนชั้นนำห่างไกลกันมาก นอกจากนี้อยุธยาไม่เคยอยู่ในสภาพ “กสิยุค” แม้ครั้งเสียกรุงแก่พระเจ้าบาบิโลน บ้านเมืองก็ไม่ได้บอบช้ำเท่าการเสียกรุงครั้งหลัง ดังนั้น “มหาสมมติราช” ในอัครัญญูสูตรจึงเป็นสิ่งที่ใหม่สำหรับสังคมไทยหลังเสียกรุง ในสมัยอยุธยาน่าจะมีความคิดเพียงว่าพระมหากษัตริย์สืบพระองค์มาจาก “พระมหาสมมติราช” ภาพการขึ้นสู่อำนาจของพระเจ้าปราสาททองโดยการอ่อนน้อมของอาณาประชาราษฎร์ เป็นหลักฐานอุดมการณ์ทางการเมืองของชนชั้นนำสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ผู้ชำระพงศาวดารกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ จึงถือว่ารัฐของตนเป็น “ยุคใหม่” ในทัศนะที่ชนชั้นนำต้องการให้เป็น

ถ้ามองรัฐร่วมสมัยกับรัตนโกสินทร์อย่างอหังจะพบว่า แม้พระเจ้าปดุงจะอ้างตนเป็นพระโพธิสัตว์ควบคู่กับพระจักรพรรดิราช^{๑๔๔} แต่ก็ไม่ได้ทรง “ตั้งยุคใหม่” เป็นมหาสมมติราชโพธิสัตว์เช่นชนชั้นนำไทยเพราะไม่มีความจำเป็นทางการเมือง แต่ทรงอ้างเพียงสืบเชื้อสายมาจากพระสมมติราชเช่นชนชั้นนำในหมู่อริราชศัตรูแต่โบราณ

ใน “จดหมายส่วนตัว” ระหว่างลูกกับหลานชาวมอญคือ พระยามหาโยธา(เจ่ง) ขุนนางกรุงรัตนโกสินทร์กับอุบากองขุนนางกรุงอังวะ จดหมายของอุบากองผู้เป็นหลานมาถึงลูกใน พ.ศ. ๒๓๔๕ กล่าวว่า “ด้วยเจ้าแห่งเรา(พระเจ้าปดุง)ผู้เป็นเชื้อวงษ์มหาสมมติแต่พระไอยกาพระไอยกี (อาจหมายถึงอลองพญาหรือพระพุทธเจ้าตันภัทรกัลป์) ทรงทศธรรม ๑๐ ประการ อปริหานียธรรม ๗ ประการ ทรงธรรมสังคหะ ๔ ประการ รักษา มิได้ขาด ปราณนาเป็นมหาสัมโพธิ”^{๑๔๕} ฝ่ายพระยามหาโยธาตอบจดหมายในปีถัดมามีความตอนหนึ่งว่า

^{๑๔๔} ฮอลด์, ดี อี จี, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : สุวรรณภูมิ-อุษาคเนย์ภาคพิศดาร (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโคโยต้าประเทศไทย : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๕), หน้า ๕๕๕.

^{๑๔๕} “หนังสือพระยามหาโยธาถึงอุบากองผู้หลานว่าด้วยการส่วนตัวและเบ็ดเตล็ด. หมู่อจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๑,” จ.ศ. ๑๖๖๕ เลขที่ ๑ (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

“...แต่ข้อซึ่งเจ้าสรรเสริญยกยอเจ้าอังวะ ว่าเป็นเชื้อวงมมหาสมมุติมาแต่พระไอยกาพระไอยกี ว่าทรงทศพิษราชธรรมมีบุญสมการมากนัก เนื้อความทั้งปวงนี้จะเป็นประการใดลุดก็ย่อมรู้ย่อมเห็นมากแต่ก่อนสิ้น... ซึ่งหลานท่านมีหนังสือมาถึงลุดครั้งนี้ ลุดแทบจะได้พิศด้วย”^{๑๕๐} เป็นที่สังเกตจากหลักฐานดังกล่าวว่า น่าจะมีการอ้างความเป็นมหาสมมุติราชมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอลองพญาซึ่งเป็นผู้นำมาที่สามารถกู้เอกราชคืนจากมอญได้^{๑๕๑} จะเห็นได้ว่าสยามในขณะนั้นเป็นรัฐเดี่ยวในหมู่รัฐจารีตที่ทำได้ ที่ชูความคิดเรื่องมหาสมมุติเป็นอุดมการณ์ของรัฐ ต่างจากรัฐอื่นๆอย่าง ล้านนา อังวะ หรือในสมัยอยุธยาที่อ้างเพียงว่าวงศ์กษัตริย์ของตนสืบเชื้อสายมาจากมหาสมมุติ(พระโพธิสัตว์ในคัมภีร์กัลป์) ตามความเชื่อทางศาสนา สมมติราชโพธิสัตว์จึงเป็นอุดมการณ์ใหม่ที่เกิดขึ้นตามความจำเป็นของสภาพบ้านเมืองในขณะนั้น

แม้ตามหลักฐานที่ปรากฏจะพบว่าชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๑ จะไม่ได้เลือกคติจักรพรรดิราชเป็นอุดมคติสูงสุดของรัฐ หรือที่สายชลพยายามจะอธิบายว่าเป็นเช่นนั้นก็ได้ด้วยการขยายตัวทางเศรษฐกิจตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยา ส่งผลให้ชนชั้นนำมีส่วนร่วมกิจกรรมทางเศรษฐกิจมากทำให้มีลักษณะความคิดแบบกระฎุมพี มีความคิดเป็นเหตุเป็นผล มองโลกความจริงตามประสบการณ์ “คติจักรพรรดิราช” มีความเป็นอุดมคติสูงเกินไป ทำให้ชนชั้นนำเน้นภารกิจของจักรพรรดิเฉพาะส่วนที่พระมหากษัตริย์จะสามารถปฏิบัติได้จริง^{๑๕๒}

สายชลให้เหตุผลว่าสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ มีความคิดอย่างกระฎุมพีชัดเจน คือไม่ถือเคร่งครัดในเรื่องโศคลงและจารีตประเพณีเก่า ๆ โดยให้เหตุผลและอ้างหลักฐานต่าง ๆ มากมาย^{๑๕๓} แต่จากการศึกษาของผู้วิจัยพบว่าความคิดแบบเป็นเหตุเป็นผล มองโลกจากความจริงตามประสบการณ์ของชนชั้นนำไทย มีพัฒนาการมาโดยตลอดจากปัจจัยต่างๆดังกล่าวไม่ได้เพิ่งเกิดขึ้นเมื่อมีการขยายตัวทางเศรษฐกิจ อย่างที่สายชล (อยุธยาตอนปลาย) และนิธิ (ต้นรัตนโกสินทร์)อธิบาย เท่านั้น ดังนั้นการเลือกลักษณะที่ปฏิบัติได้จริงของพระจักรพรรดิจึงเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำไทยตระหนักมาช้านาน ในทัศนะของผู้วิจัยความเป็นเหตุเป็นผลหรือการมองความจริงตามประสบการณ์ของชนชั้นนำไทย “กระฎุมพี” แม้กระทบต่อความคิดเรื่อง “คติจักรพรรดิ” ก็มีลักษณะคลี่คลายมากกว่าแตกหัก มี

^{๑๕๐} เรื่องเดียวกัน

^{๑๕๑} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ (กรุงเทพฯ: กุศลสภา, ๒๕๒๖), หน้า ๑๖๗.

^{๑๕๒} สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒), หน้า ๒๑๗.

^{๑๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๒.

พัฒนาการความรู้มาอย่างยาวนานและต่อเนื่อง โดยเฉพาะความคิดเรื่องโลกและจักรวาล เป็นการมองโลกตาม “ความรู้” และ “ประสบการณ์” ที่มากขึ้นตามระยะเวลา “ความรู้เดิมที่สั่งสมมา” ที่ยังจำกัด เป็นเรื่องของ “เรื่องที่รู้” กับเรื่อง “เป็นความเชื่อ” “เรื่องที่ยังอธิบายได้กับไม่ได้”

อย่างไรก็ตามสายชลก็ยอมรับว่าแม้ชนชั้นนำจะมีความคิดแบบกระฎุมพี แต่ก็ยังไม่สามารถสลัดความคิดที่เชื่อเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติได้อย่างสิ้นเชิง^{๑๕๔} จากหลักฐานที่ปรากฏพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ก็ยังทรงมีความเชื่อเรื่องเหนือธรรมชาติอยู่มาก อาทิเช่น เมื่อคราวส่งทัพหลวงไปตีทวายเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ ขณะเดินทางช้างค้ำพึ่งเทพลีลาป่วยลงไม่จับหญ้าถึง ๓ วัน “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตกนักด้วยเป็นช้างพระที่นั่งข้าหลวงเดิม ได้เคยทรงเสด็จไปงานพระราชสงครามมาแต่ก่อนทุกครั้ง ทรงพระอาลัยว่าเป็นราชการพาหนะเพื่อนทุกข์เพื่อนยากเกรงจะล้มเสีย จึงทรงพระอริยฐานเสกข้าว ๓ ปั้นให้ช้างนั้นรับพระราชทานด้วยเดชพระบารมีเป็นมหัศจรรย์ ช้างนั้นก็หายไขเป็นปกติ”^{๑๕๕}

เมื่อครั้งเกิดลูกพลุไหม้หอมณเฑียรธรรมในพ.ศ. ๒๓๓๒ ก็มีพระราชโองการตรัสว่า “เทพดาผู้บำรุงรักษาพระพุทธศาสนาเห็นว่าหอพระไตรปิฎกยังต่ำอยู่ จึงบันดาลให้เพลิงไหม้แต่เฉพาะหอไตรมิให้ไหม้พระอุโบสถ”^{๑๕๖} (สังเกตว่าเป็นการคิดแบบตรรกะปนกับความเชื่อ) หรือเมื่อทรงพระราชดำริที่จะให้อาพระศพสมเด็จพระนารายณ์ธิบติ กษัตริย์กัมพูชาเข้ามากรุงเทพฯ แต่ขุนนางผู้ใหญ่เข้าซื้อกันกราบบังคมทูลเกรงจะเป็นอุบาทว์แก่บ้านเมือง จึงโปรดฯ ให้มีตราออกไปห้ามมิให้พาศพสมเด็จพระนารายณ์ธิบติเข้ามา^{๑๕๗}

จะเห็นได้ว่าความคิดเป็นเหตุเป็นผล การมองโลกตามความจริงตามประสบการณ์ของชนชั้นนำกระฎุมพี ยังปะปนอยู่กับความเชื่อเรื่องเหนือธรรมชาติอยู่มาก ซึ่งเป็นธรรมดาของมนุษย์แม้ปัจจุบันที่ “ความรู้” “ยังจำกัด” ความคิดเรื่องเหตุผลปะปนกับความเชื่อมาทุกยุคทุกสมัย แต่ก็นับได้ว่าชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๑ มองโลกตามความเป็นจริงมากขึ้น โดยเฉพาะเรื่อง “โลก” และ “ขอบเขตของพระราชอำนาจ”

^{๑๕๔} สายชล ลัทธิอนุรักษ, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒), หน้า ๑๑๐ .

^{๑๕๕} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๐๓-๑๐๔.

^{๑๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖.

^{๑๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๓.

ดังปรากฏในหลักฐานชั้นหลังอย่างพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า ในปี พ.ศ. ๒๓๔๗ ทรงให้เกณฑ์ทัพฝ่ายเหนือให้ไปตีเมืองเชียงตุง เชียงรุ่ง ในปีถัดมา เชียงตุง เชียงรุ่ง เมืองลื้อ ลิบสองปันนา ขอเป็นเมืองขึ้นถวายต้นไม้ทองเงินทรงพระราชดำริว่า “หัวเมืองเหล่านี้ ถึงจะสวามิภักดิ์ได้ไว้เป็นเมืองขึ้น ก็คงจะรักษาไว้ไม่ได้ ด้วยใกล้เคียงเมืองพม่า เมืองจีนนัก มีการศึกมาแล้วจะยกไปช่วยก็ไม่ทันท่วงทีราชการ ถ้าพม่าและจีนยกมาก็คงจะกลับใจไปขึ้นดังเก่า ครั้นจะเอาครอบครัวไว้ในบ้านเมืองเราเขาก็ไม่มีความผิดสิ่งไร ไม่ได้สู้รบยอมสวามิภักดิ์โดยดี จะทำคังนั้นก็เป็นอันพลาดไปหาเป็นยุติธรรมไม่ จึงโปรดให้ปล่อยเจ้าแสนหวีฟ้า และท้าวพระยาเจ้าเมืองต่าง ๆ กับครอบครัว กลับขึ้นไปบ้านเมืองสิ้น ครั้งนั้นพระเกียรติยศก็แผ่ผ่านไปทั้ง ๔ ทิศ คือ มีเมืองประเทศราชลาวพุงคำ ลาวลื้อ ลาวพุงขาว ทั้งสิ้น มาจนถึง เขมร กัมพูชา เมืองแขก เมืองปักษ์ใต้ พระราชอาณาจักรกว้างขวางยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดิน ครั้นกรุงเก่าวันเสียแต่เมืองทวาย เมืองตะนาว เมืองมะริด ได้แล้วกลับคืนไปเสีย”^{๑๕๔}

จะเห็นได้ว่าในเรื่องของ “พระราชอำนาจ” พระเกียรติยศ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงมองจากประสบการณ์ความรู้ทางสงครามที่คนรุ่นเก่าเคยประสบมา มองพระราชอำนาจโดยคำนึงถึงเหตุผลตามความเป็นจริงว่าเป็นการยากที่จะรักษา “พระราชอำนาจ” ในหัวเมืองเหล่านี้ไว้ได้ยาวนาน

๒. คติจักรพรรดิราช “ความจำเป็น” ในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต

อย่างไรก็ตามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ไม่ใช่ว่า “คติจักรพรรดิ” ไม่ได้เป็นอุดมการณ์สูงสุดของชนชั้นนำต้นรัตนโกสินทร์ ชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๑ ไม่ทรงเน้นคติจักรพรรดิเป็นอุดมการณ์สูงสุดของรัฐ ดังปรากฏหลักฐานว่าในการอภิเษกเจ้าประเทศราชที่พระราชทานนาม “จักรพรรดิ” แก่เจ้า “ประเทศราช” ในพ.ศ. ๒๓๓๗ ทรงอภิเษกนักร้องเองออกไปครองกรุงกัมพูชา “พระราชทานนามแก่นักร้องเอง ให้เป็น สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีศรีสุริโยพรรณ บรมสุรินทรา “มหาจักรพรรดิราช” บรมนารถบพิตร เจ้ากรุงกัมพูชา”^{๑๕๕}

ในปี พ.ศ. ๒๓๔๖ พระยาภาวดีมีความชอบทรงพระกรุณาโปรดฯ เลื่อนเกียรติยศให้เป็นเจ้าชั้นชฎีมา มีนามว่า “พระบรมราชาธิบดี” ศรีสุริยวงศ์องค์อันทรสุริยศักดิ์สมญา

^{๑๕๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๕๑-๑๕๒.

^{๑๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๓.

มหาขัตติยราชชาติราไชยสวรรค์ เข้าขัณฑสีมาพระนครเชียงใหม่ราชธานี เป็นใหญ่ในลานนา ๕๗ เมือง”^{๑๖๐}

ในปี พ.ศ. ๒๓๔๕ ทรงพระกรุณาตั้งนักองจันท์เป็น “องค์สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชรามาชิบัติ ศรีสุริโยพรรณ บรมสุรินทรา “มหาจักรพรรดิราช” บรมนารถบพิตรสถิต เป็นนิศวรรกัมพูชาธิราชโอภาสชาติวรวงศ์ ดำรงกรุงกัมพูชาธิบัติ ศรีโยโสทรนครอินทปัตต์ กุรุรัฐบุริรมย์อุดมมหาสถาน เจ้ากรุงกัมพูชา พระราชทานชฎาเครื่องยศเครื่องสูงตามอย่างเจ้าประเทศราช”^{๑๖๑}

จากหลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ฐานะ“จักรพรรดิราช” ไม่ใช่ความปรารถนาสูงสุดของชนชั้นนำ ไม่ได้ทรงเกรงครัดจนถึงกับทรงพระราชทานฐานะดังกล่าวให้แก่เจ้าประเทศราช แต่ถ้าเปรียบเทียบกับสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ในคราตั้งพระเจ้านครฯจะเห็นได้ว่าฐานะพระจักรพรรดิยังถูกจำกัดสำหรับพระมหากษัตริย์เท่านั้น ไม่ได้พระราชนามที่เกี่ยวข้องกับคติจักรพรรดิแก่เจ้าประเทศราช “นามขัตติยราชนิคมสมมตุดิมไสสวรรค์พระเจ้านครศรีธรรมราช”^{๑๖๒} เนื่องจากในทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ พระยาบรมจักรพรรดิไม่สามารถจะโปรดสัตว์ทั้งปวงให้ได้โลกุตรสมบัติสิ้นสงสารทุกข์ในชาตินั้น โปรดสัตว์ทั้งปวงให้ได้แต่มนุษย์สมบัติสวรรคสมบัติ^{๑๖๓} แต่อุดมการณ์สูงสุดของพระองค์คือ “สมมตราชโพธิสัตว์” หรืออาจหมายถึง “ธรรมิกราชาธิราช” ของสายชล ดังจะเห็นได้จากหลักฐานการอภิเษกเจ้าประเทศราชว่า ในพระนามเจ้าประเทศราชไม่ปรากฏฐานะราชาเหนือราชาทางธรรม ของพระจักรพรรดิ หรือพระโพธิสัตว์ คือความคิดเรื่อง ธรรมราชาธิราช ธรรมิกราชาธิราช ซึ่งเป็นพระนามที่สงวนไว้เฉพาะ ผู้มีธรรมเหนือราชาทั้งมวล คือสมมตราชโพธิสัตว์ประมุขแห่งจักรวรรดิรัตนโกสินทร์เท่านั้น

อย่างไรก็ตามความคิดเรื่อง “มหาสมมตราชโพธิสัตว์” ในทางปฏิบัติ ใช้อธิบายได้จริงแต่ในระดับความสัมพันธ์สังคมภายในรัฐ และแสดงพระเกียรติยศให้เป็นที่ยอมรับแก่เจ้าประเทศราชเท่านั้น เป็นไปไม่ได้เลยในโลกแห่งความเป็นจริงที่จะใช้ความคิดดังกล่าวเพียงอย่างเดียวในการรักษาระบอบการเมืองแบบจักรวรรดิ ที่เหล่าประเทศราชพร้อมจะต่อต้านอำนาจรัฐศูนย์กลางอยู่ตลอดเวลา นอกจากนี้ก็ไม่ได้มีสยามเพียงรัฐเดียวที่ปรารถนาความเป็นราชาเหนือราชาในขอบขัณฑสีมา(ปริมณฑลอันจำกัด) สิ่งแรกๆที่ชนชั้นนำไทย

^{๑๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๖.

^{๑๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๕.

^{๑๖๒} “เรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช,” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒, หน้า ๒๐๒-๒๐๓.

^{๑๖๓} ประชุมพระราชพงศาวดาร, หน้า ๑๘.

ต้นรัตนโกสินทร์เลือกที่จะปฏิบัติหลังการขึ้นสู่อำนาจก็คือ การถามหาความภักดีหรือเรียกเจ้าประเทศราชมาเข้าเฝ้า ตามธรรมเนียมระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต ในวิทยานิพนธ์ของสายชล สายชลน่าจะได้รับอิทธิพลจากงานของนิธิไม่น้อย ส่งผลให้สายชลเลือกที่จะอธิบายว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงใช้อุบายการฉ้อราษฎร์บังหลวง (พระโพธิสัตว์) แม้ในระบบความสัมพันธ์กับประเทศราช^{๑๖๔} ในระยะแรกของการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์

ในงานการเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ อธิบายว่า ผลของรัฐบาลต้นรัตนโกสินทร์ที่อ่อนแอเมื่อแรกเสวยราชย์ และการพยายามรักษาระบบการเมืองแบบจักรวรรดิ ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงมีท้องตราให้เจ้าศิริบุญสารเมืองเวียงจันทน์มาเฝ้าฯ พร้อมเล่าถึงเหตุการณ์ปลัดแผ่นดิน นิธิอธิบายว่าท้องตรานี้คงเป็นการหยั่งท่าทีว่าเจ้าผู้ครองเวียงจันทน์จะอย่างไร กล่าวคือจะถือเหตุแข็งเมืองหรือไม่ หากทางเวียงจันทน์แข็งเมืองก็ดูเหมือนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ไม่ทรงสามารถจะส่งกองทัพไปทำอะไรได้ในปี พ.ศ. ๒๓๒๕ นั้น แต่ด้วยเหตุผลของการเมืองภายในของหัวเมืองลาวเอง ที่ทำให้เวียงจันทน์ตอบหนังสือท้องตรา และแสดงอาการยอมรับราชวงศ์ใหม่ ทั้งยังสัญญาว่าจะส่งกำลังไปเกลี้ยกล่อมผู้คน ซึ่งแตกหนีไปครั้งสงครามตีเมืองเวียงจันทน์ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีให้กลับมาตั้งถิ่นฐานอยู่ดั้งเดิม อย่างไรก็ตามตามธรรมเนียมแล้วเมื่อมีการปลัดแผ่นดิน เจ้าประเทศราชก็ต้องมาเฝ้าฯ เพื่อถวายคำสัตย์สาบานกับพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ แต่เจ้าเวียงจันทน์ก็หาทูลเกี่ยวกับเรื่องที่จะลงมาเฝ้าฯพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯไม่^{๑๖๕}

นิธิยังอธิบายเพิ่มเติมพร้อมยกหลักฐาน พระบรมราชาบายที่จะให้เจ้าเวียงจันทน์ลงมาเฝ้าฯ โดยมีได้สั่งให้เจ้าเวียงจันทน์ลงมาพระนคร กลับเป็นท้องตราราชสีห์อีกฉบับหนึ่งที่เกลี้ยกล่อมเจ้าโลมด้วยเรื่องศาสนา “...สมเด็จพระพุทธเจ้ามกุฎเกล้าอยู่หัว...ทุกวันนี้ปรารถนาพระบรมโพธิญาณสัตัพัญญู...ตั้งพระทัยจะบำรุงพระวินัยปริยัติศาสนาในเมืองลาวเขมรให้วัฒนาการรุ่งเรืองสืบไป มิได้ตั้งพระทัยจะรบราฆ่าฟันชาวกรุงจันทน์บุรีหามิได้ เหตุมีผู้บังคับด้วยราชอาณาจักรขัมมิได้ จำเป็นด้วยรักชีวิตต่างคนต้องป้องกันรักษา ก็ฆ่าฟันกันด้วยทั้งสองฝ่าย (หา) ประโยชน์มิได้ สังเวศลตพระทัยคุณหนึ่งฆ่าบุตร(ใน) อุทรอันเกิดแก่พระอูระพระองค์เสีย ด้วยเดชศีลสัตย์บารมีอันพระองค์ตั้งพระทัยจะบำรุงโลกและพระศาสนา เทพดาที่บันดาลให้เจ้าแผ่นดินก่อนประพติจุจริตผิคนุราธรรมราช

^{๑๖๔} สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒), หน้า ๒๔๒.

^{๑๖๕} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๕๒๐-๕๒๑.

ประเวณีก็เกิดฆ่าฟันกันเองล้มตายพินาศลิบหาย ปกป้องครองแผ่นดินมิได้ จึงพร้อม
 อาราม ทรงแรงเมตตารับ จึงขึ้นปราบดาภิเษกในเอกไอยสุริยราชสมบัติ แล้วก็ตั้งแต่
 ทรงพระสังเวชพระไตรลักษณ์ญาณเห็นสังขารมิเที่ยง ก็ประกอบด้วยทุกข์สูญเปล่าหาก
 แก่นสารมิได้ ตั้งพระทัยบำเพ็ญพระบารมีด้วยพระกรุณาตรัสสั่งสอน”^{๑๖๖} ด้วยเหตุดังนั้นจึง
 มีพระราชประสงค์ จะให้ได้พบเจ้าเวียงจันทน์และเจ้ากัมพูชาพร้อมกัน เพื่อช่วยกันคิด
 ปรีกษาหาทางที่จะบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง นิธิอธิบายว่าท้องตราเช่นนี้ไม่ใช่
 ท้องตราของผู้มีอำนาจสั่งให้เมืองประเทศราชของตนมาเข้าเฝ้าตามประเพณีเลย ในความ
 เป็นจริงเจ้าศิริบุญสารก็ไม่ได้มาเฝ้าจนถึงแก่พิราลัย จนทางรัตนโกสินทร์ได้ส่งเจ้านันทเสน
 พระโอรสเจ้าศิริบุญสารซึ่งจับได้คราวสงครามปี พ.ศ. ๒๓๒๑ กลับไปครองเวียงจันทน์
 ในเวลาต่อมา^{๑๖๗}

ประเด็นดังกล่าวผู้วิจัยมีความเห็นว่า จากหลักฐานที่ปรากฏในศุภอักษรแม้จะมี
 ลักษณะหยั่งเชิงโดยอ้างฐานะพระโพธิสัตว์ แต่ทางกรุงรัตนโกสินทร์ก็คงทำสงคราม
 ปราบปรามแน่หากเกิดการปฏิเสธอำนาจส่วนกลางขึ้น ด้วยยุทธศาสตร์ทางทหารของชน
 ชื่อนำต้นรัตนโกสินทร์เช่นเดียวกับในสมัยกรุงธนบุรี ที่ไม่ต้องการให้หัวเมืองลาวเป็นฐาน
 กำลังอ้อมวะมาตีกรุงฯ การที่เจ้าศิริบุญสารไม่ลงมาเฝ้าฯ นั้นยังเป็นปัญหาเนื่องจากหลักฐาน
 เท่าที่ปรากฏมีความกำกวมมาก ในหลักฐานชั้นหลังอย่างพงสาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากร
 วงศ์ระบุว่า หลังจากเจ้าบุญสารฆ่าขุนนางผู้รั้งเมืองที่สยามแต่งตั้งไว้แล้ว(พระยาสุโข) เป็น
 เหตุให้ขุนนางจำนวนมากไม่ยอมเข้าด้วยหนีมากรุงเทพฯ เสียมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธ
 ยอดฟ้าจุฬาโลกฯ จึงทรงโปรดฯ ให้เจ้านันทเสนกลับไปครองล้านช้าง “ครั้นขึ้นไปถึงเมือง
 มิได้เข้าบุญสารผู้บิดาก็ถึงพิราลัย”^{๑๖๘} ความดังกล่าวทำให้เกิดปัญหาว่าแท้จริงแล้ว เจ้าศิริ
 บุญสารในขณะนั้นยอมรับอำนาจกรุงเทพฯ แล้วหรือไม่ ความตามหลักฐานทำให้เข้าใจว่า
 ในขณะนั้นเจ้าศิริบุญสารน่าจะยอมรับอำนาจกรุงเทพฯ แล้ว เนื่องจากทางกรุงเทพฯ ไม่ได้
 ส่งทัพใหญ่ไปปราบหรือเกิดสงครามขึ้น แต่เพียงส่งพระโอรสเจ้าบุญสารคือเจ้านันทเสน
 กลับไปครองเวียงจันทน์แทนพระราชบิดา การที่ไม่ได้ลงมาเฝ้าฯ อาจเนื่องมาจากเจ้าบุญ
 สารกำลังป่วย ศุภอักษรจากกรุงเทพฯ น่าจะมาถึงทันทีในปีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอด

^{๑๖๖} “ตำนานศุภอักษรเมืองเวียงจันทน์เรื่องข้อราชการเมืองเวียงจันทน์,” หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๔๔ เลขที่ ๗ ก
 (เอกสารไมตีพิมพ์เผยแพร่)

อ้างอิงใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, หน้า ๕๒๑-๕๒๒.

^{๑๖๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑*, หน้า ๒๕.

^{๑๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

ฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงขึ้นครองราชย์เพื่อถามหาความภักดีตามธรรมเนียม คือใน พ.ศ. ๒๑๒๕ แต่เจ้าบุญสารก็ถึงพิราลัยปีเดียวกันนี้เองจึงมิได้ทันมาเฝ้าฯ

ในทางกลับกันถ้าขณะนั้นเจ้าศิริบุญสารยังไม่ยอมรับอำนาจกรุงเทพฯ (ตามที่นิธิอ้าง) แล้วยังฆ่าขุนนางวังเมืองแต่เมื่อครั้งกรุงธนบุรีตั้ง(พระยาสุโข) ทางกรุงเทพฯ จึงมีความจำเป็นต้องสำแดงฐานะเจ้าปริมณฑลราชาเหนือราชา “พระจักรพรรดิ” ส่งกองทัพไปปลดเจ้าบุญสาร พร้อมนำเจ้านันทเสนราชบุตรเจ้าบุญสารไปเป็นองค์ประกันในกองทัพ แต่การสงครามยังไม่เกิดขึ้นถึงไม่ถูกบันทึก เนื่องจากเจ้าบุญสารถึงพิราลัยเสียก่อน อย่างไรก็ตามไม่ว่าด้วยเหตุผลใดชนชั้นนำอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ กลับกระทำในสิ่งที่ไม่น่าจะใช่การสำแดงธรรมของ “พระโพธิสัตว์” แต่กลับเลือกที่จะทำในสิ่งที่เป็นจารีตธรรมเนียมปฏิบัติ ของความสัมพันธ์ระหว่างราชาธิราชกับประเทศราชา คือ การบอกให้ทางเวียงจันทน์(เจ้านันทเสน) “ส่งเจ้าอินทร์ เจ้าพรหม และเจ้าน้องทั้งปวงลงมาถวาย ทรงพระกรุณาเลี้ยงไว้ทำราชการที่กรุง”^{๑๖๕} ยังไม่นับรวมเจ้านายเวียงจันทน์ที่จับได้พร้อมเจ้านันทเสนตั้งแต่สงครามเมื่อครั้งกรุงธนบุรีอีกจำนวนหนึ่ง

จะสังเกตได้ว่าชนชั้นนำคันทนโกสินทร์ ให้ความสำคัญกับหัวเมืองล้านนาและหัวเมืองลาวโดยเฉพาะเวียงจันทน์กับหลวงพระบางเป็นอย่างมาก ในฐานะที่มีความสำคัญกับความมั่นคงของจักรวรรดิ ซึ่งในสงครามคราวเสียกรุงฯของเนเมียวสีหบดี ก็ได้ใช้รัฐเหล่านี้เป็นแหล่งพักพิงและแหล่งสะสมเสบียงอาหารในกองทัพที่ยกมาตีกรุงศรีอยุธยา ดังที่สุนทรธธิบายว่า “ผู้ปกครองหลังเสียกรุงได้เล็งเห็นถึงความจำเป็น ในการขยายเขตอิทธิพลของอาณาจักรสู่บ้านเมือง ในเขตปริมณฑลที่พม่าเคยอาศัยเป็นฐานกำลังตีกรุงศรีอยุธยา”^{๑๖๖} ส่งผลให้ชนชั้นนำไทยอย่างรัชกาลที่ ๑ แม้ไม่ทรงมีพระราชนิยมใน “คดีจักรพรรดิ” แต่การสำแดงพระราชอำนาจทางการทหารยังมี “ความจำเป็น” ต่อการรื้อฟื้นราชอาณาจักรอยุธยา และรักษาความเป็นใหญ่จักรวรรดิในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต แม้ไม่ใช่อุดมคติสูงสุดของชนชั้นนำก็ตาม

การสงครามกับรัฐต่างๆ ในหมู่รัฐจารีตหรือสงครามกับพม่าหลายต่อหลายครั้งเมื่อแรกสถาปนาอาณาจักร ก็เพื่อการรื้อฟื้นราชอาณาจักรอยุธยาหรือการโหยหาระบบการเมืองแบบจักรวรรดิ อันนำมาซึ่ง พระราชอำนาจ ความมั่นคง ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการป้องกันขอบเขตอาณา ดังที่สุนทรธธิบายว่า “ผลของสงครามคราวเสียกรุงครั้งหลังทำให้ผู้นำไทยสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นจำเป็นต้องถือการป้องกันขอบเขตอาณา จากการรุกรานของพม่าเป็นพระราชกิจหลักในการปกครอง และเป็นเหตุให้ใน

^{๑๖๕} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, หน้า ๒๕.

^{๑๖๖} สุนทร ชุตินทรานนท์, บุรณอง(กะยอดินนรธา) กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย, หน้า ๒๘.

บริบทของสงครามไทยรบพม่าผู้นำไทยยุคดังกล่าวจะดำรงฐานะของพระเจ้าจักรพรรดิผู้ปกป้องกัน (Defensive Cakravartin)^{๑๑๐}

นโยบายการรื้อฟื้นอาณาจักรอยุธยาฟื้นฟูระบอบการเมืองแบบจักรวรรดิ เป็นภารกิจแรกๆที่ชนชั้นนำให้ความสำคัญ เช่นเมื่อเสร็จการสงครามป้องกันอาณาจักรกับพม่าแล้ว ในปี พ.ศ. ๒๓๒๘ สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรฯทรงส่งกำลังไปปราบมลายู “จึงดำรัสให้ข้าราชการเป็นข้าหลวงเชิญรับสั่งออกไปยังหัวเมืองแควมลายูให้เข้ามาอ่อนน้อมยอม เป็นข้าขอบขัณฑสีมาตั้งแต่ก่อน สุลต่านเจ้าเมืองตานี ได้ทราบรับสั่งแล้วขัดแข็งอยู่ไม่มาอ่อนน้อม จึงดำรัสให้กองหน้ายกออกไปตีเมืองตานี”^{๑๑๑}

นอกจากนี้ในปี พ.ศ.๒๓๓๐ ทรงพระราชดำริจะเสด็จพระราชดำเนินทัพหลวง ไปตีทวายให้พม่าเห็นว่าไทยมีกำลังพอจะทำศึกตอบแทนได้บ้าง^{๑๑๒} เพื่อความจำเป็นในการรักษาปริมณฑลทางอำนาจแล้ว กรุงรัตนโกสินทร์พร้อมจะใช้กำลังอำนาจทางทหารปราบปรามรัฐที่ต่อต้านอำนาจตลอดเวลา ดังปรากฏหลักฐานว่าในปี พ.ศ. ๒๓๓๒ อดิเชียงสือมีหนังสือบอกเข้ามาว่าราชาแคว้นตานี มีหนังสือชวนองเชียงสือรบกรุงเทพฯ “ทรงพระราชดำริว่าราชาผู้นี้เป็นแต่เทือกเถาเจ้าเมืองตานีเก่า มีใจกำเริบโอหังนักไม่เจียมตัวว่าเป็นผู้น้อย คิดคงอาจจะมาตีเมืองใหญ่ไว้ไม่ได้ ให้แต่งทัพไปปราบ กวาดครัวเมืองตานี กลับเข้ามา มีรับสั่งให้เอาตัวราชาตานีไปจำคุกไว้จนกว่าจะตาย”^{๑๑๓}

ในปี พ.ศ. ๒๓๓๔ ทางเจ้านันทเสนเวียงจันทน์มีศุภอักษรกราบทูลเกล้าว่า โทษว่าเจ้ามหาอุคมวงศ์หลวงพระบาง ว่าคิดกบฏไปเข้าด้วยพม่า จึง “มีพระราชโองการดำรัสให้พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ยกกองทัพไปตีเมืองหลวงพระบางให้แตกฉานลงได้แล้ว จับตัวพระเจ้าร่มขาวจำส่งลงมาถวาย ณ กรุงเทพมหานคร”^{๑๑๔} หลักฐานทางลาว ว่า ในปี พ.ศ. ๒๓๓๕ มีผู้ยู่ยงทางไทยว่าหลวงพระบางหันไปฝักใฝ่ต่อพม่า เจ้านันทเสนจึงยกทัพจากทัพเวียงจันทน์ขึ้นมาคุมตัวเจ้าอนุรุทธ เจ้านาค และเจ้ามณฑาทองส่งไปกักตัวยังกรุงเทพฯ ครั้น พ.ศ. ๒๓๓๕ เจ้าอนุรุทธได้กลับไปปกครองเมืองหลวงพระบาง มีราชโอรส ๖ องค์ คือ เจ้ามณฑาทูราช เจ้าสุทธีราช เจ้าไชยยะราช เจ้าราชอภัย เจ้าอุ่นแก้ว เจ้าซ่าง และราชธิดาคือ เจ้าหญิงปทุมมา เจ้าหล้า เจ้าหญิงไวยะกา พระองค์เสด็จสวรรคต เมื่อ พ.ศ.

^{๑๑๐} สุเนตร ชุตินธรานนท์, พม่ารบไทย, หน้า ๑๒๘-๑๒๙.

^{๑๑๑} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, หน้า ๘๔.

^{๑๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐.

^{๑๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๐.

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๔.

๒๓๖๐^{๑๖๖} นอกจากนี้ในปีเดียวกันนี้เองเกิดกบฏเชียงแก้วตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ รวบรวมพวก
ข้า

ในแถบหัวเมืองอีสานและฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตีได้เมืองจำปาศักดิ์ ทางกรุงรัตนโกสินทร์จึง
ต้องส่งกำลังจากอุบลและยโสธรไปปราบปรามอย่างรวดเร็ว^{๑๖๗}

นอกจากนี้จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ไม่เพียงมี
อุดมการณ์ในการรื้อฟื้นราชอาณาจักรอยุธยาและป้องกันขอบขัณฑสีมาเท่านั้น แต่ยังมี
ความพยายามที่จะขยายพระราชอำนาจไปในดินแดนที่กรุงศรีอยุธยาหรือแม้แต่กรุงธนบุรีไม่
เคยมีอำนาจเหนือมาก่อน เช่นกรณีความสัมพันธ์กับญวนในสมัยรัชกาลที่ ๑ ดังมีพระ
คำริหมายพระทัยที่จะทำนุบำรุงองเชียงสือและนักองค์เองให้สืบวงศ์ของตน^{๑๖๘}

โดยเฉพาะกรณีองเชียงสือคือการพยายามแทรกแซงทางการเมืองในดินแดนที่
ห่างไกลที่พระราชอำนาจกษัตริย์สยามไม่เคยไปถึงมาก่อน แม้จะเคยมีการพยายามในสมัย
ปลายอยุธยาและธนบุรีส่งกองทัพเข้าโจมตี ฮาเตียน (พุทธโฆมาศ)* ก็ตาม ในช่วงเวลา
หลังจากองค์เชียงสือหนีไปจากกรุงเทพฯ ทางราชสำนักให้ความช่วยเหลือองเชียงสือโดย
ตลอด^{๑๖๙} จนเมื่อองเชียงสือสามารถยึดไซ่ง่อนและตั้งตนเป็นพระเจ้าอ๋องนัมก็ก็ได้ ฮ่องเชียงสือ
ส่งบรรณาการต้นไม้เงินทองมาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึง ๖ ครั้ง
แต่ภายหลังที่องเชียงสือสามารถตีเมือง เว้ ได้ และตั้งตนเป็นพระเจ้าเวียดนามยาหลง “ดึก
กวางเทือง” ตั้งแต่นั้นก็มีได้ส่งต้นไม้ทองเงินเข้ามาเหมือนแต่ก่อนอีกเลย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ พยายามแสดงฐานะราชาเหนือราชา
เหนือองเชียงสือ หลังองค์เชียงสือตั้งตนเป็นพระเจ้าเวียดนามยาหลง อย่างเดียวกับธรรมเนียมปฏิบัติกับเจ้าประเทศราช คือการพระราชทานสิ่งของเครื่องสำหรับกษัตริย์ ในปีพ.ศ.
๒๓๔๖ มีรับสั่งให้เชิญพระราชสาสน์คุมสิ่งของเครื่องสำหรับกษัตริย์ออกไปพระราชทาน
พระเจ้าเวียดนาม ของพระราชทานอย่างหนึ่งที่น่าสนใจ คือ พระมาลาเบี่ยงองค์^{๑๗๐} แต่
องเชียงสือไม่รับพระมาลาเบี่ยง โดยอ้างว่าพระมาลานั้นเป็นของสูงไม่เคยสวมขอถวาย
คินของทั้งปวงนั้นได้รับไว้แล้ว^{๑๗๑}

^{๑๖๖} บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, ราชอาณาจักรลาว, หน้า ๒๔๐.

^{๑๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๒.

^{๑๖๘} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๒๑-๑๒๒.

* พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระส่งกองทัพโจมตีฮาเตียนในปี ค.ศ. 1717 แต่ไม่ประสบความสำเร็จ ดูเพิ่มเติมใน Bussakorn Lilest, “The Ban Plu Luang Dynasty 1688-1767” (Doctoral dissertation University of London, 1972) p. 59.

^{๑๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗, ๑๐๖, ๑๒๕.

^{๑๗๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๗๗.

^{๑๗๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๗.

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ พระราชทานพระมาลาเบี่ยงแก่องเชียงสือ ไม่ต่างการแสดงพระราชอำนาจความเหนือกว่าแสดงฐานะ “ราชาเหนือราชา” ที่กระทำกับการอภิเษกเจ้าประเทศราชในทางสัญลักษณ์ พระมาลาเบี่ยงมีความหมายไม่ต่างจากพระมหามงกุฎเป็นเครื่องสูงของกษัตริย์ ถือเป็นธรรมเนียมที่จะถวายแก่เจ้าประเทศราช ดังจะเห็นได้จากในการตั้งพระเจ้านครฯ(หนู)ในสมัยธนบุรี พระมาลาก็เป็นหนึ่งในสิ่งของถวายพระเจ้านครศรีธรรมราช^{๑๒} การไม่รับพระราชทานพระมาลาขององค์เชียงสือ จึงเป็นการปฏิเสธอำนาจพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ โดยตรง แต่การที่ไม่ได้ทรงตอบโต้ของเชียงสือมีเหตุปัจจัยหลายประการดังที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

จากหลักฐานที่ปรากฏจะเห็นได้ว่าความคิดเรื่องสมมติราชโพรตัสต์ผู้สงเคราะห์ประชาชนอย่างเดียวยังสามารถรักษาความมั่นคงภายในรัฐไว้ได้ แต่ไม่สามารถรักษาระบบการเมืองแบบจักรวรรดิที่พร้อมจะถูกทำลายอำนาจส่วนกลางตลอดเวลาไม่ได้ ในระบบความสัมพันธ์รัฐจาริต กองทัพ หรือ กำลังอำนาจ เป็นสิ่งที่ “จำเป็น” ลักษณะพระจักรพรรดิผู้ใช้ “พระราชอำนาจ” ถูกยกขึ้นมาใช้ตามโอกาสความจำเป็นของรัฐในการรักษาพระราชอำนาจป้องกันขอบเขตอาณา แม้ “จักรพรรดิ” ไม่ได้เป็นอุดมการณ์สูงสุดของชนชั้นนำก็ตาม ระบบการเมืองแบบจักรวรรดิศูนย์กลางที่มีข้าขอบขัณฑสีมาประเทศราชล้อมรอบ เป็นระบบการเมืองที่ส่วนกลางสามารถถูกทำลายพระราชอำนาจจากประเทศราชได้ตลอดเวลาฐานะ “จักรพรรดิ” จึงเป็นความจำเป็นที่หลีกเลี่ยงไม่ได้

๓. จักรพรรดิและพระโพรตัสต์ในระบบความสัมพันธ์รัฐจาริต

ชนชั้นนำต้นรัตนโกสินทร์ไม่ได้ใช้คติจักรพรรดิเพียงอย่างเดียว ในการอธิบายฐานะความศักดิ์สิทธิ์และพระราชอำนาจของตนในระบบความสัมพันธ์รัฐจาริต หลังจากได้ประเทศราชมาอยู่ในพระราชอำนาจมั่งคั่งแล้ว ชนชั้นนำไม่ลืมที่จะดำเนินนโยบายพระโพรตัสต์ตามอุดมคติสูงสุดของตน โดยมีพระราชอำนาจในฐานะพระจักรพรรดิเป็นพื้นฐาน ในงาน “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)” สายชล เสนอว่าชนชั้นนำต้นรัตนโกสินทร์ มีการเลือกสรรเอามาตรฐานทางศีลธรรมและราชธรรมของพุทธศาสนา มาสร้างความชอบธรรมแก่ระบบการเมืองที่มีศูนย์กลางอยู่ ณ กรุงรัตนโกสินทร์ โดยการพยายามสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ให้เป็นศูนย์กลางของโลกพุทธศาสนา และแสดงออกให้เห็นที่ปรากฏว่า

^{๑๒} “เรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช,” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒, หน้า ๒๐๖-๒๐๗.

พระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ดีตามคติพุทธศาสนาให้เป็นที่ยอมรับทั้งในราชธานีในหัวเมืองและในเมืองประเทศราช^{๑๘๓}

ตามทัศนะของผู้วิจัยความคิดดังกล่าว ไม่ได้ถูกนำมาอธิบายอย่างโดดเด่น สมมติราชโพธิสัตว์คือฐานะในทางนามธรรมที่ต้องการนำเสนอสำหรับประเทศราช ในขณะที่ฐานะเจ้าปริมณฑลหรือพระจักรพรรดิ “ราชาธิราช” ที่ใช้กำลังอำนาจในการปกครองถูกนำมาเน้นใช้ในทางปฏิบัติ ลักษณะความเป็นพระโพธิสัตว์และจักรพรรดิราชของชนชั้นนำต้นรัตนโกสินทร์ในความสัมพันธ์กับประเทศราช ดังปรากฏในศุภอักษรอักษรมหาเสนากรุงรัตนโกสินทร์ถึงพระเจ้านันทเสนแห่งเวียงจันทน์ในปีแรกที่ทรงขึ้นครองราชย์ จ.ศ.๑๑๔๔ (๒๓๒๕) ความว่า “..พระบาทสมเด็จพระเอกาทศวรรดิอริสวรมนาภูบรมบพิทพระพุทธเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระธรรมพระคุณอันมหาประเสริฐ ฌ กรุงเทพพระมหาณคอร....ทรงพระโสมนัสกรกรุณาในพระเจ้าเวียงจันทบุรีอันมีพระเยาว์ปรีชาอุสาหะ ทำราชการสนองพระเดชพระคุณได้โดยอันควรด้วยสักกะปัญญานูรูปทั้งปวงนี้ กเปนแต่ความชอบตามรอบบุราณราชประเพณียังมีได้ เปนอรรถประโยชน์แก่สมณพราหมณาจารย์นาประชาราษฎร์ทั้งปวงอันจได้พ้นจากจัตุราบายทุกขให้ได้สุขในไตรภิสสมบัติตามเปนแท้กอร จึงทรงพระกรุณามีพระราชโองการมารับนุสสุรสิงหนาทนุสาสนีสั่งสรรว่า ซึ่งพระเจ้าเวียงจันทบุรีแต่งให้ไปเกลี้ยกล่อมลาวมีชื่ออันแตกหนีไปอยู่ ณ ป่าดง กลับคืนเข้ามาตั้งบ้านเรือน แลไพร่พลเมืองซึ่งยังแตกตื่นอยู่ ณ. ป่าดงยังไม่เข้ามาสิ้นเชิงนั้น ให้พระเจ้าเวียงจันทตั้งเหตุทยใน พรหมวิหารเมตตากรุณา อย่ามีฉันทาโทษาทำพลการข่มเหงด้วยราชทัณอาณาแก่ราษฎรอันมีควรที่จทำนั้น ให้เอาศีลสังขารมีพระราชโองทานี้เล่าโลมอณาประชาราษฎร์ทั้งปวงว่าสมเด็จพระพุทธเจ้ามกุฎเกล้าอยู่หัว ฌกรุงเทพมหานครศรีอยุธยาทุกวันนี้ปรารถนาพระบรมโพธิญาณสัตัพัญ มีพระกรุณาญาณเอนดูสัตวโลกทั้งปวงมิได้เลือกหน้า ตั้งพระไทยจะบำรุงพระวิไนยปริยัตศาสนาในเมืองลาวขเมนให้วัฒนาการรุ่งเรืองสืบไป...ให้พระเจ้าเวียงจันทน์เล่าโลมอณาประชาราษฎร์ด้วยพระราชโองทานี้ สัตวทั้งปวงก็หาความรังเกียจมิได้ก็จเข้ามาด้วยผลเมตตากรุณานี้เป็นหมั่นคง แลจชักชวนให้ตั้งอยู่ในทศกุกัมบท ๑๐ ประการ ให้ปรนินับคตามอย่างวิภูปรนินับคิกรุงเทพได้ดังนี้จจะเป็นมัทยมความชอบพระเจ้าเวียงจันทบุรี.....แลเจ้าเวียงจันทจงเลื่อมใส เอาพระไทยปลงลงต่อบวรพุทธศาสนาที่จให้รุ่งโรจน์โชตนาการสืบไป”^{๑๘๔}

^{๑๘๓} สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒), หน้า ๑๔๔.

^{๑๘๔} หมายเหตุหมายเลขกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๔๔ เลขที่ ๗.(เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

เป็นที่สังเกตว่าจากศุภอักษรดังกล่าวเกิดขึ้น หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ประสงค์ความสำเร็จในการอภิเษกเจ้านันทเสนให้กลับไปครองเวียงจันทน์แทนเจ้าสิริบุญสาร และนำญาติวงศ์เจ้านันทเสนมาเป็นองค์ประกันในกรุงเทพฯจำนวนมากแล้ว ความในพระราชสาส์นที่ต้องการสำแดงฐานะพระโพธิสัตว์ จึงเป็นอุดมคติที่ต้องการนำเสนอหลังการมีอำนาจเหนือเจ้าประเทศราช นอกจากนี้จะเห็นได้ว่าไม่เพียงต้องการสำแดงฐานะพระโพธิสัตว์ต่อเจ้าประเทศราชเท่านั้น ยังต้องการสำแดงลักษณะดังกล่าวลงไปถึงในระดับประชาชนในรัฐประเทศราช เป็นข้อยืนยันให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับประชาชน ฐานะพระจักรพรรดิไม่สามารถโน้มน้ำหนักคนหรือไพร่เข้ามาอยู่ในพระราชอำนาจได้ดีเท่ากับฐานะพระโพธิสัตว์ที่เน้นเรื่องสงเคราะห์สรรพสัตว์ แม้กลุ่มเป้าหมายจะเป็นราษฎรหรือไพร่ที่อยู่ในรัฐประเทศราชก็ตาม ฐานะพระจักรพรรดิจึงมีความจำเป็นเพียงในระดับความสัมพันธ์รัฐจาริต ที่จะพุดให้ละเอียดลงไปก็อาจกล่าวได้ว่าคือ ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าผู้ปกครอง “พระจักรพรรดิ” กับประเทศราช

ในปีเดียวกันที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯทรงขึ้นปราบดาภิเษกสมเด็จพระสังฆราชกรุงศรีสัตนาคนหุตอันเป็นประเทศราชมีสมณะสาสน์เข้ามาถวายพระพร ซึ่งในทัศนะของสถาบันสงฆ์กลับเลือกที่จะยกย่องผู้ปกครองจักรวรรดิอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าว่าทรงเป็น ทั้งพระโพธิสัตว์และพระจักรพรรดิราช ความว่า “พระองค์บรมบพิตรรัชมิกราชาธิราชเจ้าองค์เป็นพ่อพุทธจักร....ให้ทรงกับแลเดชาญญาปราบเกล้าศึกศัตรูในสกละชมพูทวีปทั้งปวง”^{๑๔๕}

ในขณะที่ความสัมพันธ์กับรัฐที่อยู่นอกเหนือปริมณฑลทางอำนาจอย่างเวียดนาม ชนชั้นนำไทยกลับพยายามแสดงฐานะรัฐใหญ่ ผู้เป็นใหญ่เหนือรัฐในปกครองอย่างเวียงจันทน์ต่อเวียดนามซึ่งอ้างสิทธิในรัฐลาวมากกว่าจะสำแดงฐานะพระโพธิสัตว์ ในปี พ.ศ.๒๓๓๗ พระราชสาส์นไปเวียดนามสำแดงถึงพระราชอำนาจความชอบธรรมในการปกครอง และอุปถัมภ์ค้ำจุนเจ้าประเทศราชด้วยกำลังอำนาจและเมตตาธรรมซึ่งไม่ปรากฏข้อความความที่เกี่ยวเนื่องกับการสำแดงฐานะพระโพธิสัตว์แต่อย่างใด “ถึงกรุงมหานครศรีอยุธยาไปได้เมืองเวียงจันทน์ เมืองพวน และเมืองลาวทั้งปวงมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมาพระเจ้าเวียงจันทน์องค์เก่าถึงแก่พิราไลยแล้ว กรุงพระมหานครศรีอยุธยาเมตตากรุณา มิให้เสียดราชประเพณี ทำนุบำรุงปลูกเลี้ยงตั้งเจ้านันทเสนผู้เป็นราชบุตรให้คืนมาครองเมืองเวียงจันทน์บุรีสืบตระกูลสุริยวงศ์ต่อไป

^{๑๔๕} หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๔๔ เลขที่ ๗ ก. (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

..... ฝ่ายกรุงพระมหานครศรีอยุธยา นี้ คำราชพิชราชธรรมอันเสมอ มิได้คิดเบียดเบียนแก่บ้านเมืองให้น้อยลुकค่าวานิชนานาประเทศ มีแต่เมตตาเป็นต้น อุปมาดุจตั้งเขาพระสุเมรุราชแลมหาสมุทรอันเป็นที่พำนักนี้ อาไศรยแก่ทวยคามนุษย์แลฝูงมัจฉาชาติที่งมงว”^{๑๘๖}

แต่จะสังเกตได้ว่าในความสัมพันธ์กับประเทศราชชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๑ พอใจที่จะใช้ “พระราชอำนาจ” ในฐานะราชาธิราชไปพร้อมกับแสดงความเป็นผู้นำศูนย์กลางของโลกพุทธศาสนา (พระโพธิสัตว์) ในการดูแลให้พุทธศาสนาในนานาประเทศ บริสุทธิถูกต้อง ดังปรากฏในศุภอักษรอัครมหาเสนาบดีกรุงรัตนโกสินทร์ ที่มีไปถึงพระเจ้าแผ่นดินแห่งเวียงจันทน์ ที่เรียกให้เจ้าประเทศราชมาเฝ้า เพื่อที่จะปรึกษาการเรื่องการธำรงรักษาพระพุทธศาสนา

“.....ทรงพระโสมนัสปรึคาพระไทยแต่ด้วยจะได้ภพท้าวพระยาประเทศราชหัวเมืองฝ่ายใต้ฝ่ายเหนืออันมาพร้อมกัน ณ กรุง แลจะได้ปรึกษาการมหากุศลซึ่งจะได้บำรุงพระศาสนาตั้งพระญาณอุเปกขาไว้ สมณพราหมณ์อนุประหาราชฎากรุงโคประนิบัติมิต้องโดยพระวิไณยบันยัติปรการไคนั้น แม้นถึงพระสงฆสมณอนุประหาราชฎากรุงนั้นก็ดี ถ้าปรนิบัติมิต้องโดยพระวิไณยบันยัติปรการไคนั้น ก็ช่วยชุนนุพระสงฆราชาคนท้าวพระยาประเทศราชเสนาบดีกรวิพราหมพฤทษามาตยราชปุโรหิต พิณิจพิจารณาสอบใส่ด้วยพระไตรปิฎกถ้าถูกต้องแล้วจงไว้ ถ้าปรนิบัติผิดจะชำระว่ากล่าวให้บริสุทธิ”^{๑๘๗}

จะเห็นได้ว่าการเรียกให้เจ้าประเทศราชมาเฝ้า เพื่อที่จะปรึกษาการเรื่องพระศาสนา เพื่อแสดงฐานะของพระโพธิสัตว์เจ้าศูนย์กลางพุทธศาสนา มีความคิดเรื่องราชาเหนือราชา เป็นพื้นฐานหลังการใช้พระราชอำนาจทางการทหาร การกระทำความผิดในด้านหนึ่งถือเป็นธรรมเนียมการติดต่อสื่อสารจากผู้ปกครองสู่ผู้ใต้ปกครอง หรือรัฐที่ถูกอ้างสิทธิที่ถือปฏิบัติมาในหมู่รัฐจารีต นอกจากนี้ยังเป็นการแสดงถึงพระเกียรติยศไปพร้อมกับการใช้กุศโลบายกับเจ้าประเทศราชในเรื่องประกันความจงรักภักดี ซึ่งถ้าเจ้าประเทศราชไม่มาเข้าเฝ้าเจ้าศูนย์กลางก็ต้องใช้กำลังตอบโต้เป็นแน่

พื้นฐานความคิดเรื่องการสั่งสอนธรรมกษัตริย์ประเทศราช ให้ทำราชการเพื่อประโยชน์แก่สมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎร์ ยังเป็นปัญหาเรื่องการตีความเพราะนอกจากจะตีความว่าเป็นการประพฤติธรรมของพระโพธิสัตว์ หรือ ธรรมมิกราชาธิราชในฐานะการสำแดงความเป็นผู้นำและศูนย์กลางโลกพระพุทธศาสนา ที่มีหน้าที่สำคัญในการ

^{๑๘๖} กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๑), หน้า ๑๕๗-๑๕๘.

^{๑๘๗} หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๘๔๔ เลขที่ ๗ ก. (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

สั่งสอนให้เจ้าประเทศราชประพฤติธรรม คุณเลอาณาประชาราษฎร์สมณชีพรามณ์อย่างที
สายชลอธิบาย เนื่องจากศุภอักษรสั่งสอนเจ้าประเทศราชมักกล่าวอ้างฐานะพระโพธิสัตว์
เสมอ แต่ยังเป็นไปได้ที่ความคิดเรื่องสั่งสอนธรรมเจ้าประเทศราชอาจได้รับอิทธิพลจาก
ความคิดเรื่องหน้าที่ที่สำคัญอย่างหนึ่งของพระจักรพรรดิเช่นเดียวกัน^{๘๘}

๔. คติจักรพรรดิราชความจำเป็นตามโบราณราชประเพณี

นอกจากความคิดเรื่อง “จักรพรรดิราช” หรือ พระราชอำนาจของพระจักรพรรดิ
จะเป็นความจำเป็นในระบบความสัมพันธ์แบบจักรวรรดิในหมู่รัฐจารีตแล้ว ความคิดเรื่อง
จักรพรรดิราชยังเป็นความคิดเบื้องหลังระบบระเบียบการปกครอง ซึ่งถือเป็นความจำเป็น
ตามโบราณราชประเพณีที่ชนชั้นนำไทยต้องยึดถือปฏิบัติ จะเห็นได้ว่าเหตุผลหนึ่งในการ
กำหนดนโยบายของรัฐ ในการรื้อฟื้นราชอาณาจักรอยุธยาของชนชั้นนำรัตนโกสินทร์ก็
คือการปฏิบัติตาม “โบราณราชประเพณี” ในงานการเมืองไทยสมัยกรุงธนบุรีของ นิธิ
เอียวศรีวงศ์ อธิบายว่า “ขนบธรรมเนียมราชการ” “ขนบโบราณ” “พระราชกำหนด
กฎหมาย” “ขนบธรรมเนียมราชการบ้านเมือง” “บุรราชประเพณีแผ่นดิน” เป็น
อุดมการณ์ทางการเมืองของรัชกาลที่ ๑ (พระยาจักรี) ในการรื้อฟื้นราชอาณาจักรอยุธยา^{๘๙}

แต่จากการศึกษาของผู้วิจัยพบว่าหลักฐานชั้นหลังที่ปรากฏ ของบุคคลที่มีชีวิตอยู่
ร่วมในสมัยกรุงธนบุรีอย่างจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี กลับให้ภาพ
ว่าไม่เพียงแต่ชนชั้นนำรัตนโกสินทร์เท่านั้นที่มีอุดมการณ์ดังกล่าว แต่ความคิดเรื่องการ
ปฏิบัติตามโบราณราชประเพณี น่าจะเป็นที่แพร่หลายอยู่แล้วในสมัยธนบุรี ในปี พ.ศ.
๒๓๑๗ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้สมเด็จพระสังฆราชและพระราชคณะ
มีสมณสาสน์ถึงพระสังฆราชเวียงจันทน์ อธิบายถึงสาเหตุที่มีพระราชดำริทำนุบำรุงพระ
พุทธศาสนาในกรุงศรีสัตนาคนหุตก็ด้วย “ทรงพระราชอุตสาหะกรุณาญาณบำรุง
พระพุทธศาสนาตัดแปลงสัตว์โลกทั้งปวงให้ตั้งอยู่ในคลองธรรมอันดี แลฝ่ายคณะสงฆ์
ทั้งปวงอันรักษาพระพุทธศาสนาอันอยู่ใน.... ทรงพระกรุณาตัดแปลงสั่งสอนทรมานให้อยู่
ในสังฆจริตธรรมโบราณราชประเพณี....”^{๙๐}

แต่ในการรัฐประหารอำนาจพระเจ้ากรุงธนบุรีของเจ้าพระยาจักรี นิธิ เสนอว่า
โบราณราชประเพณีแผ่นดิน กลับกลายเป็นอุดมการณ์ทางการเมืองที่ชนชั้นนำรัตนโกสินทร์
ใช้โจมตีพระเจ้าตากในข้อหา พระเจ้าแผ่นดินที่ไม่รักษาประพฤติตามโบราณราชประเพณี

^{๘๘} พญาภิไท, ไตรภูมิพระร่วง, หน้า ๒๘๕.

^{๘๙} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๔๖๘.

^{๙๐} กรมหลวงนรินทรเทวี, “จดหมายเหตุความทรงจำ,” หน้า ๓๘๕-๓๘๖.

ไม่เคารพต่อสถานภาพทางสังคม ทรงปล่อยปละละเลยพระองค์ไม่ถือพระราชประเพณีในฐานะสมมติเทพตั้งตนเป็นประมุขคณะสงฆ์^{๑๕๐} อย่างไรก็ตามอาจเป็นไปได้ที่จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ผู้บันทึกจะได้รับอิทธิพลจากอุดมการณ์ของชนชั้นนำต้นรัตนโกสินทร์เป็นความคุ้นเคยมากกว่า “การรักษาบูรณราชประเพณี” จะเป็นอุดมการณ์ทางการเมืองสำคัญในสมัยกรุงธนบุรี

ในสารตราตั้งเจ้าพระยานครฯ(พัก)ชนชั้นนำในสมัยรัตนโกสินทร์ได้โจมตีพระเจ้ากรุงธนบุรีว่า “พระยาตากสินได้ว่าราชการแผ่นดินครั้งนั้นกอปรไปด้วยโมหะ โลภะ มิได้ประพฤติการให้ชอบด้วยขนบโบราณ....”^{๑๕๑} เช่นเดียวกับท้องตราไปถึงเวียงจันทน์ เมื่อแรกครองราชย์สมบัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ มีข้อความโจมตีพระเจ้าตากความตอนหนึ่งว่า..... “ด้วยสมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้าแต่กาลก่อนเสวยราชสมบัติมิได้ตั้งอยู่ในยุติธรรม ประพฤติการทุจริตผิดราชประเพณี กษัตริย์ราชสืบมาแต่ก่อน”^{๑๕๒} หนังสือตอบของสมุหยากรในปีเดียวกันนี้ ก็ยังกล่าวถึงความผิดของพระเจ้ากรุงธนบุรีในทำนองเดียวกันว่า “เทพยดาก็บันดาลให้เจ้าแผ่นดินก่อนประพฤติทุจริตผิดโบราณราชประเพณี.....ก็เกิดฆ่าฟันกันเอง ล้มตายพินาศฉิบหาย ปกป้องครองแผ่นดินมิได้”^{๑๕๓}

จะเห็นได้ว่าชนชั้นนำต้นรัตนโกสินทร์เลือกที่จะโจมตีผู้ปกครองเก่าอย่างพระเจ้ากรุงธนบุรีว่าประพฤติผิดโบราณราชประเพณี ไปพร้อมกับอธิบายเป้าหมายทางการเมืองของตนในการยึดถือขนบธรรมเนียมโบราณราชประเพณี ดังปรากฏในพระราชกำหนดฉบับหนึ่งซึ่งออกในปี พ.ศ. ๒๓๒๕ ได้กล่าวถึงเจตจำนงนี้ไว้อย่างชัดเจนว่า “ครั้งนี้จะทำนุบำรุงพระราชกำหนดกฎหมายขนบธรรมเนียมราชกิจบ้านเมือง ให้ยั่งยืนโดยบูรณราชประเพณีแผ่นดินสืบมาแต่ก่อน”^{๑๕๔} หรือในหมายรับสั่งเรื่องแห่งพระทรายซึ่งออกในปี พ.ศ. ๒๓๒๕ ความว่า “ครั้งนี้ ให้ทำราชการตามอย่าง พระบรมโกศ อย่าให้เอาอย่างพระยาตากสิน”^{๑๕๕}

ไม่เพียงแต่ใช้อุดมการณ์ยึดถือขนบธรรมเนียมโบราณราชประเพณีโจมตีพระเจ้ากรุงธนบุรี แม้ในความสัมพันธ์กับรัฐประเทศราช ชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๑ ก็พยายามอธิบายว่าต้องทำตามโบราณราชประเพณี พระราชสาส์นที่มีไปถึงญวน ใน พ.ศ. ๒๓๓๗ อธิบายถึงการเข้าไปมีอำนาจในเวียงจันทน์ว่า “พระเจ้าเวียงจันทองค์เก่า (บุญสาร) ถึง

^{๑๕๐} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๔๖๘-๔๖๙.

^{๑๕๑} “เรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช,” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒, หน้า ๒๒๒.

^{๑๕๒} “ตำนานสุโขทัยเมืองเวียงจันทน์เรื่องข้อราชการเมืองเวียงจันทน์” หมายเหตุพหุรัชกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๔๔ เลขที่ ๗ ก. (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

^{๑๕๓} หมายเหตุพหุรัชกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๔๔ เลขที่ ๗. (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

^{๑๕๔} กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ ๕ (พระนคร: กุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๓๑๕.

^{๑๕๕} “ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักองค์ต้น,” ใน ถิ่นธรรมเนียมต่างๆ เล่ม ๒ (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๖), หน้า ๗๖-๗๗.

แก่พิราไลยแล้ว กรุงพระมหานครศรีอยุธยาที่มีความเมตตากรุณาทำให้เสียดราชประเพณี
ทำนุบำรุงปลูกเลี้ยงต้องเจ้านันทเสนผู้เป็นราชบุตรให้คืนมาครองเมืองเวียงจันทบุรีสืบ
ตระกูลสุริยวงศ์ต่อไป^{๑๕๗}

ในคราวทวยเข้ามาสวามิภักดิ์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๓๔ ปรากฏว่ามีพระราชดำรัสให้
จัดการทั้งปวงตามอย่างออกแขกเมือง โดยโบราณราชประเพณีบรมราชาธิราชเจ้าแต่ปาง
ก่อน^{๑๕๘} นอกจากนี้ยังทรงมีพระราชดำริว่า ที่รับทวยและเชียงตุงเป็นประเทศราช ก็
เพื่อให้เป็นไปตามโบราณราชประเพณี^{๑๕๙} ทั้งที่ในตอนแรกทรงมีพระราชดำริไม่อยากจะรับ
เนื่องจากทรงเห็นว่ารัฐดังกล่าวรักษายากเนื่องจากมีเขตแดนติดกับจีนและพม่า แต่ก็
จำเป็นต้องปฏิบัติตามโบราณราชประเพณี

อย่างไรก็ตามการปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณี ที่มีความคิดเรื่องจักรพรรดิ
ราชเป็นเบื้องหลังของชนชั้นนำไทยต้นรัตนโกสินทร์ ก็ยังมีลักษณะเคร่งครัดบ้างผ่อนคลาย
บ้าง เช่น การครอบครองช้างเผือกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ความ
เชื่อเรื่อง ช้างเผือก ยังเป็นจารีตและความเชื่อที่ชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๑ รับมาปฏิบัติ
ในคราวที่ได้ช้างเผือกช้างที่สอง ใน พ.ศ. ๒๓๔๔ ทรงจัดการสมโภชอย่างยิ่งใหญ่ ถึงกับ
โปรดฯให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคลออกไปรับช้างเผือก ณ บ้านศาลาลอยแขวงเมือง
สระบุรีสมโภชแล้วให้ยื่นโรงในพระบรมมหาราชวัง^{๑๖๐} แต่เป็นที่สังเกตว่าการตั้งนาม
ช้างเผือกในสมัยนี้ นามที่ปรากฏกลับไม่เกี่ยวข้องกับคติจักรพรรดิราชแต่อย่างใด เมื่อเทียบ
กับการตั้งนามช้างเผือกในสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่นามช้างเผือกต่างให้ความ
หมายถึง ฐานะในการเป็นราชพาหนะของพระจักรพรรดิ^{๑๖๑}

แต่ในขณะที่ธรรมเนียมปฏิบัติซึ่งแสดงออกถึงพระเกียรติยศของเจ้าจักรวรรดิ อย่าง
ธรรมเนียมการเข้าเฝ้าฯของเจ้าประเทศราช ยังเป็นสิ่งสำคัญยิ่งที่ชนชั้นนำพอใจที่จะรักษา
ไว้อย่างเคร่งครัด และไม่พอใจเมื่อมีเจ้าประเทศราชฝ่าฝืนระเบียบธรรมเนียมปฏิบัติ
ดังกล่าวที่มีกำหนดไว้ตามกฎหมายเทียบบาล เมื่อสมเด็จพระอุทัยราชาเจ้ากรุงกัมพูชาเข้ามา
เฝ้าฯในปี พ.ศ. ๒๔๕๒ ก่อน สมเด็จพระอุทัยราชาจะเสด็จกลับออกไปเมืองเขมรความ
ในพระราชพงสาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ระบุว่า “เวลาวันหนึ่งเสด็จออกพระ
บัญชาฯยังไม่ทันเบิกขุนนางเข้าเฝ้า สมเด็จพระอุทัยราชาเข้าไปเฝ้ากราบถวายบังคมลาเอาเอง

^{๑๕๗} กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๑), หน้า ๓๕๗-๓๕๘.

^{๑๕๘} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๒๘.

^{๑๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๑.

^{๑๖๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๖๖.

^{๑๖๑} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒, หน้า ๔๑.

ไม่มีผู้ใดนำตามอย่างธรรมเนียม ทรงพระพิโรธสมเด็จพระอุทัยราชา ครั้งนั้นพระอุทัยราชาได้รับความอภัยแก่ข้าราชการมาก”^{๒๐๒}

จากหลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพระเกียรติยศฐานะราชาธิราชในหมู่วรรณเจ็ดและธรรมเนียมปฏิบัติเป็นสิ่งที่ละเมิดมิได้ แม้แต่ผู้บางคนเป็นพระโพธิสัตว์ที่มีความคิดแบบกระฎุมพีอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ก็ทรงพิโรธแก่เจ้าประเทศราชผู้ฝ่าฝืนธรรมเนียมฝ่าฝืนกฎมณเฑียรบาลที่รักษาความศักดิ์สิทธิ์ของผู้นำจักรวรรดิ ร่องรอยความแตกต่างระหว่าง เจ้าผู้ปกครอง กับ เจ้าประเทศราช ยังมีเรื่องของพระราชอำนาจความศักดิ์สิทธิ์และธรรมเนียมปฏิบัติ ซึ่งเป็นความจำเป็นในความสัมพันธ์รัฐจารีตปรากฏอยู่มาก

จะเห็นได้ว่าจากหลักฐานที่ปรากฏ ชี้ให้เห็นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ให้ความสำคัญกับความคิดเรื่องการรักษามรดกราชประเพณีมาก เนื่องจากเป็นนโยบายหลักในการรื้อฟื้นราชอาณาจักรอยุธยา นิธิ เอียวศรีวงศ์อธิบายว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯรับเอารูปแบบของการสร้างสิทธิธรรมการสร้างความศักดิ์สิทธิ์มาจากอยุธยา เป็นต้นว่า พระราชพิธีบรมราชาภิเษก การเป็นเจ้าของช้างเผือก การเป็นเจ้าของเรือมียอดหรือปราสาท การเป็นผู้ครอบครองเครื่องราชกกุธภัณฑ์ การเป็นเจ้าของละครผู้หญิง ฯลฯ^{๒๐๓} ซึ่งจะสังเกตได้ว่าขนบธรรมเนียมประเพณีกษัตริย์เหล่านี้ล้วนเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความคิดเรื่องพระจักรพรรดิ ไม่ว่าจะเป็นพิธีราชาภิเษก พิธีเสียบพระนคร การออกแขกเมือง ความสำคัญของช้างเผือก ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบต่อกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยา เป็น “ประเพณีกษัตริย์” ลักษณะกระฎุมพีของชนชั้นนำต้นรัตนโกสินทร์ที่มีความคิดเป็นเหตุเป็นผลมองความเป็นจริงตามประสบการณ์ ไม่อาจทำลายจารีตธรรมเนียมปฏิบัติเหล่านี้ได้ เนื่องจากเป็นเรื่องที่ผูกพันกับความศักดิ์สิทธิ์และฐานะของกษัตริย์ อันเป็นสิ่งจำเป็นในการรักษาพระราชอำนาจและความมั่นคงของรัฐ แม้อัตถิการพรรดิจะไม่ใช่อุดมคติสูงสุดของชนชั้นนำแต่ก็เป็นจารีตปฏิบัติที่สำคัญที่จกต้องรักษาไว้

๕. คติจักรพรรดิราชพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์

คติจักรพรรดิราชแม้ไม่ใช่อุดมการณ์สูงสุดของชนชั้นนำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ แต่ก็ยังเปิดพื้นที่ให้ความคิดดังกล่าวอยู่มาก ในฐานะที่ผูกพัน

^{๒๐๒} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, หน้า ๒๐๘.

^{๒๐๓} นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, หน้า ๒๓๓-๒๓๔.

อยู่กับความเชื่อความศรัทธาของกษัตริย์ ถือเป็นหน้าที่ของกษัตริย์อันเป็นโบราณราชประเพณีปฏิบัติมาอย่างช้านาน นอกจากนี้ความคิดเรื่องพระจักรพรรดิยังเป็นพระเกียรติยศอย่างหนึ่งที่ใช้ยกย่องพระมหากษัตริย์ ในทัศนะของชนชั้นนำในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ดังปรากฏว่าในปี พ.ศ. ๒๓๒๘ ทรงมีพระราชดำริว่า เมื่อปีขาลจัตวาศก ได้ทำการพระราชพิธีปราบดาภิเษกแต่โดยสังเขปยังไม่พร้อมมูลแต่ตามตำรา และบัดนี้ก็ได้ทรงสร้างพระนครและพระราชมนเทียรสถานขึ้นใหม่ ควรจะทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกให้เต็มตามแบบแผนโบราณราชประเพณี จะได้เป็น “พระเกียรติยศ” และเป็นศรีสวัสดิ์มงคลแก่บ้านเมือง เป็นที่เจริญสุขแก่ไพร่ประชาราษฎร์ทั่วไปในพระราชอาณาเขต^{๒๐๔} จะเห็นได้ว่าความคิดเรื่องพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางกำหนดความเป็นไปของบ้านเมืองในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็ยังคงอยู่มีเสื่อมคลาย พิธีราชาภิเษกเป็นโบราณราชประเพณีที่จำเป็นต้องประกอบขึ้นเพื่อ “พระเกียรติยศ” และ “มงคลแก่บ้านเมือง” “อาณาไพร่ฟ้าประชาราษฎร์”

นอกจากนี้เป็นที่สังเกตว่าเมื่อกล่าวถึงเหตุการณ์ที่จะส่งผลต่อความเป็นไปของบ้านเมือง คติจักรพรรดิกลับเป็นพระเกียรติยศที่ใช้ในการยกย่องพระมหากษัตริย์ก่อนความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ ดังปรากฏในคำถวายพระพรของชนชั้นนำในคราวอสนีบาตลงพระที่นั่งอัมรินทร์มหาปราสาท ทรงพระปริวิตกว่าจะเป็นอวมงคลนิมิตแก่บ้านเมือง “จึงพระสงฆ์ทั้งหลายมีสมเด็จพระสังฆราช และพระราชาคณะเป็นประธาน พร้อมกับถวายพระพรได้ตรวจคัมภีร์ในพระบาลีและคัมภีร์พุทธศาสตร์และโลกศาสตร์ ได้ความตามโบราณคติสืบต่อกันมาว่า อสนีบาตตกลงที่ใดย่อมถือว่าเป็นมงคล”^{๒๐๕} เหตุการณ์เดียวกันในบันทึกความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี ปรากฏความคิดเรื่องพระมหากษัตริย์ขยายอาณาเขตปราบไปในทั้งสิบทิศ(ทิศวิษุณ) ดังที่ฝ่ายขุนนางถวายพระพรว่า “ให้ทรงพระเดชานุภาพปราบไปในทิศทิศ” นอกจากนี้ยังปรากฏใน “เพลงยาวถวายพยากรณ์เมื่อเพลิงไหม้พระที่นั่งอินทราภิเษกมหาปราสาท” ของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลถวาย ความตอนหนึ่งก็ถวายพระพรว่า

“อันฟ้าลงในวังครั้งนี้	จักเกิดสวัสดิ์มียิ่งใหญ่
จะมีพระอานุกาภาพราบไป	ในทิศสิบประการ
แล้วจะแผ่อาณาจักรขอบเขตต์	ทั่วประเทศทิศาศาล

^{๒๐๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖ .

^{๒๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘ .

จะเพิ่มพืงพระบรมสมภาร

ยังสถานนิเวศน์อยุธยา”^{๒๐๖}

ในงาน “ปากไก่อและใบเรือ” ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ นิธิเสนอว่า ปังจี้จากการขยายตัวทางเศรษฐกิจและลักษณะความคิดแบบกระฎุมพีของชนชั้นนำ ส่งผลวรรณกรรมต่างๆ โดยเฉพาะวรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติ ให้ความสำคัญกับพระเกียรติยศในเรื่องความเจริญทางเศรษฐกิจมากขึ้นกว่าในสมัยอยุธยา^{๒๐๗} แต่จากหลักฐานที่ปรากฏภาพพระมหากษัตริย์ในฐานะจักรพรรดิศูนย์กลางจักรวาล ผู้มีผลต่อความเป็นไปและความเจริญรุ่งเรืองของรัฐ ยังใช้เป็นสิ่งเฉลิมพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ในงานวรรณกรรมไม่เปลี่ยนแปลง เช่น ปรากฏในงานนิพนธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ใน ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง (พ.ศ. ๒๓๔๐)

“ศรีสิทธิวิจิตร	นครศรีอยุธยา	อศุขเดชพุงฟ้า
จบแหล่งหล้าภรรยา	เกียรติปรากฏทั่วดาว	ทุกไท่ท้าวพ้านัก
เอกหลักโลกมั่งเมื่อง	เปรมใจเมืองมิ่งเย็น	เป็นมงคลจักรวาล
พิศาลสุขสมบุรณ์	ปุนแมนมารังสฤษดิ์	เพื่อบพิตรเจ้าช้าง
ยศยิ่งยศกาอ้าง	อาจให้ พิงแสง” ^{๒๐๘}	

หรือในพระนิพนธ์นิพนธ์พนาวิงนำของพระองค์เจ้ากัมพูษัตริ์ ซึ่งแม้จะเป็นงานนิพนธ์ที่นิพนธ์เพื่อเฉลิมพระเกียรติกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทพระราชมิดาของพระองค์ แต่ก็ยกย่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกว่า ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ควบคู่กับฐานะพระจักรพรรดิราช “บรมจักรพรรดิ”^{๒๐๙} ในขณะที่ยกย่องพระราชมิดาของพระองค์ว่าทรงเป็น “บรมจักรพรรดิ”^{๒๑๐} “ทรงนามธรรมมิกราช”^{๒๑๑} และ “ทรงปรารถนาพระโพธิญาณ”^{๒๑๒} พระบรมเดชาานุภาพของกรมพระราชวังบวรฯ ทำให้ “หมื่นนคราร้อนรีบ ทั้งสี่ทวีปพงษ์จักรพรรดิ ร้อยเอ็ดกษัตริย์อินเดียน บังคมเวียนบรรณาการถวาย”^{๒๑๓} ทั้ง

^{๒๐๖} พระบรมราชนิพนธ์, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวงจันทร์, ท.จ.ว (พระนครฯ: โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๖๓), หน้า (๑)-(๖) และ ๑-๒.

^{๒๐๗} นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่อและใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรม และประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : แพรว, ๒๕๕๓)

^{๒๐๘} เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง ลิลิตศรีวิชัยชาดกกลอนจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัดราชคฤห์ อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนายยาวิรินทร์ วัฒนดำรง (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๗), หน้า ๑ .

^{๒๐๙} กรมหลวงนรินทรเทวี “จดหมายเหตุความทรงจำ”, หน้า ๔๘๘ .

^{๒๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๑ .

^{๒๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๐ .

^{๒๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๑ .

^{๒๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๒ .

ลึบทิศระดถอยประสมสร้อยสรรเพ็ชญ์ คงจะเสร็จได้นำสัตว์ ให้ลวงวิภูสงสาร^{๒๑๔} จะเห็นได้ว่าความคิดเรื่องพระจักรพรรดิยังถือเป็นพระเกียรติยศสูงสุดอย่างหนึ่งที่ใช้ยกย่องพระมหากษัตริย์ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าฐานะพระโพธิสัตว์ และดูเหมือนจะให้ความสำคัญมากกว่าคติพระโพธิสัตว์ ถ้าการยกย่องเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับระบบความสัมพันธ์ในรัฐจาริต

อาจสรุปได้ว่าความคิดเรื่องพระจักรพรรดิในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น แม้ไม่ได้เป็นอุดมการณ์สูงสุดของรัฐอย่างความคิดเรื่อง มหาสมมตราช หรือ พระโพธิสัตว์ แต่ความคิดเรื่องจักรพรรดิราชยังเป็นความคิดที่ “จำเป็น” ต่อระบบการเมืองแบบจักรวรรดิในระบบความสัมพันธ์รัฐจาริต ที่เหล่ารัฐประเทศราชต่างพร้อมทำทาสรัฐส่วนกลางอยู่ตลอดเวลา ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์เพียงอย่างเดียวไม่สามารถรักษาระบบการเมืองแบบจักรพรรดิไว้ได้ในโลกแห่งความเป็นจริง แม้ชนชั้นนำมีลักษณะกระดุมพีมีความเป็นเหตุเป็นผลมองความจริงตามประสบการณ์มากขึ้น กลับเป็นปัจจัยที่ส่งเสริมให้คติจักรพรรดิยังคงมีบทบาทอยู่มาก ชนชั้นนำตระหนักถึงความจริงที่ว่าในโลกแห่งความเป็นจริงแล้วพระปัญญาเมตตาบารมีในฐานะพระโพธิสัตว์ของชนชั้นนำเพียงอย่างเดียวไร้ซึ่งกำลังอำนาจไม่สามารถรักษาความมั่นคงของจักรวรรดิไว้ได้ ในขณะที่เดียวกันพัฒนาการความคิดเรื่องจักรพรรดิของชนชั้นนำไทยที่มีมาอย่างยาวนาน ทำให้การใช้กำลังอำนาจของชนชั้นนำนั้นมีขอบเขตจำกัด มีอำนาจจำกัดในโลกแห่งความเป็นจริง ซึ่งไม่ใช่ความรู้ใหม่ แต่เป็นการพัฒนาการ “ความรู้” เรื่องโลกและจักรวาลที่มีพัฒนาการมาตั้งแต่สมัยอยุธยา (เป็นอย่างน้อย)

นอกจากนี้ “จักรพรรดิ” ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ยังอยู่ในฐานะ ความจำเป็นจากการที่เป็นความคิดจาริตประเพณีของระบบความสัมพันธ์รัฐจาริต อันเป็นธรรมเนียมปฏิบัติของราชสำนักสยามมาช้านาน ที่ชนชั้นนำต้องปฏิบัติตามนโยบายหรือพื้นราชอาณาจักรอยุธยา “จักรพรรดิราช” และพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับพระจักรพรรดิ ถือเป็นขนบธรรมเนียมตามโบราณราชประเพณี ที่ “จำเป็น” ต้องปฏิบัติ ตามพื้นฐานความคิดเรื่อง “พระเกียรติยศ” “มงคลแก่บ้านเมือง” “และความสงบสุขของไพร่ฟ้าประชาชน” นอกจากนี้พระเกียรติยศของผู้นำรัฐสยาม ยังคงผูกพันกับความศักดิ์สิทธิ์ ในฐานะพระจักรพรรดิเจ้าปริมณฑลทางอำนาจและความเป็นไปหรือความเจริญรุ่งเรืองของสังคม ยังถูกนำมาใช้ยกย่องผู้นำแม้จะมีหรือไม่มีความคิดเช่นนั้นก็ตาม ดังนั้นจะเห็นได้ว่าความคิดแบบกระดุมพีความคิดแบบเป็นเหตุเป็นผลการมองโลกความจริงตามประสบการณ์ ไม่สามารถทำให้ชนชั้นนำไทยปฏิเสธความคิดเรื่องพระจักรพรรดิได้

^{๒๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

ค. แนวคิดเรื่องจักรพรรดิราชาในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ในงาน เรื่อง “Siam Under Rama III” ของ Walter Vella อธิบายว่ารัชกาลที่ ๑ มุ่งที่จะรื้อฟื้นความมั่นคงให้รัฐด้วยการปรับปรุงระบบป้องกันตนเองจากการรุกรานของพม่า การยึดกวาดเอารัฐบริวารที่แตกกระจัดพลัดกระจายออกไปให้กลับมารวมกันใหม่ รวมทั้งฟื้นฟูและสถาปนาระบบกฎหมายและรากฐานของรัฐใหม่ขึ้นมา เวลา เสนอว่าผลการจัดการรัฐของรัชกาลที่ ๑ เป็นผลให้บ้านเมืองสมัยรัชกาลที่ ๒ มีความสงบสุขพอที่จะทุ่มเทอุทิศเวลาให้กับการฟื้นฟูศิลปะและอักษรศาสตร์ ขยับขยายพระราชวังและการก่อสร้าง^{๒๑๕}

แต่จากหลักฐานและข้อเท็จจริงที่ปรากฏในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไม่ใช่ช่วงเวลาที่ยั่งยืนแต่อย่างใด พระองค์ต้องเผชิญกับปัญหาทางการเมืองภายในและภายนอกเป็นอย่างมาก ทั้งต้องระงับศึกพม่าความผันผวนทางการเมืองของเขมร-ญวนและการแข็งข้อของหัวเมืองมลายูอย่างไทรบุรี ส่งผลให้ชนชั้นนำในสมัย ร.๒ ถูกจำกัดพระราชอำนาจไม่สามารถแสดงพระราชอำนาจแก้ปัญหาประเทศราชอย่างเขมรและปัญหาไทรบุรีได้อย่างเต็มที่ เนื่องจากเผชิญการกดดันจากรัฐที่อยู่นอกเหนือขอบเขตสัมมาอย่าง พม่า – อังกฤษ – ญวน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงขึ้นครองราชย์สมบัติท่ามกลางปัญหาต่าง ๆ มากมาย ทั้งปัญหาการเมืองภายใน ดังปรากฏหลักฐานว่าแรกเสวยราชย์ ต้องทรงปราบปรามกลุ่มการเมืองที่อาจเป็นภัยต่อราชบัลลังก์อย่างกลุ่มของ “กรมขุนกระษัตราธิราช เปนบุตรเจ้ากรุงธนบุรี”^{๒๑๖} แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าในจดหมายเหตุโหร หรือปุมโหรที่รวบรวมจากปุมที่มีการรวบรวมไว้ในหอสมุดวชิรญาณ กลับระบุว่า “เจ้าฟ้าหมื่นเป็นโทษถึงตาย”^{๒๑๗} ใน จ.ศ. ๑๑๗๐ ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯสวรรคตหรือในรัชกาลที่ ๑ ไม่ใช่รัชกาลที่ ๒ อย่างในพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ แต่พระอินทรเดชในจดหมายเหตุโหร ถูกจับหลังการราชาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเช่นเดียวกับในพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์^{๒๑๘}

เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จเถลิงถวัลราชสมบัตินั้น เจ้าต่างองค์ที่แก่งนยาว่าพระองค์มีเพียงสององค์ คือเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี กับเจ้าฟ้า

^{๒๑๕} Walter Vella, *Siam Under Rama III, 1824-1851* (N.Y : Publishing for the Association for Asia,1957) , p. 1-2.

^{๒๑๖} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ฉบับตัวเขียน*, หน้า ๕.

^{๒๑๗} “จดหมายเหตุโหร,” *ประชุมพงศาวดารเล่มที่ ๘*, หน้า ๑๒๖.

^{๒๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

กรมขุนอิศราณูรักษ์ เป็นพระโอรสของพระปิตุฉา (ป้า) ทั้งสององค์ นอกจากสององค์นี้ ล้วนมีอายุน้อยกว่าพระเจ้าแผ่นดินทั้งสิ้น เจ้าต่างกรมที่มีอำนาจราชศักดิ์มากในต้นรัชกาล มีกรมพระราชวังบวรมหาดานานุรักษ์ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ กรมหมื่นรักษรมเรศทั้งสี่องค์นี้เป็นพระอนุชาของพระเจ้าแผ่นดิน อย่างไรก็ตามแม้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จะไม่ทรงมีปัญหาในสิทธิธรรมในการขึ้นสู่อำนาจมากนัก เนื่องจากทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรซึ่งหมายถึงผู้มีสิทธิชอบธรรมในราชสมบัติมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ แต่ยังมีขุนนางที่นับถือพระเจ้ากรุงธนบุรี หรือต้องการเลื่อนฐานะของตนโดยส่งเสริมให้เจ้านายที่พอจะมีบารมีขึ้นสู่อำนาจ สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพทรงอธิบายว่า พระอินทรเดช (กระต่าย) เป็นต้นเหตุของเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช^{๒๑๕} นอกจากนี้ยังมีขุนนางผู้ใหญ่ถูกขัดท้ออีกจำนวนมาก เช่น เจ้าพระยาพลเทพขุนนาค (นายบุญนาค บ้านแม่ลา) พระยาเพชรปาศีกล่อม นอกจากนี้ยังเป็นสิ่งที่สังเกตว่ามีขุนนางมอญร่วมด้วยอีกจำนวนมาก^{๒๒๐} ทั้งๆที่มอญถูกบังคับให้สังกัดโดยตรงในกรมพระราชวังบวรเท่านั้น* ซึ่งอาจเป็นข้าราชการบริพารเก่าของกรมพระราชวังบวร(บุญมา) ที่ไม่พอใจในการปราบกบฏในปี พ.ศ. ๒๓๔๖

ด้านการเมืองภายนอกประเทศราชของสยามยังไม่สงบเรียบร้อย นอกจากราชอาณาจักรจะถูกรุกรานจากพม่าแล้ว ยังมีปัญหาจากญวนซึ่งมีท่าทีแสดงเจตนาต้องการยึดครองเขมรประเทศราชที่สยามอ้างสิทธิ^{๒๒๐} เป็นที่สังเกตได้ว่าชนชั้นนำไทยดำเนินนโยบายทางการเมือง ในลักษณะประนีประนอมอย่างมากกับความสัมพันธ์สยาม-ญวน โดยเฉพาะหลังจากที่ท้องเชียงสี่สถาปนาตัวขึ้นเป็นพระเจ้าจักรพรรดิปกครองญวน “พระเจ้าเวียดนามยาลอง” ดังจะเห็นได้จากกรณีการที่พระเจ้าเวียดนามยาลอง ปฏิเสธพระมาลาที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทาน และไม่ส่งเครื่องราชบรรณาการคืนไม่เงินทองอย่างเดิม^{๒๒๒} นอกจากนี้ในปี พ.ศ. ๒๓๔๗ ยังมีพระราชสาสน์มาทูลเตือน

^{๒๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕-๖.

^{๒๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕-๖.

* มีหลักฐานปรากฏว่าไพร่พลรามัญจะต้องขึ้นอยู่กับกรมพระราชวังบวรแต่เพียงกรมเดียว ในพระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระราชทานแก่พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าเสวษฐวงศ์ ครั้งที่ทรงขอพระราชทานบุตรหม่อมรามัญมาเป็นไพร่ในสังกัดของพระองค์ความว่า “บุตรหม่อมรามัญห้ามไม่ให้ไปเป็นข้าเจ้าว่าข้าราชการมาแต่โบราณยอมให้มีแต่พระราชวังบวรแห่งเดียวเพราะฉะนั้นตั้งแต่เคยเห็นมาใครทูลขอไม่เคยเห็นได้สักครั้งหนึ่งว่าเป็นธรรมเนียมมาแต่แผ่นดินตาก” (หนังสือกรมราชเลขาการทูลไปยังพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าเสวษฐวงศ์) ดูเพิ่มเติมใน สุกร โอเจริญ, “ชาวมอญในประเทศไทย : วิเคราะห์หลักฐานและบทบาทในสังคมไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลางถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๘)

^{๒๒๑} สุทธิณี จันทรรัตน์, “พระบรมราชาบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย,” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๘๘ .

^{๒๒๒} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๖๘.

ให้สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ แต่งตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร(รัชกาลที่ ๒)เป็นกรมพระราชวังบวรฯ แทนกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทที่สวรรคตลง^{๒๒๓}

ซึ่งปัจจัยสำคัญที่ชนชั้นนำไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ดำเนินนโยบายทางการเมือง ประณีประนอมกับญวนมาก น่าจะเป็นสาเหตุจากการที่ประเทศราชที่สยามอ้างสิทธิอย่าง ปัตตานีเคยส่งสาสน์ไปชวนองเชียงสีรบไทย และถ้ามองจากยุทธศาสตร์ทางทหารการมี ปัญหาภัยกับญวนอาจส่งผลให้สยามต้องเปิดศึกหลาย ด้าน จากการรุกรานของพม่า ซึ่งส่งผล ให้ญวนสามารถตีชนบททัพพม่าได้

อย่างไรก็ตามลักษณะความสัมพันธ์แบบรัฐจาริต ที่พระราชอำนาจผูกพันอยู่กับพระ บารมีเฉพาะบุคคล อาจรวมถึงความเชื่อตามลัทธิขงจื้อเรื่องความกตัญญูและเคารพผู้ใหญ่ ของญวน ส่งผลให้ญวนยังไม่แสดงท่าทีที่จะสร้างปัญหาให้สยามมากนักในสมัยรัชกาลที่ ๑ แต่หลังการสวรรคตของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ท่าทีของญวนก็ เปลี่ยนไปอย่างชัดเจน เช่น เมื่อแรกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยขึ้นครองราชย์ นอกจากพม่าจะยกทัพมาตีเมืองกลางเมืองชุมพรในทันทีที่ทรงขึ้นครองราชย์* ในปี พ.ศ. ๒๓๕๓ ญวนก็ได้แต่งตั้งทูตมาขอเมืองบันทายมาศคืนจากสยาม พระบาทสมเด็จพระพุทธ เลิศหล้านภาลัยถึงกับทรงมีพระราชดำริว่า “จักขวางไฉนด้วยเปนแผ่นดินใหม่การจะไม่ ตลอดไปได้ ญวนคงจะคิดรบกวนทำให้หมองหมางทางพระราชไมตรีไปจึงยอมให้เมืองบัน ทายมาศ เมืองบันทายมาศจึงตกเปนของญวนตั้งแต่นั้นมา”^{๒๒๔} นอกจากนี้ญวนยังแสดง ท่าทีอย่างชัดเจนในการต้องการมีอำนาจเหนือเขมร จากการให้ที่ปักพียงแก่พระอุไทยราชา และเกือบจะรบกับสยาม (ซึ่งหลักฐานทางฝ่ายเขมรกล่าวว่า “พระเจ้ายาลอง พระเจ้า แผ่นดินเวียดนามมีความอิจฉาจึงจัดกองทัพให้มาข่มขู่ พระองค์จันท์ที่ ๒ ให้ยอมรับ อำนาจเวียดนาม เวลานั้นกัมพูชาอยู่ใต้อำนาจสยามด้วยเวียดนามด้วย”^{๒๒๕})

อย่างไรก็ตามการแย่งชิงความเป็นใหญ่เหนือเขมร ระหว่างสยามกับญวนหาใช่เรื่อง ใหม่ นิโกลัส แซเวส (Nicolas Gervaise) บันทึกว่าเกิดสงครามไทยญวนในสมัยพระ

^{๒๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๕-๑๘๖.

* กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงแสดงทัศนะว่าในพงศาวดารพม่ากล่าวว่า พระเจ้าประดุงเกรงว่าแต่ไทยจะไปราวี ตอแทนถึงกรุงอมระปุระอยู่ไม่วาย ทั้งเป็นเวลากำลังไปพม่าวนอยู่ทางข้างเมืองยะชายเบื้องโน้น หรือจะเป็นกองโจร หรือจะเป็นข้างเจ้าเมืองทวาย หรือเมืองเมาะคะมะ หรือทั้งคู่ วนหาความชอบไปเองก็ได้ แต่คงไม่ใช่ราชดำริพระเจ้า โทเททพระ (ปดุง) ที่คิดตีกรุงรัตนโกสินทร์จริงจังอย่างครั้งก่อน เพราะถ้าเช่นนั้นแล้วพงศาวดารพม่าทุกฉบับจะนั่ง ละเลยเสียสนิทมิได้เป็นอันขาด

^{๒๒๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ฉบับตัวเขียน, หน้า ๑๕.

^{๒๒๕} ตำราเรียนเขมร, หน้า ๕๗.

นารายณ์ ก็เนื่องมาจากเขมรถูกแยกออกเป็นสองอาณาจักร มีเจ้าแผ่นดินสององค์ ไทยช่วยองค์หนึ่งญวนช่วยอีกองค์หนึ่ง^{๒๒๖} ในสมัยต้นรัชกาลที่ ๒ เขมรพยายามปฏิเสชาณาญาสยามโดยหมายพืงญวน นับตั้งแต่คราวผลิตแผ่นดินสมเด็จพระอุไทยราชาที่ไม่ได้เข้ามาถวายบังคมพระบรมศพตามธรรมเนียมโดยอ้างว่าไม่สบาย^{๒๒๗} อย่างไม่รู้ตามพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพยายามใช้นโยบายในการแทรกแซงการเมืองภายในเขมรเข้าแก้ไขปัญหา โดยทรงแต่งตั้งให้กงสุลสงวน นักองอิม พระอนุชาสมเด็จพระอุไทยราชาให้เป็นพระมหากษัตริย์และมหาอุปราช^{๒๒๘} เพื่อให้คานอำนาจกับพระอุไทยราชา แต่กลับสร้างความไม่พอใจให้กับพระอุไทยราชาเพิ่มขึ้นจนเป็นเหตุให้เขมรตั้งเมืองขึ้น “โปรดให้แต่งศุภอักษรเกณฑ์เมืองเขมรให้เข้ามาช่วยรักษาราชรักษาพระนคร”^{๒๒๙} ด้วยครั้งนั้นหวาดพม่าอยู่ไม่ไว้วางใจ..... “ที่ทรงแต่ตั้งพระอนุชาทั้งสองให้มีอิศริยยศขึ้นเป็นฝ่ายหน้าฝ่ายหลังก็ขัดเคืองอยู่ในใจ เมื่อได้ทราบความตามศุภอักษรก็นิ่งเฉยเสียไม่กะเกณฑ์ให้เข้ามาช่วยราชการณกรุงเทพฯ”^{๒๓๐}

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานที่แสดงให้เห็น การพยายามปฏิเสชาณาญาสยามของพระอุไทยราชา ก็คือ ความต้องการเมืองพระตะบองของพระอุไทยราชาจนขอกองทัพญวนเข้ามารักษาเขมร ญวนได้ส่งกองทัพมาอยู่เกาะจินใกล้เมืองพุทไธเซพร ๕๐๐๐ คน^{๒๓๑} จนสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดฯให้ส่งกองทัพไปรักษาพระตะบอง เพื่อดูสถานการณ์และเจรจากับแม่ทัพญวน แต่เมื่อกองทัพไทยไปถึงกองทัพญวนก็ถอยกลับไปไซ่ง่อนแล้ว^{๒๓๒} จึงโปรดฯให้กองทัพไทยเข้ายึดเมืองขลุ้ง มโนไพร ทองเล เรปู พร้อมทั้งได้เสียมราฐ^{๒๓๓} สุดท้ายพระอุไทยราชาต้องหนีไปพืงญวนที่ไซ่ง่อน^{๒๓๔}

ในวิทยานิพนธ์ เรื่อง “พระบรมราชาบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย” ของ สุทธิณี จันทรรัตน์ แสดงทัศนะว่า “ญวนออกจะได้เปรียบ

^{๒๒๖} Nicolas Gervaise, *The Natural and Political History of The Kingdom of Siam A.D. 1688*, p. 107-115.

^{๒๒๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ฉบับตัวเขียน*, หน้า ๑๘

^{๒๒๘} “พระราชสาส์นถึงพระเจ้าเวียงคานาชาลอง เรื่องพระอุไทยราชาวิวาทกับนักองสงวน” จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๓ เลขที่ ๑๘๒๑. (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

^{๒๒๙} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ฉบับตัวเขียน*, หน้า ๒๑.

^{๒๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

^{๒๓๑} “เรื่องพระอุไทยราชาขอกองทัพญวนมาตั้งที่เมืองพุทไธเซพรจะมาตีพระตะบอง” จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๒ เลขที่ ๑๑/๑ (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

^{๒๓๒} “เรื่องพระอุไทยราชาวิวาทกับนักองสงวน” จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๓ เลขที่ ๑๘/๑ (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

^{๒๓๓} ธิดา จาคูประยูร, “บทบาทไทยเกี่ยวกับเขมรในรัชกาลที่ ๓ และ รัชกาลที่ ๔” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๐), หน้า ๖๓.

^{๒๓๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑*, หน้า ๑๕๕.

ไทย เพราะการติดต่อระหว่างญวนกับเขมรไปมาสะดวก ญวนคุ้นเคยกับภูมิประเทศมากกว่า และญวนสามารถผูกน้ำใจสมเด็จพระอุไทยราชาเจ้าผู้ปกครองเขมรได้แล้ว ประการสำคัญที่สุดอยู่กับการทำสงครามกับฝ่ายพม่าที่ยังไว้วางใจไม่ได้ว่าจะเข้ามารุกรานไทยอีกเมื่อใด พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงใช้วิธีการทูตยุติความขัดแย้งด้วยอาศัยสัมพันธ์ไมตรีอันดีต่อกันสืบมา จะเห็นได้จากมีการส่งทูตไปเจรจาเรื่องเมืองเขมร และมีพระราชสาสน์ไปมาระหว่างกรุงเทพฯกับญวน ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๕๓-๒๓๕๖^{๒๓๕} อย่างไรก็ตามในพระราชสาสน์ได้ตอบแม้จะเป็นไปในทำนองมิตรที่ดี ที่มีความหวังโยกกันและกัน แต่ก็แฝงด้วยชั้นเชิงทางการเมืองทั้งสิ้น ดังปรากฏข้อความในพระราชสาสน์ของพระเจ้าเวียงคานมาลาของว่า

“ญวนเห็นไทยกำลังอยู่ในเวลาทำการพระบรมศพและมีศึกสงคราม ญวนซึ่งอยู่ใกล้เขมร และเห็นว่ากรของไทยก็เหมือนกรของญวน จึงได้ขึ้นมาระงับเหตุการณ์ความขัดแย้งในเขมรไว้”^{๒๓๖} ซึ่งในทัศนของญวนแล้วเขมรนั้นขึ้นอยู่กับทั้งไทยและญวน “ควรกับสองพระนครเป็นใหญ่ จำจะปลุกฝังทำนุบำรุงเมืองน้อยขึ้น”^{๒๓๗}

ทางฝ่ายไทยเองเมื่อสมเด็จพระอุไทยราชาหนีไปไซ่ง่อนก็ยกกองทัพตามไป ญวนส่งพระราชสาสน์มาต่อว่า ไทยก็มีพระราชสาสน์ตอบไปว่า “ไทยเห็นญวนอยู่ในระหว่างทุกข์ด้วยศึกทายเสาพระราชมารดาสวรรคต จึงไม่อยากรบกวนให้ญวนต้องลำบาก”^{๒๓๘} นอกจากนี้ขณะที่ส่งสารถึงกันญวนยังพยายามแสดงแสนยานุภาพทางการทหารให้ประจักษ์กับฝ่ายทูตไทย เช่น เมื่อครั้งมีการส่งทูตเจรจาปัญหาเขมรกันไม่ว่าจะเป็นแสดงศักยภาพในการฝึกหัดทหาร กำลังกองทัพ หรือเครื่องศาสตราวุธต่างๆ^{๒๓๙}

นอกจากนี้เป็นที่น่าสังเกตว่าท่าทีของสยามที่มีต่อญวนนั้น เกี่ยวข้องกับเรื่องความมั่นคงและการระวังภัยจากการรุกรานของพม่าเป็นอย่างมาก เพราะปรากฏหลักฐานว่าพระเจ้าอังวะเคยมีพระราชสาสน์ชวนญวนรบสยามในสมัยรัชกาลที่ ๒ ปรากฏในบันทึกของ จอห์น ครอว์ฟอร์ด (John Crawford) ว่า ฝรั่งเศสที่เป็นที่ปรึกษากับขุนนางผู้ใหญ่ส่วนมากออกความเห็นว่ญวนควรร่วมมือกับพม่า จะได้เข้าไปปกครองเมืองพระตะบองที่อุดมสมบูรณ์ด้วยข้าวปลาอาหารอย่างเต็มที่แต่พระเจ้ามินมางไม่เห็นด้วย^{๒๔๐}

^{๒๓๕} สุทธิณี จันทร์รัตน, “พระบรมราชาบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย,” หน้า ๑๓๕.

^{๒๓๖} “เรื่องพระราชสาสน์พระเจ้าเวียงคานมาลาของว่าเรื่องไทยเกณฑ์กองทัพเขมรไปทางไซ่ง่อน และอธิบายเรื่องเจ้าเมืองไซ่ง่อนยกทัพไปรักษาเมืองเขมร” จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๓ เลขที่ ๑๕ (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

^{๒๓๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ฉบับตัวเขียน, หน้า ๓๔.

^{๒๓๘} กรมศิลปากร, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวิจารณ์รัชกาลที่ ๕, หน้า ๒๓๕-๒๓๗.

^{๒๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔-๓๕.

^{๒๔๐} John Crawford, *Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin*, p. 584.

อย่างไรก็ตามสยามต้องปล่อยให้ญวนมีอำนาจเหนือเขมร ไม่สามารถแสดงพระราชอำนาจเหนือเมืองประเทศราชอย่างเขมรอย่างเต็มที่ (แม้พระอุไทยราชายังส่งบรรณาการมาถวายแต่ก็ไม่ได้มาเข้าเฝ้าฯอีกเลย) การจะเปิดศึกกับญวนเพื่อรักษาพระเกียรติยศย่อมหมายถึงการเปิดโอกาสให้พม่าสามารถตีขนาบทัพญวนได้ตลอดเวลา ชนชั้นนำไทยจึงจำใจต้องถูกจำกัดพระเกียรติยศลงอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

จะเห็นได้ว่าในต้นรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีปัญหาเสถียรภาพทางการเมืองมากทั้งปัญหาการแย่งชิงอำนาจภายใน การเมืองภายนอกก็ต้องระวังทั้งการรุกรานจากพม่า ท่าทีของญวนที่ต้องการขยายอำนาจในประเทศราชที่ไทยกำหนดอยู่ในปริมณฑลทางอำนาจของตนอย่างเขมร

อย่างไรก็ตามจากหลักฐานที่ปรากฏ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงพยายามดำเนินนโยบายทางการเมืองตามอย่างบูรพกษัตริยาในอดีต คือการพยายามรักษาระบบการเมืองแบบจักรวรรดิ ทั้งทางปฏิบัติโดยการป้องกันอาณาจักรและรักษาอำนาจเหนือหัวเมืองประเทศราช และทางสัญลักษณ์ที่แสดงให้เห็นแก่ประเทศราช หรือแม้แต่รัฐต่างๆที่อยู่นอกขอบเขตอาณา ประจักษ์ถึงความศักดิ์สิทธิ์ของศูนย์กลางทางอำนาจอย่างกรุงรัตนโกสินทร์

เป็นที่สังเกตว่าการสูญเสียพระราชอำนาจในประเทศราชที่สำคัญอย่างเขมร และอยู่ในภาวะที่ไม่สามารถที่จะตอบโต้เขมรหรือญวนได้เนื่องจากยังต้องระวังภัยรุกรานกับพม่า เป็นแรงขับเคลื่อนที่ส่งผลให้ชนชั้นนำไทยพยายามหาทางออกให้กับ “พระเกียรติยศ” ที่ “ถูกจำกัด” และ “กำลังจะสูญเสียไป” หลังจากเสียอำนาจในการปกครองเขมรในปี พ.ศ. ๒๓๕๔ ปรากฏว่าในช่วงระยะเวลาตั้งแต่ ปี พ.ศ. ๒๓๕๔ เป็นต้นมา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวกับการพยายามรักษาระบบการเมืองแบบจักรวรรดิ หรือการพยายามเสริมสร้างพระเกียรติยศและสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในฐานะเจ้าปริมณฑลทางอำนาจหลายประการ

ในด้านการพยายามรักษาการเมืองแบบจักรวรรดิซึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สยามกำหนดอำนาจปริมณฑลทางอำนาจประเทศราชของตนประกอบด้วย

ภาคใต้ ได้แก่ ปัตตานี ไทรบุรี กลันตัน ตรัง กานู เปรัก^{๒๔๐}

ภาคเหนือ ได้แก่ เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง น่าน แพร่

^{๒๔๐} “ร่างตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาถึงพระยาไทรบุรี เรื่องถวายสิ่งของในพระบรมศพและถวายเครื่องราชบรรณาการ” และ “ร่างสารตราถึงพระยากลันตัน เรื่อง ยกเมืองกลันตันขึ้นกับเมืองนครฯ” หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จศ ๑๑๗๓ เลขที่ ๒/๑ ๒/๗ (เอกสาร ไม้ตีพิมพ์เผยแพร่)

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้แก่ เขมร

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้แก่ เวียงจันทน์ หลวงพระบาง^{๒๔๒}

ประเทศราชเหล่านี้ นอกจากผลประโยชน์ในเรื่องของพระเกียรติยศในฐานะเจ้า
ปริมณฑลทางอำนาจแล้ว ยังนำมาซึ่งผลประโยชน์จากบรรณาการ(ดอกไม้เงินทอง ส่วย
วัตถุคิบัติตามแต่ละท้องถิ่น และกำลังคน) นอกจากนี้ประเทศราชเหล่านี้ยังมีความสำคัญต่อ
ความมั่นคงของอาณาจักร ซึ่งนอกจากจะเป็นแหล่งกำลังคนให้สยามแล้วในทางกลับกันถ้า
ศูนย์อำนาจอื่นสามารถสร้างอิทธิพลทางการเมืองเหนือเมืองประเทศราชเหล่านี้ของสยาม
ได้ก็จะเป็นแหล่งกำลังคนและปัจจัยในการทำสงครามกับสยามเช่นกัน ดังจะเห็นได้จาก
กรณีพม่าเคยใช้ล้านนาเป็นแหล่งเสบียงอาหารและกำลังคนมาทำสงครามในคราวเสียกรุง
ครั้งที่ ๒^{๒๔๓}

ในทางปฏิบัติการรักษาอำนาจเหนือหัวเมืองประเทศราชของสยามนั้น จาก
การศึกษาของ สุทธิณี จันทรรัตน์ อธิบายว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรง
ดำเนินวิธีการต่างๆ ได้แก่การปรับปรุงหัวเมืองประเทศราช เช่น ในการปกครองประเทศ
ราชที่อยู่ห่างไกลราชธานีมากๆ ไม่สามารถควบคุมดูแลได้ใกล้ชิด ทางกรุงเทพฯ ได้มอบ
อำนาจให้หัวเมืองเอกทำหน้าที่แทน เช่น ให้เมืองสงขลาบ้าง เมืองนครฯบ้าง ดูแล
ประเทศราชในมลายู^{๒๔๔} หรือการมอบให้เมืองนครราชสีมาดูแลหัวเมืองลาวที่ทรงโปรดฯ
ให้ตั้งขึ้นใหม่ อย่าง เมืองโขงเจียมและเมืองเสมียะ เนื่องจากไม่ทรงไว้วางพระทัยใน
ประเทศราชอย่างเวียงจันทน์หรือจำปาศักดิ์มากนัก^{๒๔๕}

หรือการพยายามประนีประนอมกับอำนาจหัวเมือง ด้วยการสนับสนุนให้เชื้อสาย
เจ้าประเทศราชได้มีบทบาทอำนาจในหัวเมืองของตน เพื่อสร้างความผูกพันระหว่างเจ้านาย
เหล่านั้นกับกรุงเทพฯ ให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นและให้คนอำนาจกันเองไปด้วย เช่น ทรงแต่งตั้ง
เจ้านายในราชวงศ์เจ้าเจ็ดตนของพระเจ้ากาวิละ เจ้าเมืองเชียงใหม่ให้ขึ้นครองลำปาง
ลำพูนสืบเนื่องมาจากพระยานครลำปาง(คำโสม)ถึงแก่อสัญกรรม จึงโปรดฯให้พระยา
อุปราช(ดวงทิพ)น้องคนที่ ๔ เป็นพระยาลำปาง ต่อมาทรงยกย่องขึ้นเป็น พระเจ้านคร
ลำปาง โปรดฯให้นายคำพันธ์ น้องคนที่ ๖ เป็นพระยาลำพูนไชย ครองเมืองลำพูนร้างที่
โปรดฯให้ตั้งขึ้นใหม่เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๕๖ เป็นการแสดงถึงความไว้วางใจที่กรุงเทพฯมีต่อ

^{๒๔๒} “ศุภอักษรถึงเจ้าประเทศราชเรื่องประหารชีวิตหม่อมหมื่นและพรรคพวก” หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ ๒ จศ
๑๑๗๑ เลขที่ ๑/ก (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

^{๒๔๓} สุทธิณี จันทรรัตน์, “พระบรมราโชบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย,” หน้า ๘๐-๘๑.

^{๒๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓-๘๔.

^{๒๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖-๘๗.

ตระกูลเจ้าเจ็ดตนและต้องการยกย่องเกียรติยศเจ้านายฝ่ายเหนือให้สูงขึ้น ย่อมมีผลต่อการมีน้ำใจซึ่งกันและกันระหว่างไทยกับประเทศราชล้านนาไทย หรือเจ้านายตระกูลเจ้าเจ็ดตนมากขึ้น^{๒๔๖}

ดูเหมือนพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จะทรงดำเนินนโยบายรักษาจักรวรรดิไว้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะประเทศราชทางล้านนาและล้านช้าง ดังปรากฏหลักฐานว่าในปี พ.ศ. ๒๓๕๕ พระยาเชียงใหม่ (น้อยธรรม) และพระยาน่าน ได้คล้องช้างเผือกได้และนำมาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย^{๒๔๗} หรือเมื่อครั้งปี พ.ศ. ๒๓๖๔ เมื่อเมืองเชียงรุ่งมาขอซื้อช้างเพื่อจัดเป็นเครื่องบรรณาการให้กับพม่า พระยาน่านไม่ยอมขายให้จนกว่าจะแจ้งเรื่องให้กรุงเทพฯทราบ ต่อเมื่อทางกรุงเทพฯอนุญาตจึงยอมขายให้^{๒๔๘} หรือ ในปี พ.ศ. ๒๓๕๘-๒๓๕๙ ทางเวียงจันทน์ก็ได้ประกันความภักดีโดยการถวายช้างดี อย่างช้างพลายกะกับช้างเนียม(งาค่า)^{๒๔๙} แม้ในปี พ.ศ. ๒๓๖๒ จะเกิดกบฏอ้ายสาเกียดโง้งที่จำปาศักดิ์ แต่ก็สามารถใช้กำลังเจ้าอนุเวียงจันทน์จัดการปราบกบฏได้อย่างรวดเร็ว

อย่างไรก็ตามก็มีหลายครั้งหลายโอกาสที่ราชสำนักรัตนโกสินทร์ ไม่สามารถจัดการประนีประนอมให้เหล่าประเทศราชอยู่ในอำนาจได้ สุดท้ายก็หนีไม่พ้นการใช้กำลังทหารเข้าปราบปรามเพื่อพิสูจน์ความเหนือกว่า ในฐานะ “ราชาเหนือราชา” เช่น เมื่อครั้งประเทศราชในมลายูปฏิเสธอำนาจ* พระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) เอาใจฝักใฝ่กับพม่าเข้าสีกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดฯให้มีท้องตราไปเรียกตัวพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ให้เข้าเฝ้าฯเพื่อสอบสวนเอาความจริงแต่พระยาไทรบุรีไม่ได้เข้าเฝ้าฯ^{๒๕๐} เมื่อโปรดฯให้เกณฑ์เสบียงอาหารและยุทโธปกรณ์เพื่อทำสงครามกับพม่า ในปี พ.ศ. ๒๓๖๓ พระยาไทรบุรีก็ไม่ได้ส่งเข้ามาทูลเกล้าถวายตามเกณฑ์ ในปี พ.ศ. ๒๓๖๔ จึงโปรดฯให้เจ้าพระยานครฯ (น้อย) ยกกองทัพไปตีไทรบุรีแต่พระยาไทรบุรี(ปะแงรัน)หนีไป

^{๒๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๑.

^{๒๔๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ฉบับตัวเขียน, หน้า ๖๑, ๖๕.

^{๒๔๘} “พงศาวดารเมืองน่าน,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๑๐ (กรุงเทพฯ: องค์การการค้าสุภา, ๒๕๐๐), หน้า ๕๗-๕๘.

^{๒๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔, ๕๕.

* ปรากฏหลักฐานว่าสุดด่านแห่งไทยบุรีหวังความสนับสนุนจากอังกฤษเพื่อต่อต้านสยาม จึงมอบเกาะปีนังให้แก่บริษัทอีสตินเดียของอังกฤษใน ค.ศ. 1786 ตั้งแต่สมัย ร.๑ ดูเพิ่มเติมใน ฮอลล์, ดี อี จี, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : สุวรรณภูมิ-อุษาคเนย์ภาคพิศดาร, หน้า ๕๕๕.

^{๒๕๐} “เรื่องให้พระยานคร พระยาสงขลา และพระยาไทรมาเข้าเฝ้าทูลละอองฯ” หอจดหมายเหตุ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๔ เลขที่ ๘.๘/ก. (เอกสารไมตีพิมพ์เผยแพร่)

เกาะหมาก(ปีนัง) ได้ จึงโปรดฯให้เจ้าพระยานครฯ(น้อย)มีอำนาจเด็ดขาดในการปกครอง ไทรบุรี^{๒๕๑}

นอกจากการพยายามรักษาประเทศราชในพระราชอำนาจ สยามยังมีการเตรียมตัว ป้องกันภัยในการรักษาขอบเขตอาณาโดยเฉพาะจากญวนและพม่า (สุนทรเรียก พฤติการณ์เช่นนี้ว่า Defensive Cakravartin) ในปีพ.ศ. ๒๓๖๒ ได้ข่าวมาถึงกรุงเทพฯว่า ญวนซุกคลองลัดตั้งแต่ทะเลสาบมาออกทะเลใหญ่ในอ่าวไทย ๒ คลอง คือ วินท์ เท (Vinh-te) เชื่อมระหว่างเมืองพุทไธมาศ (ฮาเดียน) ให้ติดต่อกันได้สะดวก ส่วนอีกคลอง หนึ่ง อยู่ระหว่างเมืองวินท์อัน (Vinh-an) ของญวน และเมืองลองเซน (Long-Sen) ของ เขมร^{๒๕๒}

มีพระราชปรารภว่าถ้าญวนซุกคลองสำเร็จอาจยกทัพเรือมาตีกรุงเทพฯ จึงโปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ กับเจ้าพระยาพระคลัง เป็นแม่กลองสร้างเมืองสมุทรปราการให้มีป้อมปราการเป็นเมือง หน้าศึก^{๒๕๓} นอกจากนี้จากการศึกษาของ สุทธิณี จันทรรัตน์ ยังพบว่าพระบาทสมเด็จพระ พุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงดำเนินพระบรมราโชบายเตรียมป้องกันราชอาณาจักรด้านต่างๆ หลายประการด้วยกันไม่ว่าจะเป็น การเตรียมกำลังคน การปรับยุทธศาสตร์ การเตรียม เสบียงอาหาร การสืบข่าวเคลื่อนไหวของข้าศึก การเตรียมอาวุธ^{๒๕๔}

นอกจากในทางปฏิบัติแล้วในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ยังมี การพยายามรักษาระบบการเมืองแบบจักรวรรดิในทางสัญลักษณ์ เพื่อเสริมสร้างความศักดิ์ ใให้กับเจ้าศูนย์กลางปกครอง ซึ่งความคิดเรื่องฐานะของกษัตริย์ที่กำหนดความเป็นไปของ สังคมไม่ได้เลือนหายไปจากผู้คนในสมัยรัตนโกสินทร์แต่อย่างใด ดังปรากฏว่าหลังจาก เหตุการณ์พระอุไทยราชาเอาใจออกปฏิเสธอำนาจสยาม ที่ถือเป็นการเสียพระเกียรติยศของ กษัตริย์สยามเป็นอันมาก ดังจะเห็นได้ว่าในขณะที่กำลังเกิดปัญหาทำสงครามกับเขมรอยู่ นั้นมีหลักฐานหลายแห่งให้ภาพที่ตอกกันว่า เป็นเหตุให้เกิดเหตุการณ์วิปริตต่างๆตามมา เช่น ใน จ.ศ. ๑๑๗๔ “เกิดพายุพัดเปนวันกลุ่มไปทั้งพระนคร^{๒๕๕} (ซึ่งสมัยโบราณเชื่อว่า

^{๒๕๑} “เรื่องโปรดฯให้พระยานครศรีธรรมราช (น้อย) เป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมโศกราช มีอำนาจสิทธิขาดในการปกครองเมืองไทรบุรี” หอจดหมายเหตุ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๔ เลขที่ ๑๐ (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

^{๒๕๒} Mourra, Le Royaume de Cambode อ้างถึงใน ธิดา จาคูประยูร, “บทบาทของไทยเกี่ยวกับเขมรในรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๔” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทอักษรศาสตรบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๐), หน้า ๖๕ .

^{๒๕๓} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๗.

^{๒๕๔} สุทธิณี จันทรรัตน์, “พระบรมราโชบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย,” หน้า ๑๐๘-๑๕๒.

^{๒๕๕} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ฉบับตัวเขียน, หน้า ๑๒.

เป็นกลางร้าย ดูตำราพิชัยสงคราม)^{๒๕๖} เหตุการณ์วิปริตดังกล่าวอาจเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เห็นเป็นการสมควรที่จะทรงต้องเสริมสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพระองค์ และศูนย์กลางการเมืองการปกครองอย่างกรุงรัตนโกสินทร์ ดังจะเห็นได้ว่าในปีเดียวกันนี้เอง “โปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระแก้วมรกต (พระพุทธรูปนุชยรัตนจักรพรรดิพิมลมณีมัยถวายพระนามในสมัยรัชกาลที่ ๔) มาแต่เมืองนครจำปาศักดิ์”^{๒๕๗} ซึ่งน่าจะเพื่อเหตุผลความเชื่อบางประการและไม่น่าจะเกี่ยวข้องกับการรักษาอำนาจในจำปาศักดิ์ เนื่องจากพระราชอำนาจในหัวเมืองลาวในรัชสมัยนี้มีความมั่นคงพอสมควร

ในระยะเดียวกันนี้นอกจากจะเกิดปัญหาการปฏิเสชาำนาจจากเขมรและท่าทีของญวนแล้ว การเมืองภายในเองก็เกิดปัญหาทั้งฝ่ายพุทธจักรอาณาจักร มีการแย่งชิงอำนาจที่หนังสือกล่าวโทษใส่ความกันอูดลุด ในทางพุทธจักรเองก็เกิดเหตุพระสงฆ์ระดับพระราชกณะหลายองค์ต้องอธิกรณ์ถูกกล่าวหา “กระทำเมถุนปราชิกจนมีบุตรหลายคน” “ครั้งนั้นกรมหมื่นศรีสุเรนทร์ซึ่งเป็นศิษย์นายศรีพระพุทธรโฆษาจารย์ (พระพุทธรโฆษาจารย์บุญศรี วัดมหาธาตุ) ไม่เห็นด้วย ก็ทิ้งหนังสือเป็นคำโคลงอวยบช้าต่อระลาการ (กรมหมื่นรักษรรณเรศร กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์) “กระทบกระทั่งถึงพระเจ้าแผ่นดินด้วย”^{๒๕๘} ข้าราชการภายในก็เกิดเหตุทิ้งหนังสือกล่าวโทษ กระทำเรื่องชั่วสาวต้องสำเร็จโทษไปเป็นจำนวนมาก^{๒๕๙} “ชำระความกรมหมื่นศรีสุเรนทร์แล้ว ก็มีผู้ทิ้งหยาบช้าในพระราชวัง”^{๒๖๐}

จากหลักฐานดังกล่าวจะเห็นได้ว่าหลังการสูญเสียพระราชอำนาจในเขมร ฐานะของพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้รับกระทบกระเทือนอย่างมาก ซึ่งนอกจากประเทศราชจะปฏิเสชาำนาจแล้วปัญหาการเมืองภายในจนถึงมีการกล่าวโทษกระทบถึงพระเจ้าแผ่นดิน ทำให้ชนชั้นนำอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ต้องทรงดำเนินนโยบายบางอย่างเพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว โดยทรงเลือกที่จะนำความเชื่อทางศาสนา โดยเฉพาะความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราช มาเสริมสร้างความศักดิ์สิทธิ์และแก้ไขปัญหาของพระองค์

ปรีชา ช้างขวัญยืน แสดงทัศนะว่า “งานวิจัยของนักประวัติศาสตร์จำนวนมาก มักมองพระราชกรณียกิจต่างๆทางศาสนาหรือพระราชกรณียกิจต่างๆ ที่จะเป็นการเพิ่มพูนฐานะและความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่พระมหากษัตริย์ ว่า เป็น “การสร้าง” โดยละเอียดที่จะมอง

^{๒๕๖} กองทัพบก, ตำราพิชัยสงคราม ที่ระลึก งานพระราชทานเพลิงศพ พลเอก อำนาจ คำริกาญจน์ (พระนคร: ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์, ๒๕๒๔), หน้า ๒๔๕-๒๗๕.

^{๒๕๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ฉบับตัวเขียน, หน้า ๓๒-๓๓.

^{๒๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒.

^{๒๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓.

^{๒๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒.

ว่าเป็นเรื่อง “ศรัทธา” ส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์” อย่างไรก็ตามจากการศึกษาของผู้วิจัยพบว่า พระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อทางศาสนา ไม่ได้เกิดจาก “พระราชศรัทธา” หรือ “ความปรารถนา” หรือ “ความจงใจสร้าง” ทั้งหมด บางเรื่องต้องกระทำด้วย “ความจำเป็น” ทางขนบธรรมเนียมประเพณี และความจำเป็นทางบ้านเมือง เช่น คติจักรพรรดิราชในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย “คติจักรพรรดิ” คุ้มยังเป็นสิ่งจำเป็นอยู่ในขนบธรรมเนียมโบราณราชประเพณี ในส่วนพระราชศรัทธาและความจำเป็นทางการเมืองของพระองค์ ดูเหมือนจะสอดคล้องกับสถานการณ์ทางการเมืองขณะนั้นได้เป็นอย่างดี

ในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ความคิดเรื่อง “พระจักรพรรดิ” ยังอยู่ในฐานะพระเกียรติยศอย่างหนึ่งที่ใช้ยกย่องพระมหากษัตริย์ ควบคู่ไปกับ พระเกียรติยศในการเป็นพระโพธิสัตว์ และความเจริญทางเศรษฐกิจ อันเกี่ยวพันกับความเจริญรุ่งเรืองของสังคม^{๒๖๐} ความภาคภูมิใจในการเป็นศูนย์กลางจักรวรรดิของกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่ได้เสื่อมคลายไปจากความคิดชนชั้นนำแต่อย่างใด ซึ่งในเรื่อง “พระเกียรติยศ” ในรัชสมัยนี้ดูจะให้ความสำคัญกับคติจักรพรรดิมากกว่ารัชกาลก่อน โคลงยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์(รัชกาลที่ ๓) ซึ่งน่าจะแต่งขึ้นหลังเฉลิมพระนามพระเจ้าช้างเผือกในปี พ.ศ. ๒๓๖๐ (น่าจะแต่งขึ้นหลังปี พ.ศ. ๒๓๖๓ เนื่องจากกล่าวถึงเรื่องโปรตุเกสเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรี) ให้ความสำคัญกับความคิดเรื่องพระจักรพรรดิราช และการครอบครองช้างเผือกของสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นอย่างมาก โดยผู้ประพันธ์เลือกที่จะเริ่มต้นพรรณนาถึงการเป็นผู้ครอบครองรัตนะต่างๆของพระจักรพรรดิ และปริณทลทางอำนาจอำนาจของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยว่า

“เจ้าเสวตไอยรา สามคเชนตราเผือกผู้ฟ่อง” (ช้างเผือก) “เจ้าพิภพสีมา”(เจ้าปริณทลทางอำนาจ) “กุ่ก่องแก้วเนาวรัตน์”(แก้วมณี) “คลังเก้าแก้วมุลมอง ทองเงินมากเหลือตรา เครื่องราชาธิราช” (ขุมทรัพย์) “สุนทรรัตนารี” (นางแก้ว) “จอมพลพันหมื่น

^{๒๖๐} พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, โคลงปราบดาภิเษกเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ราชสกุล ยุคล และราชสกุล ลดาวัลย์ พิมพ์บูลเกล้าฯถวายในการเสด็จพระราชทานผ้าพระกฐิน ณ วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร ๑๘ ค.ค. ๒๕๑๖.

ชั้นหุทัยจงรักษ อิกเอกอรุทธิตี มุขมนตรีตีญามาคย” (ขุนพลแก้ว) “มียานม้าสินทพ
ชาติ ราชพาหนอาชาไนย” (ม้าแก้ว)^{๒๖๒}

“ยศไกรกรุงรุ่งเรือง มีเมืองออกนอก เอกโทตรีจัตวา พญาพระหลวงรังง ชั่งพล
หมื่นพลแสน ไตรเด่นแห่งประเทศราช ชาติชวากำภูชลาว ชาวนิกมพันนา มาลาทองเงิน
งาม แต่งตามกำหนดนอบ ตอบบรรณาการลั่นเหลือ”^{๒๖๓}

แล้วถึงบรรยายความเจริญรุ่งเรืองทางการเศรษฐกิจ “ประเทศเที่ยวค้า เปิดพรม
ผ้าผืนพับ บ้างรับขึ้นห้างแพ เปิดพรมแพรเหลือหลาย ขายซื้อสรรพสิ่งใช้ ให้ภาสีเชิง
กอบ กำนันมอบเจ้าถ้า สำเครื่องคำมุลมอ สำเงินทองแก้วแก้ว สำเข้าเกลือเพื่อฟาย สำว่า
ความไร่นา ทวยประชาสุขเกษม”^{๒๖๔} ซึ่งจะเห็นได้ว่าชนชั้นนำยังให้ความสำคัญกับฐานะ
พระจักรพรรดิ มากกว่าความเจริญทางเศรษฐกิจของบ้านเมือง

เช่นเดียวกับโคลงฉันท์เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ของ
พระยาตรัง(ในตอนท้ายบอกรูปนิพนธ์ พ.ศ. ๒๓๖๑) ก็ยกย่องสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
นภาลัยในฐานะพระจักรพรรดิมากกว่าเกียรติยศอื่นๆ อย่าง พระโพธิสัตว์ สมมุติเทพ
หรือ ความเจริญทางเศรษฐกิจ ในรายนามบทแรกของโคลงฉันท์ เริ่มต้น ด้วยการสรรเสริญ
ฐานะพระจักรพรรดิของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่ทรงได้ช้างเผือกมาสู่
บารมีมีพระราชอำนาจปราบไปทั่วทุกสารทิศ “ศรีสฤษฏ์ฤทธิเดช มหาคิลกภูเบนท์ สุ
เรนทรพิพิช มหิศรสิงหาสน์ ราชคเชนทรเพือกผู้ คู่พาหนหลากหลาย พลายพังสีสังข์
บริสุทธิ์ บรมพุทธยทธขยงยิ่ง มิ่งมงคลอรรคร้าว ท้าวทฤษฏีดำรง ทรงทศธรรมดิเรก เอก
กษัตริย์ชาติไทยเชอ เพยอภูดาแดนตรง ท่านทรงฟ้าทรงดิน คุจอินทราแมน แสนสุรนิกร
แก้ว แฝ้มฤตยกษัย ไชสุธาทิพยสรวงสวรรคัมหันตโกโคย ไอศุริยสมบัติ พิพัฒนราช
สมบุรณ์ พูลสิริราชอลังการ ผ่านรัตนราชธานี ศรีสฤษฏ์ฤทธิเดช มหาจักรพรรดิไกร
กรุง.....ลบสุรมลาย หายเสิกเสียนเสียราบ ทาบทุกทิศทั่วตัว น้าวนคร

^{๒๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑.

^{๒๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

^{๒๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔-๕. นิธิธิบายว่า วรรณกรรมของมูลนายสามารถสะท้อนชีวิตความเป็นอยู่ตลอดจนอุดมคติของ
กษัตริย์ หน้าทีของวรรณกรรมมูลนายสมัยอยุธยาส่วนใหญ่มักจะเป็นทางด้านพิธีกรรม แต่วรรณกรรมสมัย
รัตนโกสินทร์มีลักษณะไม่เป็นพิธีกรรมมากขึ้น ประมวลพจน์ก็ไม่เน้นการยกย่องกษัตริย์ขึ้นเป็นพระเจ้า หากแต่
สรรเสริญกษัตริย์ด้วยการอ้าง พระราชกรณียกิจ ที่ได้ทรงกระทำไปจริงมากกว่า เมืองในวรรณกรรมรัตนโกสินทร์
ไม่เคร่งขมึเพื่อจะแสดงบรมเดชานุภาพอันลึกลับของกษัตริย์ต่อไป แต่เป็นเมืองที่มีสีสันสรรคของการค้า ชาวต่างชาติ
และความไพบุลย์ทางวัตถุของประชาชน สิ่งเหล่านี้กลายเป็นเครื่องหมายของบรมเดชานุภาพมากกว่าเทวสิทธิ์ของ
กษัตริย์

กาลเดช เขตชั้นทกกว่ากว้างข้างเฟือกผู้มากมี พระนครศรีอยุธยาแล้ว ฤทธิพิรัตน์กรุงแก้ว
เกียรติล้ำไคเสมอ แลฤๅ^{๒๖๕}

เอกองค์จักรพรรดิพร้อม	ไพบูลย์
ผ่านอยุธยากรุงศรี	เฟื่องฟ้า
คจดวงสุริยจรูญ	จรัสโลก
พระประสิทธิวีธีหล้า	เลิศหลาย ๆ

ท่านเชอครเสด็จค้ำ	แดนทวีป
ส่องทั่วสัตว์การุณ	รอบเลี้ยง

ล้วนโมหมรชีพ	ชุมชัว
หากเดชวรภูษเพียง	รอดพงศ์ ๆ

กษัตราบทั่วทั้ง	สากล
เป็นเอกอิสรองค์	โอ้อำ
ทุกประเทศค้ำบด	บุรินทรราช
เรื่องพระฤทธิแผ่ฟ้า	พอกคิน ๆ

การได้ข้างเฟือกนอกจากถือเป็นพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์แล้ว ยังถือเป็น
สิ่งแสดงถึงความจงรักภักดีของเหล่าประเทศราช ดังจะเห็นได้ว่าข้างเฟือก ๓ ซ้างที่ได้ใน
รัชสมัยนี้ล้วนพบในประเทศราช ได้แก่ พระยาเสวตคญุชระฯ จากเมืองโพธิสัตว์ (พ.ศ.
๒๓๕๕) พระยาเสวตไอยรา จากเมืองเชียงใหม่ (พ.ศ. ๒๓๕๕) และพระยาเสวตคช
ลักษณะ จากเมืองน่าน (พ.ศ. ๒๓๕๕) นัยยะสำคัญของการถวายข้างเฟือกของเจ้า
ประเทศราชเป็นการแสดงออกถึงความจงรักภักดี ถือเป็นธรรมเนียมที่ยึดถือปฏิบัติมาของ
ระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตแต่โบราณ การปฏิเสทที่จะถวายข้างเฟือก(ถ้าพบ) ย่อมเป็นนัย
ยะที่แสดงให้เห็นถึงการปฏิเสทอำนาจเจ้าปริมณฑล

พระจอมจักรพรรดิเจ้า	จอมเกศ
พรเพียบพรพุลโพยม	เอิบอ้าง

^{๒๖๕} พระยาตรัง, “โคลงฉันเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ของพระยาตรัง,” วรรณกรรมพระยาตรัง (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากรสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์), หน้า ๑๕๑.

ออกเมืองส่งสารเสวต
ล้วนแต่เฟือกผู้ช่าง

ถวายท่าน
มิ่งเมือง ฯ

การที่ช่างเฟือกสัมพันธ์กับพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ ตั้งแต่สมัยอยุธยาจึงมีการตั้งโรงช่างเฟือกอยู่ในบริเวณใกล้กับที่ประทับของพระมหากษัตริย์^{๒๖๖} ดังปรากฏว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดฯให้ตั้งโรงช่างเฟือกติดกับกำแพงพระราชวังชั้นในตามอย่างโบราณราชประเพณี ดังปรากฏความในพงศาวดารว่า

“จึงทรงพระดำริว่าช่างเฟือกสามช่างนี้ก็เปนช่างเฟือกเอกเหมือนอย่างพระเทพกฤษณร จึงต้องทำโรงไว้ให้เป็นเกียรติยศสำหรับติดแผ่นดินอยู่ แลที่รับกำแพงพระราชวังชั้นในระหว่างประตูสนามราชกิจประตูพรหม พอจะปลูกได้สักสี่โรง จึงโปรดเกล้าฯให้เกณฑ์กรมพระตำรวจทำสองกรมต่อหลัง ทำเป็นโรงซ่อฟ้า ครั้นการทำโรงเสร็จแล้ว ก็ย้ายพระเทพกฤษณรมาขึ้นโรงริมประตูสนามราชกิจเป็นที่หนึ่ง ย้ายพระยาเสวตรกฤษณรมาขึ้นโรงไว้ที่สอง พระเสวตรอัยรามาขึ้นโรงไว้ที่สาม ย้ายพระยาเสวตรศรีลักษณยาขึ้นโรงไว้ที่สี่”^{๒๖๗} ซึ่งสอดคล้องตรงกับโคลงคั่นพระเกียรติของพระยาตรัง

เรียงโรงคชเสวตไว้
ทุกประเทศชวนชม

ระวางใน
ชั้นหน้า

จะเห็นได้ว่าในรัชสมัยนี้การได้ช่างเฟือกยังถือเป็นพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ในการยกย่องของพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้ความสำคัญของช่างเฟือกที่ผูกพันอยู่กับความเป็นไปของพระมหากษัตริย์ยังเป็นความคิดที่แพร่หลายไม่เสื่อมคลายลงแต่อย่างใด ดังปรากฏหลักฐานว่าเมื่อครั้งพระเสวตกฤษณรช่างเฟือกช่างแรกในสมัยรัชกาลที่ ๒ ป่วยจับไข้ โปรดฯให้จัดตั้งพิธีระงับความไข้ช่าง^{๒๖๘} และเมื่อช่างเฟือกหายป่วยก็โปรดฯให้มีพิธีแก้บน^{๒๖๙} ทำขวัญเวียนเทียนช่างเฟือกเป็นการใหญ่^{๒๗๐}

นอกจากนี้การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงครอบครองช่างเฟือกถึง ๔ ช่าง(มรดกจากรัชกาลที่ ๑ ช่าง ๑) จึง “โปรดฯให้เพิ่มพระนามขึ้นว่า

^{๒๖๖} ดูภาคผนวก เรื่องช่างเฟือก

^{๒๖๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ฉบับตัวเขียน, หน้า ๖๖.

^{๒๖๘} หมายถึงสั่ง เรื่อง ให้เจ้าพนักงานแต่งสารับและสิ่งของ สำหรับใช้ในการตั้งกรรมระงับความไข้ช่าง ณ หอเชือก จ.ศ. ๑๑๗๖.

^{๒๖๙} หมายถึงสั่งเรื่อง กำหนดการแก้บนพระยาเสวตกฤษณร หายป่วย ณ วันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีจอ จ.ศ. ๑๑๗๖.

^{๒๗๐} หมายถึงสั่ง เรื่อง กำหนดการทำขวัญเวียนเทียนพระยาเสวตกฤษณรที่หายป่วย ณ วันขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีจอ จ.ศ. ๑๑๗๖.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระเจ้าช้างเผือก ชงปีกกำปั่นหลวงก็ทำเป็นธงช้างเผือกอยู่ในวงจักร ได้ใช้ธงช้างตั้งแต่นั้นมาจนกาลทุกวันนี้ก็เป็นธงสำหรับแผ่นดินไปจะแก้ไขอย่างไรต่อไปก็ไม่ได้ ด้วยเป็นธรรมเนียมรู้ทั่วกันทั้งโลกแล้ว”^{๒๗๑} ดังปรากฏพระนามในหลักฐานชั้นหลังอย่าง “อภินิหารบรรพบุรุษ” ว่า พระบาทสมเด็จพระบรมพงค์เชษฐ มหเศรษฐนทร ไตรเศวต กษาศิกรมหาสวามินทร์ สยามรัชฎนทรวโรดม บรมจักรพรรดิพิลาศชาดา ราชาธิราชบรมนาถบพิตร พระพุทธเลิศหล้านภาลัย^{๒๗๒} ซึ่งใกล้เคียงกับพระนามที่ปรากฏใน “ปฐมวงศ์” ของกสร กุหลาบ “พระบาทสมเด็จพระบรมราชพงค์เชษฐมหเศรษฐนทร ไตรเศวตกษาศิกรมหาสวามินทร์ สยามรัชฎนทรวโรดม บรมจักรพรรดิพิลาศชาดา ราชาธิราชบรมนาถบพิตร พระพุทธเลิศหล้านภาลัย”^{๒๗๓}

พระนามดังกล่าวที่ปรากฏไม่ใช่พระนามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏคราวขึ้นเสวยราชย์อย่างแน่นอน เนื่องจากกล่าวถึงการครอบครองช้างเผือกของพระองค์ “ไตรเศวตกษาศิกรมหาสวามินทร์” ดังนั้นพระนามที่ปรากฏนี้น่าจะเป็นพระนาม ที่เฉลิมพระเกียรติฐานะของพระเจ้าช้างเผือกที่กล่าวถึงในพงศาวดาร

การเพิ่มพระนามพระเจ้าช้างเผือกและการใช้ธงช้างเผือกอยู่ในวงจักร อาจวิเคราะห์ได้หลายประการ ประการแรก คือ ถือเป็นพระเกียรติยศอย่างมากที่พระมหากษัตริย์เป็นเจ้าของช้างเผือกถึง ๔ ช้าง เป็นที่สังเกตว่านามช้างเผือกรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยล้วนเกี่ยวข้องกับฐานะราชพาหนะของพระจักรพรรดิตามคตินิจจักรพรรดิราช ไม่เหมือนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ที่ไม่ปรากฏความคิดดังกล่าว (ในนามช้างเผือก) ในความเชื่อเรื่อง พระจักรพรรดิ จะเห็นได้ว่าการใช้ช้างเผือกเป็นสัญลักษณ์ใน พระราชอำนาจ ของหมู่รัฐจารีตก็ยังปรากฏอยู่ ดังจะเห็นได้ว่า ประเทศราชอย่าง ล้านนา ล้านช้าง หรือ เขมร ต้องถวายช้างเผือกให้สยามตามธรรมเนียมในระบบการเมืองแบบ “จักรวรรดิ”

อย่างไรก็ตามยุทธนาการแย่งชิงรัตนชาติสำคัญอย่างช้างเผือก แทบจะจบสิ้นไปพร้อมกับการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งแรก ไม่ปรากฏหลักฐานว่าหลังจากสงครามช้างเผือก พ.ศ. ๒๑๐๖ “ช้างเผือก” หรือ “การประกาศตนเป็นพระจักรพรรดิ” ของรัฐใดรัฐหนึ่งจะเป็นเหตุให้เกิดสงครามแต่อย่างใด ชนชั้นนำในหมู่รัฐจารีตตระหนักมาอย่างยาวนานแล้วว่า ความมั่นคงนั้นสำคัญกว่าพระเกียรติยศ ดังจะเห็นได้จากการถวายช้างเผือกให้กับกษัตริย์อยุธยาของเขมรในสมัยสมเด็จพระนารายณ์^{๒๗๔} คู่แข่งบารมีที่สำคัญของชนชั้นนำไทยอย่าง

^{๒๗๑} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ฉบับตัวเขียน, หน้า ๖๖-๖๗.

^{๒๗๒} “อภินิหารบรรพบุรุษ” เอกสารตัวเขียนเลขที่ ๓๔ มัดที่ ๖ ตู้ ๑๒๑ ชั้น ๑

^{๒๗๓} อภินิหารบรรพบุรุษ และ ปฐมวงศ์, หน้า ๑๐๗.

^{๒๗๔} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม), หน้า ๔๓๒.

พม่า แม้จะปรากฏหลักฐานว่าพระเจ้าปดุงจะทรงมีความเชื่อเรื่องช้างเผือกมาก^{๒๖๕} แต่ก็ไม่ได้อาศัยเหตุนี้มารุกรานสยามในคราวที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ หรือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงได้ช้างเผือกแต่อย่างใด ซึ่งอาจเป็นผลมาจากต้องคอยแก้ไขปัญหาด้านความมั่นคงกับ อาระกัน (ยะไข่) มณีปุระ และท่าทีของอังกฤษ^{๒๖๖}

การใช้ธงช้างเผือกในชนชั้นนำไทยซึ่งน่าจะมีในกองทัพกษัตริย์สยามหรือในหมู่รัฐจารีตมาช้านาน แต่การใช้ธงช้างเผือกในวงจักรในเรือกำปั่นที่ใช้ติดต่อกับข้าขายน่าจะเป็นเรื่องใหม่ “ความคิด” เรื่องจักรพรรดิ ยังเป็นความคิดที่ใช้ติดต่อกับภายนอก “จักรพรรดิ” ยังเป็นสถานะของชนชั้นนำน่าจะต้องการให้รัฐเอกราชต่าง ๆ ที่ติดต่อกับข้าขายด้วยรับรู้ถึงพระเกียรติยศในปริมณฑลทางอำนาจของกรุงรัตนโกสินทร์ ดังยกตัวอย่างมาแล้วในสมัยพระเจ้าปราสาททอง^{๒๖๗}

ประการต่อมาการเพิ่มพระนามพระจักรพรรดิของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอยู่ในช่วงที่เสถียรภาพการเมืองภายในไม่มั่นคง ฐานะความศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ถูกละเมิด สถานการณ์การเมืองภายนอกประเทศราชของพระองค์ถูกสิ้นคอนจากรัฐนอกปริมณฑลทางอำนาจ อย่าง พม่า-ญวน-อังกฤษ ส่งผลให้พระราชอำนาจในฐานะเจ้าปริมณฑลทางอำนาจถูกจำกัดลงมาก แม้จะรักษาเสถียรภาพทางการเมืองในล้านนา ล้านช้าง ไว้ได้ แต่ไม่สามารถรักษาเขมรประเทศราชที่ชนชั้นนำให้ความสำคัญเป็นอันดับหนึ่งมาตั้งแต่สมัยอยุธยาไว้ได้^{๒๖๘} นอกจากนี้ยังต้องคอยเกรงญวนและกลัวพม่าจะมารุกราน แรงขับเคลื่อนดังกล่าวอาจส่งผลให้ชนชั้นนำไทยมีความพยายาม “รักษาพระเกียรติยศ” ไว้ด้วยวิธีการต่าง ๆ ทั้งทางปฏิบัติและทาง สัญลักษณ์ผ่านพิธีกรรม หรือ การเฉลิมพระนาม เพื่อชดเชย “พระเกียรติยศ” ที่ชนชั้นนำต้องสูญเสียไป^{๒๖๙} และต้องอยู่ภายใต้ความกดดันจากการถูกจำกัดพระราชอำนาจ ดังที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

^{๒๖๕} ฮอลล์, ดี อี จี, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : สุวรรณภูมิ-อุษาคเนย์ภาคพิศดาร, หน้า ๕๕๕.

^{๒๖๖} พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนารายณ์ประจักษ์พงศ์, พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม ๑, หน้า ๒๔๔-๒๖๗.

^{๒๖๗} คูบท์ที่ ๓ เรื่องแนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิกับการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของพระเจ้าปราสาททอง

^{๒๖๘} David K. Wyatt, Chaing Mai and Ayudhya : some approaches to their relations through the chronicle, pp. 180-181.

บทที่ ๕

ผลกระทบของชาติตะวันตกต่อแนวคิดคตินิธิราชในชนชั้นนำไทย

ก. ผลกระทบของอังกฤษต่อระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต

นับตั้งแต่ ฟรานซิส ไกลท์ (พระยาราชนิกบุตร) ชาวอังกฤษประสบความสำเร็จในการเช่าเกาะปีนัง (เกาะหมาก) จากไทรบุรี เมื่อปีพ.ศ. ๒๓๒๕ ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ อังกฤษก็เริ่มเข้ามามีบทบาทกับประเทศราชหรือรัฐที่สยามอ้างสิทธิ เป็นเหตุให้สยามเริ่มระแวงท่าทีของอังกฤษตั้งแต่กาลนั้น จนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สยามสืบทราบได้ว่าพม่าชวนไทรบุรีรบสยาม เป็นเหตุให้ราชสำนักส่งกองทัพใหญ่ไปปราบและไม่ตั้งเจ้าเมืองท้องถิ่นปกครองไทรบุรี นอกจากนี้ยังได้เทครัวแขกเข้ามาในกรุงฯเป็นจำนวนมาก ผลของสงครามครั้งนี้เป็นเหตุให้สุลต่านไทรบุรี (ตงกูปะแสรัน) หนีไปขอลี้ภัยอยู่ที่เกาะปีนัง ทางสยามก็มิได้ติดตามรุกไล่ปีนังแต่อย่างใดด้วยกลัวการกระทบกระทั่งอังกฤษ

จะเห็นได้ว่าในต้นรัตนโกสินทร์ชาติตะวันตกอย่างอังกฤษ เริ่มเข้ามามีบทบาทอย่างมากต่อระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต อันหมายถึงการกระทบกระทั่งโดยตรงต่อพระราชอำนาจฐานะเจ้าเหนือหัวประเทศราชของสยาม ในสมัยรัชกาลที่ ๒ แม้จะทรงแก้ไขปัญหาดังกล่าวเพื่อรักษาระบบการเมืองแบบจักรวรรดิ แต่ก็ยังมีปัญหาประเทศราชที่ไม่สามารถแก้ไขไม่ว่าจะเป็น เขมร หรือ ไทรบุรี ซึ่งแม้จะเป็นปัญหภายในระหว่างผู้ปกครองกับประเทศราช แต่ยังมีรัฐที่อยู่นอกเหนืออธิปไตยของสยาม อย่าง พม่า ญวน และ อังกฤษ เข้ามาเกี่ยวข้องอย่างมาก พระราชอำนาจในฐานะเจ้าจักรวรรดิเริ่มถูกกระทบกระทั่งจนมาตลอด โดยเฉพาะฐานะของอังกฤษที่อยู่นอกเหนือระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต แต่กลับเริ่มเข้ามาสร้างความปั่นป่วนให้กับระบบความสัมพันธ์ดังกล่าว และส่งผลอย่างมากต่อความคิดเรื่อง “พระจักรพรรดิราช” ในชนชั้นนำไทยในระยะเวลาต่อมา

๑. พม่า

พม่าถือเป็นรัฐที่ชนชั้นนำไทยให้ความสนใจเป็นอันดับหนึ่งในเรื่องของความมั่นคงมาโดยตลอด จากบทเรียนหลังสงครามเสียกรุง และสงครามหลายครั้งในรัชกาลที่ ๑ แม้ในทัศนะตะวันตกที่เข้ามาในสยามก็ทราบดีถึงเหตุผลในข้อนี้ ในรายงานของ เจ. ครอว์ฟอร์ด เขียนถึง

จี สวินตัน ลงวันที่ 3 เมษายน ค.ศ. 1823 ระบุว่า “กองทัพส่วนใหญ่(ของสยาม)มักจะ ถูกส่งออกไปประจำการทางพรมแดนพม่า และเท่าที่ข้าพเจ้าได้รับการบอกเล่ามาจะมีไพร่พลประมาณ ๓๐๐๐๐ พวกสยามไม่สู้หวั่นเกรงว่าจะมีผู้ใดบุกรุกเข้ามาได้ อันเป็นผลให้ชาวสยามละเลยไม่ค่อยป้องกันพระนครไว้โดยรอบคอบรัดกุมเลย”^๑

ปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลให้สยามหวาดระแวงอังกฤษนอกจากปัญหาไทรบุรีแล้วก็คือ ท่าทีของอังกฤษต่อความสัมพันธ์สยาม-พม่า ดังที่ชนชั้นนำสยามอย่างกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์รัชกาลต่อจอห์น มอร์แกน ตัวแทนการค้าของอังกฤษ ในท่าทีของอังกฤษถ้าเกิดสงครามสยาม-พม่าขึ้น โดยอังกฤษเลือกที่จะวางตัวเป็นกลางทั้งนี้อาจเพราะอังกฤษในตอนแรกไม่มีนโยบายผูกมัดตัวเองทางการเมืองกับรัฐต่างๆที่บริษัทยินดีจะต้อนรับออกทำการค้าจากพระราชบัญญัติ พ.ศ. ๒๓๒๗ (Pitt's Indian Act ค.ศ. 1784) ในคราวที่ จอห์น ครอฟอร์ด เข้ามาทำสัญญาในปี พ.ศ. ๒๓๖๕ นั้น ขณะนั้นแม้อังกฤษเริ่มมีข้อพิพาทเรื่องดินแดนกับพม่าแล้วแต่ยังมีได้ประกาศสงครามกับพม่า จนเมื่อ ครอฟอร์ด ออกจากสยามไปแล้ว ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นข้าหลวงใหญ่ที่สิงคโปร์ไม่นานอังกฤษจึงประกาศสงครามกับพม่า

(ก) ปัญหาความสัมพันธ์อังกฤษ-พม่า

ตามทัศนะของตะวันตกนั้นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดสงครามกับอังกฤษ-พม่า เป็นผลมาจากการขยายอำนาจของราชวงศ์คองบองได้ขยายพรมแดนด้านตะวันตกของตน ในปี ค.ศ. 1784 พระเจ้าปดุงเกณฑ์ทัพใหญ่เข้ายึดครองยะไข่ พระเจ้าแผ่นดินยะไข่ (ตามาตะ) พระมเหสีโอรสและธิดาร่วมด้วยประชาชนไม่ต่ำกว่า ๒๐๐๐๐ คนถูกส่งไปพม่า และนำเอาพระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองของยะไข่อย่าง “พระมหามัณนิ” กลับไปยังพม่าด้วย ส่งผลให้ยะไข่กลายเป็นมณฑลหนึ่งมีผู้สำเร็จราชการปกครองโดยมีทหารพม่ากองหนึ่งเป็นกำลังสนับสนุน การปราบปรามยะไข่ของพม่าครั้งนี้เป็นเหตุให้พรมแดนของพม่าขยายขึ้นไปจรดพรมแดนอังกฤษ^๒

ในทัศนะผู้วิจัยเห็นว่าถ้าเราไม่มองประวัติศาสตร์ จากการกำหนดสยามเป็นศูนย์กลาง (Siam-Centric) จะพบว่าพม่าไม่ได้ให้ความสำคัญกับสยามมากเท่ามอญ ไทยใหญ่ หรือ ยะไข่ โดยเฉพาะในสมัยราชวงศ์คองบองพม่าให้ความสนใจกับดินแดนทางตะวันตกที่อยู่ติดกับอินเดียมาก ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าอาจเนื่องมาจากสาเหตุเรื่องของอุดมคติเรื่อง “จักรพรรดิแห่งชมพูทวีป” ก็เป็นไปได้เนื่องจากชนชั้นนำไทยและพม่าในนั้น ความ

^๑ เอกสารของครอฟอร์ด แปลโดยไพโรจน์ เกษแม่นกิจ, หน้า ๔๓-๔๔.

^๒ ฮอลล์, ดี อี จี, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : สุวรรณภูมิ-อุษาคเนย์ภาคพิศดาร, หน้า ๕๕๕.

เข้าใจถึงที่ตั้งของชมพูทวีปนั้นไม่ตรงกัน ซึ่งชนชั้นนำไทยต้นรัตนโกสินทร์ถือเอาดินแดนอินเดียโบราณนั้นคือชมพูทวีปตามที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนา แต่ชนชั้นนำพม่ากลับกำหนดให้ชมพูทวีปนั้นหมายรวมไปถึงอินเดียดินแดนพม่าและสยามด้วย หรืออาจเข้าใจที่ตั้งของชมพูทวีปตรงกันแต่ชนชั้นนำต้องการเข้าถึงอุดมคติจักรพรรดิอย่างสมบูรณ์ คือการครอบครอง “มัชฌิมประเทศ” แทนดินแดนที่ตั้งของตน “ปัจฉิมประเทศ” ดังนั้นจึงมีความต้องการครอบครองดินแดนทั้งหมดเพื่อบรรลุอุดมคติของตน ดังปรากฏความปรารถนาของชนชั้นนำพม่าที่จะยึดครอง อัสสัม และ แคว้นเบงกอลในบันทึกต่างๆของอังกฤษจำนวนมาก

แต่ในมุมมองของนักประวัติศาสตร์พม่าในปัจจุบัน อย่าง หม่อง(อู) ทิน อ่อง กลับอธิบายถึงสาเหตุการรุกรานยะไข่ของพระเจ้าปะดุง บนความจำเป็นของพื้นฐานเรื่องความมั่นคงทางการเมืองว่า พระเจ้าโพธิพญา(ปะดุง)ทรงตัดสินพระทัยเข้าบุกแคว้นยะไข่ มิใช่เพราะพระองค์เป็นนักรุกราน แต่พระองค์เชื่อว่าหากปล่อยยะไข่ว่างๆไปไม่มีข้อมิแปร เช่นนั้น อังกฤษหรือฝรั่งเศสอาจเข้ามารุกรานทางเขตแดนได้นั้นได้ โดยยกตัวอย่างกรณีฟิลิปปิน เดอ บริโต ชาวโปรตุเกสที่เป็นพันธมิตรกับยะไข่เข้ายึดหงสาวดีในสมัยพระเจ้านันทบุเรง^๓

อังกฤษเข้ามามีบทบาทกับระบบความสัมพันธ์รัฐจาริต จะด้วยเจตนาหรือหลีกเลี่ยงไม่ได้ก็ตาม รัฐที่พม่ารุกรานหรือกลุ่มที่ต่อต้านการปกครองในประเทศราชของพม่า มักเข้าไปขอความช่วยเหลือหรือหนีเข้าไปในดินแดนบังคับของอังกฤษ เช่น กรณีชินบัยน (ชินเบียน)ในปี ค.ศ. 1811 ซึ่งเคยรับราชการเป็นเมียวตุงจิในภาคเหนือของแคว้นยะไข่ตั้งตนเป็นผู้นำ ได้ขอความช่วยเหลืออังกฤษโดยเสนอที่จะปกครองอาณาจักรนั้นภายใต้อธิปไตยของอังกฤษ^๔ แม้รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียปฏิเสธที่จะช่วยและได้ส่งร้อยเอก แคนนิงมาพม่าเพื่อยืนยันต่อราชสำนักอังกฤษว่าอังกฤษไม่ได้ให้ความช่วยเหลือพวกกบฏ แต่พม่าได้แสดงหลักฐานให้แคนนิงดูว่าเป็นข้อพิสูจน์ว่าอังกฤษให้ความช่วยเหลือแก่พวกกบฏ ในทัศนะของ หม่องทินอ่อง อธิบายว่ากรณีชินบัยนมีข้าราชการพื้นเมืองบางคนของอังกฤษสนับสนุนชินบัยน และแสรังไม่เห็นการเตรียมการกบฏในเขตแดนอังกฤษ^๕ แต่เมื่อชินบัยนถึงแก่กรรมใน ค.ศ. 1815 การเคลื่อนไหวดังกล่าวก็ยุติลง

ระหว่างนี้ความสัมพันธ์ระหว่างกัลกัตตาและราชสำนักอังกฤษแย่งลงมาก จนเมื่อปี ค.ศ. 1817 ก็เกิดกรณีพิพาทระหว่างพม่ากับอังกฤษขึ้นอีก จากการที่พม่าพยายามสถาปนา

^๓ หม่องทินอ่อง, ประวัติศาสตร์พม่า, หน้า ๑๕๘.

^๔ ฮอลล์, ดี อี จี, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : สุวรรณภูมิ-อุษาคเนย์ภาคพิศดาร, หน้า ๕๕๕.

^๕ หม่องทินอ่อง, ประวัติศาสตร์พม่า, หน้า ๒๐๘.

อำนาจในอัสสัมโดยส่งกองทัพเข้าไปยังจอร์ฮาดและแต่งตั้งคนของตนขึ้นครองเมือง แต่ทันทีที่พม่าออกจากเมืองผู้ที่พม่าแต่งตั้งไว้ก็ถูกปลดออกจากตำแหน่ง ค.ศ. 1819 พม่ายกทัพมาอีกครั้งแล้วจัดการให้ราชาองค์เดิม จันทรกานต์ สิงห์ กลับไปครองราชย์สมบัติแล้ว ยกทัพกลับ ทันทีที่พม่าเคลื่อนหลังก็เกิดความวุ่นวายขึ้นอีกจันทรกานต์หนีไปอาศัยในเขตแดนของอังกฤษ พม่ายกทัพบุกอัสสัมอีกครั้งกับสมัยพระเจ้าอองวะจ๊กกายแมง ในขณะที่เวลานั้นราชาแห่งมณีปุระก็แข็งเมืองไม่ไปร่วมพิธีราชาภิเษกของพระเจ้าจ๊กกายแมง พม่าส่งกำลังไปปราบชาวกระแชนมณีปุระจึงหนีเข้าไปในเขตอังกฤษและขอความช่วยเหลือจากรัฐบาลอังกฤษที่อินเดีย^๖ จะเห็นได้ว่าในช่วงเวลาที่ครอว์ฟอร์ดเข้ามาสยามความสัมพันธ์อังกฤษ-พม่าอยู่ในภาวะตึงเครียดอย่างมาก (ค.ศ.1822) ซึ่งรัฐบาลอังกฤษที่กัลกัตตาน่าจะเริ่มคิดประกาศสงครามกับพม่าบ้างแล้ว แต่ถ้าสังเกตจากหนังสือที่ครอว์ฟอร์ดถือเข้ามาใน ค.ศ.1822 (พ.ศ. ๒๓๖๕) กลับไม่มีข้อความกล่าวโจมตีราชสำนักอองวะแต่อย่างใด

สาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างอังกฤษ-พม่าตามทัศนะชาวตะวันตก ก็เนื่องมาจากอังกฤษอ้างว่าราชสำนักอองวะรับรองอังกฤษอย่างไม่ให้เกียรติ ทางราชสำนักอองวะก็ถือว่ารัฐบาลอังกฤษที่ป้อมฟอร์ทวิลเลียมเมืองกัลกัตตา ไม่ใช่รัฐของกษัตริย์โดยตรง เป็นแต่เพียงขุนนางข้าหลวงดังนั้นเป็นการไม่สมเกียรติที่จะติดต่อด้วย และการที่พม่าไม่เข้าใจถึงขอบเขตที่อังกฤษต้องผูกมัดตนเองกับข้อตกลงที่ทำไว้กับประเทศต่าง ๆ เช่น ชวามาราธาและเนปาลจึงถูกรุกรอำนาจของอังกฤษ^๗ ข้ามเขตพรมแดนมาตามลำชาวประเทศราชที่หนีไปเขตอังกฤษ เพราะความคิดเรื่องเส้นแบ่งเขตแดนที่แน่นอนและข้อตกลงเรื่องการข้ามพรมแดนในแบบยุโรปนั้นเป็นเรื่องใหม่สำหรับชนชั้นนำพม่า เนื่องจากมีความคิดแบบการขยายอำนาจเป็นบริเวณกว้าง ๆ ถึงหัวเมืองใดนั้น ๆ และทางอังกฤษเองก็ไม่ได้ปักปันเขตแดนให้ชัดเจนแน่นอน

หม่อง ทิน อ่อง อธิบายว่า เมื่อกองทัพอังกฤษยื่นคำขาดให้กองทัพพม่าถอยตามหลักกฎหมายนานาชาติของยุโรป การกระทำของพม่าถือเป็นการบุกรุกแต่พม่าถือว่าเคยใช้สิทธิในการติดตามศัตรูในเขตแดนที่มีได้มีการระบุให้แน่ชัด พม่าเคยไล่ตามไทยใหญ่เข้าไปในมณฑลยูนนานและตามผู้ลี้ภัยชาวมอญเข้าไปในไทย^๘ ในพรมแดนด้านตะวันตก เดิมพม่าถือว่าแม่น้ำน่านเป็นเส้นแบ่งเขตแดนของพม่า ดังเมื่อนักล่าช้างที่รับจ้างบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษไล่ช้างข้ามแม่น้ำมาพม่าก็จับไว้ ครั้นข้าหลวงใหญ่คือ ลอร์ดแอม

^๖ ฮอลล์, ดี อี จี, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : สุวรรณภูมิ-อุษาคเนย์ภาคพิศดาร, หน้า ๕๖๓.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖๕.

^๘ หม่องทินอ่อง, ประวัติศาสตร์พม่า, หน้า ๒๐๓.

เฮอสท์ เรียกร้องให้มีการแบ่งเส้นเขตแดนให้ชัดเจนโดยส่งนักสำรวจสองคนไปตรวจดูพม่า ก็จับไว้อีก^๕ เหตุการณ์ดังกล่าวไม่อาจสรุปได้แน่ชัดว่าชนชั้นนำพม่าไม่รู้จักรการแบ่งเขตแดน ซึ่งการแบ่งเขตแดนในหมู่รัฐจารีตโดยใช้ ภูเขา ลำน้ำ ต้นไม้ น่าจะมีมาตั้งแต่สมัยโบราณ (คูจารีศรีสองรักย์) แต่จากหลักฐานที่ปรากฏ การไม่ได้ใจไม่สนใจต่อเขตแดนของชนชั้นนำพม่าจะเป็นคำที่เหมาะสมกว่า

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ แสดงทัศนะว่า ปัญหาสำคัญก็คือการขยายอิทธิพลของอังกฤษ จากอินเดียเข้าสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้เพื่อหาทางทำการค้าไปสู่จีน ในขณะที่เดียวกัน อังกฤษก็กังวลกับคู่แข่งของตนคือฝรั่งเศส ฝรั่งเศสมีฐานที่มั่นเล็กๆอยู่ที่เมืองปอนดิเชอริ ทางใต้ของเมืองมัทราซของอังกฤษ ผลประโยชน์ของอังกฤษทางเศรษฐกิจและการแข่งขันทางการเมืองกับฝรั่งเศส ทำให้อังกฤษฉวยโอกาสนี้ทำสงครามกับพม่าที่รุกไล่ผู้คนเข้ามาใน จิตตะกองและอัสสัม ถ้าจะกล่าวอย่างย่อ ๆ ก็ถือเป็นการปะทะกันระหว่างนโยบายแบบ สักคินาของพม่ากับนโยบายอาณานิคมของอังกฤษ^๖

แต่หม่องทินอ่องกลับมองต่างออกไปว่า เมื่อดูเหตุการณ์ทั่วทั้งเอเชียตะวันออกเฉียง ใต้ก็จะเห็นชัดว่าอังกฤษคงต้องเข้าริมฝั่งทะเลพม่าอยู่ดี แม้พระเจ้าบาจิตอและราชสำนักจะ ผ่อนปรนให้อย่างใดก็ตาม เพราะในระยะที่อังกฤษรุกรานพม่าครั้งแรกตรงกับระยะเวลาที่ อังกฤษต่อสู้เข้ายึดครองสิงคโปร์ บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษได้ป็นังไว้ในอำนาจ แล้วและผนวกสิงคโปร์เข้าใน ค.ศ. 1819 จึงจำเป็นต้องได้ริมฝั่งทะเลพม่าเพื่อทำให้อ่าวเบงกอลเป็นทะเลสาบอังกฤษ^๗

(ข) ผลกระทบของสนธิสัญญาอันดาโบต่อชนชั้นนำไทย

อังกฤษทราบถึงท่าทีของสยามเป็นอย่างดีว่าสยามนั้นเป็นคู่แข่งกับพม่า อังกฤษจึง พยายามสร้างความพอใจให้สยาม อังกฤษตัดสินใจประกาศสงครามกับพม่าเมื่อวันที่ 5 มีนาคม ค.ศ. 1824 ซึ่งก่อนหน้านั้นไม่กี่เดือน จอห์น ครอว์ฟอร์ด เจ้าเมืองสิงคโปร์ฝาก สำนาราชสาสน์พม่าไปถึงญวนส่งมาสยาม โดยอ้างว่าเรือพม่าใหม่ที่ป็นังอังกฤษขอลัด สำนาวัวว่าที่กรุงเทพฯไม่มีอังกฤษมีแต่บาทหลวงฝรั่งเศส จึงให้แปลเป็นภาษาฝรั่งเศสส่ง เข้ามา ในพงศาวดารพม่าของกรมพระนราธิปประพันธ์พงษ์ ทรงอธิบายถึงเหตุการณ์นี้ว่า

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๔.

^๖ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, พม่า : ประวัติศาสตร์และการเมือง, หน้า ๑๕.

^๗ หม่องทินอ่อง, ประวัติศาสตร์พม่า, หน้า ๒๑๕.

“เพราะอังกฤษกำลังปองจะทำร้ายพม่าเอาใจสยาม”^{๑๒} แต่ในพงศาวดาร(ยาสะวิน)ของพม่าไม่ได้กล่าวเหตุการณ์นี้ไว้เลย แต่ภายหลังญวนส่งทูตมาแล้วแจ้งว่าเป็นเรื่องจริงแต่ญวนไม่ได้รับบรรณาการพม่าไว้ ในปลายปีเดียวกัน คอร์ฟอร์ดบอกกับต้นหนสำเภากลางว่ากับอังกฤษจะรบกันแน่นอนแล้ว คอร์ฟอร์ดจึงได้คัดจดหมายเหตุเรื่องความสัมพันธ์อังกฤษพม่าฝากเข้ามาด้วย^{๑๓}

การแสดงออกถึงความเป็นศัตรูของรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียและสิงคโปร์ต่อพม่านั้นจะช่วยผ่อนคลายความหวาดระแวงอังกฤษของชนชั้นนำไทยลงได้บ้าง เพราะการแสดงออกอังกฤษเป็นการ “เลือกข้าง” อย่างชัดเจน แต่ทางราชสำนักเองก็ไม่นิ่งนอนใจต่อความขัดแย้งระหว่างอังกฤษ-พม่า ดังปรากฏความในพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย “โปรดเกล้าฯ ให้แต่งกองอาทมาต ออกไปสืบราชการที่เมืองพม่า กลับมาแล้วสงครามว่าพม่ากับอังกฤษได้รับกันเข้า แล้วทรงพระราชดำรัสว่า การศึกนี้ก็ใหญ่อยู่ไม่ไว้ใจแก่ราชการจะต้องให้มีกองทัพ ไปตั้งขัดทัพราชการ”^{๑๔}

แต่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่า ความในพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์น่าจะคลาดเคลื่อนเนื่องจาก หนังสือเจ้าพระยาพระคลังตอบคอร์ฟอร์ด ลงวันที่ก่อนรัชกาลที่ ๒ สวรรคตเพียง ๕ วัน บอกชัดว่ายังไม่เชื่อว่าอังกฤษจะรบพม่า หนังสือเจ้าพระยาพระคลังฉบับนี้ค้างอยู่ที่กรุงเทพฯ ถึง ๓ เดือน จึงได้ส่งไปกับเรือกำปั่นหลวงต่อเมื่อเดือน ๑๑ เข้าใจว่าที่จริงเมื่อรัชกาลที่ ๒ ยังไม่เชื่อว่าอังกฤษรบพม่า มาเชื่อแน่ในรัชกาลที่ ๓^{๑๕} สอดคล้องเอกสารของเฮนรี เบอร์นี่ ใน เดือนมกราคม ปี ค.ศ. 1825 ที่ระบุว่า “เจ้าพระยาฯยังไม่ยอมเชื่ออย่างแน่ชัดว่า ทหารอังกฤษได้ยึดครองเมืองพม่าได้หลายแห่ง และความจริงท่านข้าหลวงยังสงสัยและแคลงใจอยู่ว่า ข่าวการสงครามระหว่างอังกฤษกับอังวะนั้น แพร่สะพัดเข้ามาเพื่อจะให้นายทหารจากปีนังสามารถข้ามเข้ามาสังเกตภูมิประเทศระหว่างนครกับไทรบุรี”^{๑๖}

ขณะที่สงครามอังกฤษพม่าดำเนินอยู่นั้น พอดีทางไทยผลิตแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต (พ.ศ. ๒๓๖๗) กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นครองราชย์ ขณะนั้นอังกฤษสามารถตีร่างกุ้งได้แล้ว และกำลังจะตีทวายและเมืองมะริด แต่ขาดเสบียง

^{๑๒} พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงษ์, พงศาวดารพม่า, หน้า ๒๕๑.

^{๑๓} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ฉบับตัวเขียน, หน้า ๑๑๗.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๘.

^{๑๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๕๒๘.

^{๑๖} เอกสารของเฮนรี เบอร์นี่, หน้า ๓๑.

อาหารและพาหนะ ข้าหลวงอังกฤษที่ปีนังมีหนังสือถึงเสนาบดีที่กรุงเทพฯ และเจ้าพระยา
นครฯ (น้อย) ขอให้ฝ่ายไทยช่วยกันตีพม่าและช่วยเหลืออังกฤษเรื่องเสบียงอาหารและ
พาหนะ^{๑๑} นอกจากนี้ครอฟอร์ดซึ่งขณะเป็นเจ้าเมืองสิงคโปร์ส่งปืนเข้ามาถวาย ๑๐๐๐
กระบอก อ้างว่าเป็นบรรณาการจากเบงกอล

สยามจึงส่งกองทัพเข้าไปในดินแดนที่อังกฤษตีไว้ได้ เหตุการณ์นี้พงศาวดารฉบับ
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์อธิบายถึงพระราชดำริแต่เพียงว่า “จะต้องมีกองทัพไปขัดทัพพม
ราชการอยู่ จึงจะรู้ว่าเหตุว่าการศึกชาวต่างประเทศจะผันแปรประการใด”^{๑๒} (ซึ่งจะมี
ปัญหาต่อไปในกรณีพิพาทกับอังกฤษ) แต่สมเด็จพระยาอัครราชานุภาพทรงอ้างว่ามี
สำเนาท้องตราราชสีห์อยู่ในหอพระสมุด ระบุกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “จะต้องคิดราชการกวาดต้อน เอาครอบครัวเมืองมะตะมะเข้ามาให้
จงมาก อย่าให้อ้ายพม่าตั้งเมืองมะตะมะขึ้นได้ตั้งแต่ก่อน”^{๑๓}

ซึ่งต่อมาเกิดข้อพิพาทระหว่าง Mr. Maingy ซึ่งภายหลังได้ขึ้นมาดำรงตำแหน่ง
ข้าหลวง (Commissoner) ประจำที่มะริดและทวาย กับ พระยาชุมพร (ชุย)* เนื่องจาก
พระยาชุมพรไปกวาดต้อนครัวเมืองมะริด ความในพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
ระบุว่า “แล้วจึงมีพระราชดำรัสให้มีท้องตราให้หาตัวพระยาชุมพร (ชุย) เข้ามาถอดเสีย
จากที่ ให้ลงพระราชอาญาจำไว้เพราะมีความผิดไปตีครัวชาวมะริดของอังกฤษๆ เขามา
ตามขอตีๆ ก็ไม่ให้ ได้สู้รบกันก็แพ้เขา ทำให้เสียพระเกียรติยศ”^{๑๔} ซึ่งแม้ในพระนิพนธ์
“ไทยรบพม่า” สมเด็จพระยาอัครราชานุภาพ จะอ้างสำเนาท้องตราที่กล่าวมาข้างต้น
แต่ภายหลังกล่าวพอสังเขปว่าพระยาชุมพรละเมิดท้องตราที่ได้ส่งมาภายหลัง^{๑๕}

“แต่ในการนี้พระยาชุมพรมุ่งกระทำการให้เกิดบำเหน็จความชอบ จึงนำกำลังออก
กวาดต้อนเอาผู้คนตั้งแต่ปากน้ำเมืองทวาย ลงมาถึงแขวงเมืองมะริด ซึ่งก่อนหน้านั้น
กองทัพอังกฤษได้ยึดเป็นกรรมสิทธิ์ไว้แล้ว”^{๑๖}

ต่อมาข้าหลวงใหญ่ของอังกฤษที่อินเดีย ลอร์ด อัมเฮิร์สต์ (Governor-General of
British India, Lord Amherst) ส่งนายร้อยเอก เฮนรี เบอร์นี่ (Captain Henry

^{๑๑} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาอัครราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๕๓๑

^{๑๒} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓, หน้า ๔.

^{๑๓} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาอัครราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๕๓๗.

* ในบันทึกของ เบอร์นี่ ระบุว่า “พระยาชุมพรหรือข้าหลวงชุมพรหมักจะได้รับมอบจากราชสำนักสยามให้มีหน้าที่ดูแลพม่าทาง
ฝั่งตะนาวศรี และดังนั้นการติดต่อบริเวณตะนาวศรีจึงควรติดต่อผ่านผู้นี้” ดูเพิ่มเติมใน เอกสารของเฮนรี เบอร์นี่, หน้า ๒๗.

^{๑๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓, หน้า ๑๕.

^{๑๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาอัครราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๕๕๗.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๘.

Burney)* เข้ามาขอกำลังไทยไปช่วยรบพม่า (พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๖๘) โดยหนึ่งในข้อตกลงเบอร์นี้นำปัญหาเขลยถึงมากล่าวถึงด้วย ซึ่งภายหลังสยามยอมส่งเขลยกลับบ้านเมือง ดังมีความระบุในหนังสือเจ้าพระยาพระคลัง ถึงเซอร์ อาร์ชิวัลด์ แคมป์เบลล์ (Sir Archibald Campbell) แม่ทัพอังกฤษ อ้างถึงการคืนผู้คนที่พระยาชุมพรไปกวาดต้อนมา ให้กรมการเมืองพากลับไป ๗๕ คน และ คริวเก่า ที่เข้ามาอยู่นานแล้วแต่สมัครใจจะกลับอีก ๒๖ คน รวม ๑๐๕ คน อย่างไรก็ตามในบันทึกของเบอร์นีระบุว่า การเสียดขลยดังกล่าวของสยามกลับถูกทดแทนด้วยการกวาดต้อนประชาชนครัวชาวไทรบุรีกว่า ๕๐ คนมารับใช้ในกรุงฯ^{๒๓}

สุนทร ชุตินทรานนท์ ตั้งข้อสังเกตว่าเหตุการณ์การคืนเขลยศึกนี้ นับเป็นเรื่องที่ขัดกับจารีต ปฏิบัติที่เขลยศึก ถือเป็นแรงงานสำคัญของรัฐในงานด้านต่างๆ สะท้อนให้เห็นถึงการพยายามปรับตัวของผู้ปกครองไทย ให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น^{๒๔} นอกจากนี้ยังสังเกตได้ว่าชนชั้นนำไทยดำเนินนโยบายกับอังกฤษด้วยความระมัดระวัง การมีห้องตราสั่งให้กวาดต้อนครัวมอญ อยู่ในกรอบยุทธนาการแบบเดิมที่ชนชั้นนำในรัฐจารีตถือปฏิบัติมา เนื่องจากมีประโยชน์ทางด้านกำลังคน นอกจากนี้ยังเป็นการลดกำลังข้าศึกไปในตัว แต่ชนชั้นนำก็พร้อมปล่อยวางพระเกียรติยศลงถ้าเพื่อความปลอดภัยมั่นคงของรัฐ ซึ่งไม่ใช่เรื่องแปลกใหม่แต่อย่างใด เนื่องจากคติจักรพรรดิในชนชั้นนำไทยหรือในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตไม่ตรงตามอุดมคติตั้งแต่ต้น แต่มีการนำมาปรับใช้จนเป็นจารีตธรรมเนียมปฏิบัติที่เข้าใจกันในหมู่รัฐจารีตมาช้านานโดยคำนึงถึงความมั่นคงเป็นหลัก เมื่อมองจากวิเทศนโยบายของชนชั้นนำไทยที่ถึงกลับคืนครัวมอญ(เก่า) ก็เพื่อไม่อยากจะให้กระทบกระทั่งจากปัญหาที่เกิดกับอังกฤษ และชนชั้นนำก็ไม่ยอมเสียประโยชน์จากกำลังคน โดยให้เทครัวชาวไทรบุรีมาไพร่ใช้สอยแทน

สงครามอังกฤษพม่าอันจบลงด้วยสนธิสัญญาอันดาโบ (The Treaty of Yandabo) ซึ่งลงนามในวันที่ 24 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1826 (พ.ศ. ๒๓๖๙) นั้น นับเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญต่อรูปแบบความสัมพันธ์รัฐจารีตในภูมิภาคมาอย่างยาวนาน อำนาจทางทหารของพม่าซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นที่หวาดหวั่นของประเทศใกล้เคียงต้องสลายตัวลง รูปแบบความสัมพันธ์ของการขยายอำนาจเขียง “พระจักรพรรดิ” ที่แผ่พระราชอำนาจไปยังหัวเมือง

* มีหลักฐานในหนังสือรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียระบุว่า “เป็นคนรู้เข้าใจกรียาอย่างธรรมเนียมทั้งทวีปนั้นมากเป็นคณูจิกของขุนนางของท่านที่สูงสุดหลายคนเป็นต้นว่าเจ้าเมืองนคร เมืองกลาง เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองตะกั่วป่า และบรรดาขุนนางของเจ้าเมือง ทั้งนี้สืบดูเพิ่มเติมใน คำแปลอักษรสารเจ้าเมืองมังกลา จ.ศ. ๑๑๘๘.

^{๒๓} เฮนรี เบอร์นี, หน้า ๒๕.

^{๒๔} สุนทร ชุตินทรานนท์, บูเรงนอง (กะยอติณรธา) กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย, หน้า ๘๕.

ต่าง ๆ ได้รับการกระทบการเพื่อน สุเนตร ชุตินทรานนท์ อธิบายว่า “สนธิสัญญาที่สะท้อนรูปแบบของข้อตกลงในกติกาการยุติสงครามของโลกตะวันตก ซึ่งผิดแผกจากความรับรู้ความเข้าใจของเจ้าแผ่นดินตะวันออกเช่นพม่าและไทย ในสนธิสัญญาผู้ชนะไม่ได้เรียกร้องด้วย บรรณาการต้นไม้เงินต้นไม้ทองหรือแม้แต่บริบทภัยจับเชลยตามประเพณียุทธนาการ แต่บังคับที่จะผนวก (annexation) เอาอาระกัน และตะนาวศรี อันเป็นเมืองออกและเมืองท่าของพม่าเขตฝั่งเบงกอลและทะเลอันดามัน อันเป็นสิทธิขาดอย่างที่ไม่มิโอกาสจะทวงหรือตีกลับคืนได้อีก”^{๒๕}

นอกจากนี้พม่ายังต้องเสียค่าปฏิกรรมสงครามให้แก่อังกฤษ รวมถึงราชสำนักอังวะต้องสัญญาว่าจะไม่เข้าแทรกแซงรัฐต่าง ๆ บนพรมแดนตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดียในปกครองของอังกฤษ^{๒๖} การเสียดินแดนในสงครามครั้งนี้อยู่บนพื้นฐานที่ต่างจากจารีตอันเป็นที่รับรู้ของชนชั้นนำพม่าโดยสิ้นเชิง การเสียดินแดนครั้งนี้ไม่ใช่การแผ่อำนาจของอังกฤษเข้าไปในดินแดนเหล่านั้นแต่เป็นการผนวกดินแดนที่มีเส้นแบ่งแน่ชัด ซึ่งเป็นระบบความสัมพันธ์รูปแบบใหม่ที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนในหมู่รัฐจารีต

ภาพความไม่เข้าใจระบบความสัมพันธ์รูปแบบใหม่ของชนชั้นนำพม่านั้น ชนชั้นนำไทยร่วมสมัยอย่างเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ระบุในพงศาวดารว่า พม่าอ้างในสมัยสงครามกับจีน ซึ่งเป็นประเทศที่อังกฤษต้องการเปิดเสรีการค้าด้วยว่าเมื่อจีนชนะสงครามพม่า^{๒๗} จีนก็ไม่ได้เรียกร้องดินแดนขอค่าปฏิกรรมสงครามอย่างอังกฤษ เพียงขอให้ส่งราชสาสน์และราชบรรณาการ ๑๐ ปีต่อ ๑ ครั้ง (ซึ่งในมุมมองนักประวัติศาสตร์พม่าอย่าง ม่อง ทินอ่อง ระบุว่าพม่าถูกหลอกให้ส่งบรรณาการจีน)^{๒๘}

เช่นเดียวกับชนชั้นนำไทย ชงชัย วินิจจะกูล อธิบายว่า แม้ว่าเฮนรี เบอร์นี่ จะเดินทางเข้ามาเจรจากับราชสำนักสยามเพื่อกำหนดเส้นพรมแดนสยามกับพม่าของอังกฤษเมื่อ ค.ศ. 1825-1826 (พ.ศ. ๒๓๖๘-๒๓๖๙) ราชสำนักสยามก็ยังไม่ค่อยเข้าใจว่าการมีเส้นแบ่งพรมแดนมันจะสำคัญอย่างไร^{๒๙} ในสนธิสัญญาเบอร์นี่ข้อหนึ่งระบุว่า “ถ้าอังกฤษส่งไครยด้วยเขตแดนยังไม่รู้แน่ ก็ให้เจ้าเมืองฝ่ายข้างอังกฤษมีหนังสือแต่งคนแลชาวด่านมาไถ่ถามเจ้าเมืองฝ่ายไทยที่อยู่ใกล้กัน เจ้าเมืองฝ่ายไทยจะแต่งกรรมการและชาวด่านพร้อมด้วยคนเจ้าเมืองฝ่ายอังกฤษ ไปกำหนดชี้ที่แดนต่อกันให้รู้เปนนแน่ทั้งสองข้าง โดยทางไม้ตรี ถ้า

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒.

^{๒๖} ฮอลส์, ดี อี จี, *ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : สุวรรณภูมิ-อุษาคเนย์ภาคพิศดาร*, หน้า ๕๖๗.

^{๒๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒*, หน้า ๑๒๔.

^{๒๘} ม่องทินอ่อง, *ประวัติศาสตร์พม่า*, หน้า ๒๐๒.

^{๒๙} Thongchai Winichakul, *Siam Mapped*, pp. 62-68.

เจ้าเมืองฝ่ายไทสงไศรยด้วยเขตรแดนยังไม่รู้แน่ ก็ให้เจ้าเมืองฝ่ายข้างไทมีหนังสือแต่งคนแลชาวค่านมาไถ่ถามเจ้าเมืองฝ่ายอังกฤษที่อยู่ใกล้กัน เจ้าเมืองฝ่ายอังกฤษจะแต่งกรรมการแลชาวค่านพร้อมด้วยคนเจ้าเมืองฝ่ายไทไปกำหนดชี้ที่แดนต่อกันให้รู้เป็นแน่ทั้งสองข้างโดยทางไมตรีฯ”^{๑๐}

แต่ในทัศนะผู้วิจัยการปักปันเขตแดน “ขอบเขตอาณา” ไม่ได้เป็นเรื่องแปลกใหม่แต่อย่างใดในความรับรู้ของชนชั้นนำไทย เมื่อมองจากหลักฐานอย่างจารึกเจดีย์ศรีสองรักษ์ในสมัยอยุธยา แต่ชนชั้นนำโดยเฉพาะเจ้าศูนย์กลางปริมณฑลอย่างพม่าและสยาม พอใจที่จะไม่ให้ความสนใจไม่ให้ความสำคัญมากกว่าการไม่รู้จักรปักปันเขตแดน อย่างไรก็ตาม การเรียกร้องดินแดนขอค่าปฏิกรรมสงครามในกติกาสงครามตะวันตก ยังเป็นเรื่องแปลกใหม่ในทัศนะชนชั้นนำพม่าและสยามมาก

สุเนตร ยังอธิบายว่า “ผลของสงครามทำให้ราชสำนักอังวะยุคทองของ (Konbaung) ซึ่งมีบทบาทความสำคัญสืบมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๒๕๘ ในฐานะศูนย์อำนาจของอาณาจักรพม่ามอญ ต้องสูญเสียอำนาจและความสำคัญลงไปโดยเด็ดขาด นับเป็นการปิดฉากการแข่งขันกันในเชิงอำนาจบารมี ระหว่างราชสำนักอังวะกับรัตนโกสินทร์ ในกรอบความคิดและการแสดงตนเป็นเจ้าจักรพรรดิในจารีตเดิมโดยสิ้นเชิง แต่สิ่งที่สำคัญไปกว่าคือ สงครามเดียวกันได้เพิ่มมหาอำนาจใหม่ที่มีศักยภาพทางทหารสูง จนเทียบไม่ได้กับกำลังรบพื้นถิ่นขึ้นในเวทีการเมืองและยุทธนาการในภูมิภาค มหาอำนาจใหม่นี้ขยายอำนาจเข้ามาพร้อมด้วยกฎกติกาและระเบียบความสัมพันธ์ใหม่ ซึ่งบังคับให้เจ้าแผ่นดินพื้นถิ่นต้องสละแบบแผนในระบบความสัมพันธ์เดิม ทั้งยังต้องปรับรูปแบบการปกครองแบบจารีตเก่าให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นใหม่”^{๑๑}

ก่อนชัยชนะของพม่าที่จบลงด้วยสนธิสัญญาอันดาโบ ในทัศนะของชาวอังกฤษผู้หนึ่ง ระบุว่า “โดยทั่วไปแล้วคนไทยมีความรู้้น้อยมาก เกี่ยวกับวิชาภูมิศาสตร์ (ไทรภูมิ , โลกศาสตร์ ผู้วิจัย) ถึงกระนั้นก็มีความชำนาญคล่องแคล่วในการบรรยายภูมิประเทศพอประมาณแบบของพวกเขา ความไม่รู้นี้แหละที่เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชาวสยามเย่อหยิ่งยะโส และหุนหันพลันแล่นและทำให้ตามืดตามัวไม่รู้ว่ฐานะตำแหน่งอันแท้จริงของตนในระหว่างชาติต่างนั้นเป็นอย่างไร และ ขณะนี้เป็นที่น่าสงสัยว่าชาวสยามมีความเข้าใจอย่างครึ่งๆกลางๆอยู่มากในเรื่องอำนาจของอังกฤษที่มีอยู่เหนืออินเดีย”^{๑๒}

^{๑๐} “หนังสือสัญญาทางราชไมตรีกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๕)” หอสมุดแห่งชาติ หนังสือ สมุดไทยคำอักษรไทย ภาษาไทย เส้นดินสอด จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๕) เลขที่ ๖.

^{๑๑} สุเนตร ชุตินธรานนท์, บูเรงนอง (กะชอกดินนรธา) กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย, หน้า ๘๓.

^{๑๒} จดหมายเหตุเจมส์ โลว์, หน้า ๕.

แต่ผลของชัยชนะอังกฤษต่อพม่า ส่งผลอย่างมากต่อท่าทีและแนวคิดของชนชั้นนำไทยที่มีต่อชาติตะวันตก ดัง ชาร์ลส์ กุตซลาฟ (Charles Gutzlaff) ได้บันทึกไว้ใน *Journal of Three Voyage Along the Coast of China, 1834* ของตนว่า การที่อังกฤษสามารถชนะพม่า ชาวสยามเห็นว่าพม่าเป็นจักรวรรดิที่ยิ่งใหญ่เป็นรองก็เพียงแต่จีน และเป็นราชอาณาจักรที่สยามไม่สามารถพิชิตได้ ในสงครามระหว่างอังกฤษพม่านั้นได้ทำให้เกิดความตระหนกหวาดกลัวอำนาจของอังกฤษในหมู่ชาวสยามมากเสียยิ่งกว่าชาวพม่าด้วยซ้ำ^{๓๓} ความหวาดกลัวต่ออิทธิพลของอังกฤษในช่วงนั้นส่งผลให้สยามที่เคยปฏิเสธทำสนธิสัญญาการค้ากับอังกฤษเมื่อ ค.ศ. 1821 (พ.ศ. ๒๓๖๔) ต้องหันมาตกลงยอมทำสนธิสัญญาการค้ากับอังกฤษเมื่อ ค.ศ. 1825 (พ.ศ. ๒๓๖๘) ในขณะที่สงครามในพม่ายังไม่จบเสียด้วยซ้ำ นอกจากนี้ในกรุงเทพฯ ขณะนั้นก็มีข่าวลือว่าจะถูกอังกฤษโจมตีทั้งทางบกและทางทะเลตลอดช่วงสงคราม^{๓๔}

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาของผู้วิจัยกลับพบว่า สนธิสัญญา “ยันดาโบ” เป็นเพียงจุดเปลี่ยน แต่ไม่ใช่จุดสิ้นสุดของความคิดและธรรมเนียมปฏิบัติการแสดงตนของพระ “จักรพรรดิ” แต่อย่างใด ซึ่งชนชั้นนำทั้งพม่าและไทยก็สามารถปรับขนบธรรมเนียมปฏิบัติของฐานะพระจักรพรรดิในปริณทลของตนมาช้านาน ทั้งนี้โดยให้ความสำคัญกับความมั่นคงเป็นหลัก คติจักรพรรดิในชนชั้นนำไทยหรือพม่าไม่ตรงตามจักรพรรดิในอุดมคติมาตั้งแต่ต้น แต่ผลของสนธิสัญญายันดาโบ และการเข้ามามีบทบาทในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตของอังกฤษ กลับทำให้เกิดแรงปฏิกิริยาของชนชั้นนำพม่าต่อพระราชอำนาจของตนเอง ดังจะเห็นได้ว่าหลังสนธิสัญญายันดาโบ หลังพม่าสงบศึกกับอังกฤษในรัชสมัยพระเจ้ามินดง ก็รีบส่งกองกำลังมารักษาดินแดนสิบสองปันนาอย่างแข็งดุง เชียงรุ่ง ในปี พ.ศ. ๒๓๕๗^{๓๕}

นอกจากนี้ผลของสนธิสัญญายันดาโบ ยังเป็นแรงผลักดันที่สำคัญของชนชั้นนำไทยที่สามารถจะรื้อฟื้นความเป็นใหญ่ในหมู่รัฐจารีต มหาอำนาจใหม่อย่างอังกฤษแม้ยังไม่ได้ทำลายระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตแต่ก็ทำให้ระบบดังกล่าวปั่นป่วนมาก ดังจะเห็นจากปฏิกิริยาของเหล่าประเทศราช ที่พยายามปฏิเสธอำนาจเจ้าปริณทลอย่างพม่าและไทย โดยหวังให้มหาอำนาจใหม่ช่วยทำลายอำนาจเจ้าปริณทลเดิม อาจกล่าวได้ว่าสงคราม

^{๓๓} John Crawford, *Journal of an Embassy, 1830*, v.1.p.216-213, 138-9, 192 อ้างถึงใน Walter F. Vella, *Siam Under Rama III, 1824-1851*, p. 116.

^{๓๔} ทวีศักดิ์ เผือกสม, “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๒๖.

^{๓๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *พม่ารบไทย*, หน้า ๖๒๔-๖๒๕.

อังกฤษพม่ามีผลกระทบมากมาย และทัศนะของชนชั้นนำไทยแล้วสงครามอังกฤษพม่า จะได้ประโยชน์มากกว่าเสียประโยชน์ เนื่องจากในทัศนะชนชั้นนำไทยพม่าถือเป็นรัฐที่มีผลต่อความมั่นคงของสยามกว่าอังกฤษมากมายนัก ความพ่ายแพ้ของพม่าและท่าทีไมตรีที่อังกฤษมีต่อไทย เนื่องด้วยสนธิสัญญาอันดาโบกำหนดให้ไทยเป็นพันธมิตรกับอังกฤษ^{๖๖} ทำให้ไทยมีเวลาและโอกาสที่จะได้สะสางปัญหารัฐประเทศราชที่มีปัญหาอย่างยาวนาน อย่าง เขมร ลาว และรัฐนอกอำนาจอย่าง ฉวน เพื่อรื้อฟื้นฐานะอันศักดิ์สิทธิ์ของ “พระจักรพรรดิในปริมณฑลอันจำกัด” หรือ “เจ้าชั้นทเสมา” ของตน

๒. มอญ

เมื่อข้าหลวงใหญ่ของอังกฤษที่อินเดีย ลอร์ด อัมเฮิร์สต์ (Governor-General of British India, Lord Amherst) ส่งนายร้อยเอก เฮนรี เบอร์นี่ (พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๖๘) เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรี การเจรจาครั้งนี้ใช้เวลานานกว่า ๕ เดือน ตกลงทำสนธิสัญญาพระราชไมตรีและการพาณิชย์ต่อกันในวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๖๘ สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่สามทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ อนุมัติสนธิสัญญาฉบับนี้ว่า

๑. ให้พยายามรักษาไมตรีอย่าให้ไทยเป็นอริกับอังกฤษ
๒. ให้คิดอ่านขอกำลังไทยไปช่วย ให้เป็นประโยชน์แก่อังกฤษ ในการทำสงครามกับพม่า
๓. ให้คิดอ่านชวนไทยทำหนังสือสัญญาการค้า
๔. ให้คิดอ่านว่ากล่าวเรื่องเมืองไทรและหัวเมืองมลายูให้ตกลงกันเสียให้เรียบร้อย แต่กำชับสั่งเบอร์นี่ว่า อย่าเพิ่งยกเมืองใดๆ ที่อังกฤษติได้จากพม่าให้แก่ไทย

วงเดือน นาราัจจ์ อธิบายว่า ปัญหาเรื่องสงครามระหว่างอังกฤษพม่าดูเหมือนว่าจะเป็นสาเหตุสำคัญที่ผลักดันให้รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียรีบจัดส่งคณะทูตของตนเข้ามาเปิดสัมพันธไมตรีกับราชสำนักไทยอีกครั้ง^{๖๗} คณะทูตของเบอร์นี่นับเป็นผู้แทนที่มีอำนาจเต็มของรัฐบาลอังกฤษชุดแรกที่เข้ามาเจรจากับราชสำนักของไทย โดยมีจุดมุ่งหมายทางการเมืองเป็นเป้าหมายสำคัญของการเจรจา เบอร์นี่ได้รับมอบหมายจากรัฐบาลของตนให้มาชักชวนราชสำนักไทยให้ส่งกองทัพและสัตว์พาหนะไปช่วยอังกฤษรบพม่า ในรูปของ

^{๖๖} ม่องทินอ่อง, ประวัติศาสตร์พม่า, หน้า ๒๑๘.

^{๖๗} วงเดือน นาราัจจ์, “การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยต่อมหาอำนาจตะวันตกในรัชสมัยสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.๒๓๖๓-๒๓๘๔),” หน้า ๖๒.

กองทัพอิสระตามดินแดนที่กองทัพอังกฤษยังไม่ได้เข้าปฏิบัติการ^{๓๘} เนื่องจากอังกฤษเกรงว่ากองทัพไทยอาจเข้าแทรกแซงหัวเมืองทางภาคใต้ของพม่าที่อังกฤษยึดครองอยู่ เพราะขณะนั้นกองทัพไทยภายใต้การควบคุมของเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) กำลังตั้งประชิดอยู่ตามชายแดนใกล้เขตยึดครองของอังกฤษ ในการชักชวนให้รัฐบาลไทยช่วยรบพม่าในครั้งนี้ รัฐบาลอังกฤษเสนอจะยกดินแดนทางฝั่งตะวันออกที่อังกฤษยึดครองได้ให้แก่รัฐบาลไทยเป็นการตอบแทน แต่เพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนกับการที่ไทยจะได้ครอบครองหัวเมืองมอญ อังกฤษจึงมีความประสงค์ให้ราชสำนักไทยตกลงทำสนธิสัญญาที่เป็นประโยชน์ต่อการค้าอังกฤษ ในขณะที่เดียวกันก็ต้องการให้ไทยยินยอมรับเอาเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) กลับไปปกครองเมืองไทรบุรีดั้งเดิม^{๓๙}

ความในพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวว่า “ไม่โปรดจะทำสัญญาแต่โปรดจะเป็นทางไมตรีเหมือนญวน” ซึ่งจะเห็นได้ว่าสมัยรัชกาลที่ ๒ คราว ครอบครองพม่า เข้ามาการทำสัญญาไม่สำเร็จ ก็ด้วยระแวงอังกฤษเนื่องจากขณะนั้นอังกฤษยังไม่ได้ประกาศสงครามกับพม่า การมีพระราชดำริเช่นนี้เห็นจะระแวงอังกฤษอยู่เนื่องจากมีพรมแดนติดกับไทยแล้ว นอกจากนั้นอาจจะสูญเสียผลประโยชน์จากการผูกขาดพระคลังสินค้า แต่ขุนนางและพระบรมวงศานุวงศ์พากันทักท้วงไว้ อาทิ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ เจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยานครศรีธรรมราช ทั้ง ๔ คิดอ่านกราบทูลวิงวอนว่าอังกฤษมาทำสัญญาถึง ๒ ครั้งแล้ว ถ้าไม่รับทำหนังสือสัญญาด้วยแล้ว ก็เห็นจะไม่เป็นไมตรีกันทุกกลับไปแล้วก็คงจะหาเหตุผลพาโลต่าง ๆ ด้วยเขตแดนอังกฤษติดต่อกลี้เคียงเข้ามาทางทะเลและทางบกแล้วจะระวังยาก จึงทรงพระราชดำริเห็นด้วยยอมให้ทำหนังสือสัญญา^{๔๐}

จะเห็นได้ว่าราชสำนักไทยมีความพยายามโจมตีดินแดนมะริดและตะนาวศรีมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ซึ่งแม้ความสำคัญทางการค้าจะลดลงไปมาก แต่ก็ยังมีความสำคัญในฐานะเคยเป็นดินแดนใน “ขอบขัณฑเสมา” มาแต่สมัยอยุธยานอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ยังเคยมีพระราชดำริว่าต้องการให้ดินแดนมอญเหล่านี้เป็นที่พักที่พึ่งของชาวไทยที่โดยพม่ากวาดต้อนมาตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยา แต่ต่อมาอังกฤษกลับเปลี่ยนใจไม่ยกหัวเมืองมอญให้แก่ไทย เนื่องจากเห็นว่าตนกำลังได้เปรียบในสงคราม นอกจากนี้อังกฤษยังเห็นว่าดินแดนอ่าวมะตะบันนั้นเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่ดีทางทะเล นอกจากนี้ยังอยู่ระหว่างไทยกับพม่า อังกฤษคิดจะครอบครองดินแดนมอญไว้เอง โดยจะ

^{๓๘} The Burney papers, V.I, pp.127-8, 79.

^{๓๙} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๕๕๕.

^{๔๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓, หน้า ๑๒.

สถาปนาเป็นอาณาจักรมอญเพื่อกันกลางระหว่างไทยกับพม่า ความปรารถนาดังกล่าวของ อังกฤษแสดงให้เห็นว่า อังกฤษมีคลังความรู้เรื่องความสัมพันธ์พม่า มอญ ไทย เป็นอย่างดี อังกฤษทราบดีว่ามอญเกลียดชังพม่า การสร้างความพอใจให้แก่มอญจะเป็นกำลังอย่างดี เมื่อเวลาอังกฤษทำสงครามกับพม่า นอกจากนี้หัวเมืองมอญก็จะกลายเป็นศูนย์กลางการค้า ของอังกฤษในอ่าวเบงกอล

สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงอธิบายว่า “อังกฤษให้เที่ยวสืบแสวงหา เชื้อวงศ์กษัตริย์หงสาวดี แต่ก่อนหมายจะเอามายกย่องขึ้นเป็นหัวหน้าให้พวกมอญนิยมก็หา ไม่ได้ ด้วยเชื้อพระวงศ์พระเจ้าหงสาวดีสูญเสียทั้งหมด สืบไปได้ความว่าบรรดามอญ ทั้ง พวกที่เข้ากับอังกฤษแล้ว และที่ยังไม่ได้อ่อนน้อมกับอังกฤษ พวกนั้นนับถือเจ้าพระยามหา โยธา(ทอเรียะ)ยิ่งกว่าผู้อื่น อังกฤษจึงคิดเกลี้ยกล่อมเอาเจ้าพระยามหาโยธาไปตั้งเป็นพระยา หงสาวดี”^{๕๑} “รัฐบาลอังกฤษได้ตกลงว่าจะตั้งรามัญประเทศให้เป็นกรุงกษัตริย์ดังแต่ก่อน ให้มีเมืองมอญกีดกันอยู่ระหว่างกลางมิให้พม่ามาทำร้ายอังกฤษกับไทยได้ หวังใจว่า ความคิดอันนี้คงเป็นที่พอใจอย่างยิ่งของกรุงสยาม และเป็นเหตุให้มาช่วยอังกฤษจริงๆ ให้ ทันท่วงที ครั้นเบอร์นีเข้ามาในหนังสือก็เห็นเป็นการชัดเจน ว่าอังกฤษคิดจะกล่อมเอามอญ ไปเป็นของอังกฤษ ก็มอญที่มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเมืองไทยจำนวนมากกว่าแสน ถ้าการตั้ง เมืองหงสาวดีสำเร็จได้ พวกมอญก็จะพากันกลับไป ไทยก็จะต้องเสียไพร่บ้านพลเมืองเป็น อันมาก ถ้ามอญกลับกลายเป็นศัตรูในวันหน้าจะยิ่งซ้ำร้าย ไม่มีคุณแก่ไทยด้วยประการ อย่างหนึ่งอย่างใดมีแต่โทษฝ่ายเดียว”^{๕๒} ดังจะเห็นได้จากการที่เบอร์นีมีหนังสือถึงเสนาบดี ให้ส่งกองทัพเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ไปพม่าเสียหลายครั้ง

การที่อังกฤษพยายามเกลี้ยกล่อมเจ้าพระยามหาโยธา จะเอาไปตั้งเป็นพระยาหงสาว ดีคงจะได้ทราบระแคะระคายเข้ามาถึงกรุงเทพฯบ้างแล้ว ดังปรากฏร่างสารตราเจ้าพระยา จักรีถึงพระยาอุทัยธานีกำชับให้รักษาด่านให้มั่นคง “เมืองมตะมะมีอังกฤษอยู่ ๕๐๐ ชั้น อังกฤษตีเมืองอังวะไคแต่ณวันขึ้น ๗ ค่ำ เดือนยี่ แลวไพบูลูกเรือนใหญ่ไว้รับเจ้าพญามหา โยธาทิวบานแกรน้ำ มอรอังกฤษในเมืองมตะมะจะพลวงเอาตัวเจ้าพญามหาโยธา พญาอุ ไทธานี กรมการมิไวใจแกรราชการ จัดไหหลวงอิน นายกองคุมไพร่ออกไปลาดตรวจเว นรักษาด่านทางทั้งกลางวันกลางคืน”^{๕๓}

^{๕๑} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๕๗๔.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗๓.

^{๕๓} “สำเนาร่างสารตราถึงพระยาอุทัยธานี จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๕)” หอสมุดแห่งชาติ กระจายเพลลา อักษรไทย ภาษาไทย เส้น ดินสอ จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๕) เลขที่ ๓

จะเห็นได้ว่าอังกฤษพยายามสถาปนามอญ ให้กลายเป็นรัฐกันชนระหว่างอังกฤษกับสยาม เช่นเดียวกับที่อังกฤษพยายามทำกับประเทศราชของสยามในมลายูอย่างไทรบุรี แต่ความสัมพันธ์ระหว่างมอญ-สยามลึกซึ้งกว่าประเทศราชในมลายูมาก เนื่องจากในสยามมีมอญอยู่จำนวนมาก ความเข้มแข็งของมอญเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาไม่ปรารถนาให้เกิดขึ้น ดังจะเห็นได้ว่าในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงถึงกับดำเนินนโยบายเป็นมิตรกับพม่า เพื่อป้องกันความเข้มแข็งของมอญที่อาจจะส่งผลให้มอญในสยามที่เป็นแรงงานจำนวนมาก เกิดการต่อต้านหรือกลับอาณาจักรของตนเอง กุศโลบายดังกล่าวของอังกฤษจึงเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำไทยยอมให้เกิดขึ้นไม่ได้ และพยายามป้องกันทุกวิถีทางเพื่อไม่ให้เจ้าพระยามหาโยธาสามารถติดต่อกับอังกฤษได้ จากกรณีดังกล่าวจะเห็นได้ว่ามหาอำนาจใหม่จากแดนไกลอย่างอังกฤษ ได้พยายามแสดงบทบาทแทรกแซงระบบความสัมพันธ์ในหมู่รัฐจาริตอย่างเต็มตัว

๓. ลาว (เวียงจันทน์ หลวงพระบาง จำปาศักดิ์)

อาณาจักรลาวโบราณประกอบด้วย เวียงจันทน์ หลวงพระบาง จำปาศักดิ์ ในสมัยต้นรัชกาลที่ ๑ แม้เพิ่งผลัดแผ่นดินแต่พระราชอำนาจกษัตริย์สยามในหลวงพระบางยังมั่นคงมาก ดังปรากฏหลักฐานว่าในปี พ.ศ. ๒๑๖๘ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต เจ้ามณฑลท้าวสุทนต์ (พระนามคล้องกับพระจักรพรรดิองค์หนึ่งในพระสุทร) ผู้ปกครองหลวงพระบาง ทราบข่าวจึงมอบราชสมบัติให้เจ้าสุทธีราชรักษาการแทน แล้วเสด็จไปกรุงเทพฯอุทิศพระองค์ทรงผนวชต่อหน้าพระเพลิงบรมศพในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จำพรรษาอยู่ ณ วัดมหาธาตุเป็นเวลา ๑ พรรษา พ.ศ. ๒๑๖๙ จึงเสด็จกลับไปครองหลวงพระบาง^{๔๔} แต่ความสัมพันธ์ของอังกฤษกับสยาม และท่าทีของของอังกฤษในปัญหาไทรบุรีและพม่า ส่งผลโดยตรงต่อพระราชอำนาจของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้เกิดแรงขับดันในหมู่รัฐจาริตเพื่อต่อต้านอำนาจสยาม ไม่เพียงแต่เจ้าประเทศราชในมลายูเท่านั้นยังรวมไปถึงรัฐลาวที่ห่างไกลอย่างเวียงจันทน์ ดังกรณี กบฏเจ้าอนุวงศ์ และนครจำปาศักดิ์ (ปกครองด้วยเจ้าราชบุตร(โย้) ราชโอรสของเจ้าอนุวงศ์ซึ่งมีความชอบในการปราบฮ้ายสาเกียดโง้ง)^{๔๕}

อย่างไรก็ตามกลับมีหลักฐานชั้นต้นยืนยันว่า การทำสนธิสัญญาเบอร์นีระหว่างสยามกับอังกฤษ ทางราชสำนักสยามเองกลับเป็นฝ่ายแข็งให้เจ้าประเทศราช พร้อมทั้ง

^{๔๔} บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, ราชอาณาจักรลาว, หน้า ๒๔๐-๒๔๑.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๑.

กำชับให้เจ้าประเทศราชเตรียมพลเพื่อลงมาช่วยกรุงเทพฯ เมื่อเกิดเหตุจำเป็นให้ทันทั่วทั้งที่
 ดังปรากฏในตำนานหนังสือเจ้าเวียงจันทน์ จ.ศ. ๑๑๘๘ ที่เจ้าอนุวงศ์ให้เจ้าเพี้ยพระหมากถือมา
 กรุงเทพฯ ว่า ทางกรุงเทพฯ ให้เจ้าราชวงศ์นำศุภอักษรกับสำเนาสัญญาฉบับอังกฤษ ๑๔ ข้อ
 ส่งไปให้เจ้าอนุ ความในศุภอักษรแจ้งว่าพ่ายอมเข้าร่วมกับอังกฤษ^{๔๖} ซึ่งศุภอักษรนี้เอง
 กลับเป็นสาเหตุให้เจ้าอนุวงศ์เห็นถึงสถานการณ์ไม่มั่นคงของสยามจนเป็นเหตุให้เจ้าอนุวงศ์
 ประกาศเป็นอิสระไม่ขึ้นแก่สยาม นอกจากนี้หนังสือดังกล่าวยังเป็นหนังสือลงกรุงเทพฯ
 เนื่องจากความในหนังสือเจ้าอนุวงศ์แจ้งว่า “ข้าพพระพุทธเจ้าเห็นว่าเพนทัพพะรหนาบอ้าย
 พม่าจะเพนทัพบก อังกฤษจะเพนทัพเรือ ข้าพพระพุทธเจ้าจึงได้จัดให้เจ้าอุปราชไปอยู่เมือง
 รอยเอจ เจ้าโถงอยู่เมืองสุวรรณภูมิ เจ้าปาศ์อยู่เมืองอุบลเพี้ยซ้ายอยู่เมืองลุ่มคัก ตัวข้าพ
 พุทธเจ้าอยู่เมือง นครราชสีมา เกลือกว่าจะมีราชการเอาคนจึงได้ทันทั่วทั้งที่”^{๔๗} (หนังสือ
 มาถึงกรุงเทพฯ เดือน ๓ ปีจออัฐศก) แต่ทางกรุงเทพฯ ีระและระคายทราบในทันที ดังปรากฏ
 ในพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า หลังจากหนังสือมาถึงกรุง ในเดือน ๓ ปีจอ
 พระยาไชยวิชิตผู้รักษากรุงเก่าแจ้งว่าเจ้าราชวงศ์มากวาดต้อนครัวแถบสระบุรี ทรงทราบก็
 โปรดให้จัดแจงตกแต่งพระนครที่จะสู้รบข้าศึกศัตรูและโปรดให้ยกทัพออกจากกรุง^{๔๘}

กบฏเจ้าอนุวงศ์เกิดขึ้นภายใต้บรรยากาศ ความอ่อนแอของรัฐสยามสืบเนื่องมาจาก
 การปฏิเสชาณาจักรสยามของเขมร การแทรกแซงทางการเมืองของญวน ซึ่งเป็นปัญหาที่
 สยามปล่อยให้คาราคาซังมาตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ ๒ และการเข้ามาของอังกฤษ ประจวบกับ
 การสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ส่งผลให้เจ้าเวียงจันทน์พยายาม
 ประกาศอิสรภาพไม่ขึ้นแก่สยาม ดังปรากฏความในพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
 ว่า “กรุงเดี๋ยวนีมีแต่เจ้านายเด็ก ๆ ขุนนางผู้ใหญ่ก็น้อยตัวฝีมือทศก๊กก็อ่อนแอ ทั้งพระยา
 นครราชสีมาก็ไม่อยู่ หัวเมืองรายทางก็ไม่กิดขวาง การเป็นที่หนักหนาแล้วไม่ควรเราจะ
 เป็นเมืองขึ้น ข้างอังกฤษก็มารบกวอยู่ เราจะยกทัพไปตีเอากรุงก็เห็นจะได้โดยง่าย”^{๔๙}

บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ แสดงทัศนะว่าเจ้าอนุวงศ์คงจะเห็นความทุกข์ยากลำบากของพี่น้อง
 ชาวลาวซึ่งต้องมาขูดคลอง และขนซุงมาทำฐานเดาหม้อพระเจดีย์กลางน้ำ(พระสมุทรเจดีย์)
 จึงคิดกอบกู้อิสรภาพจากไทย และเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต
 ในปี พ.ศ. ๒๓๖๗ เจ้าอนุวงศ์ลงมาถวายพระเพลิง ประจวบกับอังกฤษให้เฮนรี เบอร์นี่

^{๔๖} “สำเนาจดหมายเจ้าอนุเวียงจันทน์ จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๕)” หอสมุดแห่งชาติ หนังสือสมุดไทยคำ อักษรไทย ภาษาไทย
 เส้นดินสอด จ.ศ. ๑๑๘๘-๑๑๘๙(พ.ศ. ๒๓๖๕-๒๓๖๖) เลขที่ ๑๕.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน

^{๔๘} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓, หน้า ๒๑.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗.

เข้ามาเป็นทูตทำหน้าที่สัญญา เจ้าอนุวงศ์ทูลขอครอบครัวเวียงจันทน์ที่สระบุรีแต่ไม่ทรง
 ประทานให้^{๕๐} ข่าวลือเรื่องอังกฤษมารบกวณไทยคงมีขึ้นไปถึงพระราชประเทศต่างๆ
 ในรัฐหมู่จารีตรวมถึงเวียงจันทน์และหลวงพระบางด้วย^{๕๑} พงศาวดารฉบับเจ้าพระยา
 ทิพากรวงศ์ระบุว่า กองทัพลาวใช้อังกฤษเป็นข้ออ้างต่อกรมการเมืองต่างๆในการเคลื่อนพล
 ว่าจะยกทัพมาช่วยสยามรบอังกฤษ

“เจ้าราชวงศ์ได้แต่งตั้งให้เป็นแม่ทัพหน้า ขอเบิกข้าที่เมืองราชสีมา พระยา
 ยกกระบัตรกรมการเมืองไปถามราชวงศ์ว่า ยกลงมากคนมากมาจะลงไปด้วยเหตุผลอะไร
 ราชวงศ์บอกว่ามีศุภอักษรขึ้นไปเกณฑ์กองทัพให้มารบอังกฤษ ก็สามารถผ่านมาได้โดยง่าย
 และเหตุผลในการเกลี้ยกล่อมชักชวนให้กรมการเมืองอีสานเข้าร่วมด้วยคือ อ้างว่าญวน
 และอังกฤษมาตีกรุงเทพฯ อย่าอยู่เลยได้ความลำบาก”^{๕๒} จะเห็นได้ว่าปฏิริยาต่อสงคราม
 อังกฤษ-พม่า และความสัมพันธ์อังกฤษสยามมีผลกระทบต่อหมู่รัฐจารีต ไปจนถึงหัวเมือง
 แถบอีสานและมีข่าวลือที่ทำให้หน้าเชื่อว่า เป้าหมายต่อไปของอังกฤษก็คือสยามนั่นเอง
 นอกจากนี้การที่สยามเพิ่งปลดแผ่นดิน การแข็งเมืองของเขมร และท่าทีของญวนตั้งแต่
 แผ่นดินก่อน (รัชกาลที่ ๒) ก็ล้วนเป็นปัจจัยสำคัญต่อการที่จะปฏิเสธอำนาจส่วนกลางของ
 เจ้าอนุวงศ์

แม้กบฏเจ้าอนุวงศ์จะถูกปราบปรามได้อย่างรวดเร็ว และส่งผลให้สยามเกิดปัญหา
 กับญวนดังที่จะกล่าวไปข้างหน้า แต่ก็ป็นสัญญาณให้ราชสำนักสยามประจักษ์ว่า
 “อังกฤษ” ไม่เพียงมีบทบาทในพระราชของสยามในมลายูเท่านั้น แต่สถานะของ
 อังกฤษยังส่งผลให้พระราชต่างๆ มองว่าสยามนั้นถูกคุกคามและจำกัดอำนาจโดยอังกฤษ
 เป็นเหตุให้พระราชต่างๆพากันกระด้างกระเดื่องปฏิเสธอำนาจสยาม ซึ่งจะเห็นได้ว่า
 อังกฤษสร้างความปั่นป่วนไม่น้อยต่อระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต

๔. จีน

สยามและจีนติดต่อสัมพันธ์กันในรูปแบบการค้าในระบบรัฐบรรณาการ มาตั้งแต่ก่อน
 สถาปนาอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา จีนได้รับอิทธิพลด้านความคิดจากลัทธิขงจื้อว่าจีนเป็น
 ศูนย์กลางของอำนาจและอารยธรรมโลกในท่ามกลางดินแดนอื่นๆที่มีความเจริญน้อยกว่า
 หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือจีนเป็นประจูดังอาณาจักรกลาง จงกั๋ว หรือ Middle kingdom
 (ซึ่งใช้เป็นชื่อที่จีนเรียกตัวเอง) ที่มีวัฒนธรรมสูงสุด ซึ่งอาณาจักรอื่นที่มีวัฒนธรรมด้อย

^{๕๐} บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, ราชอาณาจักรลาว, หน้า ๒๕๔.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๕.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

กว่าต้อง “เคลื่อนเข้าหาสวามิภักดิ์” เพื่อแสวงหาความเปลี่ยนแปลงและความเจริญรุ่งเรือง โดยอาณาจักรเหล่านั้นจะต้องยอมรับความเป็นใหญ่เหนือกว่าของจีน จะต้องส่งบรรณาการ มาถวายจักรพรรดิจีนตามระยะเวลาที่กำหนดจึงจะมีสิทธิติดต่อกับจีนได้ และจีนในฐานะ อาณาจักรที่ใหญ่กว่าก็จะให้ความช่วยเหลือคุ้มครองอาณาจักรเล็กๆเหล่านี้ รวมทั้งให้ ผลประโยชน์อื่นๆทางด้านเศรษฐกิจและการเมือง ซึ่งเป็นรูปแบบการยอมรับอำนาจเงินของ รัฐต่างๆเพื่อแลกกับผลประโยชน์ทางการค้า ไม่เหมือนกับการถวายบรรณาการในระบบ ความสัมพันธ์แบบจักรวรรดิในหมู่รัฐจารีต ที่ประเทศราชสูญเสียประโยชน์มากกว่า ผลประโยชน์ที่จะได้ “จีน” จึงเป็นรัฐ “ผู้ใหญ่” ที่ถือเป็นข้อกวดขันในการแสดงอำนาจ ของสยาม จีนเป็นรัฐเดียวที่สยามยอมที่จะ “เคลื่อนเข้าหา” ยอมรับความด้อยกว่า ซึ่ง ระบบความสัมพันธ์บรรณาการกับจีนสร้างผลประโยชน์เศรษฐกิจสยามเป็นอันดับหนึ่งมา ช้านาน^{๕๓} ในสมัยปลายอยุธยาการค้าระบบบรรณาการกับจีนขยายตัวอย่างมากจนเป็นแหล่ง รายได้ที่สำคัญยิ่งของรัฐ ดังจะเห็นได้ว่าในสมัยกรุงธนบุรีพระเจ้ากรุงธนบุรีมีความพยายาม อย่างมากที่จะให้จักรพรรดิจีนยอมรับฐานะของพระองค์ ซึ่งนั่นหมายถึงผลประโยชน์ทาง เศรษฐกิจที่สามารถนำมาสร้างเสริมความเจริญมั่นคงให้กับรัฐ ดังนั้นการยอมรับจากจีนจึงมีผล ต่อความเป็นไปของรัฐสยามไปโดยปริยาย

จีนเป็นตลาดการค้าที่สำคัญของสยามมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ในทัศนะของชน ชี้นำไทยตั้งแต่แรกสถาปนารัตนโกสินทร์ถึงในสมัยรัชกาลที่ ๓ แล้ว การ “จิ้มก้อง” “เชิญหอง” ถือเป็น “โบราณราชประเพณีสมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้าสืบมาแต่ก่อน” ต้องปฏิบัติ^{๕๔} “เชิญพระราชสาสน์เครื่องราชบรรณาการตามธรรมเนียม”^{๕๕} ฐานะของจีน เหนือกว่าชาติอื่น ๆ ที่ติดต่อกับสยามรวมทั้งชาติตะวันตก

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ทรงส่งทูตไปจีนในปีแรกที่ทรงเสด็จขึ้นครองราชย์ ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๔๓ รวมเวลา ๑๘ ปี มีการส่งทูตบรรณาการไปจีนถึง ๒๐ ครั้ง รวมถึงบรรณาการประจำปีที่ส่งไปยังกึ่งตั้งทุกปี สร้างผลประโยชน์ให้ราชสำนักเอกชน เจ้านายและขุนนางอย่างมาก ความสัมพันธ์ระบบบรรณาการกับจีนต่อเนื่องมาถึงรัชกาลที่ ๓ ระบบบรรณาการกับจีนถือเป็นธรรมเนียมที่ชนชี้นำไทยถือปฏิบัติต่อกันมาแต่ตอน ปลายสมัยรัชกาลที่ ๒ ราชสำนักสยามจะเริ่มติดต่อกับการค้ากับชาติตะวันตกโดยตรง แต่ก็

^{๕๓} เอกสารของกรอว์ฟอร์ด แพลโคโย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ, หน้า ๑๑๐-๑๑๑.

^{๕๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑, หน้า ๒๒.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

ปรากฏหลักฐานในบันทึกของ ครอว์ฟอร์ด ระบุว่าแม้สยามจะติดต่อกับชาติตะวันตกแต่จีนยังคงเป็นตลาดการค้าอันดับหนึ่งของสยามไม่เปลี่ยนแปลง^{๕๖}

จุดเปลี่ยนที่สำคัญของทัศนคติชนชั้นนำไทยที่มีต่อจีน น่าจะเริ่มมาจากการเข้ามาถึงบทบาทของจักรวรรดินิยมอังกฤษ ซึ่งนอกจากการผลประโยชน์จากพืชผลของเอเชียแล้วยังต้องการใช้ดินแดนของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นฐานที่มั่น เพื่อขยายการค้าต่อไปยังจีน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ อธิบายว่า แต่เดิมชาติตะวันตกอาจไม่พอใจกับการยึดเพียงเมืองเมืองท่าหรือดินแดนส่วนน้อย แต่เมื่อพัฒนาไปเป็นขั้นลัทธิจักรวรรดินิยม(จาก Colonialism เป็น Imperialism) นั้นตะวันตกก็พยายามยึดครองดินแดนอย่างกว้างขวางและพยายามหาเส้นทางลัดเพื่อเข้าสู่จีน อย่างกรณีอังกฤษยึดครองพม่าและฝรั่งเศสในโคชินไชน่าและลาวทั้งนี้ด้วยต้องการเปิดการค้าเสรีกับจีนเป็นสำคัญ^{๕๗}

อังกฤษประสบความสำเร็จในการบีบบังคับให้จีนเปิดประเทศเข้าสู่ระบบการค้าเสรีภายหลังจากฝิ่น (พ.ศ. ๒๓๘๒ – ๒๓๘๕) ที่จบลงด้วย สนธิสัญญาหนานจิง (Nanjing) ใน พ.ศ. ๒๓๘๕ โดยอ้างสิทธิของผู้ชนะในการแสวงหาผลประโยชน์ทางการค้าและครอบครองดินแดนบางส่วนโดยไม่เป็นธรรมจากจีน จีนต้องเสียเกาะฮ่องกงและไม่มีสิทธิกำหนดอัตราภาษีเอง ทั้งยังต้องเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตบริเวณที่อังกฤษได้รับสัมปทานในการพักอาศัยและทำการค้า^{๕๘} และให้ชาติตะวันตกที่ติดต่อกับขายกับจีนได้รับสิทธิทางการค้าเท่าเทียมกับชาติตะวันออก ที่มีความสัมพันธ์ทางการค้ากับจีนภายใต้ระบบบรรณาการ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ก่อให้เกิดผลกระทบอย่างมากต่อการค้าของสยามซึ่งมีตลาดการค้ากับจีนเป็นตลาดหลัก

ในการติดต่อกับขายกับจีนนั้นสยามได้รับอภิสิทธิ์ทางการค้าหลายประการจากรัฐบาลจีน ทำให้ไทยเป็นแหล่งรวมสินค้าที่สำคัญแหล่งหนึ่งของการค้าระหว่างประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และได้รับผลกำไรจำนวนมากจากการดำรงอยู่ในฐานะนี้ เมื่ออภิสิทธิ์ทางการค้าที่ไทยเคยได้รับต้องสิ้นสุดลง อีกทั้งการเมืองและสังคมของจีนก็อยู่ในสภาพที่วุ่นวายมาจากการแทรกแซงของจักรวรรดินิยมตะวันตก จึงส่งผลให้การค้าระหว่างไทยกับจีนเริ่มตกต่ำลง

^{๕๖} เอกสารของครอว์ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ, หน้า ๑๑๐-๑๑๑.

^{๕๗} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, พม่า : ประวัติศาสตร์และการเมือง, หน้า ๔๒-๔๓.

^{๕๘} อนงคณา มานิตพิสิฐกุล การตอบสนองของจีนต่อการคุกคามของชาติตะวันตกปลายสมัยราชวงศ์ชิง (ค.ศ. ๑๘๖๑-๑๘๙๕) ปรินท์สันประวัติศาสตร์ (กรุงเทพฯ) : ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๔๔ รวมบทความเพื่อเป็นเกียรติแด่รองศาสตราจารย์ มุลศิลป์ เนื่องในโอกาสเกษียณอายุราชการ พ.ศ. ๒๕๔๔ หน้า ๒๐๑-๒๐๔.

ผลของกำลังอำนาจอังกฤษที่สามารถบังคับจีนรัฐที่ยิ่งใหญ่ในทัศนะชนชั้นนำไทย ได้ส่งผลอย่างมากต่อทัศนชนชั้นนำไทยที่มีต่อจีน ทำให้ในทัศนะของชนชั้นนำไทยใน ปลายสมัยรัชกาลที่ ๓ จีนไม่ได้เป็นรัฐที่ยิ่งใหญ่อีกต่อไป จักรวรรดินิยมอังกฤษที่สามารถ พิชิตทั้งพม่าและจีนกลายเป็นมหาอำนาจใหม่ในทัศนะชนชั้นนำไทย ผลของสงครามฝิ่นทำ ให้จีนต้องเปิดการค้าเสรีอภิสถิตต่าง ๆ ที่ไทยได้รับสิ้นสุดลง การค้าระบบบรรณาการชบ เชาลงมากตามลำดับ สวนทางกับการขยายตัวทางการค้าที่ ปีนัง มะละกา และสิงคโปร์ที่ กำลังเติบโต นอกจากนี้ยังไม่รวมถึงความสะดวกในการเดินทางที่ใกล้กว่ารวดเร็วกว่า

ตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ ๒ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์(รัชกาลที่ ๓) ทรงมีบทบาท การค้าในระบบบรรณาการกับจีนมากทรงกำกับกรมท่าและกรมพระคลังมหาสมบัติ ที่มี บทบาทอย่างสำคัญยิ่งทางเศรษฐกิจ ทั้งยังทรงมีกิจการการค้าสำเภากับนานาประเทศ โดยเฉพาะจีนเป็นการส่วนพระองค์อีกด้วย ทรงได้กำไรจากการค้าสำเภากันเป็นจำนวนมาก และในยามแผ่นดินขาดแคลนเงิน พระองค์ได้นำเงินส่วนพระองค์ที่ได้จากการค้าสำเภามาขึ้น น้อมเกล้าฯถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถเพื่อใช้จ่ายในราชการแผ่นดิน พอบรรเทาความ เดือดร้อนแก่ราชการแผ่นดินไปได้มาก สมเด็จพระบรมชนกนาถถึงกับ “*ครัสประภาสออก พระนามว่า เจ้าสัวเสมอมา*”^{๕๕} ด้วยบทบาทและหน้าที่ทำให้ทรงมีปฏิสัมพันธ์ที่ดีกับจีน อย่างมาก เห็นได้จากและเมื่อแรกขึ้นครองราชย์ก็ได้แต่งบรรณาการไปถวายจักรพรรดิจีน ตามธรรมเนียม^{๖๐}

ในช่วงก่อนสงครามฝิ่นในทัศนะชนชั้นนำไทย “จีน” ยังมีฐานะเหนือกว่าชนชาติ อื่นๆที่สยามรู้จักหรือเลือกที่จะกล่าวถึงมาก ในโคลงต่างภาษาวัดพระเชตุพนฯ (๒๓๕๒) ที่บรรยายถึงลักษณะชาติพันธุ์วรรณนาทั้งลักษณะทางกายภาพความสามารถพิเศษลักษณะ ทางภูมิศาสตร์ของชาติต่างๆ กล่าวถึงจีนว่า “เมื่อก่อนนี้ไว้ผมมวย แล้วเปลี่ยนมาไว้ผมเปีย ตามพวก “ตาด” ใส่เสื้อสวมหมวก สวมรองเท้า “ทาบหนัง” มีบ้านเมืองและผู้คนเยอะ มาก ติดต่อกันมาถึงกันสะดวก (หมื่นเมืองมากแซ่สะดวก เดินถึง กันนา) กิ่งตั้งเป็นเมือง สนุกสนานตื่นตาตื่นใจสุดๆ ไม่มีที่ไหนๆ ในโลกเหมือน มีสินค้ำลึงของน่า “ฟังใจ” มากมายให้ชมดู และแม้เวลาค้าคั้นบนท้องน้ำก็ยังแน่นขนัดไปขนัดไปด้วยเรือ (กรมขุนเด ชาดิศร/แต่ง) ในขณะที่เมื่อบรรยายถึงชาติตะวันตกนั้น ไม่ได้มีความสำคัญรู้สึกถึงการเห็น ตะวันตกยิ่งใหญ่กว่าดีกว่าคนชาติอื่นๆแต่อย่างใด เมื่อกกล่าวถึง อาฟริกกัน (ปากแสดะยังฟัน ดูน่าขัน เป็น บ้า บื้อ) ดอดชิ (Dutch) (ลัทธิมัน เหลือจน สุกมล้าง)”^{๖๐}

^{๕๕} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๓๘.

^{๖๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ (พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๔.

^{๖๑} ทวีศักดิ์ เผือกสม, “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑,” หน้า ๑๑๘-๑๒๑.

หรือเมื่อจีนรบแพ้อังกฤษในสงครามฝิ่นแล้ว ก็ยังปรากฏหลักฐานชั้นต้นว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงโปรดฯ ให้แต่งสำเภาไปค้าขายที่เมืองจีน ใน จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๕) ว่า “หนังสือ เจาพญาจักรีฯ มีถึงพญาสระบุรีฯ ด้วยทรง พระกรุณาตรัดเหนือเกล้าฯสั่งว่า ณ ปีมเสง สัพทศ โปรดให้ต่อสำเภาหลวงจีนใหม่อีกลำ หนึ่ง กำหนดได้บรรทุกสินค้าออกไปจำหน่าย ณ เมืองจีนในมรสุมปีมเมียวสุก ยังหา มีเสากโคงไม้ กับสำเภา ชุนหสำเภาหลวงซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้บรรทุกสินค้าออกไปจำหน่าย ณ เมืองจีนกลับเข้ามาถึงณกรุงเทพฯ แล้ว...”^{๖๒}

แต่จะสังเกตได้ว่าหลังสงครามฝิ่นที่จีนแพ้สงครามอังกฤษเป็นต้นมา ทัศนะชนชั้น นำไทยที่มีต่อจีนเปลี่ยนไปอย่างมาก ไม่ปรากฏหลักฐานว่าครั้งใดในประวัติศาสตร์ไทย ว่า สยามจะกล่าวพูดจาดูหมิ่นหรือบันทึกลงในเชิงให้ร้ายจีน แต่ในพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ ฉบับ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ กล่าวถึง เหตุการณ์สำเร็จโทษกรมหลวงรักษมณเรศ (หม่อม ไกรสร) ในปี พ.ศ. ๒๓๕๑ (หลังสิ้นสุดสงครามฝิ่น ๓ ปี) โทษฐานกบฏและชอบผู้ชาย เลื่อมเสียดราชสกุล ในพงศาวดารกล่าวอ้างถึงพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัวกล่าวบริภาษกรมหลวงรักษมณเรศ กระทั่งถึงจักรพรรดิจีนในขณะนั้นว่าอย่าง พระเจ้า “เต้ากวาง” ว่า “เขาฟังออกเชิงแซ่ไปว่าตัวไม่อินั่งซ้อกับลูกเมียมาหลงรักอ้ายคน โจนละคร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทราบ จึงทรงพระราชดำริว่า “ชอบใจอย่าง “เจ้าปักกิ่ง” (เตากวาง) รักจิว จะช่องเสพผู้ชายบ้าง ผู้หญิงบ้างกระมัง”^{๖๓} ทั้งนี้ตอนต้นรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ส่งบรรณาการไปจิมก้องเจ็ญหองจักรพรรดิจีนตาม ธรรมเนียม ยังปรากฏข้อความในพงศาวดารว่า “เครื่องมงคลราชบรรณาการ ออกไป จิมก้องเจ็ญหองนั้นมีความยินดีนัก สมเด็จพระเจ้าเตากวางผู้ใหญ่จึงหองให้สมเด็จพระเจ้า กรุงมหานครศรีอยุธยาเป็นเสียมโลกก็อ่อง แปลว่า เป็นสมเด็จพระมหากษัตริย์ครอบครอง แผ่นดินสยามก็หนึ่งต่อไป”^{๖๔}

เป็นที่น่าสังเกตว่าจุดเด่นที่สำคัญของการเรียบเรียงพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ที่แม้จะชำระในสมัยรัชกาลที่ ๕ แต่ เมื่อกล่าวถึงฐานะบุคคล การให้เกียรติหรือลดเกียรติบุคคล เจ้าพระยาทิพากรวงศ์จะแยกฐานะนั้นๆตามเหตุ ตามลำดับเวลา และทัศนะของชนชั้นนำในช่วงเวลานั้นๆที่มีต่อบุคคล เช่น กรณีสมเด็จพระอุไทยราชาเมื่อปฏิเสธอำนาจสยามไปขึ้นกับญวนแล้ว จะบันทึกลงในพงศาวดาร

^{๖๒} ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๕) คัดถ่ายจากกระดวยเพลฯ ต่อจากสารตราฯ ถึงเมืองสรรค์ เรื่องนำตั้งเงินสิวเป็นที่ขุนสมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ย เลขที่ ๑๔

^{๖๓} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓, หน้า ๑๓๒.

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

เปลี่ยนไปเป็นพระองค์ฉัน^{๖๕} โดยถือว่ากบฏต่อสยามแล้วไม่ถือว่ามียศอย่างเจ้าประเทศราชอีกต่อไป หรือกรณีเดียวกันอย่างกรณีเจ้าอนุวงศ์หลังก่อกบฏต่อกรุงเทพฯ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็จะบันทึกนามต่างไปจากเดิมว่าอายอนุหรืออนุเฉย ๆ

กรณีพระเจ้าปึกกิ่งเต้ากวางก็เช่นเดียวกัน ในเหตุการณ์จี้มก้องบรรณาการจีนต้นรัชกาลที่ ๓ พระเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียกพระเจ้าปึกกิ่งเต้ากวางว่า “สมเด็จพระเจ้าเต้ากวางผู้ใหญ่” ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์น่าจะออกพระนามพระเจ้าปึกกิ่ง ตามที่ปรากฏในตำนานพระราชสารถึงพระเจ้ากรุงปักกิ่ง ที่ออกพระนามว่า “สมเด็จพระเจ้าเต้ากวางผู้ใหญ่” เช่นเดียวกัน^{๖๖} แต่หลังจากสงครามฝิ่นฐานะเงินในทัศนชนชั้นนำไทยด้อยลงไปมาก บทพระราชดำริถึงพระเจ้าปึกกิ่งของรัชกาลที่ ๓ ในการเรียบเรียงพงสาวดารของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์จึงกล่าวในเชิงไม่ให้เกียรติ โดยออกพระนามพระเจ้าปึกกิ่งว่า “เจ้าปึกกิ่ง เต้ากวาง” เฉย ๆ^{๖๗}

นอกจากนี้ผลจากการเข้ามามีบทบาทของอังกฤษ ต่อรัฐที่เคยยอมอยู่ใต้การค้ำระบบบรรณาการของจีนอย่างสยาม เป็นผลให้ปรากฏหลักฐานที่แสดงถึงปฏิกิริยาของชนชั้นนำจีน ที่ต้องการทราบท่าทีของรัฐเหล่านี้ ต่อการพ่ายแพ้สงครามต่ออังกฤษของจีน ในราชสาสน์พระเจ้าอำหอง ปี พ.ศ. ๒๓๕๓ แจ้งข่าวสวรรคตพระเจ้าเต้ากวางพระราชบิดา ทำนองหยั่งเชิงท่าทีของสยามว่ายังภักดีกับจีนอยู่ไหม ความในพระราชสาสน์อธิบายเหตุผลของสงครามกับอังกฤษว่าที่จีนต้องยอมแพ้ต่ออังกฤษ เนื่องจากเมตตาเกรงว่าราษฎรจะเดือดร้อน นอกจากนี้ยังบรรยายถึงคุณความดีพระเจ้าเต้ากวางพระราชบิดา การจัดการปราบปรามหัวเมืองที่แข็งข้อ^{๖๘} แต่ก็ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้ให้จี้มก้องเชิญหองจักรพรรดิจีนแต่อย่างใด อาจเป็นสาเหตุมาจากพหุคติสี่รัชกาลเสียก่อน ซึ่งก่อนหน้าที่เกิดสงครามฝิ่นในบันทึกของ เฮนรี เบอร์นี่ ระบุว่า “คนจีนเองก็ไม่พอใจในการที่อังกฤษขยายการค้าในกรุงเทพฯ และได้ยุ้งให้ราชสำนักสยามเกิดความกลัวยิ่งขึ้น โดยนำเรื่องมาเล่าว่ามีการรวบรวมกำลังทัพและกองเรือที่ปีนังและสิงคโปร์เพื่อยกมาตีสยาม”^{๖๙}

นอกจากนี้คณะมิชชันนารีที่เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ก็มีบทบาทไม่น้อยต่อทัศนคติชนชั้นนำไทยที่มีต่อมหาอำนาจเดิมอย่างจีนหรือมหาอำนาจใหม่อย่างอังกฤษ ในปี พ.ศ.

^{๖๕} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ (พระนคร: กุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๓๕.

^{๖๖} “พระราชสาสน์นำเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้ากรุงปักกิ่ง จ.ศ. ๑๑๕๐ (พ.ศ. ๒๓๗๑)” หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยคำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอด, ธรรมดา). จ.ศ. ๑๑๕๐. (พ.ศ. ๒๓๗๑). เลขที่ ๑๔.

^{๖๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงสาวดารรัชกาลที่ ๓, หน้า ๔๓.

^{๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๑.

^{๖๙} เอกสารของเฮนรี เบอร์นี่, หน้า ๓๕.

๒๓๘๖ หมอบลัดเลย์ ได้ตีพิมพ์บทความเกี่ยวกับภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์อังกฤษ และโฆษณาลงในหนังสือจดหมายเหตุ แจก “ถ้าผู้ใดปรารถนาจะรู้รายละเอียด ก็ให้มาขอ พงษาวดานเมืองอังกฤษ มาขอแก่พวกหมอบที่อยู่หน้าวัดเจ้าคุณพระคลัง”^{๖๐} เป็นการเสนอเรื่องราวของชาติมหาอำนาจ ที่มีบทบาทการเมืองและการทหารในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่กระทบต่อความรู้สึกของผู้นำไทยขณะนั้นอยู่มาก เช่น หนังสือแผนที่ทวีปยุโรปเล่มต้น (Geography and History of Britain)*

ดังที่เทอร์วิลได้วิเคราะห์และชี้ให้เห็นว่า การขยายอำนาจของอังกฤษในแถบนี้ ได้ผลักดันให้ผู้นำของไทยจัดระบบแนวคิดใหม่ เกี่ยวกับขนาดของความสัมพันธ์และตำแหน่งของชาติต่างๆ เนื่องจากข่าวความตึงเครียดระหว่างชาติยุโรปกับจีนจนก่อให้เกิดสงครามจีน ซึ่งเท่ากับว่าอังกฤษกล้าโจมตีชาติที่ยิ่งใหญ่ที่สุดที่คนไทยรู้จัก และคงเป็นที่ตระหนักในหมู่ผู้นำไทยไม่น้อย เนื่องจากอังกฤษได้โจมตีพม่า (พ.ศ. ๒๓๖๕) ที่เป็นคู่สงครามกับไทยมาก่อนแล้ว ความใคร่รู้สถานภาพของประเทศจักรวรรดินิยมตะวันตกในหมู่ผู้นำของไทยจึงปรากฏเรื่อยมาโดยมีมิชชันนารีเป็นผู้ถ่ายทอด^{๖๑}

อาจกล่าวได้ว่าผลจากสงครามฝิ่นส่งผลให้สยามไม่ได้รับอภิสิทธิ์ดั้งเดิมกับจีน การเข้ามาของจักรวรรดินิยมอังกฤษ ส่งผลอย่างมากต่อทัศนคติชนชั้นนำไทยต่อจีน จีนเคยอยู่ในฐานะพิเศษสำหรับชนชั้นนำไทยมาช้านาน ที่ชนชั้นนำไทยยอมที่จะเป็นฝ่ายต้องเคลื่อนเข้าหา เพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ จีนจึงเป็น “ผู้ใหญ่” ที่ชนชั้นนำไทยต้องการความเมตตา นอกจากนี้แม้ในมุมมองชนชั้นนำไทยฐานะของจักรพรรดิจีนจะสูงเพียงใดก็ตามแต่ก็เป็นเพียงความสัมพันธ์แต่ในนามและห่างไกล ไม่ปรากฏว่าครั้งใดไทยจะปฏิเสธอำนาจจีนเพราะนั่นหมายถึงการสูญเสียรายได้หลักของราชสำนัก และไม่ปรากฏว่าสงครามภายในรัฐจารีตครั้งใดที่จีนยื่นมือเข้ามาช่วยไทยโดยตรง แม้จะเป็นสงครามกับพม่าคู่สงครามของจีนก็ตาม ดังนั้นประโยชน์ของจีนก็เพียงเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของไทยเท่านั้น ผลของสงครามฝิ่นส่งผลให้การค้าไทยจีนซบเซาลงอย่างมาก ไทยต้องสูญเสียสิทธิพิเศษที่ได้รับจากจีนต้องใช้อัตราภาษีตามที่อังกฤษกำหนด ส่งผลให้การค้าในรัฐปกครองของอังกฤษโดยเฉพาะสิงคโปร์กลับขยายตัวมากขึ้นและสำคัญมากขึ้นต่อการค้าต่างประเทศของสยาม

^{๖๐} คี.บี. บลัดเลย์ “English” หนังสือจดหมายเหตุ เล่ม ๑ ใบบ ๕ (November 1844) : 8

* เอชา เสมนเวย์ หนังสือเรื่องแผนที่ยุโรปเล่มต้น (Bangkok : A.B.C.F.M. Press, 1843) มีความหนา ๑๕๒ หน้า เข้าใจว่าคงมีอีกเล่มหนึ่งในชุดเดียวกัน เพราะในรายงานของหมอบลัดเลย์ว่าตีพิมพ์หนังสือชุดนี้ ความหนาชุดละ ๒๒๘ หน้า

^{๖๑} Terwiel Maung, *Thai and the Word*, pp. 22-23.

นอกจากนี้ฝ่ายแพ่งสงครามของจีนต่ออังกฤษ เป็นการตอกย้ำให้เห็นถึงกำลังของมหาอำนาจใหม่อย่างอังกฤษ หลังจากสามารถผนวกดินแดนบางส่วนของพม่าไปก่อนหน้านั้น การที่อังกฤษสามารถบังคับให้จีนเปิดเสรีทางการค้า ส่งผลต่อเศรษฐกิจของสยามโดยตรงอภิสถิตลดลงผลประโยชน์ลดลง จีนเริ่มค้อยความสำคัญทางเศรษฐกิจ สยามเริ่มเข้าสู่โลกการค้าเสรีทุนนิยมตะวันตกแทนระบบรายได้หลักจากการขอมเคลื่อนเข้าหาในระบบบรรณาการกับจีน ซึ่งฐานะและจักรพรรดิจีนที่ได้อภิสิทธิ์การยอมรับจาก “พระจักรพรรดิแบบไทย” มาตลอดก็สิ้นสุดลงไปโดยปริยาย ชัยชนะที่อังกฤษมีต่อพม่าและจีนส่งผลให้ในทัศนะของชนชั้นนำไทยปลายในปลายสมัยรัชกาลที่ ๓ อังกฤษกลายเป็นชาติที่สยามต้องเกรงที่สุดเพียงรัฐเดียว ฐานะของจีนหรือพระจักรพรรดิจีนก็เสื่อมสลายไปในทัศนะของชนชั้นนำไทยในระยะเวลาต่อมา จนในที่สุดส่งผลให้ประเพณีการส่งเครื่องราชบรรณาการ ไปเมืองจีนสิ้นสุดลงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏในพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

“ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินไทยในเวลาล่วงไปแล้วนั้นคิดเพลินเกินไปนัก ด้วยว่าการค้าขายสำเภามีกำไรมาก แลส่งเครื่องบรรณาการไปครั้งหนึ่งครั้งใด ก็มีกำไรมากกว่าบรรณาการของที่ส่งไป แล้วพวกทูตานุทูตไทยที่ออกไปเมืองจีนก็ได้เบียดเบียนแต่หัวเมืองจีนต่างๆ นั้นๆ ก็จัดซื้อของที่ดีๆ ประหลาดๆ เอามาเป็นของถวายพระเจ้าแผ่นดินไทย แล้วกำนัลเสนาบดีไทย ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินในเวลานั้นล่วงแล้วนั้นไม่มีความกระดากกระเดื่องว่าถูกพวกจีนล่องลวงให้เสียหาย จีนสั่งให้ให้ไปก้องเมื่อไรก็ไปเมื่อนั้นถูกลวงทั้งก้องทั้งซื้อไม่มีขายหน้า โง่งมมายตลอดมาหลายชั่วอายุคน ความโง่งเป็นไปทั้งนี้ต้นเหตุใหญ่เพราะว่าหนังสือจีนรู้ได้โดยยากที่สุด ไม่เหมือนหนังสือไทยละหนังสือต่างประเทศทั้งหลายพอจะรู้ได้บ้าง ก็ไทยแท้มิใช่บุตรจีนจะรู้หนังสือก็ไม่มี ครั้นทูตเก่าแลล่ามเก่าตายไปหมดแล้วได้ยินว่า คราวหนึ่งมีล่ามจีนเป็นคนซื้อแปลความตามฉบับหนังสือจีนที่จริงฝ่ายเมืองไทยในเวลานั้นไม่มีทางค้าขายกับเมืองต่างประเทศ มีแต่เมืองจีนแห่งเดียวจึงยอมกันทำหนังสือไปตามเคย แต่ฝ่ายฉบับแท้พระราชอักษรไทยนั้นก็ยังคงเขียนเป็นอักษรไทยเป็นทางไมตรียังคงเดิม หนังสือสำเนาที่ต้องแจ้งใจข่มจีนมือเขียนไปเป็นหนังสือจีน ข้อความนั้น ก็ต้องเก็บเอาความเก่าที่ล่ามจีนหลอกลวงเขียนไว้แต่ก่อนนั้นเขียนไปให้เป็นที่ชอบอัชฌาสัยพวกจีนปะกึ่งพระราชสาส์นแลหนังสือเสนาบดีจีนที่มีแต่เมืองปะกึ่งนั้น ครั้นมาถึงเมืองไทยแล้วก็เขียนแปลอ่านให้ชอบหูไทยอย่างเช่นแปลมาแต่ก่อนนั้นเป็นตัวอย่างอยู่แล้ว แล้วก็เอาออกอ่านอวดกันเล่าในท้องพระโรงหลวง อ่านตามใจไทยให้เพราะหูไทยเท่านั้นคนที่โง่งงไม่สืบรู้เท่าทันก็เชื่อเอาเป็นแน่แท้จริง ผู้ที่สืบรู้ก็กลั่นหัวเราะไม่ใคร่จะได้ พลอยอดสูใจไปด้วยแต่การจำนึ่งต้องนึ่งงุบงิบเสียเพราะไม่รู้ที่จะทำอย่างไรได้ อากาที่ไทยไปส่ง

บรรณาการแก่จีนให้เสียพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดินไทยในเวลาก่อนนั้น ความจริงเรื่องนี้ไทยจะได้ถูกรบถูกตีด้วยกองทัพเมืองจีนนั้นหาไม่ได้เลย เป็นเหตุเพราะในเวลานั้นล่วงแล้วกว่า ๕๐๐ ปี เศษ ด้วยต้นเดิมเสียธรรมเนียม เพราะไทยถูกล่อลวงจึงเป็นธรรมเนียมเสียไปตามกาลเก่านั้นเอง ในเวลาก่อนที่ล่วงไปแล้วนั้น ไทยหุบแควตามัวจึงเสียยศเพราะการเป็นดั่งนั้น”^{๗๒}

แล้วยังทรงเปรียบเทียบกับพระราชสาส์นติดต่อระหว่างพระมหากษัตริย์ไทยกับกษัตริย์รัฐใกล้เคียง เช่น หงสาวดี ล้านช้าง ว่ายังให้เกียรติไทย มากกว่าพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงจีนที่มีมาถึงไทย “ไทยแลมอญได้เขียนหนังสือไปแวนทึงให้กันในระหว่างศึกสงครามทั้งสองฝ่าย ล้านวนไทยเชื่อว่าที่ท่านน้องท่านใช้ไปอย่างเก่า แต่ล้านวนกรุงหงสาวดีนั้นว่าสูงศักดิ์เกินไป แต่ยังคงเป็นพระราชสาส์นของพระเจ้าแผ่นดิน ทั้งสองฝ่ายไม่ได้ดูถูกดูแคลนเหมือนอย่างเจ๊กปะกึ่งถูกไทยว่าต่ำกว่าจีนปะกึ่งดั่งกล่าวมานั้น การทั้งนี้ต้นเหตุใหญ่เพราะไทยถูกหลอกถูกลวง จึงเสียพระเกียรติยศพระเจ้าแผ่นดินไทยตลอดมาถึงกรุงเทพมหานครนี้ ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบกาลนี้แล้วก็กลับพระทัย หาได้ส่งบรรณาการกรุงปะกึ่งอีกไม่”^{๗๓}

๕. ไทบุรีและมลายู

หลังจากสุดด่านไทบุรี (ตงกูปะแงรัน) หนีไปขอลี้ภัยอยู่ที่เกาะปีนัง ทางสยามปกครองไทบุรีโดยตรงโดยให้ขึ้นตรงต่อนครศรีธรรมราช เป็นเหตุให้อังกฤษต้องเสียสิทธิการยกเว้นภาษีเสบียงอาหาร ส่งผลให้อังกฤษพยายามเจรจากับสยามให้ตงกูปะแงรันกลับมาครองไทยบุรีดั่งเดิม

ไทบุรีสำคัญต่อบริษัทยินเดียนตะวันออกที่ป็นอย่างมาก ในคราวที่เบอร์นีเข้ามาทำสัญญาที่พยายามเสนอดินแดนมอญที่ขี้ดได้จากพม่าเพื่อแลกกับอำนาจในไทบุรี สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงตั้งข้อสังเกตว่า “ถ้าหากไทยมีความปรารถนาเขตแดนของพม่าในครั้งนั้น ก็ต้องร้องขอจากอังกฤษๆ ก็คงจะขอเอาเมืองไทรเป็นของแลกเปลี่ยนตอบแทน”^{๗๔} ซึ่งทรงวิเคราะห์ว่าเมืองไทรนั้นอยู่ในการปกครองของสยามโดยตรงมาระยะเวลาหนึ่งแล้ว ขณะที่หัวเมืองมอญปกครองได้ยากเนื่องจากอยู่ห่างไกลและอยู่

^{๗๒} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชธิบายเรื่องแห่งพระราชสาส์นครั้งทูตไทยไปเมืองจีนแต่โบราณ รวบรวมพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๗, หน้า ๗๐-๗๘.

^{๗๓} เรื่องเดียวกัน

^{๗๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทรบพม่า, หน้า ๕๕๕.

ท่ามกลางดินแดนอังกฤษและพม่าอาจเกิดปัญหาขึ้นได้ในอนาคต^{๕๕} เมื่อไทยไม่ยอมรับประโยชน์ในหัวเมืองพม่า อังกฤษจึงรับปากว่าจะรับส่งเจ้าพระยาไทรบุรีไปให้พ้นจากปีนังรับเป็นธุระไม่ให้พวกเจ้าพระยาไทรมาทำสร้างปัญหาต่อเจ้าหน้าที่ไทยที่ปกครองไทรบุรีได้ในขณะที่ไทยก็ยอมให้ปรึกษาคณะที่จะขึ้นกับใครแล้วแต่สมัครใจ

อย่างไรก็ตามผลของข้อตกลงในสนธิสัญญาเบอร์นีไทยต้องยอม ยกเว้นภาษีเสบียงอาหารที่ปีนังซึ่งจากไทรบุรี “ไทสัญญาต่ออังกฤษว่า ไทให้อยู่รักษาเมืองไทรยแลไพร่พลเมืองๆ ไทรยแลคนเมืองเกาะหมากเมืองไทรยจะได้ไปมาค้าขายหย่างเดิม แลโคกระบือ เปด ไร่ ปลูก ปลา เข้าเปลือก เข้าสาธ ซึ่งเปนเสบียงอาหารไพร่พลเมืองๆเกาะหมากและกำปั่นในเมืองเกาะหมากต้องการซื้อแต่เมืองไทรยไทไม่เรียกภาษี แลปากน้ำคลองใดๆ ที่เมืองไทรยไทไม่ตั้งส่วยขาด ไทเรียกเอาจังกอบภาษีตามสมควร”^{๕๖} โดยอังกฤษสัญญาว่า “แลอังกฤษสัญญาว่าจะจัดแจงให้ พญาไทรยคนเก่าไปอยู่เมืองอื่นไม่ให้พญาไทรยคนเก่าไปอยู่เมืองอื่นตามสัญญา ก็ให้ไทเรียกเอาภาษีเข้าเปลือกเข้าสาธที่เมืองไทรยแต่ก่อน อังกฤษสัญญาว่าไท แยก จีน ซึ่งอยู่ณเมืองเมืองเกาะหมากจะมาอยู่ ณเมืองไทรยอังกฤษไม่ห้ามปราม ฯลฯ”^{๕๗}

นอกจากนี้ข้อตกลงในสนธิสัญญาเบอร์นี แสดงให้เห็นถึงความปรารถนาของอังกฤษที่จะเข้ามาแทรกแซงประเทศสยามอย่างสิทธิ ไม่เพียงแต่ไทรบุรีเท่านั้นยังรวมไปถึง เปร็ด และสะลังงอ สัญญาข้อหนึ่งระบุว่า “ไทกับอังกฤษสัญญาต่อกันว่า ให้พระยาประครองเมืองตามใจพระยาประ ถ้าพระยาประจะถวายดอกไม้ทอง เงินณกรุงเทพฯตามแต่ก่อน ก็ตามใจพระประอังกฤษไม่ห้ามปราม เจ้าพระยานครจะใช้ไท แยก จีน คนฝ่ายไทลงไปเมืองประโดยดี ๔๐-๕๐ คน ถ้าพระยาประ จะใช้ศรีวัน กรมการคนฝ่ายเมืองประมาหาเจ้าพระยานครอังกฤษ ไม่ห้ามไทย อังกฤษไม่ยกกองทัพไปเบียดเบียนรบกวน ณ เมืองประ อังกฤษไม่ให้เมืองสลาหงามารบกวนเมืองประ ไทก็ไม่ไปรบกวนเมืองสลาหงาม”^{๕๘}

และเป็นที่น่าสนใจว่าในอักษรสาสน์ของเจ้าเมืองมังกลา ในจ.ศ. ๑๑๘๘ ก่อนการเข้ามาของ เสนี เบอร์นี ก็แฝงไปด้วยนัยยะที่แสดงถึงอำนาจของอังกฤษและความขัดแย้งของเจ้าเมืองต่างๆในดินแดนทางใต้ของสยาม “เมืองไทยกับเมืองอังกฤษสินค้าทั้งเมืองจะ

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๑.

^{๕๖} “หนังสือสัญญาทางราชไมตรีกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๕)” หอสมุดแห่งชาติ หนังสือ สมุดไทยคำอักษรไทย ภาษาไทย เส้นดินสอด จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๕) เลขที่ ๖.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน

ได้บริบูรณ์ไปมาง่ายมิได้เว้น อนึ่ง พระยาเกาะหมากกับเจ้าพระยานครกับเมืองกลาง เมืองสงขลา เมืองพัทลุง จะได้เป็นทางไมตรีต่อกันมากๆ อย่าให้เกิดเหตุวุ่นไขว่ ฦ วันภายหลัง”^{๑๕}

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๗๓ ตนกูเค่นหลานสุดดำนไทรบุรีสามารถตีเอาเมืองคืนได้ พาลให้หัวเมืองแขกแข็งเมืองกันหมด^{๑๖} แต่ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๗๕ ท้าวเจ้าพระนครศรีธรรมราชสามารถตีเมืองไทรบุรีคืนได้ และได้ปราบประเทศราชที่แข็งเมืองอย่างตานี กลันตัน ตรังกานู แต่พระยาตรังกานูก็พาพวกหนีไปแดนอังกฤษ ครั้งนั้นกวาดต้อนครัวแขกได้จำนวนมาก นอกจากนี้ในปี พ.ศ. ๒๓๗๑ เกิดเหตุสลัดตนกูมมัดสอัดหลานตนกูปะแงรันตีเมืองตรังเมืองไทรอีก

ในทัศนะของชนชั้นนำไทยแล้ว อังกฤษน่าจะเป็นผู้อยู่เบื้องหลังเหตุการณ์ดังกล่าว แต่ในขณะนั้นหลังจากปราบปรามกบฏเจ้าอนุ และไทยก็ตัดสินใจที่จะรบกับญวน นอกจากนี้ยังพยายามรักษาความสัมพันธ์กับอังกฤษ จะเห็นได้ว่าเมื่อพระยาตรังกานูหนีไปเขตแดนอังกฤษสยามก็ไม่ติดติดตามหรือร้องขอตัวพระยาตรังกานูแต่อย่างใด เนื่องจากระวิงท่าทีของอังกฤษและบ้านเมืองอยู่ในภาวะสงคราม(รบญวน) แม้ไม่ต้องคอยพะวงปัญหาจากพม่าแล้วก็ตาม สยามต้องยอมเสียพระราชอำนาจหัวเมืองมลายูลงเพื่อแลกกับการรื้อฟื้นฐานะเจ้าปริมณฑลดังที่จะกล่าวไปข้างหน้า นอกจากนี้ดินแดนมลายูเองนอกจากต้นไม้เงินทองและกำลังคนในบางโอกาสแล้ว ผลประโยชน์ทางการค้า(ขณะนั้น) สยามทำกำไรจากการค้ากับรัฐในปกครองของอังกฤษอย่างสิงคโปร์มาก การรักษาไมตรีกับอังกฤษในปัญหาหลาย จึงไม่ได้เพียงพอเพื่อประโยชน์ทางความมั่นคงเพียงอย่างเดียว ดังปรากฏว่าในปี พ.ศ. ๒๓๗๔ ราชสำนักโปรตุเกสตั้งตนกูอับดุลลาบุตรชายคนโตตนกูปะแงรันเป็นเจ้าพระยาไทรบุรีดั้งเดิม^{๑๗} ถือเป็นกรณีพิพาทไทรบุรีกับอังกฤษลงได้ชั่วคราว^{๑๘}

^{๑๕} “สำเนาอักษรสาสน์หลอคฮัมเอ็ดเจ้าเมืองมังกล่า จ.ศ. ๑๑๗๓ (พ.ศ. ๒๓๖๘)” หอสมุดแห่งชาติ กระจายฝรั่ง อักษรไทย ภาษาไทย เส้นพิมพ์ดีด จ.ศ. ๑๑๗๓ เลขที่ ๒.

^{๑๖} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓, หน้า ๔๔.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

^{๑๘} หลังจากแต่งตั้งสุดดำนไทรบุรีก็ทรงโปรดฯให้เจ้าพระคลังมีหนังสือถึงสิงคโปร์และเบงกอลว่าแต่งตั้ง สุดดำนไทรบุรีแล้วให้อังกฤษยกเลิกสัญญาข้อ ๑๓ “อังกฤษสัญญากับไทยว่าอังกฤษไม่ยกได้เมืองไทรและจะไม่ยกไปตีเมืองไทร แล้วสัญญาว่าจะไม่ให้พวกเจ้าเมืองไทรเก่า ซึ่งเป็นคนร้ายทำวุ่นวายในเมืองไทรและเมืองอื่น ๆ ที่ขึ้นแก่ไทยต่อไปได้ จะไม่ให้พวกเจ้าเมืองไทรเก่า ซึ่งเป็นคนร้ายทำวุ่นวายในเมืองไทรและเมืองอื่น ๆ ที่ขึ้นแก่ไทยต่อไป นี้จะไม่ให้อาศัยอยู่ที่เมืองเกาะหมาก เมืองเปาะ เมืองสะกลางจ่อและเมืองพม่าซึ่งเป็นของอังกฤษแห่งใด ๆ จะคิดจัดให้ไปเสียเมืองอื่นที่ไกล ๆ ถ้าอังกฤษไม่ให้ไปอยู่เมืองอื่นเหมือนอย่างสัญญานี้ให้ไทยเรียกภาษีข้าวเปลือกข้าวสารตามเดิม”

จะเห็นได้ว่าพระราชอำนาจของสยามในแหลมมลายูถูกจำกัดลงอย่างมาก ปัญหาไทรบุรีไม่เพียงส่งผลต่อการปฏิเสชาำนาจของไทรบุรีเองเท่านั้น ยังส่งผลต่อรัฐประเทศราชต่างๆของสยามในมลายูที่เข้าใจถึงอำนาจอังกฤษและฐานะของสยามดี

ข. นโยบายแก้ไขปัญหาคอิทธิพลอังกฤษของชนชั้นนำไทย

ในทัศนะผู้วิจัยชนชั้นนำไทยคำเนินนโยบายกับอังกฤษ ด้วยความประนีประนอมระมัดระวังอย่างมาก เพื่อไม่ให้เกิดการกระทบกระทั่งกับอังกฤษ นับตั้งแต่อังกฤษสามารถเช่า เกาะหมาก (ปีนัง) จากสุลต่านไทรบุรี (ทางราชสำนัก รัชกาลที่ ๑) ก็มีได้จัดการอะไรกับสุลต่านไทรบุรีเนื่องจากเกรงอำนาจของอังกฤษซึ่งขณะนั้นในมุมมองชนชั้นนำไทยอังกฤษเป็นมหามิตรกับพม่าคู่อาฆาตที่สำคัญของสยาม

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๒ เกิดเหตุการณ์ปราบปรามไทรบุรีเป็นเหตุให้ตนกูปะแงร์นสุลต่านไทรบุรีหนีไปพึ่งอังกฤษที่เกาะหมาก(ปีนัง) ชนชั้นนำไทยพยายามไม่ให้กระทบกระทั่งอังกฤษ พยายามปฏิบัติให้อยู่ในกรอบของระบบความสัมพันธ์รัฐจาริตและค้ำนึ่งถึงกำลังอำนาจของอังกฤษ เมื่ออังกฤษไม่มอบตัวตนกูปะแงร์นให้สยามจึงเลือกที่จะกวาดต้อนผู้คนรวมถึงไม่ตั้งเจ้าประเทศราชแต่ให้ไทรบุรีขึ้นตรงต่อนครศรีธรรมราช

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานว่าสยามเตรียมมาตรการจัดการปัญหาไทรบุรีอยู่ตลอดเวลาผ่านเจ้าพระยานครฯ ดังปรากฏในบันทึกของร้อยโท เจมส์ โลว์ ที่เดินทางไปเจรจากับปัญหาไทรบุรีที่นครศรีธรรมราชในปี พ.ศ. ๒๓๖๗ ระบุว่า “ถ้าถูกโจมตี พวกเขา (สยาม) ได้ทราบอย่างละเอียดถี่ถ้วนว่า เมื่อไรที่ทหารของอังกฤษยกขึ้นบกในไทรบุรี (เกคาห์) ประชาชนชาวมลายูทั้งหมดก็จะเข้ามาสมทบด้วย และพวกเขา ๒-๓ คนเท่านั้นที่จะหวังรอดชีวิตกลับไปยังเมืองนครศรีธรรมราชได้”^{๔๓} ในบันทึกฉบับเดียวกันยังดูแลนกองทัพสยามที่ไทรบุรีว่า “ทำลายกำแพงได้ด้วยการยิงปืนไป ๒-๓ ชุด หรือไม่ก็ขับไล่กองทัพด้วยการขว้างเปลือกหอย ๑ หรือ ๒ อัน ไปในหมู่พวกเขา พวกสยามนั้น ถ้าประสงค์จะล่าถอยทิ้งเมืองเกคาห์ (ไทรบุรี) เพราะการถูกโจมตีก็คงจะเลือกล่าถอยไปยังเมืองตรังโดยทางทะเล เพราะถ้าเดินทางบกจะต้องใช้เวลาเดินทางผ่านภูมิประเทศป่าเขา ๑๕ วัน จึงจะไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช และข้าพเจ้าไม่สงสัยเลยว่าความตั้งใจเช่นนั้นเป็นสิ่งที่ต้องเป็นไปได้ ทั้งนี้ ก็เพราะมีเหตุผลประการหนึ่งที่ว่า ขณะนี้ได้มีการจ้างแรงงานไปต่อเรือเป็นจำนวนมาก”^{๔๔}

^{๔๓} จดหมายเหตุเจมส์ โลว์, หน้า ๗.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

อย่างไรก็ดีจะเห็นได้ว่าหลังการสถาปนาการค้ากับอังกฤษ สิงคโปร์ มะละกา ถือเป็นเมืองท่าส่งออกที่สำคัญต่อสินค้าจากสยามรองจากจีน และสงครามอังกฤษ-พม่า ส่งผลให้ไทยพยายามประนีประนอม และสร้างสัมพันธไมตรีทางการค้ากับอังกฤษมาก ดังเหตุการณ์ขึ้นเมืองไทรบุรีให้บุตรคนโตของตนอุปะแงรัน อังกฤษเริ่มเข้ามามีบทบาทในรัฐประเศราชของสยามมาก ในด้านหนึ่งอังกฤษทำให้อำนาจของสยามถูกจำกัดลง ในสายตาประเทศราชของสยามที่เห็นว่าสยามต้องคอยระวังอำนาจอังกฤษอย่างมาดังกรณี เจ้าอนุวงศ์ ก่อให้เกิดการต่อต้านอำนาจรัฐสยามมากขึ้น ดังกรณีไทรบุรียกเกาะหมากให้อังกฤษเพื่อเป็นการต่อรองกับสยามซึ่งวิธีการแก้ปัญหานั้น สยามพยายามจำกัดพระราชอำนาจของตนเองให้อยู่ในขอบเขตขอบเขตขมของตน หรือแม้เมื่อเกิดความผิดพลาดขึ้นแล้ว อย่างกรณีข้อพิพาทเรื่องพระยาชุมพร (ชุย) สยามกลับใช้นโยบายแสดงให้เห็นถึงการยอมรับความผิดส่งคืนเชลยให้อังกฤษ ที่แม้จะพิจาริตประเพณีปฏิบัติในภูมิภาคหรือฐานะเจ้าจักรพรรดิของตนก็ตาม แต่ชนชั้นนำไทยก็สามารถปรับทัศนคติให้สอดคล้องกับความมั่นคงได้เป็นอย่างดี ซึ่งในทัศนะชนชั้นนำสยามแล้วไม่ถือว่าเป็นการเสียพระเกียรติมากแต่อย่างใด เนื่องจากแยกอังกฤษออกจากระบบความสัมพันธ์รัฐจาริตตั้งแต่ตน ซึ่งต่างจากรณีพม่าโดยสิ้นเชิง

ดังจะเห็นได้ว่าในทัศนะชนชั้นนำพม่าแล้ว การที่พม่าต้องติดต่อกับรัฐบาลอังกฤษที่เบงกอลและต้องยอมให้มีทูตจากอินเดียอยู่ในเมืองหลวงเป็นเรื่องที่น่าอับอาย^{๘๕} ชนชั้นนำพม่าพยายามที่จะส่งพระราชสาสน์ไปถึงกษัตริย์อังกฤษหลายต่อหลายครั้ง^{๘๖} แต่จะสังเกตว่าในทัศนะชนชั้นนำไทยแล้วไม่ปรากฏหลักฐานว่า ชนชั้นนำไทยจะตั้งท่ารังเกียจไม่ยอกติดต่อกับรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียหรือตัวแทนของรัฐบาล ความในพงศาวดารกลับไปให้ความสำคัญในการออกแขกเมืองในการรับตัวแทนจากรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียอย่างยิ่งใหญ่กว่าชาติอื่นๆที่เป็นสาสน์จากผู้ปกครองโดยตรง เช่น กรณีอเมริกา เป็นต้น* อันแสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำไทยให้ความสำคัญกับรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียมาก

อย่างไรก็ตามในทัศนะของชนชั้นนำไทยขณะนั้น อังกฤษกลายเป็นรัฐที่ต้องระวังมากที่สุดแทนพม่าไปโดยปริยาย ในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีความตอนหนึ่งระบุว่า “ด้วยเห็นว่าครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า

^{๘๕} หม่อมทินอ่อง, ประวัติศาสตร์พม่า, หน้า ๒๒๔.

^{๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๐.

* ถ้าสังเกตให้คิดารับแขกเมืองจากอเมริกาที่ปรากฏในพงศาวดารฉบับเจ้าพระทิพทรงวงศ์ จะมีพิธีการน้อยกว่าอังกฤษมากและกล่าวถึงโดยสังเขป ซึ่งอาจเป็นเหตุผลจากการบันทึก หรือการจัดลำดับความสำคัญของชาติตะวันตกก็เป็นได้

เจ้าอยู่หัวทรงซังฝรั่งอังกฤษหนัก”^{๘๓} ดังปรากฏว่า แม้ว่าหลังสนธิสัญญา “ยันดาโบ” อังกฤษจะอยู่ในฐานะพันธมิตรของสยาม(ในข้อสัญญากล่าวถึงสยามว่าเป็นมิตรกับอังกฤษ) และความเจริญทางการค้าในเมืองท่าแหลมมลายู รวมไปถึงเป็นผลให้สยามสามารถจัดการปัญหาประเทศราชและต่อต้านอำนาจญวนไว้ถนัดขึ้น แต่ชนชั้นนำไทยก็ยังดำเนินนโยบายความสัมพันธ์กับอังกฤษด้วยความระมัดระวัง ดังเหตุการณ์ป้องกันไม่ให้ทัพพระยามหาโยธา(ทอเรียะ) ออกไปหัวเมืองมอญ เนื่องจากทราบระแคะระคายว่าอังกฤษคิดจะตั้งเมืองมอญขึ้นใหม่ โดยให้พระยามหาโยธาเป็นผู้ปกครอง

หรือแม้แต่หลังการทำสนธิสัญญาเบอร์นีทางกรุงเทพฯก็เตรียมพร้อมรบป้องกันการรุกรานอังกฤษตลอดเวลา ดังเหตุการณ์ที่ราชสำนักแจ้งให้เจ้านุวงศ์ทราบนอกจากนี้ยังเกิดข่าวลือในหมู่พ่อค้าเอกชนจีนว่า อังกฤษจะส่งทัพเรือมาโจมตีเกาะหมากหรือข่าวลือว่า อังกฤษจ้างพม่าเตรียมกำลังพลอยู่ที่มะริดจำนวนมาก เตรียมมาตีไทยโดยยกทัพเข้ามาทางสามร้อยยอด (ประจวบฯ, เพชรบุรี)^{๘๔} นอกจากนี้สยามยังมีนโยบายป้องกันอิทธิพลของอังกฤษหลายประการด้วยกัน นโยบายป้องกันและแก้ไขปัญหาอิทธิพลจักรวรรดินิยมอังกฤษของชนชั้นนำไทยได้แก่

๑. ป้องกันการสำรวจพื้นที่

สภาพภูมิศาสตร์และการสำรวจพื้นที่ของอังกฤษ เป็นที่ระวังของชนชั้นนำสยามมาตลอดตั้งแต่คราวจอห์น ครอว์ฟอร์ด เข้ามา เมื่อ ปี พ.ศ. ๒๓๖๕ และเมื่อหลังอังกฤษได้ดินแดนบางส่วนของพม่าหลังสนธิสัญญายันดาโบแล้ว ก็มีเหตุให้เชื่อว่าอังกฤษพยายามเข้ามาสำรวจเส้นทางจากดินแดนมอญในการปกครองของอังกฤษมาสู่สยาม ความปรากฏในพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า ในปีพ.ศ. ๒๓๘๑ เจ้าเมืองเบงกอลให้มิสเตอร์ริชาร์ดสัน (Dr David Richarson) นายแพทย์ประจำกองทหารรัฐบาลอังกฤษ เข้ามาทางบกทางเกาะลำเลิงผ่านด่านเจดีย์สามองค์เดินทางมากาญจนบุรี ทางพระยาราชนบุรีและพระยานครไชยศรีจัดเรือมารับก็ไม่ยอม ยืนยันจะเดินเท้าเข้ากรุงเทพฯสุดท้ายพระยานครไชยศรีอ้างว่าทางเป็นหลุมร่องสวนข้างเดินไม่ได้ ต้องเดินทางอ้อมไปถึงกรุงเก่าจึงจะไปได้ มิสเตอร์

^{๘๓} พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๔ เล่ม ๒ ฉบับที่ ๑๒ หน้า ๔๕.

^{๘๔} “สำเนาจดหมายเจ้าอนุเวียงจันทน์ จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๕)” หอสมุดแห่งชาติ หนังสือสมุดไทยคำ อักษรไทย ภาษาไทย เส้นดินสอ จ.ศ. ๑๑๘๘-๑๑๘๙(พ.ศ. ๒๓๖๕-๒๓๖๖) เลขที่ ๑๕.

ริชาร์ดสันจึงยอมให้เอาเรือมารับ “ความเรื่องนี้ที่พระยานครไชยศรีตัดเสียไม่ให้เข้ามาทางบกได้นั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดนัก”^{๔๘}

จะเห็นได้ว่าการป้องกันไม่ให้อังกฤษเดินทางบกนั้นเป็นการระแวงระวังอังกฤษ เนื่องด้วยอังกฤษขณะนั้นได้พม่าทางใต้ซึ่งติดกับทางตะวันตกของไทย สามารถเดินทัพผ่านด่านเจดีย์สามองค์เข้ามาทางกาญจนบุรีหรือด่านสิงขร(ประจวบฯ) ได้ถ้าเกิดสงครามขึ้น ส่วนทางหน้านั้นเนื่องจากแม่น้ำท่าจีน(นครไชยศรี)นั้นมีขนาดแคบและตื้นเขินกว่าที่เรือกลไฟอังกฤษจะเข้ามาทางนี้ได้ ถ้าจะส่งกองทัพเข้ามาคงเข้ามาทางบก ทางราชสำนักจึงพอใจให้ใช้เส้นทางเรือมากกว่าซึ่งไม่เป็นประโยชน์อันใดต่อกองทัพเรืออังกฤษ การปฏิบัติดังกล่าวของชนชั้นนำไทยจึงป้องกันการสำรวจภูมิประเทศของอังกฤษเพื่อความมั่นคงนั่นเอง อย่างไรก็ตามสุดท้ายจากลัทธิริชาร์ดสันก็เลือกที่จะใช้เส้นทางบก เดินตัดไปทางเมืองสุพรรณบุรีไปออกด่านอุทัยธานีแทนเส้นทางเดินเมื่อตอนเข้ามา^{๔๙}

๒. ไม่มอบสรรพกำลัง

นอกจากการระแวงระวังอังกฤษในการสำรวจพื้นที่แล้ว ชนชั้นนำไทยยังระวังไม่ให้สรรพกำลังใดที่จะเป็นประโยชน์ต่ออังกฤษ เช่น เมื่อเบอร์นีเข้ามาทำสัญญาจะขอช้างม้าพาหนะรวมไปถึงวัวควายเสบียงอาหารไปช่วยอังกฤษรบพม่า เรื่องดังกล่าวแม้เสนาบดีก็มีได้กราบบังคมทูลเนื่องจากการพิจารณา และที่สำคัญเนื่องจากยุทธปัจจัยเหล่านี้เป็นสิ่งสำคัญสำหรับความมั่นคงของรัฐ และอังกฤษก็ไม่ใช่ที่ไว้ใจของราชสำนักแต่อย่างใด ในคราวเดียวกันที่มิสเตอร์ริชาร์ดสันเข้ามา จุดประสงค์หลักก็เพื่อขอซื้อเสบียงอาหารจากสยาม ดังความปรากฏในพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า เพื่อต้องการซื้อโคกระบือจากไทย โดยอ้างว่าที่ดินแดนปกครองของอังกฤษในพม่า เกิดโรค วัวควายล้มตายเป็นอันมาก ไม่มีวัวควายจะทำไรได้อ้างว่า “ราษฎรอยู่ในบังคับอังกฤษ ซื้อช้างม้าโคกระบือในแขวงเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำพูนเจ้าของช้างโคกระบือรับเงินไว้แล้วก็ไม่ให้ช้างโคกระบือไป ท่านเจ้าพระยาพระคลังตอบว่าที่แผ่นดินสยามช้างม้าโคกระบือ เป็นกำลังราชการแผ่นดิน และศึกสงครามมีมาได้อาศัย จะปล่อยให้ลูกค้าซื้อออกไปแล้วบ้านเมืองก็จะร่วงโรยเสียถอยกำลังไป และที่เมืองใหม่ เมืองนครลำพูนนั้นเงินทองเกี่ยวข้องกันอย่างไรก็จะให้ข้าหลวงขึ้นไปชำระคืนให้แก่เจ้าของมิสเตอร์ริชชอนก็ยอม”^{๕๐}

เหตุการณ์ดังกล่าวจะเห็นได้ว่าราชสำนักยังระวังกำลังอังกฤษอยู่มาก และเด็ดขาดในระดับ

^{๔๘} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, หน้า ๗๘-๗๙.

^{๔๙} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๕๖.

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕.

หนึ่งที่ไม่ยอมขายวัวควายให้กับอังกฤษ ซึ่งอาจเป็นกำลังกับอังกฤษได้ถ้าคิดโจมตีไทย
ขึ้นมา

๓. รั้งรักษาป้องกันอยุธยา

นอกจากนั้นนโยบายในการป้องกันอังกฤษของสยาม คือการสร้างป้อม สร้างเมือง ปากอ่าวไทยให้เข้มแข็ง เพื่อป้องกันถ้าเกิดสงครามกับอังกฤษรวมไปถึงการรุกรานจาก ญวน ดังเมื่อคราวเกิดปัญหาเกี่ยวกับค้าอังกฤษในปลายสมัยรัชกาลที่ ๒ ก็โปรดฯให้สร้าง เมืองสมุทรปราการ เมืองนครเขื่อนขันธ์ ให้คร่อมอ่าวที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ โปรดฯให้ สร้างป้อมปราการไว้ถึง ๘ ป้อม สำหรับป้องกันข้าศึก ป้อมเหล่านี้มีกำแพงถึงกัน ภายใน ป้อมสร้างเป็นคลังเสบียง คลังศาสตราวุธ และโรงพักกองทหาร^{๕๒} ข้างหลังเมืองทำกำแพง ล้อมรอบ ตั้งขุ้ยฉาง ศาลาเก็บเครื่องศาสตราวุธพร้อม ที่ริมแม่น้ำท่าหุ่นสายโซ่ขึงกันแม่น้ำ ป้องกันข้าศึก^{๕๓}

สมเด็จพระนารายณ์ทรงมีพระบรมราชโองการว่า การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงเน้นป้องกันภัยทางทะเลมาก บางทีเพราะสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเชื่อคำบอก ของจีนที่ว่าแพ้สงครามเพราะไม่ได้เตรียมตัว และว่าอังกฤษมีแสนยานุภาพแต่ในทางทะเลจึงคิดว่า ไทยจะป้องกันอังกฤษได้^{๕๔} นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานชัดเจนว่าการก่อสร้างป้อมกำแพง เมืองเขื่อนขันธ์เมืองสมุทรปราการก็เพื่อป้องกันข้าศึกทางทะเล “ทรงจัดแจงให้ก่อป้อมแล กำแพงเมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองสมุทรปราการเป็นเมืองด่านน้ำ เพื่อจะมีให้หมู่ประจามิตรเข้า มาย้ายพระบวรพุทธศาสนาและจะมีให้มีไทยแก่สมณพราหมณ์อะนาประชาราษฎรในแคว้น แคว้นแดนพระราชอาณาจักรได้”^{๕๕} สอดคล้องกับเอกสารของ เฮนรี เบอร์นี่ ที่ระบุว่า พระยาพระคลังได้รับมอบหมายให้สร้างประตูน้ำที่ปากน้ำ “เนื่องจากมีคนจีนคนหนึ่งนำ ข่าวเข้ามาเล่าเมื่อเร็ว ๆ นี้ว่า ขณะนี้ที่ป้อมกำลังเตรียมกำลังอย่างรีบด่วนเพื่อโจมตีกรุงสยาม

^{๕๒} ชาลนัย วรณวงศ์, “การศึกษาวิเคราะห์สงครามไทยรบพม่า เฉพาะเรื่องยุทธศาสตร์และยุทธวิธีทางการทหาร (พ.ศ. ๒๓๑๐- ๒๓๕๙)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗), หน้า ๒๓ ๐-๒๓๑.

^{๕๓} จจร สุภาพานิช, “เอกสารการทูตเกี่ยวกับเซอร์เจมส์บรุค” ใน ข้อมูล ประวัติศาสตร์ : สมัยบางกอก (กรุงเทพฯ : สมาคม สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๘), หน้า ๑๔๖.

^{๕๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๑๐๑-๑๐๒.

^{๕๕} “สมุดจากแดนแผ่นดินลาวพระสมุทเจดีย์” หอพระสมุดแห่งชาติ หนังสือสมุดไทย อักษรขอม-ไทย ภาษาบาลี-ไทย เส้นรงค์ (ดินสอด ,หาดาล) จ.ศ. ๑๑๘๕ (พ.ศ. ๒๓๗๐) เลขที่ ๑๕.

ทั้งนี้อาจทำให้หมดโอกาสเดินทางขึ้น”^{๕๖} “ไทยมัวแต่สร้างป้อม ช่อมแซมปราการ และติดปืนทำโซ่ขวางแม่น้ำ และเตรียมตัวสำหรับทำสงครามอยู่”^{๕๗}

๔. แก้ไขปัญหาคอนหนีเข้าไปในเขตแดนอังกฤษ

นอกจากนี้สยามยังประสบปัญหาเดียวกับที่พม่าเคยประสบมา คือ ปัญหาการกำหนดเขตแดนที่แน่นอน และปัญหาการล้ำเขตแดนเข้าไปจัดการกับประเทศราช หรือผู้ปฏิเสธอำนาจรัฐศูนย์กลางเมื่อมีปัญหาเกี่ยวกับเจ้าผู้ปกครองที่หนีไปในดินแดนบังคับของอังกฤษ ซึ่งตามทัศนะของชนชั้นนำไทยและพม่านั้นการกำหนดเขตแดนที่แน่นอนยังเป็นเรื่องที่ชนชั้นนำไทยและพม่าไม่ได้ให้ความสำคัญมากนัก เนื่องจากมีการทำสงครามกันตลอดเวลาไม่สามารถกำหนดอาณาเขตได้แน่นอน ดังที่สมเด็จพระยาตากษัตริย์กรุงธนบุรีอธิบายเหตุการณ์เมื่อเบอร์นีเข้ามาทำสัญญา และยกเรื่องปักปันเขตแดนขึ้นมาเจรจาว่า “เพราะพม่ากับไทยทำสงครามกันมาเสมอ จะปักปันเขตแดนกันได้อย่างไร ถ้าอังกฤษอยากจะทราบเขตแดนเดิมพม่าอยู่ตรงไหน ก็ให้สืบถามพวกชาวเมืองทวาย เมืองตะนาวศรี เมืองมะริด ที่เป็นผู้เฒ่าผู้แก่อยู่ที่ริมชายแดนว่ารู้เห็นมาอย่างไร ก็พาไปชี้เขตแดนที่ต่อกับไทยนั้นเถิด”^{๕๘}

แต่จากการศึกษาของผู้วิจัยนั้นการกำหนดเขตแดนที่แน่นอน ในหมู่อริราชศัตรูน่าจะมีมานานแล้ว เช่นการกำหนดเขตแดนระหว่างศรีสัตนาคนหุตกับอยุธยา ในรัชสมัยพระไชยเชษฐาและสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ที่มีการใช้ร่องน้ำ ทิวเขา ต้นไม้ เป็นเครื่องหมายกำหนดเขตแดน แต่การทำสงครามขยายอำนาจอยู่ตลอดเวลาของชนชั้นนำไทย-พม่า ทำให้การกำหนดเขตแดนเกิดการเปลี่ยนแปลงโดยตลอดเป็นเหตุให้ไม่ได้ถูกให้ความสำคัญมากนัก ดังการติดตามกบฏยะไข่ของพม่าเข้าไปในเขตแดนอังกฤษ หรือการติดตามกบฏเจ้าอนุวงศ์ของกองทัพสยามเข้าไปในเขตแดนญวน

แต่วิธีปฏิบัติและการให้ความสำคัญเขตแดนของชนชั้นนำไทยต่ออังกฤษแตกต่างออกไป เช่น เมื่อครั้งเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) หลบหนีไปอยู่เกาะหมาก เนื่องจากมีดินแดนชัดเจนแน่นอนจากการที่ปีนัง(เกาะหมาก)มีสภาพเป็นเกาะสยามก็ไม่ส่งกองทัพเข้าไปตามจับตัวตนกูปะแงรันแต่อย่างใด ภายหลังสยามถูกขู่จำกัดจากสนธิสัญญาเบอร์นีมากขึ้นไปอีก ที่ระบุว่า “ถ้าคนของไทยหนีไปอยู่ในแดนอังกฤษ ไทยไม่ล่วงเกินเข้าไปจับกุมคน

^{๕๖} เอกสารของเฮนรี เบอร์นี, หน้า ๓๑.

^{๕๗} เอกสารของเฮนรี เบอร์นี, หน้า ๒๑๘.

^{๕๘} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยาลักษณ์, ไทยรบพม่า, หน้า ๕๕๑.

ในแคนอังกฤษไทจะไปว่ากล่าวขอแต่โดยดี อังกฤษจะยอมให้ก็ได้ไม่ยอมให้ก็ได้ ถ้าคนของอังกฤษหนีไปอยู่ในแคนไทอังกฤษไม่ล่วงเกินเข้าไปจับกุมคนในแคนไท อังกฤษจะไปว่ากล่าวขอแต่โดยดี ไทจะยอมให้ก็ได้ไม่ยอมให้ก็ได้ ฯ”^{๕๕}

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานว่า ในปี พ.ศ. ๒๓๕๐ เกิดเหตุจีนตัวเหี้ยที่สาครบุรี พงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ระบุว่า พวกจีนมีความคิดที่จะชิงเอาเมือง ถ้าไม่ได้จะปล้นเอาทรัพย์สินมีค่าและจะหนีเข้าไปในเขตแดนอังกฤษ^{๕๖} (ทางพม่าได้) อย่างไรก็ตามสยามพยายามแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยสักกัมเป็นอักษรทั้งจีนไทยที่จีนตัวเหี้ยที่ปล่อยให้แม้หนีเข้าไปอยู่ในเขตแดนอังกฤษ ถ้าจะกลับเข้ามาก่อความวุ่นวายอีกจะได้จับตัวได้ง่าย ไม่ปะปนกับชาวจีนที่ไม่ได้ก่อปัญหาที่มีอยู่จำนวนมาก

จะเห็นได้ว่าฐานะของเมืองในบังคับอังกฤษอย่างทวายมะริดตะนาวศรีหรือ ทางมลายูอย่างมะละกา ปีนัง สร้างปัญหาต่อระบบความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับเมืองประเทศราชอย่างมาก นอกจากนี้ยังเป็นທີ່ลี้ภัยของผู้ที่มีปัญหากับสยาม ซึ่งเป็นปัญหาเดียวกับที่พม่าเคยเผชิญในพรมแดนยะไข่และมณีปุระ ก่อนสงครามอังกฤษ – พม่า ครั้งแรก แต่วิถีปฏิบัติของชนชั้นนำไทยนั้นแตกต่างกับพม่าโดยสิ้นเชิง ในทัศนะชาวตะวันตกตั้งข้อสังเกตว่าการกระทำของพม่านั้น เกิดจากความยึดมั่นในขนบธรรมเนียมความมีทิวามานะมากเกินควร ในขณะที่สยามพยายามดำเนินการให้อยู่ในขอบเขตอำนาจของตนเองและระมัดระวังอย่างมากที่จะไม่ให้กระทบกระเทือนความสัมพันธ์กับอังกฤษ

๕. ใช้กำลัง

อย่างไรก็ตามแม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงดำเนินนโยบายประนีประนอมกับอังกฤษอย่างมาก แต่ก็มีหลายโอกาสที่ทรงใช้วิธีเด็ดขาด เช่น ในปี พ.ศ. ๒๓๘๗ ทหารราชสำนักเกิดเหตุขัดแย้งกับมิสเตอร์ โรเบิร์ต ฮันเตอร์ (Robert Hunter) ชาวอังกฤษที่เข้ามาตั้งห้างค้าขายที่กรุงเทพฯ “ทรงขัดเคืองให้ไล่โรเบิร์ต ฮันเตอร์ ไป ฮันเตอร์ ขู่ว่าจะไปฟ้องรัฐบาลอังกฤษให้เอากำปั่นรบมาชำระความ จึงทรงโปรดฯ ให้ทำเตรียมการป้องกันอังกฤษ โดยสร้างนครเขื่อนขันธ์ปรับปรุงป้อมหอรบบริเวณปากแม่น้ำเจ้าพระยา” ซึ่งขณะนั้นติดศึกกับญวนการป้องกันตั้งป้อมเพิ่มกล่าวจึงเป็นการป้องกันทัพอังกฤษและญวนไปพร้อม ๆ กัน แต่ก็ไม่ปรากฏว่าหลังจากนั้นอังกฤษจะตอบ

^{๕๕} “หนังสือสัญญาทางราชไมตรีกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๕)” หอสมุดแห่งชาติ หนังสือ สมุดไทยคำอักษรไทย ภาษาไทย เส้นดินสอ จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๕) เลขที่ ๖.

^{๕๖} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓, หน้า ๑๒๕-๑๓๐.

ได้อย่างใด ความก้าวร้าวของฮันเตอร์ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขุ่นเคืองชาวต่างชาติที่อยู่ในเมืองไทยไปด้วย^{๑๑๑} หรือเมื่อครั้งพระองค์ไม่พอพระทัยอย่างยิ่งที่บาทหลวงฝรั่งเศสรูปหนึ่ง ไม่ยอมปฏิบัติตามพระราชโองการให้ปล่อยสัตว์ในคราวที่อหิวาตกโรคระบาดในปี พ.ศ. ๒๓๕๒ จนถึงจับบาทหลวงรูปนั้นออกนอกประเทศ^{๑๑๒}

๖. การคานอำนาจ

นอกจากนโยบายประนีประนอม ป้องกัน และเค็ดขาด กับอิทธิพลของมหาอำนาจกับอังกฤษแล้ว ยังปรากฏหลักฐานที่ทำให้เชื่อว่าชนชั้นนำไทยพยายามที่จะใช้ชาติตะวันตกอื่นเข้ามาคานอำนาจกับอังกฤษ วิลเลียม ฌาร์รอนสาร ตั้งข้อสังเกตว่า แม้ไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราโชบายที่จะนำสหรัฐอเมริกาและฝรั่งเศสเข้ามาถ่วงดุลอำนาจของอังกฤษ แต่จากการที่ไทยมีความกระตือรือร้นและแสดงอหยาตย์ไมตรีอย่างดียิ่งในการต้อนรับคณะทูตอเมริกา อันนำไปสู่การตกลงทำสนธิสัญญาทางราชไมตรีและการพาณิชย์ต่อกันที่สุด แสดงให้เห็นว่าราชสำนักไทยพอใจที่จะเปิดสัมพันธ์ไมตรีกับอเมริกาอีกชาติหนึ่ง^{๑๑๓} (แต่ถ้ามองจากการออกแขกเมืองฐานะอเมริกากับอังกฤษยังต่างกันมาก)

อาจจะเป็นนโยบายของสยามที่ไม่ต้องการให้ประเทศตะวันตกเข้ามามีอิทธิพลในเมืองไทยเพียงชาติหนึ่งชาติใด ดังปรากฏหลักฐานชัดเจนว่าในปีพ.ศ. ๒๓๘๓ เมื่อราชสำนักไทยได้ติดต่อทบทวนขอเปิดสัมพันธ์ไมตรีกับฝรั่งเศสโดยผ่านสถานกงสุลฝรั่งเศสที่สิงคโปร์ แต่ขณะนั้นรัฐบาลฝรั่งเศสยังไม่สนใจข้อเสนอของไทย การฟื้นฟูความสัมพันธ์ไมตรีระหว่างไทยกับฝรั่งเศสจึงยังไม่ได้เริ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓^{๑๑๔}

ค. ความสำคัญทางการค้าของอังกฤษ สาเหตุการยอมจำกัดพระราชอำนาจในหัวเมืองมลายู

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์การค้าระบบบรรณาการกับจีนถือเป็นรายได้อันดับต้นๆ ของรัฐหรือที่เรียกว่าการค้าสำเภา ความเจริญรุ่งเรืองของการค้ากับต่างประเทศได้ส่งผล

^{๑๑๑} Spensor St. John, *The Life of Sir James Brooke, Rajah of Sarawak : From his Personal Papers and Correspondence* (London : Blackwood, 1879) p. 221-222.

^{๑๑๒} ยอร์จ ฮอวส์ เฟลด์ส, *หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ ๔*, หน้า ๓๒.

^{๑๑๓} วิลเลียม ฌาร์รอนสาร, *ชนชั้นนำกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๕), หน้า ๒๔.

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

สืบเนื่องให้การค้าภายในประเทศขยายตัวขึ้นการขยายตัวการค้ากับต่างประเทศในปริมาณสูง และผู้ที่เข้ามาเกี่ยวข้องมีบทบาทสำคัญในการค้าภายในขยายตัวกว้างขวางขึ้นคือ ชาวจีนอพยพซึ่งมีความชำนาญทางการค้าและมีข้อได้เปรียบในด้านการมีสิทธิเดินทางไปทั่วพระราชอาณาจักรโดยไม่ต้องผูกติดต่อกับระบบไพร่ อย่างไรก็ตามชาวจีนอพยพมิใช่จะมียบทบาทเฉพาะการค้าภายในเท่านั้น แต่ยังสามารถเข้ามามียบทบาทอย่างมากในการค้าสำเภหรือการค้ากับต่างประเทศ การมีสภาพทำเลที่ตั้งที่เหมาะสมอยู่ในเส้นทางการค้านานาชาติในอุษาคเนย์ ประกอบกับการมีสินค้าหลายชนิดซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศ ทำให้การค้าสำเภหรือการค้าทางเรือกับต่างประเทศ เป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญอย่างหนึ่งของเศรษฐกิจในสมัยอยุธยาสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และเป็นแหล่งรายได้หลักที่สำคัญแหล่งหนึ่งของอาณาจักร

กลุ่มชนชั้นนำหรือกลุ่มศักดินามีส่วนในการค้าต่างประเทศอย่างมากนี้ การค้าต่างประเทศจะมีชาวจีนจำนวนมากในสยามเป็นผู้ดำเนินการ ชนชั้นศักดินาจะเป็นเพียงผู้ลงทุนและควบคุมกิจการเท่านั้น ส่วนการจัดการดำเนินงานต่างๆตั้งแต่การตีราคาสินค้า การคำนวณต้นทุน การจัดซื้อหาสินค้าเพิ่มเติม การจัดระวางบรรทุกการทำบัญชี กำไร - ขาดทุน รวมทั้งการเดินทางเรือล้วนดำเนินการไปโดยอาศัยพวกชาวจีนอพยพทั้งสิ้น ดังปรากฏรายงานเข้ามาหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จพระเลืกษล้านภลัยประกอบด้วยขุนนางเชื้อสายจีนเป็นจำนวนมาก

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานว่ารัฐเป็นผู้สนับสนุนให้ชาวจีนแต่จิว ซึ่งเป็นพวกที่มีความรู้ความชำนาญในการทำน้ำตาล โดยทางรัฐเรียกเก็บภาษีจากผู้ปลูกอ้อยโดยกำหนดอัตราไว้ร้อยละ ๑ บาทส่วนอ้อยต่อเก็บร้อยละ ๒ สลึง โดยชนชั้นนำ ได้แก่ กษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง และชาวจีน เป็นกลุ่มบุคคลที่ลงทุนในกิจการน้ำตาลทรายซึ่งต้องใช้ทุนสูงมาก หลักฐานชั้นต้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้กล่าวถึงรายชื่อของกลุ่มผู้ปกครองการลงทุนทำโรงงานน้ำตาลทรายไว้บ้างโดยแทรกอยู่ตามสารต่าง ๆ หมายฉบับผู้ประกอบการเหล่านี้ อาทิ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นวงศาราชสนิท กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ พระองค์เจ้าทินกร เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) พระยาศรีพัฒน์ (ทัต) พระยาโชฎีกราชเศรษฐี (ทองจีน) พระยาเทพพรชุน พระยาราชมาน พระยาสมบัตินิข พระภักดีวานิช หลวงพิทักษ์ทศกร (เจ้ตัวยัง) จีนยี่ จีนไลอี่ จีนแก้ว จีนจุน จีนฉาย หง จีนมัน จีนเขียวเซง จีนท้อชีว จีนสอง จีนหิ จีนบุญกุย และจีนจิม เป็นต้น พวกเขาและขุนนางนอกจากจะลงทุนตั้งโรงงานน้ำตาลทรายของตนเองแล้วยังเป็นนายทุน

ได้เงินกู้แก่ผู้ประกอบการที่เป็นชาวจีนอพยพด้วย โดยมีเงื่อนไขว่าน้ำตาลทรายที่ผลิตได้จะต้องรายได้แก่นายทุนเงินกู้เท่านั้น^{๑๑๕}

จากหลักฐานที่ปรากฏจะเห็นได้ว่า ชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีปฏิสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจกับชาวจีนมาก ทั้งการผลิตภายในหรือการค้าต่างประเทศ ดังปรากฏหลักฐานว่า สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีกองเรือกำปั่นใบอยู่ ๑๒ ลำ และขุนนางอื่นๆ มีอยู่ ๖ ลำ กองเรือกำปั่นในทั้ง ๑๒ ลำนี้มีชื่อเรียงตามลำดับว่า เทพโกสินทร์ จินดกดวงแก้ว แก้วกลางสมุทร พุทธอำนาจ ราชฤทธิ์ วิทยาคม อุดมเดช เวทชะมัด วัฒนานาม สยามภพ จบสมุทร และสุคตสาร พระองค์ทรงใช้กองเรือนี้ทั้งในด้านการรบ การลาดตระเวน และการติดต่อค้าขาย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยาลักษณ์ ทรงอธิบายว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๓ การติดต่อกับต่างประเทศได้ขยายตัวออกไปมากกว่าเดิม มีการส่งเสริมการค้าสำเภอย่างกว้างขวาง โปรดฯให้ต่อเรือสำเภเป็นจำนวนมาก ส่วนใหญ่เป็นการค้ากับประเทศจีนปรากฏว่ามีเรือสำเภาระวางบรรทุกเกือบ ๓๐๐๐๐ ตัน ออกจากเมืองท่าไทยไปยังจีน ส่วนทางด้านเมืองจีนก็มีเรือสำเภามาไทยปีหนึ่งๆ ๓๖-๕๐ ลำ โดยเฉพาะจากเกาะไหหลำนั้นปีหนึ่งมีถึง ๑๕-๒๐ ลำ^{๑๑๖}

แต่ผลของการขยายตัวของการค้ากระแสโลก โดยการขับเคลื่อนของอังกฤษได้ก่อให้เกิดเมืองท่าใหม่ๆ ขึ้นหลายแห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น ปีนัง (พ.ศ. ๒๓๒๕) และสิงคโปร์ (พ.ศ. ๒๓๖๒) และได้กลายเป็นตลาดการค้าสำคัญเพิ่มขึ้นจากเมืองท่าต่างๆ ในจีนซึ่งเป็นตลาดการค้าหลักของไทยในขณะนั้น โดยเฉพาะสิงคโปร์ที่มีทำเลที่ตั้งเหมาะสมและปลอดภัย ส่งผลให้เจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว^{๑๑๗} อังกฤษมีความพยายามเปิดการค้ากับสยามที่สิงคโปร์มาตั้งแต่ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดังปรากฏว่าจอห์น ครอบฟอร์ด เริงเดินท์ที่สิงคโปร์ได้มีจดหมายมาถึงเจ้าพระยาพระคลัง เพื่อชักชวนให้ไทยเข้าไปค้าขายในสิงคโปร์ ด้วยการค้าพานิชย์ในสิงคโปร์ยังคงขยายเพิ่มพูนขึ้นอยู่ทุกวันเรื่อยมา ในปัจจุบันไม่มีการเรียกเก็บอากรขาเข้าแก่สินค้าทุกชนิด สิงคโปร์นั้นเป็นตลาดอันกว้างขวางสำหรับสินค้าเดินทางมาจากกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก^{๑๑๘} และทางราชสำนักสยามก็เห็นถึงความสำคัญทางการค้ากับประเทศทาง

^{๑๑๕} อิศร หมวกพิมาย ๒๕๓๑ , หน้า ๒๕๒-๒๕๓. และจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ อีกหลายฉบับ

^{๑๑๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยาลักษณ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒, หน้า ๒๐๔.

^{๑๑๗} เอน เจ ไรอัน, การสร้างชาติมาเลเซียและสิงคโปร์ แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโคลงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๖), หน้า ๘๖.

^{๑๑๘} เอกสารของเฮนรี เบอร์นี่ เล่ม ๒ ตอน ๒ แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณคดี และประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๒๐), หน้า ๑๔๒.

ตะวันตกได้เป็นอย่างดี ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้จัดตั้งเจ้าท่าฝรั่งขึ้นสำหรับรับพวกพ่อค้าจากประเทศตะวันตกโดยเฉพาะ^{๑๐๕}

ในเอกสารของครอฟอร์ดได้กล่าวถึงการค้าระหว่างไทยกับสิงคโปร์ในช่วง พ.ศ. ๒๓๖๔-๒๓๖๕ ว่าได้แผ่ขยายมากขึ้นทั้งด้านการค้าคุณค่าและปริมาณ ภายในระยะเวลา ๖ เดือนมีเรือจากไทย ๒๑ ลำมาค้าขายที่สิงคโปร์ นอกจากนี้ยังมีเรือสำเภากลางซึ่งตามปกติจะแล่นตรงไปกัลกัตตาหรือบอมเบย์ ก็แวะที่ท่าเรือสิงคโปร์เพื่อขายสินค้าประเภทตีนบุก พริกไทย และน้ำตาล และหลังจากนั้นมีเรือสินค้าไทยไปค้าขายที่สิงคโปร์เพิ่มมากขึ้น ดังปรากฏบันทึกของครอฟอร์ดในปี พ.ศ. ๒๓๖๖ ระบุว่า การติดต่อค้าขายระหว่างไทยและสิงคโปร์เจริญมาก จนสิงคโปร์กลายเป็นตลาดการค้าที่สำคัญของสยามรองจากจีน นอกจากนี้สยามยังค้าขายกับเมืองท่าของอังกฤษอย่าง ปีนัง และมะละกา โดยสินค้าที่ไทยนำเข้าจากป็นัง มะกา และสิงคโปร์ประกอบด้วยสิ่งทอประเภทต่าง ๆ ซึ่งเป็นสินค้าผ่านจากอังกฤษและอินเดีย ชีผึ้ง เชือกฝ้ายพัน เสื้อหาวาย เครื่องแก้ว อาวุธปืน กระสุนดินดำ และฝิ่นจากอินเดีย ส่วนสินค้าออกที่ไทยส่งไปขายยังเมืองท่าเหล่านี้ที่สำคัญคือ น้ำตาลทราย ข้าว ยาสูบ ครั่ง ไม้ฝาง เกลือ ดินบุก น้ำมัน มะพร้าว และสินค้าเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ^{๑๐๖} ใน ๒๓๖๖ มีเรือสำเภาไทยไปค้าขายที่สิงคโปร์ ๒๗ ลำ และในปี ๒๓๖๗ จำนวนเรือได้เพิ่มเป็น ๔๔ ลำ^{๑๐๗}

การขยายตัวทางการค้าระหว่างสยามและเมืองท่าในปกครองอังกฤษสร้างความไม่พอใจให้กับพ่อค้าเอกชนจีนจำนวนมาก ซึ่งก่อนหน้านี้จะเกิดสงครามฝิ่นในบันทึกของ เฮนรี เบอร์นี่ ระบุว่า “คนจีนเองก็ไม่พอใจในการที่อังกฤษขยายการค้าในกรุงเทพฯ และได้ยุ้งให้ราชสำนักสยามเกิดความกลัวยิ่งขึ้น โดยนำเรื่องมาเล่าว่ามีการรวบรวมกำลังทัพและกองเรือที่ป็นังและสิงคโปร์เพื่อยกมาตีสยาม”^{๑๐๘} แต่ภายหลังจากสงครามฝิ่น ที่อังกฤษสามารถบีบบังคับให้จีนเปิดประเทศเข้าสู่ระบบการค้าเสรี และให้ชาติตะวันตกที่ติดต่อค้าขายกับจีนได้รับสิทธิทางการค้าเท่าเทียมกับชาติตะวันออก ที่มีความสัมพันธ์ทางการค้ากับจีนภายใต้ระบบบรรณาการ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ก่อให้เกิดผลกระทบ ต่อการค้าต่างประเทศซึ่งมีตลาดการค้าในจีน

^{๑๐๕} ผ่องพันธุ์ สุภัทรพันธุ์ การศึกษาทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเรื่องพระคลังสินค้า (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๑), หน้า ๔๒.

^{๑๐๖} เอกสารของครอฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ, หน้า ๑๐๐-๑๑๑.

^{๑๐๗} Wong Lin Ken, “The trade of Singapore, 1819-1869,” *Journal of the Malayan Branch, Royal Assistic Society*.33.3 : 138 (December 1960) Cited by Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit SinoSimese Trad 1652-1853*. (Cambridge : Havard University Press , 1962), p. 205 อ้างถึงใน วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์, รายงานวิจัยเรื่อง นโยบายทางด้านเศรษฐกิจของรัฐในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว , ทูลเฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.(เอกสารอัดสำเนา)

^{๑๐๘} เอกสารของเฮนรี เบอร์นี่, หน้า ๓๕.

เป็นตลาดหลัก^{๓๓} เมื่ออิทธิพลทางการค้าที่ไทยเคยได้รับต้องสิ้นสุดลง อีกทั้งการเมืองและสังคมของจีนก็อยู่ในสภาพที่วุ่นวายมากจากการแทรกแซงของจักรวรรดินิยมตะวันตก จึงส่งผลให้การค้าระหว่างไทยจีนเริ่มตกต่ำลง ซึ่งย่อมหมายความว่ารายได้ที่ไทยเคยได้รับจำนวนมากต้องตกต่ำไปด้วย การที่ประเทศอย่างจีนถูกตะวันตกบีบให้เปิดการค้าเสรี ย่อมส่งผลให้การค้าระบบบรรณาการที่รัฐต่างๆ ดำเนินกับจีนต้องประสบปัญหาไปตามๆกัน และต้องหันมาให้ความสำคัญกับสถานีการค้าของอังกฤษอย่าง ปีนัง มะละกา สิงคโปร์ หรือ เมืองท่าต่างๆ ในอินเดีย อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

การที่สยามต้องยอมจำกัดอำนาจของตนเองในมลายูลง จนยอมให้เชื้อสายเจ้าพระยาไทรบุรี(ปะแงรัน)กลับมาครองไทรบุรี ในด้านหนึ่งก็เพื่อความจำเป็นจากผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเนื่องจากจีนถูกลดความสำคัญลงไปมาก การจะตัดสัมพันธ์กับอังกฤษหรือมีปัญหาความขัดแย้งเกิดขึ้นไม่ได้มีผลต่อความมั่นคงเท่านั้น แต่รวมไปถึงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของรัฐที่ถูกบีบให้จำเป็นต้องให้ความสำคัญในการทำการค้ากับอังกฤษ อย่างไรก็ตามการยอมถูกจำกัดอำนาจในมลายูของสยาม ในอีกด้านหนึ่งก็ทำให้สยามสามารถที่จะดำเนินนโยบายรื้อฟื้นอำนาจ “พระจักรพรรดิ” ของตนเองใน ล้านช้าง และเขมร รวมถึง จัดการกับญวนที่สร้างความลำบากใจให้กับชนชั้นนำไทยมาตลอด โดยไม่ต้องคอยพะว้าพะวังภัยจากพม่า หรือ อังกฤษอีกต่อไป

ง. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชและการรื้อฟื้นพระราชอำนาจของชนชั้นนำไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ดังที่กล่าวไปแล้วสงครามอังกฤษพม่าครั้งแรกที่จบลงด้วยสนธิสัญญาอันดาโบ ไม่ใช่จุดสิ้นสุดของธรรมเนียมการรักษา “ขอบขัณฑสีมา” อย่างพระเจ้าราชาธิราช (จักรพรรดิแบบไทยๆ) แต่กลับเป็นแรงผลักดันให้เกิดความคิดที่จะรื้อฟื้นพระราชอำนาจที่สูญหายไป จากการต้องพยายามประนีประนอมกับหมู่รัฐจารีตมาโดยตลอดตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๑ เมื่อมองจากยุทธศาสตร์ที่ตั้งจะเห็นได้ว่ามีความสำคัญต่อนโยบายเรื่องการขยายหรือการรักษาพระราชอำนาจของชนชั้นนำไทย จากมหาอำนาจที่ต้องการจะขยายอำนาจอย่างพม่าทางตะวันตก และทางตะวันออกก็ต้องคอยประนีประนอมกับญวน ที่ปรารถนาอำนาจในประเทศราชที่ไทยอ้างสิทธิ์อย่างลาวและเขมร ไหนจะต้องระวังมหาอำนาจใหม่อย่างอังกฤษที่เข้าแทรกแซงประเทศราชในแหลมมลายูตอนใต้ของสยามมาโดยตลอด

^{๓๓} สุกรีรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, หาอยู่หากิน เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า ๑๓๗.

เป็นที่ทราบดีว่าพม่าพยายามทำสงครามรุกราน ให้สยามอยู่ในอำนาจมาตลอดตั้งแต่ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ในขณะที่ญวนหลังจากที่องค์เชียงเสือสถาปนาตนเป็นพระเจ้าเวียดนามยาลอง ญวนปฏิเสธอำนาจสยามเหลือเพียงพระราชไมตรีต่อกัน ซึ่งตามทัศนะชนชั้นนำไทยสมัย ร.๒ - ร.๓ ก็ถือว่าญวนมีฐานะเป็นรัฐเอกราชเสมอกับตน แต่หลังผลิตแผ่นดินสยามต้นรัชกาลที่ ๒ ญวนขอเมืองบันทายมาศจากสยาม พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็โปรดพระราชทานคืนให้ด้วยเกรงอำนาจญวนและพม่า ดังปรากฏหลักฐานว่าพม่าชวนญวนไทรบุรีหรือแม้แต่ปัตตานีรบไทยหลายครั้ง ผลของการเกรงอำนาจญวนและพม่าเป็นเหตุให้สยามต้องเสียประเทศราชอย่างเขมร (พระอุไทยราชา) ไปขึ้นกับญวนในสมัยรัชกาลที่ ๒ แม้จะปรากฏว่าเขมรยังถวายบรรณาการแก่สยามแต่ก็ในนามเท่านั้นสยามไม่ได้มีอำนาจเด็ดขาดในเขมรดังเช่น ญวน

การปฏิเสธอำนาจของประเทศราชเพียงรัฐเดียว ส่งผลต่อระบบความสัมพันธ์ในฐานะเจ้าจักรพรรดิผู้ปกครองอย่างมาก ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่มีให้เห็นมาตั้งแต่สมัยโบราณ ดังจะเห็นได้ว่าหลังจากเขมรปฏิเสธอำนาจสยามแล้วก็เกิดการปฏิเสธอำนาจที่ไทรบุรีตามมา จนเจ้าพระยาไทรบุรีหนีไปพึ่งอังกฤษ ส่งผลให้อังกฤษเริ่มเข้ามามีบทบาทในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตโดยตรง เป็นเหตุให้ชนชั้นนำไทยไม่สามารถสำแดงฐานะเจ้าผู้ปกครองได้มาก เนื่องจากต้องระวังรัฐนอกขอบขันฑสีมา อย่าง พม่า-อังกฤษ-ญวน ส่งผลให้ชนชั้นนำไทยอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ต้องจำใจปล่อยให้ปัญหาดังกล่าวไ้วงล้อมรัชกาล

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ หลังสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งแรก แม้จะเกิดเหตุกบฏเจ้าอนุต้องปราบปรามจนเป็นเหตุให้เกิดกรณีพิพาทกับญวน แต่ผลของสงครามอังกฤษ-พม่าและความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจที่มละกา ปีนัง และสิงคโปร์ เป็นเหตุให้สยามลดความหนักใจเรื่องพม่าลงไปมาก ดังบันทึกของเฮนรี เบอร์นี่ ระบุว่า ผลของสนธิสัญญาอันดาโบส่งผลให้ “พระเจ้าอยู่หัวผู้ยิ่งใหญ่แห่งสยามไม่มีข้าศึกอีกแล้วในขณะนี้”^{๑๑๔} แม้ว่าอังกฤษจะทำให้อำนาจของสยามทางแหลมมลายูถูกจำกัดลง แต่ในทางกลับกันผลของสงครามอังกฤษ-พม่า กลับส่งผลดีต่อความมั่นคงของสยามเปรียบเสมือนการใส่กุญแจหน้าบ้านให้สยามปลอดภัยในช่วงระยะเวลาหนึ่ง ทำให้สยามสามารถจัดการภายในบ้าน หรือแสดงพระราชอำนาจใน “ขอบขันฑสีมา” ตนเองได้อย่างเต็มที่ หลังจากเปิดหลังบ้านให้ญวนเข้ามา “ร่นวาย” กับประเทศราชที่ตนอ้างสิทธิ อย่างลาวและเขมรมาช้านาน

^{๑๑๔} เอกสารของเฮนรี เบอร์นี่ หน้า ๒๑๕.

เป็นที่น่าสังเกตว่าเกิดปฏิกิริยาของชนชั้นนำไทย ต่อการถูกระทบกระเทือนพระราชอำนาจมาตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ ๒ จะเห็นได้ว่าพิธีบรมราชาภิเษกในพ.ศ. ๒๓๕๘ นั้นประกอบอย่างเต็มพิธี มีทั้งถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และรื้อฟื้นพิธีเลียบพระนครที่ไม่ปรากฏในคราวพิธีบรมราชาภิเษกใน พ.ศ. ๒๓๒๘ ซึ่งปฏิกิริยาเหล่านี้ล้วนเกิดขึ้นในบรรยากาศทางการเมืองของสยาม ที่พระราชอำนาจถูกสั่นคลอนจากทั้งภายในและภายนอก ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ก็เช่นเดียวกัน ความบีบคั้นจากการที่สยามถูกจำกัดพระราชอำนาจ ส่งผลให้เกิดปฏิกิริยาต่างๆ ตามมาสะท้อนออกมาในรูปแบบของพิธีกรรมเพื่อเสริมสร้างความศักดิ์สิทธิ์ ดังปรากฏว่าหลังพิธีราชาภิเษก เปลี่ยนจากการเลียบพระนครเป็นการเวียนเทียนรอบพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน อันเป็นสัญลักษณ์ในฐานะจักรพรรดิของสยาม นอกจากนี้ยังโปรดให้ซ่อมแซมพระราชวัง ให้มีการตรวจสอบชำระตำราพิไชยสงคราม(๒๓๖๘) และประกอบพิธีแห่สะพานครั้งใหญ่ก่อนทำสงครามกับญวน

พิธีกรรมที่ประกอบขึ้นเหล่านี้เกิดขึ้นภายใต้บรรยากาศการสูญเสียพระราชอำนาจ พระเกียรติยศ ความกดดันจากพม่า-ญวนรวมทั้งอังกฤษที่เป็นเหตุให้ประเทศราชในขอบเขตสัมมาพากันแข็งข้อต่อสยาม จากการไม่สามารถรักษาเขมรประเทศราชเอาไว้ได้ นอกจากนี้ยังต้องคอยเกรงญวนและกลัวอังกฤษจะมารุกราน แรงขับเคลื่อนดังกล่าวส่งผลให้ชนชั้นนำไทยมีความพยายามรักษาพระเกียรติยศไว้ด้วยวิธีการต่าง ๆ

ในทัศนะผู้วิจัยเห็นว่าบทบาทความสัมพันธ์อังกฤษ-สยาม เป็นสิ่งที่ชนชั้นนำเห็นถึงประโยชน์มากกว่าไทย นอกจากนี้สยามก็ไม่ได้จัดอังกฤษว่าอยู่ในความสัมพันธ์ในระบบรัฐจารีตเช่นเดียวกับในทัศนะชนชั้นนำพม่า ชนชั้นนำไทยทราบดีถึงกำลังอำนาจของอังกฤษที่สามารถครอบครองดินแดนบางส่วนของชมพูทวีป สามารถประสพชัยชนะเหนือรัฐที่คุกคามสยามมาโดยตลอดอย่างพม่าลงได้ นอกจากนี้ยังเข้ามาแทรกแซงทางการเมืองในรัฐประเทศราชของสยามในมลายูทำให้พระราชอำนาจสยามในมลายูถูกจำกัดลง

แต่ในขณะเดียวกัน “จักรวรรดินิยมอังกฤษ” กลับเป็นผลดีต่อชนชั้นนำไทยทั้งทางด้านเศรษฐกิจและการเมือง ในด้านเศรษฐกิจนั้นการค้าสำเภากับ สิงคโปร์ ปีนังและมะละกาคำลังขยายตัวอย่างรวดเร็ว สร้างผลประโยชน์ให้พระคลังสินค้าเป็นรองเพียงการค้าในระบบบรรณาการกับจีนเท่านั้น^{๑๑๕} ในด้านการปกครองในฐานะเจ้าผู้ปกครองจักรวรรดิ แม้ประเทศราชอย่างไร้บูรจิจะสร้างปัญหาให้สยามมายาวนานตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ แต่สยามก็เลือกที่จะจัดการปัญหาดังกล่าวด้วยวิธีการประนีประนอม จนในที่สุดยอมแต่งตั้งลูกชายของตนอุปะแงร์นกลับมาครองไทรบุรี และยอมส่งบรรณาการสยามดั้งเดิม

^{๑๑๕}เอกสารของครอว์ฟอร์ด ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (แปล), หน้า ๑๑๐-๑๑๑.

การกระทำดังกล่าวของสยามทั้งนี้ก็เพื่อรักษาไมตรีกับอังกฤษ และที่สำคัญผลของสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งแรก ก็เท่ากับเป็นจุดเริ่มต้นการสิ้นสุดสงครามไทย – พม่าก็ว่าได้ เพราะพม่าก็ต้องพะวงภัยจากอังกฤษจนไม่กล้าจะมารุกรานสยามอย่างเคย หัวเมืองมอญที่พม่าเคยใช้เป็นที่พักทัพและสะสมเสบียงอาหารเพื่อมารุกรานสยามตกเป็นของอังกฤษ ความสัมพันธ์ของสยาม-อังกฤษทำให้พม่าต้องกลับเป็นฝ่ายอยู่ในสถานะเดียวกับชนชั้นนำไทยประสบมาก่อนหน้า เนื่องจากถูกจำกัด “พระราชอำนาจ” ไปโดยปริยายจากเหตุผลทางยุทธศาสตร์การเมือง ในสนธิสัญญาเบอร์นีข้อหนึ่งระบุถึง ความสัมพันธ์สยามอังกฤษไว้อย่างชัดเจนว่า “อังกฤษกับไทเปนไมตรีรักษใคร่โดยความสัจสุจริตซึ่งตรงต่อกัน ไทมิได้คิดร้ายที่จะเบียดเบียน ทำสิ่งไรต่ออังกฤษมิได้คิดร้ายที่จะเบียดเบียนทำสิ่งไรต่อไทแต่บ้านคาบ้านเมืองซึ่งขึ้นแก่อังกฤษทั้งสิ้น ไทไม่ไปเบียดเบียนซึ่งเอาบ้านเมืองเขตแดนของอังกฤษแต่บ้านคาบ้านเมืองซึ่งขึ้นแก่ไททั้งสิ้น อังกฤษไม่ไปเบียดเบียนรบพุ่งซึ่งเอาบ้านเมืองเขตแดนของไทๆจะจัดแจงเขตแดนไทตามหย่างทำเนียมประการใดตามแต่ใจไท ๆๆ”^{๑๑๖}

ผลของสงครามอังกฤษ-พม่า เท่ากับว่าอังกฤษช่วยเป็นยามเฝ้าหน้าบ้านให้สยามชั่วคราว (แต่ก็ขังระแวงระวังอังกฤษ) เอื้อประโยชน์ให้สยามจัดการปัญหาภายในที่คาราคาซังมาช้านานใน “ขอบขัณฑสีมา” นั่นคือจัดการปัญหาเขมร และจัดการกับญวนที่พยายามแทรกแซงอำนาจในประเทศราชที่สยามอ้างสิทธิมาโดยตลอด แรงขับเคลื่อนดังกล่าวจะเห็นได้ว่าพระเกียรติยศและความคิด “จักรพรรดิในปริมณฑลทางอำนาจ” ได้ฝังลึกอยู่ในส่วนลึกและสำนึกของจิตใจชนชั้นนำไทย แต่ต้องถูกจำกัดด้วยปัจจัยต่างๆที่กล่าวไป สยามเริ่มต้นด้วยการจัดการกับเวียงจันทน์ที่ประเมินความสัมพันธ์ไทย – อังกฤษ ผิดพลาดอย่างร้ายแรง สงครามอังกฤษ-พม่าครั้งแรกอังกฤษไม่ได้ผนวกดินแดนพม่าไว้ได้ทั้งหมด สยามยังมีประโยชน์ต่ออังกฤษอยู่มาก สำหรับการกำหนดนโยบายทางการเมืองในอนาคตกับพม่า อังกฤษทำให้สยามไม่ต้องพะวงว่าพะวงเรื่องพม่า จนสามารถจัดการกบฏเจ้าอนุวงศ์ได้ในเวลาไม่นานนัก

^{๑๑๖} “หนังสือสัญญาทางราชไมตรีกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๕)” หอสมุดแห่งชาติ หนังสือ สมุดไทยคำอักษรไทย ภาษาไทย เส้นดินสอ จ.ศ. ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๕) เลขที่ ๖.

๑. แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้ทรงมีอุดมคติสูงสุดภายในรัฐต่างไปจากพระราชบิดาและพระอัยกาของพระองค์ คือ ความคิดเรื่อง “พระโพธิสัตว์” ดังปรากฏในจารึกหลักที่ ๑๓๘ จารึกที่ฐานพระสมุทรเจดีย์ เมืองสมุทรปราการ พ.ศ. ๒๓๗๐

“ทรงปรารถนาพระโพธิญาณสัทธาธิกะบารมี พระหฤไทยหมายมุ่งบำรุงพระไตรรัตน์ทั้งสามเป็นอาจิน พระราชกุศลสืบสร้างพระสัมคังษบารมี ทรงพระพิริยภาพเพียรพยายามตามประเพณี พระมหาโพธิสัตว์เจ้า แต่ปางก่อนสืบมา”^{๑๑๖} จารึกเดียวกันนี้เองไม่ต่างไปจากจารึกบุญของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่ปรากฏในจารึกวัดพระเชตุพนฯ “ซึ่งทรงพระราชสัทธาอาปะนา พระสมุทธเจดีย์ถาวรพระราชนุศลทั้งนี้ ไซ้จะมีพระราชประสงค์สมบัติจักรพรรดิแลสมบัติเทพยดาอินพรหมหามิไค ปลงพรไทแต่จให้สำเร็จแก่พระสรรเพชญโพธิญาณ จะฤาชนสัตว์ให้พ้นจากสังสารทุกข”^{๑๑๗}

นอกจากนี้ยังปรากฏความปรารถนาพุทธภูมิของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในพระราชปจณา ปีมะเส็ง สัปตศก จ.ศ. ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘ “พุทธธิ ตามเยี่ยงอย่างบูรพภาคพุทธภูมิภิกโพธิสัตว์ อันปฏิบัติในมงคลมาตาปิฎกปฏิฐานวัตตจริยาเป็นอารมณโดยนิจกาล”^{๑๑๘}

แต่เป็นที่สังเกตว่าในสมัยนี้ “พระโพธิญาณ” ไม่ได้ถูกจำกัดไว้สำหรับพระมหากษัตริย์เท่านั้น แต่ได้ขยายวงกว้างไปถึงบุคคลทั่วไปด้วย ในศิลาจารึกวัดโยชานิมิตร จังหวัด จันทบุรี พ.ศ. ๒๓๗๗ กล่าวถึงเจ้าพระยาพระคลัง สร้างวัดโยชานิมิตรและอธิษฐานว่า “อนึ่ง ไปในอนาคตกาล ให้ข้าพระองค์บังเกิดประสพพบพระพุทธเจ้าทุกๆพระองค์ มีพระอริยมตไตร เป็นประธานให้มีจิตระสันดานด้วย ยินดีที่จะบำเพ็ญพระบารมี ๓๐ ทศ กระทำมหาบริจาจากทั้ง ๕ จริยทั้ง ๓ ได้พุทธพุมในสำนักพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ อย่าได้เบื้อหน้าในโพธิญาณ อันยิ่งด้วยปัญญา ให้ได้ด้วยเสนกระบิลทิส คิศแต่จะรื้อสัตว์ให้พ้นจากสังขสารทุกข ให้ได้สุขคือพระนิพานด้วยแลอานิสงฆวิหารเถาแห่งข้านี้เทอญ”^{๑๒๐}

^{๑๑๖} “สมุดจากแผ่นศิลาพระสมุทรเจดีย์” หอพระสมุดแห่งชาติ หนังสือสมุดไทย อักษรขอม-ไทย ภาษาบาลี-ไทย เส้นรงค์ (ดินสอด, ทรดาล) จ.ศ. ๑๑๘๕ (พ.ศ. ๒๓๗๐) เลขที่ ๑๕.

^{๑๑๗} เรื่องเดียวกัน

^{๑๑๘} ประชุมพระราชปจณา, หน้า ๓๓๕.

^{๑๒๐} ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๖ ตอนที่ ๑, หน้า ๕๒.

จะเห็นได้ว่าความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ผ่องคลายจากสมัยรัชกาลที่ ๑ มาก ไม่ถูกจำกัดไว้แต่เฉพาะพระมหากษัตริย์ อย่างไรก็ตามความคิดเรื่อง “พระจักรพรรดิ” ราชาเหนือราชา ก็ไม่ได้เสื่อมคลายลงจากชนชั้นนำไทยแต่อย่างใด จากการศึกษาของผู้วิจัยพบว่าในสมัยรัชกาลที่ ๓ ความคิดเรื่องพระจักรพรรดิ ไม่ได้เป็นเพียงความจำเป็นในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตเท่านั้นแต่คือพระราชนิยมของพระมหากษัตริย์

วันที่ที่เสด็จขึ้นครองราชย์ในปี พ.ศ. ๒๓๖๗ โปรดฯให้ปฏิสังขรณ์วัดนางนองขึ้น ด้วยเป็นท้องที่นิเวศสถานของพระญาติผู้ใหญ่ของราชินิกุลสายท่านเพ็งพระชนนีในสมเด็จพระศรีสุลาลัย^{๑๐๐} พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว* ได้เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคไปทรงผูกพัทธสีมาในปี พ.ศ. ๒๓๘๔ นอกจากนี้ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หล่อพระพุทธรูปทรงเครื่องประดิษฐานไว้ ณ วัดนางนอง ซึ่งพระพุทธรูปทรงเครื่ององค์นี้มีลักษณะพิเศษด้วยเครื่องทรงต่างๆ สร้างขึ้นต่างหากจากองค์พระ สามารถถอดและทรงได้เป็นชิ้นถือว่าเป็นประติมากรรมชิ้นเยี่ยมของช่างในรัชสมัยนี้

ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาภาพจิตรกรรมในพระอุโบสถวัดนางนองวรวิหาร” ของเพ็ญสุภา สุขคตะ อธิบายว่าในพระอุโบสถวัดนางนองวรวิหารมีพระพุทธรูปทรงเครื่องปางมารวิชัยเป็นประธานมีความสัมพันธ์กับภาพจิตรกรรมแบบสีฝุ่นตอนบน ซึ่งเขียนเป็นภาพพุทธประวัติ ตอนพระพุทธรูปเจ้าทรงมานท้าวพระยามหาชมพู** และเขียนภาพเครื่องสูง เครื่องมงคล และเครื่องราชูปโภคต่างๆ ที่แสดงถึงคติของจักรพรรดิราช^{๑๐๑}

^{๑๐๐} พระพุทธรูปมรดกล้ำค่าของเมืองไทย (กรุงเทพฯ: คอมมูดีไอซ์แอนด์เพิร์นธ์, ๒๕๔๕), หน้า ๑๐๑.

* พระนามที่ปรากฏในจารึกพระสุพรรณบัฏ “สมเด็จพระบรมราชาธิราช รามธิบดีลิลิตินทรบรมมหาจักรพรรดิศวรยศ ราชาธิบดีนทรธรมินทรปรมธิเบสรตริภูวนนครนารณายก ดิลกรัตนราชชาติอณาวิศรสมุทไทยคโรมนสกลจักรวาฬินทรสุริเยนทรธิบดินทร หริหรินทรา ราชาธิบดีศรีสุวิบูลยคุณอันนิจุอุทริยามศรธรรมมิกราชาธิราชเดโชไชยพรหมเทพดิเทพ ศรีภูวนธิเบศรี โลกเชษฐวิสุทธิมกุฎประเทศตามหาพุทธางกูรบรมพิตรพระพุทธรูปเจ้าอยู่หัว ถวัลยราชกรุงเทพมหานครศรีอยุธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์อุมพระราชมหาสถาน ทฤมายุสมศรีสวัสดิ์ ฯ” ดูเพิ่มเติมใน พระราชพิธีจารึกพระสุพรรณบัฏ พระนามพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมพระราชวังบวร

** ท้าวมหาชมพู หรือ ชมพูดีบุตร เป็นพระบุตรนอกนิกบาค คือนอกพระไตรปิฎก ต้นฉบับที่พบมีเฉพาะในล้านนา ล้านช้าง อยุธยา กรุงรัตนโกสินทร์ และในกรุงกัมพูชาเท่านั้น จึงน่าจะเป็นพระบุตรที่แต่งตั้งในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังที่สมเด็จพระยาจารย์เจ้าอาวาสวัดสุทัศน์ฯ ได้กล่าวไว้ว่า

“...แต่ว่าตำนานเรื่องท้าวมหาชมพูนี้ หารู้ในพระไตรปิฎกคัมภีร์หนึ่งคัมภีร์ใดไม่ ต้นหนังสือที่ปรากฏในประเทศนี้ มีตัววรรคภาษาบาฬีตลอดเรื่องเป็นหนังสือผูก ๑ ฉบับในหมวดสุดท้ายคือ พวกหนังสือซึ่งสงเคราะห์เข้าในพระสุคตปิฎก หนังสือชมพูดีบุตรที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศโปรดให้คัดส่งไปเมืองลังกาถึงคองเป็นหนังสืออรรถนี้เนื่อง ผู้ชำนาญภาษาบาฬีได้ตรวจสอบแล้ว เห็นว่าจะเป็นหนังสือแต่งในแถวประเทศของเราี้ ภายหลังหนังสือจามเทวีวงศ์เสรัตนพิมพวงศ์ ทำนองจะได้เรื่องว่าตำนานมาแต่คัมภีร์ทางลัทธิมหายาน เอมามาแต่งอรรถเป็นภาษาบาฬีขึ้นในสยามประเทศนี้ เพราะฉะนั้นหนังสือเรื่องชมพูดีบุตรจึงมิได้มีในลังกาทวีป แต่ไม่ปรากฏว่ามีในประเทศพม่าด้วย แต่ทราบกันแพร่หลายในสยามประเทศตั้งแต่ฝ่ายใต้ตลอดขึ้นไปจนฝ่ายเหนือ...”

ท้าวมหาชมพู หรือ ชมพูดีบุตร เป็นเรื่องที่ได้รับค่านิยมมากในสังคมไทยมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ด้วยเชื่อกันว่า พระบุตรเรื่องนี้เป็นตำนานของพระพุทธรูปทรงเครื่อง ดังสมเด็จพระยาจารย์เจ้าอาวาสวัดสุทัศน์ฯ ได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ในคำอธิบายเรื่องท้าวมหาชมพูว่า “ไทยเรากลือเปิดคตินมาแต่โบราณ ว่าพระพุทธรูปทรงเครื่องเป็นพระปางเมื่อพระพุทธองค์ทรงกระทำปฏิหารย์ บันดาลให้ท้าว

นอกจากนี้ยังปรากฏเหตุการณ์สำคัญในคราวที่โปรดฯให้สร้างพระปรางค์วัดอรุณฯ แต่ยังไม่สร้างยอดปรางค์ไม่เสร็จ โปรดฯให้เชิญพระมหามงกุฎพระพุทธรูปทรงเครื่องที่วัดนางนอง มาประดิษฐานที่ยอดคนกศุลพระปรางค์วัดอรุณฯเป็นการชั่วคราว เมื่อครั้งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ปฏิสังขรณ์แล้วจึงโปรดฯให้สร้างมงกุฎองค์ใหม่ถวายคืนพระพุทธรูปวัดนางนอง^{๑๒๓}

ศรีศักร วัลลิโภดม ตั้งข้อสังเกตว่าการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำพระมหามงกุฎที่หล่อไว้สำหรับพระพุทธรูปทรงเครื่องในวัดนางนอง ไปประดับไว้บนยอดพระปรางค์วัดอรุณกลายเป็นพระมหาธาตุเจดีย์ทรงเครื่อง เพื่อถวายเป็นจักรพรรดิราชแด่พระพุทธรูปเจ้าตามแนวคิดพระพุทธรูปเจ้าเป็นจักรพรรดิของโลก ไม่น่าจะเป็นการ “บอกไป” ว่าเป็นรัชกาลที่ ๔ ซึ่งทรงผนวชอยู่ หรือแม้แต่จะสนับสนุนพระราชโอรสองค์ใดให้ขึ้นครองราชย์ก็เกรงจะเกิดความขัดแย้งและเป็นที่ติฉิน

แต่การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีอะไรที่คล้ายคลึงกับสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง โดยเฉพาะในเรื่องที่พระองค์ทรงเป็นพระราชโอรสนอกเสวตฉัตร มีพระราชมารดาเป็นสามัญชน ทั้งสองพระองค์ต่างเผชิญปัญหาด้านสิทธิธรรมเช่นเดียวกัน จึงต่างทรงฟื้นฟูพุทธศาสนา สร้างวัด บูรณะปฏิสังขรณ์วัด รวมทั้งสร้างประเพณีพิธีกรรมใหม่ๆ และทะนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม^{๑๒๔} เพื่อแสดงความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจในฐานะธรรมราชาหรือพระจักรพรรดิราช

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวความเชื่อเรื่องซ้างเผือก และความเป็นไปของซ้างเผือกที่ผูกพันกับความเป็นไปของพระมหากษัตริย์ ก็ไม่ได้เสื่อมคลายลงแต่อย่างใด ดังปรากฏหลักฐานว่าก่อนพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคตเกิดเหตุวิปริตต่างๆ มากมาย “พญาปราบไถ่จักรก่อดเสาเบญพาด ร้องก้องสนั่นไม่จับหญ้า

มหาชมพู่เห็นพระองค์ทรงเครื่องคั่นเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราชาธิราช แลนับถือกันว่าสร้างพระทรงเครื่องมีอานีสงสามก เห็นจะเป็นเพราะเหตุที่อาจบริจาคนกัณฑ์แหวนเงินทองของมีค่าอันเป็นที่รักมาแต่ก่อน เปนพุทธรูปปรากฏอยู่ยังยืนประการ ๑ แลการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้องมีช่างฝีมือดีแลมีทุนทรัพย์มากจึงจะสร้างได้ สร้างยากกว่าพระพุทธรูปปางอื่นๆ จะเป็นเพราะเหตุนี้ด้วยอีกประการ ๑ ผู้มียศศักดิ์แลทรัพย์สมบัติมากแต่กาลก่อน นับแต่สมเด็จพระราชาธิบดีเป็นต้น จึงมักสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่อง เรื่องทำวามหาชมพู่ก็เป็นเรื่องที่น่าเชื่อถือกันสืบมา โดยฐานที่เป็นตำนานของพระพุทธรูปทรงเครื่องทั้งปวงนั้น” ดูเพิ่มเติมใน เพ็ญสุภา สุขคตะ, “การศึกษาภาพจิตรกรรมในพระอุโบสถวัดนางนองวรวิหาร,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑)

^{๑๒๒} เพ็ญสุภา สุขคตะ, “การศึกษาภาพจิตรกรรมในพระอุโบสถวัดนางนองวรวิหาร,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑)

^{๑๒๓} เรื่องเดียวกัน

^{๑๒๔} ศรีศักร วัลลิโภดม “ทำไม ร.๓ ไม่สวมมงกุฎ?,” เมืองโบราณ ๓๓,๓ (กรกฎาคม - กันยายน ๒๕๕๐)

ยกวงพาดงำน้ำตาไหล ทั้งพญาสิ้นทพชาด กับโคอุสุพราธาธาโมธาธาธาธาธา” และที่ชาดมิได้ “พระชชาเผือกผู้ทังคูลั่ม”

ในบันทึกความทรงจำของบุคคลผู้หนึ่งในสกุล “ขุนนาค” เล่าว่า ดร. บรัดเล ได้เล่าว่า เมื่อวันที่ ๒๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๗๕ ช้างเผือกเชือกหนึ่งของพระเจ้าแผ่นดินเจ็บมาก เพราะความตายของพญาช้างเผือกถือว่าเป็นนางร้ายของพระเจ้าแผ่นดิน และเรื่องราวได้เป็นมาแล้ว คือพระราชาบิดา (ร.๒) และพระอัยกา (ร.๑) ของพระองค์เสด็จสวรรคตภายหลังที่พญาช้างเผือกล้มลงไม่สู้ช้านัก แม้กระทั่งวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๓๗๕ พญาช้างก็ยังม่มีอาการหนัก พระเจ้าแผ่นดิน (ร.๓) ทรงตกพระทัยมาก ในวันที่ ๕ กันยายน พ.ศ. ๒๓๗๕ เจ้าพระยาพระคลังมีธุระยุ่งด้วยเรื่องพระยาช้างเผือกป่วยต้องคอยไปเฝ้าดูอาการทั้งกลางวันกลางคืน พวกมิชชันนารีจะพูดเรื่องจะให้ท่านปลุกเรื้อนให้เข้าก็ไม่ได้ ต้องรองจนกว่าพญาช้างจะหายหรือตายนั้นแหละจึงจะได้พบแม้เจ้าพระยาพระคลังจะอยู่บ้านก็มิวแต่กังวลปรึกษากับคณะหมอหลวงต่าง ๆ เรื่องอาการป่วยของพญาช้าง แต่ปรากฏต่อมาว่าพญาช้างคราวนี้หายป่วย พระเจ้าแผ่นดินมีพระชนม์ยืนยาวไปอีก ๑๔ พรรษา^{๑๒๕}

ในปี พ.ศ. ๒๓๗๔ จ.ศ. ๑๑๕๓ โปรดฯให้หล่อพระพุทธรูปทรงเครื่องต้น อย่างพระมหาจักรพรรดิ พร้อมบรรจุพระบรมธาตุ “พระองค์หนึ่งนาม พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชจักรพรรดินาถบพิตร ๑ พระองค์ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถธรรมิกราชบพิตร ๑ พระองค์”^{๑๒๖} นอกจากนี้ยังโปรดฯให้สร้างพระพุทธรูปทองคำทรงเครื่องฉลองพระองค์สมเด็จพระศรีสุลาลัยพระราชมารดา^{๑๒๗}

นอกจากนี้ยังพบพระราชนิมรื่องพระจักรพรรดิราช ในพระราชปจญาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นทีี่สังเกตว่าจากพระราชปจญาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่าที่ปรากฏ กลับพบว่า วิสัยนาของพระราชอาณาโดยมากมักกล่าวยกย่องพระองค์ในฐานะ “พระจักรพรรดิ” มากกว่าฐานะหรือพระเกียรติยศอย่างอื่น^{๑๒๘} เมื่อครั้งกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพสิ้นพระชนม์ (พ.ศ. ๒๓๗๘) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโทมน์สมาก จึงได้ทรงมีพระราชปจญา และ

^{๑๒๕} พระยาโกมารกุลภูมณตรี (ชื่น โกมารกุล ณ นคร), เอกอะหมัดและต้นสกุลขุนนาค (นนทบุรี: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, ๒๕๔๖), หน้า ๑๒๓-๑๒๔.

^{๑๒๖} “เรื่อง ให้ตั้งการพิธีจารึกพระนามพระพุทธรูปสูง ๖ ศอก ลงในแผ่นพระสุพรรณบัฏและบรรจุพระบรมธาตุ” หมายรับสั่ง ร.๓ จ.ศ. ๑๑๕๓ เลขที่ ๓ สมุดไทยคำ

^{๑๒๗} “เรื่องพระราชพิธีฉลองพระพุทธรูปประจำพระองค์สมเด็จพระศรีสุลาลัยที่บนพระที่นั่งคูศดิฆมาปราสาท” หมายรับสั่ง ร.๓ จ.ศ. ๑๑๕๓ เลขที่ ๔ สมุดไทยคำ

^{๑๒๘} ประชุมพระราชปจญา, หน้า ๓๔๕,๓๕๑.

โปรดเกล้าให้เจ้าพระยารัตนบดินทร์ เมื่อครั้งยังมีศเป็นนายเล่ห์อาวฐ มหาเด็กหุ้มแพร (บุญรอด) เชิญพระราชปจฉาไปเสด็จถามพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ความว่า

“ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย โยมเป็นพุทธศาสนูปถัมภ์ โยมเป็นผู้ชักนำศรัทธาของอเนกศาสนิกชนในบวรพุทธศาสนา บารมีของโยมจึงแก้เกล้าเป็นพระมหากษัตริย์ทำนุบำรุงบวรพุทธศาสนา และสมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎร์ชนนิกรให้สโมสรสันนิบาต ให้ประชุมกันบำเพ็ญกกุศลรักษาศีล ฟังพระธรรมเทศนาและจำแนกทานกองการกุศลผลบุญนั้นบันดาลให้มหาชนอยู่เย็นเป็นสุขสำราญ บ้านเมืองปราศจากศึกสงคราม นรชนเกษมสุขทุกทิวาราตรี บัดนี้โยมได้ส่งเครื่องสักการบูชามายังสงฆ์ สำนักท่ามกลางในระหว่างพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย โยมมีความมุ่งหมายขอถวายอภิวันท์อัญชูลี มีจิตเจตนาขอถวายนมัสการบูชาด้วยเบญจางคประดิษฐ์เคารพทำ บ้างพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ องค์พระรัตนไตรยาริคุณอคุลดิเรกอนเณกคุณ ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายทั้งปวงว่า โดยบารมีของโยมแก้เกล้าสามารถอาจได้เป็นเอกอัครมหาราชาราชิราช อิศราธิปไตยในสยามพิภพแว่นแคว้นเขตแดนไทยไพศาลโสภณ เป็นพระบรมมหาราชบวรราชธานีกรุงศรีอยุธยา โยมมีเบญจพละ ๕ ประการ คือ (๑) บ่อแก้ว (๒) มีช้างแก้ว (๓) มีนางแก้ว (๔) มีขุนพลแก้ว (๕) มีขุนคลังแก้ว

- (๑) ที่ว่าโยมมีบ่อแก้วนั้นคือ อ้ายภู (อธิบายว่าพระยาราชนนตรี ชื่อ ภู)
- (๒) ที่โยมว่ามีช้างแก้วนั้น คือ พระยาช้างเผือกของปู่และบิดาของโยมเอง (คือ พระเทพกัญชร ๑ พระยาเสวตกัญชร ๑ พระยามงคลคชพงศ์ ๑)
- (๓) ที่ว่าโยมมีนางแก้วนั้น คือโยมมีพระราชธิดาพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าวิลาส กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ เป็นบวรปิยะธิดา เสน่หาอเนกผลของพระราชบิดา
- (๔) ที่ว่าโยมมีขุนพลแก้วนั้นคือ พี่ บดินเดชา (เจ้าพระยาบดินเดชา สิงห์ สิงหเสนี) แม่ทัพผู้ป้องกันพระราชอาณาเขตประเทศสยาม
- (๕) ที่ว่าโยมมีขุนคลังแก้วนั้นคือ เจ้าศรีทองเพ็ง (พระยาศรีสทเทพ ทองเพ็ง)

บัดนี้ นางแก้วกับขุนคลังแก้ว ก็มาล้วงลับดับเบญจขันธ์สังขารไปสู่ปรโลก แต่พระชนม์และอายุยังน้อย ยังบ่มีสมควรจะถึงซึ่งกระทำกาลกิริยาตายฉะนี้เล่า ทั้งสองคนยังเหลือแต่บ่อแก้วคืออ้ายภู กับขุนพลแก้ว คือ พี่บดินทร์เท่านั้นที่เป็นที่เปล่าเปลี่ยวเศร้าใจของโยมยิ่งนักหนา หรือว่าโยมจะมีบุญพอกุศลกรรมอยู่บ้าง ประการใด ในบุรุษชาติปางก่อน จึงได้ตามทันในปัจจุบันชาตินี้ โยมจึงมีวิจิตรวิฤทธิงังขา สงสัยในความข้อนี้นี้มาก

ทวิเสมอ ๆ โยมขอความกรุณาต่อพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าทั้งหลาย ได้โปรดก่อนเจ้าข้า เจ้าประคุณช่วยคืนพระคัมภีร์ พระบาลีพระไตรปิฎก จงพิจารณาให้อ่องแท่นนอนก่อนเถิด โปรดชี้แจงแสดงเหตุผลต้นปลายให้โยมทราบ สิ้นข้อความตามวิมุตติกังขานั้นเทอญ^{๑๒๕}

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชนิยมเรื่อง “เอกอัครมหาราชาราช อิศราธิปไตยในสยามพิภพแคว้นแคว้นเขตแดนไทย” หรือที่ผู้วิจัยเรียกว่า “ราชาราชในขอบขันฑสีมา” หรือ “จักรพรรดิในปริมณฑลอันจำกัด”

๒. การรื้อฟื้นพระราชอำนาจ

การถูกจำกัดพระราชอำนาจของสยาม จากปัญหา เขมร ลาว ย่อมเป็นความกดดันอยู่ในพระทัยของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาโดยตลอด ดังปรากฏในท้องตราตอบเจ้าพระยาจินทรเสชา ถึงทัสนะของพระองค์ที่ทรงมีต่อเรื่องญวนว่า “จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมว่าถ้าจะให้คิดไปตามการแล้ว วิสัยญวนไม่มีความสุจริต ยกตนข่มท่านคิดแต่จะเอารัดเอาเปรียบเอาทุกครั้งทุกที ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขอเอาเมืองบันทายมาศ ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็กั้นเอาเมืองเขมรไปเป็นสิทธิของตัวเอง มาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ก็กั้นเอาเขตแดนเมืองเวียงจันทน์ไปเหลือที่จะอดทน”^{๑๒๖} นอกจากนี้การประกาศตนเป็นพระจักรพรรดิของพระเจ้ามินมวยัง เหตุผลหนึ่งที่สยามอ้างในการทำสงครามกับญวน ดังปรากฏในพงสาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสว่า “ครั้งองค์จันเขมรเป็นกบฏหนีไปญวนก็รับไว้ อนุเป็นกบฏหนีไป ญวนก็รับไว้แล้วกลับแต่งขุนนางพาอนุมาตั้งเมืองอย่างเก่า ทำเหมือนเมืองเขมรเหมือนกัน มีแต่คิดเกียดกันเขตแดนฝ่ายไทยข่มขี้ยกตัวขึ้นเป็นคิงวงศ์ (จักรพรรดิ, ฮ่องเต้)^{๑๒๗}

พระราชดำริดังกล่าวของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องญวน แสดงให้เห็นถึงความซับซ้อนใจของชนชั้นนำไทยที่มีต่อญวน ในการแทรกแซงรัฐประเทศราชที่สยามอ้างสิทธิเป็นเวลาช้านาน นอกจากนี้การสถาปนาตนของพระเจ้ามินมว เป็นจักรพรรดิ ซึ่งน่าจะเป็นลักษณะจักรพรรดิแบบจีนตามคติขงจื้อ แต่ด้วยประกาศตนพร้อมกับเข้าแทรกแซงในประเทศราชที่สยามอ้างสิทธิก็เท่ากับเป็นการประกาศตนเป็นราชาเหนือราชาในปริมณฑลทางอำนาจของกษัตริย์สยาม ซึ่งเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำไทยอย่าง

^{๑๒๕} พระราชปจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑-รัชกาลที่ ๕ (พระนคร: องค์กรค้าของกรุงสภา, ๒๕๑๓)

^{๑๒๖} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงสาวดารรัชกาลที่ ๓, หน้า ๑๒๔.

^{๑๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขัดเคืองและยอมไม่ได้ ความ “เหลือที่จะอดทน” ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่ในภาวะที่พร้อมจะปลดปล่อยความคับข้องใจ ที่ถูกจำกัดพระเกียรติยศและต้องยอมสูญเสียอำนาจปกครองประเทศราชในฐานะ “พระราชราชาธิราช” ให้กับญวน

ในทหรสนะของญวนแล้วเวียงจันทน์และเขมรอยู่ภายใต้อำนาจทั้งสยามและญวน ในสำเนาพระราชสารไทย-เวียดนาม จ.ศ. ๑๑๕๐ เมื่อเกิดเหตุกบฏเจ้าอนุวงศ์ขึ้น จนทางกรุงเทพฯส่งกำลังไปปราบปราม และอนุก็หนีเข้าไปในดินแดนญวน พระราชสารตอบกลับสยามของเวียดนามฉบับหนึ่งระบุไว้ชัดเจนว่า “เดิมอนุเจ้าเมืองเวียงจันทน์เป็นข้าอยู่ทั้ง ๒ พระนคร”^{๑๑๒} ซึ่งชนชั้นนำไทยในสมัยรัชกาลที่ ๓ หาได้ยอมรับอำนาจญวนเหนือเขมร และลาว ไม่แม้จะยอมรับฐานะว่าญวนเสมอกับไทยก็ตาม ดังปรากฏในพระราชสาสน์พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาตอบถึงพระเจ้ากรุงเวียดนาม “ทั้งสองพระนครก็รักษาสัตสุจริตทำตามเยี่ยงหยางพระมหากษัตริย์แต่ก่อน เปรียบเหมือนแผ่นฟ้าแลแผ่นดิน อันเป็นที่พึ่งกับเมืองน้อยทั้งปวงตามราชประเพณี ทั้ง ๒ พระนครเสมอกัน แต่บัดนี้เมืองขึ้น” แต่ราชสาสน์ฉบับเดียวกันสยามกลับอ้างสิทธิในเวียงจันทน์แต่เพียงผู้เดียว “อันเมืองเวียงจันทน์เป็นเมืองน้อย ขึ้นแก่กรุงพระมหานครศรีอยุธยาฯ เป็นที่พึ่งแก่เมืองเวียงจันทน์ได้ตั้งแต่งทำนุบำรุงเมืองเวียงจันทน์อยู่เย็นเป็นสุขมาช้านาน”^{๑๑๓} และราชสาสน์ฉบับเดียวกันสยามยังพยายามแสดงพระราชอำนาจให้เป็นที่ประจักษ์แก่ญวนอย่างชัดเจน ด้วยถ้อยคำที่เป็นไมตรี แต่แฝงไปด้วยนัยยะทางการเมืองอย่างมาก “ซึ่งพระเจ้ากรุงเวียดนามมีพระราชสาสน์มาขอโทษอนุ ให้กรุงพระมหานครศรีอยุธยา ร่วมพระไทยเมตตาแก่เจ้าเมืองน้อยนั้น กรุงพระมหานครศรีอยุธยา ก็คิดถึงทางพระราชไมตรียิ่งหนักถ้าแก่นอนุกลับมาถึงบ้านเมือง ได้มาอ่อนน้อมต่อกรุงพระมหานครศรีอยุธยาโดยสุจริต กรุงพระมหานครศรีอยุธยา ก็คงต้องอดออมโดยเห็นแก่ทางพระราชไมตรี ผ่อนปรนตามพระราชสาสน์ ซึ่งมีเข้าไปให้เปนพระเกียรติยศแก่พระเจ้ากรุงเวียดนามให้มาก อนุหามาอ่อนน้อมตามคำสั่งสอนพระเจ้ากรุงเวียดนามไม่กลับมาทำร้าย พอหลวงฆ่าฟันพวกไทยล้มตายลงอีก แล้วอนุก็ยังมีน้ำใจกำเริบเกินไพร่พลออกเที่ยวรบกวณหัวบ้านหัวเมือง คิดการศึกจะสู้รบกับกรุงพระมหานครศรีอยุธยา หาได้คิดที่จะมาอ่อนน้อมไม่ อนุเปนเสี้ยนนามอยู่ในแผ่นดิน จะละไว้ให้ซ้ำหัว

^{๑๑๒} “พระราชสาสน์พระเจ้าอยู่หัว ร. ๓ ทรงตอบพระเจ้ากรุงเวียดนาม จ.ศ. ๑๑๕๐ (พ.ศ. ๒๓๑๐)” หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยคำ อักษรไทย ภาษาไทย เต็มรงค์ (ดินสอด, ธรรมดา), จ.ศ. ๑๑๕๐ (พ.ศ. ๒๓๑๐). เลขที่ ๖.

^{๑๑๓} เรื่องเดียวกัน

บ้านหัวเมืองทั้งปวงก็จะไม่มีความสุขจึงให้เจ้าพระยาราชนิกูลกับเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองลาวทั้งปวงยกกองทัพขึ้นไปเมืองเวียงจันทน์ปราบปรามพวกศัตรูราชสมบัติเสีย^{๑๓๔}

ดังที่กล่าวไปแล้วอังกฤษมีอิทธิพลโดยตรงต่อความพยายามที่จะรื้อฟื้นฐานะพระจักรพรรดิในปริณตลทางอำนาจของชนชั้นนำไทย ชัยชนะของอังกฤษและข้อตกลงกับพม่าในประเด็นเรื่องสยาม* ส่งผลให้สยามไม่ต้องพะว้าพะวังปัญหาที่สำคัญที่สุดที่สนชชนชั้นนำไทยอย่าง “พม่า” อีกต่อไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสามารถดำเนินนโยบายกอบกู้ขอบขัณฑสีมาที่เสียไป โดยไม่ต้องกังวลว่าพม่าจะมารุกรานขณะที่สยามจะเปิดสงครามกับเหล่าประเทศราชหรือแม้แต่ญวน

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว น่าจะทรงตั้งพระทัยมาตั้งแต่ปัญหาพม่าหมดไปภายหลังชัยชนะของอังกฤษที่ “ยันทาโบ” จะเห็นได้ว่าหลังจากการลงนามในสนธิสัญญายันทาโบของอังกฤษ-พม่า ทางสยามก็ได้มีการเตรียมพร้อมที่จะทำสงครามมาโดยตลอด ดังปรากฏว่า ในปี พ.ศ. ๒๓๖๘ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้มีการตรวจสอบชำระพิไชยสงคราม ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับการรบในสมัยโบราณที่ให้ความรู้ด้านกลยุทธ์ต่างๆ ในการสู้รบแก่พระมหากษัตริย์ และทหารเป็นผู้กำลังสำคัญของประเทศโดยประสมประสานวิชาความรู้สาขาต่างๆ ที่เป็นภูมิปัญญาของบรรพชนสอดแทรกไว้เพื่อสร้างความได้เปรียบสร้างขวัญและกำลังใจแก่กองทัพ** ซึ่งไม่น่าจะเป็นการเตรียมพร้อมทำสงครามกับพม่าเนื่องด้วยพม่าติดภาระกับอังกฤษอยู่

ในปี พ.ศ. ๒๓๗๑ หลังจากการปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ เมื่อปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ลงได้ ก็มีการทำลายขวัญเมืองเวียงจันทน์ดังจาริตที่ปฏิบัติต่อกันมา โดยนำสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ของเวียงจันทน์ อาทิ พระบาง พระแทรกคำ พระฉันทสมอ และพระบรมธาตุ ในชั้นแรกไม่โปรดไว้ในพระนคร ให้ไปประดิษฐาน ณ วัดเจียน ที่อยู่ตรงข้ามวัดเขมา

^{๑๓๔} เรื่องเดียวกัน

* ผลของสนธิสัญญาสยามอยู่ในฐานะพันธมิตรของอังกฤษ

** เช่นความรู้เรื่องยุทธศาสตร์ ยุทธวิธี ความรู้ในตำราพิไชยสงครามมีมากมายหลากหลายได้แก่ กลศึก การดำเนินศึก การจัดรูปแบบกองทัพ การยกเข้าตี วิธีแก้กลศึกแต่ละกรณี โหราศาสตร์แขนงต่างๆ การดูฤกษ์เบื้องต้น เช่น การดูเมฆ ดวงดาว และนิมิตร้ายๆ ติต่างๆ ตลอดจนขนบธรรมเนียมราชการอันได้แก่ พระราชภารกิจของพระมหากษัตริย์จริยธรรม และหน้าที่ของข้าราชการสำนักทั่วไป พระราชพิธีและพิธีกรรมที่สำคัญสำหรับพระมหากษัตริย์พึงกระทำเพื่อความเป็นสิริมงคลและสร้างกำลังใจแก่กองทัพให้พร้อมเพรียงในการรบ โดยสอดแทรกการกระทำตามความเชื่อที่ตกทอดมายาวนานว่าจะเป็นสิริมงคลแก่ชีวิตของลูกผู้ชายไว้ด้วย

(นนทบุรี)^{๑๓๕} ภายหลังจึงโปรดฯให้เกณฑ์เรือเข้ากระบวนแห่ เข้าไปรับมาประดิษฐานไว้ในพระนคร^{๑๓๖}

ซึ่งเป็นชนวนเหตุอย่างหนึ่งให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตัดสินพระทัยที่จะทำสงครามกับญวน เนื่องจากญวนให้การอนุเคราะห์แก่เจ้าอนุวงศ์ และพยายามเจรจาให้อภัยโทษเจ้าอนุวงศ์โทษฐานกบฏและส่งกำลังญวนให้นำเจ้าอนุวงศ์กลับมาครองเวียงจันทน์ จนเป็นเหตุให้เจ้าอนุวงศ์ฆ่าทหารไทยที่อยู่รักษาเวียงจันทน์เป็นจำนวนมาก^{๑๓๗} แต่สยามก็ตอบโต้ด้วยการสังหารทหารญวนตายเช่นกัน^{๑๓๘} แม้จะมีการพยายามส่งทูตเจรจายุติปัญหาดังกล่าว แต่ทางสยามก็เตรียมตัวรับศึกญวนแทบจะทันทีที่เกิดกรณีพิพาทขึ้น ในปีเดียวกันนี้เองโปรดฯให้เกณฑ์ทัพเมือง นครฯ สงขลา ไซยา และชุมพร ไปอยู่รักษาเมืองสมุทราปราการ(จะเห็นได้ว่ากำลังจากเมืองต่างๆดังกล่าวล้วนแล้วแต่เคยสำคัญต่อการรับศึกพม่าทางใต้) และโปรดฯให้สร้างป้อมเพิ่ม คือ ป้อมตรีเพชร ริมปากคลองมหาชัยก็โปรดฯให้สร้างป้อมใหม่ขึ้นอีกป้อม คือ ป้อมวิเชียรโชฎก นอกจากนี้ยังโปรดฯให้ต่อเรือรบเพิ่มเติม ดังมีพระราชดำริปรากฏในพงสาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า “กองทัพฝ่ายเราไปฆ่าอายญวนเสีย เจ้าเวียงคานมมีความโกรธแค้นอยู่ จะไว้ใจทางทะเลไม่ได้”^{๑๓๙}

นอกจากนี้ในปี พ.ศ. ๒๓๖๒ ยังทรงโปรดฯให้ประกอบพิธีแห่สระนาคครั้งใหญ่ (พระราชพิธีคเชนทรศวนาน) อันเป็นการแสดงแสนยานุภาพของกองทัพ เป็นการแสดงทางสัญลักษณ์ให้เห็นถึงความพร้อมรบ* และพร้อมที่จะสำแดงอำนาจปราบปรามประเทศราชหรือรัฐที่แข็งข้อ นอกจากนี้ยังโปรดฯให้มีการเฉลิมขวัญเมืองด้วยพิธีการต่างๆไม่ว่าจะเป็น การเปลี่ยนเครื่องบนพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย สร้างพระพุทธรูปฉลองพระองค์ทรงเครื่อง โปรดฯให้ฉลองพระมหามณเฑียรและมูรธาภิเษกใหม่^{๑๔๐} การประกอบพิธีเหล่านี้ เกิดขึ้นภายใต้บรรยากาศการเตรียมความ

^{๑๓๕} “เรื่องเกณฑ์เรือเข้ากระบวนแห่ ขึ้นไปรับพระบาง พระแทรกคำ พระฉันทสมอ และพระบรมธาตุ ลงมาวัดเขียน หมายรับสั่ง ร.

๓ จ.ศ. ๑๑๘๕ เลขที่ ๓ สมุดไทยคำ

^{๑๓๖} “เรื่องเกณฑ์เรือเข้ากระบวนแห่ ขึ้นไปรับพระบาง พระแทรกคำ พระฉันทสมอ และพระบรมธาตุ ลงมากรุงเทพฯ หมายรับสั่ง ร.๓ จ.ศ. ๑๑๘๕ เลขที่ ๑ สมุดไทยคำ

^{๑๓๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓, หน้า ๓๒.

^{๑๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

^{๑๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

* ในพงสาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์รัชกาลที่ ๓ ระบุว่าในสมัยรัชกาลที่ ๑ ก็ทรงให้ประกอบขึ้น แต่ไม่ได้ใช้อาวุธจริงเหมือนอย่างสมัยรัชกาลที่ ๓

^{๑๔๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓, หน้า ๑๑-๑๑๒.

พร้อมในการทำสงครามของสยาม ซึ่งเป็นความเชื่อในหมู่นักจารีตว่าการสร้างพระนครใหม่ ก็คือการย้ายพระนครที่ดีหรือการเปลี่ยนเครื่องบนพระที่นั่ง สรงมูรธาภิเษก เป็นการเฉลิมขวัญสร้างความสำเร็จให้แก่มหาจักรีและราชธานี

อย่างไรก็ดีก่อนจะเกิดสงครามระหว่างสยาม-ญวนก็มีการพยายามเจรจาปัญหาที่เกิดขึ้นหลายต่อหลายครั้งแต่ไม่เป็นผล ดังปรากฏในหนังสือเจ้าพระยาพระคลังถึงองเลโป เสนาบดีกรุงเวียดนาม ในเดือน ๓ ปี จอ อัฐศก (ประมาณ เดือน กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๖๕) หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ถอยทัพหนีเข้าไปในเขตญวน เจ้าพระยาพระคลังมีหนังสือโต้ตอบกับเสนาบดีญวน “ถาแมนเจ้าเมืองเวียงจันทน์เขาไปแอบแฝงในเขตแดนกรุงเวียดนามก็ให้ห้ามปรามกองทัพเรือไวยอเยาเพื่อลี้ภัยเขาไปกอร ด้วยกรุงเวียดนามกับกรุงพรมหามันคอรศรีอยุธยาเปนทางพระราชไมตรีแลไมตรีอันสนิทเสมอตนเสมอปลาย มาชานารหาความรังเกียดสิ่งหนึ่งสิ่งใดโดยไม”

“สืบใดความวอญเจ้าเมืองเวียงจันทน์เข้าไปอยู่ในแดนกรุงเวียดนาม กรุงฯคิดถึงทางพระราชไมตรีกรุงเวียดนามยิ่งนัก จึงห้ามกองทัพไวยาให้ติดตามอญเจ้าเมืองเวียงจันทน์เข้าไปในแดนกรุงเวียดนามไม ด้วยรักษาทางโคตรโดยสุจริยหนีไทราวลนกัน”^{๑๔๑}

ในขณะที่เอง(พ.ศ.๒๓๖๒) เขมรถูกญวนกดขี่นานาประการ จนคิดกลับใจมาพึ่งอำนาจไทยอีก พระอุทัยราชาให้พนักงานแก้วมีหนังสือติดต่อมาที่พนักงานอิมและพนักงานด้วงในกรุงเทพฯขอพระราชทานไทย ขอให้ส่งกองทัพไปตั้งอยู่ที่พระตะบองพอเป็นกำลังสนับสนุนแล้วพระอุทัยราชาจะก่อการแข็งเมืองขึ้น มีรับสั่งให้ตอบไปว่าทรงพระเมตตาพระอุทัยราชาเสมอ แต่พระอุทัยราชาเป็นผู้มีใจโลเลไม่สามารถจะทำการอย่างเด็ดขาดจริงจังได้ จึงมิได้ก่อการกบฏต่อญวนจนกระทั่งตนเองถึงแก่พิราลัยในปีพ.ศ. ๒๓๖๗^{๑๔๒} (เมื่อสยามเปิดศึกกับญวนแล้ว) นอกจากหนังสือลับของพระองค์แก้วยังปรากฏในคำให้การราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๑๕๑ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์น่าจะได้อัฒมจากคำให้การราชการทัพญวนฉบับนี้) เป็นการสำแดงถึงความกรุณาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพระองค์แก้วเกรงจะมีโทษขุนนางผู้บันทึกราชการทัพยกตัวอย่างถึงกรณีเจ้าอนุ “สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทุกวันนี้ ทรงพระเมตตา แต่อาชญาเป็นกรบต ชูรพเปนนัก

^{๑๔๑} “ร่างหนังสือเจ้าพระยาพระคลังเสนาธิบดี จ.ศ. ๑๑๕๕ (พ.ศ. ๒๓๖๐)” หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยคำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอด. จ.ศ. ๑๑๕๕ (พ.ศ. ๒๓๖๐). เลขที่ ๑.

^{๑๔๒} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, หน้า ๓๕.

เปรหน่า จับตัวใดทั้งลูก ทั้งเมีย เป็นหลายคนก็ยั้งทรงพรเมตาเกษียวิตรโปรภฏไม่ไหมา
 ฝันอายอณู ป่วยตายเอง”^{๑๔๓}

คำให้การราชการทัพญวนระบุว่าขุนนางเขมรจำนวนมาก อาทิ ฟ้าทะเล ไม่พอใจ
 การกดขี่ของญวน เป็นที่ทราบถึงหน่วยสืบราชการสงครามของสยามว่า “ฟ้าทะเลหะพูจว่า
 เจ้าและขุนนางทั้งปวง คิดถึงประเทศ พระคุณ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจะใคร่กลับเขามาฝัง
 พรบารมีเหมือนแตกอร”^{๑๔๔}

พงศาวดารเขมรระบุว่า “บังคับให้สวมกางเกงโปกคีสะอย่างเทศญวน.. แลมันตั้งชื่อ
 ขุนนางเขมร เปลี่ยนเป็นภาษาญวน เรียกว่า องจัญ องพอโดยกลางภวน เตือนตรา...
 มันคิดจะยึดเอาพระนครประเทศเขมรทั้งหมดให้อยู่ในกำมือของมัน”^{๑๔๕} และทำอุบายลวงให้
 นักกองค้อมไปขอมสวามิภักดิ์ต่อญวน “ครั้นต่อมา องเล็งกุนคิดกลอุบายอีก ที่จะคิดล้างวงศ์
 กษัตริย์เมืองเขมรอย่าให้เหลืออยู่ องเล็งกุนจึงสั่งให้จับเจ้านายเมืองเขมรส่งไปเมือง
 ญวน”^{๑๔๖}

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๗๖ เกิดกบฏของกอบโยชขึ้นที่ญวน จึงทรงโปรดฯให้
 เจ้าพระยาบดินทรเดชาและเจ้าพระยาพระคลังยกทัพไปตีเมืองเขมร โดยทรงโปรดฯให้
 เจ้าพระยาบดินทรเดชายกทัพบกไปตีเขมร หวังสถาปนากองค้ำดวงครอบครองเขมร
 (โปรดให้กองอ้อมและกองด้วงไปด้วยกองทัพ) แล้วให้ช่วยพวกกบฏให้ถึงเมืองไช้ฮ้อน
 และเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม(ดิศ) ยกทัพเรือไปตีเมืองบันทายมาศ^{๑๔๗}
 (ขึ้นกับญวนตั้งแต่รัชกาลที่ ๒) นอกจากนี้ยังมีพระดำริให้แต่งกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือ
 (เมืองแพร่) และเมืองหลวงพระบางไปตีเมืองพันทั้งหกที่ขึ้นแก่ญวน^{๑๔๘} (เดิมขึ้นแก่เวียง
 จันท) ผลของสงครามญวนครั้งนี้ ไทยได้ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตลอดไปจนถึงแดนญวน
 รวมทั้งเมืองหัวพันทั้งห้าทั้งหกและสิบสองจุไทยบางส่วน โดยไทยปกครองเมืองเหล่านี้
 อย่างเมืองประเทศราชคือให้ปกครองตนเองมิให้ทหารไปควบคุม ข้อนี้ต่อมาฝรั่งเศสนำมา
 อ้างว่ามีได้เป็นเมืองประเทศราชของไทยแล้วเพราะไทยไม่มีกองกำลังทหารไปรักษาอยู่

^{๑๔๓} “คำให้การว่าด้วยราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๑๕๑ (พ.ศ. ๒๓๗๒)” หอสมุดแห่งชาติ หนังสือสมุดไทยคำ อักษรไทย ภาษาไทย
 เส้นดินสอด จ.ศ. ๑๑๕๑ (พ.ศ. ๒๓๗๒) เลขที่ ๕

^{๑๔๔} “คำให้การว่าด้วยราชการทัพญวน จ.ศ. ๑๑๕๑ (พ.ศ. ๒๓๗๒)” หอสมุดแห่งชาติ หนังสือสมุดไทยคำ อักษรไทย ภาษาไทย
 เส้นดินสอด จ.ศ. ๑๑๕๑ (พ.ศ. ๒๓๗๒) เลขที่ ๕

^{๑๔๕} ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า ๒๔๓-๒๔๕.

^{๑๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๐.

^{๑๔๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓, หน้า ๕๓.

^{๑๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า เดียวกัน

สยามทำสงครามติดพันกับญวนกว่า ๑๕ ปี สงครามไทย – ญวน ซึ่งระหว่างนี้ก็ปรากฏหลักฐานว่าญวนพยายามขอหย่าศึกหลายครั้ง ดังปรากฏในจดหมายเหตุโหรว่า ใน ปี จ.ศ. ๑๑๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๕) ญวนพยายามขอสงบศึกแต่ราชสำนักสยามไม่ยอม “ครั้งนั้นญวนให้ราชสาส์นเข้ามาว่าให้เป็นไมตรีกันเถิด อย่ารบกันเลย ข้างนี้ไม่ยอม”^{๑๔๕} ประเด็นสำคัญเกิดจากการพยายามแข่งขันสถาปนาอำนาจในเขมรและลาว แต่ถ้าทำไม่สำเร็จก็ทรงให้ทำลายเสีย ถึงกับมีพระราชดำริในตอนแรกให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาเอาเมืองเขมรคืนกรุงอย่างแต่ก่อน ถ้าไม่ได้ให้ทำเขมรให้เป็นป่าเอาผู้คนมาใส่บ้านเมืองเสียให้ได้มิให้เป็นกำลังแก่ฝ่ายญวน หรือในกรณีเวียงจันทน์ก็เช่นเดียวกันพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกับทรงมีพระราชดำริให้ทำลายตัดต้นไม้มีผลให้สิ้น จะเห็นได้ว่าการกระทำดังกล่าวไม่ต่างจากกรณีพระเจ้ามังระรับสั่งให้ทำลายกรุงศรีอยุธยา ที่สวนทางกับการสำแดงฐานะของพระจักรพรรดิที่มุ่งอุปถัมภ์คำชูประเทศราชาให้สืบวงศ์ของตน แต่เหตุผลดังกล่าวก็เพื่อความมั่นคง และถูกทำให้ชอบธรรมไม่ต่างจากที่อังวะโจมตีอยุธยา ด้วยมาตรฐานทางศีลธรรม คือ “การเสียดภัย” ดังมีพระราชโองการดำรัสว่า “อ้ายอนุก็ยังจับไม่ได้ จะกลับมาตั้งบ้านเมืองอีกประการใดก็ยังไม่แจ้ง เมืองเวียงจันทน์นี้เป็นกบฏมา ๒ ครั้งแล้ว ไม่ควรจะเป็นบ้านเมืองให้อยู่สืบไป ให้กลับขึ้นไปทำลายให้สิ้น อย่าให้ตั้งคิดอยู่ได้”^{๑๔๖}

แต่ในกรณีเขมรภายหลังกลับมีพระราชดำริจะตั้งพระองค์ด้วงเป็นเจ้าเขมร ขณะที่ทางญวนก็คิดตั้งองค์อ๋มเป็นใหญ่ในเขมรเช่นกัน เหตุการณ์นี้จบลงที่สยามสามารถประนีประนอมกับญวน ซึ่งขณะนั้นฝ่ายญวนเองก็เริ่มถูกฝรั่งเศสรุกรานเป็นเหตุให้ต้องการสงบศึกทางฝั่งสยาม ฝ่ายสยามเองก็บอบช้ำจากสงครามมาก โดยเขมรก็ต้องยอมรับอำนาจส่งบรรณาการให้ทั้งญวนและสยามซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานของเขมร “สยามและเวียดนามพร้อมเพรียงกันรับรองพระบาทองค์ด้วง เป็นพระมหากษัตริย์ของประเทศกัมพูชา แต่สยามสยามและเวียดนามไม่ยอมคืนดินแดนที่ตนยึดครองคืนเขมร”^{๑๔๗}

ความในพงสาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ระบุว่า พระเจ้าเวียดนามที่ตั้งพระองค์ด้วงเป็น เตามันกวักเอื่อง แปลว่า เจ้าเขมรอยู่คนหนึ่ง นับจากนั้นเขมรก็ถอนทัพจากพนมเปญ ส่วนทางสยามก็อภิเษกพระองค์ด้วงเป็นเจ้าแผ่นดินกัมพูชา ทรงพระนามว่า “พระหริรักษ์รามธิบดี ศรีสุริโยพันธ์ ธรรมมิศวาโรดม บรมศรีอินทรบวร มหาจักรพรรดิ ราช พิภพสารถบพิตร สถิตยเป็นอิสริยกัมพูชารัตนราช โอภาษชาติวรวรณย์ ดำรงกัมพูชา

^{๑๔๕} “จดหมายเหตุโหร,” ใน ประชุมพงสาวดารภาคที่ ๘, หน้า ๑๔๑.

^{๑๔๖} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, หน้า ๓๐

^{๑๔๗} “ประวัติศาสตร์กัมพูชา,” ใน ตำราเรียนเขมร, หน้า ๑๐๘.

มหาประเทศราชนคร บวรวิวัฒนาดิเรก เอกอรรคมหาเขมราธิบดินทร นรินทรวิสุทธิอุดม
บรมบพิตร เจ้ากรุงกัมพูชา ถ้าจะใช้ศุภอักษรเข้ามาให้ตรงว่าแต่องค์พระหริรัศมีเจ้ากรุง
กัมพูชาเท่านั้น”^{๑๕๒} (น่าสังเกตว่าองค์ด้วงไปเฝ้าเวียดนามก่อน)

จะสังเกตว่าแม้การพระราชทานนามเจ้าประเทศราชโดยมีฐานะพระจักรพรรดิ
เช่นเดียวกับการพระราชทานนามประเทศราชในสมัยรัชกาลที่ ๑ แต่การให้ใช้เพียงพระ
นาม “องค์พระหริรัศมีเจ้ากรุงกัมพูชา” ในศุภอักษรที่จะเข้ามากรุงเทพฯ เป็นการแสดงให้เห็น
เห็นว่าชนชั้นนำไทยในสมัยรัชกาลที่ ๓ ให้ความสำคัญกับฐานะ “พระจักรพรรดิ” ของ
ตนเป็นอย่างมาก นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นถึงฐานะความสัมพันธ์ของเจ้าประเทศราชและ
เจ้าปริมณฑลทางอำนาจ ที่ในทางปฏิบัติและตามธรรมเนียมฐานะพระจักรพรรดิยังถูกจำกัด
ไว้ให้แต่เพียงเจ้าปริมณฑลทางอำนาจอย่างสยามเท่านั้น ฐานะพระจักรพรรดิของเจ้า
ประเทศราชเป็นเพียงแต่ในนาม และที่สำคัญฐานะธรรมมิกราชาธิราช หรือ พระราชาผู้มี
ธรรมเหนือราชาทั้งหมด ซึ่งน่าจะหมายถึงลักษณะทางธรรมของพระจักรพรรดิ เนื่องจาก
ในสมัยนี้จะเห็นได้ว่าคติพระโพธิสัตว์ไม่ได้จำกัดไว้เฉพาะพระมหากษัตริย์เท่านั้นแต่
แพร่หลายในบุคคลทั่วไป* ธรรมมิกราชาธิราชก็ยังคงสงวนจำกัดไว้สำหรับชนชั้นนำสยาม
ทั้งทางปฏิบัติและในนามหรือในอุดมคติไม่เปลี่ยนแปลง

ซึ่งต่อมาเขมรก็ไม่ได้ต่างจากเหล่ารัฐจารีตอื่นๆ ที่พยายามไข่มหาอำนาจใหม่อย่าง
ตะวันตก เพื่อปลดแอกตนเองจากการตกเป็นประเทศราช ดังปรากฏว่าพระองค์ด้วงทรง
พยายามจะผูกสัมพันธ์ไมตรีกับฝรั่งเศส มีพระราชประสงค์ปลดปล่อยกัมพูชาให้แล้วจากกำ
มือของสยามและเวียดนาม และทวงดินแดนของเขมรคืนมา^{๑๕๓}

จ. ผลกระทบความรู้จากตะวันตกต่อแนวคิดเรื่องจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทย

ในงานเรื่อง Siam Mapped : A History of the Geo-body of Siam ของ
ธงชัย วินิจจะกูล ให้ความสำคัญกับปัจจัยภายนอกจากการเข้ามาของวัฒนธรรมและ
ความรู้จากตะวันตก ธงชัย อธิบายถึงความเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำสมัย ร.๓-ร.
๔ ว่าอยู่ที่การรับรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตก โดยเฉพาะความรู้เรื่องดาราศาสตร์
และภูมิศาสตร์สมัยใหม่ ความรู้ทางดาราศาสตร์และภูมิศาสตร์ได้ก่อให้เกิดการทำ
ทายกับความรู้เกี่ยวกับโลกภูมิและจักรวาลวิทยาแบบเดิมของสยามอย่างรุนแรง จน

^{๑๕๒} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๒๗

* ดูเพิ่มเติมใน จารึกวัดโยธานิมิตของเจ้าพระยาพระคลัง

^{๑๕๓} “ประวัติศาสตร์กัมพูชา,” ใน ตำราเรียนเขมร, หน้า ๑๐๕.

ก่อให้เกิดการโต้เถียงกันในหมู่ปัญญาชนสยามในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่นำเอาความรู้ในวิทยาศาสตร์มาอธิบายความเป็นเหตุผลให้กับพุทธศาสนา พร้อมกับการปฏิเสธความไม่เป็นเหตุผลด้วยมาตรฐานแบบวิทยาศาสตร์สมัยใหม่^{๑๕๔} โดยเฉพาะความรู้ที่เอ่อล้นเข้ามาพร้อมกับคณะมิชชันนารีเผยแพร่ศาสนาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้ส่งผลกระทบต่อวัฒนธรรมดั้งเดิมอย่างมากในเวลาต่อมา

๑. การเข้ามาและบทบาทของคณะมิชชันนารี

มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ (The Protestant Mission) มาถึงสยามครั้งแรกใน ค.ศ. 1828 (พ.ศ. ๒๓๗๑) แต่พักอยู่ในช่วงสั้นๆ การเริ่มเข้ามาตั้งมั่นอยู่ในสยามอย่างต่อเนื่องเริ่มจากเดือนมิถุนายน ค.ศ. 1833 (พ.ศ. ๒๓๗๖) เมื่อมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ถูกจัดตั้งขึ้นอย่างเป็นทางการจะลักษณะโดย American Board of Commissioner for Foreign Mission (A.B.C.F.M) ในตอนปลายรัชกาลที่ ๓ ในช่วงเวลานั้นมีองค์กรมิชชันนารีอยู่ในสยามถึง ๓ องค์กร โดยทั้งหมดเป็นชาวอเมริกัน นับจากนั้นเป็นต้นมาบุคลากรของคณะมิชชันนารีมีจำนวนไม่แน่นอนขึ้นๆลงๆอยู่ตลอดเวลา จนถึงในปี ค.ศ. 1850 (พ.ศ. ๒๓๙๓) คณะมิชชันนารีมีบุคลากรเฉพาะที่เป็นมิชชันนารีอยู่ในสยามทั้งหมดประมาณ ๑๐ คน

มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ทำงานอย่างเอาจริงเอาจังมากในหลายด้านด้วยกัน ทั้งเทศนาแปลบทคัมภีร์ไบเบิลออกเป็นภาษาไทยตีพิมพ์และแจกจ่ายออกไปสู่ผู้อ่าน นอกจากนี้ยังทำงานด้านการแพทย์และตั้งโรงเรียนสอนหนังสือ^{๑๕๕} ซึ่งต่างจากบาทหลวงคาทอลิกในสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรีที่เน้นการเผยแพร่คริสต์ศาสนาเป็นสำคัญ แต่มิชชันนารีอเมริกันส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีการศึกษาดีได้รับการฝึกฝนอบรมมาในสาขาวิชาต่างๆ เช่น วิชาการแพทย์และวิทยาศาสตร์จึงได้นำวิชาต่างๆ เหล่านี้มาเผยแพร่ในประเทศไทย^{๑๕๖}

จุดมุ่งหมายสูงสุดของคณะมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ ก็คือการชักนำคนไทยให้หันมานับถือคริสต์ศาสนา มิชชันนารีเหล่านี้ได้นำวิชาการทางการแพทย์และนำเครื่องจักร

^{๑๕๔} THongchai Winichakul, *Siam Mapped : A History of the Geo-body of Siam* (Hawaii University Press, 1994)

^{๑๕๕} Walter F Vella, *Siam Under Rama III 1824-1851*, pp. 35-38.

^{๑๕๖} บัณฑิต ลิวชัยชาญ, “บทบาทของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในกวางรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมไทยในยุคเปลี่ยนผ่าน,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๔๐.

เครื่องกล เครื่องมือ เครื่องใช้ต่าง ๆ ที่ผลิตด้วยเทคโนโลยีชั้นสูงมาเผยแพร่โดยมีจุดประสงค์ที่จะสร้างความนับถือเลื่อมใสในหมู่คนไทย อันจะนำไปสู่การเข้ารีตในที่สุด มิชชันนารีสามารถรักษาโรคภัยที่คนไทยหวาดกลัว และแพทย์ไทยไม่สามารถรักษาได้ การแพทย์สมัยใหม่ที่สร้างความตื่นเต็นในหมู่คนไทยมากที่สุดก็คือ การผ่าตัด เช่น ผ่าตัดเนื้องอก ผ่าตัดแขนขา การลอกตาต้อและการถอนฟัน การปลูกฝีป้องกันฝีดาษ การทำคลอด โดยเฉพาะการปลูกฝีเป็นที่ยอมรับจากราชสำนักพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก ทรงให้การสนับสนุนเรื่องคนทดลองปลูกฝี เมื่อประสบความสำเร็จถึงกับพระราชทานเงินรางวัลแก่คณะมิชชันนารี ที่สามารถช่วยชีวิตเจ้านายและข้าราชการไว้ได้จำนวนมาก^{๑๕๓}

นอกจากการแพทย์สมัยใหม่แล้ว มิชชันนารียังนำความรู้ทางวิทยาศาสตร์ด้านต่าง ๆ มาเผยแพร่ให้แก่คนไทย มีการบรรยายและการทดลองทางวิทยาศาสตร์ เช่น การทำไฮโดรเจนจากน้ำแล้วทำให้ระเบิดโดยผสมกับออกซิเจน นอกจากนี้คนไทยยังตื่นเต็นกันมากทุกครั้งที่มีชชันนารีนำเครื่องปั่นไฟฟ้า เครื่องจักรต่าง ๆ แม่เหล็กไฟฟ้า บาโรมิเตอร์ ท่อเป่าออกซิ-ไฮโดรเจน ตลอดจนกล้องถ่ายภาพไปแสดงให้ชม^{๑๕๔}

วิชาการที่มิชชันนารีนำเข้ามาเผยแพร่และเรียกร้องความสนใจจากคนไทยได้เป็นอย่างมากอีกด้านหนึ่งคือ วิชาดาราศาสตร์ และภูมิศาสตร์ มิชชันนารีจัดให้มีการบรรยายเกี่ยวกับลักษณะของโลกและจักรวาล การเกิดฝน น้ำขึ้น น้ำลง การเกิดฟ้าผ่า ฟ้าแลบ ฟ้าร้อง การเกิดสุริยุคราส และจันทรคราส เป็นต้น^{๑๕๕} คำอธิบายบางเรื่องของมิชชันนารีเกี่ยวกับปรากฏการณ์ตามธรรมชาติ แตกต่างจากคำอธิบายของความเชื่อของคนไทยสมัยโบราณ คนไทยมีความสนใจเรื่องดวงดาวต่างๆเพราะเกี่ยวข้องกับวิชาโหราศาสตร์ของไทยอยู่แล้ว จึงให้ความสนใจต่อวิชาดาราศาสตร์และภูมิศาสตร์แผนใหม่ของตะวันตกเป็นอย่างมาก

โดยทางมิชชันนารีเชื่อว่าความรู้ทางด้านดาราศาสตร์ จะทำลายพื้นฐานความรู้เรื่องพระพุทธรศาสนาของชนชั้นนำไทยลง ดังที่ หมอบลัดเลย์ ได้แสดงความเห็นต่อการทรงยอมรับความถูกต้องในหลักการดาราศาสตร์ของมิชชันนารีของเจ้าฟ้ามงกุฎว่า “หลักการ

^{๑๕๓} ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๓, หน้า ๗๘-๗๙.

^{๑๕๔} ยอร์จ ฮอวส์ เฟลด์ส, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ ๔, หน้า ๒๕.

^{๑๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

เหล่านี้ก็จะส่งผลทำลายล้างพุทธศาสนาให้ค่อยๆ อ่อนลงไปที่ละนิด”^{๑๖๐} นอกจากนี้จากการศึกษาของปี.เจ.เทอวิล ยังอธิบายว่าศาสนาจารย์จอห์น เทเลอร์ โจนส์ยังได้กล่าวเพิ่มเติมว่า “หากเจ้าฟ้ามงกุฎทรงยอมรับระบบ จักรวาลวิทยาแบบคอร์เปอร์นิคัสแล้ว ก็หมายถึงการปฏิเสธระบบจักรวาลวิทยาแบบพุทธศาสนา ความเชื่อในศาสนาของพระองค์คงต้องได้รับผลกระทบ หากโน้มน้าวด้วยการให้บรรดาธิบายถึงคุณค่าแห่งการค้นคว้าแบบยุโรป เจ้าฟ้ามงกุฎ และผู้ที่ติดต่อกับพระองค์อย่างใกล้ชิด คงละทิ้งพุทธศาสนาไปด้วยกัน”^{๑๖๑}

๒. ผลกระทบความรู้จากตะวันตกต่อแนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (วชิรญาณภิกขุ)

มีผลงานวิจัยที่ให้ภาพความเปลี่ยนแปลงความคิดเรื่องจักรวาลวิทยาของชนชั้นนำไทย อันเนื่องมาจากการถูกส่งคลอนด้วยวิทยาการตะวันตก แต่ก็ยังได้รับอิทธิพลของความคิดแบบกระดุมพีหรือความเปลี่ยนแปลงภายในจากความคิดของชนชั้นนำไทยเองของ นิธิ และ สายชล อยู่มาก อาทิ เช่น ในวิทยานิพนธ์ เรื่อง การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ ระหว่าง พ.ศ. ๑๒๗๑-๑๒๘๑ ของ ประสิทธิ์ พงศ์อุดม ประสิทธิ์ อธิบายว่า “ความรู้ด้านจักรวาลวิทยาของไทยนั้นมีพื้นฐานจากไตรภูมิพระร่วง ซึ่งเป็นศูนย์รวมและหล่อหลอมโลกทัศน์ของสังคมไทยมานานหลายศตวรรษ คติความรู้ต่างๆของไทยที่เกิดจากพื้นฐานนี้ แม้ว่าจะเริ่มเสื่อมคลายและเปลี่ยนแปลงไปบ้าง เนื่องจากเกิดความรู้ประจักษ์ เป็นเหตุผลนิยมมากขึ้นตั้งแต่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์ แต่คติความรู้ที่เปลี่ยนไปจากเดิมก่อนการเข้ามาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ ยังคงอยู่ในลักษณะที่คลุมเครือและเป็นที่ “สงสัย” โดยไม่มีเหตุผลอธิบายหรือเป็นการแสดงความรู้ใหม่ที่แตกต่างไปจากเดิม เมื่อมิชชันนารีเข้ามาท่ามกลางบริบททางสังคมขณะนั้นมิชชันนารีจึงเป็นแหล่งความรู้ใหม่ ที่สามารถให้คำอธิบายใหม่และพิสูจน์ทดลองทางวิทยาศาสตร์ในหมู่สามัญชนและกลุ่มผู้นำภูมิปัญญาของไทยให้รับรู้เชิงประจักษ์ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านความรู้ในสังคมไทยที่โน้มน้าวไปทางตะวันตกอย่างเห็นได้ชัด”^{๑๖๒}

^{๑๖๐} ADE, 26 January 1843.

^{๑๖๑} Terwiel, *Muang Thai and the World*, p. 19.

^{๑๖๒} ประสิทธิ์ พงศ์อุดม, “เรื่อง การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ ระหว่าง พ.ศ. ๑๒๗๑-๑๒๘๑,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๓๐๓.

โดยเฉพาะเจ้าฟ้ามงกุฎหรือวชิรญาณภิกษุ การที่ทรงสนพระทัยวิชาการใหม่ๆ ทางด้านวิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ ตลอดจนประวัติศาสตร์ของประเทศทางตะวันตก ในปลาย พ.ศ. ๒๓๗๘ ทรงสามารถตั้งคำถามกับมิชชันนารี เกี่ยวกับเวลาที่แตกต่างกันของกลางวันและกลางคืน มีสาเหตุมาจากระยะที่โลกอยู่ใกล้ดวงอาทิตย์ที่สุดในช่วงวันที่ ๓ - ๔ มกราคม และระยะที่อยู่ห่างจากดวงอาทิตย์มากที่สุดในช่วง ๓ - ๔ กรกฎาคม จากการที่แกนของโลกไม่ได้ตั้งตรง ทรงต้องการทราบว่าส่วนใหญ่ของโลกที่ไม่ได้เห็นอาทิตย์เลย ตลอดเวลา ๖ เดือนทรงมีความรู้และยอมรับวิชาดาราศาสตร์แผนใหม่ของตะวันตก

ในพ.ศ. ๒๓๘๐ มิชชันนารีท่านหนึ่งบรรยายถึงภาพพระตำหนักของพระองค์ที่วัดบวรนิเวศที่เต็มไปด้วยตำรับตำราความรู้ทางตะวันตก “... ข้าพเจ้ามองดูทั้งห้องนั้นโดยรอบ ๆ จึงได้เห็นหนังสือพระธรรมคัมภีร์ไบเบิลเล่มหนึ่ง และหนังสือพจนานุกรมอเมริกันอีกเล่มหนึ่งตั้งอยู่ที่ห้องของเสมียน กับทั้งหนังสือวิชาเดินเรือทางทะเลเล่มหนึ่งมีแผนที่สุริยาวงอยู่บนโต๊ะ กับทั้งหนังสือแผนที่ของอาจารย์แซนเลอร์แผ่นหนึ่ง ..”^{๑๖๓}

แคสเวล ขณะไปเป็นอาจารย์สอนภาษาอังกฤษให้เจ้าฟ้ามงกุฎ(วชิรญาณภิกษุ)และพระลูกวัดบวรนิเวศฯ กล่าวถึงหนังสือที่เจ้าฟ้ามงกุฎสนพระทัยศึกษาอย่างมากขณะนั้นคือหนังสือภูมิศาสตร์* ของมิชเชล (Michel's Geography) หนังสือไวยากรณ์ของปาร์คเกอร์ (Parker's Grammar) และหนังสือพระคัมภีร์ไบเบิล^{๑๖๔} ถึงแม้ว่าแคสเวลจะกล่าวว่าหนังสือที่พระองค์ทรงใช้เวลาเพื่ออ่านมากที่สุดคือคัมภีร์ไบเบิล แต่เชื่อว่าคุณรู้ด้านภูมิศาสตร์คงเป็นที่ทรงสนพระทัยไม่น้อย เพราะเป็นเรื่องที่แตกต่างจากความรู้เดิมที่พระองค์ทรงได้รับการศึกษาเมื่อครั้งทรงพระเยาว์ซึ่งเป็นความรู้แบบไตรภูมิ โลกของพระองค์ขณะนั้นก็คือโลกของพระบรมมหาราชวัง ขณะที่โลกในยุคร่วมสมัยนอกพระบรมมหาราชวัง พระองค์ยังทรงเรียนรู้เพียงน้อยนิด เรื่องของยุโรป อังกฤษ และอเมริกายังเป็นเรื่องเล่าลือหรือเรื่องสัพเพเหระ^{๑๖๕} แต่พระองค์เองก็ทรงเล่าให้แคสเวลฟังว่าพระองค์ทรงยอมรับความรู้เรื่องโลกกลมก่อนที่กลุ่มมิชชันนารีจะเข้ามาเสียอีก^{๑๖๖} ความคิดดังกล่าวเป็นการยืนยันว่าน่าจะมีพลวัตทางความรู้ในหมู่ชนชั้นนำไทยมายาวนานก่อนการเข้ามาของมิชชันนารี

^{๑๖๓} ยอร์ช ฮอส์ แพลตต์ส, ซามูเอล เรโนลด์เฮาส์ บรูซไจดี (พระนคร: โรงพิมพ์บุญเรือง, ๑๙๒๘), หน้า ๘๐.

* ในระหว่างปี ๒๓๘๑-๒๓๘๕ โรงพิมพ์ของคณะอเมริกันบอร์ดา ได้จัดพิมพ์หนังสือเกี่ยวกับภูมิศาสตร์ และดาราศาสตร์ ประวัติศาสตร์มหาดินแดนต่างๆในยุโรป และปฏิทิน ซึ่งนับว่าเป็นการเปิดอาณาจักรแห่งความรู้ใหม่เกี่ยวกับระบบจักรวาล และประเทศต่างๆ ในยุโรปแก่กลุ่มผู้นำทางภูมิปัญญาของไทยอย่างกว้างขวาง

^{๑๖๔} Bradley, *Prince Mongkut and Jesse Caswell*, p. 38.

^{๑๖๕} Moffat, *Mongkut the King of Siam*, p. 5.

^{๑๖๖} William L. Bradley, *Siam Then* (Lalifornia: William Carry Libray, 1976), p. 49.

อย่างไรก็ตามความรู้ดังกล่าวก็ยังมีชนชั้นนำบางท่านไม่เห็นด้วย เช่น พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) ได้ประกาศอย่างสุดที่จะอดกลั้นว่าไม่เชื่อในเรื่องโลกกลมและไม่มีวันเชื่ออย่างเด็ดขาด แต่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงตราว่าทัศนคติที่ถูกต้องในเรื่องดาราศาสตร์ได้เป็นที่ยอมรับอย่างแพร่หลายในคนหนุ่มแล้ว^{๑๖๓} ด้วยความรู้ในภูมิศาสตร์และการคำนวณทิศทางและระยะทางเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงสามารถระบุตำแหน่งที่ตั้งของกรุงสยามบนพื้นโลกได้แน่ชัดว่า กรุงสยามตั้งอยู่ทางใต้ของอ่าวกลาง อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของมัชฌิมประเทศ(อินเดีย) และยังทรงสามารถบรรยายตำแหน่งที่ตั้งของกรุงสยามอย่างละเอียดชัดเจนตามวิธีการทางภูมิศาสตร์แบบตะวันตกว่าตั้งอยู่ หนึ่งหนึ่งในทะเล ๑๓ – ๒๖ แลตติจูดเหนือ แล ๑๐๑-๑๐๓ ลองติจูดตะวันออกในอ่าวสยาม^{๑๖๔}

อรรถจักร สัตยานุรักษ์ อธิบายว่า การที่วชิรญาณภิกษุทรงยอมรับว่าโลกกลมย่อมทำให้พระองค์ทรงเลิกเชื่อในความคิดเรื่องไตรภูมิ การที่ทรงมีความรู้เกี่ยวกับประเทศต่างๆในโลกอย่างกว้างขวาง เป็นผลให้ทรงเชื่ออย่างแท้จริงว่าโลกประกอบด้วยรัฐจำนวนมากขึ้นแก่กันบ้างไม่ขึ้นแก่กันบ้าง^{๑๖๕} มีอาณาเขตและเส้นแบ่งเขตแดนที่แน่นอน

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาของผู้วิจัยกลับพบว่า แม้ชนชั้นนำไทยอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงได้รับความรู้อย่างมากจากตะวันตก จนถือเป็นชนชั้นนำไทยหัวสมัยใหม่มาตั้งแต่ครั้งผนวชเป็นวชิรญาณภิกษุ แต่ก็ไม่ได้ทรงปฏิเสธความเชื่อเรื่องพระจักรพรรดิ หรือความคิดเรื่อง “ราชาเหนือราชา” ในรัชสมัยของพระองค์ความคิดเรื่องพระจักรพรรดิ ก็ยังถือเป็นพระเกียรติยศอย่างหนึ่งของพระมหากษัตริย์ไม่เปลี่ยนแปลง ดังปรากฏในข้อความที่ทรงโปรดฯ ให้พระภิกษุสงฆ์ ตั้งจิตอธิษฐานแผ่กุศลที่สั่งสมจากการเล่าเรียนศึกษา และปฏิบัติดีตามพระธรรมวินัยถวายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “ทรงเจริญสิริสวัสดิศถาพร ดำรงในสิริราชสมบัติสืบกาลนาน และให้พ้นศัตรูหมู่ปรปักษ์ไพรีอันเหี้ยมหาญ ให้พ่ายแพ้แก่พระราชวรฤทธิ์ ให้พระเกียรติยศแผ่ไพศาลทั่วทุกทิศ ดังบรมจักรพรรดิจาตุรันตบพิตรบรมราชาธิราช ฉะนั้น”^{๑๖๖}

^{๑๖๓} Bradley, *Prince Mongkut and Jesse Caswell*, p. 38.

^{๑๖๔} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ในงานฉลองครบรอบ ๘๔ ปี มกุฎราชวิทยาลัย ๑-๕ ตุลาคม ๒๕๒๑ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑), หน้า ๑๑.

^{๑๖๕} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “นานาธรรมวิจารณ์,” ใน *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔* ภาคที่ ๒, หน้า ๑๒๓.

^{๑๖๖} เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ, *ประกาศว่าด้วยฟ้าดินอัค ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๖* (พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมต์ ๒๔๘๕), หน้า ๓๓๐.

ความรู้ใหม่ที่ทรงได้รับมีลักษณะทับซ้อนกับความรู้หรือความเชื่อเดิมมากกว่าจะแตกหัก เมื่อมองจากการรับรู้และสำนึกในความเป็นรัฐที่มีอาณาเขตชัดเจนแน่นอนของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏในพระราชนิพนธ์ต่างๆจำนวนมาก พระราชดำริหรือในความสำนึกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสะท้อนให้เห็นในพระราชสาส์นหลายฉบับเป็นต้นว่า “พระราชอาณาจักรฝ่ายสยาม คือ แผ่นดินสยามเหนือ ใต้ และดินแดนต่างๆ อยู่เคียงใกล้เป็นที่อาศัยอยู่ของชนชาวประเทศมีเทศภาษาต่างๆ คือ ลาวเวียง ลาวทวน และกัมพูชา มลายูและกะเหรี่ยง ในทิศนั้น ๆ เกือบรอบคอบ”^{๑๑๑}

จากพระราชดำริจะเห็นได้ว่าการพยายามกำหนดอาณาเขตของรัฐสยาม หรือที่ธิดาสาระยาอธิบายว่า กำหนดให้สยามมีอาณาเขตที่แน่นอนในรูปแบบความสัมพันธ์ในโลกตะวันตก เห็นถึงความจำเป็นต้องสร้างสำนึกของเอกภาพ (Sense of Unity) “เจ้าแห่งสยามประเทศ” หรือการสำนึกต่อพื้นที่ตนเองในภูมิศาสตร์สมัยใหม่ แต่จะเห็นได้ว่ารัฐต่างๆ ที่ทรงอ้างเป็นอาณาเขตของพระองค์ต่างมีราชาปกครอง ภายใต้การปกครองของพระองค์ เจ้าแห่งสยามประเทศ แสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำไทยไม่อาจสลัดความคิดเรื่อง “ราชาเหนือราชา” ลงได้

นอกจากนี้ความคิดเรื่องรัฐที่มีอาณาเขตชัดเจนแน่นอนก็ยังเป็น “คลังความรู้” ที่มีลักษณะเป็น “ปัจเจก” มาก ยังไม่กลายเป็นอุดมการณ์หลักของชนชั้นนำ ด้วยกรอบของจารีตชนธรรมนิยมที่ยังเป็นสิ่งสำคัญไม่สามารถเปลี่ยนได้^{๑๑๒} หลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงน้ำหนักของความคิด ความรู้ที่เป็นปัจเจกกับสิ่งที่เป็นกรอบอย่างชนบธรรมนิยมจารีตประเพณี เห็นได้ดังกรณีในสมัยต้นรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๕๖ เจ้าศาลวันแห่งเชียงรุ่งแต่งทูตเชิญสุภอักษรกับต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการ มาขอสวามิภักดิ์ยอมเป็นเมืองขึ้น ทรงพระราชดำริว่า “เมืองเชียงรุ่งเคยขึ้นอยู่กับพม่า มิฉะนั้นขึ้นอยู่กับจีนมาก่อน จะรับไว้เป็นข้าขอบขัณฑสีมา ถ้าพม่าหรือจีนยกกองทัพมาเบียดเบียนเมื่อใด จะแต่งกองทัพไทยไปช่วยป้องกันก็เป็นอันยาก ด้วยหนทางไกลและกันดารยิ่งนัก แต่เจ้าอุปราชและหม่อมมาชัยซึ่งมาอยู่ในกรุงเทพฯ ก็เฝ้าวิงวอนขอให้ช่วยป้องกันเมืองเชียงรุ่ง เพราะฉะนั้นควรจะรับเมืองเชียงรุ่งไว้เป็นข้าขอบขัณฑสีมาหรือไม่ควรรับประการใด ให้เสนาบดีประชุมกันปรึกษาหารือดูแล้วกราบบังคมทูลฯ ความเห็นให้ทรงทราบ เสนาบดีปรึกษากันแล้วทำหนังสือขึ้นทูลเกล้าฯถวายกราบบังคมทูลฯ ว่า “ประเพณีเมืองน้อยมาขอพึ่งเมืองใหญ่อย่าง

^{๑๑๑} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๖๐๑-๖๐๓.

^{๑๑๒} ธิดา สาระยา, ตำนานและการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น, หน้า ๑๐-๑๒.

เมืองเชียงรุ่งมาขอพึ่งกรุงเทพมหานครเช่นนี้ควรต้องรับไว้ถ้าไม่รับก็คิดศัพท์ทราบไป ถึงไหนก็จะเสียพระเกียรติยศในนานาประเทศ”^{๑๑๓}

จากพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่จะไม่เอาเชียงรุ่งเป็นเมืองขึ้นคอยส่งบรรณาการก็เพราะทรงใช้ตรรกะและมองตามความเป็นจริงว่ารักษายาก เนื่องจากใกล้พม่าและจีนหนทางก็กั้นดารเกรงว่าจะรักษาไม่ทัน แต่บรรดาขุนนางกลับทัดทานว่าจะเสียราชประเพณีเสื่อมพระเกียรติยศ ดังนั้นจึงต้องทรงรับเพราะความจำเป็นตามราชประเพณี จะเห็นได้ว่าคลังความรู้ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี ไม่สามารถทำลายกรอบความสัมพันธ์รัฐจาริตที่ผูกพันอยู่กับพระเกียรติยศลงไปได้ สอดคล้องกับข้อสรุปของ นฤมล ชีรวัดน์ ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า” ที่อธิบายว่า “สมเด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีความเห็นว่า ราชประเพณีเป็นสิ่งกีดขวางมิให้พระมหากษัตริย์ ทรงเรียนรู้ความเป็นไปที่แท้จริงของโลกภายนอก”^{๑๑๔} ดังปรากฏหลักฐานเมื่อแรกทรงขึ้นครองราชย์ มีการเปลี่ยนแปลงพระราชประเพณีปฏิบัติบางประการที่เป็นแบบตะวันตกมากขึ้น ทรงลดลักษณะในความเคร่งครัดในจาริตปฏิบัติที่ขัดต่อความรู้สึกของชาติตะวันตก แต่ถึงกระนั้น ก็ตีความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวอยู่บนพื้นฐานของการยอมรับได้ในกลุ่มชนชั้นนำเป็นสำคัญ นั่นคือ การยอมรับในสิ่งที่สอดคล้องกับบริบทของสังคมไทยขณะนั้น เพื่อไม่ให้ขัดกับความรู้สึกของตนเอง และขณะเดียวกันก็แสดงออกให้เห็นว่ายอมรับวิทยาการใหม่ เพื่อเอาใจชาติตะวันตกอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้

แต่ความรู้ใหม่หลายอย่างก็ยังไม่เป็นที่ยอมรับในสังคม เช่น ความรู้ทางดาราศาสตร์ของพระองค์ ที่ทรงสามารถคำนวณเวลาเฉลิมพระชนมพรรษาโดยทางสุริยคติ ซึ่งแต่เดิมการคำนวณแบบไทยใช้เวลาแบบจันทรคติ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตรัสเล่าในพระราชพิธีสิบสองเดือนว่า “ผู้ซึ่งทราบวิชาโหราอยู่ก็จะเข้าใจ ผู้ซึ่งไม่ทราบก็จะบ่นสงสัยไปต่างๆ เห็นเป็นเลื่อนไปเลื่อนมา เพราะนับเชื่อกันจันทรเสียซิมซอบแล้ว จึงโปรดให้ยกการฉลองพระชนมพรรษามาฉลองในวันพระชนมายุบรรจบครบรอบตามจันทรคติ เป็นการออกนอกหน้านอกตา การเฉลิมพระชนมพรรษตามสุริยคติไว้ทำการลับๆ ซ่อนๆ ไม่ต้องบอกเล่าให้ใครรู้ ภายหลังเมื่อเกิดการทำบุญชาติขึ้นแรกๆ ก็ทำกันไปอย่างไทยๆ ทางจันทรคติ เมื่อทรงทราบก็อดไม่ได้จึงแนะนำให้ทำตามสุริยคติ”^{๑๑๕}

^{๑๑๓} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๖๑๐-๖๑๑.

^{๑๑๔} นฤมล ชีรวัดน์, “พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” หน้า ๑๔๕.

^{๑๑๕} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๓), หน้า ๕๕๓.

ความรู้เรื่องดาราศาสตร์และภูมิศาสตร์สมัยใหม่จัดเป็น “คลังความรู้” ของ “ปัจเจกชนชั้นนำ” ชนชั้นนำไทยอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วทรงทราบดีว่าไม่มีรัฐใดสามารถปกครองโลกทั้งโลกได้ มีรัฐอิสระต่าง ๆ มากมาย โลกกลม ไม่เหมือนโลกอุคคคติในไตรภูมิ(พระร่วง)ที่ถูกแยกเป็นความเชื่อมาช้านาน แต่ชนชั้นนำมีความจำเป็นต้องรักษา “ขอบขัณฑสีมา” ที่เป็นความคิดที่ถูกส่งต่อจนกลายเป็นขนบธรรมเนียมจากรุ่นสู่รุ่นที่ต้องรักษา “พระเกียรติยศ” เป็น (Defensive Cakarvatin) ในปริวิตถลอันจำกัด เพื่อรักษา“ความเป็นราชาเหนือราชา” แม้เพียงพื้นที่อันน้อยนิดในแผนที่โลกสมัยใหม่

๓. ผลกระทบความรู้จากตะวันตกต่อโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทย ศึกษาจากตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ โคลงต่างภาษาและหนังสือแสดงกิจจานุกิจ

ผู้วิจัยไม่ได้ปฏิเสธว่าโลกทัศน์แบบกระดุมพี ส่งผลให้ชนชั้นนำไทยมี “ความรู้” หลายเรื่องที่เพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะโลกทัศน์ที่เกี่ยวกับเรื่อง “โลกและจักรวาล” รวมถึงทัศนะที่มีต่อศาสนา ด้านหนึ่งความเปลี่ยนแปลงจากภายในโดยเฉพาะการขยายตัวทางการค้าส่งผลให้ชนชั้นนำมีแนวคิดแบบกระดุมพี ที่มีความคิดเป็นเหตุเป็นผลมองความจริงตามประสบการณ์ตามทัศนะของนิธิและสายชล แต่อย่างไรก็ตาม “ความรู้” หรือโลกทัศน์แบบกระดุมพี กลับไม่สามารถทำลายระบบความสัมพันธ์ในหมู่รัฐจาริต ไม่อาจทำลายฐานะราชาธิราช(พระจักรพรรดิแบบไทยๆ)กับประเทศราช ที่กลายเป็นขนบธรรมเนียมปฏิบัติมาอย่างยาวนานลงได้

ความรู้ที่เพิ่มขึ้นจากประสบการณ์ทางการค้ายังมีจำกัด ตามกรอบความรู้ความเข้าใจของชนชั้นนำแต่ละบุคคล “ความรู้ใหม่” ที่ได้จากกิจกรรมทางการค้า หรือ ความรู้จากชาติตะวันตก อาจกล่าวได้ว่านอกกรอบของสิ่งที่ชนชั้นนำเรียกว่า “โบราณราชประเพณี” และอิตตาของฐานะเจ้าศูนย์กลางที่กลายเป็นมรดกตกทอดจากรุ่นสู่รุ่นดังนั้นเราต้องแยกให้ออกระหว่าง จาริตขนบธรรมเนียมกับความเชื่อของปัจเจกชน ซึ่งหลายครั้งหลายกาลจะไปด้วยกัน และไม่เสมอไปที่เราจะสามารถทำตามความเชื่อของตน โดยไม่คำนึงถึงขนบจาริตประเพณีได้ไม่ว่าในสมัยใด คติจักรพรรดิในสมัยต้นรัตนโกสินทร์กลายเป็น “จาริต” มากกว่าที่จะเป็น “ความเชื่อ” หรือ จุดมุ่งหมายสูงสุด อย่างความคิดเรื่อง “พระโพธิสัตว์” ไม่ได้เป็นความเชื่อที่ก่อให้เกิดแรงผลักดันทางการเมือง อย่างสมัยก่อตั้งอาณาจักรอยุธยา หรือพระราชกรณียกิจของพระเจ้าบาบิโนนง ไม่เพียงเท่านั้นความคิดเรื่องจักรพรรดิในสมัยรัตนโกสินทร์ยังเกี่ยวข้องโดยตรงกับสิ่งที่เรียกว่า “พระเกียรติยศ”

หรือ อัตตาของผู้นำ ที่มีความเป็นจารีตผสมผสานกับการความเชื่อหรือความทะเยอทะยานของแต่ละปัจเจกชน ขนบธรรมเนียมจารีตประเพณีผลักดันให้ “ความรู้ใหม่” จึงอยู่ในรูปแบบของ “คลังความรู้” ปัจเจก สะท้อนความรู้เฉพาะบุคคลออกมาในรูปแบบ “ตำรับ” ต่าง ๆ ไม่ว่าจะป็นวรรณกรรมประโลมโลก หรือวรรณกรรมทางศาสนา แต่หาได้นำมาใช้ในโลกแห่งความเป็นจริงที่มีแบบแผนธรรมเนียมเดิมเป็นกรอบกั้นไว้ทั้งหมดไม่

(ก) ตำรับทำวศรีจุฬาลักษณ์

ความคิดที่ปรากฏในตำรับทำวศรีจุฬาลักษณ์ ในบทความเรื่อง “โลกของนางนพมาศ” จากการศึกษาของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ที่ว่า โลกไม่ได้มีเพียงรัฐใหญ่เพียงรัฐเดียว มิได้มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางของรัฐหรือโลก แต่ประกอบด้วยรัฐใหญ่น้อยมากมายซึ่งมีเขตแดนต่อกันบ้างไม่ต่อบ้าง ขึ้นกันบ้าง ไม่ขึ้นบ้าง ไม่มีรัฐใดเหนือกว่ารัฐอื่นทั้งหมด^{๑๖} โดยนิธิอธิบายว่าโลกทัศน์ของชนชั้นสูงดังกล่าว เกิดจากปัจจัยหลายประการด้วยกัน ไม่ว่าจะป็น ปริมาณการค้า การผลิตเพื่อส่งออก การหลั่งไหลเข้ามาของชาวต่างชาติ ความคิดต่างชาติ โดยเฉพาะวัฒนธรรมตะวันตก อย่างไรก็ตามโลกทัศน์ดังกล่าวอาจไม่ใช่เรื่องใหม่นักในทัศนะชนชั้นนำไทย ดังปรากฏความคิดเรื่องรัฐเอกราชอิสระมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ใน “จารึกวัดจุฬามณี” ที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระกรุณาให้สร้างพระพุทธรูปจำลอง เพื่อประดิษฐานที่วัด จุฬามณี พิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๓ กล่าวถึงการผนวชของบูรพกษัตริย์อย่างสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ตอกย้ำให้เห็นถึงความคิดเรื่องไม่มีรัฐศูนย์กลางที่แท้จริง แต่รัฐเอกราชมากมาย เป็นอิสระต่อกัน “ลุศักราช ๘๒๖ ปีวอ กษัตริย์อันดับนั้น สมเด็จพระรามาชิตีศรีบรมไตรโลกนารถบพิตรเปนเจ้า ให้สร้างอารามจุฬามณีที่จะเสด็จออกทรงมหาภิเนษ กรม ขณะนั้นนเอกราชทั้งสามเมืองคือ พญาล้านช้าง แลมหาราช พญาเชียงใหม่ แลพญาหงสาวดี ชมพระราชศรัทธา ก็แต่งเครื่องอัฐบริขารให้มาถวาย”^{*}

แต่อย่างไรก็ตามความรู้ใหม่ที่ปรากฏในโลกของนางนพมาศ อย่างเรื่อง ปืนใหญ่ ฝรั่งเศส อเมริกัน ในทัศนะผู้วิจัยอาจเป็นเพียงการพยายามแสดงถึง ความรู้ใหม่ในงานประพันธ์ของตน ปัญหาว่าใครเป็นผู้นิพนธ์ตำรับทำวศรีจุฬาลักษณ์ยังเป็นที่ถกเถียงกันอย่างแพร่หลาย

^{๑๖} นิธิ เอียวศรีวงศ์, “โลกของนางนพมาศ,” ใน ปากไก่และใบเรือ, หน้า ๑๕๕.

^{*} ในจารึกวัดจุฬามณี ที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระกรุณาให้สร้างพระพุทธรูปจำลอง เพื่อประดิษฐานที่วัด จุฬามณี พิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๓ มุมมองของชนชั้นนำในสมัยพระนารายณ์ยอมรับว่า แม้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจะเป็นพระมหากษัตริย์องค์หนึ่งที่กษัตริย์อยุธยาทรงยกย่อง โดยเฉพาะเรื่องการพระศาสนา แต่ในขณะนั้น รัฐต่างๆ ในสมัยพระองค์ต่างเป็นเอกราช ต่อกัน ดู “ศิลาจารึกวัดจุฬามณี,” ใน ประชุมพระราชพงศาวดาร ฉบับ กัญจนภิเษก เล่ม ๑, หน้า ๑๕๗.

จะสังเกตว่าเหตุใดถ้าเป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เหตุใดความในตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์จึงบรรยายในทำนองการปฏิเสธสงคราม ซึ่งสวนทางกับพระราชกรณียกิจที่สำคัญในสมัยรัชกาลที่ ๓ โลกทัศน์ของชนชั้นนำในสมัยนั้น(ร.๓)ที่ปรากฏในโลกของนางนพมาศ “การทำสงครามจับเกี่ยวกันไปหลายชั่วอายุคน ผลก็คือการค้าในสองประเทศนั้นก็จะต้องต่ำลงเนื่องจากสงคราม ในทางตรงกันข้ามถ้าพระมหากษัตริย์ “เอกราช” ทั้งสอง ประพฤติตามราชประเพณีก็จะมีไมตรีกัน ความสวัสดิ์ก็จำเริญก็บังเกิดแก่พระมหานคร บ้านเมืองก็บริบูรณ์ไปด้วยสรรพสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ มีเงินและทอง เป็นต้น นรชาติภาษานานาประเทศทั้งปวงก็เล่าลือสรรเสริญพระเกียรติยศ”^{๑๑๖} นิธิ เอียวศรีวงศ์ ตั้งข้อสังเกตว่า การทำสงครามกับประเทศเพื่อนบ้านหลายครั้งหลายหน ตลอดจนความตึงเครียดในความสัมพันธ์กับเพื่อนบ้านเป็นครั้งคราว เพื่อจรรโลงอำนาจของกรุงเทพฯเหนือประเทศราชให้มั่นคง เช่นการปราบหัวเมืองมลายู ความสัมพันธ์กับบริษัทยังกฤชในมลายู ทำให้ยุคต้นรัตนโกสินทร์เป็นยุคที่ประเทศเข้าสู่สงคราม หรืออยู่ในสภาพสงครามบ่อยครั้ง เป็นไปได้อย่างมากว่า การสงครามและความตึงเครียดเหล่านี้้นำความเสียหายมาแก่ผลประโยชน์ของชนชั้นกระฎุมพี-ข้าราชการ เพราะฉะนั้นแทนที่จะมองเห็นการสงครามขยายพระราชอาณาเขตไปในทางขึ้นชมสอดคล้องกับทฤษฎีจักรพรรดิแบบไทย กลับโจมตีการสงครามเช่นนี้และอ้างถึงผลเสียหายในทางเศรษฐกิจอย่างชัดเจน^{๑๑๗} ซึ่งความรู้ที่ปรากฏในโลกของนางนพมาศ อาจเป็นความรู้ปัจเจกที่ต้องการแสดงออกเหนือกรอบของโบราณราชประเพณี อย่างไรก็ตามยังเป็นปัญหามากกว่าตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์นั้นแต่งขึ้นเมื่อใด โดยเฉพาะก่อนหรือขณะหรือหลังสยามทำสงครามใหญ่กับญวน

ในการศึกษาโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยโดยเฉพาะความคิดเรื่องโลกและจักรวาล ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ไม่ควรถูกนำมาเปรียบเทียบกับสมุทภาพไตรภูมิ เมื่อมองในแง่ของจารีตในการเขียนที่ต่างกัน แต่ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์กลับมีส่วนคล้ายคลึงกับเนื้อหาบางส่วนของสมุทภาพฯ คือ การนำความรู้ที่เพิ่มขึ้นมาบูรณาการกับความรู้หรือความเชื่อเดิม ผู้วิจัยมองต่างจาก นิธิ ว่าโลกของนางนพมาศไม่ได้ขัดแย้งกับไตรภูมิ ไตรโลกวินิจลย์ ไม่ได้แตกต่างจากสมุทภาพฯหรือโลกทัศน์ที่แพร่หลายของคนในสมัยรัตนโกสินทร์ แต่เนื้อหาส่วนใหญ่ของตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์อยู่ในสิ่งที่ชนชั้นนำมองว่าอยู่ในโลกประสบการณ์ที่ตนคุ้นเคย อาจกล่าวอย่างเข้าใจง่ายได้ว่าโลกของนางนพมาศไม่ใช่การอธิบายไตรภูมิทั้งหมด แต่อธิบายเพียงโลกประสบการณ์หรือเพียงดินแดนชมพูทวีปอันเพียงจุดเล็กๆในจักรวาลไตรภูมิ ซึ่งไตรภูมิเป็นโลกนอกประสบการณ์ที่ถูกแยกไว้เรียบร้อยแล้วส่งผลให้โลกของนางนพมาศจึงไม่มี เทวดา อสุรกาย สวรรค์ นรก เปรต

^{๑๑๖} นางนพมาศ, หน้า ๒๒๑.

^{๑๑๗} นิธิ เอียวศรีวงศ์, “โลกของนางนพมาศ,” ใน ปากไก่และใบเรือ, หน้า ๔๓๖.

อย่างที่นิธิตั้งข้อสังเกต^{๑๙๖} โลกของนางนพมาศจึงเป็นโลกที่ห่างไกลจากโลกในอุดมคติ เป็นโลกที่มีพื้นฐานอยู่บนความเป็นจริง ตามสายตาและประสบการณ์ของสมัยผู้แต่งมีชีวิตอยู่ ก็ด้วยโลกของนางนพมาศเป็นเพียงส่วนเล็กน้อยหนึ่งในไตรภูมิหรือโลกประสบการณ์ ไม่ใช่ไตรภูมิทั้งหมดซึ่งถูกจัดให้เป็นความเชื่อที่ไม่สามารถพิสูจน์ได้ และถูกแยกออกจากโลกประสบการณ์มาช้านานดังปรากฏในสมุทภาพไตรภูมิโบราณ

ปัจจัยดังกล่าวส่งผลให้นิธิอธิบายว่า “ผู้แต่งได้ใช้เนื้อที่จำนวนหนึ่งในการพรรณนาโลกโดยอาศัยโครงร่างของการบรรยายโลกภูมิแบบโบราณ แต่กลับเสนอโลกอีกชนิดหนึ่งซึ่งแตกต่างเป็นตรงกันข้ามกับโลกภูมิตามความเชื่อของคนไทยโบราณ”^{๑๙๗} นิธิยังอธิบายต่อว่า “ผู้แต่งเริ่มด้วยการแบ่งโลกออกเป็นสามส่วน โดยอ้างว่าเป็นการแบ่งของโบราณจารย์ คือ ชมพูทวีป ที่อยู่นอกชมพูทวีปเรียกว่าปัจฉิมประเทศ และบรรดาเกาะต่างๆที่เป็นบริวารของเกาะลังกา (กล่าวอีกนัยหนึ่งคือดินแดนที่จากไกลจากดินแดนทั้งด้วยมีสมุทรคั่น) กับเกาะลังกาเอง รวมเรียกว่า สิงหลประเทศ วิธีการแบ่งโลกเช่นนี้อิงหลักเทวมิกถาคอยู่เหมือนกันกล่าวคือ เทวมิกถากล่าวว่า ในชมพูทวีปประกอบด้วยมัชฌิมประเทศและปัจฉิมประเทศ แต่ความแตกต่างกันนั้นสำคัญกว่าและควรสังเกตไว้ นางนพมาศไม่ได้กล่าวถึงทวีปอีกสามทวีปที่เหลืออย่างที่กล่าวในเทวมิกถา โลกของนางนพมาศไม่มีศูนย์กลาง คือ ไม่มีทั้งเขาพระสุเมรุ ไม่มีต้นชมพู(น่าจะหมายถึงต้นหว่า) ไม่มีโพธิบัลลังก์เป็นศูนย์กลาง ดังเช่นในไตรภูมิโลกวินิจัย^{๑๙๘}

จากคำอธิบายของนิธิข้างต้นจะเห็นได้ว่า นิธิตั้งข้อสงสัยต่อโลกทัศน์แบบใหม่ที่ปรากฏในคำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ว่าอธิบายตาม โครงสร้างไตรภูมิแต่อธิบายต่างไปจากไตรภูมิ ดังที่กล่าวมาแล้วการแยกโลกอุดมคติออกจากโลกประสบการณ์น่าจะมีก่อนหน้าคำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ดังปรากฏในสมุทภาพไตรภูมิ ซึ่งนิธิก็ยอมรับว่าความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวไม่ได้เป็นของใหม่ชนิดที่ไม่มีร่องรอยในวรรณกรรมยุคก่อนหน้าเอาเสียเลย โดยนิธิยกตัวไตรภูมิโลกวินิจัยซึ่งแสดงออกถึงทัศนะของชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๑ ที่มีต่อโลกและจักรวาล เช่นเรื่องการเปลี่ยนศูนย์กลางของจักรวาลจากเขาพระสุเมรุ มาเป็นโพธิบัลลังก์เพื่อให้สอดคล้องกับคติธรรมิกราชาธิราช(พระโพธิสัตว์)ที่ชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ ๑ ต้องการจะเน้น^{๑๙๙} และความรู้ใหม่ดังกล่าว เป็นเพียงความรู้อีกอย่างหนึ่ง ไม่ใช่สิ่งที่ไปแทนความรู้เก่ามีลักษณะประนีประนอมซึ่งเป็นธรรมดาของระยะเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์^{๒๐๐}

^{๑๙๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๗.

^{๑๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๐.

^{๑๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๑.

^{๑๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๔.

^{๒๐๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๘.

ด้วยเหตุที่มีการพยายามแยกโลกในอุดมคติอย่างภาพรวมของไตรภูมิ กับโลกประสพการณ์ เช่น แผนที่โบราณที่ปรากฏอยู่ในสมุดภาพไตรภูมิ โลกของนางนพมาศจึงไม่กระทบกระเทือนความเชื่อเดิมอย่างแตกหัก เพราะเป็นที่ทราบกันว่าสาเหตุที่โลกของนางนพมาศไม่มี พรหม เทวดา เปรต อสุรกาย นิรยะ หรือ เขาพระสุเมรุ ก็เนื่องมาจากโลกของนางนพมาศเป็นโลกประสพการณ์เช่นเดียวกับแผนที่โบราณในสมุดภาพไตรภูมิ และเป็นเพียงส่วนหนึ่งของชมพูทวีป อยู่ในชมพูทวีป ที่เป็นเพียงจุดเล็กน้อยของมหาจักรวาลอย่างไตรภูมิ ความคิดเรื่อง เทวดา เปรต ไม่ได้เป็นสิ่งที่ชนชั้นนำไทยในรัชกาลที่ ๓ หรือ ๔ ปฏิเสธ ดังสังเกตได้จากพิธีกรรมต่างๆและพระราชดำริของกษัตริย์ ต่อสิ่งมีชีวิตในภพต่างๆ แต่ความรู้ดังกล่าวถูกจัดให้อยู่นอกเหนือจากโลกประสพการณ์ เป็นความเชื่อที่ไม่ต่างไปจากการมีอยู่ของพระพุทธเจ้า

(ข) โคลงต่างภาษา

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯให้จารึกความรู้ในด้านต่างๆของสยามจำนวนมากอย่างจารึกวัดพระเชตุพนฯ จุดเด่นที่สำคัญของจารึกวัดพระเชตุพนฯมีความแปลกกว่าจารึกอื่นตรงที่เป็นการประกาศ “วิชาความรู้ หรือศาสตร์ต่างๆ” ให้แก่สาธารณชน แตกต่างจากจารึกบุญหรือจารึกประกาศชัยชนะทั่วไปของพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้การที่สมัยโบราณถือว่าความรู้เป็นทรัพย์สมบัติที่ต้องหวงแหนรักษาเก็บไว้เป็นความลับ การนำความรู้ที่เคยเก็บไว้อ่านกันในที่ส่วนตัวของบางกลุ่ม มาเปิดเผยให้อ่านในที่สาธารณะอย่างในวัด ก็ยังทำให้จารึกวัดพระเชตุพนฯมีสถานะความพิเศษยิ่งขึ้น^{๑๔๔}

วิชาความรู้ต่างๆที่ปรากฏในจารึกวัดพระเชตุพนฯ เป็นที่น่าสังเกตว่ามีคำรับอย่างหนึ่งที่แสดงถึงภูมิความรู้ของชนชั้นนำไทยที่มีต่อชาติต่างๆในโลก ดังปรากฏใน “โคลงต่างภาษา” แสดงให้เห็นสิ่งที่เรียกว่า “คำรับ” หรือ “คลังความรู้” ของชนชั้นนำไทยเกี่ยวกับชาวต่างชาติที่ชาวสยามรู้จักแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา อาทิ สิงหนพ กะเหรี่ยง อาฟริกัณ อิตาลีเยน ฝรั่งเศส ยี่ปุ่น อินคู อาหรับ จีน เขมร ฯลฯ ทวีศักดิ์ เผือกสม อธิบายว่า “โคลงต่างภาษา” คือชุมนุมงานเขียนเกี่ยวกับคนต่างชาติภาษาต่างๆ ที่ชนชั้นนำสยามรู้จักสนใจ และรู้สึกลำคัญพอที่จะบรรจุเข้ามาในความรู้ของตนที่ประกาศออกมาอย่างเชื่อมั่นส่งผ่านต่อสาธารณชน^{๑๔๕} โคลงแต่ละชุด (แต่ละชาติภาษา) ประกอบด้วยโคลง ๒ บท อธิบายถึงลักษณะเอกลักษณ์ของแต่ละชาติภาษา โดยพูดถึงการแต่งกาย(ลักษณะเสื้อผ้า เครื่องประดับ ทรงผม) รูปร่างเชิงกายภาพ (ผิวดำ ผมหยิก ผิวขาว) ความสามารถเฉพาะ (เชี่ยวชาญการเดินเรือ การเดินป่า) ความเชื่อ/ศาสนา (คริสต์ พุทธ

^{๑๔๔} ทวีศักดิ์ เผือกสม, “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑,” หน้า ๑๐๕.

^{๑๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖.

อิสลาม) ถิ่นฐานภูมิประเทศที่อยู่อาศัยและภูมิอากาศ (เช่น หิมะตกในปีเตอร์เบอร์ก)^{๑๕๖} โดย ทวีศักดิ์ ถึงกับให้คำจำกัดความกับงานชิ้นนี้ว่าเป็นงานเขียนชาติพันธุ์วรรณนา (Ethnography)^{๑๕๗} ในขณะที่กาญจนาภรณ์ ขยก่องว่า โคลงต่างภาษาคือการแสดงถึงความรู้ทางด้านภูมิศาสตร์ของ ชนชั้นนำไทยในช่วงรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นตำราภูมิศาสตร์เล่มใหญ่เล่มแรกของ ไทย^{๑๕๘}

ผู้วิจัยมีฉันทาคติเช่นเดียวกับทวีศักดิ์ที่ว่า “โคลงต่างภาษา” ทำให้สามารถเข้าใจถึงการ ขยายตัวของความรู้เกี่ยวกับโลกหรือพื้นที่ผิวโลก ที่อาจมาจากคำบอกเล่าของนักเดินทาง^{๑๕๙} ไม่ใช่ ประสบการณ์ตรงทั้งหมด แม้ไม่ไปไกลถึงขนาดสำนักต่อพื้นที่ของตนเองในภูมิศาสตร์สมัยใหม่ หรือ สำนักในเรื่องเส้นแบ่งเขตแดน (Border Line) อย่างชนชั้นนำสมัยต่อมา แต่ “โคลงต่าง ภาษา” ก็แสดงให้เห็นถึง การเผยแพร่ “ตำรับ” ความรู้ เกี่ยวกับ โลกประสบการณ์ ไปสู่ในระดับ สามัญชน ซึ่งไม่ได้มีจุดมุ่งหมายต่างไปกับ (แผนที่โบราณ) ที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิเท่าใดนัก จะเห็นได้ว่าความคิดเรื่องโลกทัศน์ในไตรภูมิของสังคัมไทย มีลักษณะที่คลี่คลายกับความรู้ใหม่ มากกว่าที่จะแตกหัก สังคัมไทยมีการปูพื้นฐานต่อสิ่งที่เรียกว่า(ความรู้ตามประสบการณ์) มาโดย ตลอด

(ค) หนังสือแสดงกิจจานุกิจ

ในบทความเรื่อง “ความเปลี่ยนแปลงของพุทธศาสนาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์” ของ สายชล วรรณรัตน์ อธิบายว่า ผลของการขยายตัวทางการค้ากับต่างประเทศ และการผลิต เพื่อขายทำให้ชนชั้นนำให้ความสำคัญแก่ชีวิตในโลกนี้มากขึ้น “มนุษยภูมิ” มีความสำคัญ กว่าภพภูมิอื่น ๆ ในไตรภูมิจนผู้นำทางภูมิปัญญาบางคนไม่สนใจภูมิอื่น ๆ อีกต่อไป และ เมื่อความรู้เรื่องโลกกลมจากตะวันตกแพร่เข้ามา ก็ถึงกับละทิ้งความเชื่อเกี่ยวกับไตรภูมิ โดยให้เหตุผลว่าไม่ใช่คำสอนของพระพุทธเจ้า ดังปรากฏในหนังสือกิจจานุกิจของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์^{๑๖๐} เกรก เจ.เรโนลส์ ได้เสนอว่าความรู้ในหนังสือแสดงกิจจานุกิจ เป็นหลักฐานแสดงให้ถึงความเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาในการรับความรู้แบบใหม่ ที่ สามารถให้คำอธิบายระบบความรู้ของไทยขึ้นแทนความรู้แบบไตรภูมิ ซึ่งถือเป็น

^{๑๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖.

^{๑๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕.

^{๑๕๘} กาญจนาภรณ์, ภูมิศาสตร์วัคโพธิ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บำรุงสาสน์, ๒๕๑๖), หน้า ๑๑๕-๑๑๖.

^{๑๕๙} ทวีศักดิ์ เผือกสม, “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๐,” หน้า ๑๑๑.

^{๑๖๐} สายชล วรรณรัตน์, “ความเปลี่ยนแปลงของพุทธศาสนาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์,” หน้า ๔๘.

การปิดฉากของโลกทัศน์แบบไตรภูมิ และเริ่มต้นโลกทัศน์ใหม่ที่เป็นเหตุเป็นผลแบบ ตะวันตก^{๑๕๐}

แต่จากการศึกษาของผู้วิจัยกลับมองต่างออกไป ชนชั้นนำอย่างเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค) ที่แสดงออกทางความคิดของท่านผ่านผลงานชิ้นสำคัญ อย่าง “กิจจานุกิจ” เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ไม่ได้ปฏิเสธความคิดในไตรภูมิโดยสิ้นเชิง แต่สิ่งที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ปฏิเสธคือ “บางส่วน” ของไตรภูมิ โดยเฉพาะเรื่อง “โลกัณฐาน” หรือรูปร่างลักษณะของโลกหรือจักรวาล แต่สาระสำคัญของไตรภูมิอย่างเรื่อง “กรรม” อันนำไปสู่ภพภูมิต่างๆ ไม่ได้ถูกปฏิเสธแต่อย่างใดเพราะถือเป็นคำสอนสูงสุดทางศาสนา

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้แสดงว่า ไม่ได้ปฏิเสธอุดมคติสูงสุดในพุทธศาสนาคือพระนิพพานแต่อย่างใด รวมทั้งเรื่องสำคัญหลายเรื่องไม่ว่าจะเป็นในเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรม ที่นำมาอธิบายแจกแจงอย่างละเอียดแม้กรรมที่ให้ผลหลังจากตายไปแล้ว การสนับสนุนเรื่องการตายแล้วเกิดด้วยการยกหลักฐานมาสนับสนุนว่าอาจจะเกิด เรื่องนรกสวรรค์ก็มีการยกหลักฐานมาสนับสนุนว่าอาจจะมี เป็นต้น เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้มีทัศนะต่อการนับถือศาสนาแบบต่างๆกันไปต่างจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โดยเน้นให้ใช้ปัญญาไตร่ตรองดูว่าควรจะนับถือศาสนาอันด้วยเหตุใด แต่ต่างกันตรงที่เป็นการเปรียบเทียบกับศาสนาอื่น ไม่ใช่การเปรียบเทียบระหว่างผู้ที่นับถือศาสนาด้วยกัน แม้เนื้อความในหนังสือจะมีหลายตอนที่สื่อให้เห็นว่าท่านผู้แต่งจะโน้มไปในทางที่เชื่อคิดตายแล้วเกิดก็ตาม แต่ก็ไม่ถึงกับที่ท่านจะยืนยันมั่นคงปิดช่องแก่ผู้ที่เชื่อว่าตายแล้วสูญ “ข้าพเจ้าปรารถนาจะให้ท่านแสวงหาความที่ถูก หนทางที่จะไปในประะโลกย์น่าประะปฏิบัติไม่ให้ผิดได้ความชื่นใจทั้งสองอย่างว่า ถ้าประะโลกย์ข้างน่ามีตาย แล้วเกิดอีกจะได้ชื่นใจในทางโลกย์น่ามีอย่างหนึ่ง ถ้าประะโลกย์เบื้องน่ามีตายแล้วสูญกันก็จะได้ความชื่นใจในปัจจุบันชาตินี้ที่ตัวได้ทำความดีไว้ ถึงนักปราชญ์ก็ไม่ติเตียนเราได้”

นอกจากนี้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ยังอธิบายว่า ความรู้เรื่องภูมิศาสตร์และดาราศาสตร์นั้นเป็นความรู้ที่ไม่เกี่ยวกับศาสนา โลกัณฐานหรือจักรวาลที่ปรากฏในไตรภูมินั้น เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ อธิบายว่าแท้จริงแล้ว ไม่ใช่คำสอนที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์คำสอนทางพุทธศาสนาไม่ใช่คำสอนของพระพุทธเจ้า^{๑๕๑} นอกจากนี้ยังพยายามอธิบายว่าแท้จริงแล้ว พระพุทธเจ้าทรงสอนว่าโลกกลม ดังที่เทศนาว่า “วัตตะโกโลโก อธิบายว่าโลกย์เวียน ก็ผู้ที่ไม่รู้อธิบายดั่งนั้นก็เข้าใจว่าพระอาทิตย์พระจันทร์หมุนเวียนรอบพิภพ”^{๑๕๒} แต่เหตุที่

^{๑๕๐} Reynold, *Buddish Cosmology*, p. 217.

^{๑๕๑} Alabaster, *The Modern Buddhist*, p.18.

^{๑๕๒} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *หนังสือแสดงกิจจานุกิจ*, หน้า ๑๐๐.

พระพุทธเจ้าไม่เทศนาเกี่ยวกับเรื่องนี้เพราะเห็นว่า ความรู้เรื่องโลกสัจจธรรมนั้นไม่ใช่หนทางแห่งการดับทุกข์ คือไม่ก่อให้เกิดมรรคผลในทางธรรม ยังเป็นความรู้ที่ “ผิดกับคำไตรภูมิโลกยัสนฐานที่เขาถือมาแต่โบราณ”^{๑๕๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ให้เหตุผลว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเห็นว่าการสอนความรู้ที่ไม่เกี่ยวกับมรรคผลแห่งนิพพานธรรม และยังขัดแย้งกับความเชื่อของผู้คนจำนวนมากจะทำให้ “เสียเวลาที่พระองค์จะสั่งสอนสรรพสัตว์”^{๑๕๕} ดังนั้นเมื่อมีผู้มาถามเกี่ยวกับเรื่องนี้พระองค์ก็จะไม่ตอบ(อพยากตปัญหา)^{๑๕๖}

จะเห็นได้ว่าความคิดที่ปรากฏในหนังสือกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มีลักษณะบูรณาการความรู้เดิมกับความรู้ใหม่ที่ได้รับจากตะวันตกมากกว่าจะแตกหัก และเป็นการพยายามหาคำอธิบายที่มีอยู่แล้วในพุทธศาสนา การเข้ามาของความรู้ใหม่จากตะวันตก ไม่ใช่เรื่องที่คนในสังคมขณะนั้นจะรับไม่ได้เสียทั้งหมด พุทธศาสนามีคำอธิบายให้กับความรู้ตะวันตกดังกล่าวว่า “เป็นความจริง” ที่มีอยู่แล้วในธรรมชาติ แต่พระพุทธเจ้าเห็นว่าไม่มีประโยชน์เลยไม่ทรงสอน จะเห็นได้ว่าการแยกความรู้ทางโลกออกจากความรู้ทางธรรม มีอยู่แล้วในคำสอนของศาสนา ความรู้ทางโลกเป็นสิ่งที่ไม่สำคัญเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาและเป็นอนิจจัง ได้ทำให้การรับความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตกเป็นไปได้โดยไม่ก่อให้เกิดการแตกหักกับความรู้ที่มีอยู่แต่เดิม วิทยาการสมัยใหม่ถูกจัดให้เป็นความจริงในธรรมชาติตามแนวพุทธศาสนา ในขณะที่สวรรค์-นรกไตรภูมิของ พุทธถูกจัดให้เป็น faith (ความศรัทธา) อันเป็นเรื่องที่อธิบายไม่ได้ ไม่ต่างไปจาก สวรรค์-นรกของคริสตศาสนา

นอกจากนี้จากการศึกษาของผู้วิจัยยังพบว่า ความรู้ในกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ บางเรื่อง การโคจรของดวงอาทิตย์ สอดคล้องกับ ความรู้ที่ปรากฏในสมุทภาพไตรภูมิ คือ โลกหมุนรอบดวงอาทิตย์(หรืออาทิตย์หมุนรอบโลก) เดือนละราศี ซึ่งแสดงให้เห็นว่าความรู้บางอย่างที่คิดว่าเป็นเรื่องใหม่ในสังคม กลับเป็นที่เข้าใจได้ของชนชั้นนำและประชาชนมาอย่างยาวนาน

อาจสรุปได้ว่าความเสื่อมของความคิดเรื่องไตรภูมิโลกสัจจธรรมของชนชั้นนำไทยในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๓-๔ ที่ปรากฏในกิจจานุกิจ หรือ คำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ไม่ต่างจากความเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ที่ปรากฏในสมุทภาพไตรภูมิโลก คือ มีลักษณะคลี่คลายจากพัฒนาการที่ต่อเนื่องและยาวนาน มันคือการช้อนทับความรู้ใหม่ในโลกแห่งความรู้เดิม ชนชั้นนำขณะนั้นปฏิเสธความเชื่อเรื่องภูเขาพระสุเมรุ แม่น้ำสี่พันดร กำแพงจักรวาล อย่างชัด

^{๑๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕.

^{๑๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๑๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๒.

แข็ง แต่ใครจะกล้ายืนยันว่าความเชื่อเรื่อง นรก สวรรค์ หรือนิพพานจะหมดไป “ความรู้ใหม่ไม่ได้มาแทนที่ความรู้เดิม” แต่กลับมาซ้อนทับความรู้เดิมแบบค่อยเป็นค่อยไป อันเป็นลักษณะพลวัตโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยมาตั้งแต่สมัยโบราณ เนื่องด้วยพัฒนาการความรู้ความคิดเรื่องโลกและจักรวาลของชนชั้นนำไทยมีมายาวนาน ความคิดเรื่องรัฐเอกราช ขึ้นแก่กันบ้าง ไม่ขึ้นกันบ้าง อยู่ชยาหรือรัตนโกสินทร์ ไม่ได้เป็นศูนย์กลางโลก ไม่มีเขาพระสุเมรุ ผู้นำรัฐไม่ได้เป็นจักรพรรดิแห่งจักรวาล ในโลกแห่งความเป็นจริง เป็นความคิดที่มีการยอมรับมาช้านาน นรก สวรรค์ พรหม ถูกจัดให้เป็นความเชื่อที่อยู่ นอกเหนือโลกประสพการณ์ ดังปรากฏการแยกโลกประสพการณ์ และความเชื่อออกจากกัน ในสมุทภาพไตรภูมิ นอกจากนี้ยังมีลักษณะบูรณาการมากกว่าจะแตกหัก ดังปรากฏว่า ในแผนที่โบราณหรือโลกประสพการณ์ มีการสอดแทรกเรื่องชาดก หรือความเชื่อในแผนที่โบราณหรือโลกประสพการณ์ เพื่อเป็นการยืนยันความเชื่อของตนว่าเคยเกิดขึ้นจริงในโลกประสพการณ์ การเข้ามาของความรู้ใหม่จากตะวันตกโดยเฉพาะเรื่องโลกและจักรวาล จึงไม่ได้เกิดความแตกหักทางความคิดในหมู่ชนชั้นนำไทยมากนัก

ฉ. ความคลี่คลายแนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทย

จะเห็นได้ว่าผลของสนธิสัญญาอันดาโบไม่ได้ส่งผลแตกหักต่อระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต นอกจากนี้ผลของสงครามอังกฤษ-พม่า ยังส่งผลให้สยามไม่ต้องคอยระแวดระวังการรุกรานจากพม่าเช่นในอดีต เปิดโอกาสให้ชนชั้นนำไทยสามารถรื้อฟื้นฐานะพระจักรพรรดิในดินแดนที่ตนกำหนดปริมณฑลทางมาช้านานอำนาจอย่าง เขมร และจัดการกับญวนรัฐที่เข้ามาแทรกแซงในประเทศราชที่สยามอ้างสิทธิมาตั้งแต่ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ อย่างไรก็ตามชนชั้นนำไทยต้องยอมถูกจำกัดพระราชอำนาจและผลประโยชน์ในประเทศราชมลายูลง เพื่อแลกกับการเปิดศึกกับเขมรและญวน

จากกรอบระยะเวลาที่ผู้วิจัยศึกษาถึง พ.ศ. ๒๓๕๔ ความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราช “แบบไทยๆ” ของชนชั้นนำ โดยเฉพาะความคิดเรื่องราชาเหนือราชาในปริมณฑลทางอำนาจก็ยังคงปรากฏอยู่ สาเหตุสำคัญมาจากการที่ในกรอบระยะเวลาดังกล่าว ระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตไม่ได้ถูกทิ้งปัดจายในภายนอกทำลายลงสิ้นเชิง แต่เป็นเพียงปรากฏการณ์สั้นคลอนในหมู่รัฐต่างๆในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต ฐานะของจักรวรรดินิยมอังกฤษไม่ได้แตกต่างเจ้าปริมณฑลอื่น ที่พยายามกำหนดปริมณฑลซ้อนทับปริมณฑล

ของสยามหรือพม่า แต่วัตถุประสงค์ “หลัก” แตกต่างกันในเรื่องของ “ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ” และ “เรื่องของพระราชอำนาจ” แต่จักรวรรดินิยมตะวันตกที่เข้าแทรกแซงทางการเมืองเจ้าปริมณฑลในภูมิภาคอย่างสยามและพม่า ก็ให้ผลไม่แตกต่างปรากฏการณ์ในหมู่รัฐจารีตต่างๆ ซึ่งส่งผลให้เหล่าประเทศราชในหมู่รัฐจารีตอาศัยโอกาสที่เจ้าปริมณฑลถูกคุกคามปฏิเสธอำนาจเจ้าปริมณฑล ดังกรณี เวียงจันทน์ ไทรบุรี ที่เกิดขึ้นกับสยามหรือ ไข่ หรือ มณีปุระ ที่เกิดกับ พม่า

ความคิดเรื่องพระจักรพรรดิ “ราชาเหนือราชา” ไม่ได้เป็นเพียงอุดมคติหรืออุดมมุ่งหมายทางการเมืองของชนชั้นนำไทยในสมัยรัตนโกสินทร์เท่านั้น แต่ความคิดเรื่อง “ราชาธิราช” หรือ “จักรพรรดิราชแบบไทยๆ” ได้กลายเป็นขนบธรรมเนียมที่ชนชั้นนำยึดถือปฏิบัติมาอย่างยาวนานจนไม่สามารถปฏิเสธได้ แม้ไม่เชื่อหรือไม่ศรัทธาคำความคิดดังกล่าวก็ตาม แต่เนื่องด้วยเป็นสิ่ง “จำเป็น” ที่สำคัญในการรักษาระบบการเมืองแบบจักรวรรดิสำหรับผู้นำปริมณฑล และความจำเป็นของประเทศราชได้ปกครองที่จำเป็นต้องปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ธรรมเนียมของผู้ปกครอง

“จักรพรรดิแบบไทยๆ” ไม่ได้ตรงตามพระจักรพรรดิในอุดมคติมาตั้งแต่ต้น แต่มีการเลือกลักษณะพระจักรพรรดิในอุดมคติมาปรับใช้ให้เหมาะสมกับสถานการณ์บ้านเมืองหรือแม้แต่ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ โดยให้ความสำคัญกับเรื่องของความมั่นคงเป็นหลัก ปัจจัยภายในอย่างการขยายตัวทางเศรษฐกิจอันส่งผลให้ชนชั้นนำไทยมีความคิดแบบกระฎุมพี จาก การศึกษาของ นิธิ หรือ สายชล ซึ่ง ผู้วิจัย ก็ได้เพิ่มเติมเรื่อง ของ การสงคราม ธรรมชาติของมนุษย์ที่สามารถเรียนรู้ได้ตามประสบการณ์ และ ระบบรัฐบรรณาการกับจีน เข้าไปในปัจจัยภายใน ในด้านหนึ่ง ทำให้ชนชั้นนำได้เรียนรู้จักความคิดเรื่องโลกและจักรวาลมากขึ้น แต่ความรู้ดังกล่าวยังมีลักษณะเป็น “ปัจเจก” ที่ไม่อาจสามารถทำลายกรอบหรือธรรมเนียมประเพณีปฏิบัติในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต อย่างเรื่อง “พระจักรพรรดิ” หรือ “ราชาธิราช” ลงได้

เช่นเดียวกันกับการศึกษาของ ชงชัย วินิจจะกูล ที่อธิบายว่า ปัจจัยภายนอก อย่างความรู้จากตะวันตกในเรื่อง ภูมิศาสตร์ หรือ ดาราศาสตร์ ส่งผลกระทบอย่างมากต่อโลกทัศน์แบบไตรภูมิของชนชั้นนำไทย แต่การศึกษาของผู้วิจัยกลับพบว่า “ความรู้จากภายนอก” หรือ “ความรู้จากตะวันตก” ของชนชั้นนำไทย ก็มีความสำคัญไม่ต่างไปจากความรู้ที่เกิดจากภายใน คือ มีลักษณะ “ความรู้ปัจเจก” (Individual Knowledge) และไม่สามารถทำลายกรอบประเพณีบางอย่าง เช่น เรื่อง พระจักรพรรดิราชได้เช่นกัน

ผลของการที่สยามต้องถูก การกำหนดเส้นแบ่งเขตแดน (borderline) จากผลสงครามพม่า-อังกฤษครั้งที่ ๒ (พ.ศ.๒๓๕๕-๒๓๕๖) ที่ทำให้พม่าต้องสูญเสียดินแดนตอน

ใต้ของกลุ่มแม่น้ำอิระวดีทั้งหมด อันได้แก่ เมาะตะมะ (Mataban) หงสาวดี (Pegu) ย่างกุ้ง และพะสิม (Bassein) ทั้งหมด นี้ภายหลังได้ถูกผนวกรวมเป็นมณฑลพะโค (The Province of Pegu) ขึ้นตรงกับรัฐบาลอังกฤษที่อินเดีย^{๑๕๓}

ผลของสงครามครั้งนั้นทำให้เกิดการกำหนดเส้นแบ่งพรมแดนแบ่งเขตอำนาจของ ราชสำนักอังวะกับรัฐบาลอังกฤษอย่างตายตัว ซึ่งมีชื่อรู้จักต่อมาว่าเส้นมยเดี (Myede) ซึ่ง ลากเชื่อมแนวตะวันออกสู่ตะวันตก หรือแดนกระเหรี่ยง (Karenni) ผ่านตอนเหนือของ เมืองตองอู (Toungoo) ในลุ่มน้ำสะโตง (Sittang) และผ่านตอนเหนือของมยเดีในลุ่มอิระ วดี ออกสู่แดนอะระกัน^{๑๕๔}

สุเนตร ชุตินธรานนท์ อธิบายว่า คติการแบ่งเขตแดนโดยยึดเส้นสมมติบนแผนที่ เป็นเกณฑ์นี้นับเป็นการทำลายระเบียบโครงสร้างในการกำหนดปริมณฑลทางอำนาจเดิม ที่ พัฒนาขึ้นในกรอบจารีตความสัมพันธ์ระหว่างรัฐโบราณ ที่เน้นความผูกพันระหว่างกษัตริย์ ผู้เป็นใหญ่ที่ราชธานีกับเจ้าหัวเมืองประเทศราชลงโดยสิ้นเชิง ในแบบแผนอันพึงมีใหม่นี้ “ขอบเขต” หรือ “ปริมณฑลแห่งอำนาจ” ของกษัตริย์ไม่ได้ถูกกำหนดที่ความสัมพันธ์ส่วนบุคคลอันจะพึงมีกับเจ้าประเทศราชซึ่งยึดหยุ่นได้ตามกำลังพระบารมี แต่ถูกกำหนดด้วย เส้นสมมติที่จำลองขึ้นจากสภาพทางกายภาพของสภาพภูมิประเทศจริงตามทิศทางขยาย อำนาจของเจ้าอาณานิคมตะวันตก กล่าวได้ว่ากติกากำหนดปริมณฑลแห่งอำนาจ ใหม่ ภายใต้อาณานิคมการค้าเมืองขึ้นในแดนพม่า และภูมิภาคอื่นของโลกเอเชียเป็น จุดเริ่มต้นของจุดจบของคติการขยายอำนาจ และยอมรับอำนาจกษัตริย์อันมีฐานะเยี่ยงพระ จักรพรรดิราชที่ปฏิบัติสืบทอดมาหลายช่วงสมัยในพื้นที่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ลง โดยเด็ดขาด^{๑๕๕}

แต่ผู้วิจักษณ์มองต่างออกไปว่า ผลของการกำหนดเส้นแบ่งเขตแดน ไม่ได้ทำให้เกิดจุดสิ้นสุดของความคิดเรื่อง “ราชาธิราช” แต่กลับเป็นผลทำให้เกิดแรงปฏิกิริยาของชน ชันนำไทย ที่จะกำหนดปริมณฑลทางอำนาจของตน ตามความคิดภูมิศาสตร์ของตะวันตก เพื่อรักษาฐานะเจ้าเหนือประเทศราชไว้ดังปรากฏในพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “พระราชอาณาจักรฝ่ายสยาม คือ แผ่นดินสยามเหนือ ใต้ และ ดินแดนต่าง ๆ อยู่เคียงใกล้เป็นที่อาศัยอยู่ของชนชาวประเทศมีเทศภาษาต่าง ๆ คือ ลาว

^{๑๕๓} D.E.G. Hall, *Burma*, p. 112-114. อ้างถึงใน สุเนตร ชุตินธรานนท์, *บูรณอนง(กะขอดินนรธา) กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย*, หน้า ๘๕.

^{๑๕๔} D.E.G. Hall, *Burma*, p. 114. อ้างถึงใน สุเนตร ชุตินธรานนท์, *บูรณอนง(กะขอดินนรธา) กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย*, หน้า ๘๕.

^{๑๕๕} สุเนตร ชุตินธรานนท์, *บูรณอนง(กะขอดินนรธา) กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย*, หน้า ๘๕.

เฉียง ลาวกาว และกัมพูชา มลายูและกะเหรี่ยง ในทีศนั้น ๆ เกือบรอบคอบ”^{*} ที่ยังไม่สามารถสลักฐานะราชาเหนือราชอาณาจักรออกไปได้ หรือแม้แต่ปฏิกริยาจากชนชั้นนำพม่า ที่พยายามรักษาปริมณฑลทางอำนาจของตนอย่างดินแดนสิบสองปันนา ดังจะเห็นได้ว่าพระเจ้ามินดงหลังจากเลิกทัพกับอังกฤษ ก็รีบส่งกองทัพไปรักษาเชียงตุงเชียงรุ่ง ใน พ.ศ. ๒๓๙๖ เมื่อราชสำนักสยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวส่งกองทัพขึ้นไปบูรณ^{๒๐๐}

ผู้วิจัยมีความเห็นว่าคติจักรพรรดิในชนชั้นนำไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ที่ผู้วิจัยให้น่าหนักในฐานะจารีตประเพณีธรรมเนียมปฏิบัติในระบอบความสัมพันธ์รัฐจารีต มากกว่าจะเป็นอุดมคติของปัจเจกบุคคล ยังมีบทบาทสำคัญของหน้าประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไปจนกว่าฐานะเจ้าปริมณฑลและเจ้าประเทศราชสิ้นสุดลง เมื่อสยามต้องเสียดินแดนประเทศราชให้กับจักรวรรดินิยมตะวันตก รวมถึงการที่ “พม่าเสียเมือง” ให้แก่อังกฤษ และ เวียดนาม เขมร ลาว ต้องตก เป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส

เริ่มจากการล้มราชบัลลังก์พม่าและเนรเทศพระเจ้าธีบอมินทร์ (Tribaw พ.ศ. ๒๔๒๑-๒๔๒๘) และพระมเหสี คือ พระนางศุภยรัตน์ (Supayalat) ไปอยู่ ณ เมืองรัตนคีรีในอินเดีย ที่สุนทร อธิบายว่า การเนรเทศกษัตริย์อังวะออกนอกราชอาณาจักรนับเป็นปฏิบัติการ “ที่สุดของที่สุด” อันพึงเกิดกับมหาอำนาจ ซึ่งเป็นคู่แข่งบารมีของราชอาณาจักรไทยมานานหลายศตวรรษ^{๒๐๐}

ในช่วงรัชกาลที่ ๕ ภายหลังจากที่อังกฤษผนวกเอาอาณาจักรพม่าทั้งหมดเข้าไว้เป็นส่วนหนึ่งของอาณานิคมอังกฤษ-อินเดีย (British India) แล้วไทยต้องเผชิญการคุกคามของอังกฤษและฝรั่งเศสติดต่อกันหลายครั้งและเป็นที่ปรากฏว่า ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๑๐-

^{*} ในปี พ.ศ. ๒๔๐๗ รัชกาลที่ ๔ ทรงมีพระราชดำริที่จะกำหนด เขตแดนด้านพม่าโดยการเจรจาแบ่งเขตแดนระหว่างสยามกับพม่าที่ไม่มีอย่างชัดเจนแน่นอน ด้วยแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐแบบใหม่ที่ทรงมีอยู่ โดยทรงอธิบายว่าเนื่องจากแต่ก่อนไทยกับพม่าเป็นข้าศึกกันราษฎรทั้งไทยและพม่าต่างไม่กล้าหากินใกล้เขตแดน จึงทำให้ เขตแดนอำพรางกันอยู่ก็หาผู้ต่อถ้อยความ ประกอบกับพรมแดนธรรมชาติที่เคยใช้เป็นเส้นแบ่งเขตแดนก็ไม่ใช่เส้นแบ่งที่ชัดเจนพระองค์มีพระราชดำริว่าถ้าจะแบ่งโดยแนวเขาก็จะต้อง ซึ่งให้ชัดเจนได้จึงจะควร

ต่อมาเมื่ออังกฤษได้ชัยชนะเหนือพม่าอย่างสมบูรณ์แล้ว อังกฤษได้เสนอให้มีการสำรวจและปักปันเขตทางบกระหว่างสยามกับมณฑลตะนาวศรี (Tenasareim) กล่าวคือจากสบเมย (บริเวณที่แม่น้ำเมยไหลลงแม่น้ำสาละวิน) จังหวัดแม่ฮ่องสอน ไปจนถึงปากน้ำของแม่น้ำกระบุรี หรือแม่น้ำปากจั่น จังหวัดระนอง จึงได้เกิดแนวเขตแดนตามหลักสากลนิยมระหว่างกันขึ้นเป็นครั้งแรกและมีกรจัดทำอนุสัญญาฉบับวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ๒๔๑๑ (ค.ศ. 1868) โดยมีการจัดทำหลักเขตแดนไว้ทั้งสิ้น ๕๑ หลัก ด้วยการใช้อักษรหรือปากดินไม้ใหญ่ไว้เป็นสำคัญ

^{๒๐๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, ไทยรบพม่า, หน้า ๖๑๐-๖๒๕.

^{๒๐๐} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์, พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม ๖, หน้า ๕๖๕-๕๗๕.

๒๔๕๒ ไทยต้องสูญเสียดินแดนไปไม่ต่ำกว่า ๖ ครั้ง อาทิ การเสียดินแดนในปกครองของเชียงใหม่ขณะนั้น ๑๓ หัวเมืองแก่อังกฤษ ซึ่งเป็นการเสียดินแดนใน ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) และต้องสูญเสียดินแดนชายพระราชอาณาเขตด้านทิศตะวันออกแก่ฝรั่งเศสใน วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖)^{๒๐๒}

ในวิทยานิพนธ์ เรื่อง Siam Mapped : A History of the Geo-body of Siam ของ ธงชัย วินิจกุล อธิบายว่าเหตุการณ์เสียดินแดนประเทศราชหลายต่อหลายครั้งในสมัยรัชกาลที่ ๔-๕ จนถึงเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ที่ทำให้สยามถูกกำหนดขอบเขตพรมแดนของตัวเองให้แน่ชัดจนบนแผนที่สมัยใหม่ ส่งผลให้ความสัมพันธ์ในระบบรัฐจารีตไม่มีความจำเป็นอีกต่อไป พร้อมกับความสูญเสียความเชื่อมั่นตนเองไปอย่างมากของชนชั้นนำ ธงชัย วินิจกุล เรียกว่าเป็น “วิกฤตการณ์ทางเอกลักษณ์ของสยาม”^{๒๐๓} หรือที่ สุเนตร ชุตินธรานนท์ อธิบายว่า “ความผันแปรของสถานการณ์และสภาพแวดล้อมในยุคของอาณานิคม อันมีอันมีสืบเนื่องมาแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นแรงกดดันให้ท้ายสุดพระมหากษัตริย์แห่งราชสำนักรัตนโกสินทร์ ไม่อาจครองฐานะภาพของกษัตริราชตามรูปแบบจารีตเดิม ด้วยการอ้างตนเป็นพระเจ้าจักรพรรดิได้อีกต่อไป”^{๒๐๔}

ฐานะพระจักรพรรดิในปริมณฑลทางอำนาจของสยามถูกลดความสำคัญและไร้ความจำเป็นโดยลำดับ ในบันทึกระยะทางเสด็จพระราชดำเนินทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๑๗ อันเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของฐานะพระจักรพรรดิลดความสำคัญลงไปมากและน้อยกว่าความมั่นคงจากภัยจักรวรรดินิยม มีความตอนหนึ่งระบุว่า “เพราะเราไม่มีความประสงค์อันใด นอกจากที่จะให้หัวเมืองมลายูเป็นพระราชอาณาเขตชั้นนอกติดกับฝรั่ง อีกประการหนึ่งเมืองเหล่านี้ปรากฏว่าอยู่ในเขตของไทยจะตกไป แต่อังกฤษเข้ามาบำรุง เราก็ไม่ขาดทุนอันใด ชั่วแต่ไม่ได้ต้นไม้เงินไม้ทอง ไม่เป็นราคาก็มากนักน้อย แต่ยั้งรู้สึกเป็นการเสียพระเกียรติยศอยู่”^{๒๐๕} นอกจากนี้ยังปรากฏในพระราชสาส์นไปรเวต ๑๘๗-๖๕๖ ลงวันที่ ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ มีความระบุว่า “ความจริงใจฉัน

^{๒๐๒} ขจร สุขพานิช , วศิษฐ์ มูลศิลป์ ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก (กรุงเทพฯ : แสงรุ่งการพิมพ์, ๒๕๒๔) หน้า ๒๒๔-๒๒๕.

^{๒๐๓} Thongchai Winichakul, Siam Mapped : A History of the Geo-body of Siam,

^{๒๐๔} สุเนตร ชุตินธรานนท์, บูรณนง(กะยอคืนนรธา) กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย, หน้า ๕๐.

^{๒๐๕} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๑๗, หน้า ๓๒๕. อ้างถึงใน สุเนตร ชุตินธรานนท์, บูรณนง(กะยอคืนนรธา) กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย, หน้า ๕๐.

อยากให้เลิกต้นไม้เงินทองเสียให้หมด ไม่อยากเป็นพระเจ้าราชาธิราชเสวยยศแต่อย่าง
 เก่า”^{๒๐๖}

อาจกล่าวได้ว่าความคลี่คลายของความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทย
 เป็นผลมาจากปัจจัยภายนอก อย่าง “จักรวรรดินิยมตะวันตก” มากกว่า ปัจจัยภายในของ
 รัฐสยามเอง ที่แม้ความคิดแบบกระฎุมพี หรือ ความรู้ใหม่ที่ได้รับจากตะวันตก ก็ไม่
 สามารถทำลายระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตที่กลายเป็นขนบธรรมเนียมโบราณราชประเพณี
 ได้ แต่ “จักรวรรดินิยมตะวันตก” ที่เข้ามามีบทบาทในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตมาก
 ตั้งแต่ คริสตศตวรรษที่ ๑๘ สร้างความปั่นป่วนอย่างมากให้กับระบบความสัมพันธ์รัฐ
 จารีต แม้ในบางกาละเวลาจะมีผลทำให้ชนชั้นนำไทยสามารถฟื้นฟูฐานะจักรพรรดิของตน
 ได้ แต่ท้ายที่สุดการเข้ายึดครองรัฐต่างๆ ในรัฐจารีตของ “จักรวรรดินิยมตะวันตก” พร้อม
 กับ ความคิดใหม่เรื่องรัฐชาติ ถือเป็นการปิดฉากรูปแบบความสัมพันธ์รัฐจารีต ที่มีพระ
 จักรพรรดิเจ้าปริมณฑลรอบล้อมไปด้วยรัฐประเทศราชตามกำลังอำนาจและบารมีไปโดย
 ปรียาย

สถาบันวิทยบริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๒๐๖} กจช.ม ๒๓/๔๗, ไปรเวด ๑๘๗/๖๕๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ, ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ อ้าง
 ถึงใน สุเนตร ชุตินทรานนท์, บูรณนง(กะยอคืนนรธา) กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย, หน้า ๕๐.



ต้นฉบับไม่มีหน้านี้

NO THIS PAGE IN ORIGINAL

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทสรุป

แนวคิดเรื่องกษัตริย์หรือผู้นำรัฐไทยในสมัยจารีต มีการผสมผสานความเชื่อต่างๆทางศาสนาเข้าด้วยกัน ความเป็นจักรพรรดิราชเป็นเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้นในการสำแดงพระองค์ให้เป็นที่ปรากฏ การสำแดงตนเป็นจักรพรรดิราชนั้นไม่อยู่ในเรื่องความสัมพันธ์กับพระราชราษฎรแต่จะใช้แสดงต่อเจ้าต่างแดนแสดงความเหนือกว่าเจ้าต่างแดนทั้งหลาย

ชนชั้นนำไทยนำแนวคิดคติความเชื่อทางศาสนาอย่างคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้กับรูปแบบการเมืองการปกครองเศรษฐกิจ สังคม มาเป็นเวลานาน โดยเฉพาะในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ที่ชนชั้นนำมีการนำแนวความคิดเรื่องพระจักรพรรดิราชการปรับใช้อย่างเป็นรูปธรรมมาก แสดงออกทั้งในทางปฏิบัติและทางสัญลักษณ์อย่างกว้างขวาง

เนื่องจากคติจักรพรรดิราชตามความเชื่อทางศาสนาไม่ว่าพุทธศาสนาหรือศาสนาพราหมณ์มีลักษณะที่เป็นอุดมคติสูง ชนชั้นนำไทยจึงมีการเลือกลักษณะที่สามารถปฏิบัติได้จริงของคติจักรพรรดิราช มาปรับใช้ให้เหมาะสมกับรัฐ-ฐานะผู้นำและรูปแบบความสัมพันธ์ในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต ไม่ว่าจะเป็น ฐานะราชาเหนือราชา หรือ ลักษณะทางธรรมของพระจักรพรรดิ การที่คติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยไม่ตรงตามอุดมคติตั้งแต่ต้น เป็นผลมาจากปัจจัยด้านต่างๆไม่ว่าจะเป็น การสงคราม การค้า การเข้ามาของชาติตะวันตกและ ลำบากของพื้นที่ตั้งตนเองในโลกพุทธศาสนา ส่งผลให้คติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยมีลักษณะเฉพาะสูง แม้ในทางสัญลักษณ์ผ่านพิธีกรรมจะมีความเป็นอุดมคติสูง แต่ในทางปฏิบัติความคิดเรื่องจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยอยู่บนพื้นฐานของความจริง จักรพรรดิแบบไทยๆจึงไม่จำเป็นต้องมีจักรรัตนนคร ๗ ประการ หรือแผ่ขยายอำนาจจรดมหาสมุทรทั้ง ๔ ปกครองจักรวาลอย่างพระจักรพรรดิในตำนาน แต่เป็นราชาเหนือราชาในปริมณฑลทางอำนาจอันจำกัดของตนและพร้อมขยายอำนาจเมื่อมีโอกาส

หลังเหตุการณ์เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ ผลของสงครามส่งผลกระทบต่อความคิดคนในสังคม ด้วยสภาพสังคมหลังเสียกรุงที่สภาพบ้านเมืองเต็มไปด้วยความอดอยากวุ่นวาย ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ที่ถูกลืมหายสาบสูญโดยประชาชน เพื่อแก้ไขปัญหาคความเดือดร้อนของสังคม เอื้อต่อการสถาปนาอุดมการณ์ของรัฐที่สถาปนาขึ้นใหม่อย่างกรุงธนบุรี ในสภาพสังคมที่อดอยากและแตกแยก การสงเคราะห์อาณาประชาราษฎร์และการประดิษฐานพุทธศาสนาให้มั่นคง อันเป็นลักษณะของพระโพธิสัตว์ แสดงถึงความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจในฐานะมหาสมมติราชที่ประชาชนเลือกให้มาเป็นตัวแทนในการแก้ไขปัญหาทุกข์เข็ญของสังคม นับเป็นการแสดงลักษณะที่สอดคล้องกับความจำเป็นทางสังคมขณะนั้น แต่อย่างไรก็ตามอุดมการณ์สมมติราชโพธิสัตว์น่าจะถูกรับ “เน้น” ขึ้นภายหลังเมื่ออาณาจักรมั่นคงและเน้นในระดับความสัมพันธ์ทาง

การเมืองภายในมากกว่าความสัมพันธ์กับประเทศราชในหมู่รัฐจารีต ซึ่งยังจำเป็นต้อง “เน้น” คติจักรพรรดิราชในการสถาปนาระบบการเมืองแบบจักรวรรดิ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ก็เช่นเดียวกัน คติจักรพรรดิราชยังจำเป็นต้องการรักษาระบบการปกครองแบบจักรวรรดิในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต ความคิดเรื่องสมมติราชโพธิสัตว์ผู้สงเคราะห์ประชาชนอย่างเดียวกันอาจสามารถรักษาความมั่นคงภายในรัฐไว้ได้ แต่ไม่สามารถรักษาระบบการเมืองแบบจักรวรรดิที่พร้อมจะถูกทำลายอำนาจส่วนกลางตลอดเวลา ในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต กองทัพ หรือ กำลังอำนาจ เป็นสิ่งที่ “จำเป็น” ลักษณะพระจักรพรรดิผู้ใช้ “พระราชอำนาจ” ถูกยกขึ้นมาใช้ตามโอกาสความจำเป็นของรัฐในขยายอำนาจและการรักษาพระราชอำนาจป้องกันขอบเขตเสมอมา

นอกจากนี้ในสมัยรัตนโกสินทร์ชนบทรณนิยมประเพณีกษัตริย์ล้วนเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความคิดเรื่องพระจักรพรรดิราช ไม่ว่าจะเป็นพิธีราชาภิเษก พิธีเลียบพระนคร การออกแขกเมือง ความสำคัญของช้างเผือก ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบต่อกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยา เป็น “ประเพณีกษัตริย์” ลักษณะกระฎุมพีของชนชั้นนำรัตนโกสินทร์ที่มีความคิดเป็นเหตุเป็นผลมองความจริงตามประสบการณ์ ไม่อาจทำลายจารีตธรรมเนียมปฏิบัติเหล่านี้ได้เนื่องจากเป็นเรื่องที่ผูกพันกับความศักดิ์สิทธิ์และฐานะของกษัตริย์ อันเป็นสิ่งจำเป็นในการรักษาพระราชอำนาจและความมั่นคงของรัฐ แม้คติจักรพรรดิจะไม่ใช่อุดมคติสูงสุดของชนชั้นนำแต่ก็เป็นจารีตปฏิบัติที่สำคัญที่จักต้องรักษาไว้

ในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีปัญหาเสถียรภาพทางการเมืองอย่างมากทั้งปัญหาการแย่งชิงอำนาจภายในการเมืองภายนอกก็ต้องระงับทั้งการรุกรานจากพม่า ทำทิวของญวนที่ต้องการขยายอำนาจในประเทศราชที่ไทยกำหนดอยู่ในปริมณฑลทางอำนาจของตนอย่างเขมร นอกจากนี้หลังจากอังกฤษสามารถเข้าเกาะหมาก(ปีนัง)จากไทรบุรีได้ ส่งผลให้อังกฤษเริ่มเข้ามามีบทบาทในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตโดยตรง เป็นเหตุให้ชนชั้นนำไทยก็ไม่สามารถสำแดงฐานะเจ้าผู้ปกครองได้มาก เนื่องจากต้องระงับรัฐนอกขอบเขตเสมอ อย่างพม่า-อังกฤษ-ญวน ส่งผลให้ชนชั้นนำไทยอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จำต้องปล่อยปัญหาดังกล่าวไปจนถึงรัชกาล

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ หลังสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งแรก ผลของสงครามเป็นเหตุให้สยามลดความสนใจเรื่องพม่าลงไปมาก จักรวรรดินิยมอังกฤษเป็นผลดีต่อชนชั้นนำไทยทั้งทางด้านเศรษฐกิจและการเมือง ในด้านเศรษฐกิจนั้นการค้าสำเภากับ สิงคโปร์ ปีนังและมะละกาคำลังขยายตัวอย่างรวดเร็ว สร้างผลประโยชน์ให้พระคลังสินค้าเป็นรองเพียงการค้าในระบบบรรณาการกับจีนเท่านั้น ผลของสงครามอังกฤษ-พม่าเท่ากับว่าอังกฤษช่วยเป็นยามเฝ้าหน้าบ้านให้สยามชั่วคราว(แต่ก็ยังระแวดระวังอังกฤษ)เอื้อประโยชน์ให้สยามจัดการปัญหาภายในในคาราคาซังมา

ช้านานใน “ขอบขัณฑสีมา” นั่นคือจัดการปัญหาเขมรและจัดการกับญวนที่พยายามแทรกแซงอำนาจในประเทศราชที่สยามอ้างสิทธิมาโดยตลอด จะเห็นได้ว่าผลของสนธิสัญญาอันคาโบริไม่ได้ส่งผลแตกหักต่อระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต นอกจากนี้ผลของสงครามอังกฤษ-พม่ายังส่งผลให้สยามไม่ต้องคอยระแวดระวังการรุกรานจากพม่าเช่นในอดีต เปิดโอกาสให้ชนชั้นนำไทยสามารถรื้อฟื้นฐานะพระจักรพรรดิ อย่างไรก็ตามชนชั้นนำไทยต้องยอมถูกจำกัดพระราชอำนาจและผลประโยชน์ในประเทศราชมลายูลงเพื่อแลกกับการเปิดศึกกับเขมรและญวน

ความคลี่คลายแนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยเป็นผลมาจากปัจจัยภายนอกอย่าง “จักรวรรดินิยมตะวันตก” มากกว่า ปัจจัยภายในของรัฐสยามเองที่แม้ความคิดแบบกระฎุมพีหรือ ความรู้ใหม่ที่ได้รับจากตะวันตกก็ไม่สามารถทำลายระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตที่กลายเป็นขนบธรรมเนียมโบราณราชประเพณีได้ แต่ “จักรวรรดินิยมตะวันตก” ที่เข้ามามีบทบาทในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตมาตั้งแต่ คริสตศตวรรษที่ ๑๘ สร้างความปั่นป่วนอย่างมากให้กับระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต แม้ในบางกาละเวลาจะมีผลทำให้ชนชั้นนำไทยสามารถฟื้นฟูฐานะจักรพรรดิของตนได้ แต่ท้ายที่สุดการเข้ายึดครองรัฐต่างๆ ในรัฐจารีตของ “จักรวรรดินิยมตะวันตก” พร้อมกับความคิดใหม่เรื่องรัฐชาติ ถือเป็นการปิดฉากรูปแบบความสัมพันธ์รัฐจารีตที่มีพระจักรพรรดิเจ้าปริมณฑล รอบล้อมไปด้วยรัฐประเทศราชตามกำลังอำนาจและบารมีไปโดยปริยาย

เป็นที่น่าสังเกตว่าแนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิในชนชั้นนำไทยมีพลวัตในตัวเองอยู่ตลอดเวลา และมักมีการปรับเปลี่ยนเมื่อเกิดอำนาจหรือความจำเป็นบางอย่างเข้ามากระทบ ไม่ว่าจะเป็ผลของการเสียกรุงครั้งที่ ๒ ที่ส่งผลเกิดผลกระทบอย่างมากต่อความคิดของคนในสังคม และฐานะของผู้นำ ส่งผลให้คติจักรพรรดิถูกนำมาอธิบายในการรื้อฟื้นอาณาจักรและฐานะของชนชั้นนำที่เข้ามามีอำนาจ หรือ การเข้ามาของจักรวรรดินิยมตะวันตกในสมัยรัตนโกสินทร์ ที่ส่งผลให้แนวคิดคติจักรพรรดิราชมีอาจทานกระแสนำใหม่ในการรักษาระบบความสัมพันธ์แบบเดิมเอาไว้ได้ แต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมีลักษณะคลี่คลายมากกว่าแตกหัก เนื่องจากมีการปรับตัวของชนชั้นนำอยู่โดยตลอดนอกจากนี้การปรับเปลี่ยนดังกล่าวยังอยู่บนพื้นฐาน ของ พระราชอำนาจพระเกียรติยศ และความมั่นคง ตามเหตุและปัจจัยต่างๆ กัน เช่น การยอมจำกัดอำนาจของราชสำนักรัตนโกสินทร์ในหัวเมืองมลายูในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเพื่อรักษาพระราชอำนาจในประเทศราชที่สยามอ้างสิทธิอย่างเขมร และ ลาว หรือแม้แต่เมื่อสยามต้องถูกอำนาจจากภายนอกกระทบความสัมพันธ์อย่างจักรวรรดินิยมอังกฤษ หรือ การกำหนดเส้นแบ่งเขตแดนสมัยใหม่จากเดิมที่อำนาจบารมีผูกติดกับปัจเจกบุคคลปริมณฑลแห่งอำนาจเคยขึ้นกับบุญบารมี แต่เมื่อจักรวรรดินิยมตะวันตกเข้ามาก็ให้นำแนวคิดใหม่มาด้วย คือเรื่องผู้ปกครองความชอบธรรมและปริมณฑลอำนาจที่มีขอบเขตชัดเจน แต่ก็มีพยายามหาทางออกให้กับการรักษาพระเกียรติยศ เช่นพระราชดำริเรื่อง “เจ้าแห่งสยามประเทศ” ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีอาจ

สามารถสืบทอดฐานะราชาเหนือราชาลงได้ แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชฐานะ“ราชาเหนือราชา” และการตำแหน่งฐานะเหนือกว่ารัฐอื่นหรือผู้ปกครองอื่นในชนชั้นนำไทย ได้กลายเป็นธรรมเนียมปฏิบัติ เป็น “ประเพณีกษัตริย์” และวัฒนธรรมทางความคิดที่ฝังลึกในโครงสร้างทางสังคมชนชั้นนำไทยมา ช้านานที่ยังหลงเหลือเค้าโครงทางความคิด แสดงออกถึงพระราชประเพณีและศิลปวัฒนธรรมที่สืบทอดมา จนถึงในปัจจุบัน



สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รายการอ้างอิง

เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

“พระราชสาส์นถึงพระเจ้าเวียงคานมยาลอง เรื่องพระอุไทยราชาวิวาทกับนักร้องสงวน จ.ศ. ๑๑๓๓”. ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก. กองหอสมุดแห่งชาติ. กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒. เลขที่ ๑๘๒๑.

“ร่างตราเจ้าพระยาอัครมหาเสนาถึงพระยาไทรบุรี เรื่องถวายสิ่งของในพระบรมศพและถวายเครื่องราชบรรณาการ” และ “ร่างสารตราถึงพระยาคลังตัน เรื่อง ยกเมืองคลังตันขึ้นกับเมืองนครฯ จ.ศ. ๑๑๓๓” ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก. กองหอสมุดแห่งชาติ. กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒. เลขที่ ๒/๑ ๒/๗.

“เรื่องคำให้การของอาัยะสาตนะออง เรื่องเหตุการณ์ในเมืองพม่า และพม่ายกมาตีมลายู จ.ศ. ๑๑๓๒”. ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก. กองหอสมุดแห่งชาติ. กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒.

“เรื่องนำตั้งเงินสี่เป็นที่ขุนสมบัติ นายอากรบ่อนเบี้ย จ.ศ. ๑๒๐๘ (พ.ศ. ๒๓๘๕)”. ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก. กองหอสมุดแห่งชาติ. กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓. เลขที่ ๑๔. (คัดถ่ายจากกระดาษเพล่า ต่อจากสารตราฯ ถึงเมืองสวรรค)

“เรื่องโปรดฯให้พระยานครศรีธรรมราช (น้อย) เป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมโศกราช มีอำนาจสิทธิขาดในการปกครองเมืองไทรบุรี จ.ศ. ๑๑๘๔”. ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก. กองหอสมุดแห่งชาติ. กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒. เลขที่ ๑๐.

“เรื่องพระราชสาส์นพระเจ้าเวียงคานมยาลองต่อว่าเรื่องไทยเกณฑ์กองทัพเขมรไปทางไช้แงอน และอธิบายเรื่องเจ้าเมืองไช้แงอนยกทัพไปรักษาเมืองเขมร จ.ศ. ๑๑๓๓”. ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก. กองหอสมุดแห่งชาติ. กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒. เลขที่ ๑๕.

“เรื่องพระอุไทยราชาขอกองทัพญวนมาตั้งที่เมืองพุทไธเพชรจะมาตีพระตะบอง จ.ศ. ๑๑๓๒”. ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก. กองหอสมุดแห่งชาติ. กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒. เลขที่ ๑๑/๑.

“เรื่องพระอุไทยราชาวิวาทกับนักร้องสงวน จ.ศ. ๑๑๓๓”. ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก. กองหอสมุดแห่งชาติ. กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒. เลขที่ ๑๘/๑.

“เรื่องให้พระยานคร พระยาสงขลา และพระยาไทรมาเข้าเฝ้าทูลละอองฯ จ.ศ. ๑๑๙๔” . ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก. กองหอสมุดแห่งชาติ. กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒. เลขที่ ๘.๘/ก.

“สำเนาบัญชีจ่ายข้าวส่งกองทัพ จ.ศ. ๑๑๙๗” . ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก. กองหอสมุดแห่งชาติ. กรมศิลปากร. หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๑ เลขที่ ๑.

“สำเนาสุกอักษรเมืองเวียงจันทร์เรื่องข้อราชการเมืองเวียงจันทน์จ.ศ. ๑๑๔๔” . ฝ่ายบริการหนังสือตัวเขียนและจารึก. กองหอสมุดแห่งชาติ. กรมศิลปากร. หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๑ ก. เลขที่ ๗.

หนังสือภาษาไทย

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากรจัดพิมพ์, ๒๕๒๑.

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: องค์การคำครุสภา, ๒๕๑๕.

กมล ทองธรรมชาติ และคนอื่นๆ. การเมืองการปกครองเอเชียโดยเปรียบเทียบ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๘.

กวีชัย ด้วงซาร์ด. จดหมายเหตุการณ์เดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงตาซาร์ เปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.

กรมหลวงนรินทรเทวี. จดหมายเหตุความทรงจำ กรมหลวงนรินทรเทวี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๖.

ไกรศรี นิมมานเหมินทร์. เครื่องถ้วยสันกำแพง. ใน เชิดชูเกียรติ นายไกรศรี นิมมานเหมินทร์. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการจัดพิมพ์, ๒๕๐๗.

ขจร สุขพานิช. อยุธยาคดี. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๓๐.

คณะกรรมการการจัดพิมพ์เอกสารประวัติศาสตร์. ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. พระนคร: โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๔.

คณะกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทยเกี่ยวกับจีนในเอกสารภาษาจีน. ความสัมพันธ์ทางการทูตไทย-จีน พ.ศ. ๑๘๒๕-๒๓๕๕. (แปลจากเอกสารทางราชการของจีน). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, ๒๕๒๓.

คัมภีร์ที่ปวงศ. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยมิตรการพิมพ์, ๒๕๒๖.

คำให้การชาวกรุงเก่า. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จดหมายเหตุ, ๒๕๔๔.

คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ. พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๐.

จดหมายเหตุของคณะพ่อค้าฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภาคที่ ๗. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๔๐. พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๕.

จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภาคที่ ๑ ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๒. พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๘.

จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ภาคที่ ๒. ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๓. พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๘.

จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ ตอนต้น. ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๑.

จดหมายเหตุอุสมานบัตติ. พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๑๕.

จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๔๓๕. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

ทิพากรวงศ์,เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับตัวเขียน กรุงเทพฯ: อมรินทร์, ๒๕๔๘.

ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี,เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๗.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. อยุธยาประวัติศาสตร์และการเมือง. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๘.

เดอ ชัวซี. จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยามในปี ค.ศ. ๑๖๘๕ และ ๑๖๘๘ ฉบับสมบูรณ์. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, ๒๕๑๖.

เดอเซ แบส. บันทึกความทรงจำของบาทหลวงเดอเซบาสเกี่ยวกับชีวิต และมรดกกรรมของกองสตั้งซ์ฟอลคอน. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, ๒๕๐๘.

ธิดา สาระยา. อารยธรรมไทย. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๑๕.

ธีรวัต ฌ ป้อมเพชร. เอกสารสอดคล้องกับการศึกษาประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ไทย-ฮอลันดา-ญี่ปุ่น กลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ใน สายธารแห่งความคิด. กรุงเทพฯ: กองทุนเพื่อวิชาการวรุณยูพา สนิทวงศ์ฯ, ๒๕๔๔.

นิโคลาส์ เดอ แซร์เวส. ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๑๖.

นิทานอิหร่านราชธรรม (ประชุมปกฉบับ) เล่ม ๑ และ เล่ม ๒. กรุงเทพมหานคร: คุรุสภา, ๒๕๐๖.

นิติ เอียวศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๘.

- นิธิ เอียวศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๘.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, ๒๕๒๓.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๔๓.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. วัฒนธรรมกะมูกัมกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๕.
- บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. ราชอาณาจักรลาว. กรุงเทพฯ: ศยาม , ๒๕๔๗.
- บุญเทียม พลายชมพู. พม่าภูมิหลังทางประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๘.
- ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑. พิมพ์ในงานพระราชทางเพลิงศพ พันเอก พระยาศรีวิสารวาจา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๑.
- ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๑๐. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๐.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๕. พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๘.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๒. พระนคร: ศิลปากร, ๒๕๐๖.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕. พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๑๒.
- ประชุมพระราชปจฉา ภาคที่ ๑ พระราชปจฉาครั้งกรุงศรีอยุธยา. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๔.
- ประชุมพระราชพงศาวดาร ฉบับ กาญจนากิเยก เล่ม ๓. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๒.
- ประชุมศิลาจารึก ภาค ๓. กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘.
- ประยูร สิทธิพันธ์. วรรณกรรมสยาม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๒๓.
- ปิยนาค(นิโครธา) บุณนาค. ประวัติศาสตร์และอารยธรรมของศรีลังกาสัมัยโบราณถึงก่อนสมัยอาณานิคมและความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างศรีลังกากับประเทศไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- ปรีชา ช่างขวัญยืน. ธรรมรัฐธรรมราชา. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- पालเลกัวซ์, ผัง-บัปติสต์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๖.
- พงศาวดารมอญพม่า. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๐๕.

นราธิปประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระ. พระราชพงสาวดารพม่า เล่ม ๑. พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๕.

พระญาติไทย. ไตรภูมิพระร่วง. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๕.

พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๑๐ พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๒ ทีฆนิกาย มหาวรรค. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔.

พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๑๑ พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๓ ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔.

พระไตรปิฎกฉบับหลวง เล่มที่ ๑๓ พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๕ มัชฌิมนิกายมัชฌิมปิณณาสะกั. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔.

พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๑๕ พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๑๑ สังยุตตนิกาย มหาวรรค. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๕.

พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๒๐ พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๑๒ อังคุตรนิกาย เอก-ทุก-ติกนิบาต. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔.

พระบรมราชนิพนธ์. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวงจันทร์, ท.จ.ว (พระนครฯ: โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๖๓).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระ. พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม ๑. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.

ประชากิจกรจักร (แหม่ม บุนนาค), พระยา. พงสาวดารโยนก ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. พระนคร: ศิลปากรจัดพิมพ์, ๒๕๐๘.

พระราชปูจวาลในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๓.

พระราชพงสาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ). พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๔๕๘.

พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, ๒๕๑๕.

พระราชพงสาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม). พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๗.

พิมาน แจ่มจรัส. สงครามในประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๔๓.

มานพ ถาวรวัฒน์สกุล. ขุนนางอยุธยา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๗.

รัตนปัญญาเถระ. ชิลกาลมาลีปกรณ์. แปลโดย ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์ ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร ๒๐ เมษายน, ๒๕๑๗.

ลาลูแบร์. ราชอาณาจักรสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, ๒๕๑๐.

ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม ๒. พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๖.

วรรณวิภา สุเนตต์ดา. ชัชร่มันที่ ๗ มหาราชองค์สุดท้ายของอาณาจักรกัมพูชา. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๘.

เวลส์, ควอริช. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๕.

วิลเลจนา อวาร์ชนสาร. ชนชั้นนำกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๕.

มโนรสปรุณียา นาม องค์ตฤณิกายภูฏกถาย ทูติโย ภาโก. พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๖๑.

มหาราชวงษ์ พงษ์วาทรมมา. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕.

ศรีศักร วัลลิโภดม. กรุงศรีอยุธยาของเรา. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖.

ศรีศักร วัลลิโภดม. ตำนานประเทศไทย. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า. ตำนานพระพุทธเจดีย์. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า. พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕. ธนบุรี: เฉลิมชัยการพิมพ์, ๒๕๑๔.

วรินทร์, สมเด็จพระ. พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาเกษมและคำแปล. แปลโดย พระยาพจนสุนทร พระนคร, ๒๔๕๕.

วรินทร์, สมเด็จพระ. สังคีตยวงส์ พงสาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย. แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษร) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมลเถระ) กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๒๑.

ศิลปากร. จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ, ๒๕๒๕.

ศิลปากร, กรม. จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ, ๒๕๒๕.

ศิลปากร, กรม. ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๕.

ศิลปากร, กรม. ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๓ พระนคร: พระจันทร์, ๒๕๐๐.

ศิลปากร, กรม. รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต). แปลโดย นางนันทา วรเนติวงศ์ นางสาว วนาศรี สามนเสน . กรุงเทพฯ: ศิลปากรจัดพิมพ์, ๒๕๔๗.

ศิลปากร, กรม. วรรณกรรมอยุธยา เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๕.

ศิลปากร, กรม. เอกสารหอสมุดสมเด็จพระอยุธยา. แปลโดย น.ส. นันทา สุตกุล ศ.บ. (โบราณคดี). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากรจัดพิมพ์, ๒๕๑๓.

สมบัติ จันทรวงศ์, ชัยอนันต์ สมุทวนิชย์. ความคิดทางการเมืองไทย. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๒.

ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉบับปรับปรุง. แปลโดย สมศรี เอี่ยมธรรม. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๒.

- สรัสวดี อ๋องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา. กรุงเทพฯ: อมรินทร์, ๒๕๓๕.
- สายชล สัตยานุรักษ์. พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒). กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖.
- สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๘. พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๕-๒๕๑๐.
- สุนทร ชุตินทรานนท์. บูรณอนงกะยอดินนรธา : กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๘.
- สุนทร ชุตินทรานนท์. พม่ารบไทย. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๕.
- สินชัย กระบวนแสง. ประวัติศาสตร์สุโขทัย. พิษณุโลก : ศูนย์สุโขทัยศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๒๐.
- เสถียร สุกโสมณ. สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและบทบาทชาวจีนในสยาม. กรุงเทพฯ: เส้นทางเศรษฐกิจ, ๒๕๒๗.
- ตำนานกษัตริย์สุไลมาน. แปลโดย ดิเรก กุลศิริสวัสดิ์. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕.
- หม่อม ทินอ่อง, ประวัติศาสตร์พม่า. แปลโดย เพ็ชรี สุมิตร. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๕.
- อรรถจักร สัตยานุรักษ์. การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๖๕. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- อรุณรัตน์ วิเชียรแก้ว, เดวิด เค วัยอาจ. ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ตรีสริน, ๒๕๔๓.
- อุกนิหารบรรพบุรุษ และ ปฐมวงศ์. บุญเดือน ศรีวรรณ ชำระต้นฉบับ. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕.
- อากม พัตยະ, นิธิ เอียวศรีวงศ์. ศรีธรรมเทพนคร : รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕.
- เอกสารของกรอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. กรุงเทพฯ: ศิลปากร, ๒๕๑๔.
- เอ. บี. กริสโลด. สถาปัตยกรรม และประติมากรรมล้านนาไทยสมัยโบราณ ในพุทธศาสนาในล้านนาไทย. เชียงใหม่, ๒๕๒๓.
- ฮอลล์, ดี อี จี. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : สุวรรณภูมิ-อุษาคเนย์ภาคพิศดาร. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๕.

บทความภาษาไทย

เกษียร มะปะโม. ถิ่นที่เฉลิมพระเกียรติพระเจ้าปราสาททอง. ใน ศิลปากร ๓๒,๔ (กันยายน-ตุลาคม ๒๕๓๑)

จุฬิศพงค์ จุฬารัตน์. บทบาทของมุสลิมอินโด-อิหร่าน ที่มีต่อการค้าต่างประเทศ รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ถึงรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๒๓๑. ใน เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องการค้านานาชาติกับราชสำนักอยุธยา ณ ศูนย์สารนิเทศ ชั้นที่ ๒ หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓)

ธิดา สาระยา. ไตรภูมิกับการจัดระเบียบความคิดในประวัติศาสตร์สังคมไทย. ใน ศิลปวัฒนธรรม ๖,๒(ธ.ค. ๒๕๒๗)

ธิดา สาระยา. ธรรมราชาสมัยสุโขทัย. ใน เมืองโบราณ ๓,๔ (ก.ค.-ก.ย. ๒๕๒๐)

นิติ เอียวศรีวงศ์. กรุงแตก : ราชอาณาจักรอยุธยาสลายตัว. ใน ศิลปวัฒนธรรม ๑:๑๑ (๒๕๒๕)

พรรณี อวนสกุล. ระบบผูกขาดทางเศรษฐกิจสมัยอยุธยา. ใน วารสารธรรมศาสตร์ ๔ (กุมภาพันธ์ - พฤษภาคม ๒๕๑๘)

โยนิโอะ อิชิต. อาณาเขตของอยุธยาในกฎหมายตราสามดวง. วารสารธรรมศาสตร์ ๕ (ตุลาคม - ธันวาคม ๒๕๒๒)

รอง ศยามานนท์, วัฒนาสวัสดิ์ นพรัตน์. ประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา. ใน ผลงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี ๑๐ (กันยายน ๒๕๑๐)

ศรีศักร วัลลิโภดม. จากพระเจ้าอู่ทองถึงพระเจ้าปราสาททอง. ใน เมืองโบราณ ๓,๓ (สิงหาคม-พฤศจิกายน ๒๕๒๔)

สุเทพ สุนทรเกสัช. จากบรรณาการสู่ศูนย์รวมอำนาจ วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและอุดมการณ์ในยุครัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๓๕). ใน สังคมศาสตร์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) 6.1(เมษายน-กันยายน ๒๕๒๕)

สุชาชัย ยิ้มประเสริฐ. การค้าของชาวโปรตุเกส. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องการค้านานาชาติกับราชสำนักอยุธยา ณ ศูนย์สารนิเทศ ชั้นที่ ๒ หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓)

สุนทร ชุตินทรานนท์. การเสด็จประพาสยุโรป ความหมายเชิงสัญลักษณ์. ในการประชุมทางวิชาการชุดโครงการวิจัยเรื่องยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โอกาสความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลง ๑๘-๒๐ ธันวาคม ๒๕๔๐ หน้า ๑๒-๑๗.

สุนทร ชุตินทรานนท์. ลิลิตโองการแข่งน้ำ และ พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา. วารสาร
ธรรมศาสตร์ ๕, ๑ (กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๒๒)

วิทยานิพนธ์

กรรณิการ์ สาดรปรุง. โลกทัศน์ทางการเมืองของชนชั้นนำไทยในสมัยรัชกาลที่ ๑ : ศึกษา
จากเรื่องราชาธิราช สามก๊ก และไซ้ฮั่น. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

จิราธร ชาติศิริ. เศรษฐกิจสมัยธนบุรี. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, ภาควิชาประวัติศาสตร์
คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

ชาญชัย วรรณวงศ์. การศึกษาวิเคราะห์สงครามไทยรบพม่า เฉพาะเรื่องยุทธศาสตร์และยุทธวิธี
ทางการทหาร (พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๕๗). วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, ภาควิชาประวัติศาสตร์
คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗.

เทพรัตน์ราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระ. ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท วิทยานิพนธ์
ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓.

ทวีศักดิ์ เพ็ชรสุข. การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ.
๒๓๒๕-๒๔๑๑. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

ทัศนีย์ สิ้นสกุล. จักรพรรดิราชในคติอินเดีย. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, ภาควิชาภาษา
ตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๕.

ธิดา จาตุประยูร. บทบาทไทยเกี่ยวกับเขมรในรัชกาลที่ ๓ และ รัชกาลที่ ๔. วิทยานิพนธ์ปริญญา
โทบริหารธุรกิจ, ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๑๐.

นฤมล ชีร์วัต. พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์
ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

บุญวรรณ วิริยะชัยวงศ์. กระบวนการสร้างบ้านแปลงเมืองในแอ่งเชียงใหม่ - ลำพูน สมัยราชวงศ์มังราย พ.ศ. ๑๙๐๐-๒๐๓๐. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๘.

บัณฑิต ลีวัชชชาญ. บทบาทของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในกวางจากรากฐานทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมไทยในยุคเปลี่ยนผ่าน. วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

ประพจน์ อัสวีรุพหการ. การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและมหายาน วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓.

ประสิทธิ์ พงศ์อุดม. การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ ระหว่าง พ.ศ. ๑๒๗๑-๒๔๑๑. วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

ปาริสุทธิ์ สาริกะวณิช. การศึกษาสถาปัตยกรรมวัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๖.

ผ่องพันธุ์ สุภัทรพันธุ์. การศึกษาทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเรื่องพระคลังสินค้า. วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๑.

ระวีวรรณ ภาคพรต. การกลับมาในล้านนาไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

วงเดือน นาราธัจจ์. การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยต่อมหาอำนาจตะวันตกในรัชสมัยสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.๒๓๖๗-๒๓๙๔). วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๘.

วรรณสิรี นุ่นสุข. การศึกษาคติในการบูชาพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช วัดมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช : กรณีดอกไม้เงินดอกไม้ทอง. วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาไทยศึกษา สถาบันราชภัฏนครศรีธรรมราช, ๒๕๔๕.

วราภรณ์ ทินานนท์. การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒.

สายชล วรรณรัตน์. พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๕๒). วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , ๒๕๒๕.

สุทธิณี จันทร์รัตน์. พระบรมราโชบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

อุบลศรี อรรถพันธ์. การชำระพระราชพงศาวดารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๔.

ภาษาต่างประเทศ

Wyatt ,D.K. Thaialnd : A Short History . New Haven : Yale University Press, 1982 .

Chandler,D.P. A History of Cambodia. Westview Press, Colorado, 1893.

Dhiravat na Pombejra. Crow Trad and Court Politics in Ayudhya During the Reign of King Narai (1656 - 88), in J. Katirithornby-Well and John Villiers, eds. The outeast Asian Port and City, (Singapore University Press, 1991.

Dhiravat na Pombejra A Political History of Siam under The Prasatthong Dynasty 1629-1688, PH.D. Thesis, School of Oriental and African Studies, University of London, 1984.

Hall ,D.G.E. Burma. London Hutchinson's University Library.

Harvey, G. E. History of Burma. London Frank Cass, 1967.

Strong,J.S. The Legend of King Asoka : A Study and Translation of the Asokavardana (Princeton University Press, 1983.

Mahabharata (Gorakhpura : Gita Press, 1956.

Robert Heine-Geldern, Conceptions of State and Kingship in Southeast Asia New York : Cornell University, 1956.

Sarasin Viraphol, Tribute and Profit : Sino-Siamese Trade, 1652-1853 (Cambridge, Council on East Asian Studies, Harvard University, 1977.

Tambiah, S. J. World Conqueror and World Renouner. Cambridge : Vail-Ballou Press, Inc., 1976.

Thongchai Winichakul. Siam Mapped : A History of the Geo-body of Siam. Hawaii : Hawaii University Press, 1994.

Valmiki. Ramayana. Madras : M.L.J Press, 1958.

Vella, W. Siam Under Rama III 1824-1851. N.Y : Publishing for the Association for Asia, 1957.

Wolters, O.W. History, culture and Region in Southeast Asian Perspectives. Singapore : Institute of Southeast Asian Studies, 1982.



สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย



ภาคผนวก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ก

แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชกับการสถาปนาอาณาจักร และการขยายอำนาจของกรุงศรีอยุธยา

จิตร ภูมิศักดิ์ อธิบายระบบความสัมพันธ์รัฐจารีตตามแนวคิดที่มาร์กกว่าแต่เดิมสังคมนิยมเป็นสังคมนิยมกรรม รูปแบบทางสังคมมักแบ่งการปกครองออกเป็นโคตร คือสถาบันอำนาจปกครองสูงสุดของสมาชิกของตระกูล มีอำนาจตัดสินใจคดีความต่างๆของสมาชิกในโคตรวงศ์ของตน ถ้าเป็นปัญหาคาบเกี่ยวระหว่างสมาชิกของต่างโคตรเจ้าโคตรทั้งสองฝ่ายก็จะตกลงเจรจากัน ครั้นปลายยุคชุมชนกสิกรรมโดยเฉพาะของสังคมชนชาติไทยซึ่งก้าวจากชมรมกสิกรรมสู่ระบบศักดินา รูปแบบการจัดตั้งของสังคมได้เปลี่ยนจากหน่วยโคตรมาเป็นหน่วยบ้านเมือง อำนาจปกครองเปลี่ยนจากการกำหนดด้วยโคตรวงศ์หรือสายโลหิตทางญาติ มาเป็นการกำหนดด้วยอาณาเขตที่ดินบริเวณที่แน่นอนขนาดหนึ่ง ผู้นำสูงสุด อย่าง เจ้าโคตร ต้องขึ้นกับ นายเมือง เจ้าเมือง^๑

จิตร อธิบายว่าระบบสังคมทาสในเขมรเป็นพื้นฐานแนวความคิดที่มีอิทธิพล “ความเป็นนาย” ผลักดันสังคมไทยให้ก้าวไปสู่การรวมศูนย์เข้าเป็นรัฐศักดินาเอกภาพ ที่มีเจ้าฟ้าพญาเมืององค์เดียวหรือมีกษัตริย์องค์เดียวเป็นผู้ทรงอำนาจลึทธิขาดเหนือสามนตราเล็ก ๆ น้อย ๆ กษัตริย์ของรัฐศักดินาเอกภาพต้องเป็นนายเหนือกษัตริย์นครรัฐเล็ก ๆ ทั้งหมด^๒ อิทธิพลปรัชญาทางพุทธศาสนา (เถรวาท, มหายาน) และ ศาสนาพราหมณ์ (เทวราชา, รามาวตาร, มหาภารตะ) ที่สอนถึงจุดมุ่งหมายสูงสุดของกษัตริย์ คือเป็นราชาองค์เดียวในโลก “เอกราชา” ปกครองโดยธรรม ทำการปราบปรามราชาต่างๆ ให้เข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองโดยธรรมจากราชาที่ยิ่งใหญ่เพียงพระองค์เดียว จึงรับใช้อุดมการณ์เหล่านี้ได้ที่สุด

อย่างไรก็ตามความคิดเรื่องราชาองค์เดียวหรือพระจักรพรรดิ นอกจากจะเกิดจากการผสมผสานคติความเชื่อต่างๆในศาสนา ยังขึ้นอยู่กับตามแต่ละความจำเป็นในท้องถิ่นความ

^๑ จิตร ภูมิศักดิ์, สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา, บรรณาธิการ: วิชัย นภารัศมี. (กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน, ๒๕๔๗), หน้า ๑๑๗-๑๑๘.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐.

หลากหลายทางความเชื่อในแต่ละศาสนา ส่งผลให้เกิดการสร้างลักษณะเฉพาะของจักรพรรดิราชแบบจาริตซึ่งไม่ได้ตรงตามอุดมตั้งแต่ต้น เช่น จักรพรรดิในความเชื่อพุทธศาสนาเถรวาท มีกำลังอำนาจมหาศาลแต่จะไม่ทรงใช้กำลังอำนาจ แต่จะเน้นไปที่การสั่งสอนธรรมให้ผู้อยู่ในปกครองหรือจักรพรรดิราชในศาสนาอื่นดูให้มีความสำคัญกับการทำสงครามขยายอาณาเขตสุดขอบโลกสุดขอบมหาสมุทร ซึ่งจะเข้าถึงได้ยากในโลกแห่งความเป็นจริง

ในโลกแห่งความเป็นจริงการสถาปนาอาณาจักรและการขยายพระราชอำนาจเพื่อให้ใกล้เคียงกับอุดมคติดังกล่าว ชนชั้นนำในหมู่รัฐจาริตมีการใช้วิธีการต่างๆมากมายเพื่อให้เข้าถึงอุดมคติสูงสุดของตน ไม่ว่าจะเป็นทำสงครามขยายอาณาเขต การสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติหรือเสกสมรสกับผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น ส่งผลให้เกิดลักษณะเฉพาะของแนวคิดเรื่องจักรพรรดิราชขึ้นมาในหมู่รัฐจาริต ภายใต้อำนาจปรารถนาความเป็นราชาเหนือราชาเป็น “เอกราชา” ในปริมณฑลทางอำนาจ

ก. การทำสงครามขยายอำนาจ

ยุทธยาพยายามสถาปนาศูนย์กลางทางอำนาจขึ้นมาตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ทั้งการทำสงครามขยายอาณาเขต การสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้ศูนย์กลางการปกครอง และการขยายอำนาจโดยการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ระยะเวลาที่ยุทธยา ยังไม่ได้มีสภาพเป็นราชอาณาจักรอย่างแท้จริง ในระยะที่บ้านเมืองต้องการผู้นำในการสงครามปกครองบ้านเมืองและการขยายดินแดน เป็นแรงผลักดันให้มีการนำความเชื่อในอุดมคติอย่างแนวความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้ในเชิงปฏิบัติ โดยเน้นในด้านความเหนือกว่าทางกำลังอำนาจ แม้ลักษณะคติจักรพรรดิราชนั้นจะประกอบด้วย ๒ ส่วน ในส่วนแรกคือทางกำลังอำนาจในฐานะที่เป็นผู้ปกครองราชาทั้งหมด และส่วนที่สองลักษณะทางธรรมคือความเป็นราชาผู้มีธรรมสูงสุดในหมู่ราชา อย่างไรก็ตามลักษณะที่นำมาใช้อธิบายคติจักรพรรดิราชในสมัยอยุธยาตอนต้นนั้น เน้นไปทางกำลังอำนาจและการสงครามขยายอาณาเขต เพื่อรองรับกับบริบททางสังคมที่อยู่ในช่วงก่อร่างสร้างเมือง ทำให้ระยะนี้ยุทธยามุ่งเน้นที่จะสถาปนาอาณาจักรใหม่โดยการพยายามผนวกดินแดนโดยรอบ หลักฐานในการพยายามสถาปนาศูนย์กลางทางอำนาจของยุทธยา ที่มีเป็นพระจักรพรรดิผู้ปกครองเริ่มเด่นชัดขึ้นในสมัยของสมเด็จพระบรมราชาที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว) จากการที่ทรงทำสงครามกับอาณาจักรขอมตั้งแต่ยังไม่ขึ้นครองราชย์อยุธยา หลังจากที่ทรงขึ้นครองอยุธยาแล้วก็ได้ทำสงครามขยายดินแดนได้เมืองต่างๆอีกมากมาย^๓

^๓ พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๓๐-๑๓๑.

ต่อมาในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ปรากฏหลักฐานที่แสดงความคิดเรื่องคดีจักรพรรดิราชในชนชั้นนำไทยได้แก่ การที่อยู่ระยามีความพยายามที่จะขยายอำนาจไปถึงอาณาจักรล้านนา^๔ มีการแต่งตั้งทัพเข้าไปตีเมืองมอญ^๕ ได้ทำสงครามครั้งสำคัญกับอาณาจักรขอมและสามารถตีเมืองพระนคร (นครธม) ได้ในปี พ.ศ. ๑๕๗๔^๖ นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานอย่างพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดวชิรญาณ เลขที่ ๒๒๒, ๒/ก. ๑๐๔ จ.ศ. ๘๐ ๑-๘๐๓ แสดงภาพการขยายอิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักรอยุธยาไปทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อย่างพินาย และพนมรุ้ง ซึ่งอุบลศรี อรรถพันธ์ ตั้งข้อสังเกตว่า การที่เมืองพินาย เมืองพนมรุ้ง และเมืองบริวาร ตกอยู่ในอำนาจอยุธยา ทำให้เมืองเหล่านี้เป็นฐานอำนาจทางการเมืองของอยุธยาในการแผ่อิทธิพลเข้าไปสู่เขมร เพราะเป็นดินแดนที่เชื่อมระหว่างอาณาจักรทั้งสองที่อยู่ห่างไกลกัน และอาจมีส่วนทำให้อยุธยาสามารถควบคุมปราบปรามกบฏเขมรได้สะดวกขึ้น^๗

ข. การขยายอำนาจโดยการสร้างระบบความสัมพันธ์ทางเครือญาติ

การขยายอำนาจเพื่อเข้าถึงอุดมคติความเป็นราชาเหนือราชาในหมู่ชนชั้นรัฐจารีต ไม่ได้มีเพียงวิธีการทำสงครามให้ราชาต่าง ๆ อนุบ้น้อมอยู่ในปกครองเท่านั้น ยังมีการสร้างระบบความสัมพันธ์โดยการสร้างเครือข่ายพระราชอำนาจที่หลีกเลี่ยงความรุนแรง แต่สามารถได้มาซึ่งการยอมรับในฐานะผู้นำปริณทลทางอำนาจได้เช่นกัน คือ “วิธีการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติ”

หลักฐานที่แสดงให้เห็นการขยายอำนาจโดยการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติ หรือการเสกสมรสกับผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น ปรากฏเด่นชัดในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ บ้านเมืองรัฐต่างๆ ในรัฐจารีตขณะนั้น อาทิ สุโขทัย ลพบุรี อโยธยา มีลักษณะนครรัฐที่ไม่ได้รวบรวมเป็นปึกแผ่น ไม่มีความเป็นเอกภาพ อยู่ภายใต้อำนาจอาณาจักรขอมแบบหลวมๆ ในฐานะรัฐประเทศราชขึ้นตรง

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑.

^๕ อุบลศรี อรรถพันธ์, “การชำระพระราชพงสาวดารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๔), หน้า ๖๑ - ๖๒.

^๖ พระราชพงสาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๑๒.

^๗ อุบลศรี อรรถพันธ์, “การชำระพระราชพงสาวดารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก,” หน้า ๘๔.

ต่อกรุงยโสธรปุระของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ที่ทรงปกครองอาณาจักรพระนครอยู่ในขณะนั้น (พ.ศ. ๑๗๒๔-๑๗๖๖) พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงขยายและรักษาพระราชอำนาจโดยใช้วิธีการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติ พระราชทานพระธิดาให้กับเหล่าประเทศราชอาณานิคมสมรส ทรงแสดงสิทธิความเป็นราชาเหนือราชาของพระองค์* ผ่านทางการมอบพระแสงขรรค์ชัยศรี ที่ถือเป็นอำนาจอาญาสิทธิ์ที่ประเทศราชได้รับจากพระจักรพรรดิราชให้สามารถปกครองบ้านเมืองของตนได้ ดังปรากฏข้อความในศิลาจารึกปราสาทพระขรรค์ กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าผู้ปกครองคืออาณาจักรขอม กับประเทศราชอย่างพ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองราดผู้นำไทยคนหนึ่งว่า **"สำหรับผู้ที่พระองค์พระราชทานความมั่งคั่งบริบูรณ์แล้ว ก็ได้พระราชทานพระธิดาด้วย"**^๙ ในจำนวนผู้ที่ได้รับพระราชทานพระธิดานี้ พ่อขุนผาเมืองราชโอรสของพ่อขุนศรีนาวานาม ก็ได้รับพระราชทานพระธิดาองค์หนึ่ง คือนางสิขรมหาเทวี ทั้งได้รับพระราชทานพระแสงขรรค์ชัยศรี กับพระนาม **กัมรเดงอัญศรีอินทรบดินทราทิตย์**จากกษัตริย์เมืองยโสธรปุระด้วย^{๑๐} ซึ่งการที่พ่อขุนผาเมืองรับพระแสงขรรค์ชัยศรีและพระนามจากพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ย่อมถือเป็นการยอมรับอำนาจของอาณาจักรขอมในฐานะราชาที่เหนือกว่าตน

หลังจากการเสื่อมอำนาจลงของอาณาจักรขอมหลังรัชสมัยสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ มีอาณาจักรไทยได้เกิดขึ้นหลายอาณาจักร เช่น สุโขทัย ล้านนา (เชียงใหม่) ล้านช้าง (หลวงพระบาง) เป็นต้น แต่อาณาจักรเหล่านี้ยังมีลักษณะเป็น “แว่นแคว้น” หรือ “เมือง” ที่รวมกันขึ้นมาตั้งเป็นอิสระ ยังมีได้มีอาณาจักรใดอาณาจักรหนึ่งมีอำนาจหรือมีลักษณะเป็นศูนย์กลางอย่างแท้จริง^{๑๑} กรุงศรีอยุธยาได้รับการสถาปนาขึ้นท่ามกลางการมีอยู่อย่างอิสระของรัฐต่างๆ ในภูมิภาคเช่นนี้ ซึ่งมีลักษณะความสัมพันธ์ระบบเครือญาติที่เกิดจากการแต่งงานของกษัตริย์ระหว่างรัฐ^{๑๒} ในหลักฐานชั้นหลังอย่างพงศาวดารโยนก กล่าวถึงความสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างเจ้าผู้ปกครองรัฐในภูมิภาคนี้ว่า

* คติจักรพรรดิราชในอาณาจักรขอม เห็นได้จากการตั้งพิธีสถาปนาตนเป็น “จักรพรรดิ” (เจ้าโลกทั้งมวล) ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ เมื่อ พ.ศ.๑๓๔๕ โดยเชิญพราหมณ์หรือพราหมณ์จากชนบทมาเป็นผู้ทำพิธี. ดูเพิ่มเติมใน จิตร ภูมิศักดิ์, สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา, หน้า ๑๑๕.

^๙ “ศิลาจารึกหลักที่ ๑๖๖,” ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๔ (พระนคร: สำนักนายารัฐมนตรี, ๒๕๑๓), หน้า ๑๕๕.

^{๑๐} กรมศิลปากร, “ศิลาจารึกหลักที่ ๒,” หน้า ๒๘. สำหรับกษัตริย์เมืองยโสธรปุระคือกษัตริย์อาณาจักรขอม เมืองยโสธรปุระคือนครธม ดูเพิ่มเติมใน Griswold, A.B and Prasert na Nagara, op. cit., p. 111.

^{๑๑} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, อยุธยาประวัติศาสตร์และการเมือง, หน้า ๔.

^{๑๒} ศรีสักร วัลลิโภดม, “จากพระเจ้าอู่ทองถึงพระเจ้าปราสาททอง,” ๓๕.

พระร่วงหรือพ่อขุนรามคำแหงทรงเป็นพระญาติกับกษัตริย์ขอม กษัตริย์เมืองพระนครศรีอยุธยา และกษัตริย์ผู้ครองนครศรีธรรมราชทำให้ทรงเป็นผู้มีอำนาจมาก^{๑๒}

การถือกำเนิดขึ้นกรุงศรีอยุธยาขึ้นก็เช่นเดียวกัน จะเห็นได้จากหลักฐานที่ปรากฏพระเจ้าอู่ทองทรงมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับอาณาจักรดั้งเดิมอย่าง ลพบุรี หรือสุพรรณบุรี จากการสมรสกับพระธิดาของผู้ปกครองรัฐ ตามความเห็นของผู้วิจัยการเกิดขึ้นของอยุธยายังเป็นปัญหาที่ควรเปิดไว้ก่อน ในที่นี้จะกล่าวถึงความคิดเบื้องหลังการเกิดขึ้นอันได้แก่การพยายามสร้างศูนย์กลางอาณาจักรแห่งใหม่อย่าง “อโยธยาศรिरามเทพนคร”^{๑๓} ซึ่งอาจจะเป็นอาณาจักรหนึ่งในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่จะพยายามสถาปนามณฑลใหม่ขึ้นเพื่อ แข่งกับอาณาจักรขอมหรือแม้แต่กระทั่งสุโขทัยเอง ศรีศักร วัลลิโภคม เสนอว่าเมืองอโยธยาที่มีมาก่อนหน้าการสร้างพระนครศรีอยุธยานั้นคือเมืองหลวงของรัฐละโว้ ที่มีกษัตริย์วงศ์ใหม่ๆ ที่นับถือพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ครองอยู่ ได้อ้างความสืบเนื่องมาแต่สมัยที่เมืองหลวงของรัฐยังอยู่ที่กรุงละโว้^{๑๔} การเปลี่ยนแปลงตำแหน่งเมืองสำคัญจากกรุงละโว้มายังเมืองอโยธยา คงสัมพันธ์กันกับการเปลี่ยนแปลงวงศ์กษัตริย์ไปด้วยส่งผลให้ความสัมพันธ์ในทางเครือญาติกับอาณาจักรขอมลดน้อยลง กษัตริย์ที่ครองกรุงอโยธยาหันมามีความสัมพันธ์กับทางสุพรรณภูมิและนครศรีธรรมราชแทน ซึ่งเมืองเหล่านี้มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติโดยการแต่งงาน เห็นได้จากพระเจ้าอู่ทองทรงได้พระชายาที่มาจากแดนสุพรรณบุรีและลพบุรี ความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับอาณาจักรขอมหลังรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ คงลดลง อาจแสดงให้เห็นว่ายุษยาน่าจะมีความพยายามสถาปนาจักรวรรดิใหม่แทนอาณาจักรขอมเดิม สร้างระบบความสัมพันธ์ทางเครือญาติของตนขึ้นมาแทนที่อาณาจักรขอม เพื่อต้องการเป็นผู้นำทางมณฑลใหม่(จักรพรรดิราช) อย่างไรก็ตามความสัมพันธ์ของรัฐต่างๆภายในมณฑลนั้นมักไม่ยั่งยืน เพราะฉะนั้นขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ส่วนบุคคลระหว่างพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ^{๑๕} ถ้ากาลใดกษัตริย์ผู้นำมณฑลสิ้นพระชนม์ลงย่อมเปิดโอกาส ให้กษัตริย์รัฐต่างๆในมณฑลที่มีความมั่นคงเข้มแข็ง ก็อาจสามารถสามารถสร้างมณฑลขึ้นมาใหม่ ซ้อนทับมณฑลเดิมได้

^{๑๒} พระยาประชาภิจักรจักร (แช่ม บุนนาค), พงศาวดารโยนก ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร: ศิลปากรจัดพิมพ์, ๒๕๐๘), หน้า ๗๕.

^{๑๓} อากม พัลลิตะ, นิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีธรรมเทพนคร : รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๑๕-๒๐.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

^{๑๕} ศรีศักร วัลลิโภคม, “จากพระเจ้าอู่ทองถึงพระเจ้าปราสาททอง,” หน้า ๓๕.

นอกจากนี้เป็นที่สังเกตว่าวิธีการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติเพื่อรักษาความเป็นผู้นำ ปริมาณพล เป็นวิธีสำคัญที่ช่วยในการหลีกเลี่ยงสงครามความรุนแรง เป็นการได้มาซึ่งฐานะราชาเหนือราชาโดยไม่ต้องใช้ความรุนแรง จะเป็นทางออกที่น่าปรารถนาของชนชั้นนำ นอกจากนี้ยังสามารถเข้าถึงถึงอุดมคติสูงสุดของจักรพรรดิราชในพุทธศาสนาที่ไม่ต้องใช้กำลังอำนาจหรือใช้ความรุนแรง ดังจะเห็นได้ว่าเมื่ออุชชาสามารถผนวกดินแดนสุโขทัยไว้ในครอบครองได้ นโยบายของอุชชาต่อสุโขทัยก็เปลี่ยนไป จากส่งกำลังรุกรานเป็นการมุ่งผนวกดินแดนโดยสันติวิธี โดยพยายามให้เกิดความผูกพันทางสายเลือดระหว่างราชวงศ์เป็นสำคัญ^๖ เป็นที่น่าสังเกตว่าการดำเนินนโยบายของอุชชาต่อสุโขทัยนั้น ต่างนโยบายการปกครองเขมรของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ที่ตั้งพระโอรสปกครองเมืองพระนครอันเป็นการเปลี่ยนฐานะจากประเทศราชมาเป็นเมืองลูกหลวง แต่อุชชาเน้นการผนวกสุโขทัยโดยใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ตั้งแต่สมัยพระบรมราชาที่ ๑ ที่ทรงได้มารดาของพระยาญาณคิหรือติปัญญา เจ้าเมืองกำแพงเพชร เป็นพระสนม ในพงศาวดารฉบับปลีก (หอสมุดวชิรญาณ) เลขที่ ๒๒๒ ให้ข้อมูลแน่ชัดว่า พระมหาธรรมราชา เจ้าเมือง พิษณุโลก เป็นพระเชษฐาหรือพระอนุชาในมเหสี(พระราชมารดาของพระรามศวร)ของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒^๗ ดังนั้น พระมหาธรรมราชา ที่ ๔ จึงมีฐานะเป็น “น้ำ” ของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ(พระรามศวร)** ซึ่งก็หมายถึงว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ทรงเป็นพระขมาดา (ลูกเขย) ของเมืองพิษณุโลก และพระยาบาลเมือง หรือพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๕ ก็เป็นพระอนุชาในมเหสีของพระองค์ “...อันค้ำนั้นพระราชเทวีทูลแต่พระบรมราชาธิราชเจ้า ด้วยจะย้อมหมอก แม่นางขามารดาแลจะขอชื่อให้...สมเด็จพระผู้เป็นเจ้าก็ประสาคานห้ามทองไม้เท้าทองแลเครื่องราชูปโภค ให้นำมกรชื่อพระประสิทธิ แม่นางขามารดานางพญาแลมหาธรรมราชาธิราช นั้น...”^๘

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* ปัญหาเรื่องการกำหนดเวลาเรื่องปีที่อาณาจักรสุโขทัยถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของอุชชาโดยสมบูรณ์ เป็นปัญหาที่ยังถกเถียงกันอยู่ ดูเพิ่มเติมใน มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอุชชา, หน้า ๑๔ - ๑๘.

^๖ สิ้นชัย กระบวนแสง ประวัติศาสตร์สุโขทัย (ศูนย์สุโขทัยศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก, ๒๕๒๐), หน้า ๑๓ - ๑๕.

^๗ อุบลศรี อรรถพันธ์, “การชำระพระราชพงศาวดารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก,” หน้า ๕๖.

^๘ จารึกหลักที่ ๔๐ และหลัก ๔๐ พิเศษ กล่าวถึงคำสาบานของ “น้ำพระยา” และ “ สมเด็จพระเจ้าพระยา” (หลาน) ดูเพิ่มเติมใน ประชุมศิลาจารึก ภาค ๑, หน้า ๔๑ -๔๖.

^๘ ดูเพิ่มเติมใน ต้นฉบับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๒๒๒ หน้า ๘-๙.

ค. การสถาปนายุทธยาให้เป็นศูนย์กลางทางอำนาจแห่งใหม่ในเชิงสัญลักษณ์

นอกจากการขยายพระราชอำนาจในเชิงปฏิบัติทั้งการทำสงครามขยายอาณาเขต หรือการสร้างระบบความสัมพันธ์ทางเครือญาติเพื่อเข้าถึงความเป็นราชาเหนือราชาแล้ว ยังมีหลักฐานปรากฏถึงการพยายามสถาปนายุทธยาให้เป็นศูนย์กลางทางอำนาจแห่งใหม่ในเชิงสัญลักษณ์ ดังปรากฏหลักฐานว่าในสมัยสมเด็จพระบรมราชาที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว) โปรดให้สถาปนาวัดพระศรีมหาธาตุขึ้นเพื่อเป็นหลักพระนคร^{๑๕} นับเป็นความพยายามแรกที่จะสร้างสัญลักษณ์ศูนย์กลางจักรวาลตามกรอบความคิดทางพุทธศาสนา ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากการสร้างเจดีย์จุฬามณีในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ถือเป็นประธานในสวรรค์ ในคำให้การขุนหลวงหาวัดระบุว่าสิ่งที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นหลักประธาน และเป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศกรุงศรีอยุธยาว่ามีพระมหาธาตุและพระมหาเจดีย์* โดยมีการสร้างพระบรมธาตุขึ้นครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ขุนหลวงพะงั่ว^{๑๖} การสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ตามความเชื่อคติจักรวาลของพุทธศาสนาเป็นเขาพระสุเมรุของจุลจักรวาล การสถาปนามหาธาตุขึ้นในพระนครถือเป็นจำลองจักรวาลตามโลกภูมิพุทธศาสนาให้อาณาจักรกลายเป็นศูนย์กลางของโลกและจักรวาล** วัดมหาธาตุนอกจากเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุแล้ว ในสมัยต่อๆมาวัดมหาธาตุยังเป็นที่สถิตของพระพุทธรูป และรูปเคารพที่สำคัญทางพระศาสนาที่มีมาแต่ก่อนๆ ซึ่งเคลื่อนย้ายมาจากเมืองโบราณที่เคยเป็นนครมา

^{๑๕} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๓๐.

* พระมหาธาตุที่เป็นหลักกรุงศรีอยุธยามี ๕ องค์ คือ พระมหาธาตุวัดพระราม พระมหาธาตุวัดมหาธาตุ พระมหาธาตุวัดราชบูรณะ พระมหาธาตุวัดสมณโกฏิ และพระมหาธาตุวัดพุทไธสวรรย์ ดูเพิ่มเติมใน คำให้การขุนหลวงหาวัดประจักษ์ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า ๒๔.

^{๑๖} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๓๐.

** แนวคิดเกี่ยวกับภูมิจักรวาลและไตรภูมิ ในอนันตจักรวาลหรือจักรวาลใหญ่อันหาขอบเขตที่สิ้นสุดไม่ได้นั้น จะประกอบด้วยจักรวาล ได้แก่ สถานที่ที่ระดับประดาไปด้วยเขาพระสุเมรุ เขาสิบบริกัณฑ์ ทวีปใหญ่ทั้ง ๔ ทวีปน้อย ๒๐๐๐ ทวีป มหาสมุทรและล้อมด้วยเขาจักรวาลเป็นจักรวาลหนึ่ง ซึ่งแต่ละจักรวาลใดจักรวาลหนึ่งรวมโลกมนุษย์ด้วยนั้นก็มิรูปร่างลักษณะองค์ประกอบที่เหมือนกันคือ ต่างก็เป็นจักรวาลย่อยๆ ที่อยู่รวมกันเป็นหน่วยๆของอนันตจักรวาล ซึ่งรูปแบบแนวคิดระบบจักรวาลดังกล่าวนี้จึงมีผลต่อการจัดระเบียบทางสัญลักษณ์ของสถาปัตยกรรมในการกำหนดรูปแบบทั้งใหญ่และเล็ก คือ ในมหากาและในจุลภาค สิ่งละอันพันละน้อยซึ่งเป็นส่วนประกอบหรือส่วนประกอบของสถาปัตยกรรมล้วนแต่เป็นสัญลักษณ์ของการจำลองจักรวาลหรือไตรภูมิในจุลจักรภาค โดยจุลภาคนั้นๆ ยังสามารถจัดรูปแบบสัญลักษณ์ดังกล่าวให้อยู่ซ้อนเล็กลงไปอีก หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ในจุลจักรวาลยังมีจุลจักรวาลที่เล็กกว่านั้นปรากฏซ้อนต่อไปอย่างไม่สิ้นสุด ซึ่งก็ทำให้ชิ้นส่วนที่ระดับหรือประกอบเป็นรูปสถาปัตยกรรมเปรียบเสมือนโลกๆหนึ่ง ที่สมบูรณ์อยู่ในตัว เช่น พระปรางวัดมหาธาตุ วัดพระราม และวัดราชบูรณะ ที่มีระเบียงคดล้อมปรางประธานในลักษณะกำแพงจักรวาลล้อมรอบเขาพระสุเมรุ เป็นสัญลักษณ์ของภูมิจักรวาล ซึ่งทั้งหมดนี้รวมอยู่ในกรุงศรีอยุธยา

ก่อนบ้าง หรือจากการทำสงครามชนะบ้านเมืองใกล้เคียงบ้างอย่างเช่น พระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่ พระพุทธรูปศิลาประทับห้อยพระบาทแบบทวารวดี ซึ่งปัจจุบันอยู่ที่วัดหน้าพระเมรุ^{๒๐}

ศรีศักร วัลลิโภดม แสดงทัศนะว่าการนำศิลปวัตถุในอาณาจักรที่เคยรุ่งเรืองภายหลังจากได้รับชัยชนะในสงคราม มาประดิษฐานไว้ที่วัดมหาธาตุอันถือเป็นหลักของพระนครนั้น ในเชิงสัญลักษณ์เป็นการประกาศว่าบัดนี้อยุธยาได้กลายเป็นศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่ อำนาจและความเจริญรุ่งเรืองในอาณาจักรต่างๆบัดนี้ได้มารวมอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา การกระทำเช่นนี้น่าจะเป็นจารีตที่ถือปฏิบัติต่อกันมา เช่น เมื่อครั้งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เสด็จไปตีเมืองพระนครหลวงของขอมได้นั้น ก็ทรงนำเอารูปเทวรูปและสิ่งสำริดจำนวนมากจากเทวสถานในนครวัดมาถวายเป็นพุทธบูชา ณ วัดนี้^{๒๑} ในเรื่องเดียวกันนี้ ชอง บัวเซอลิเย (Jean Boisselier) ได้ตั้งข้อสังเกตพร้อมทั้งให้ข้อมูลเพิ่มเติมว่า ในสงครามครั้งนี้ทางฝ่ายอยุธยาไม่เพียงขนย้ายรูปปั้นราชสีห์ (Rajastri) ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งอำนาจกลับไปอยุธยาเท่านั้น แต่ยังสามารถทำลายปราสาทนาคพัน (Neak Pon) ซึ่งเป็นศาสนสถานสำคัญของขอมลงด้วยทั้งหมด เท่ากับเป็นการทำลายล้างสิทธิธรรมของความเป็นกษัตริย์แห่งสกลจักรวาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ และทายาททางการเมืองคนอื่นๆลงโดยสิ้นเชิง ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการของการพยายามสถาปนาจักรวาลใหม่ของผู้นำอยุธยา เพื่อให้คนทั่วไปเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาได้กลายเป็นศูนย์กลางทางอำนาจและวัฒนธรรมขึ้นแทนที่กรุงพระนครหลวงของกัมพูชา เป็นที่น่าสังเกตว่าภายหลังจากที่พระเจ้าบรมนงทรงตีกรุงศรีอยุธยาได้แล้ว ก็ได้ทรงโปรดให้ขนย้ายรูปปั้นศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายกลับไปประดิษฐาน ณ กรุงหงสาวดีเช่นกัน^{๒๒}

จะเห็นได้ว่าลักษณะหนึ่งของการพัฒนากรุงศรีอยุธยานั้น อยู่ที่ความพยายามของพระมหากษัตริย์ในการที่จะสร้างจักรวาลแห่งใหม่ให้แก่รัฐและประชาชน เพื่อให้คนทั่วไปเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาได้กลายเป็นศูนย์กลางอำนาจและวัฒนธรรมขึ้นมาแทนเมืองพระนครของขอมที่กำลังโรยราลงไป^{๒๓} ในการกระทำได้กล่าวนี้ ศรีศักร วัลลิโภดม อธิบายว่า การที่พระมหากษัตริย์และนักปราชญ์ราชครูอยุธยา ก็นำเอาลัทธิธรรมนิยมประเพณีและสิ่งที่เป็นอารยะธรรมของรัฐที่เคยรุ่งเรืองอยู่แต่เดิมมาผสมผสานให้เกิดเป็นรูปแบบของตนเอง ก็เท่ากับเป็นการสร้างความ

^{๒๐} ศรีศักร วัลลิโภดม, *กรุงศรีอยุธยาของเรา* (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖), หน้า ๔๑.

^{๒๑} ศรีศักร วัลลิโภดม, *กรุงศรีอยุธยาของเรา*, หน้า ๔๑.

^{๒๒} David P. Chandler, *A History of Cambodia* (Westview Press, Colorado, 1893) p.64 อ้างถึงใน ชุนตร ชุตินทรานนท์, *พม่ารบไทย*, หน้า ๑๒๖.

^{๒๓} นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา*, หน้า ๔๒-๔๓.

ต่อเนื่องให้เกิดการยอมรับว่ากรุงศรีอยุธยา มีสิทธิธรรมที่จะสืบแทนเมืองพระนครของขอม^{๒๕} ทำให้อยุธยาราชธานีแห่งใหม่นี้กลายเป็นที่ยอมรับฐานะในความเป็นใหญ่ในมณฑล พระมหากษัตริย์อยุธยานั้นอยู่ในฐานะจักรพรรดิราช ดังเห็นได้จากการที่กษัตริย์อยุธยาได้สร้างราชธานีศูนย์กลางของราชอาณาจักรขึ้น ทำให้อยุธยาเป็นเสมือนสถาบันทางการเมืองและพระมหากษัตริย์อยู่ในฐานะราชาเหนือราชาทั้งหลาย (คือเจ้าผู้ปกครองอื่น) ต่างแข่งขันกันเพื่อจะขึ้นมาอยู่ในฐานะพระจักรพรรดิ ปกครองจักรวรรดิอยุธยา จัดระเบียบดินแดนราชธานีให้เป็นแกนกลาง แวดล้อมด้วยบ้านเมืองของเจ้าพระยามหานครและประเทศราช^{๒๖} เห็นได้จากการเข้ามายึดอยุธยาของพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ขุนหลวงพะงั่ว และสมเด็จพระรามาธิบดี เป็นคำตอบอย่างดีว่าในทัศนะของชนชั้นนำไทยในสมัยนั้น ว่าผู้ปกครองกรุงศรีอยุธยาเท่านั้นคือผู้มีฐานะราชาธิราชแห่งอาณาจักรอย่างแท้จริง แสดงให้เห็นถึงความศักดิ์สิทธิ์และเป็นที่ยอมรับของกรุงศรีอยุธยา ในฐานะศูนย์กลางมณฑลแห่งหนึ่งในที่ราบภาคกลาง

ง. การกำหนดปริมณฑล (mandala) ทางอำนาจของอยุธยา

การกำหนดปริมณฑลทางอำนาจ หรือ ความคิดเรื่อง มณฑล นั้น เป็นความคิดที่แพร่หลายมาก่อนการสถาปนาอาณาจักรอยุธยา สแตนลีย์ แทมเบีย (Stanley J. Tambiah) ในงานเรื่อง “World Conqueror and World Renouncer” อธิบายว่า มณฑล เป็นระบบการปกครองที่มีพื้นฐานมาจากคติความเชื่อของฝ่ายอินเดีย-ทิเบตที่เรียกว่า “มณฑล” (mandala) มณฑลประกอบด้วยสองส่วนคือ แกนหรือศูนย์กลาง (มันดะ - manda) กับสิ่งทีล้อมรอบตามทิศทั้งสี่ (ละ - la)^{๒๗} ซึ่งสองส่วนสำคัญนี้ได้ถูกนำไปใช้และนำมากำหนดลักษณะการปกครองแบบมณฑล โดยเมืองหลวงอันเป็นศูนย์กลางเปรียบได้กับดาวนพเคราะห์ที่อยู่กึ่งกลาง และมีเมืองต่างๆ ห้อมล้อมเป็นดาวบริวารที่มีขนาดและฐานะต่างกัน เมืองบริวารจะมีความเป็นอิสระของตัวเองและรวมอยู่ในรัศมีวงจรภายในอิทธิพลของดาวนพเคราะห์ที่อยู่ตรงกลาง เมืองบริวารที่ล้อมรอบเมืองหลวงจะมีการจัดระเบียบองค์กรปกครองในแบบอย่างเดียวกับศูนย์กลาง แต่มีขนาดลดหลั่นต่างกันไปตามความสำคัญของแต่ละเมือง^{๒๘} รูปแบบการปกครองเมืองศูนย์กลางและเมืองบริวาร เป็นคติความเชื่อเกี่ยวกับโลกและจักรวาลบนโลกภูมิที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อระบบการเมืองของบ้านเมือง

^{๒๕} ศรีศักร วัลลิโภดม, “จากพระเจ้าอู่ทองถึงพระเจ้าปราสาททอง,” หน้า ๓๕.

^{๒๖} ธิดา สาระยา, *อารยธรรมไทย*, หน้า ๔๒๗.

^{๒๗} S. J. Tambiah, *World Conqueror and World Renouncer* (Cambridge: Vail - Ballou Press, Inc., 1976), p. 102.

^{๒๘} สุเทพ สุนทรเกสัช, “จากบรรณาการสู่ศูนย์รวมอำนาจ วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและอุดมการณ์ในยุครัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๗๕),” *สังคมศาสตร์* (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) ๖,๑ (เมษายน-กันยายน ๒๕๒๕): ๑๔0-๑๔๑.

ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น ในอาณาจักรเขมร มีการกำหนดปริมณฑลทางอำนาจของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ดังปรากฏในจารึกปราสาทพระขรรค์ หรือการกำหนดปริมณฑลทางอำนาจสมัยอาณาจักรพุกาม ในศิลาจารึกสมัยพุกาม Plate no.19a (พ.ศ. ๑๗๓๕) ระบุถึงปริมณฑลทางอำนาจของพระเจ้านรปดิสีทฐ (พ.ศ. ๑๗๑๖-๑๗๕๔) หรือ การกำหนดปริมณฑลของพ่อขุนรามคำแหงตามที่ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ ๑^{*}

ระบบการเมืองแบบมณฑลมุ่งเน้นความสำคัญของราชธานี ในฐานะเป็นศูนย์กลางอำนาจที่พระมหากษัตริย์ทรงอาศัยระบบการปกครอง เชื่อมโยงการผูกพันทางเครือญาติเป็นลักษณะความสัมพันธ์แบบหลวมๆ และผูกพันอยู่กับตัวบุคคล ความจงรักภักดีระหว่างเมืองศูนย์กลางกับเมืองบริวารหรือราชธานีกับหัวเมืองต่างๆ ที่ขึ้นอยู่กับพระราชเสมามณฑลเมืองขึ้นแห่งพระเจ้าอยู่หัว^{๑๐} ระบบการเมืองแบบมณฑลกษัตริย์ซึ่งปกครองอยู่ที่เมืองหลวงมีอำนาจสูงสุดในทางทฤษฎี ในทางพิธีกรรมและสัญลักษณ์ ในฐานะเป็นผู้เชื่อมโยงระหว่างจักรวาลกับโลกมนุษย์ เป็นผู้รักษาและธำรงไว้ซึ่งความเป็นระเบียบของสังคม และความสัมพันธ์กับเมืองที่อยู่ในมณฑลโดยอาศัยบารมีส่วนพระองค์ นอกจากพิธีกรรมแล้ว กษัตริย์ยังได้อาศัยความสัมพันธ์ด้านพึ่งพาอาศัยความจงรักภักดี รวมถึงการสร้างพันธะทางเครือญาติกับเมืองที่อยู่ในมณฑล ซึ่งอาจเป็นบริวารหรือพันธมิตร กษัตริย์อาจควบคุมเมืองมณฑลได้โดยอาศัยระบบการปกครอง เศรษฐกิจด้วยวิธีการการควบคุมทางการศาล การทหาร การเกณฑ์แรงงาน การผูกขาดสินค้า อาวุธเงินตรา ซึ่ง แทมเบีย เรียกระบบการเมืองแบบนี้ว่า “เมืองศูนย์กลางและเมืองบริวาร” (galactic polity)^{๑๑}

โอ ดับเบิลยู โวลเตอร์ (O.W. Wolters) ในผลงานเรื่อง “History culture and Region in Southeast Asian Perspectives” อธิบายว่า ระบบการเมืองแบบมณฑลในรัฐจารีต เป็นเรื่องของ

* ทิศเหนือ อาณาเขตถึงเงรบาง โดยมีเมืองต่าง ๆ คือ เมืองแพร์ เมืองน่าน

เมือง..... เมืองปัวเข้ามาอยู่ในอำนาจด้วย

ทิศใต้ อาณาเขตถึงฝั่งทะเลสุดเขตแหลมมะลายู

โดยมีเมืองต่างๆคือเมืองคนที เมืองพระบาง เมืองแพรง เมืองสุพรรณภูมิ เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี และเมืองนครศรีธรรมราชเข้ามาอยู่ในอำนาจ

ทิศตะวันออก อาณาเขตถึงเมืองเวียงจันทร์และเมืองเวียงคำ

โดยมีเมืองสระหลวงเมืองสองแคว เมืองลุมบาจาย และเมืองสระคำอยู่ในอำนาจ

ทิศตะวันตก อาณาเขตถึงเมืองหงสาวดี จมมหาสมุทร โดยมีเมืองฉอด

เมือง...เข้ามาอยู่ในอำนาจ ดูเพิ่มเติมใน “ศิลาจารึกหลักที่ ๑ ด้านที่ ๔.” ใน ประชุมพระราชพงศาวดาร ฉบับ กาญจนากิเยก เล่ม ๑, หน้า ๒๑-๒๔.

^{๑๐} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒ (กรุงเทพฯ: องค์การการค้าสุสกา, ๒๕๑๕), หน้า ๒๓๕.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

^{๑๒} S. J. Tambiah, World Conqueror and World Renouncer, p. 102

ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลมาก คือกษัตริย์ที่สถาปนาตนเป็นพระจักรพรรดิราชมีอาณาเขตของมณฑลไม่แน่นอน ความสัมพันธ์ของรัฐในมณฑลจะแน่นแฟ้นแค่ไหนนั้นขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์ที่เป็นจักรพรรดิกับกษัตริย์ภายในรัฐมณฑล^{๓๒} ดังนั้นแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและมณฑลเป็นระบบการเมืองที่ไม่มั่นคงนัก อาณาเขตของมณฑลไม่มีขอบเขตแน่นอน รัฐที่เล็กกว่ามีความเป็นอิสระในการปกครองค่อนข้างมาก จึงอาจปฏิเสธความสัมพันธ์แบบบรรณาการเมืองหลวงเมื่อมีโอกาส ด้วยเหตุนี้ขอบเขตของมณฑลจึงมีความยืดหยุ่นไม่แน่นอน^{๓๓}

Wolters เชื่อว่าปริมณฑลทางอำนาจของศูนย์กลาง (mandala or ring of power) แต่ละศูนย์กลางไม่ตายตัว และไม่อาจกำหนดขอบเขตที่แน่นอนในทางภูมิศาสตร์ได้ ในทัศนะของ Wolters ปริมณฑลทางอำนาจของรัฐแต่ละรัฐจะมีลักษณะที่กว้างไกลหรือยึดหดคล้ายหีบเพลง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับอำนาจและบารมี (powers) ทางการเมืองของผู้นำรัฐแต่ละรัฐว่ามีมากน้อยเพียงใด ดังกล่าวมาจะไม่คงอยู่ถาวรเพราะความสัมพันธ์ที่สร้างขึ้นเป็นความสัมพันธ์ส่วนบุคคล เมื่อบุคคลที่มากด้วยอำนาจและบารมี (a man of powers) สิ้นชีวิตลง ความสัมพันธ์ที่มีก็สิ้นสุดลงไปด้วยโดยปริยาย^{๓๔}

ราชอาณาจักรอยุธยาได้รับอิทธิพลแนวคิดเรื่องมณฑลนำมาจัดรูปแบบการปกครอง ราชอาณาจักรเช่นเดียวกับรัฐจารีตอื่นๆในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เมื่อกรุงศรีอยุธยาแผ่ขยายอำนาจออกเป็นราชอาณาจักรครอบคลุมอาณาบริเวณกว้างใหญ่ไพศาล พร้อมกับปรับปรุงรูปแบบการเมืองการปกครองอันเป็นการส่งอำนาจจากราชธานีไปสู่บรรดาหัวเมืองต่างๆ ในสภาวะการณ์ที่ราชธานีเป็นศูนย์กลางอำนาจที่ยิ่งใหญ่นี้เอง ด้านหนึ่งก็ได้ส่งผลให้พระมหากษัตริย์ซึ่งปกครองอยู่ที่เมืองหลวงทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาด และสูงสุดด้วยการสร้างสถาบันพระมหากษัตริย์ให้ดูมีความศักดิ์สิทธิ์และความสำคัญมากยิ่งขึ้น โดยการนำเอาคติความเชื่อทางศาสนา มากำหนดรูปแบบพระมหากษัตริย์ให้มีความยิ่งใหญ่ โอ้อ่า และความอลังการ เพื่อให้มีฐานะเหนือกว่าและแตกต่างจากเจ้าครองเมืองต่างๆทั่วไปในเสมามณฑล กับบรรดากษัตริย์อื่นๆในแว่นแคว้นใกล้เคียง โดยพระมหากษัตริย์อยุธยามีฐานะสูงส่งเป็น “พระเจ้าจักรพรรดิ” เหนือกษัตริย์ทั้งปวง

ลักษณะการกำหนดปริมณฑล คือ กรุงศรีอยุธยาและบริเวณราชธานี (วงราชธานี) เป็นอาณาเขตที่พระมหากษัตริย์ปกครองโดยตรง มีฐานะเป็นแกนกลางของจักรวรรดิ ถัดออกไปแวดล้อมด้วยเมืองพระยามหานครซึ่งมีเจ้านายเป็นฐานะเมืองลูกหลวงหลานหลวง ที่ได้รับการแต่งตั้งจากศูนย์กลางมาปกครอง และนอกเมืองพระยามหานครออกไปเป็นดินแดนของกษัตริย์ที่มา

^{๓๒} Wolters, O.W., *History culture and Region in Southeast Asian Perspectives* (Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1982), p. 16-33.

^{๓๓} Ibid., p. 17.

^{๓๔} Ibid., p. 17.

อ่อนน้อมยอมเป็นประเทศราช ซึ่งต่อมาภายหลังอยุธยาปรับปรุงการปกครองหัวเมืองชั้นนอก โดยยกเลิกการให้เจ้านายออกไปปกครองและควบคุมหัวเมืองเพื่อรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางที่ราชธานี ด้วยการส่งขุนนางออกไปปกครองหัวเมืองแทน พร้อมกับการจัดแบ่งชั้นของหัวเมืองออกเป็น เอก โท ตรี จัตวา^{๓๕} โดยเมืองชั้นจัตวาหรือเขตวงราชธานีมีการจัดการปกครองแบบเมืองศูนย์กลางและเมืองบริวาร คือมีกรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลาง และหัวเมืองชั้นจัตวา ๓๓ เมืองล้อมอยู่โดยรอบภายใต้การปกครองโดยตรงของเมืองหลวง^{๓๖} กล่าวได้ว่าการปกครองอาณาเขตเมืองศูนย์กลางและบริวารที่ได้รับการปรับปรุงแก้ไขมาเป็นระยะ กรุงศรีอยุธยามีอำนาจและการควบคุมเด็ดขาดจากแกนกลางออกไปยังหัวเมืองทุกระดับชั้นที่แวดล้อมตามระบบการเมืองแบบมณฑล

การสถาปนาขึ้นของอาณาจักรอยุธยาของพระเจ้าอู่ทองนั้นยังขาดหลักฐานร่วมสมัยที่ชัดเจนว่าพระเจ้าอู่ทองเป็นใครมาจากไหน การกำหนดปริมณฑลทางอำนาจในรัชสมัยของพระองค์ก็เป็นหลักฐานที่เกิดขึ้นในชั้นหลัง เราอาจทราบถึงการกำหนดปริมณฑลทางอำนาจของอยุธยา จากพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง กับพระธรรมนูญ จากกฏมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งสันนิษฐานว่าตราขึ้นในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ กล่าวถึงประเทศราชที่อยู่ในปริมณฑลทางอำนาจอยุธยา ซึ่งมีหน้าที่ต้องส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองเป็นเครื่องบรรณาการแก่อยุธยาทุกๆ ๓ ปี อยู่ทางเหนือ ๑๖ หัวเมือง และทางใต้ ๔ เมือง รวมเป็น ๒๐ เมือง “ฝ่ายกระบัตร์แต่ได้ถวายดอกไม้เงินทองทั้งทั้ง ๒๐ เมือง.....ถวายดอกไม้ทองเงิน พญามหานคร แต่ได้ถือน้ำพระพิพัฒน์^{๓๗} (ในพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศบอกว่ามี ๑๖ เมือง)^{๓๘} เมืองเหล่านี้ตกเป็นประเทศราชของอยุธยาตั้งแต่รัชสมัยพระบรมราชาที่ ๑ ซึ่งตามที่หลักฐานปรากฏส่วนหนึ่งก็ไม่ตรงกับความเป็นจริงทางประวัติศาสตร์ เช่น เชียงใหม่ เชียงราย เชียงแสน ยังไม่ตกเป็นประเทศราชของไทยในสมัยนั้น ที่น่าสนใจก็คือในบรรดาประเทศราชทั้ง ๒๐ เมืองที่อ้างไว้ ในกฏมณฑลเทศาภิบาล ระบุว่ามิเจ้าเมืองอยู่ ๘ เมือง ที่ต้องเข้ามาค้ำน้ำพิพัฒน์สัตยาเพื่อแสดงความภักดีต่ออัคริย์ เป็นไปได้ที่เมืองที่เหลือที่ไม่ต้องเข้ามาถือน้ำไม่ได้อยู่ในอำนาจอยุธยาอย่างแท้จริง หรืออาจเคยตกอยู่ในอำนาจอยุธยามาก่อน อยุธยาจึงถือว่าเมืองเหล่านั้นอยู่ในปริมณฑลทางอำนาจ ทั้งที่ความจริงเมืองเหล่านั้นยังเป็นอิสระอยู่ ความคิดเช่นนี้มีปรากฏให้เห็นเช่นในชนชั้นนำพม่าสมัยราชวงศ์คองบอง D.G.E. Hall ได้ยืนยันว่าในพระราชสาสน์ที่ พระเจ้าอลองพญาได้ไปถึงพระเจ้าจอร์จที่ ๒

^{๓๕} อากม พัตติยะ, นิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีธรรมทศวรรษความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น, หน้า ๔๗-๖๔.

^{๓๖} โยนิโอะ อิจิอิ, “อาณาเขตของอยุธยาในกฎหมายตราสามดวง,” วารสารธรรมศาสตร์ ๕ (ตุลาคม - ธันวาคม ๒๕๒๒): ๑๕๑

^{๓๗} “กฏมณฑลเทศาภิบาล,” ใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำชูรสกา, ๒๕๑๕), หน้า ๘๕.

^{๓๘} พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๒.

(George II) พระเจ้าอลองพญาทรงอ้างว่าอาณาจักรสยามเป็นหนึ่งในจำนวนอาณาจักรที่อยู่ภายใต้
 ปริมณฑลทางอำนาจของพระองค์^{๓๕} ทั้งที่ตอนนั้นอยุธยายังเป็นอิสระอยู่

อยุธยา มีเมืองพระยามหานครอยู่ในปริมณฑลทางอำนาจ มีอยู่ ๘ เมือง และเจ้าเมือง
 เหล่านี้ต้องเข้ามาค้ำน้ำพิพัฒน์สัตยาเมืองทั้ง ๘ เมือง ได้แก่ พิชณุโลก ศรีสัชฌาย์ สุโขทัย
 กำแพงเพชร นครศรีธรรมราช นครราชสีมา ตะนาวศรี ทวาย ในกฎหมายที่รวบรวมยังคงกล่าวถึงเมือง
 ลูกหลวงและเมืองหลานหลวงอีกด้วย ซึ่งกำหนดให้เมืองพิษณุโลกสวรรคโลก กำแพงเพชร
 ลพบุรี สิงห์บุรี เป็นเมืองลูกหลวง และเมืองอินทบุรี พรหมบุรี เป็นเมืองหลานหลวง^{๓๖}

จะเห็นว่ากรุงศรีอยุธยามีการกำหนดปริมณฑลทางอำนาจอย่างชัดเจน และการกำหนด
 ปริมณฑลทางอำนาจ เป็นวัฒนธรรมที่แพร่หลายในภูมิภาคนี้มาช้านาน ทั้งนี้ก็เพื่อผลประโยชน์
 ทางการเมืองการทหาร และเศรษฐกิจ และที่สำคัญคือการแสดงออกถึงความเป็นพระเจ้า
 จักรพรรดิราช ที่มีอำนาจเหนือเมืองประเทศราชมากมาย

จ. รูปแบบการรักษาพระราชอำนาจปริมณฑลในหมู่อริราชดิ

ดังที่กล่าวไปแล้วความสัมพันธ์ของรัฐต่างๆภายในมณฑลนั้นมักไม่ยั่งยืน เพราะ
 ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ส่วนบุคคลระหว่างพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ^{๓๗} ถ้ากาลใดกษัตริย์ผู้นำ
 มณฑลสิ้นพระชนม์ลงย่อมเปิดโอกาส ให้กษัตริย์รัฐต่างๆในมณฑลที่มีความมั่นคงเข้มแข็งก็อาจ
 สามารถสามารถสร้างมณฑลขึ้นมาใหม่ซ้อนทับมณฑลเดิมได้ ดังนั้นจึงมีการสร้างรูปแบบ
 ความสัมพันธ์ซึ่งมีลักษณะเฉพาะขึ้นมาเพื่อรองรับระบบความสัมพันธ์ในหมู่อริราชดิเพื่อเป็น
 หลักประกันต่อความจงรักภักดีต่อเจ้าผู้ปกครองปริมณฑล ไม่ว่าจะเป็นการส่งบรรณาการต้นไม้เงิน
 ทอง การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา หรือ การส่งญาติวงศ์กษัตริย์ไปเป็นตัวจ่านาที่รัฐศูนย์กลางเพื่อเป็น
 หลักประกันความจงรักภักดี

๑. การส่งบรรณาการต้นไม้เงินต้นไม้ทอง

การส่งบรรณาการต้นไม้เงินต้นไม้ทอง เป็นที่เข้าใจโดยทั่วไปว่าเป็นการแสดงลักษณะ
 ความสัมพันธ์ทางอำนาจระหว่างรัฐเจ้าปริมณฑลกับรัฐประเทศราชดังปรากฏใน

^{๓๕} สุเนตร ชุนดินทรานนท์, พม่ารบไทย, หน้า ๑๑๓.

^{๓๖} โยนิโอะ อิจิอิ, “อาณาเขตของอยุธยาในกฎหมายตราสามดวง,” วารสารธรรมศาสตร์: ๑๕๖.

^{๓๗} ศรีศักร วัลลิโภดม, “จากพระเจ้าอู่ทองถึงพระเจ้าปราสาททอง,” หน้า ๓๕.

กฏมณฑลเข็รบาล กล่าวถึง เมืองประเทศราช ซึ่งมีหน้าที่ต้องส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทอง เป็นเครื่องบรรณาการแก่อยุธยาทุกๆ ๓ ปี ๒๐ เมือง^๒ อย่างไรก็ตามแต่เดิมการส่งต้นไม้เงินทองนั้นเป็นวัฒนธรรมความคิดที่เกิดขึ้นในอินเดีย^๓ จากการศึกษาของ วรณสิริ นุ่นสุข ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาคติในการบูชาพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช วัดมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช : กรณีดอกไม้งเงินดอกไม้งทอง” อธิบายว่า การสร้างต้นไม้เงินต้นไม้ทองเป็นการสร้างหรือจำลองดอกไม้ใบไม้และต้นไม้ทั่วไป ใช้เป็นเครื่องสักการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนา หรือเป็นการจำลองไปถึงก้านของพระศรีมหาโพธิ์ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่ศักดิ์สิทธิ์อย่างหนึ่งแทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า นอกจากนี้ยังเป็นสัญลักษณ์ต้นไม้แห่งจักรวาล ส่งผลให้เรา มักพบต้นไม้เงินทองเป็นของบูชาคู่พระบรมสารีริกธาตุ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช อธิบายว่าในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูถือว่าต้นไม้เงินต้นไม้ทอง เป็นต้นไม้ที่ขึ้นในป่าหิมพานต์ดินเขาพระสุเมรุอันเป็นที่อยู่ของเทพเจ้า อาจเป็นต้นกำเนิดความคิดที่ว่าการที่เมืองประเทศราชต้องส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองเข้ามาถวายนั้นเท่ากับเป็นการยอมตัวเข้ามาอยู่ในป่าหิมพานต์ รอบเขาพระสุเมรุอันเป็นที่สถิตของพระเป็นเจ้า แสดงให้เห็นถึงความจงรักภักดีในองค์พระเป็นเจ้า^๔ ตามทฤษฎี “เทวราชา” god – king แต่อย่างไรก็ตามปรากฏหลักฐานน่าสนใจในสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ว่ามีการทำต้นไม้เงินต้นไม้ทองเป็นพุทธบูชาถวายพระเจ็ชวแก้ว หรือพระบรมทันตธาตุ ณ เกาะลังกา^๕ นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ยังใช้ต้นไม้เงินทอง เป็นหนึ่งในเครื่องบูชาสมโภชช้างเผือก^๖

หลักฐานดังกล่าวเป็นที่น่าสนใจว่าการถวายต้นไม้เงินทอง เกิดขึ้นเบื้องหลังความคิดใดกันแน่ จากหลักฐานดังกล่าวมีความเป็นไปได้มากกว่าที่การบูชาด้วยต้นไม้เงินทองอยู่ภายใต้ความคิดเรื่องการบูชาพระพุทธรูป การบูชาพระโพธิสัตว์มากกว่าคติจักรพรรดิราช ซึ่งถ้าว่าตามอุดมคติหรือทฤษฎีจริง ๆ จักรพรรดินั้นไม่ได้ต้องการอะไรจากประเทศราชมากกว่าการส่งสอนประเทศราชให้ประพฤติธรรมโดยไม่ใช้กำลัง เป็นที่ทราบกันดีว่าในทางปฏิบัติหาเป็นเช่นนั้นไม่ การประกาศตนเป็นพระจักรพรรดิและรุกรานหรือ “เคลื่อนออกไป” ยังรัฐอื่นเพื่อตำแหน่งในฐานะพระเจ้าจักรพรรดิส่วนหนึ่งนอกจากพระเกียรติยศแล้วก็คือ ผลประโยชน์ที่ตามมาจกส่วยและกำลังคน ตามสัญญาที่ตกลง (ส่วน

^๒ “กฏมณฑลเข็รบาล” กฏหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๘๘.

^๓ วรณสิริ นุ่นสุข, “การศึกษาคติในการบูชาพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช วัดมหาธาตุวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช : กรณีดอกไม้งเงินดอกไม้งทอง” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยศึกษา สถาบันราชภัฏนครศรีธรรมราช, ๒๕๔๕), หน้า ๖๕-๖๗.

^๔ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, ลักษณะไทย, หน้า ๑๖.

^๕ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ฉบับตัวเขียน, หน้า ๕๑.

^๖ หมายรับสั่ง เรื่อง พระราชพิธีสมโภชพระยาช้างเผือก เมืองเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๑๑๘ ปีชวดอัฐศก (พ.ศ. ๒๓๖๐)

ใหญ่คือ ๓ ปี ต่อครั้ง) แต่สัญลักษณ์ความอ่อนนุ่มของประเทศราชที่ปรากฏในพงศาวดารไม่ใช่ ส่วนน้ำ ของป่า หรือมูลค้างคาว แต่เป็นการถวายนกไม้เงินทองเพื่อประกันถึงความภักดี การเลือกสัญลักษณ์ที่จะบันทึกพงศาวดารดังกล่าว ต้องแสดงถึงนัยยะสำคัญบางอย่างหรืออาจเป็นจาริตที่มีการทำต่อกันมา แม้ไม่ใช่เหล่ารัฐจาริตที่นับถือพุทธศาสนา ต้นไม้เงินทองจึงเป็นสัญลักษณ์ในทางบีบบังคับที่ผู้มีค่าของรัฐไม่ได้นับถือพุทธศาสนา และต้นไม้เงินทองยังเป็นสัญลักษณ์ที่ผสมผสานความคิดทางศาสนา ทั้งการเป็นสิ่งของพุทธบูชาต่อศูนย์กลางทางศาสนา อันมีพระหน่อพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์เป็นผู้ปกครอง และเป็นหนึ่งในเครื่องมือในการแสดงออกและการเกรงพระบรมเดชานุภาพของ “พระราชาราช” เป็นระบบความสัมพันธ์ที่มีรูปแบบเฉพาะตัวไม่เหมือนราชาราชในอุดมคติหรือในคัมภีร์ทางศาสนา

๒. พิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา

พระราชพิธีศรีสังฆาปานกาลหรือพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ถือกำเนิดในอินเดียจากวัฒนธรรมของศาสนาพราหมณ์ (พิธีวาชเปยะ) ถือเป็นพระราชพิธีที่ยกฐานะของราชาราชมา ให้กลายเป็นพระสัมมราชหรือพระจักรพรรดิราช เป็นพิธีที่เหล่าประเทศราชต้องมาถวายน้ำแต่ผู้ที่ปรารถนาเป็นพระจักรพรรดิราช^{๓๖} เป็นการแสดงออกถึงการจงรักภักดี ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สันนิษฐานว่าเริ่มเกิดพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาขึ้นในอาณาจักรขอม ที่อาจรับมาจากอินเดียอีกต่อหนึ่ง เพราะมีหลักฐานจารึกคำกระทำสำคัญสถาบันอยู่บนกรอบประตูด้านตะวันออกของพระราชวังพิมานอากาศในบริเวณเมืองนครธม^{๓๗} นอกจากนี้ยังมีหลักฐานปรากฏว่าการแข่งน้ำปรากฏในวัฒนธรรมทางล้านนา*

ในพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเพื่อมุ่งให้เห็นถึงความศักดิ์ของพิธี มีการอัญเชิญเทพเจ้าต่างๆ ทางศาสนามาเป็นพยานในการประกอบพิธี พร้อมกับผสมผสานกับความเชื่อทางพุทธศาสนา ใน

^{๓๖} พิศนีย์ สิ้นสกุล, “จักรพรรดิราชในคติอินเดีย,” หน้า ๕.

^{๓๗} สุนทร ชุติชรัตนนท์, “ลิลิตโองการแข่งน้ำและพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา,” *วารสารธรรมศาสตร์* ๕, ๑ (กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๒๒): ๓๓.

* การกินน้ำสังฆา นี้ บางฉบับเรียกว่าการรับน้ำชี คือการสาบานว่าจะจงรักภักดีต่อกษัตริย์พระองค์นั้นๆ นั่นเอง ปรากฏหลักฐานว่าในสมัยพระเจ้าติโลกราช เมื่อคราวที่ทรงยกทัพไปตีเมืองน่านและหลังจากที่พระยาแก่นท้าวเจ้าเมืองน่านผู้ไม่ได้หนีไปพึ่งอยุธยา พระเจ้าติโลกราชจึงโปรดให้ท้าวผาแสลงน้องพระยาแก่นท้าวครองเมืองน่านแทน ทั้งนี้โดยการให้ท้าวผาแสลง กินน้ำสังฆาก่อนที่จะให้ครองเมืองน่าน ที่น่าสังเกตคือ การกินน้ำสังฆา หรือการรับน้ำชี นี้ไม่ปรากฏว่าได้กระทำในหมู่ข้าราชการขุนนางของพระองค์ ทั้งในเชียงใหม่และตามเมืองต่างๆเลย วิธีการนี้กระทำเฉพาะเมืองที่ทรงตีได้เท่านั้น ดูเพิ่มเติมใน อรุณรัตน์ วิเชียรแก้ว, เดวิด เค วัยอาจ, *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศรีสริน, ๒๕๔๓), หน้า ๒๘.

การอธิบายการกำเนิดของราชาอันเป็นประมุขของมนุษย์ทั้งมวล ตามความเชื่อเรื่องพระเจ้าสมมติ ราชที่ปรากฏในอัครคัมภีร์ ที่ถือว่ากษัตริย์เกิดจากการเลือกของปวงชน(อนกนิกรสมมติ) แม้เนื้อหาในอัครคัมภีร์จะขัดกับหลักการกำเนิดโลกของศาสนาพราหมณ์ แต่จะเห็นได้ว่าพิธีถือน้ำ กลับรับเอาอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์เข้ามาไว้ด้วย ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของ กษัตริย์ที่จะเสริมทั้งความชอบธรรมและความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพระองค์ โดยพยายามผสมผสานและ เลือกรรเนื้อหาสาระทั้งของพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ มาปะปนกันเพื่อสร้างอำนาจ^{๔๕} เนื้อหาของอัครคัมภีร์ เหมาะอย่างยิ่งในการสืบทอดตำแหน่งกันมา ความชอบธรรมในการขึ้น ครองราชย์ของผู้มีบารมีสูงสุด เป็นผู้ที่ปวงชนยอมรับ โดยความเชื่อในสาระสำคัญของอัครคัมภีร์ นอกจากมหาสมมติราชจะเป็นพระโพธิสัตว์แล้วในบางคัมภีร์ก็ยังถือว่าพระเจ้าสมมติราชเป็นพระ จักรพรรดิองค์แรกของโลกอีกด้วย จึงเป็นหน้าที่ที่เหล่าราชาทั้งหลายต้องมาร่วมพิธีเพื่อแสดง ความเคารพต่อองค์พระจักรพรรดิราช ส่วนสาระที่มีอิทธิพลมาจากศาสนาพราหมณ์ได้ช่วยเพิ่ม ความขลังความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพิธีมากยิ่งขึ้น พิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาปรากฏหลักฐานว่ามีการ ประกอบพิธีนี้ขึ้นตั้งแต่สมัยต้นอยุธยา เจ้าเมืองต่างๆรวมทั้งขุนนางมีหน้าที่ต้องเข้ามาดื่มน้ำพระพิพัฒน์สัตยาสาบานตน โดยมักจะมีพิธีถือน้ำเมื่อแรกพระเจ้าแผ่นดินรับราชสมบัติ นอกจากนี้หลักฐานในชั้นหลังยังกล่าวไว้ในสมัยอยุธยาว่าพิธีถือน้ำในหลายโอกาสเช่นกัน *

นัยยะที่สำคัญของพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาก็คือ เพื่อเป็นหลักประกันในความจงรักภักดี ของบรรดา พระบรมวงศานุวงศ์ ประเทศราช ขุนนาง ที่มีต่อองค์พระจักรพรรดิราช กษัตริย์ให้ ความสำคัญแก่พิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยามากจนถึงกับตราไว้เป็นกฎหมายว่าหากผู้ใดขาดการถือน้ำ แล้วมีโทษถึงตาย นอกเสียจากว่าป่วยจริงหรือไปราชการ ไกลกลับมาไม่ทันจึงจะพ้นโทษ นอกจากนี้ยังเป็นพิธีที่ทดสอบความจงรักภักดีของเหล่าประเทศราช ในระบบความสัมพันธ์รัฐ จาริต เนื่องจากในการประกอบพิธีเป็นกฎหมายที่ประเทศราชต้องเข้ามา ถ้าปฏิเสธก็จะทำให้เกิด สงครามปราบปราม ซึ่งการกระทำดังกล่าวถือว่าเป็นการปฏิเสธฐานะของกษัตริย์ผู้ปกครองมณฑล อันมักเป็นเหตุให้เกิดสงครามตามมา จะสังเกตได้ว่าสาระสำคัญของพิธีถือน้ำนั้นมีเหล่าประเทศ ราชเป็นองค์ประกอบที่สำคัญ ดังนั้นพระราชกรณียกิจจึงไม่สามารถประกอบพิธีนี้ได้สมบูรณ์

^{๔๕} สุเนตร ชุตินทรานนท์, “ลิลิตโองการแข่งน้ำ และ พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา,”: ๓๗.

* เช่น การถือน้ำปรกติ กล่าวคือผู้ที่รับราชการอยู่แล้วต้องถือน้ำปีละสองครั้ง คือทำวันขึ้น ๓ ค่ำเดือน ๕ ครั้งหนึ่ง และแรม ๑๓ ค่ำเดือน ๑๐ อีกครั้งหนึ่งเป็นพิธีโบราณ การถือน้ำของเมืองปัจจามิตรที่ขอเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ดูเพิ่มเติมใน พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือนเล่ม ๑ (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา), หน้า ๒๕๖ - ๒๕๗.

๓. องค์ประกัน : การประกันความภักดีในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต

ดังที่กล่าวไปแล้วในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต พระราชอำนาจผูกพันอยู่กับบารมีส่วนบุคคลเป็นหลัก ความสัมพันธ์แบบหลวมๆดังกล่าว ก่อให้เกิดการต่อต้านขึ้นได้ตลอดเวลาถ้าผู้นำไม่มีบารมีหรือกำลังอำนาจเพียงพอ การเข้ามาถือน้ำ หรือ ส่งบรรณาการมาถวายเจ้าศูนย์กลางอาจไม่เพียงพอต่อการประกันความภักดีของเจ้าประเทศราช ดังนั้นจึงได้มีธรรมเนียมปฏิบัติอย่างหนึ่ง ที่มีขึ้นเพื่อประกันความภักดีของเจ้าประเทศราชต่อเจ้าศูนย์กลางจักรวรรดิ นั่นก็คือการนำพระบรมวงศานุวงศ์ของเจ้าประเทศราช ไปไว้ยังเมืองศูนย์กลางจักรวรรดิเพื่อเป็นองค์ประกันความภักดี ไม่ปรากฏแน่ชัดว่าธรรมเนียมดังกล่าวเริ่มขึ้นเมื่อใด หลักฐานที่เก่าแก่ที่สุดที่น่าจะสามารถอธิบายปัญหาดังกล่าวได้ดี ได้แก่ จารึก สด็อก ก๊อก ธม (Sdok Kak Thom inscription) ซึ่งจารึกขึ้นใน ปี ค.ศ. ๑๐๕๐ ซึ่งทำให้เรารู้ว่า ในปี ค.ศ. ๘๐๒ มิกษัตริย์ทรงพระนามว่า ชัยวรมันที่ ๒ “ทรงเป็นเจ้าของพระองค์หนึ่ง ซึ่งมีความสัมพันธ์ห่างๆกับราชวงศ์ก่อน ได้เสด็จกลับมาจากชวา”^{๕๐}

หลักฐานดังกล่าวอาจอนุมานได้ว่าจารีตการกักตัวองค์ประกัน น่าจะเป็นธรรมเนียมที่มีมานานแล้วในภูมิภาคตะวันออกเฉียงใต้ ทั้งนี้ก็เพื่อเป็นการประกันความภักดีของประเทศราชต่อเจ้าปริมณฑล ในสมัยอยุธยาปรากฏหลักฐานถึงการกักองค์ประกันเพื่อประกันความภักดี ในพระราชพงศาวดารพันจันทนุมาศกล่าวถึง การนำเจ้าเขมรมาเป็นตัวจ่านำตั้งแต่สมัยพระเจ้าอู่ทอง “ศักราช ๗๒๕ ปีเถาะเบ็ญจศก ทรงพระกรุณาตรัสว่าเจ้าแก้วเจ้าไทยออกอหิวตศโรคาตาย ให้ขุดขึ้นเผาเสียที่ปลงศพนั้นให้สถาปนาพระเจดีย์และพระวิหารเป็นพระอารามแล้วให้นามชื่อวัดป่าแก้ว”^{๕๑} หรือในสงครามช้างเผือก พ.ศ. ๒๑๐๖ ปรากฏหลักฐานในพงศาวดารพม่าฉบับหอแก้วว่า ผลของสงครามครั้งนี้ ส่งผลให้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระมหากษัตริย์ของอยุธยา ต้องเสด็จไปเป็นองค์ประกันที่หงสาวดี^{๕๒} หรือในคราวเสียกรุงครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๑๑๒ หลังความปราชัยของอยุธยา ก็ปรากฏหลักฐานว่า พระเจ้าบาฮินนองอภิเชกสมเด็จพระมหาธรรมราชาให้ครองกรุงศรีอยุธยาแล้ว ก็ทรงนำสมเด็จพระมหินทราธิราช ไปเป็นองค์ประกันที่หงสาวดีด้วย^{๕๓} ซึ่งธรรมเนียมดังกล่าวชนชั้นนำไทยก็รับเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมาช้านาน เช่น ในสมัยสมเด็จพระ

^{๕๐} ยอร์ช เซเดส์, พระนคร นครวัด นครธม Angkor : An Introduction แปลโดย ปราณี วงษ์เทศ, หน้า ๑๑.

^{๕๑} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม), หน้า ๑๗.

^{๕๒} มหาราชวงศ์พงษาวดารพม่า แปลโดย นายต่อ (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๘๔.

^{๕๓} พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า ๑๔๖.

นเรศวรกับเขมรก็ทรงนำพระศรีสุพรรณมาธิราชมาเป็นองค์ประกัน^{๕๔} จนมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เมื่อคราวเขก เจ้านันทเสนกลับไปครองเวียงจันทน์ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาฯก็รับเจ้านายเวียงจันทน์เข้ามาทำราชการในกรุงเทพฯเป็นจำนวนมาก^{๕๕}

จะเห็นได้ว่าจุดประสงค์ของการกระทำดังกล่าวที่กลายเป็นจารีตธรรมเนียมปฏิบัติ แตกต่างกับความคิดเรื่องพระจักรพรรดิในอุดมคติโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้ทั้งนั้นในโลกแห่งความเป็นจริง การจะรักษาระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต ที่ปกครองโดยราชาเหนือราชาได้ มีความจำเป็นต้องสร้างรูปแบบความสัมพันธ์เฉพาะขึ้นมารองรับการรักษาความภักดีของเหล่าประเทศราชใน ปริณทลทางอำนาจ ชนชั้นนำในหมู่รัฐจารีตได้นำความคิดเรื่อง “ราชาเหนือราชา” มาปรับใช้กับ รูปแบบความสัมพันธ์ของรัฐมาอย่างยาวนาน อย่างไรก็ตามการกักตัวองค์ประกันก็ไม่ได้เป็นสิ่งที่ ประกันความภักดีของเจ้าประเทศราชได้เสมอไป ซึ่งในบริบททางประวัติศาสตร์ก็มีเหตุการณ์ ต่อต้านจากเจ้าประเทศราชเกิดขึ้นทั้งที่มีเจ้านายจำนวนมากถูกกักเป็นองค์ประกัน อย่างไรก็ตามใน บางโอกาสเจ้านายที่ถูกกักเป็นตัวประกันก็ได้โอกาสกลับไปเป็นเจ้าประเทศราชปกครองบ้านเมือง เช่น กรณีกองค์ด้วงในสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ ซึ่งการที่เจ้าประเทศราชเหล่านี้ไม่มีโอกาส ได้อยู่ในบ้านเมืองของตนเองก็ยากที่จะมีฐานกำลังอำนาจ อันเป็นกุศโลบายอย่างหนึ่งที่ชนชั้นนำ รัฐศูนย์กลางใช้ในการรักษาพระราชอำนาจในประเทศราชของตน

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๕๔} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม), หน้า ๒๔๕.

^{๕๕} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ (กรุงเทพฯ: กุรุสภา, ๒๕๒๖), หน้า ๒๘.

ภาคผนวก ข

แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชกับการแข่งขันบารมีของชนชั้นนำในหมู่รัฐจารีต

แนวความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชเป็นอุดมคติสูงสุด(ทางโลก)ของชนชั้นนำในหมู่รัฐจารีต ซึ่งความคิดเรื่องพระจักรพรรดิเป็นสิ่งที่สัมพันธ์อยู่กับ สิ่งที่ยากจะอธิบายด้วยเหตุผลคือ สิ่งที่เราเรียกว่า “อัตตา” “พระเกียรติยศ” “ชาติติยะมานะ” หรือ “บารมี” อันเป็นธรรมเนียมกษัตริย์ที่จำต้อง “สำแดง” ตามกรอบของประเพณีกษัตริย์ จากบริบททางประวัติศาสตร์จะพบว่าเหตุผลของการทำสงครามของชนชั้นนำในหมู่รัฐจารีต อยู่นอกเหนือจากเหตุผลความคิดของคนในปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นสงครามแย่งชิงช้างเผือกระหว่างพระเจ้าบาฮินนองกับสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ.๒๑๐๖)หรือ ความขัดแย้งของสมเด็จพระมหาธรรมราชากับพระวิสุทธิกษัตริย์ ซึ่งตามบันทึกของวันวลิตกล่าวว่าเป็นชนวนให้เกิดความบาดหมางระหว่างอยุธยาและพินธุโลกจนเป็นเหตุให้เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๑^๑ การที่เราจะเอาความคิดเหตุผลหรือสามัญสำนึกของคนทั่วไปในปัจจุบัน ไปใช้อธิบายปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์ในอดีตจึงเป็นไปได้ยาก

คติจักรพรรดิราชหรือความเป็นราชาเหนือราชา เป็นแนวความคิดที่ผูกพันโดยตรงกับพระเกียรติยศของกษัตริย์ ดังที่กล่าวไปแล้วชนชั้นนำในหมู่รัฐจารีตได้พยายามเลือกเอาลักษณะต่างๆของพระจักรพรรดิมาปรับใช้กับระบบความสัมพันธ์ของตน ทั้งการขยายอำนาจ หรือการรักษาอำนาจ อย่างไรก็ตามแนวความคิดเรื่องคติจักรพรรดิแม้จะเป็นแนวความคิดที่เป็นอุดมคติสูง แต่ก็เปิดพื้นที่ให้กับที่จะนำไปใช้ไม่น้อย ด้วยลักษณะสำคัญของคติจักรพรรดิประกอบด้วยสองส่วนสำคัญคือ “อำนาจ” และ “คุณธรรม” ตามความเชื่อในพุทธศาสนาจักรพรรดิเป็นผู้มีกำลังอำนาจแต่ไม่ทรงใช้อำนาจ ซึ่งดูจะขัดกับโลกแห่งความเป็นจริง ดังนั้นชนชั้นนำในหมู่รัฐจารีตจึงนำคติจักรพรรดิราชในเรื่องกำลังอำนาจมาปรับใช้ในการทำสงครามขยายอาณาเขต แต่ถ้ากำลังไม่เพียงพอก็อาจเลือกลักษณะอุดมคติราชาเหนือราชาทางธรรม มาพยายามสำแดงลักษณะดังกล่าวให้เป็นที่ประจักษ์ ส่งผลให้เกิดปรากฏการณ์ต่างๆทางประวัติศาสตร์ตามมา ไม่ว่าจะเป็นการทำสงครามแย่งชิงฐานะเจ้าปริมณฑล หรือ การอุปถัมภ์

^๑ พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวัน วลิต พ.ศ. ๒๑๘๒ ศ. ดร. เดวิด เค. วัยอาจ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖), หน้า ๖๒.

บำรุงพุทธศาสนาเพื่อแสดงออกถึงความเป็นราชาเหนือราชาอื่นทางธรรม ส่งผลให้เกิดการเลือกลักษณะสำคัญของพระจักรพรรดิ อย่างฐานะ “ราชาธิราช” หรือ “ธรรมราชาธิราช” มาปรับใช้ในหมู่ชนชั้นนักรัฐจารีต ดังปรากฏใน พระนิพนธ์ “เที่ยวเมืองพม่า” (พ.ศ. ๒๔๘๕) ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ อธิบายว่า “มูลเหตุคงเกิดแต่นิยมกันมาแต่เดิมว่า พระเจ้าแผ่นดินย่อมรุ่งเรืองพระเกียรติด้วยแม่พระราชอาณาเขตได้กว้างขวางเป็นพระราชราชาธิราช ต่อมาได้คิดมาจากลังกาทวีปอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าพระเจ้าแผ่นดินทรงสามารถทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองในพระราชอาณาเขต ก็ย่อมได้พระเกียรติยศเป็นพระเจ้าธรรมราชาเสมอกับพระเจ้าราชาธิราช จึงเกิดการบำเพ็ญพระเกียรติยศเป็นสองอย่าง คือ บำเพ็ญเป็น พระเจ้าราชาธิราช หรือบำเพ็ญเป็น พระเจ้าธรรมราชา อย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าหากเป็นทั้งสองอย่างไม่ได้เหมือนพระเจ้าอโศกมหาราช”^๒

ก. การแข่งขันบารมีพระจักรพรรดิราชทางธรรม ระหว่างสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและพระเจ้าติโลกราช

การแพร่หลายของพุทธศาสนิกายลังกาวงศ์* ทั้งในสุโขทัย อยุธยา ล้านนา** และหงสาวดี ทำให้รัฐต่างๆ ในภูมิภาคนี้พยายามสถาปนาอาณาจักรเป็นศูนย์กลางทางศาสนา นอกเหนือจากการทำสงครามขยายอาณาเขต ในบริบททางประวัติศาสตร์ที่รัฐต่างๆ ส่วนใหญ่มีความเป็นอิสระต่อกัน โดยใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติค้ำที่กล่าวไปแล้วนั้น ก็ยังมีความพยายามสถาปนาอาณาจักรเป็นศูนย์กลางทางศาสนา ภายใต้อิทธิพลที่เชื่อว่าพระราชผู้ยิ่งใหญ่มีธรรมเหนือกว่าราชาทั้งมวล (ธรรมราชาธิราช) ย่อมเป็นผู้ปกครองอาณาจักรที่สำคัญที่สุด พิเศษ เจอจันทร์พงษ์ เสนอว่า ในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทก็มีการพยายามที่จะสถาปนาสุโขทัยให้เป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนา อันเป็นการแสดงออกอย่างหนึ่งของชนชั้นนำในการแสดงฐานะที่เหนือกว่าราชาองค์อื่นในทางธรรม อันเป็น

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *เที่ยวเมืองพม่า*, หน้า ๑๒๓-๑๒๔.

* ศรีลังกาในสมัยนั้นได้รับการยอมรับว่าเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนา สังเกตได้จากตำนาน จารีตประเพณี วรรณกรรมมุขปาฐะ ที่สืบเนื่องกันมาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ในไทยมักที่จะผูกเรื่องว่ามีที่มาจากลังกา เช่น ตำนานพระแก้วมรกต ตำนานพระพุทธสิหิงค์ นอกจากนี้ยังถือเป็นแหล่งชำระพระพุทธศาสนาที่สำคัญ

** พระเจ้าก่อนนา ทรงนิมนต์พระสุมนเถระจากสุโขทัยมาเผยแผ่พุทธศาสนาเถรวาทนิกายลังกาวงศ์ในอาณาจักรล้านนา โดยเริ่มที่ลำพูน เมื่อ พ.ศ. ๑๕๑๒.

ลักษณะอย่างหนึ่งของพระจักรพรรดิราช ดังนั้นความคิดเรื่องราชาเหนือราชาในทางธรรมนำเป็นความคิดที่แพร่หลายอยู่แล้วในสมัยนั้น^๑

แต่ในสมัยอยุธยาตอนต้นในระยะเวลาก่อสร้างสร้างเมือง ความคิดเรื่องคตินักพรดิราชในทางธรรมหรือผู้มีธรรมเหนือราชาทั้งหมด ไม่ค่อยได้รับการเน้นเท่ากับการแสดงความเหนือกว่าทางอำนาจการทหาร อย่างไรก็ตามในบริบทที่รัฐต่างๆต่างมีอิสระในการปกครอง ไม่มีรัฐใดมีกำลังอำนาจอย่างชัดเจน แม้ในสมัยอยุธยาตอนแรกสถาปนาอาณาจักรจะมีความพยายามที่ส่งครามขยายดินแดน แต่ก็ไม่สามารถมีอำนาจเหนือรัฐต่างๆได้อย่างถาวร เช่นกรณีเขมรที่อยุธยาต้องทำสงครามปราบปรามหลายต่อหลายครั้ง รวมไปถึงสงครามอันยาวนานระหว่างพระเจ้าติโลกราชและสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทำให้ชนชั้นนำทั้งสองฝ่ายตระหนักถึงความจริงที่ว่า ไม่สามารถจะจัดการฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งลงได้อย่างเด็ดขาด ต่างฝ่ายต่างเป็นเมืองเอกราชต่อกัน แม้หลักฐานในชั้นหลังอย่าง จารึกวัดจุฬามณี ที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระกรุณาให้สร้างพระพุทธรูปจำลอง เพื่อประดิษฐานที่วัด จุฬามณี พิชณุโลกเมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๓ มุมมองของชนชั้นนำในสมัยพระนารายณ์ยอมรับว่า แม้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจะเป็นพระมหากษัตริย์องค์หนึ่งที่กษัตริย์อยุธยาทรงยกย่อง โดยเฉพาะเรื่องการพระศาสนา แต่ในขณะนั้น รัฐต่างๆ ในสมัยพระองค์ต่างเป็นรัฐเอกราช เป็นอิสระต่อกัน

“ศักราช ๘๒๖ ปี วอคนักยัตร์ อันดับนั้น สมเด็จพระรามาชิตีศรีบรมไตรโลกนาถ... บพิตรเป็นเจ้าให้สร้างอารามจุฬามณี..ที่จะเสด็จออกทรงมหาภิเนษกรรม ฆะนั้นเอกราชสามเมือง คือ พระญาล้านช้าง แลพระราชพระญาเชียงใหม่ แลพระญาหงสาวดี ชมพระราชศรัทธาก็แต่งเครื่อง อัฐบริวาร ให้มาถวาย* ตำนานสิบห้าราชวงศ์ของทางล้านนาอ้างว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเองก็ทรงยอมรับในพระปรีชาสามารถของพระเจ้าติโลกราชจนต้องทรงยอมกระทำไมตรีด้วย “...พระยาไตรบรมราชาที่ราพึงว่า พระยาติโลกราชเสวยราชสมบัติในเมืองเชียงใหม่มีเดชาานุภาพก็มาก...เมื่อภูยังมีชีวิตนี้จักยกพลไปรบพระยาติโลกราชจะได้ชะและ ควรกูจักหื้อ ไปถือคำเมืองสันไชยไมตรีติดต่อดีแล้ว กูจักออกไปบวช กระทำเนกขัมมบารมี...”^๔

^๑ คุบที่ ๒ เรื่อง ธรรมราชาและธรรมราชาธิราช

* ในจารึกวัดจุฬามณี ที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระกรุณาให้สร้างพระพุทธรูปจำลอง เพื่อประดิษฐานที่วัด จุฬามณี พิชณุโลกเมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๓ มุมมองของชนชั้นนำในสมัยพระนารายณ์ยอมรับว่า แม้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจะเป็นพระมหากษัตริย์องค์หนึ่งที่กษัตริย์อยุธยาทรงยกย่อง โดยเฉพาะเรื่องการพระศาสนา แต่ในขณะนั้น รัฐต่างๆ ในสมัยพระองค์ต่างเป็นเอกราช ต่อกัน ดูเพิ่มเติมใน “ศิลาจารึกวัดจุฬามณี,” ใน *ประชุมพระราชพงศาวดาร ฉบับ ภาคอนุภาค เล่ม ๓*, หน้า ๑๕๗.

^๔ *ตำนานสิบห้าราชวงศ์ ภาคปริวรรต เล่มที่ ๒*, หน้า ๔๗.

เราอาจสามารถเห็นความคิดเรื่องจักรพรรดิราชของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในหลักฐานอย่าง “ลิลิตยวนพ่าย”^{*} ซึ่งเป็นวรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติ^{**} สรรเสริญ พระองค์ว่าเป็น “ผู้เป็นเจ้าของเกล้าภูมณฑล สกลขมธิเบศ^{***} เป็นพระจักรพรรดิราชผู้ครอบครองช้างเผือกทรงมีกองทัพที่ยิ่งใหญ่นอกจากนี้ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน ที่สันนิษฐานว่าตราขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ เรียกพระนามพระองค์ว่า พระบาทสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถคิลิกผู้เป็นเจ้าของเกล้าภูมณฑลสกลอาณาจักรอัครบุรี

ในระยะแรกที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถขึ้นครองราชย์ทรงดำเนินรอยตามบุรพคุณศรีอยุธยาในอดีตที่พยายามเป็นพระจักรพรรดิราชโดยการทำสงครามขยายอาณาเขต ปรากฏหลักฐานว่าเมื่อแรกขึ้นครองราชย์ทรง “แต่งทัพไปเอาเมืองมลากา.....เมืองลิสบทิน.....”^๕ อย่างไรก็ตามผลของการทำสงครามขยายอาณาเขตของพระองค์ทำให้ “ครั้งนั้นเข้าแพงปนทนานละ ๘๐๐ เมีย เมื่อคิดเสมอเบียเพียงแล ๘๐๐ นั้น เกียนหนึ่งปนเงินสามซังลิบบาท”^๖ เป็นธรรมดาของการทำสงครามที่ต้องประสบภาวะข้าวยากหมากแพง นอกจากนี้หลังจากสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เจ้าสามพระยาพระราชบิดาสวรรคต เพียงสามปี พระเจ้าติโลกราช(พงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐเรียมหาราชเมืองเชียงใหม่) ก็สามารถตีเมืองชากังราวหนึ่งในเมืองบริวารของสุโขทัยได้ นอกจากนี้ยังมีความพยายามที่จะตีเอาเมืองสุโขทัยแต่ไม่เป็นผลสำเร็จ” การรุกรานของพระเจ้าติโลกราชรวมถึงภาวะข้าวยากหมากแพงเมื่อทรงเริ่มเสวยราชย์ นอกจากนี้หัวเมืองเหนือที่สำคัญอย่างเมืองเชลียงยังไปสวามิภักดิ์

* ลิลิตยวนพ่ายสันนิษฐานว่าแต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ดู นิตยา แก้วคัลณา, “การใช้ภาพพจน์แสดงพระอัจฉริยภาพด้านการปกครองและการรบของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในวรรณคดีเรื่องลิลิตยวนพ่าย,” หน้า ๑๒๕ - ๑๓๑.

** ในลิลิตยวนพ่ายสรรเสริญพระเกียรติพระบรมไตรโลกนาถว่าทรงเป็น ทั้ง พระพุทธเจ้า พระจักรพรรดิราช พระราม พี่น้องปาณาพในมหาภารตยุทธ นอกจากนี้ กวีกล่าวสรรเสริญว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถว่า ทรงพระราชสมภพจากเทพเจ้า ๑๑ พระองค์ คือ พระพรหม พระนารายณ์ พระอิศวร พระอินทร์ พระขม พระวาสุ พระวรุณ พระอัคนี พระกুবาร พระอาทิตย์ และพระจันทร์ ดู นิตยา แก้วคัลณา, “การใช้ภาพพจน์แสดงพระอัจฉริยภาพด้านการปกครองและการรบของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในวรรณคดีเรื่องลิลิตยวนพ่าย,” หน้า ๕๔.

*** “แต่นั้นนั้นนฤเบนทรนฤเบศ นรศรณรินทรราชิศศิริสรรเพชญ์ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนายกคิลิกผู้เป็นเจ้าของเกล้าภูมณฑลสกลขมธิเบศ คือ พระเชษฐกษัตริย์พิเพศ ทรงมงกุฎรัตนพิศตรากณวิภูสิตเสด็จเสด็จเหนือปฤษฎางกฤษฎจรคจอมรสติธอรรวรรคกรโดยยังนครสุฟ้า ถวัลวิภูค่านเหล่าแห่งที่เยี่ยมที่กบุญ ท่านนาฯ” ดูเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, วรรณกรรมอยุธยา เล่ม ๑ (กรมศิลปากร, ๒๕๒๕), หน้า ๑๔๗.

^๕ พระราชพงสาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๓๔.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๔.

กับพระเจ้าติโลกราช อาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้อยุธยา ไม่สามารถดำเนินนโยบายทำสงครามขยายอาณาเขตได้อย่างในอดีต เนื่องจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงต้องทุ่มกำลัง เพื่อจะรักษาหัวเมืองทางเหนือให้พ้นจากการรุกรานของอาณาจักรล้านนา อันเป็นเหตุต้องทรงย้ายมาประทับที่พิษณุโลกเพื่อปกครองหัวเมืองทางเหนือโดยตรง

อย่างไรก็ตามในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ไม่ได้มีเพียงอยุธยาเพียงรัฐเดียวที่พยายามสถาปนาศูนย์กลางทางอำนาจในหมู่รัฐจารีต อาณาจักรล้านนากายใต้การปกครองของพระเจ้าติโลกราช ความคิดเรื่องพระจักรพรรดิราช* ก็จะชัดเจนมาก ทั้งทางด้านกรพยายามที่จะเป็นผู้นำทางอาณาจักรและผู้นำทางศาสนจักร ความคิดเรื่องพระจักรพรรดิราชในล้านนานั้น ปรากฏหลักฐานทั้งในตำนานและจารึกต่างๆ เป็นจำนวนมากที่พระเจ้าติโลกราชประกาศพระองค์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิอย่างชัดเจน เช่น หลังจากทีพระองค์โปรดให้ทำสังคายนาที่วัดโพธารามวิหาร วัดเจ็ดยอด ใน พ.ศ. ๒๐๒๐ แล้วได้เฉลิมพระนามว่า พระศรีธรรมจักรวัดิโลกราชมหาธรรมราชา^๕ ในศิลาจารึกซึ่งพบที่วัดศาลาลี้ปัญญามหันตาราม สันกำแพง เชียงใหม่ ซึ่งจารึกเมื่อพ.ศ. ๒๐๓๑ ได้จารึกพระนามว่า พระเจ้าศรีศรีธรรมจักรมหาธรรมจักรวรรดิราชาธิราช^๖ นอกจากนี้หลักฐานในชั้นหลังอย่าง ตำนานมูลศาสนา เรียกพระนามพระองค์ว่า บวรจักรวรรดิธรรมราชา ชินกาลมาลีปกรณ์ เรียกพระนามว่าพระเจ้าสิริธรรมจักรพรรดิพิลิตราชาธิราช ตำนานวัดมหาโพธารามเรียกพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าสิริธรรมจักรวัดิโลกราช^๗ จะเห็นว่าพระนามที่ปรากฏแสดงถึงความเป็นจักรพรรดิราช(ราชาเหนือราชา)ทั้งทางกำลังอำนาจ(จักรพรรดิ) และทางธรรม (ธรรมิกราชาธิราช)

ยิ่งไปกว่านั้นพระเจ้าติโลกราชยังโปรดฯให้มีพระราชพิธีอภิเษกเพื่อให้ทรงมีพระบรมเดชานุภาพปราบไปทั่วชมพูทวีปตั้งพระยาอโศกธรรมิกราช ซึ่งในพระราชพิธีนี้ได้ทรงฉลองพระองค์และเครื่องประดับต่างๆ ให้เหมือนพระอินทร์ ผู้เป็นราชาธิราชแห่งเทพตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ตลอดจนถึงการที่โปรดฯ ให้จารึกพระนามพระนามของพระองค์โดยมีคำว่า

* พระนามพระเจ้าติโลกราชมีความหมายถึงองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ได้รับการเคารพบูชาว่าผู้ประเสริฐในสามภพ ติโลก แปลว่าทั้งสามโลก

^๕ พระยาประชาภิจักรจักร, พงศาวดารโยนก, หน้า ๓๔๕.

^๖ ไกรศรี นิมมานเหมินทร์, เครื่องถ้วยสันกำแพง ใน เชิดชูเกียรติ นายไกรศรี นิมมานเหมินทร์ (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการจัดพิมพ์, ๒๕๐๗), หน้า ๑๐๒. อ้างถึงใน ธีระวิวัฒน์ ภาคพรต, “การก่อกำเนิดในล้านนาไทย,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕)หน้า ๗๗.

^๗ บุญวรรณี วิริยะชัยวงศ์, “กระบวนการสร้างบ้านแปงเมืองในแอ่งเชียงใหม่ - ลำพูน สมัยราชวงศ์มังราย พ.ศ. ๑๕๐๐ - ๒๐๓๐,” หน้า ๑๔๘ - ๑๔๙.

จักรพรรดิ หรือ จักรวรรดิ ร่วมด้วย จนกระทั่งออกพระนามพระองค์เองว่า สมเด็จพระราชาไอศกผู้เป็นเจ้า หรือ สมเด็จพระราชาไอศกมหาราช^{๑๑}

บุญวรรณ วิริยะชัยวงศ์ ในวิทยานิพนธ์ เรื่อง “กระบวนการสร้างบ้านแปงเมืองในแอ่งเชียงใหม่ - ลำพูน สมัยราชวงศ์มังราย พ.ศ. ๑๘๐๐ - ๒๐๓๐” อธิบายว่า การแสดงออกโดยการประกาศพระนาม การใช้พิธีกรรม และการปฏิบัติพระราชกรณียกิจทั้งหลายเหล่านี้ ล้วนเป็นการแสดงให้เห็นถึงบุญบารมีและอำนาจอันยิ่งใหญ่ล้นเหลือของพระเจ้าติโลกราช เพื่ออ้างหรือต่อย้ำให้เห็นความชอบธรรมหรือสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชย์สมบัติ เนื่องจากพระเจ้าติโลกราชทรงขึ้นครองราชย์สมบัติด้วยการชิงราชอำนาจมาจากพญาสามฝั่งแกนพระราชบิดาของพระองค์^{๑๒}

นอกจากนี้ในทางปฏิบัติแล้ว ล้านนาในสมัยของพระองค์มีอาณาเขตกว้างขวางมากกว่าสมัยใดๆ ที่ผ่านมา และเปลี่ยนสภาพจากนครรัฐที่เต็มไปด้วยความแตกแยกทางการเมือง มาเป็นอาณาจักรที่มีดินแดนกว้างใหญ่ไพศาล รวมทั้งมีระบบการปกครองแบบรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง^{๑๓} ทรงทำสงครามขยายอาณาจักรตั้งแต่ทรงขึ้นครองราชย์และกระทำมาตลอดรัชกาล พงศาวดารโยนกและตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่บันทึกไว้ว่า

พ.ศ. ๑๘๘๖ ทรงยกทัพไปตีเมืองแพร่และน่าน โดยเมืองแพร่นั้น พระราชมารดาเป็นผู้นำทัพเอง และได้เมืองแพร่ในที่สุด

พ.ศ. ๑๘๘๑ ไปได้เมืองน่าน

พ.ศ. ๑๘๘๔ ทรงยกทัพไปสองแคว ติได้ป่ายม ยังไม่ทันได้เซียงก็ต้องยกทัพกลับ เพราะศึกล้านช้างมาตีเมือง

พ.ศ. ๑๘๘๗ ทรงยกทัพไปตีเมืองชวา (หลวงพระบาง) ไปได้เมืองเซียงดิน เมืองของน้อย เมืองของหลวง และกวาดต้อนเชลยมามากมาย

พ.ศ. ๑๘๘๘ ทรงยกทัพไปตีเมืองเซียงรุ่ง ติได้เมืองตุ่น เมืองหลวง

^{๑๑} รัตนปัญญาเถระ, *ชิลกาลมาลีปกรณ์* แปลโดย ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์ ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร ๒๐ เมษายน, ๒๕๑๗), หน้า ๑๗๕.

^{๑๒} เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๘๕๘ ได้เพียง ๕ เดือน พระองค์ก็ทรงให้อุปสมบทหลวงแก่ กุลบุตรชาวเชียงใหม่ เป็นจำนวนถึง ๕๐๐ รูป เพื่อถวายเป็นพระราชกุศลแก่พระเจ้าสามฝั่งแกนพระราชบิดาของพระองค์ ดูเพิ่มเติมใน บุญวรรณ วิริยะชัยวงศ์, “กระบวนการสร้างบ้านแปงเมืองในแอ่งเชียงใหม่ - ลำพูน สมัยราชวงศ์มังราย พ.ศ. ๑๘๐๐ - ๒๐๓๐,” หน้า ๑๔๘ - ๑๔๙.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘.

พ.ศ. ๑๙๙๙ ทรงยกทัพไปตีเมืองเชียงรุ่งเป็นครั้งที่ ๒ ตีได้เมืองวัง บ้านแจ้

พ.ศ. ๒๐๐๐ พระบรมไตรโลกและพระอินทราชาราชโอรส ยกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ โดยมาทางลำปาง พระเจ้าติโลกราชทรงยกทัพออกมาตั้งรับจนในที่สุดอยุธยาต้องถอยทัพไปตั้งมั่นที่เมืองสองแคว (ในพงศาวดารอยุธยาไม่ได้กล่าวไว้ว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ยกทัพไปตีเชียงใหม่ กล่าวไว้แต่เพียงว่าพระเจ้าติโลกราชและพระยาเชลียง ยกทัพมาเมืองสองแคว (พิชญ์โลก)^{๑๔}

พ.ศ. ๒๐๐๒ ทรงยกทัพไปล้อมสองแคว

พ.ศ. ๒๐๐๓ ทรงยกทัพไปตีเมืองพง ของสิบสองปันนา แต่ยังไม่ทันได้ก็ต้องเลิกทัพกลับเพราะอยุธยายกพลขึ้นมา

พ.ศ. ๒๐๐๕ ทรงเข้ายุ่งกับปัญหาภายในของเมืองตูและเมืองเชียงของ

พ.ศ. ๒๐๑๓ ทรงยกทัพไปตีเมืองเงี้ยว ในครั้งนี้เจ้าเมืองนายถวายพระธิดาและบรรณาการ

พ.ศ. ๒๐๒๒ แยกยกทัพมาตีเมืองน่าน แต่ท้าวขาก่านทำอุบายจนแควเล็กทัพกลับไป ท้าวขาก่านจึงยกทัพตีตลบหลังได้เซलयแควมากมาย พระยาติโลกราชจึงโปรดให้ส่งเซलयแควพวกนี้ไปถวายเจ้าลุ่มฟ้า

ในวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การตั้งอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางในสมัยพระเจ้าติโลกราช” ดวงฤทัย หิรัญสฤติย์ อธิบายว่า ศักดิ์ครั้งนี้มีผลต่อฐานะและพระราชอำนาจของพระองค์มาก เพราะปรากฏว่านับแต่นี้ไปฐานะและพระราชอำนาจของพระเจ้าติโลกราชได้รับการยอมรับว่าเหนือเมืองอื่น ดังจะเห็นได้ว่าราชทูตที่มาจากพระเจ้าติโลกราชจะนั่งในที่ๆสูงกว่าทูตเมืองอื่น^{๑๕} นอกจากนี้ นับเป็นครั้งแรกที่มีการกำหนดปริมาณทลทางอำนาจของพระองค์แน่นอนและมีการบันทึกไว้ใน “หน้าจัตลาคำ” ว่าตั้งแต่นั้นต่อไปดินแดนทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขงทั้งหมดอยู่ในอำนาจของพระเจ้าติโลกราช^{๑๖}

แต่จะเห็นได้ว่าพระเจ้าติโลกราชทำสงครามได้ชัยชนะเมืองต่างๆมากมาย รวมถึงสามารถยึด (ชากังราว) กำแพงเพชร^{๑๗} ได้แต่ไม่สามารถยึดหัวเมืองที่สำคัญของอยุธยาอย่างสุโขทัยหรือสองแควลง

^{๑๔} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๓๔.

^{๑๕} ราชวงศาพื้นเมืองเชียงใหม่ ภาคปริวรรต ลำดับที่ ๔ (เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๑๘), หน้า ๒๒. อ้างถึงใน ดวงฤทัย หิรัญสฤติย์, “การตั้งอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางในสมัยพระเจ้าติโลกราช,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕)

^{๑๖} ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, หน้า ๖๖.

^{๑๗} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๓๓.

ได้ การไม่สามารถมีชัยชนะเหนืออยุธยาทำให้ความพยายามในการสถาปนาศูนย์กลางอำนาจของพระองค์ในฐานะพระจักรพรรดิราช จะไม่สมบูรณ์ ปัจจัยดังกล่าวทำให้ทรงหันมาการเน้นปฏิบัติพระราชกรณียกิจจักรพรรดิราชในทางธรรมอย่างมาก อย่างไรก็ตามพระองค์นำคติจักรพรรดิราชในทางธรรม มาปรับใช้ในการอ้างอิงสิทธิธรรมตั้งแต่ทรงขึ้นครองราชย์ เนื่องจากพระองค์ทรงยึดอำนาจมาจากพระราชบิดาคือพระเจ้าสามฝั่งแกนพระราชบิดา เมื่อ พ.ศ. ๑๕๘๕^{๑๘} จากการสนับสนุนพระสงฆ์บางรูปและขุนนาง โดยในรัชสมัยพระเจ้าสามฝั่งแกนเกิดปัญหาความขัดแย้งของคณะสงฆ์ขึ้น พระเจ้าสามฝั่งแกนโปรดให้ยึดที่ดินของวัดต่างๆ มาไว้กับวัดที่พระองค์สร้าง จึงทำให้พระสงฆ์ที่วัดเหล่านั้นไม่พอใจ เมื่อพระเจ้าลก(ติโลกราช)ยึดอำนาจพระสงฆ์กลุ่มนั้นจึงเข้าร่วมด้วยโดยแสดงให้เห็นถึงความถูกต้องชอบธรรมต่อการกระทำของเจ้าท้าวลก^{๑๙} แม้จะได้รับการสนับสนุนมากอย่างไรก็ตามการถอดพระราชบิดาจากราชสมบัติก็ถือเป็นตราบาปไม่น้อยในการขึ้นครองราชย์ของพระองค์

พระเจ้าติโลกราชทรงเริ่มสร้างความชอบธรรมโดย เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๕๕๘ ได้เพียง ๕ เดือน พระองค์ก็ทรงให้อุปสมบทหลวงแก่ กุลบุตรชาวเชียงใหม่ เป็นจำนวนถึง ๕๐๐ รูปและบูรณะพระเจดีย์หลวงองค์เก่าด้วย^{๒๐} หลังจากนั้นพระเจ้าติโลกราชทรงสละราชสมบัติออกผนวช ตั้งแต่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถยังไม่ได้ทรงขึ้นครองราชย์ ในปี พ.ศ. ๑๕๕๐ ทรงสละราชสมบัติให้แก่พระราชชนนีเป็นการชั่วคราวผนวช ณ วัดป่าแดงหลวง เชียงใหม่ โดยมีพระญาณมงคลมหาเถระเป็นพระอุปัชฌาจารย์ พระเมธีกรเป็นพระราชากรมวาจาจารย์ ทรงอุทิศส่วนกุศลถวายแด่พระชนกคือพระเจ้าสามฝั่งแกนซึ่งเสด็จสวรรคตไปแล้ว การผนวชของพระองค์นำมาซึ่งความปีติยินดีอย่างยิ่งมาสู่พสกนิกรของพระองค์โดยทั่วไป^{๒๑}

จะเห็นได้ว่าไม่ว่าจะเป็นพระราชศรัทธาส่วนพระองค์ในพุทธศาสนา หรือการพยายามนำคติจักรพรรดิราชมาสร้างสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชย์ โดยเฉพาะการผนวชของพระองค์ถือว่าไม่ได้เป็นเรื่องปกติในสมัยนั้น การผนวชนอกจากจะเป็นเหมือนการไถ่บาปให้พระราชบิดาแล้ว ยังแสดงถึงความเป็นพระมหากษัตริย์ที่เป็นผู้นำพุทธศาสนา ดังปรากฏมาแล้วในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ติโลไท นอกจากนี้พระราชกรณียะกิจที่นอกเหนือจากการทำสงครามขยายอาณาเขตแล้ว ระหว่างปี พ.ศ.

^{๑๘} ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, หน้า ๔๕.

^{๑๙} ดวงฤทัย หิรัญสถิตย์, “การตั้งอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางในสมัยพระเจ้าติโลกราช,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๘.

^{๒๐} พระรัตนปัญญา, ชิลกาลมาลีปกรณ์ แปลโดย แสง มณวิฑูร, หน้า ๑๑๕.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๕.

๑๕๕๕ - ๒๐๐๐ ยังทรงโปรดให้สร้างพระเจดีย์เจ็ดยอด ที่จำลองมาจากพุทธคยาในอินเดีย ในวัดโพธาราม นอกจากนี้ยังโปรดให้ปลูกโพธิ์ลังกาที่วัดนี้ด้วย เป็นงานสถาปัตยกรรมที่ยิ่งใหญ่ของล้านนาที่สร้างขึ้นเพื่อให้ตรงกับเวลาครบ ๒๐๐๐ปี แห่งการปรินิพพานของพระพุทธเจ้า เป็นการรักษาพระศาสนาไม่ให้เสื่อมโทรม เพราะมีคำทำนายว่าพระพุทธศาสนาจะเสื่อมไปทุกๆระยะ ๑๐๐๐ ปี จนอันตรธานหายไปอย่างสิ้นเชิงในพุทธศักราช ๕๐๐๐^{๒๒} การอุปถัมภ์รักษาพุทธศาสนาช่วยส่งเสริมความพยายามเป็นพระจักรพรรดิราชของพระองค์ ในฐานะที่ในความเชื่อของพุทธศาสนาฐานะพระจักรพรรดิถือเป็นกษัตริย์ที่สำคัญที่สุดในการอุปถัมภ์ค้ำชูพุทธศาสนา ที่มุ่งสั่งสอนราชาทั้งหลายในปกครองให้อยู่ในเบญจศีลทศพิธราชธรรม พร้อมกับนำคำสอนเหล่านั้นกลับไปสั่งสอนอาณาประชาราษฎร์ของตน

เป็นที่น่าสังเกตว่าอุชยาในปี พ.ศ. ๒๐๐๐ หรือ ๒๐๐๑ หลังจากพระเจ้าติโลกราชโปรดให้สร้างเจดีย์เจ็ดยอดและปลูกพระศรีมหาโพธิ์ ปรากฏว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก็ทรงให้ "บุญพระสาขานาบริบูรณ แลหล่อรูปพระโพธิ์สัตว์ห้าร้อยชาติ"^{๒๓} หลังจากนั้นในปี พ.ศ. ๒๐๐๘ เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงผนวช สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถให้ทูตไปนิมนต์คณะสงฆ์เข้ามาจากลังกาทวีป ทรงพระราชศรัทธาพระราชสมบัติออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่นานถึง ๕ เดือน การออกผนวชของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นที่กล่าวขวัญถึงในหมู่อาณาจักรใกล้เคียงกษัตริย์ พม่า มอญ และแม้กระทั่งคู่สงครามอย่างพระเจ้าติโลกราช ต่างส่งทูตมาร่วมในพระราชพิธีผนวชด้วย

นอกจากนี้ทรงส่งราชทูตไปถึงเมืองเชียงใหม่เพื่อขอสงฆ์มาทำสังฆกรรม พระเจ้าติโลกราชโปรดให้อาราธนาพระเทพกuldระ กับพระอันดับ ๑๒ รูป หมั้นล้ามแขกเป็นราชทูตไปร่วมพระราชพิธีทรงผนวชของพระบรมไตรโลกนาถที่เมืองพิษณุโลก ดังนั้นแม้ว่าการผนวชของพระบรมไตรโลกนาถจะเป็นที่ชื่นชมและเลื่องลือทั่วไปก็ตาม แต่น้ำพระทัยของพระเจ้าติโลกราชในการร่วมอนุโมทนากับพระบรมไตรโลกนาถ ก็เป็นที่ได้รับความชื่นชมกันทั่วไปเช่นกัน^{๒๔} ซึ่งอาจตีความได้ว่าพระบรมไตรโลกนาถในฐานะที่ทรงอาราธนาพระสงฆ์ในดินแดนของพระเจ้าติโลกราชไปทำสังฆกรรมที่พิษณุโลก^{๒๕} เท่ากับเป็นการยอมรับว่าพระพุทธศาสนาในอาณาจักรล้านนาของพระเจ้าติโล

^{๒๒} เอ. บี. กริสโลดส์, สถาปัตยกรรม และประติมากรรมล้านนาไทยสมัยโบราณ ในพุทธศาสนาในล้านนาไทย (เชียงใหม่ , ๒๕๒๓) , หน้า ๗๗.

^{๒๓} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๓๔.

^{๒๔} ระวีวรรณ ภาคพรต, "การก่อกำเนิดในล้านนาไทย," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๑๑.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๐-๑๑๑.

ราชันมีความบริสุทธิ์ ถือเป็นศูนย์กลางในการเผยแพร่พระพุทธศาสนาแห่งหนึ่ง ในกรอบความคิดใน
โลกพุทธศาสนาแล้วการทำสังฆกรรมนั้นเป็นสิ่งที่มิระบียบกฎเกณฑ์มาก สงฆ์ต่างหมู่ไม่ได้จะทำสังฆ
กรรมกันด้วยง่าย ๆ นอกจากเป็นการยอมรับถึงวินัยและวัตรปฏิบัติของสงฆ์หมู่อื่น ดังนั้นการที่สงฆ์
จากลังกาและอุชชยยอมสังฆกรรมกับพระสงฆ์จากล้านนาก็เท่ากับเป็นการยอมรับวินัยและวัตร
ปฏิบัติสงฆ์ล้านนาว่าบริสุทธิ์เสมอตบ ในทางกลับกันการยอมรับร่วมสังฆกรรมของพระสงฆ์จากล้านนาก็
เท่ากับยอมรับความบริสุทธิ์ของหมู่สงฆ์อุชชยเช่นกัน เท่ากับเป็นการได้ประโยชน์กันทั้งสองฝ่าย

หลังจากทรงผนวชแล้ว สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถยังได้ส่งพระเถระรูปหนึ่งชื่อ “โพธิ
สมภาร” มาที่เมืองเชียงใหม่เพื่อขอเมืองเชลียงคืน อย่างไรก็ตามพระเจ้าติโลกราชก็ทรงใช้สถาบันพุทธ
ศาสนา เพื่อประโยชน์ทางการเมืองด้วยการให้ประชุมพระภิกษุสงฆ์ปรึกษากันซึ่งมีผลว่า “ไม่ควรแก่
กิจของสงฆ์” พระเจ้าติโลกราชจึงไม่คืนเมืองเชลียงให้แก่อุชชย^{๒๖} ทำให้เกิดการตีความว่าการผนวช
ของพระบรมไตรโลกนาถนั้น เป็นเหตุผลทางการเมือง ซึ่งพระเจ้าติโลกราชก็ทรงใช้ “พระบาลี”
จัดการกับการเมืองได้อย่างชาญฉลาด หลังจากนั้นทรงหย่าศึกกับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในปี
พ.ศ. ๒๐๑๘^{๒๗} ในปีเดียวกัน พ.ศ. ๒๐๑๘ โปรดให้สร้างพระวิหารที่วัดเจดีย์หลวง และทรงสร้าง
พระไตรปิฎก ในปี พ.ศ. ๒๐๒๐ ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ในการสังคายนาพระไตรปิฎก ณ
โพธารามมหาวิหาร “...การจัดการสังคายนาพระไตรปิฎกนับเป็นการกระทำในฐานะพระมหากษัตริย์ที่
ยิ่งใหญ่ที่สุดในโลกพุทธศาสนา.....”^{๒๘}

นอกจากนี้ในปี พ.ศ. ๒๐๒๒ พระเจ้าติโลกราชทรงส่งขุนนางไปลังกาเพื่อศึกษา
สถาปัตยกรรม และหล่อหุ่นจำลองของโลหะปราสาท และรัตนมาลีสถูป เมื่อคณะขุนนางกลับสู่
ล้านนา ก็ได้มีพระบรมราชโองการโปรดให้บูรณะซ่อมแซมเจดีย์หลวงที่ปรักหักพัง โปรดให้สร้าง
เสริมเจดีย์หลวง มีมุขฐานพระเจดีย์หลวงตามแบบรัตนมาลีเจดีย์ที่เกาะลังกา ผสมกับแบบเจดีย์
พุทธคยาที่อินเดีย นอกจากนี้ยังโปรดให้สร้างโลหะปราสาทหลังเล็กที่ซุ้มองค์พระเจดีย์ด้านตะวันออก
เพื่อประดิษฐานพระแก้วมรกต ในปี พ.ศ. ๒๐๒๕^{๒๙} เป็นที่น่าสังเกตว่าทางอุชชยก็ไม่ยอมน้อยหน้า
ในปี พ.ศ. ๒๐๒๕ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงจัดให้มีการสมโภชพระศรีรัตนมหาธาตุ และมี
พระราชนิพนธ์มหาชาติคำหลวง หลังจากนั้น ๒ ปี จึงทรงให้มีการผนวชพระราชโอรสทั้งสอง

^{๒๖} พระยาประชาภิจักรจักร, พงสาวดารโยนก, หน้า ๓๓๕ .

^{๒๗} พระราชพงสาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๓๖.

^{๒๘} สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๕๒),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๒๑๓.

^{๒๙} พระรัตนปัญญา, ชลกาลมาลีปกรณ์ แปลโดย แสง มณวิฑูร , หน้า ๑๑๕.

พระองค์คือ สมเด็จพระเชษฐาธิราช และสมเด็จพระบรมราชาธิราช^{๑๑๐} จะสังเกตได้ว่าการเน้นคติจักรพรรดิราชในอาณาจักรล้านนาสมัยพระเจ้าติโลกราช มีการนำคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้ทั้งทางอำนาจ และทางธรรม ในฐานะที่เป็น ราชานือราชาอื่นที่มวมวลทั้งทางกำลังและทางธรรม หลังจากสงบศึกกับอยุธยาพระเจ้าติโลกราชพอใจที่จะอุปถัมภ์บำรุงพุทธศาสนา โดยเฉพาะจัดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎก อันเป็นสิ่งที่ยิ่งใหญ่มาสำหรับพระมหากษัตริย์ในลัทธิพุทธศาสนา เป็นพยายามการแสดงถึงความยิ่งใหญ่ของพระองค์ในฐานะเป็นราชาที่สูงที่สุดในลัทธิพุทธศาสนา หลังจากที่พระองค์โปรดให้ทำสังคายนาที่วัดโพธารามวิหาร วัดเจ็ดยอด ใน พ.ศ. ๒๐๒๐ แล้วได้เฉลิมพระนามว่า พระศรีธรรมจักรวัดติโลกราชมหาธรรมิกราช อันเป็นการประกาศพระองค์เป็นพระราชาราชผู้มีธรรมเหนือราชาทั้งหมด ในขณะที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแทบจะกล่าวได้จากบริบททางประวัติศาสตร์ว่าพระองค์พยายามที่จะแข่งบารมีกับพระเจ้าติโลกราช สอดคล้องกับในพระนิพนธ์ “เที่ยวเมืองพม่า” ของ สมเด็จพระกรมดำรงราชานุภาพที่ทรงให้บรรณาธิบายว่า “.....มอญกับพม่ารบพุ่งกันเมื่อครั้งพระเจ้าราชาธิราชกับพระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง เป็นมหายุทธสงครามอยู่ช้านานจนหมดกำลังลงด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่ายจึงเลิกสงครามกลับเป็นไมตรีกันทางกรุงศรีอยุธยาที่ก็เกิดรบพุ่งกับเมืองเชียงใหม่ ครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถกับพระเจ้าติโลมหาราช เป็นมหายุทธสงครามอยู่ช้านาน จนหมดกำลังลงทั้ง ๒ ฝ่ายจึงเลิกสงครามกลับเป็นไมตรีเช่นเดียวกัน ประหลาดที่เป็นเช่นนี้ร่วมในสมัยเดียวกันทั้งมอญกับพม่าและกรุงศรีอยุธยากับเมืองเชียงใหม่ และยังประหลาดต่อไปอีกที่พระเจ้าธรรมเจดีย์กับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและพระเจ้าติโลมหาราช ต่างพระองค์ทรงบำเพ็ญพุทธศาสนูปถัมภกิจเป็นอย่างวิเศษในสมัยเดียวกันทั้ง ๓ พระองค์ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถให้ทูตไปนิมนต์คณะสงฆ์เข้ามาจากลังกาทวีปเมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๘ แล้วทรงพระราชศรัทธาละราชสมบัติออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่นานถึง ๘ เดือน พระเจ้าธรรมเจดีย์ให้ร่วมพระสงฆ์เป็นลังกาวงศ์ทั่วทั้งในรามัญประเทศเมื่อ พ.ศ. ๒๐๑๕ ฝ่ายพระเจ้าติโลมหาราชก็ให้พระสงฆ์ลังกาวงศ์ทำสังคายนาพระไตรปิฎกที่เมืองเชียงใหม่เป็นการใหญ่ คู่ราวกับการบำเพ็ญพระปรมัตถบารมีแข่งกัน”^{๑๑๑}

อาจกล่าวได้ว่าในสมัยพระบรมไตรโลกนาถความคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชในเรื่องการขยายอำนาจในชนชั้นนำไม่เด่นชัดเท่าที่ควร เมื่อเทียบกับอาณาจักรล้านนาของพระเจ้าติโลกราช สาเหตุที่ไม่สามารถบรรลุถึงอุดมคติพระจักรพรรดิทางการขยายอำนาจของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถน่าจะมาจากปัจจัยภายนอกเป็นหลัก จากการศึกษาที่ตรงระแวงตะวันตกจากอาณาจักรล้านนามาตั้งแต่ทรงขึ้น

^{๑๑๐} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์) หน้า ๑๓๖.

^{๑๑๑} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เที่ยวเมืองพม่า (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๑๒๓.

ครองราชย์ นอกจากนี้การควบคุมหัวเมืองทางเหนือก็ยังไม่เรียบร้อย เกิดเหตุการณ์ขัดแย้งขึ้นเป็นระยะ เช่น กรณี พระเจ้ายู่ทงเสถียรเจ้าเมืองเซียงเอาใจออกห่างไปขึ้นกับพระเจ้าติโลกราช การที่ต้องระแวงระวังภัยจากทางเหนือนอกจากเป็นสาเหตุให้ต้องทรงมาประทับที่สองแควแล้ว ยังเป็นการจำกัดอำนาจในการขยายอาณาเขตไปโดยปริยาย เนื่องจากเสี่ยงต่อการเปิดศึกรบหลายต่อหลายด้าน อย่างไรก็ตามสงครามอันยาวนานระหว่างสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและพระเจ้าติโลกราชทำให้ชนชั้นนำทั้งสองฝ่ายตระหนักถึงความจริงที่ว่า ไม่สามารถจะจัดการฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งลงได้อย่างเด็ดขาด จนสุดท้ายต้องหย่าศึกกันไปในที่สุด อย่างไรก็ตามอุดมคติราชาเหนือราชาหรือพระจักรพรรดิราชาไม่สามารถจะจัดออกไปจากความปรารถนาของชนชั้นนำในหมู่วรรณราชได้ จึงทำให้มีการพยายามเลือกเอาลักษณะทางธรรมของพระจักรพรรดิมาอธิบายพระราชกรณียกิจของตน เพื่อตอบสนองอุดมคติ “ราชาเหนือราชา” ทางธรรมซึ่งเป็นลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของพระจักรพรรดิราชา

ข. การแข่งขันบารมีพระจักรพรรดิทางกำลังอำนาจ ระหว่างพระเจ้าบาฮินนงกับสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

รัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิก่อนการขึ้นครองราชย์ของพระองค์นั้นเกิดเหตุการณ์วุ่นวายขึ้นในกรุงศรีอยุธยา พระองค์ได้รับความช่วยเหลือจากขุนนางในการล้มอำนาจพระนางศรีสุตาจันทร์และขุนรวงศาธิราช หลังครองราชย์ได้เพียง ๗ เดือน พระเจ้าหงสาวดี ตะเบงขเวตี้ ยกทัพมาประชิดพระนครแม้ไม่เสียเอกราช แต่ทางอยุธยาก็ต้องส่งส่วยเงินส่วยช้างให้แก่หงสาวดี เพื่อแลกกับอิสรภาพของพระมหาธรรมราชาและพระราเมศวรที่ถูกพม่าล้อมจับได้^{๓๒} หลังจากสงครามคราวพระสุริโยทัยขาดคอช้างที่ไทยต้องส่งบรรณาการให้กับพม่าทุกรอบปี เป็นช้าง ๓๐ เชือก เงิน ๓๐๐ และส่วยที่เก็บได้จากฝั่งตะนาวศรีมาเป็นบรรณาการให้พม่า ไม่ปรากฏว่าอยุธยาต้องส่งบรรณาการเป็นระยะเวลานานเท่าใด แต่หลังจากนั้นไม่นานสมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ทรงให้มีการเตรียมการรับศึกพม่าดังปรากฏในพงศาวดารว่า ทรงโปรดให้หรือกำแพงเมืองหน้าด่านอย่างกาญจนบุรี สุพรรณบุรี เพื่อให้เป็นที่ตั้งมั่นของข้าศึก นอกจากนี้ยังโปรดให้สร้างกำแพงเมืองใหม่ ให้สามารถต้านกระสุนปืนใหญ่ของพม่าได้^{๓๓} นอกจากนี้เพื่อให้ได้กำลังช้างศึกเพิ่มพูน โปรดให้มีพิธีกรรมและการคล้องช้างเป็นจำนวนมากทั้งนี้เพื่อเตรียมพร้อมในศึกสงคราม สมเด็จพระมหาจักรพรรดิยังทรงเป็นผู้นำกำลังออกคล้องช้างด้วยพระองค์เอง ซึ่งนอกจากจะได้ช้างเพื่อใช้ในราชการศึกเป็นจำนวนมากเชือกแล้ว ยัง

^{๓๒} มหาราชวงษ์ พงษาวดารพม่า แปลโดย นายต้อ (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๖๒.

^{๓๓} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๔๒.

ทรงล้อมได้ข้างเผือกอีกด้วย มีการพบข้างเผือกมากมายถึง ๗ เชือก* อันเป็นหนึ่งในรัศนะทั้ง ๗ ตามความเชื่อในเรื่องพระจักรพรรดิราช ทำให้พระองค์ได้รับการยกย่องเป็นอย่างมาก และทรงประกาศพระนามพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์พระเจ้าข้างเผือก**

ขณะเดียวกันทางหงสาวดีเกิดกบฏมอญขึ้นพระเจ้าหงสาวดีตะเบงชเวตตี้ถูกลอบปลงพระชนม์ บุเรงนองต้องใช้เวลาปราบปรามกบฏและรวบรวมอาณาจักรอยู่หลายปี^{๓๔} เวลา ๖ ปี ระหว่างพุทธศักราช ๒๑๐๐ - ๒๑๐๕ สมเด็จพระมหากษัตริย์ ทรงได้ช้างพังและพลายถึง ๒๒๐ เชือก นำสังเกตที่มีการบันทึกไว้ในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ เป็นไปได้หรือไม่ว่าเป็นการคล้องช้างไว้เพื่อเตรียมศึกด้วย เพราะในช่วงนั้นกำลังมีความเคลื่อนไหวทางทหารเป็นสัญญาณอยู่เหมือนกันกล่าวคือ ในพ.ศ. ๒๑๐๐ เมื่อพระเจ้าบุเรงนองส่งกำลังไปปราบปรามรัฐไทใหญ่ พิชิตอาณาจักรล้านนาเพื่อใช้ขยายอำนาจต่อไปยังเชียงรุ่ง ในปี พ.ศ. ๒๑๐๑ ทรงยึดเชียงใหม่ได้ พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชกับเจ้าเมืองแพร่ น่าน เชียงราย เชียงของ ได้พยายามจะกู้ฐานะเมืองเชียงใหม่ แต่ปลายปีเดียวกันทัพพระเจ้าอังวะสามารถจับพระเจ้าไชยเชษฐาออกจากที่ตั้งที่เมืองเชียงแสน^{๓๕} จากเหตุการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความพยายามที่จะทำสงครามขยายอาณาเขต เพื่อแสดงความเป็นจักรพรรดิราชของพระเจ้าบุเรงนอง ซึ่งสภาพเบื้องหลังความคิดทางการเมืองที่เกิดขึ้น มีความเป็นไปได้สูงที่พระเจ้าบุเรงนองจะขยายพระราชอำนาจลงมายังกรุงศรีอยุธยา

ตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนาแล้ว ในโลกธาตุหนึ่งจะมีพระเจ้าจักรพรรดิได้แต่องค์เดียวเท่านั้นจะมีพร้อมกันหลายองค์ไม่ได้ คติเดียวกันนี้ได้ถูกนำมาปรับใช้กับภาวะความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราชของกษัตริย์ไทยและพม่า ในปริมณฑลแห่งอำนาจที่ถูกกำหนดขึ้นเพื่อแสดงความเป็นใหญ่สูงสุด หมองิ่นอ่องแสดงทัศนคติว่า พระเจ้าบุเรงนองทรงมีพระราชนิยมเช่นเดียวกับบูรพกษัตริย์ที่

* หลักฐานทางพม่าอ้างว่ามีเพียง ๔ ช้าง ในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐบันทึกไว้ว่า ๔ ช้างด้วยกัน ดูเพิ่มเติมใน มหาราชวงศ์ พงศาวดารพม่า แปลโดย นายต่อ, หน้า ๖๘, ๘๒ และ พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๔๔.

** พระนามจักรพรรดินั้นผู้วิจัยเสนอว่าจะขนานพระนามขึ้นเมื่อทรงได้ช้างเผือกเชือกสุดท้ายเมื่อปี พ.ศ. ๒๑๐๓ เพราะในปีเดียวกันปรากฏพระนาม มหากษัตริย์จักรพรรดิราชใน คำจารึกที่พระเจดีย์ศรีสองรักย์เมืองด่านซ้าย จังหวัดเลย ดูเพิ่มเติมใน “คำจารึกที่พระเจดีย์ศรีสองรักย์เมืองด่านซ้าย,” ใน ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันเอก พระยาตรีวิสารวาจา (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๑), หน้า ๑-๓.

^{๓๔} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม ๑ (พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๖๘-๑๘๒.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๓.

ยิ่งใหญ่พระองค์อื่นๆ คือทรงพยายามทุกวิถีทางที่จะแสดงพระองค์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิราช ทั้งการทำสงครามขยายอาณาเขต และพระราชกิจทางศาสนาที่สำคัญ อาทิ การถวายสิ่งของมีค่ารวมทั้งเส้นพระเกศาของพระองค์และพระมหีสีต่างเสียดถวายพระเจี๊วแก้วที่ประดิษฐ์อยู่ในสิงหลประเทศ การขอไถ่พระเจี๊วแก้วและบาตรของพระพุทธเจ้าของสิงหลประเทศคืนจากโปรตุเกส^{๓๖} พระเจ้าบุเรงนองห้ามเอาคนและสัตว์ทั้งหลายมาบูชาญู ทรงสร้างวัดจำนวนหลายร้อยที่ไทยใหญ่ ทรงแจกจ่ายพระไตรปิฎกเป็นพันๆชุด และบังคับให้ชาวบ้านจำศีลและภาวนาธรรมในวันพระ กฎเหล่านี้เป็นที่สรรเสริญไปทั่วราชอาณาจักร ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาเถกเช่น พระเจ้าอนรธาและพระเจ้าจันสิตาเคยปฏิบัติมาก่อน นอกจากนี้ยังทรงโปรดให้จารึกเรื่องราวเกี่ยวกับชัยชนะและความสำเร็จของพระองค์ ด้วยภาษาบาลีพม่าและมอญลงบนระฆังใบใหญ่ตามแบบพระเจ้าจันสิตา กษัตริย์พระองค์หนึ่งที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นจักรพรรดิราชของพม่า^{๓๗}

ทางด้านอาณาจักรภารกิจในการสถาปนาตัวเองเป็นจักรพรรดิราช หลังการสวรรคตของพระเจ้าตะเบงชเวตี้ บุเรงนองใช้เวลาหลายปีรวบรวมอาณาจักรให้กลับมาเป็นปึกแผ่น การปราบปรามประเทศราชที่แข็งข้อ เมื่อปราบปรามได้แล้วมักจะไม่ทำลายกษัตริย์หรือข้าราชการที่สวามิภักดิ์ เช่น เมื่อปราบมอญของหงสาวดีได้ พระเจ้าบุเรงนองประกาศนิรโทษกรรมและตั้งมอญกลับไว้ในตำแหน่งเดิมเป็นส่วนมาก หรือเมื่อเจ้าเมืองตองอูยอมแพ้ก็ได้รับพระราชทานอภัยโทษและได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองตองอูตามเดิม เจ้าเมืองตองอูชาบซึ่งในการกระทำของบุเรงนองมากจึงตอบแทนด้วยการไปตีเมืองแปรมาถวาย

เป็นที่สังเกตว่าการสงครามขยายดินแดนของพระองค์มักได้รับผลพลอยได้ที่เกี่ยวกับการศาสนา เช่นเมื่อครั้งปราบไทยใหญ่ลงได้ก็ทรงได้ให้นำพระพุทธศาสนาแบบพม่าไปเผยแพร่ในดินแดนไทยใหญ่^{๓๘} จะเห็นได้ว่าการสงครามของพระเจ้าบุเรงนองทรงมีพื้นฐานอยู่บนความคิดเรื่องจักรพรรดิราช ทรงต้องการได้ประเทศราชและให้ประเทศราชทั้งหลายยอมสงบให้แก่พระองค์ตามคติจักรพรรดิราช หากได้ทรงต้องการทำลายล้างบ้านเมืองเหล่านี้ให้ฉิบหาย พระองค์ได้ทรงทำสงครามแผ่ขยายอาณาเขตไปอย่างกว้างขวางเพื่อประกาศตนเป็นราชาเหนือราชาในภูมิภาคนี้ และนำธรรมะของ

^{๓๖} หม่อง ทินอ่อง, *ประวัติศาสตร์พม่า* แปลโดย เพ็ชรี สุมิตร (กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๕), หน้า ๑๘-๑๙.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

พุทธศาสนาไปเผยแพร่ แต่ที่ทรงไม่ริโรที่จะจัดการกับกษัตริย์ที่ทำทลายบารมีของพระองค์ ดังเช่นพระเจ้าไชยเชษฐาแห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต ที่ประกาศตนเป็นพระเจ้าชนะสี่ทิศ หลังจากจัดการกับอยุธยาเรียบร้อยแล้วทรงส่งกองทัพไปจัดการกับพระเจ้าไชยเชษฐาผู้กำลังทำทลายความเป็นเอกราชของพระองค์^{๘๕}

การครอบครองรัตนทั้ง ๓ ล้วนเป็นสิ่งใฝ่ฝันของผู้ที่ต้องการเป็นจักรพรรดิราช หนึ่งในนั้นก็คือช้างเผือก ในจักรวัตติสูตรพรรณนาว่าเมื่อผู้บำเพ็ญบารมีถึงสมภารจักรพรรดิ เมื่อนั้นจักรแก้วก็จะปรากฏ หลังจากนั้นช้างแก้วก็จะเหาะมาในอากาศเพื่อมาเป็นราชพาหนะให้กับพระจักรพรรดิ* ความเชื่อเรื่องช้างเผือก ก่อให้เกิดความเชื่อในราชสำนักกุกจาร์ที่ว่า การครอบครองช้างเผือกเป็นการแสดงผู้มีบุญญาบารมีเป็นพระจักรพรรดิราชเป็นที่ยอมรับนับถือของนานาประเทศ

หลักฐานจากพ่อค้า นักเดินทางแสวงโชคและทหารรับจ้างจากยุโรปนับจาก ปินโต (Ferdinand Mendez Pinto) ซีซ่า เฟรเดอริก (Caesar Frederike) (ซึ่งพำนักอยู่ ณ กรุงหงสาวดีในเวลาเดียวกันกับที่พระเจ้าบุเรงนองทรงกวาดต้อนเชลยทรัพย์สินที่ยึดได้จากสงครามในปี พ.ศ. ๒๑๑๒ กลับสู่พระนคร) และ ราฟ ฟิทซ์ (Ralph Fitch) (พ.ศ. ๒๑๒๕) พ่อค้าชาวอังกฤษผู้เข้ามาค้าขายในพะโล ล้วนระบุต้องกันว่า พระเจ้าบุเรงนองทรงโปรดที่จะได้ครอบครองช้างเผือกเหนือสิ่งอื่นใด และหากทรงทราบว่ากษัตริย์ในแคว้นใกล้เคียงพระองค์ใดทรงมีช้างเผือกไว้ในครอบครองก็จะโปรดให้นำมาถวาย และหากมีผู้ใดปฏิเสธจะทรงกรีธาทัพไปชิงเอามาได้ทรงวิตถถึงผลเสียหายที่จะติดตามมา^{๘๖} ยัน เฮาเคิน ฟาน ลินสโคทเดน (John Huyghen Van Linschoten) นักเดินทางชาวฮอลันดาซึ่งเดินทางเข้ามายังภาคพื้นทวีปเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในราวปี พ.ศ. ๒๑๑๕ ก็ยืนยันว่าเหตุที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงยกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา ก็เพราะพระเจ้ากรุงสยามทรงปฏิเสธที่จะส่งช้างเผือกไปถวาย^{๘๗}

^{๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

* ไตรภูมิโลกวินิจยถกถา. ฉบับที่ ๒ (ไตรภูมิฉบับหลวง) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาธรรมปรีชา(แก้ว)เรียบเรียงเมื่อ จ.ศ.๑๑๖๔(พ.ศ.๒๓๔๕) ตรวจชำระ(โดย)กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๐), หน้า ๕.

^{๘๖} Mendes Pinto Fernao, *The Voyages and Adventure of Ferdinand Mesdez Pinto* (London, 1891) p. 412. อ้างถึงใน สุนทร ชูตินธรานนท์, *พม่ารบไทย*, หน้า ๑๑๘.

^{๘๗} *The Voyage of John Huyghen Van Linschoten to the East Indies vol. 1* (New York, 1970), p. 102 อ้างถึงใน สุนทร ชูตินธรานนท์, *พม่ารบไทย*, หน้า ๑๑๕.

พงสาวดารฉบับอุกการะบุว่าพระเจ้าบุเรงนองส่งพระราชสาสน์มาขอช้างเผือก โดยอ้างว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงได้ช้างเผือกมาใหม่ถึง ๔ ช้าง น่าจะถวายพระองค์บ้าง เพราะในอดีต กษัตริย์กรุงสยามก็เคยพระราชทานช้างเผือกแก่กษัตริย์เมืองมอญ คือพระเจ้าฟ้ารั่ว (มะกะโท) แห่ง เมาะตะมะมาแล้ว^{๔๒} (หลักฐานในคำให้การขุนหลวงหาวัดว่ามีกะโทขโมยช้างเผือกพระร่วงไป) เมื่อ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงปฏิเสธ พระองค์จึงทรงอ้างเป็นเหตุยกมาตีกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. ๒๑๐๖

การยกทัพมาครั้งนี้มีกำลังเสริมจากพลปืนทหารรับจ้าง โปรตุเกส และทหารม้าฉาน(ไทยใหญ่) ที่เกณฑ์มา ประกอบกับทรงมีประสบการณ์มาจากศึกในสมัยพระเจ้าตะเบงชเวตี้ จึงทรงตีกวาดหัว เมืองเหนือก่อน ซึ่งพงสาวดารมหาราชวงศ์ฉบับหอแก้วของพม่า บรรยายยุทธศาสตร์ในการรบครั้งนี้ ด้วยคำกราบบังคมทูลของพญาทะเลว่า “ถ้าพระองค์ทรงตีได้สุโขทัย พิษณุโลก พิษัยและตะนาวศรี แล้ว พระเจ้ากรุงสยามก็จะเป็นคั้งนบกปีกหัก”^{๔๓} พระเจ้าบุเรงนองทรงตีได้เมืองพิษณุโลก หลังจากนั้นไม่นานทัพพม่าก็เข้าประชิดพระนครศรีอยุธยา จากข้อจำกัดการขาดแคลนเสบียงอาหารในเมือง และการสูญเสียหัวเมืองเหนือ ทำให้สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าบุเรงนอง ในพงสาวดารอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐกุล่าว่า “ครั้งนั้นฝ่ายกรุงพระมหานครศรีอยุธยาออกเป็นพระราชไมตรี และสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเจ้าทั้งสองฝ่ายเสด็จมาทำสัตยาธิษฐานหลั่งน้ำทักษิโณทกที่ตำบล วัดพระเมรุ”^{๔๔} มหาราชวงศ์ฉบับหอแก้วบันทึกไว้ว่า พระเจ้าบุเรงนองทรงบังคับให้สมเด็จพระมหา จักรพรรดิทรงสละราชย์ และเสด็จไปหงสาวดีพร้อมกับพระเจ้าลูกเธอพระรามศวร ออกญาจักรีและ ช้างเผือก ๔ ช้างไปหงสาด้วย^{๔๕} (หลักฐานข้างไทยกล่าวว่าแต่เฉพาะพระรามศวรและขุนนางที่ สนับสนุนให้ทำสงครามกับพม่า ความในพงสาวดารไทยเห็นจะเป็นการรักษาพระเกียรติของสมเด็จพระ มหาจักรพรรดิ) นอกจากนี้พงสาวดารฉบับหอแก้วยังได้บรรยายบทสนทนาของ พระเจ้า บุเรงนองเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิมาเข้าเฝ้าขอเป็นไมตรีอันย้าความเป็นจักรพรรดิราชของพระเจ้า บุเรงนองความว่า “ทรงตรัสมิให้พระเจ้าอยุธยาไหว้เปนแต่ให้ประสานพระหัตถ์อยู่ แล้วตรัสว่าเราเป็น

^{๔๒} U Kala, *Mahayazawingyi Vol.2* ed.Saya (Rangoon, 1961), pp. 339,340. อ้างถึงใน สุเนตร ชุตินทรานนท์, *พม่ารบไทย*, หน้า ๑๑๘.

^{๔๓} มหาราชวงศ์ พงสาวดารพม่า แปลโดย นายต่อ, หน้า ๗๕.

^{๔๔} *พระราชพงสาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์)*, หน้า ๑๔๔.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒.

เจ้าเอกราชประกอบด้วยบุญ ๕ ประการ คิดแล้วกระษัตริย์ทั้งปวงที่อยู่ชมภูทวีปคนใดเลยจะมาทนต่อผู้ฝีมือเราได้เมื่อพระองค์ตรัสดังนั้น พระเจ้าอุททยาทูลว่าพระองค์ประกอบด้วยบุญธิการมากไม่มีผู้ใดจะสู้พระองค์ได้แล้ว”^{๔๖}

ความเชื่อเรื่องคติจักรพรรดิราชนั้นในโลกชาตุนั้นสามารถมีพระเจ้าจักรพรรดิได้เพียงพระองค์เดียว ความคิดดังกล่าวเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดสงครามช้างเผือกขึ้นเพื่อพิสูจน์ความเป็นจักรพรรดิราชของพระเจ้าบุเรงนอง ดังที่กล่าวไปแล้วเหตุผลของสงครามในหมู่วัฒนาจาริตอยู่นอกเหนือเหตุผลของการรับรู้ของคนในปัจจุบัน “ช้างเผือก” กลายเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึง ฐานะ “พระจักรพรรดิ” ในระบบความสัมพันธ์รัฐจาริต การเสี้ยกำลังรืพลแตกกับการได้มาซึ่งช้างเผือกอาจดูเป็นเรื่องไม่สมเหตุสมผลในปัจจุบัน แต่ในสมัยจาริตปรากฏการณ์ดังกล่าวไม่เพียงส่งผลต่อการสำแดงอำนาจบารมีที่เหนือกว่ายังส่งผลให้รัฐทั้งหลายรวมถึงรัฐที่เคยอยู่ภายใต้ปริมณฑลทางอำนาจของอยุธยา ปฏิเสธอำนาจอยุธยาและไปอ่อนน้อมต่อพระเจ้าบุเรงนองไปโดยปริยาย

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๔๖} มหาราชวงศ์ พงษาวดารพม่า แปลโดย นายต่อ, หน้า ๘๒-๘๕.

ภาคผนวก ก

พระราชพิธี ศิลปวัตถุและช่างเผือกวัตถุเชิงสัญลักษณ์ของพระจักรพรรดิราช

ก. พระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับคติจักรพรรดิราช

๑. พระราชพิธีบรมราชาภิเษก

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก^๑ มีต้นกำเนิดมาจากพิธีราชสูยะในศาสนาพราหมณ์^๒ นัยยะสำคัญของพิธีนี้คือการประกาศความเป็นเทพเจ้าของศาสนาพราหมณ์ และการเป็นจักรพรรดิผู้ปกครองโลกให้แก่กษัตริย์ผู้ได้รับการราชาภิเษก^๓ พิธีราชาภิเษกตอนที่น่าสนใจคือ พิธีหลั่งน้ำถวายแผ่นดิน ผู้ได้รับการอภิเษกจะเสด็จขึ้นประทับ ณ พระที่นั่งอัฐทิศ ซึ่งมีที่ประทับหันได้ทั้ง ๘ ทิศ (พระแทน ๘ เหลี่ยม) จะมีพราหมณ์ราชบัณฑิตหรือพระสงฆ์คอยถวายแผ่นดินจากทั้ง ๘ ทิศ^{**} แล้วจึงเข้าไปถวายน้ำทำอย่างนี้เวียนไปทั้ง ๘ ทิศ มีความหมายว่าแผ่นดินทุกทิศบัดนี้ได้เป็นของพระองค์แล้ว หลังจากนั้นจึงเสด็จขึ้นประทับ ณ พระที่นั่งภัทรบิฐ พราหมณ์ราชครูจะถวายบังคมแล้วร่ายเวทที่เรียกว่าเปิดประตูไกลลาส เชิญพระเจ้าของศาสนาพราหมณ์มาสถิตในพระองค์ ทำให้กษัตริย์อยู่ในฐานะเทวราชนับแต่บัดนี้เป็นต้นไป^๓

พิธีการอีกอย่างที่แสดงให้เห็นถึงความเชื่อเรื่องคติจักรพรรดิราช คือ การเลียบพระนครในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระมหากษัตริย์จะเสด็จออกเลียบพระนครเวียนรอบพระราชวังด้วย

* คำว่า อภิเษก สร้างรูปศัพท์จากอภิ + สิจ ธาตุ หมายถึง การแต่งตั้งด้วยวิธีพระราชพิธีราชาภิเษกแบบพราหมณ์ในอินเดีย ถึงแม้จะมีรูปแบบพิธีต่างกันหลายแบบ เช่น พิธีอภิเษกนียะ พิธีบูรณภิเษก พิธีโอรทมหากภิเษก ก็ล้วนมีส่วนสำคัญในพิธีคือ การถวายการรดน้ำแก่พระราช

^๑ ทศนิยม สิ้นสกุล, “จักรพรรดิราชในคติอินเดีย,” หน้า ๑๑.

^๒ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, *ลักษณะไทย*, หน้า ๒๘.

^{**} การกระทำแบบนี้ได้รับอิทธิพลมาจากความเชื่อทางพุทธศาสนาที่ถือว่า กษัตริย์เกิดจากการเลือกหรือราชาภิเษกของปวงชนให้เป็นผู้ปกครองตัดสินคดีความต่างๆ ดูเพิ่มเติมในม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, *ลักษณะไทย*, หน้า ๓๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

กระบวนพยุหยาตราทางสถลมารค และเวียนรอบพระนครด้วยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค*** การเสด็จออกเทียบพระนครทั้งสองเส้นทางนี้นอกจากพระมหากษัตริย์จะแสดงองค์เป็นเจ้าเหนือหัวแล้ว การเสด็จเทียบพระนครยังมีความหมายในเชิงสัญลักษณ์ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าแห่งโลกและเจ้าแห่งจักรวาล ด้วยการจำลองภาพวิวัฏจักรขององค์ท้าวเวียงรอบพระราชวังคือเขาพระสุเมรุ และเวียนรอบพระนครคือจักรวรรดิโดยเสด็จทางแม่น้ำรอบพระนครที่ถือว่าเป็นส่วนนอกสุดของโลกติดกับมหาสมุทรวงแหวนที่อยู่ก้นสุดตามแนวคิดภูมิจักรวาลพุทธ ซึ่งตรงกับความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิในพุทธศาสนา คือผู้ทรงบุญบารมีแผ่ขยายพระราชอำนาจในสกลจักรวาลไปทั่วทั้ง ๔ ทวีปใหญ่ ด้วยหลักธรรมคำสอนแบบสันติวิธีปกครองเหนือกษัตริย์น้อยใหญ่ทั้ง ๔ ทวีป ในไตรภูมิพระร่วงพูดถึงการแสดงอำนาจของพระเจ้าจักรพรรดิเมื่อทรงได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ก็เสด็จพระราชดำเนินไปสั่งสอนเหล่าราชาในทวีปต่างๆ

...เมื่อนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชขบพิตร ฐ ปราบแผ่นดินเมืองเบ็ญจวันออก อันชื่อว่าบุรพวิเทหะ..แล้วจึงมาอยู่ในแผ่นดินที่เราอยู่นี้แลฯ อันว่าท้าวพระญาทั้งหลายซึ่งอยู่ในแผ่นดินชมพูทวีปนี้ ต่างองค์ก็มาถวายเครื่องราชบรรณาการแลให้วันบการพำเรงแด่บรมมหาจักรพรรดิราช แลมหาจักรพรรดิราชนั้นตรัสสั่งสอนด้วยบุญแลธรรม อันชื่อว่าไชยวาทาสาส์แล้ว...จึงพระญามหาจักรพรรดิราชจึงเอาน้ำในสุวรรณภิงหลังลงแล้วว่าดังนี้ แต่นี้เป็นแดนเมืองเป็นอาณาจักรแห่งกูเบ็ญจกัณณิณแลฯ^๔

ในสมัยต้นการสถาปนาอยุธยา มีหลักฐานชั้นหลังกล่าวว่า เมื่อสถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นนั้น พระเจ้าอู่ทองได้ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกขึ้น ในคำให้การกรุงเก่าระบุว่าเพื่อความศักดิ์สิทธิ์ของพิธี มีการเชิญพราหมณ์มาจากพาราณสีมาประกอบพิธี^๕ จะเห็นได้ว่าแม้พระราชพิธีบรมราชาภิเษกของไทย จะมีการผสมผสานความเชื่อทางพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์เข้าด้วยกัน แต่ถือว่าทางฝ่ายพราหมณ์เป็นผู้สำคัญที่สุดในพิธี ซึ่งพราหมณ์ถือเป็นพวกเดียวที่สามารถอุ้มพระเจ้าแผ่นดินขึ้นบนพระที่นั่งภัทรบิฐ ถวายพระมหามงกุฎ เครื่องราชกกุธภัณฑ์ พระสังวาลธูรา พระแสงอักษฎาฐ ซึ่งเป็นเครื่องหมายและอาวุธประจำพระองค์ของพระอิศวร

*** สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงสันนิษฐานว่า ประเพณีเดิมการเสด็จออกเทียบพระนครของพระมหากษัตริย์จะเสด็จออกเทียบเมืองไปรอบมณฑลราชธานีทั้งหมดโดยต้องใช้เวลาการเสด็จพระราชดำเนินทั้งทางบกและทางน้ำเป็นเวลาหลายวัน ต่อมาจึงย่อเหลือเพียงเสด็จออกเทียบรอบกำแพงพระนครและพระราชวัง. ดูเพิ่มเติมใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕ (ธนบุรี: เฉลิมชัยการพิมพ์, ๒๕๑๔), หน้า ๑๕๕-๒๐๐.

^๔ พระญาติไท, ไตรภูมิพระร่วง, หน้า ๑๒๒-๑๒๓.

^๕ คำให้การชาวกรุงเก่า, หน้า ๕๕.

และพระนารายณ์. รวมถึงการกราบทูลถวายแผ่นดิน เป็นที่น่าสังเกตว่าพิธีบรมราชาภิเษกการ เปลี่ยนสถานะผู้นำโดยสิ้นเชิง ตามราชประเพณีของอยุธยา คำสั่งของพระเจ้าแผ่นดินจะเรียกว่าเป็น พระราชโองการ ได้เมื่อพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น ได้ผ่านพิธีราชาภิเษกตามแบบพราหมณ์โดย สมบูรณ์แล้ว

๒. พิธีสังสารศพ (พระราชพิธีถวายน้ำสรงพระบรมศพ)

เนื่องจากพระจักรพรรดิราชาไม่ใช่นุคลธรรมดา การจัดพิธีศพก็ย่อมต่างจากคนธรรมดา ทั่วไป พิธีสังสารศพของพระจักรพรรดิราชา ตามที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วง เริ่มด้วยการทำ ความสะอาดศพ เอาผ้าขาวเนื้อละเอียดมาตราสังศพ นำใส่โกศทอง ยกศพไปสังสารด้วยแก่น จันทร์กฤษณาทั้ง ๕ แล้วบูชาด้วยข้าวตอกดอกไม้ ในคำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวถึงพิธีสังสารศพ พระบรมศพสมเด็จพระมหาธรรมราชา(ในที่นี้จะหมายถึงพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) กล่าวว่าเมื่อพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาสวรรคตได้จัดการพระบรมศพตามโบราณราชประเพณี ดังนี้ คือ สรงน้ำชำระ พระบรมศพสะอาดแล้ว ถวายพระสุคันธ์สรงพระบรมศพ แล้วเอาผ้าคลุมบรรทมมีลายริมเงินคลุม พระบรมศพไว้ จนถึงเวลา (พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่) สรงพระบรมศพ ครั้นสรงเสร็จแล้ว ถวายพระกุษาอาภรณ์ทรงพระบรมศพแลทรงสังวาลแลขญา (เชิญพระบรมศพสู่พระบรมโกศ) ประดิษฐานไว้ยังพระแท่นในพระมหาปราสาท^๖

ข. ศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับคติจักรพรรดิราชา

๑. การสร้างพระบรมธาตุเป็นศูนย์กลางพระนคร นับเป็นความพยายามแรกของอยุธยาที่จะสร้างสัญลักษณ์ศูนย์กลางจักรวาลตามกรอบความคิดทางพุทธศาสนา ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากการสร้างเจดีย์จุฬามณีในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ถือเป็นประธานในสวรรค์ ในคำให้การขุนหลวงหา วัดระบูนว่า สิ่งที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นหลักประธานและเป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศกรุงศรีอยุธยาว่ามี พระมหาธาตุและพระมหาเจดีย์* โดยมีการสร้างพระบรมธาตุขึ้นครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ขุนหลวงพะงั่ว^๗ การสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ตามความเชื่อคติจักรวาลของพุทธ

^๖ คำให้การชาวกรุงเก่า, หน้า ๒๕๕.

* พระมหาธาตุที่เป็นหลักกรุงศรีอยุธยามี ๕ องค์ คือ พระมหาธาตุวัดพระราม พระมหาธาตุวัดมหาธาตุ พระมหาธาตุวัดราชบูรณะ พระมหาธาตุวัดสมณโกฏิ และพระมหาธาตุวัดพุทธไสสวรรคย์ ดูเพิ่มเติมใน คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมเอกสารจากหอหลวง, หน้า ๒๔.

^๗ พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๓๐.

ศาสนา การสถาปนามหาธาตุขึ้นในพระนครถือเป็นจำลองจักรวาลตามโลกภูมิพุทธศาสนาให้อาณาจักรกลายเป็นศูนย์กลางของโลกและจักรวาล

๒. การสร้างและปรับปรุงพระราชวังในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ หลังจากที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงจัดการปฏิรูประบบการปกครองแบบใหม่ ซึ่งทำให้เกิดการรวมศูนย์กลางทางอำนาจการปกครอง ไปพร้อมกับการสร้างและขยายศูนย์กลางการปกครองแห่งใหม่คือพระราชวังให้เหมาะสมกับการเป็นศูนย์กลางทางอำนาจ ความเชื่อเรื่องเทวราชาและจักรพรรดิราชทำให้พระราชวังศูนย์กลางอำนาจปกครองและเป็นที่ประทับเกิดความศักดิ์สิทธิ์ ทำให้ศูนย์กลางคือราชธานีหรือเมืองหลวงเป็นแกนกลางหรือศูนย์กลางของจักรวรรดิ และมีพระราชวังตั้งอยู่เป็นหลักเป็นประธานบนแกนกลางของจักรวรรดิหรือจักรวาลนั้นๆ

ช่วงแรกที่อยู่ช้ายังไม่ได้ก้าวขึ้นเป็นศูนย์กลางทางอำนาจที่แท้จริงนั้น การถือว่าพระราชวังเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการปกครองราชอาณาจักรในฐานะศูนย์กลางจักรวรรดิยังไม่ได้เกิดขึ้น แต่ความเป็นศูนย์กลางของเมืองเห็นได้จากการสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ ตามความเชื่อคติจักรวาลของพระพุทธศาสนาเป็นเขาพระสุเมรุของจุลจักรวาลแทน จนเกิดความเปลี่ยนแปลงในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ อยุธยา มีสถานะที่เป็นจักรวรรดิที่มีพระราชวังเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ตั้งอยู่ภายในเหมือนเทพเจ้าประทับอยู่ศูนย์กลางของจักรวาล เป็นพระเจ้าจักรพรรดิที่ทรงแผ่พระบรมราชานุภาพไปทั่วสากลจักรวาล ทำให้พระราชวังเปรียบดั่งเขาพระสุเมรุแกนกลางของจักรวาลแทนที่พระมหาธาตุ

นอกจากนี้ลักษณะทางกายภาพของอยุธยาจากการที่มีสายน้ำล้อมรอบช่วย ส่งเสริมความคิดเรื่องการจำลองจักรวาล เห็นได้จากการเลียบพระนครในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของกษัตริย์อยุธยาจะเสด็จออกเลียบพระนครเวียนรอบพระราชวังด้วยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค และเวียนรอบกำแพง การเสด็จออกเลียบพระนครนอกจากจะเป็นการแสดงถึงการเป็นเจ้าเหนือหัวแล้ว การเสด็จเลียบพระนครยังมีความหมายในเชิงสัญลักษณ์ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของโลกและเจ้าแห่งจักรวาล

๓. การสร้างเจดีย์บรรจุพระอัฐิธาตุ คติการสร้างเจดีย์บรรจุพระอัฐิธาตุเป็นความเชื่อที่มีมาตั้งแต่ก่อนสมัยพุทธกาล น่าจะปรากฏครั้งแรกในวัฒนธรรมของศาสนาพราหมณ์ โดยมีความเชื่อว่ามีผู้ที่คู่ควรกับการสร้างเจดีย์บรรจุอัฐิธาตุได้แก่องค์พระจักรพรรดิราช นอกจากนี้ในพุทธศาสนามาก่อนที่พระพุทธเจ้าจะปรินิพพานนั้น เหล่าพระสาวกมีความเป็นห่วงว่าจะจัดการกับพระบรมศพ

อย่างไร “พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงมีพุทธปฏิภาตรัสว่าให้ภิกษุทั้งหลายมุ่งหมายดับทุกข์ดับกิเลสอันเป็นประโยชน์แห่งตนเถิด อย่างเป็นกังวลด้วยการบูชาสรีระของพระตถาคตเลย พวกภษัตริย์และ ทรวาสทั้งหลายเขาคงทำมาปนกิจแล้ว สร้างสถูปบรรจุพระบรมสรีริกธาตุเหมือนอย่างพระเจ้าจักรพรรดิราชแต่ก่อนมาดังนี้”^๔

ในสมัยอุชยุยามีหลักฐานการสร้างเจดีย์บรรจุพระอัฐิธาตุของพระมหากษัตริย์ในสมัยพระ รามาธิบดีที่ ๒ ที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ เพื่อสร้างบรรจุพระบรมธาตุของสมเด็จพระบรมไตร โลกนาถและพระบรมราชาที่ราชที่ ๒ พระราชบิดาและพระเชษฐาของพระองค์ โดยในกรอบ ความคิดในโลกพุทธศาสนาแล้วนั้นผู้ที่ควรสร้างเจดีย์บรรจุอัฐิธาตุก็คือพระพุทธเจ้า พระ อริยบุคคลและพระจักรพรรดิราชเท่านั้น ดังนั้นการสร้างเจดีย์บรรจุอัฐิธาตุพระมหากษัตริย์ในสมัย อุชยุยา ก็น่าจะได้รับอิทธิพลมาจากพุทธศาสนาในเรื่องพระจักรพรรดิราชไม่มากนักน้อย

๔. คติการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่อง เกิดขึ้นในวัฒนธรรมของพุทธศาสนมหายาน โดยมีความเชื่อว่าพระอาทิพุทธเจ้าหรือพระเจ้าสูงสุดของพุทธศาสนมหายาน ทรงแบ่งภาคลงมา ลงมาเป็นพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์อีกเป็นจำนวนมากมาย พระอาทิพุทธเจ้าในคติมหายานมัก ทำเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างพระเจ้าจักรพรรดิ เพราะให้ความสำคัญต่อพระพุทธเจ้าในฐานะ ทรงเป็นพระจักรพรรดิราชของโลกด้วย (จักรวาทีน) ทรงตรัสรู้พร้อมทั้งโลก มีการออกผนวช เหมือนดังพระมุนษยพุทธเจ้าตามคติเถรวาท จึงยังคงทรงมงกุฎมีเครื่องประดับพระเศียร ถนิม พิมพากรณ์และเครื่องทรงตามธรรมเนียมกษัตริย์* จึงน่าจะถือเป็นมูลเหตุอย่างหนึ่งของคติ ประเพณีการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องในระยะต่อมา นอกจากนี้ในพระสูตรหนึ่งนอกนิบาต(เถร วาท)ที่แพร่หลายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อย่าง ชมพูบดีสูตร หรือสูตรที่ว่าด้วยเรื่อง พระพุทธเจ้าทรงทรมานพระยามหาชมพูบดี ก็เป็นต้นเค้าอย่างหนึ่งให้แก่การสร้างพระพุทธรูป ทรงเครื่อง** สำหรับประเทศไทยมีนั้น หลักฐานการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องมีมาตั้งแต่สมัย

^๔ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพุทธเจดีย์, หน้า ๒๑.

* พระพุทธรูปทรงเครื่องนี้ นักวิชาการหลายท่านให้ความเห็นว่า เป็นของเนื่องในลัทธิพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ศาสตราจารย์ กิ ดอนดู กล่าวไว้ว่าพระพุทธรูปทรงเครื่องนี้ ชาวพม่าเรียกว่า ชมพูบดี คงได้รับอิทธิพลจากพวกปาละของอินเดียในราวคริสต์ศตวรรษ ที่ ๘-๑๐ เป็นของเนื่องในคติมหายาน ที่แสดงการเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ครองโลกของพระพุทธเจ้า โคโรรี เอช พิคเกิล ได้ให้ ความเห็นว่า พระพุทธรูปทรงเครื่องได้มาจากคติเรื่องพระพุทธเจ้าทรงเป็นจักรวาทีน ดูเพิ่มเติมใน ศรีศักร วัลลิโภดม, ถ้ำนา นประเทศ (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๕๕.

** โดยสรุปความหมายของพระพุทธรูปทรงเครื่องนั้นมีหลายประการ กล่าวคือ

พุทธศตวรรษที่ ๑๖ คือช่วงสมัยลพบุรีซึ่งพุทธศาสนamahayanมีความเจริญรุ่งเรืองมาก ในสมัยอยุธยาตอนต้น ได้ปรากฏหลักฐานการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องแล้ว คือพระพุทธรูปคูนบนแผ่นทองคำที่ได้จากกรุพระปรางค์วัดราชนิมิต (สร้างขึ้นในสมัยพระบรมราชาที่ ๒ หรือเจ้าสามพระยา ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๖๗-๑๕๙๑) นอกจากนี้ยังปรากฏพระพุทธรูปทรงเครื่ององค์หนึ่งมีจารึกระบุว่าสร้างขึ้นเมื่อปีพ.ศ. ๒๐๘๔ ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระชัยราชาธิราชด้วย

๕. การใช้กฎหมาย และการจัดเก็บภาษี น่าจะได้รับอิทธิพลมาจากคำสอนในพระไตรปิฎก (อัครคัมภีร์) เรื่องการกำเนิดกษัตริย์หรือผู้นำ ในอัครคัมภีร์ (พระสมมติราช) ซึ่งเกิดขึ้นจากความจำเป็นทางสังคมทำให้ต้องเลือกผู้นำขึ้นเพื่อเป็นหัวหน้าในการปกครอง พิพากษาคดี เลือกจากผู้ที่มีคุณธรรมสูงสุด โดยมีข้อตกลงสัญญาว่าจะให้ข้าวสาทิแก่พระสมมติราชเป็นคำตอบแทนในการปกครอง หรือที่เรียกว่าภาษี ในอัครคัมภีร์ยังกล่าวว่พระสมมติราชคือจักรพรรดิราชองค์แรกของโลก(ภัทรกัลป์) เช่นเดียวกับคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ก็อธิบายถึงพระสมมติราชที่เป็นพระจักรพรรดิราชโดยการเลือกของประชาชน ทรงมีอำนาจในการใช้กฎหมาย โดยจะได้รับผลตอบแทนโดยการได้ข้าวสาทิเป็นคำตอบแทนจากประชาชน นอกจากนี้ในไตรภูมิพระร่วงยังอธิบายละเอียด ว่าพญาจักรพิตรราชทรงตั้งสอนท้าวพญาทั้งหลายก็คือ การไม่ให้ขูดรีดเอาไร้เอาเปรียบประชาชน โดยกำหนดหลักการว่าถ้าประชาชนทำนาได้ข้าวคิดรวมทั้งหมดเท่ากับ ๑๐ ส่วน ควรเก็บเอามาเป็นของหลวงเพียงส่วนเดียว และถ้าผู้ใดไม่สามารถผลิตข้าวได้ก็ไม่ควร

๑. ในความหมายของพระพุทธเจ้า หมายถึงเจ้าชายสิทธัตถะที่ได้ทรงสละความเป็นเจ้าเสด็จออกผนวช
๒. ในความหมายของ “พระอริพุทธเจ้า” พระพุทธเจ้าพระองค์แรกผู้ซึ่งถือกำเนิดขึ้นด้วยพระองค์เอง ในคติมหายาน
๓. ในความหมายของ “พระเจ้าจักรพรรดิราช” ซึ่งพระสมณโคตมอาจเลือกเป็นได้โดยแลกเปลี่ยนกับความเป็นพระพุทธเจ้า เพราะพระสิทธัตถะกุมารได้รับทำนายไว้ ๒ ทางด้วยกันคือ ถ้าอยู่ครองราชย์สมบัติก็จะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ และประการที่ ๒ ถ้าเสด็จออกผนวชจะได้เป็นศาสดาเอกของโลก
๔. ในความหมายของ “อนาคตพุทธเจ้า” คือพระศรีอาริยมครโคตร ซึ่งจะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าองค์ที่ ๕ ในภัทรกัลป์นี้
๕. ในความหมายของ “พระราชาธิราช” คือ พระพุทธเจ้าในปางทรมานพระยาชมพู ดูเพิ่มเติมใน ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, ลักษณะไทย, หน้า ๓๕๕.

^๕ จารุณี อินเจ็ดฉาย, “พระพุทธรูปทรงเครื่อง,” หน้า ๘๑.

* กฎหมายสมัยอยุธยามีที่มาสองทางด้วยกัน ได้แก่พระธรรมศาสตร์ คือกฎหมายของชาวฮินดู ซึ่งเป็นแม่บทของกฎหมาย จะเปลี่ยนแปลงแก้ไขไม่ได้ และพระราชศาสตร์ คือ บทบัญญัติที่พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้ตราขึ้นใช้ตามความเหมาะสมกับประเพณี พระองค์ทรงโปรดให้มีการร่างกฎหมายโดยพราหมณ์ผู้เชี่ยวชาญกฎหมาย หรือลูกขุนพระราชศาสตร์นี้อาจถูกแก้ไขหรือยกเลิกเมื่อสิ้นรัชกาล

เรียกเอาข้าวจากผู้นั้น ซึ่งเท่ากับเป็นการวางหลักเกณฑ์ในการเก็บภาษีในสมัยนั้น ซึ่งเก็บจากการผลิตข้าวที่เป็นพืชเพาะปลูกที่สำคัญนั่นเองว่าผู้ปกครองไม่ควรชูดริคประชาชน^{๑๐}

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าในสมัยอยุธยาเน้นการงดเว้นเก็บภาษีเฉพาะบางปี หรือไม่เก็บภาษีนาที่ประชาชนเพิ่งเริ่มเข้าไปทำ โดยยังไม่ได้ผลผลิตดีนัก เช่นยกเว้นหรือไม่เก็บภาษีเรือสวนไร่นาที่คนเริ่มสร้างทำใน ๑-๓ ปีแรกโดยเรียกเก็บในปีต่อไป นอกจากนั้นยังมีการลดอัตราภาษี หรืองดเว้นไม่เก็บภาษีบางปีในกรณีที่มีการเปลี่ยนตัวผู้ปกครองอีกด้วย ซึ่งเป็นการแสดงออกอย่างหนึ่งที่กษัตริย์องค์ใหม่ต้องการแสดงให้ประชาชนเห็นว่าพระองค์ทรงมีพระทัยเมตตากรุณาทรงมีทศพิธราชธรรมยิ่งกว่ากษัตริย์พระองค์ก่อน เป็นการแสดงความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจอย่างหนึ่ง ในฐานะพระจักรพรรดิตามความเชื่อในไตรภูมิ จะเห็นได้ว่าการอ้างความชอบธรรมของชนชั้นนำกระทำให้ประชาชนเห็นด้วยการลดช่วยอากร หรือไม่เก็บภาษีอากรบางส่วน ภายหลังผู้ปกครองขึ้นสู่อำนาจด้วย ทั้งนี้ก็เพื่อเป็นการเรียกความสนับสนุนจากประชาชนนั่นเอง ยิ่งการขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์องค์ใดเป็นการแย่งชิงราชบัลลังก์จากกษัตริย์องค์ก่อนด้วยแล้ว ความจำเป็นที่จะแสดงให้เห็นความชอบธรรมย่อมจำเป็นต้องมีมากขึ้น

ค. ช้างเผือกวัตถุเชิงสัญลักษณ์ของพระจักรพรรดิราช

๑. ช้างกับความเชื่อในศาสนา

ช้างเป็นสัตว์ที่คุ้นเคยกับคนไทยมาเป็นเวลานาน เพราะเป็นสัตว์ใหญ่ที่จับเลี้ยงไว้ใช้งาน ทั้งงานขนสินค้า ลากซุงและยังเป็นพาหนะในการเดินทางในป่าระยะทางไกลๆ รวมทั้งเลี้ยงไว้ขายตลอดจนนำมาฝึกเป็นช้างศึกเพื่อใช้ในการสงคราม

นอกจากนี้ช้างยังมีความสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องโลกภูมิทางศาสนาไม่ว่าจะเป็นศาสนาพุทธหรือศาสนาพราหมณ์ ศาสนาพราหมณ์เชื่อว่าโลกนี้ตั้งอยู่บนหลังช้างที่กำลังยืนอยู่บนหลังเต่า จึงทำให้โลกเกิดการสั่นสะเทือน ช้างจึงเป็นสัญลักษณ์แห่งอำนาจและจักรวาล

ในศาสนาพราหมณ์ช้างเกี่ยวกับความคิดเรื่องการสร้างโลก โดยเชื่อว่าเทพเจ้าองค์ต่างๆ เป็นผู้ให้กำเนิดช้าง* ในคัมภีร์ฤคเวทของศาสนาพราหมณ์ มีเรื่องราวของช้างมากมายทั้งยัง

^{๑๐} สมบัติ จันทรวงศ์, ชัยอนันต์ สมุทวนิชย์, ความคิดทางการเมืองไทย, หน้า ๖๕.

* ตามความเชื่อเรื่องการสร้างโลกที่ว่า พระวิษณุ (พระนารายณ์) ขณะที่ทรงบรรทมอยู่ที่เกษียรสมุทร ได้ทรงแสดงเทวฤทธิ์ อธิษฐาน ให้มีดอกบัวขึ้นจากพระนาภี ๑ ดอก ดอกบัวนี้มี ๘ กลีบ และมีเกสร ๑๗๓ เกสร พระวิษณุได้ทรงนำดอกบัวนี้ไป

พรรณนาถึงความงามในการต่อสู้และความอ่อนน้อมของช้าง ส่วนในวิญญูปุระณะและมัศยาปุระณะกล่าวถึงการกำเนิดของช้างเอราวัณ โดยกล่าวว่าหลังจากเทวดาและอสูรกวณเกียรสมุทรเป็นเวลากว่าพันปี ยังให้เกณีน้ำนมแห่งจักรวาลและบังเกิดนางเทพอัปสรมากมาย และตามมาด้วยช้างเอราวัณมีร่างกายใหญ่ลักษณะสง่างามเป็นราชพาหนะของพระอินทร์* ด้วยเหตุนี้ช้างจึงเป็นสัตว์ที่สัมพันธ์กับอำนาจและความสง่างาม การที่พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ จึงเป็นสัญลักษณ์แห่งเกียรติยศของพระราชาธิบดี ดังนั้นกษัตริย์ทั้งหลายจึงโปรดที่จะประทับช้างเป็นพาหนะทั้งในกองทัพและในกระบวนแห่ไปในพระราชพิธีต่างๆ เพื่อแสดงความเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่

ถวายแด่พระศิวะ (พระอิศวร) ซึ่งพระองค์ได้ทรงแบ่งดอกบัวและเกสรบัวนั้นออกเป็น ๔ ส่วน และทรงแบ่งให้กับทเวองค์อื่น ๆ อีก ๓ องค์ โดยมีกลีบบัวและเกสรดังนี้

๑. ทรงเก็บไว้เอง เป็นเกสร ๘ เกสร
๒. ทรงแบ่งให้พระวิญญู เป็น ๘ เกสร
๓. ทรงแบ่งให้พระพรหม เป็นกลีบบัวทั้ง ๘ กลีบ และเกสร ๒๔ เกสร
๔. ทรงแบ่งให้พระอัคนี (พระเพลิง) เป็นเกสร ๑๓๓ เกสร

จากจำนวนกลีบบัวและเกสรบังนี้ องค์ทเวทั้งสี่ทรงได้สร้างช้างขึ้นองค์ละตระกูล ดังนั้นในศาสนาพราหมณ์ จึงมีช้าง ๔ ตระกูล โดยมีชื่อตามพระนามแห่งองค์ทเวผู้สร้าง ดังที่ปรากฏในตำราชลัญจน์แล้วพระเป็นเจ้าของทั้ง ๔ จึงทรงสร้างพระเวท ๔ ประการให้พราหมณ์ไว้จะได้ปราบช้างทั้ง ๔ ตระกูล

จากตำราชลัญจน์ ได้แบ่งช้างออกเป็น ๔ ตระกูลหรือพงศ์ตามที่กล่าวมาแล้ว ประกอบด้วย

๑. อิศวรพงศ์ เป็นช้างในตระกูลที่พระอิศวรหรือพระศิวะทรงสร้าง จัดเป็นช้างชาติกษัตริย์
๒. พรหมพงศ์เป็นช้างในตระกูลที่พระพรหมทรงสร้าง จัดเป็นช้างชาติพราหมณ์
๓. วิญญูพงศ์ เป็นช้างในตระกูลที่พระวิญญูหรือพระนารายณ์ทรงสร้างจัดเป็นช้างชาติแพศย์
๔. อัคนีพงศ์ เป็นช้างในตระกูลที่พระอัคนีหรือพระเพลิงทรงสร้าง จัดเป็นช้างชาติศูทร

ตระกูลช้างมงคล ๑๐ ประการ

๑. ลัททันต์หัตถิ เป็นช้างที่มีลักษณะ เท้าแดง 1 ปากแดง 1 ตัว ขาวเผือกงามบริสุทธิ์ประดุจสีเงินขวง
๒. อุโบสถหัตถิ เป็นช้างที่มีสีกายเหลืองอร่าม ประดุจสีทอง
๓. เหมหัตถิ เป็นช้างที่มีสีกายประดุจสีทอง
๔. มงคลหัตถิ เป็นช้างที่นับว่าเป็นมิ่งมงคล มีสีกายดำปนเขียวประดุนิลอัญชันถ้าไปอยู่บ้านเมืองใด เมืองนั้นบ้านนั้นจะมีแต่ความสุขความเจริญต่อไป
๕. คันธหัตถิ เป็นช้างมีสีกายตัวดำไม้กฤษณา สังกัดได้ง่ายมาก คือมีกลิ่นผิวกายหอม 1 มวลที่ถ่ายออกมาหอม
๖. ปิงคหัตถิ เป็นช้างที่มีผิวกายเหลืองอ่อนขนก่อนข้างยาวเป็นดอกเลาทั่วร่างกาย
๗. ตามรหัตถิ เป็นช้างที่มีผิวกายสีทองแดง ตาค่อนข้างเผือกออกเป็นแดงขนหางแลดูคล้ายดอกบัวแดง
๘. ปัญชรหัตถิ เป็นช้างที่มีผิวกายดุจเขาไกรลาส กล่าวคือ มีหนังและขนขาวเลื่อมเป็นมันดุจสีหิมะที่ตกปกคลุมยอดเขาที่ต้องแสงอาทิตย์ ในตอนรุ่งอรุณ
๙. คังโคยหัตถิ เป็นช้างที่เกิดอยู่ในเขตหัวเมืองที่ตั้งอยู่ใกล้กับแม่น้ำคงคา (ในอินเดีย)
๑๐. กาวกหัตถิ เป็นช้างที่มีสีกาย ผิวหนังและขนงามทั่วสรรพางค์กายประดุจสีปีกกาหรือตระกูลช้างที่เกิดใกล้เขากาฬรี (ในประเทศอินเดีย)

* บางตำรากล่าวว่าพระจันทร์ทรงแปลงเป็นช้างเอราวัณเป็นราชรถ

และหากพระมหากษัตริย์พระองค์ใดทรงมีช้างที่มีสีขาว คล้ายช้างเอราวัณ ย่อมแสดงถึงความเป็นบุญบารมีแห่งองค์พระมหากษัตริย์นั้น รวมทั้งเป็นสัญลักษณ์แห่งพระเดชานุภาพและความยิ่งใหญ่

ส่วนความเชื่อในพุทธศาสนานั้น ช้างเป็นสัญลักษณ์ที่เป็นมงคลแห่งการบำเพ็ญบารมี และความศักดิ์สิทธิ์ ดังปรากฏเรื่องราวพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสวยพระชาติเป็นพระยาช้างที่ทรงบำเพ็ญพระบารมี เช่นพระยาช้างฉัททันต์ ส่วนพระยาช้างเผือก ปัจฉิมายุคเณทร์ ก็เป็นส่วนสำคัญของการบำเพ็ญมหาทานบารมีในมหาเวสสันดรชาดก พระยาเสวตมมงคลหัตถ์หรือพระยามงคลนาคในทุมเมธชาดก นอกจากนี้ยังปรากฏในพุทธประวัติ กล่าวถึงเมื่อพระนางสิริมหามายาทรงพระครรภ์ก็ทรงเห็นช้างเผือกนำดอกบัวมาถวาย อันเป็นนิมิตว่าผู้ที่มีบุญญาธิการเพียบพร้อมด้วยบารมีได้มาอุบัติสู่พระครรภ์ของนาง ช้างเผือกจึงเป็นที่นับถือว่าเป็นสัตว์มงคลประเภทหนึ่งในพุทธศาสนา โดยจะพบว่าสัญลักษณ์ในมงคล ๑๐๘ ประการที่ปรากฏในรอยพระพุทธบาทนั้นมีรูปช้างมงคลสองช้าง คือ ช้างหมู่ฉัททันต์และช้างในหมู่อุโบสถในตระกูลพรหมพงศ์ด้วย

ในไตรภูมิบรรยายถึงโลกนั้นอันประกอบด้วย ทวีปทั้งสิ้น คือ อุตตรกุรุทวีป อมรโคยานทวีป บุรพวิเทหทวีป และชมพูทวีป กับภูมิทั้งสามคือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ ที่รวมกันเป็นจักรวาล และได้บรรยายถึงช้างเอราวัณพาหนะแห่งพระอินทร์เทวบดีแห่งเขาพระสุเมรุ รวมทั้งสระอโนดาต (อโนดาป) เป็นสระสำคัญแห่งจักรวาล ที่สระนี้มีสายน้ำไหลออกจากเป็นสายๆ ไปตามทิศทั้งสี่ ต้นน้ำแต่ละทิศจะไหลออกจากปากสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ทั้งสี่ คือ สายน้ำทิศตะวันตกไหลออกจากปากช้าง สายน้ำทางทิศเหนือไหลออกจากปากนกหรือวัว สายน้ำทิศตะวันออกไหลออกมาจากปากม้า และสายน้ำทิศใต้ไหลออกจากปากราชสีห์ ซึ่งคติความเชื่อนี้เป็นที่ยอมรับในราชอาณาจักรไทยมาตั้งแต่โบราณ ดังปรากฏหลักฐานทั้งจากลวดลายประดับในสถาปัตยกรรม จิตรกรรมที่บรรยายลักษณะของจักรวาลในไตรภูมินั้นเอง นอกจากนี้มีความเชื่อว่า โลกนี้มีช้างมีช้างยืนประจำทั้งแปดทิศ ช้างอัยภูทิส หรือ อัยทิสปาละ ช้างเหล่านี้โดยทั่วไปเรียกว่า ทิศคช และได้ยึดจักรวาลไว้โดยรอบทิศทั้งแปด *

นอกจากนี้ตามความเชื่อของพุทธศาสนาและศาสนพราหมณ์แล้ว ช้างเป็นสัตว์ที่ หมายถึงผู้นำ หมายถึงพลังอำนาจในฐานะที่ช้าง ** เป็นหนึ่งใน จักรพรรดิรัตนะ *** คือ สมบัติที่มีค่า ๘

* จากความเชื่อดังกล่าวทำให้เกิดศิลปะ เป็นสลูปหรือเจดีย์ ความหมายตามศูนย์กลางจักรวาลที่มี ช้างล้อมเรียงรอบ เช่น เจดีย์วัดช้างล้อมที่สุโขทัย ฯลฯ

** ช้างของพระจักรพรรดิราชอยู่ในตระกูลอุโบสถของพราหมณ์

*** รัตนะ แปลว่านำมาซึ่งความยินดี ก่อให้เกิดความเพิ่มพูนและความยินดี เป็นที่เคารพนับถือมาก มีค่ามาก หาสิ่งอื่นเปรียบมิได้ หากดูได้ยาก และมีโทษของใช้สอยของคนธรรมดา...รัตนะเป็นคำที่นิยมใช้เรียกของดีของวิเศษ สัตว์วิเศษ ตลอดจนคนดีพิเศษต่างๆ รัตนะทั้งหลายในโลกนี้มีมาก แต่รัตนะที่วิเศษที่สุด เป็นยอดรัตนะแห่งโลก ก็คือจักรพรรดิรัตนะ ๘ ประการ ซึ่งทำให้พระเจ้าแผ่นดินเป็นพระจักรพรรดิ โดยความก็คือเป็นเจ้าโลก และเป็นเครื่องรักษาบำรุงบำเรอพระจักรพรรดิให้เป็นสุขสมบูรณ์ที่สุด ดู

ประการ (ความเชื่อศาสนาพราหมณ์บางแห่งว่ามี ๑๔) สำหรับความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่ ในความคิดของชาวอินเดียโบราณ จักร ม้า รถ และช้าง เป็นอุปกรณ์สำคัญในการทำสงครามแผ่ขยายพระราชอาณาเขต รัตนะเป็นสิ่งที่มีความสำคัญและเป็นของคู่บุญพระจักรพรรดิ รัตนะเป็นสิ่งที่สำคัญที่ช่วยนำชัยชนะมาให้ในการทำสงคราม เป็นสิ่งบำรุงความมั่งคั่งของพระจักรพรรดิ^{๑๑} ในความเชื่อทั้งในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์นั้นจักรพรรดิรัตนะนั้น ๗ ประการเท่ากัน แต่ในรายละเอียดต่างกันบ้าง^{๑๒} (ต่อมาทางฮินดูเพิ่มเป็น ๑๔ ประการ) ในความเชื่อทั้งสองศาสนานั้น ในศาสนาพราหมณ์นั้นรายละเอียดของ สิ่งของใน จักรรัตนะ อาจต่างกันบ้างแต่เป็นที่สังเกตว่า ช้างกลับเป็นสิ่งที่ปรากฏความสำคัญในคัมภีร์ทุกคัมภีร์^{๑๓} แต่มีความสำคัญรองจาก จักร ทั้งในความเชื่อของพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์นั้น จักร หรือ ล้อ นั้นมีความสำคัญมากที่สุด* โดยมีช้างเป็นสิ่งที่สำคัญเป็นอันดับที่ ๒

ช้างแก้วหรือช้างศึกนั้น เป็นพาหนะที่สำคัญมากในการทำสงครามขยายอาณาเขตในสมัยโบราณ ความสำคัญของช้างในการทำสงครามนั้น คัมภีร์วรรคศาสตร์ของเกาฏิลยะ ได้กล่าวไว้ว่า ชัยชนะของพระราชาทิ้งหลายขึ้นอยู่กับสิ่งสำคัญคือ ช้าง เพราะว่าช้างทั้งหลายมีร่างกายใหญ่โต เหลือที่จะประมาณ มิใช่เพียงแต่สามารถทำลายขบวนกองทัพของข้าศึก ป้อมปราการ และค่ายพักของพระราชทานั้น แต่ยังสามารถทำงานที่เป็นอันตรายต่อชีวิตได้ด้วย^{๑๔}

ปรมคฺลโชติกา นาม ขุททกนิกายกฺกุสฺสกา สุตตนิปาตคณฺณนา พุทฺธิโย ภาโล (พระนคร:โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๖๘), หน้า ๑๔.

^{๑๑} ทศนีย์ สีนสกุล, “จักรพรรดิราชในคติอินเดีย,” หน้า ๑๖๖.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๖.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๖.

* เนื่องจากล้อรถมีความสำคัญตั้งแต่สมัยเริ่มแรกประวัติศาสตร์ชาวอินเดีย คัมภีร์ฤคเวท ได้กล่าวถึง จักรของรถศึกว่าเป็นสิ่งนำมาซึ่งชัยชนะและได้พรรณนาถึงอาณาจักรไว้อย่างมากมาย ในมหากาพย์มหาภารตะ พระภรดโอรสท้าวพวยยันต์ทรงมีจักรที่เรื่องนามมีแสงสว่างจ้า เป็นทิพย์ ไม่มีใครเอาชนะได้ และมีเสียงดังไปทั่วโลก จักรนั้นหมุนไปแล้วและทำให้พระองค์ทรงพิชิตโลกดินแดนที่ล้อรถศึกแล่นผ่าน เรียกว่า อาณาจักร หมายความว่าอยู่ใต้อำนาจของล้อรถ ในสมัยพุทธกาล พระราชาผู้ยิ่งใหญ่ล้วนมีความปรารถนาที่จะให้ล้อรถรบของตนหมุนไปทั่วทวีป ให้แผ่นดินทั้งทวีปอยู่ใต้ล้อ เพื่อพระองค์จะได้เป็นพระจักรพรรดิ ซึ่งแปลว่า ผู้มีการหมุนล้อ เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงเรียกพระธรรมเทศนาว่าครั้งแรกว่า พระธรรมจักร หมายความว่า จักรคือธรรม ซึ่งพระองค์ทรงยังให้หมุนไปทั่วโลก เครื่องหมายธรรมจักรที่ใช้บูชาแทนองค์พระพุทธเจ้าในสมัยโบราณก่อนมีพระพุทธรูปก็คือรูปล้อรถนั่นเอง ดังนั้น จักร หรือ ล้อรถ จึงเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ ความขยายตัว ความเจริญก้าวหน้า และการแผ่พระราชอำนาจ 162

ในพระพุทธศาสนานั้นจักรก็มีความสำคัญที่สุด ผู้ที่จะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิต้องบำเพ็ญสมภารบารมีถึงพระจักรพรรดิก็จะปรากฏจักรแก้วก่อนเป็นอันดับแรกหลังจากนั้น ช้างแก้ว (ช้างศึก)จึงมาสู่สำนักของพระจักรพรรดิ

^{๑๔} Kautilya, *Arthashastra* (Lahore : The Bombay Sanskrit Press, 1923) , p. 30. อ้างถึงในทศนีย์ สีนสกุล, “จักรพรรดิราชในคติอินเดีย,” หน้า ๑๖๔.

๒. ความสำคัญของช่างในสมัยสุโขทัย

ส่วนในสังคมไทยนั้นชนชั้นนำมีความผูกพันกับช่างมาตลอดตั้งแต่การก่อสร้างเมือง ชนชั้นนำตั้งแต่สมัยโบราณมีการนำช่างมาใช้ประโยชน์ ชนชั้นนำไทยในอดีตล้วนมีความสามารถในเรื่อง การช่าง ในจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ปรากฏว่าชนชั้นนำไทยใช้ช่างในด้านการศึกสงคราม เช่น พ่อขุนรามคำแหงที่ทรงจีช่างเบกพล ออกรบกับขุนสามชน เจ้าเมืองฉอด นอกจากนี้ในรัชสมัยของพระองค์ปรากฏช่างเผือก คือ ช่างรูจาศรี ซึ่งพ่อขุนรามคำแหงทรงจีไปนบ (ไหว้) พระที่ อรัญญิก^๕

ในจารึกวัดศรีชุม ซึ่งจารึกระหว่าง พ.ศ. ๑๘๘๕ - ๑๕๑๐ ด้านที่ ๑ กล่าวถึงพระปรีชาสามารถของพ่อขุนนำถม ว่า “พ่อขุนนำถมรู้คุณอันพิเศษ คือ ช่าง ฐ้างช่าง แก้วหาญ..เข้าเฝ้าพ่อขุนนำถม...พ่อขุนนำถมต่อหัวช่างด้วยอิแดงพระเพลิง...”^๖

เป็นที่น่าสังเกตว่าในจารึกนครชุม พ.ศ. ๑๕๐๐ ด้านที่ ๒ เริ่มกล่าวถึงความสามารถในเรื่องการคชกรรมในชนชั้นนำสุโขทัยอย่างพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ลิไท “..อันรู้ศาสตร์ อ...อยู่คตสกาจตุรงค์ กระทำยนต์จีช่าง...คล่องช่าง เป็น พฤติบาศศาสตร์...กั้นับตรงถ้วนไซร์”^๗

นอกจากนี้ชนชั้นนำไทยหรือแม้แต่สามัญชนก็นิยมถวายช่างเป็นพุทธบูชา ในจารึกวัดศรีชุมระบุว่า “ลักพระพุทธรูปในต้นไม้อันทรนิลที่คงโปรสช่าง ในเขตเขานางกาย เอาช่างไปบูชาพระเป็นเจ้าโปรดที่นั่น...”^๘ นอกจากนี้จารึกบ้านางคำเย็บ ที่จารึก พ.ศ. ๑๕๒๒ ในด้านที่ ๑ ก็กล่าวถึง บ้านางคำเย็บถวายช่างไว้กับวิหาร (วัด) จะเห็นได้ว่าคนในสมัยสุโขทัยนั้นในระดับชนชั้นนำนั้นมักเน้นการใช้ประโยชน์จากช่างในเรื่องการสงคราม นอกจากนี้ช่างยังใช้เป็นสิ่งของพุทธบูชาที่ถวายให้กับพระศาสนา

๓. ความสำคัญของช่างในสมัยอยุธยา

ในสมัยอยุธยานั้น ช่างมีความสำคัญทั้งทางด้านเศรษฐกิจและด้านสงคราม ชนชั้นนำไทยไม่ว่าจะเป็นพระมหากษัตริย์เจ้าเมืองหรือขุนนางมีความจำเป็นต้องเรียนรู้วิชาคชศาสตร์ สามารถบังคับช้างได้ โดยเฉพาะการนำมาฝึกใช้ในการสงคราม บันทึกของชาวต่างชาติต่างรายงานตรงกัน

^๕ กรมศิลปากร, จารึกหลักที่ ๑ จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๕.

^๖ กรมศิลปากร, จารึกวัดศรีชุม จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๒๖.

^๗ กรมศิลปากร, จารึกนครชุม จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๓๒.

^๘ กรมศิลปากร, จารึกวัดศรีชุม จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๒๘.

ว่าช้างเป็นสัตว์ที่สำคัญที่สุดในแผ่นดินสยาม หลักฐานทางต่างชาติดบับหนึ่งอ้างว่าพระเจ้ากรุงสยามทรงมีช้างในครอบครองเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังกล่าวว่าสยามเป็นแหล่งช้างที่สำคัญทั้งช้างป่าและช้างที่ถูกฝึกแล้ว โดยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงมีช้างเผือกอยู่หนึ่งเชือก ทำให้ผู้คนในกรุงสยามจงรักภักดีต่อพระองค์มาก และถวายพระนามพระองค์ว่าพระเจ้าช้างเผือก นอกจากนี้สยามยังได้ส่ง ช้างเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญ^{๑๙}

๔. ช้างสินค้าออกและบรรณาการที่สำคัญของอยุธยา

กิจกรรมการค้าขายช้างนั้นเป็นกิจกรรมที่สำคัญ ดำเนินมาอย่างยาวนานจนถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์การค้าช้างมีความสำคัญและนารายณ์ได้เข้าประเพณีใ้ น้อย บันทึทักชาวเปอร์เซียใน “ตำเภาสุลต่านสุไลมาน” กล่าวว่า ช้างของสยามส่งไปขายที่เดคคาน และเบงกอล โดยทุกปีกษัตริย์สยามจะทรงจัดให้มีการคล้องช้างครั้งละประมาณ ๓๐๐-๔๐๐ เชือก ซึ่งจะนำไปใช้งานและส่งขาย^{๒๐} ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระปรากฏหลักฐานว่า พระองค์ให้ช่างไม้ต่อเรือกำปั่นใหญ่ไทรमुख ยาว ๑๘ วา ๒ ศอก ปากกว้าง ๖ วา ๒ ศอก ดีสมอใหญ่ที่วัดมเหยงศ์เป็นเวลาห้าเดือน กำปั่นใหญ่ก็สร้างเสร็จและนำออกไปยังเมืองมะริด บรรทุกช้าง ๓๐ เชือกเศษ ส่งไปขายยังเมืองเทศ นอกจากนี้ต่อมาในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มีหลักฐานปรากฏว่ามีการส่งเรือกำปั่นหลวงที่บรรทุกช้างและสินค้าไปขาย ณ เมืองชินนะปัตตะนัมในชมพูทวีป^{๒๑} จึงอาจกล่าวได้ว่ากรุงศรีอยุธยาได้ส่งช้างออกไปขายยังต่างประเทศมาช้านาน แต่มาเจริญอย่างมากในสมัยอยุธยาตอนปลาย ส่วนตลาดค้าช้างที่สำคัญของอยุธยาอยู่ที่ “ตรัง” ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่า ตรังเป็นตลาดค้าช้างที่ส่งไปยังศรีลังกาและอินเดีย* และมะริด ดังปรากฏหลักฐานว่าพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระทรงให้ต่อเรือกำปั่นใหญ่บรรทุก ช้างจากเมืองมะริดไปขายยังเมืองเทศ^{๒๒}

^{๑๙} จดหมายเหตุสมัยพระเจ้าอโณมมานูเอล ภาคที่ ๓, หน้า ๘๖-๘๗.

^{๒๐} Muhammad Rabi, *The Ship of Sulaiman*, p. 150 อ้างถึงใน จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, “บทบาทของมุสลิมอินโด-อิหร่าน ที่มีต่อการค้าต่างประเทศ รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ถึงรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๒๓๑,” *เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องการค้านานาชาติกับราชสำนักอยุธยา*, หน้า ๑๔.

^{๒๑} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์*, หน้า ๕๘.

* ช้างของสยามส่งไปขายทางเมืองตรัง โดยเป็นของหลวงจับเอง หรือเป็นภาคหลวงที่เรียกจากผู้จับช้าง เป็นของบรรณาการและรับซื้อ ดูเพิ่มเติมใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานภามืออารบงอย่าง,” ใน *ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม ๒* (กรุงเทพฯ: เจริญรัตน์การพิมพ์, ๒๕๑๕), หน้า ๑๕๗. อ้างถึงใน จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, *ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๔๓๕*, หน้า ๑๑.

พระมหากษัตริย์ในทางทฤษฎีแล้วถือว่าทรงเป็นเจ้าของช้างแต่เพียงผู้เดียวในราชอาณาจักร ทรงมีอำนาจที่จะพระราชทานช้างให้ใครก็ได้ ทรงมีสิทธิแต่เพียงผู้เดียวที่จะขายหรือไม่ขายช้างของพระองค์ หรือแม้แต่ห้ามมิให้นำช้างของพระองค์ออกนอกประเทศ ปราบกฏหลักฐานของฮอลันดา ใน ปี ๑๖๔๐-๑๖๔๑ ระบุว่า เอกอัครราชทูตจากเบงกอล พยายามจะขอพระราชทานอนุญาตพระเจ้าปราสาททอง เพื่อนำช้างออกนอกประเทศแต่ไม่ได้รับการอนุญาต^{๒๓}

นอกจากนี้ช้างยังถือเป็นสิ่งของที่ล้ำค่าที่สุดในสายตาชนชั้นนำไทย ที่จะพระราชทานให้ชาวต่างชาติ ถือว่าเป็นการให้เกียรติอย่างถึงที่สุด มักพระราชทานให้แก่บุคคลชั้นสูงเช่น กษัตริย์ ผู้แทนการค้าหรือราชทูต เช่น ในสมัยพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ขุนหลวงพะงั่ว มีหลักฐานว่า อยุธยาส่งช้างไปเป็นบรรณาการแก่พระเจ้าจักรพรรดิจินราชวงศ์หมิง เพื่อแลกกับผลประโยชน์ทางการค้า^{๒๔} เมื่อพระเจ้าปราสาททองพระราชทานให้แก่ผู้สำเร็จราชการและผู้จัดการการค้าของ V.O.C. อย่าง วัน วลิต ปรากฏว่าช้างในสายตาชาวตะวันตกนั้นมีค่าสูงมาก^{๒๕} ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ที่ทรงพระราชทานช้างให้กับคณะทูตจากเปอร์เซีย^{๒๖} และมีหลักฐานปรากฏว่าเมื่อครั้งส่งทูตไปฝรั่งเศสครั้งสุดท้าย มีบันทึกกล่าวถึง เครื่องราชบรรณาการสิ่งหนึ่งที่ส่งไปเมืองฝรั่งเศส คือ ลูกช้างอ่อนอย่างยอม ๓ เชือก พระราชทานไปเป็นพาหนะพระที่นั่งสำหรับ พระราชโอรสพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทั้ง ๓ พระองค์ด้วย

๕. บทบาทของช้างในการสงคราม

นอกจากบทบาทด้านการค้าแล้ว บทบาทที่สำคัญที่สุดของช้าง ก็คือเรื่องการสงคราม เนื่องจากช้างเป็นสัญลักษณ์แห่งอำนาจ กองทัพช้าง จึงเป็นหน่วยรบที่สำคัญ ดังปรากฏว่าชนชั้นนำไทยมักใช้ช้างในการรบเสมอ การรบบนหลังช้างหรือยุทธหัตถีนั้นเป็นพระเกียรติยศอันสูงในหมู่กษัตริย์ เช่นการรบของพระเจ้าทูลุคามีนิชนช้างกับพระยาเอฬารทมิฬในลังกาที่แม้ว่าฝ่ายแพ้ก็ถือว่าเกียรติยศอย่างสูงของกษัตริย์^{๒๗} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรง

^{๒๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัดเลขา เล่ม ๒, หน้า ๑๐๔. อ้างถึงใน จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๑-๒๔๓๕, หน้า ๒๔๒.

^{๒๓} กรมศิลปากร, เอกสารฮอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา, หน้า ๒๕๕.

^{๒๔} ชาญวัญย์ เกษตรศิริ, อยุธยา ประวัติศาสตร์และการเมือง, หน้า ๑๖๐.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน

^{๒๖} The Ship of Sulaiman, Iran-Thailand Historical and Cultural Relationships p. 86-87.

^{๒๗} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องประวัติฐานพระสงฆ์สยามวงศ์, หน้า ๒๔๑.

อธิบายความสำคัญของการยุทธหัตถีว่า “เรื่องทำยุทธหัตถี คือจอมทัพทั้ง ๒ ฝ่ายจีซ้างเข้าชนกัน ตัวต่อตัว เอาแพ้ชนะกันในสนามรบ ย่อมถึอกันมาตั้งแต่คึกคักบรรพว่าเป็นวิชัยยุทธ อันผู้ชนะมีเกียรติยศอย่างสูงสุดในการสงคราม เพราะเหตุที่ชนะด้วยความกล้าหาญชำนาญยุทธในส่วนตัวของแม่ทัพ ไม่ได้ชนะกันด้วยพลหรือกลอุบายอย่างใดอย่างหนึ่ง”^{๒๘}

สาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งที่กองทัพซ้างนั้นเป็นสิ่งสำคัญมากต่อกองทัพสยาม ก็เนื่องมาจากชาวสยามนั้นไม่ชำนาญในการใช้มีนั้งเอง วัน วลิต กล่าวถึงทหารม้าของอยุธยาว่า “ในกองทัพสยามมีลูกม้ายู่อำนวนหนึ่งแต่ไม่มีการจัดคนฝึกม้าไว้เป็นพิเศษ เหล่าทหารม้าถืออาวุธปืนคาบศิลาเก่าๆ ดังนั้นกองทัพซึ่งมีอาวุธสมัยใหม่ ย่อมไม่ต้องเกรงกลัวการโจมตีของเหล่าทหารม้าจากสยามเลย ในขณะที่กองทัพซ้างสยามมีกว่า ๓๐๐๐ เชือก ถูกฝึกแล้ว ๔๐๐ ถึง ๕๐๐ ตัวบางตัวถูกฝึกศิลปการรบทุกวัน ทั้งซ้างพลายฟังถูกสอนให้แบกปืนใหญ่ และสิ่งของที่จำเป็นในกองทัพ”^{๒๙} ลา ลูแบร์กล่าวไว้ว่า “ชาวสยามไม่ชำนาญในการขี่ม้า กองทหารม้าในสยามจึงเป็นพวกต่างชาติ คือแขกมัวร์ ๒ กองๆละ ๓๐ คน จีนตาด (เป็นมุสลิม) ๒๐ คน แขกปายัง จากอินเดียแท้แต่กายแบบแขกมัวร์ซึ่งเรียกกันว่าราชบุตร”^{๓๐} นอกจากนี้อัครราชทูตชาวเปอร์เซียที่เข้ามาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ก็กล่าวว่าชาวสยามไม่ได้ให้ความสำคัญกับม้าเท่าใดนักเลย “ชาวสยามมิได้แต่งผมและหางม้าของเขา กลับตัดขนแพงคอและหางของมันออก.....ในสยามไม่มีประเพณีที่จะฝึกม้าให้วิ่งไปด้วยฝีเท้าต่างๆหรือจะทำการอันคล่องแคล่วใดๆ เพื่อศิลปะของคนขี่ม้าเลย”^{๓๑}

๖. ซ้างเผือกของพระเจ้าพรหมดิราช

การจับซ้างถือเป็นหน้าที่สำคัญของกษัตริย์ในสมัยอยุธยา พระมหากษัตริย์โปรดที่จะเสด็จประพาสจับซ้างด้วยพระองค์เองเสมอ บันทึกของชาวเปอร์เซียที่เข้ามาในอยุธยาในสมัยพระนารายณ์กล่าวว่า “การล่าซ้างพิเศษมีเพียงปีละครั้ง....พระเจ้าแผ่นดินได้เสด็จประพาสป่าด้วยพระองค์เองเพื่อให้กำลังใจนักล่าซ้าง”^{๓๒} โดยพิธีจับซ้างในสมัยโบราณตามที่ทราบกันนั้นมี ๓ วิธี คือ การโพนซ้าง ว่างซ้าง และจับในเพนียด ในส่วนนี้ทำให้เกิดพิธีกรรมเข้ามาเกี่ยวข้องกับราชสำนัก

^{๒๘} พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่มที่ ๑ (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๖), หน้า ๖๒๔.

^{๒๙} กรมศิลปากร, รมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า ๔๓.

^{๓๐} มร. ลาลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า ๔๕ อ้างถึงใน จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, “บทบาทของมุสลิมอินโด-อิหร่านที่มีต่อการค้าต่างประเทศ รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ถึงรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ พ.ศ. ๒๑๕๑-๒๒๓๑,” เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องการค้านานาชาติกับราชสำนักอยุธยา, หน้า ๑๗.

^{๓๑} The Ship of Sulaiman Iran-Thailand Historical and Cultural Relationships p. 90.

^{๓๒} Ibid. p. 80.

เพื่อที่จะสามารถหาข้างดีได้ หรือที่เรียกว่าการคชกรรม ตำราคชศาสตร์ที่มาจากอินเดียนั้นมี ๒ แบบด้วยควบคู่กัน คือตำราคชลักษณ์ ซึ่งกล่าวถึงลักษณะข้าง เช่น สี และอวัยวะต่างๆ ที่เชื่อว่าเป็นลักษณะข้างที่ดีหรือเลวอย่างใด รวมทั้งความเชื่อเรื่องข้างเผือกหรือข้างมงคลด้วย และอีกตำราคือ ตำราคชกรรม ซึ่งเป็นตำราที่สอนวิธีการหัดข้างเดือนและวิธีหัดจีข้าง ประกอบด้วยมนต์ที่ใช้ร่ายบังคับข้างตลอดจนระเบียบพิธีต่างๆที่ทำให้เกิดสิริมงคลและบำบัดเสนียดจัญไรที่เกี่ยวข้องกับข้าง เนื่องด้วยตำราคชศาสตร์นี้เองในสมัยอยุธยาจึงได้มีการจัดทำเนียบในกองทัพ ในส่วนที่ใช้ข้างทั้งหมดจัดรวมมาตั้งเป็น “กรมพระคชบาล” ขึ้น สันนิษฐานว่าน่าจะเกิดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ หรือ เจ้าสามพระยา เมื่อครั้งทรงตีเมืองพระนครได้อย่างเด็ดขาด น่าจะทรงได้พรหมณ์ที่เชี่ยวชาญทางคชศาสตร์รวมทั้งตำรามาดด้วย ซึ่งต่อมาในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ปรากฏว่าได้มีการประกอบพิธีคชกรรม คือ ปรถมกรรม^{๓๓} อย่างยิ่งใหญ่

ตามความเชื่อของศาสนาพราหมณ์แล้วเชื่อว่าพระผู้เป็นเจ้าเป็นผู้ให้กำเนิดข้างมงคลทั้ง ๑๐ ตระกูล นอกจากนี้เทพเจ้ายังได้สอนมนต์ต่างๆในการจับข้างเหล่านี้ให้แก่พราหมณ์ ทำให้เกิดพิธีเกี่ยวกับการคชกรรม และตำราคชศาสตร์ขึ้น เป็นวิชาที่ว่าด้วยความรู้สำหรับการจับการฝึกหัดและการควบคุมข้าง การแสวงหาข้างดีเพื่อใช้งานด้านต่างๆไม่ว่าจะเป็นการศึกษาสงคราม การคมนาคมขนส่ง เป็นกิจกรรมที่เกิดขึ้นมานานแล้วในภูมิภาคนี้ ชนชั้นนำไทยก็เช่นเดียวกันกลายเป็นธรรมเนียมปฏิบัติ โดยเฉพาะการแสดงหาข้างเผือกอันเป็นหนึ่งในรัตนะทั้ง ๗ ขององค์พระจักรพรรดิราช*

การเป็นเจ้าของข้างเผือก ในกรอบความคิดเรื่องพระจักรพรรดิราชในภูมิภาคนี้ ถือเป็นพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่เป็นที่ยกย่องของเหล่ารัฐจาริต จึงมีความพยายามแสวงหาข้างเผือกมาเป็นเวลาช้านาน มีพิธีกรรมทางศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องทั้งนี้เพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์อันวยผลให้พระมหากษัตริย์สามารถแสวงหาข้างเผือกได้ เรียกว่าพระราชพิธีที่เกี่ยวกับการคชกรรม ซึ่งประเพณีนี้มีเทวกรรมเป็นเทพเจ้าสำคัญ ปรากฏในพิธีกรรมกรมกษัตริย์บาลได้แก่ พิธี คชกรรม ประถมภิเษก ปรถมกรรม มัชยมกรรม อุดมกรรมไว้ในกลุ่มพระราชพิธีที่มีมาแต่สนาม ซึ่งเป็นพิธีกรรมที่เสมือนเป็นการประสาทพรให้พระเจ้าแผ่นดินผู้จักเสด็จคล้องข้างได้รับความสำเร็จ ได้ข้างดี

^{๓๓} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์), หน้า ๑๓๗-๑๓๘.

* รัตนะทั้ง ๗ หรือ แก้วสมบัติจักรพรรดิทั้ง ๗ ประการขององค์พระจักรพรรดิราช ประกอบด้วย จักรแก้ว ข้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว คอหุดีแก้ว ปริณายกแก้ว (พระราชบุตร) ดูเพิ่มเติมใน พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ ๑๕ พระสุตันตปิฎก เล่ม ๑๑ สังยุตตนิกาย มหาวรรค, หน้า ๔๔๐.

จะเห็นได้ว่าความคิดเรื่องจักรพรรดิราชของไทยและพม่าปรากฏมาแล้วเป็นเวลานาน ๓๐๐ ปีมาแล้ว ไทยและพม่ามีพระราชนิยมในเรื่องนี้ อันถูกปลูกฝังในเรื่องการพระราชพิธีตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ให้เห็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของการเป็นพระมหากษัตริย์ การครอบครองสิ่งที่หาได้ยากอย่างช้างเผือก แสดงให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างกษัตริย์ผู้มีช้างเผือกครอบครองกับกษัตริย์ทั่วไป การมีช้างเผือกครอบครองย่อมแสดงให้เห็นถึงความเหนือกว่าราชาทั้งมวล อันทำให้เกิดความสูงส่งในการรับรู้ของประชาชน เป็นการแสดงให้เห็นถึงบารมีของพระมหากษัตริย์ ดังนั้น การแข่งขันการครอบครอง ๑ ในรัศมีทั้ง ๗ ได้จึงเป็นการประกาศตัวเป็นเจ้าของจักรพรรดิราชนั่นเอง

การคล้องช้างของพระมหากษัตริย์นั้น เป็นเรื่องสำคัญทางการทหารและการเมืองการปกครอง นอกจากเป็นเรื่องความสามารถแล้วยังเป็นเรื่อง “บุญญาธิการ” ของพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเกี่ยวข้องกับการแสวงหาช้างมงคลช้างเนียม* หรือช้างเผือก ที่เป็นช้างที่มีลักษณะต่างจากช้างธรรมดาทั่วไป** ด้วยมีสีผิว นัยต์ตา และเล็บขาว จัดได้ว่ามีลักษณะที่หายาก จึงเป็นที่เชื่อกันว่า ช้างเผือกเป็นสัตว์มงคลให้คุณแก่เจ้าของ และเป็นเครื่องมงคลหนึ่งในรัศมีทั้ง ๗ ขององค์จักรพรรดิราช ราชชาติยิ่งใหญ่ที่สุดทั้งของพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ จากความเชื่อนี้จึงถือว่า

* ลักษณะช้างเนียม

๑. พื้นหนังตามสรรพทศกัณฐ์ กล่าวคือ หนังไม่ถึงกับดำสนิทก่อนช้างออกเป็นสีแดง
๒. งามีลักษณะดังรูปปลีกกล้วย กล่าวคือ งาเป็นทอนใหญ่กว่าช้างพลายธรรมดาทั่วไป
๓. เล็บดำ กล่าวคือ มีเล็บดำออกเป็นสีดำสนิททั่วๆ ไปต่างกับช้างธรรมดาที่ช้างธรรมดามีเล็บดำต่างๆ มีสีไม่เสมอกัน แต่ช้างชนิดดังกล่าวจะออกเป็นสีดำตลอดสนิททั้งสี่เท้า

** ช้างที่เป็นลักษณะมงคล ครบด้วยองค์เจ็ดประการมี

๑. ตาขาว กล่าวคือมีดวงตาขาวเรื่อๆ โดยทั่วๆ ไป เสมือนตาน้ำข้าวเฉพาะแก้วตาหรือที่เรียกว่าตาดำนั้น ใสเรืองรองเป็นประกายแก้วผลึก
๒. เพดานขาว กล่าวคือ มีเพดานปากขาวดูเนื้อในของเผือกมัน หากจะดำหรือแดงก็ชอบช้างขาวโดยเสมอกัน
๓. เล็บขาว กล่าวคือมีเล็บขาวเสมือนงาของมันเองทั้งหมด ขอบหนังหุ้มเล็บสม่ำเสมอ
๔. พื้นหนังขาว หรือคล้ายหม้อดินใหม่ กล่าวคือ พื้นหนังทั่วสรรพทศกัณฐ์ แม้จะไม่แลเห็นเป็นสีเผือกเหมือนควายเผือกก็ตาม แต่ต้องออกสีคล้ายหม้อดินที่ใหม่ๆ ยังไม่ได้ใช้เลยจะนั้น
๕. ขนหางขาว กล่าวคือ ขนที่หางยาวเป็นพวงพุ่มลดหลั่นกันเกือบถึงน่องคอดล่างระหว่างสันเท้าหลัง
๖. ขนขาว กล่าวคือ ขนทั่วสรรพทศกัณฐ์ขาวหรือนวล แต่ละขุมขนมีเส้นออกมาสม่ำเสมอ ขุมละ 1 เส้น และขาวสม่ำเสมอทั่วกาย
๗. อ้นขาโคตรขาว หรือ คล้ายหม้อดินใหม่ กล่าวคือ มีของลับเมื่อแข็งตัวไหลออกมาจากเบ้าจะขาวหรือสีเป็นจุดเนื้อเผือกมัน หรือดุจสีหม้อดินใหม่ ซึ่งมีสีค่อนข้างแดงอ่อน

ช้างเผือกเป็นสัตว์คู่บ้านคู่เมือง เพราะเมื่อใดพบช้างเผือกนั้นจะเกิดความอุดมสมบูรณ์ความเจริญรุ่งเรืองมั่งคั่ง*** ปราภฏหลักฐานว่าชนชั้นนำไทยในสมัยอยุธยาน่าจะทรงได้ช้างเผือกไว้ในครอบครอง ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เจ้าสามพระยา ปราภฏหลักฐานในจารึกหลักที่ ๔๕ กล่าวว่า พ.ศ. ๑๕๕๕ “นายอินทรศักดิ์” ขอที่ดินจาก “พ่ออยู่หัวเจ้า ๓ ออกญาธรรมราชา” เพื่อสร้างพระอาราม ถึง พ.ศ. ๑๕๕๕ “พระบรมราชาธิบดีศรีมหาจักรพรรดิราชา” และมาตุราชและพระมาตุจฉาเจ้า และท่านเสด็จขึ้นมาให้ทาน ช้างเผือก และราชรถแก่พระสงฆ์ทุกเมือง”๔

ช้างเผือกเป็นสิ่งที่สำคัญต่อชนชั้นนำไทยมาก บาทหลวง ตาร์ชาร์ด บันทึกว่า “ช้างเป็นสัตว์ที่ได้รับการยกย่องที่อินเดีย โดยเฉพาะช้างเผือกที่ชาวสยามยกย่องว่าเป็นเจ้าแห่งช้าง จะได้รับการดูแลอย่างดีจากพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ช้างได้รับการปรนนิบัติดูแลเป็นอย่างดี ประเทศใกล้เคียงจะให้เกิดริและยกย่องแก่เมืองที่มีช้างเผือกอยู่ในครอบครองด้วยความเคารพยำเกรงมากกว่าปกติ ช้างเผือกยังเป็นสาเหตุทำให้เกิดสงครามระหว่างสยามกับพะโค ช้างเผือกยังมีลักษณะเฉพาะที่เหนือกว่าช้างทั้งหลายถ้าดูแลไม่ดีหรือไม่ได้รับการยกย่อง หรือเมื่อพวกช้างด้วยกันไม่ยอมอ่อนน้อมเชื่อฟัง”๕

ฐานะของช้างเผือกในสมัยจารีตมีความสำคัญมากกว่าไพร่ของพระมหากษัตริย์ วัน วลิต บันทึก ใน ปี ค.ศ. 1633ว่า “ช้างเผือกช้างหนึ่งของ พระเจ้าแผ่นดิน(พระเจ้าปราสาททอง)ล้มลงทรงกริ้วมาก ได้สั่งประหารพวกทาสผู้ดูแลและช่วยเหลือรับใช้ช้างดังกล่าวทุกคน ทรงแสดงการระแวงของช้างดังกล่าว และทรงรับสั่งให้นำศพช้างไปฝังที่วัดสำคัญแห่งหนึ่ง”๖

นอกจากนี้ช้างโดยเฉพาะช้างเผือกนั้น ในสมัยอยุธยาเชื่อว่ามีความสัมพันธ์อย่างมากกับกษัตริย์ ถือว่าเป็นสัตว์สัญลักษณ์แห่งกษัตริย์ก็ว่าได้ ลาลูแบร์ บันทึกในงานของเขาไว้ว่า “ประชาชนชาวสยามนับถือช้างมาก โดยเชื่อกันว่าเป็นสัตว์ที่สูงศักดิ์.....ในบรรพชาดีย์อมเคยเป็นเจ้านายหรือขุนนางผู้ใหญ่อันยิ่งด้วยศักดิ์ แต่โดยเฉพาะช้างเผือกแล้วสัตว์จำพวกนี้หายากมาก

*** การได้ช้างคู่พระบารมีมาก็จะส่งผลดีต่อพระมหากษัตริย์ และอาณาประชาราษฎร์โดยรวมด้วย เพราะช้างเป็นพาหนะที่ใช้ในการศึกสงคราม ถ้าได้ช้างศึกก็มีชัยชนะได้ง่าย อีกนัยหนึ่งช้างยังมีความหมายต่อการผลิตผลทางการเกษตร เพราะมีความเกี่ยวข้องกับการขอฝน การให้น้ำ ทำให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ เพาะปลูกง่าย เช่นช้างปัจจุบันเคนทร์ซึ่งทำให้เมืองสี่ฟี่อุดมสมบูรณ์ ดังนั้นเมื่อพราหมณ์จากเมืองกลิงคราชญ์มาทูลขอ แล้วพระเวสสันดรประทานช้างให้ ชาวเมืองสี่ฟี่จึงไม่พอใจ

๔ ประชุมศิลาจารึก ภาค ๑, หน้า ๘๕ - ๘๖.

๕ กวี ตาร์ชาร์ด, จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงคาซาร์ เปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕), หน้า ๒๗-๒๘.

๖ กรมศิลปากร, รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า ๑๕๖.

กล่าวกันว่ามิเฉพาะในป่ากรุงสยามเท่านั้น.....ถึงขนาดเชื่อกันว่าวิญญาณของท้าวพญามหากษัตริย์
ย่อมจะสิงอยู่ในกายข้างเผือก จะเป็นข้างพลายหรือข้างฟังกี่ไม่สำคัญ...^{๓๗}

เนื่องด้วยข้างเผือกนั้นเป็นสัญลักษณ์ของผู้นำหรือกษัตริย์ จึงมีความเชื่อว่าข้างเผือกมี
ความสัมพันธ์โดยตรงกับความเป็นไปของกษัตริย์ ด้วยความเชื่อที่ว่าข้างเผือกเป็นสิ่งคู่บุญ
จักรพรรดิเมื่อพระจักรพรรดิสิ้นไป ข้างเผือกก็จะอันตรธานหายไปหรือกลับไปอยู่แหล่งที่อยู่เดิม
ในเทภูมิกถากล่าวว่า “อนึ่งคือว่ายังมี ๗ วัน พระญาจักรพรรดิราชจะทิวงคต... พระญาจะออก
ทรงผนวช อนึ่งคือพระพุทธรเจ้าอุบตี...จักรแก้วนั้นจะจากพระญาจักรพรรดิราช...ข้างแก้วอัน
ประเสริฐนั้น คืออุโบสถตระกูลก็ดีแลข้างฉัททันตตระกูลก็ดี...ข้างแก้วก็จะกิน ไปสู่ที่ตระกูลนั้นดัง
เก่าแล”^{๓๘}

คนในสมัยอยุธยาจึงเชื่อว่าการล้มของข้างเผือกหรือเกิดลักษณะประหลาดของข้างเผือก
อาจนำมาซึ่งกลางบอกเหตุการณ์สิ้นไปของกษัตริย์ ในบันทึกของวันวลิต กล่าวว่า “ก่อนที่พระ
อินทราชา(พระเจ้าทรงธรรม) จะสิ้นพระชนม์นั้น ปรากฏข้างเผือกลักษณะประหลาด งามข้างขวา
หุดสั้นเกือบติดคาง ส่วนข้างซ้ายยาวประมาณถึงหน้าอกซึ่งบวมเป่ง หางถูกตัดสั้นกุดและมีจุดดำ
ที่ก้นกบ มีคำทำนายว่า เนื่องจากงามข้างขวาที่หุดสั้นแทบจะไม่มีนั้น ทำนายได้ว่า พระเจ้าแผ่นดิน
ของเราจะสิ้นพระชนม์เร็ววันนี้ เนื่องจากงามข้างซ้ายปลายไม่แหลมคุดแล้วเหมือนฟันพวกขุนทัพและ
ขุนนางที่เที่ยงธรรมจะเสียชีวิตขณะที่มีอายุยังน้อย และแผ่นดินก็จะสิ้นขุนทัพ และขุนนางที่มี
ประสิทธิภาพ เนื่องจากข้างเผือกมีจุดดำที่ก้นกบ ผู้ที่ขึ้นเสวยราชย์จะเป็นคนซันดำและชั่วร้ายกว่า
พระเจ้าแผ่นดินของเราเองนี้ การปกครองบ้านเมืองจะไม่เป็นไปตามขัตติยราชประเพณี หรือโดย
เที่ยงธรรม หางที่สั้นกุดแสดงว่าพวกขุนนางจะชั่วร้ายเช่นเดียวกับพระเจ้าแผ่นดิน ลักษณะทรวงอก
ที่ผิดปกติแสดงว่าดูภายนอกแล้วพระเจ้าแผ่นดินและขุนนางจะเป็นผู้ที่ทรงไว้ซึ่งความดีแต่แท้จริง
แล้วเต็มไปด้วยความหลอกลวง และนำความเดือดร้อนมาสู่พสกนิกรเพราะมีการปกครองที่เลว
.....”^{๓๙} ในพงศาวดารอยุธยาก็ได้บันทึกความสัมพันธ์ของการล้มของข้างเผือกกับความเป็นไป
ของพระมหากษัตริย์ เช่น ก่อนที่พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจะสวรรคตปรากฏว่า “ข้างต้นบรมจักร
พาฬ งามยาวออกชำระจำเริญเข้าไปจนจะถึงไส้ขา ทรงเกรงจะล้มจึงนำไปปล่อยถวายพระพุท
บาท”^{๔๐}

^{๓๗} ลาดูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, หน้า ๔๓๗.

^{๓๘} พระญาสิทธิ, ไตรภูมิพระร่วง, หน้า ๑๔๒.

^{๓๙} กรมศิลปากร, รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า ๒๓๕.

^{๔๐} พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๗๓.

เนื่องจากช้างเผือกเป็นของกลุ่มบารมีพระจักรพรรดิราช สัญลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ นอกจากบรรดาเครื่องราชูปโภคโดยเฉพาะเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์* แล้ว สัตว์มงคลอย่างเช่น ช้างเผือกซึ่งเป็นสมบัติกลุ่มบารมีของพระเจ้าจักรพรรดิ มีปรากฏในงานวรรณกรรมสมัยอยุธยา โคลงนิราศนครสวรรค์ กล่าวถึงช้างเผือกที่กษัตริย์เป็นผู้ครอบครองว่า

สมภารสมโพธิเกล้า	ศศิสินธุ
เสด็จดำรงธรณินทร์	เฟื้องฟ้า
คชสารย่อมมหัศดินทร์	คูยี่ง
เป็นธำรงฤทธิ์อัมมา	เข่นฟ่องไพรี ^{๔๑}

ดังนั้นการที่ช้างเผือกเป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่ง ที่แสดงออกถึงพระบารมีของกษัตริย์ ช้างเผือกจึงต้องอยู่อาศัยใกล้ชิดกับกษัตริย์ซึ่งตรงกับความคิดเรื่องจักรพรรดิราชในศาสนา โดยพระมหากษัตริย์โปรดให้ช้างเผือกอยู่ในเขตพระราชฐาน “ด้านอุดร แต่ป้อมมาถึงประตูบรรณารัมหาภพขันธ์ คือประตูหิน ๑ แล้วมาถึงปทุมหาไตรภพผลทวารอุทกคือปทุมนวนนประจำถ้า ๑ ล้วนจึงมาถึงประตูเสาธงไชย เป็นประตูหูช้าง ๑ ประตูเจ้าปราบสำหรับพิธีส่งออกประตูนี้ ๑ ประตูช้างเผือกสำหรับเจ้าพญาเนียมนางพญาลงน้ำ ๑ ประตูถ้ำคอยเรือมาจอดรับส่งคนราชการ สุดด้านอุดรป้อมปิ่นแปลประตูรอบในพระราชฐาน มีป้อมปิ่นแปลประตูยอดลิบประตู หูช้างสี่ มีศาลาลูกขุนใน ๑ มีพระตำหนักตึกสำหรับแปลพระราชสาร ๑ มีโรงพลพันใส่ปืนใหญ่น้อยซ้ายโรง ๑ ขวาโรง ๑ มีโรงพระพิไชยราชรถอัยริมกำแพง คันท้องสนามหน้าจักรวัดโรง มีโรงปิ่นใหญ่เป็นตำแหน่งของพระมหาเทพพระมหามนตรีพระราชรินพระอินทะเคชะแลโรงสี่โรงนี้อยู่นอกเชิงกำแพง ชั้นสองนั้นมีประตูซุ้มชื่อประตูสุรินทรทวาร ๑ ประตูสำราญไพชน ๑ ในกำแพงชั้นนี้ตั้งโรงอัฐกษมีซุ้มยอดทั้งแปดโรง มีตึกถ้ำสังคสามห้องสองตึกกำแพงสามชั้นมีเชิงเทินใต้เตี้ย มีซุ้มประตูตรงหน้าพระมหาปราสาทพระวิหารสมเด็จพระออกมานั้นมีประตูชื่อพิศานสีลา ๑ ที่ซุ้ม ๑ ประตูตรงพระมหาสารพรออกมานั้นชื่อ ประตูพิไชยสุนทร ๑ แลท้องสนามในตรงหน้าพระมหาปราสาทสององคั้นนั้นมีโรงพระคชาทสี่โรง มีซุ้ม

* มีหลักฐานปรากฏว่าเครื่องราชูปโภคหลายองค์ที่จำแนกได้เป็นของใช้ในพระองค์กับในงานพระราชพิธีเป็นสมบัติสิ่งมีค่าที่อยู่ขนานนามจากดินแดนอื่นและกษัตริย์จากดินแดนนั้นๆ นามาดาวยให้ เช่น พระแสงขรรค์ชัยศรีเป็นของพระยาเกรก พระแสงเขื่อนเพชรเป็นของพระร่วงเจ้าฝ่ายเหนือ พระสังข์ศิลาได้มาจากเกาะลังกา พระสังข์แก้วได้มาจากกรุงปักกิ่ง และพระปทุมธาราเป็นพระครอบสัมฤทธิ์รูปดอกบัวบานร้อยแปลกลีบมีอาณาภาบันคารให้ฝนตกได้เป็นของพระเจ้าปทุมสุริยวง์ ซึ่งกษัตริย์เขมรนำมาถวาย สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เป็นต้น ดูเพิ่มเติมใน [คำให้การขุนหลวงหาวัดประจักษ์ธรรมเนียมเอกสารจากหอหลวง](#) หน้า ๒๒-๒๓.

^{๔๑} “โคลงนิราศนครสวรรค์,” ใน *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๒*, หน้า ๓๘๑.

ยอดใต้พระคชาธารโรงละตัว...มีโรงซุ้มยอดใต้นางข้างเฟือก ๑ แลกำแพงคันสวน^{๔๒} ไผชเบญจรัตน์^{*}

นอกจากนี้ บันทึกการเดินทางของบาทหลวงตาซาร์ต ซึ่งเดินทางเข้าไปในราชสำนักกรุงศรีอยุธยา ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เมื่อ ปี พ.ศ. ๒๒๒๘ กล่าวว่าโรงข้างเฟือกนั้นตั้งอยู่ข้างพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทอีกด้วย^{๔๓} ซึ่งตรงกับจดหมายเหตุของราชทูตลังกาในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่กล่าวถึงตำแหน่งโรงข้างเฟือกในพระบรมมหาราชวังว่า “ข้างฝ่ายขวา (พระที่นั่งสรรเพชญ์) มีโรงข้างปีกทองมีคชาธารยื่นแทนปีกทองตัวหนึ่ง (สัตว์) สีตาสีขนเหมือนกับสีทองแดง อีกโรงหนึ่งเป็นโรงอย่างเดียวกัน มีข้างปลายกระ ทั้งฝ่ายซ้ายพระที่นั่งก็มีโรงข้าง ๒ โรงเหมือนกัน หน้าประตูพระราชวัง (ชั้นใน) ออกมาฝ่ายหนึ่งมีโรงลายทองยื่นม้านั้นหลายตัว ล้วนผูกเครื่องทองอันงามวิจิตร อีกฝ่ายหนึ่งมีโรงยื่นข้างผูกเครื่องลายทองเป็นหลายเชือก”^{๔๔}

๗. ข้างเฟือกสัญลักษณ์แห่งพระจักรพรรดิราช

เนื่องจากข้างเฟือกตามความเชื่อแล้ว เป็นสิ่งราชพาหนะที่คู่ควรสำหรับพระจักรพรรดิราชเท่านั้น การมีข้างเฟือกในครอบครอง เป็นการแสดงความเหนือกว่าราชวงศ์อื่น เช่น บันทึกการเดินทางการเดินทางของบาทหลวงตาซาร์ต ซึ่งเดินทางเข้าไปในราชสำนักกรุงศรีอยุธยา ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เมื่อ ปี พ.ศ. ๒๒๒๘ กล่าวว่าข้างเฟือกเป็นสัตว์ที่มีค่ามากในชมพูทวีป และเคยเป็นสาเหตุแห่งการสงครามมาแล้วเป็นหลายครั้ง^{๔๕} หรือ สงครามข้างเฟือก พ.ศ. ๒๐๐๖ ระหว่างสมเด็จพระมหาจักรพรรดิและพระเจ้าบุเรงนอง

หลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๑ ความคิดเรื่องการเป็นเจ้าของข้างเฟือก เป็นเครื่องหมายแสดงบารมีของพระจักรพรรดิราชก็ยังปรากฏอยู่ไม่เสื่อมคลาย การที่ประเทศราชจะครอบครองเฟือกเฟือกไว้เองนั้นถือเป็นสิ่งที่ผิด จึงปรากฏว่ามีการนำข้างเฟือกของเจ้าผู้ปกครองต่างๆ นำมาถวายเพื่อขอความช่วยเหลือหรือขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารกษัตริย์อยุธยา เช่นในคำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวถึงรัชสมัยของพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระว่า “จุลศักราช ๑๐๗๖ ปี พวกญวนใหญ่ยกทัพเข้ามาตีกรุงกัมพูชา นักเทศเจ้ากรุงกัมพูชาสู้ญวนไม่ได้ ก็พาครอบครัวกับบริวารรวมทั้งสิ้น ๕๐๐ คน

^{๔๒} “เรื่องกรุงเก่า,” ใน ประชุมพงศาวดารเล่มที่ ๓๗ (ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๓) (กรุงเทพฯ: ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๑๒), หน้า ๑๕๕-๑๖๑.

^{*} สวนไผยนต์เบญจรัตน์ อยู่ระหว่างหลังพระที่นั่งจักรวรรดิออกมาทางตะวันตกถึงกำแพงคันชั้นในต่อจากบริเวณพระวิหารสมเด็จพระคันทิสได้.

^{๔๓} กวีย์ คาร์ซาร์ต, จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงตาซาร์ต, หน้า ๓๒.

^{๔๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

แลข้างเผือก ๑ ช้าง เข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ถวายข้างเผือกแก่พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา”^{๔๖}
 ต่อมาในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ “เจ้าฟ้านักรบฟ้าเจ้าเขมรนำช้างเผือกพังมาถวายพระมหา
 ธรรมราชาข้าง ๑ พระมหาธรรมราชาพระราชทานนามว่า วิไชยหัตถี เจ้าฟ้านักรบอุทัยพระเจ้า
 กรุงกัมพูชาให้นำช้างเผือกพลายมาถวายข้าง ๑ พระราชทานนามว่า พระบรมราชไทยศวร
 พระยานครศรีธรรมราชจับได้ช้างเผือก ๑ ช้าง มาถวาย พระราชทานนามว่า บรมคชลักษณ์สุ
 ประคิษฐ เจ้าเมืองเพชรบุรีจับได้ช้างเผือกข้าง ๑ มาถวาย พระราชทานนามว่าบรมนาเคนทร
 กรมการจับช้างเผือกเข้าเพนียดเมืองนครไชยศรีได้ 4 ช้างมาถวาย พระราชทานนามว่า บรมคชข้าง
 ๑ บรมพิไชยข้าง ๑ บรมจักรข้าง ๑ จอมพลสำเนียงข้าง ๑ แล้วให้มีกรมหรรศผสมโภชเป็นอัน
 มาก”^{๔๗} ในพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ ระบุต้องกันว่า นักพระแก้วฟ้า ณ กรุงกัมพูชาธิบดี ให้
 มีศุภอักษรมาว่ากองช้างไปโพนช้างคล้องช้างได้ช้างพังเผือก.....จะขอพระราชทานถวาย”^{๔๘}

แม้ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศในพงศาวดารที่ชำระในสมัยรัตนโกสินทร์จะไม่ได้
 กล่าวถึงการได้ช้างเผือกในรัชสมัยของพระองค์ เนื่องจากการพยายามโจมตีราชวงศ์บ้านพลูหลวง
 ทำลายสิทธิชอบธรรมของราชวงศ์เดิมด้วยการโจมตีมาตรฐานทางศีลธรรม จึงเป็นการยากที่จะ
 กล่าวถึงการได้ช้างเผือกอันเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับบุญบารมี อย่างไรก็ตามปรากฏหลักฐานในคำให้การ
 ชาวกรุงเก่าว่าในรัชสมัยของพระเจ้าเอกทัศ “ราชมนซึ่งเปนเชื้อแขกจับได้ช้างเผือกบริบูรณ์ด้วย
 ลักษณะเล็บครบ 20 นำมาถวาย พร้อมด้วยเครื่องบรรณาการอื่นๆ อีเป็นอันมาก พระเจ้ากรุงศรี
 อยุธยาจึงให้สมโภชช้างเผือกแล้ว พระราชทานนามว่าพระบรมฉัททันต์มหันตมมกกุฎกช แล้วให้
 นำไปไว้ในโรงภายในพระนคร.....”^{๔๙}

นอกจากนี้ชนชั้นนำไทยในสมัยอยุธยายังถือว่าช้างทรงหรือช้างเผือก ถือเป็นหน้าเป็นตา
 ของพระมหากษัตริย์ในฐานะพระจักรพรรดิราช ที่ต้องการให้ปรากฏแก่สายตาชาวต่างชาติที่เข้ามา
 พึ่งพระบรมโพธิสมภาร แสดงถึงความเป็นเจ้าของสัตว์ที่หายากอันคู่ควรแก่พระจักรพรรดิราช
 เท่านั้น ในการขบวนเสด็จพระราชดำเนินพระราชพิธีสำคัญอย่างพระราชพิธีรับแขกเมือง มักมี
 ช้างเผือกเป็นส่วนประกอบของพระราชพิธีเสมอ อาลักษณ์เปอร์เซียที่เข้ามาในสมัยสมเด็จพระ
 นารายณ์กล่าวถึงขบวนเสด็จพระราชดำเนินของพระนารายณ์ว่า ช้างทรงของพระเจ้าแผ่นดินนั้นมี
 ช้างตัวอื่นๆหลายตัวนำหน้าและตามหลัง ใบหน้าของพวกมันถูกตกแต่งและมีเครื่องประดับอย่าง
 หรรหาวจิตรตระการตา ช้างทั้งหมดเหล่านี้ถูกบรรทุกไปด้วยและมีความรู้ช้างเป็นคนนำไป องค์
 พระเจ้าแผ่นดินเองทรงประทับอยู่บนกุบบัลลังก์ที่สร้างขึ้นอย่างวิจิตรพิสดารซึ่งตั้งอยู่บนหลังช้าง เมื่อ

^{๔๖} คำให้การชาวกรุงเก่า, หน้า ๑๓๐.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖.

^{๔๘} พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๔๕๕.

^{๔๙} คำให้การชาวกรุงเก่า, หน้า ๑๕๑.

พระองค์เสด็จเข้ามาใกล้พลับพลาของเรา พวกเราก็นั่งขึ้นเบื้องหน้าพระองค์เป็นเครื่องหมายแห่งความเคารพ^{๕๐}

การที่ชาวต่างชาติเข้มาขึ้นนั้น พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจะถือว่าราชอาณาจักรของพระองค์เป็นแบบของความเจริญบนพื้นพิภพที่บรรดาบ้านเมืองต่างๆ คอยเคลื่อนเข้าหา ต่างหวังพึ่งหวังชมในบุญญาธิการของพระองค์^{๕๑} ช้างเผือกเป็นสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์แสดงถึงความยิ่งใหญ่ของกษัตริย์อยุธยา พระมหากษัตริย์อยุธยาจึงมักโปรดให้นำช้างเผือกเข้าร่วมพระราชพิธีที่สำคัญเสมอ โดยเฉพาะพิธีที่เกี่ยวกับการรับแขกเมือง หรือไม่ก็มักจะขุดเยียดให้พนักงานพาคณะชาวต่างชาติที่เข้ามาไปชมช้างเผือกของพระองค์ให้จงได้ จะสังเกตได้ว่าบันทึกของชาวต่างชาติที่เข้ามาในสมัยอยุธยาเกือบทุกฉบับมักจะกล่าวถึงช้างเผือกของกษัตริย์อยู่เสมอ การนำช้างมาร่วมพิธี การเสด็จออกรับแขกเมืองจะยิ่งใหญ่มาก ปรากฏในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า...

“เมื่อมีราชทูตประจำประเทศเข้ามาสู่พระนคร.....ปลุกประรำยื่นพระยาช้างเผือก ช้างพระมหาปราสาท ช้างเผือกนั้นแต่งเครื่องใหม่ทองซึ่งได้มาแต่เมืองฝรั่งเศสและมีตาข่ายปกกระพอง ที่เท้าช้างใส่กำไล เครื่องยศสำหรับช้าง ช้างเผือกมีสี่ปท น อ่างทองสำหรับน้ำกิน ถาดเงินสำหรับใส่กล้วยใส่หญ้า ขอช้างคร่ำทอง.....”

นอกจากนี้ในพิธีเสด็จออกรับแขกเมือง ยังแสดงความเจริญรุ่งเรืองของราชสำนักอยุธยาด้วยการให้ชาวต่างชาติต่างภาษา ได้เห็นความมั่งคั่งของบ้านเมืองด้วยการให้เที่ยวชมสมบัติศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ที่จัดว่าเป็นสิ่งมงคลประจำพระนคร เช่น พระราชวัง วัด พระพุทธรูป และช้างเผือก อดไม่ให้บรรดาชาวต่างชาติได้พบเห็น

“พระ.ราชวังนั้นสร้างขึ้นทางทิศเหนือของตัวเมือง มีกำแพงอิฐสองชั้นล้อมรอบและได้รับการบูรณะให้อยู่ในสภาพอันดีอยู่เสมอ ... พรที่นั้งและตำแหน่งต่างๆแบ่งออกเป็นชั้นๆ ล่างชั้นเป็นโรงช้าง ซึ่งงามมากบ้างน้อยบ้างลดหลั่นกันไปตามลำดับชั้นและศักดิ์พระคชาธาร ทุกคนย่อมทราบดีว่าช้างเหล่านี้มีอันดับและศักดิ์ไม่เท่าเทียมกัน และมีได้รับการปรนนิบัติเสมอกัน ไม่มีใครเข้าใจได้ถูกถ้วนว่าเหตุไฉนพวกเลี้ยงช้างจึงต้องคอยให้การปรนนิบัติกันอยู่ทั้งกลางวันกลางคืนมิได้ละเลย และต้องคอยปรีนึ่งนมให้รับกวนด้วย...ถาดทองคำอันเป็นภาชนะใส่เครื่องบริโภคนกแก่ช้างเผือก เป็นที่สังเกตได้ว่าเป็นพิเศษกว่าช้างอื่นๆ ดังจะเห็นได้จากการแสดงความเคารพนับถือของข้าราชการทั้งมวล และเกียรติของมันที่ได้อยู่ในบริเวณใกล้พระที่นั่งที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน”^{๕๒}

^{๕๐} The Ship of Sulaiman, Iran-Thailand Historical and Cultural Relationships p. 67.

^{๕๑} สุนทร ชูตินะรานนท์ การเสด็จประพาสยุโรป ความหมายเชิงสัญลักษณ์ ในการประชุมทางวิชาการชุดโครงการวิจัยเรื่องยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โอกาสความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลง ๑๘-๒๐ ธันวาคม ๒๕๔๐ หน้า ๑๒-๑๓.

^{๕๒} นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า ๓๘-๓๙.

การที่กษัตริย์กรุงศรีอยุธยาให้คณะทูตได้พบเห็นแล้วการนำช่างเผือก ช่างต้น และม้าต้น มาตกแต่งด้วยภูเขาอาภรณ์เครื่องทอง และเครื่องประกอบยศ ในฐานะสัตว์พาหนะคู่บุญบารมีและสำคัญต่อพระมหากษัตริย์ พร้อมกับปรนเปรอด้วยอาหารการกินจัดใส่ภาชนะอย่างดี ล้วนแล้วแต่แสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์อยุธยาทรงครอบครองสิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยไม่มีผู้ใดในราชอาณาจักรครอบครองได้อย่างช่างเผือก ซึ่งความเชื่อทางศาสนาถือว่าเป็นสมบัติอย่างหนึ่งที่คู่บุญพระเจ้าจักรพรรดิราช

๘. ช่างเผือกสัญลักษณ์ของผู้มีบุญและความคิดเรื่องจักรพรรดิราชในสามัญชน

ความเชื่อเรื่องช่างเผือกนั้นสัมพันธ์คู่กับความเชื่อเรื่องผู้มีบุญ เนื่องจากต้องเป็นผู้มีบุญหรือพระจักรพรรดิราชเท่านั้นที่สามารถครอบครองช่างเผือกได้ ในไตรภูมิพระร่วงได้กล่าวถึงลักษณะและจำนวนของผู้มีบุญไว้อย่างชัดเจนว่า “พระพุทธรูปเจ้าก็ดีแลพระปัจเจกโพธิ์เจ้าก็ดี แลพระอรุณคสาวกเจ้าก็ดี แลพระอรหันตวิเศษเจ้าก็ดี แลพระโพธิสัตว์อันจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธรูปเจ้าก็ดีแลพระญาจักรพรรดิราชก็คือนว่าผู้มีบุญทั้งหลายคั้งที่กล่าวมานี้ไซ้...”^{๕๓} (เป็นที่น่าสังเกตว่าพระศรีอาริย์โพธิสัตว์หรือผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธรูปเจ้าในอนาคตก็ถูกจัดว่าเป็นผู้มีบุญ) ส่วนตัวผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่ากบฏฝิบูนุที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาและธนบุรีนั้นน่าจะ ต้องการอ้างตนว่าผู้มีบุญจำพวกใดจำพวกหนึ่งตามที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วง แต่เนื่องจากข้อจำกัดในการบันทึกพงศาวดารดังที่สุนทร ชูตินทรานนท์ อธิบายว่า ประวัติศาสตร์ของ “เจ้า” ไม่มีพื้นที่สำหรับ “สามัญชน”^{๕๔} ดังนั้นสามัญชนที่อ้างตนว่าเป็นผู้มีบุญในพงศาวดารจึงถูกเรียกอย่างเหยียดหยามว่า ฝิบูนุ (หรือเป็นไปได้ไหมที่คำว่าฝิบูนุอาจหมายถึงเจ้าผู้ปกครอง อย่างที่มีการเรียกพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ว่าฝิบูนุเมืองยโสธรปุระ)

ความคิดเรื่องผู้มีบุญมักเกิดในกลุ่มของคนที่มีความรู้ลึกแหลมล้ำค่าสูงเสมอ ความคิดเบื้องหลังการเกิดขึ้นของกบฏฝิบูนุ มักเกิดขึ้นในยามบ้านเมืองมีความสับสนวุ่นวาย เช่น เมื่ออยุธยาตกอยู่ในปกครองของหงสาวดีในสมัยพระมหาธรรมราชาเกิดกบฏญาญะวิเชียรขึ้น หรือกบฏธรรมเถียรและกบฏบุญญกว้างในสมัยพระเพทราชาที่เกิดการแย่งชิงอำนาจในปลายรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์ มีการศึกษาตีความของนักประวัติศาสตร์หลายท่านเชื่อว่าความคิดเบื้องหลังกบฏฝิบูนุมาจากความคิดเรื่องพระศรีอาริย์ในพุทธศาสนา ทั้งที่เอกสารเท่าที่ปรากฏไม่ได้ระบุถึงความสัมพันธ์ระหว่างคติพระศรีอาริย์การต่อต้านส่วนกลางทั้งสามครั้ง ซึ่งตามความเป็นจริงแล้วคติพระศรีอาริย์ที่อาจลงมาดูแลประชาชนยามทุกข์เข็ญ จะขัดกับความเชื่อทางพุทธศาสนาเถรวาท

^{๕๓} พระญาลีไทย, ไตรภูมิพระร่วง, หน้า ๕๓.

^{๕๔} สุนทร ชูตินทรานนท์, บูเรงนองกษัตริย์นรธา กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย, หน้า ๑๕๖.

ด้วยซ้ำที่กล่าวว่า ขณะนี้พระศรีอารีย์ทรงอยู่ที่สวรรค์ชั้นดุสิตจะลงมาจุติเพื่อตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อสิ้นสุดพระศาสนาของพระสมณโคดมแล้ว

อย่างไรก็ตามในประเด็นเดียวกันนี้ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ อธิบายว่า แม้ความคิดเรื่องพระศรีอารีย์ จะขัดกับความเชื่อของพุทธศาสนาเถรวาทที่ว่าขณะนี้พระศรีอารีย์ทรงบำเพ็ญบารมีอยู่ที่สวรรค์ชั้นดุสิต เพื่อรอมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าองค์ต่อไป แต่ความเชื่อทั่วไปของชาวบ้านหาเป็นเช่นนั้นไม่ และก็มีหลักฐานในบางขณะของกาลเวลาที่แม้จะยังไม่ถึง การสิ้นไปของพุทธศาสนาของเรา พระศรีอารีย์ก็อาจเสด็จลงมาได้ดังที่ สมเกียรติ วันทะนะ กล่าวว่าเป็น “การย่นระยะเวลา การปรากฏพระองค์ของพระศรีอารีย์” ตัวอย่างที่จะยืนยันความเชื่อของชาวบ้านว่าด้วย “การย่นระยะเวลา” นี้ก็คือกรณีของวัดไผ่ ตำบลเขาสมอคอน อำเภอท่าม่วง ลพบุรี วัดไผ่เป็นวัดเก่าแก่มาก มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาหรืออาจก่อนหน้านั้นด้วยซ้ำไป (นักประวัติศาสตร์ศิลป์ยังไม่ได้ขอยุติว่าสร้างในสมัยใด) วัดไผ่มีชื่อเสียงในเรื่องลายนูนปั้นงดงามมาก และก็มีรูปปั้นพระศรีอารีย์ซึ่งผู้คนแถบนั้นนับถือมาก

จากตำนานวัดไผ่ กล่าวว่าพระอินทร์เสด็จไปอัญเชิญให้พระศรีอารีย์ลงมาจุติในโลก และทรงบวชเป็นเถรและพระอยู่ที่วัดไผ่ บำเพ็ญบารมีอยู่จนเป็นที่เคารพนับถือกราบไหว้บูชาของชาวบ้านแถบนั้นมาก ครั้นถึงเวลาสมควรก็เสด็จกลับไปสวรรค์ ที่งอฐที่เป็นทองแดงไว้ที่วัดชาวบ้านได้นำอัฐทองแดงมาหล่อเป็นรูปไว้บูชากราบเท่าทุกวันนี้^{๕๕} นอกจากนี้ดังที่กล่าวไปแล้ว ความเชื่อในไตรภูมินั้นจัดพระศรีอารีย์เป็นหนึ่งในผู้มีบุญด้วยเช่นกัน

นอกจากนี้การเกิดขึ้นของฝิบูนูอาจเป็นการพยายามอธิบาย การล่มสลายของราชวงศ์เดิมของชนชั้นนำในสมัยรัตนโกสินทร์ การเกิดกบฏไพร่ที่มีปัจจัยมาจากปัญหาความอ่อนแอทางการเมือง ที่เป็นส่วนกลางปัญหาเศรษฐกิจสังคมอันเกิดจากภาวะสงคราม ข้าราชการมากแพงตลอดไปจนถึงความทุกข์ยากของไพร่ภายใต้ระบบศักดินาเป็นสำคัญ^{๕๖} ข้อยุติใหม่ที่เป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางในวงการประวัติศาสตร์ปัจจุบันคือ ในสมัยอยุธยาไพร่ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ ได้รวมตัวกันขึ้นเพื่อต่อต้านอำนาจของกษัตริย์ที่ส่วนกลางและต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งสภาพความเป็นอยู่ที่ดีกว่า ดังเห็นได้จากกบฏญาณพิเชียรสมัยพระมหาธรรมราชา กบฏธรรมเถียร และกบฏบุญกว้างในสมัยพระเพทราชา

ในพงศาวดารเมื่อกล่าวถึงกบฏฝิบูนู มักกล่าวไปในเชิงดูหมิ่นดูแคลน เช่นกบฏ ญาณพิเชียรพงศาวดารส่วนใหญ่มักเรียกว่า ขุนโกหก^{๕๗} หรือกบฏ หรือกล่าวถึงกองทัพชาวนาของกบฏ

^{๕๕} “ประวัติพระศรีอาริยเมตไตร วัดไผ่ ตำบลเขาสมอคอน อำเภอท่าม่วง จังหวัดลพบุรี” แผ่นปลิวของทางวัด อ้างถึงใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, อยุธยาประวัติศาสตร์และการเมือง, หน้า ๒๓๕.

^{๕๖} สุเนตร ชุตินธรานนท์, “กบฏไพร่สมัยอยุธยา,” หน้า ๑๒.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

ธรรมเถียวว่า “ต่างคนก็ถือเครื่องศัสตราต่างๆตามมี ที่ไม่มีอาวุธสิ่งใดก็มีพร้าบ้าง บ้างก็ได้ปะกุก และเคียว แห่ล้อมข้างธรรมเถียวเป็นอันมาก”^{๔๔} ซึ่งก็ไม่ใช่เรื่องน่าประหลาดใจอันใด เนื่องมาจาก พงสาวดารเป็นเครื่องมือในการอธิบายเรื่องราวเฉพาะในวงศ์กษัตริย์ การชำระพงสาวดารในสมัย รัตนโกสินทร์ พยายามอธิบายถึงการล่มสลายไปของราชวงศ์เดิมโดยใช้มาตรฐานทางศีลธรรม เป็นตัวโจมตี^{๔๕} แม้กษัตริย์ราชวงศ์เดิมยังได้รับการกล่าวในทางที่เสื่อมเสีย อย่างในรัชสมัยพระเจ้า เอกทศมีหลักฐานกล่าวถึงการได้ช้างเผือกของพระองค์ แต่พงสาวดารที่ชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ กลับไม่ปรากฏเลย(ซึ่งไม่ใช่เรื่องแปลกแต่อย่างใด) เพราะฉะนั้นพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาที่ไม่เคย เปิดพื้นที่ให้สามัญชน จึงเป็นเรื่องยากที่จะกล่าวในเชิงยกย่อง โดยปกติพงสาวดารเป็นงานเขียน ของนักปราชญ์ในราชสำนัก มักเขียนขึ้นโดยพระบรมราชโองการ พงสาวดารเป็นงานเขียนที่เน้น ให้เห็นความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์โดยเฉพาะ มีขอบเขตจำกัดที่เป็นเรื่องของกษัตริย์ และอาณาจักร อย่างเรื่องการอ้างตนเป็นพระจักรพรรดิราชซึ่งแม้เป็นอุดมคติที่ไม่ต้องมีความสัมพันธ์ทางสายเลือดกับราชวงศ์ แต่ในทางปฏิบัติจริงก็ถูกจำกัดให้แต่เฉพาะชนชั้นนำอย่าง กษัตริย์ ราชวงศ์ และขุนนางเท่านั้น

แม้ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์หรือเรื่องพระศรีอารีย์ ดูเหมือนว่าจะเป็นเรื่องที่ประชาชน ธรรมดาเข้าถึงง่ายกว่าคติจักรพรรดิราช แต่ผู้นำหรือที่เรียกว่าผีบุญนั้นต่างๆเป็นผู้ที่ได้รับการยก ย่องว่าเชี่ยวชาญในศาสนา เป็นผู้นำในสังคมชนบทหรืออาจเป็นผู้อยู่ในระบบราชการมาก่อน เช่น กบฏธรรมเถียวที่พงสาวดารระบุว่าเข้าหลวงเก่าเจ้าฟ้าอภัยทศพระอนุชาสมเด็จพระนารายณ์ ดังนั้นยังไม่ควรตัดความคิดเรื่องคติจักรพรรดิกับเรื่องกบฏผีบุญได้

อย่างไรก็ตามในสภาพสังคมไทยในสมัยอยุธยาที่ผูกพันอยู่กับระบบไพร่และความเชื่อทาง ศาสนา แทบจะเป็นไปไม่ได้เลยที่ผู้นำหรือผีบุญถ้าไม่มีคุณลักษณะพิเศษ หรือแสดงตนหรือสิทธิ ธรรมว่าตนมีสิ่งพิเศษ จะสามารถเป็นที่เคารพนับของไพร่เป็นจำนวนมาก การเป็นผู้ที่ครอบครอง ของวิเศษอย่างใดอย่างหนึ่ง(ช้างเผือก) ถือเป็นเครื่องมืออย่างดีที่จะโน้มน้าวคนให้มาเข้าร่วมได้ ทำให้เกิดความเชื่อถือศรัทธาอันจะนำมาซึ่งการบรรลุผลประโยชน์ต่อผู้นำ ช้างเผือกจึงอาจถูกนำมา อธิบายแม้ในระดับสามัญชน เพื่อเป็นเครื่องมือที่จะสามารถโน้มน้าวใจ หรือให้คนศรัทธาเพื่อเข้า ร่วมกระทำการอันใดอันหนึ่งได้

^{๔๔} พระราชพงสาวดารกรุงสยาม, หน้า ๔๘๖.

^{๔๕} นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงสาวดารอยุธยา, หน้า ๓๕.

เป็นที่สังเกตว่ากบฏผู้มีบุญที่ปรากฏในพงศาวดารนั้นมักกล่าวถึงช้าง* ด้วยเสมอ กบฏญาณพิเชียรที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระมหาธรรมราชา ความในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐกล่าวว่า “ศักราช ๕๔๓ ญาณประเชียรเรียนสาตราคม แลคิดเป็นขบด คนทั้งปวงสมักเข้าด้วยมาก แลยกมาจเอาเมืองลพบุรีย แลยื่นช้างอยู่ตำบลหัวตรี แลบรรเทคนหนึ่งอยู่ในเมืองนั้น ยังป็นออกไปต้องญาณประเชียรตายกับคอช้าง...”^{๖๐} ต่อมากบฏธรรมเถียรเกิดขึ้นในสมัยพระเพทราชา อย่างไรก็ตาม การอ้างตัวว่าเป็นผู้มีบุญของธรรมเถียรนั้น สัมพันธ์กับการอ้างตนเป็นผู้มีสิทธิชอบธรรมในราชสมบัติ โดยอ้างว่าเป็นเจ้าฟ้าอภัยทศพระอนุชาพระนารายณ์แต่ในพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศอ้างว่าเป็นเจ้าพระขวัญ พงศาวดารกล่าวว่านายธรรมเถียรข้าหลวงเดิมเจ้าพระขวัญ “ขึ้นจีช้างพลายกางกั้นถือพัด โบกตัวมา” ในคำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวว่าธรรมเถียรถึงกับจีช้างทรงอย่างกษัตริย์มาทีเดียว “เมื่อมาถึงเมืองราชสีมา หลวงเทพราชาผู้ว่าราชการเมืองก็เข้าเป็นสมัครพรรคพวกกับอ้ายธรรมเถียร จึงเอาช้างทรงพระบรมรัตนากาสมาให้อ้ายธรรมเถียรๆ ก็ตั้งหลวงเทพราชาให้เป็นอำมาตย์ของตนแล้ว ก็ขึ้นจีช้างกั้นเสวตฉัตรคุมพรรคพวกประมาณ ๒๐๐ เศษ พร้อมด้วยศัสตราวุธยกเข้ามาทางบ้านเนินกระทุ่มเกลี้ยกล่อมผู้คนตลอดมา” กบฏบุญกว้างที่อ้างตัวว่าเป็นผู้มีบุญอยู่ที่นครราชสีมา นอกจากนี้ ยังน่าจะได้รับความสนับสนุนชนชาติลาว^{๖๑} แม้กบฏทั้งสามครั้งในสมัยอยุธยาจะไม่ได้ให้ภาพคดีจักรพรรดิราชอย่างชัดเจน แต่ก็พอจะอนุมานได้ว่าช้างนั้นเป็นสัญลักษณ์แห่งกำลังอำนาจ เป็นสัตว์ที่ถือว่าเป็นสิ่งที่คู่ควรกับผู้นำอันเป็นการแสดงออกถึงความยิ่งใหญ่

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* ส่องรอยความคิดเรื่องจักรพรรดิราชในระดับประชาชนและผิบุญอาจเห็นได้จากตำนานต่างๆที่น่าจะเป็นที่รู้จักของคนในสมัยอยุธยาตอนปลาย ความคิดเรื่องผู้มีบุญที่ปรากฏในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้น สิ่งสำคัญที่ผู้มีบุญครอบครองไม่ได้จำกัดอยู่เพียงช้างเท่านั้น ยังรวมถึงม้าด้วย ในตำนานพระยาโคตรตะบองว่าทรงมีบุญญาธิการมากมีกำลังมากกว่าคนทั้งปวง มนุษย์ในชมพูทวีปนี้ไม่มีผู้ใดต่อกรกับเราได้ เรามีก้าวผู้ใดเว้นไว้แต่มนุษย์ที่เหาะมาทางอากาศเท่านั้น.....มีเสียงโหยขานในเมืองของพระยาโคตรตะบองว่า จะมีผู้มีบุญใหม่ขี่ม้าเหาะมาทางอากาศ....มาจากทางทิศตะวันออก คุณเพิ่มเติมใน คำให้การชาวกรุงเก่า, หน้า ๓๑-๓๒.

^{๖๐} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า ๑๔๗).

^{๖๑} สุเนตร ชุตินทรานนท์, “กบฏไพร่สมัยอยุธยา,” หน้า ๑๕-๒๑.

ต้นฉบับไม่มีหน้านี้

NO THIS PAGE IN ORIGINAL

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายเอก มากอนันต์ เกิดวันอาทิตย์ที่ ๒๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๓ ณ วชิรพยาบาล กรุงเทพมหานคร สำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชา ปรัชญา และศาสนา จากคณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ เมื่อปีการศึกษา ๒๕๔๖ เข้าศึกษา ต่อใน ภาควิชา ประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปี พ.ศ. ๒๕๔๗



สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย